RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 318

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE
KNJIGA VIII.

Urednik
Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

Z A G R E B

1 9 5 9

Tehnička redakcija, tisak, uvez i oprema:

IZDAVAČKI ZAVOD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZAGREB

Dr. Dušan Čalić

IZGRADNJA TEŠKE INDUSTRIJE I NJENA ULOGA U PRIVREDNOM RAZVITKU FNRJ

(u razdoblju od 1946 do 1957)

UVOD

Zavisno od gledišta, s kojeg se industrija želi proučavati, primjenjuju se različite klasifikacije industrije. Najčešća je podjela industrije na: grupu A i grupu B; tešku i laku; ekstraktivnu i prerađivačku; podjela po granama; podjela po vrsti svojine (Kina) i podjela po organizacionoj strukturi (savezna, republička, lokalna).

Mi se ne ćemo baviti svim tim oblicima podjele industrije, nego ćemo se zadržati samo na podjeli industrije na grupu A i grupu B, zatim na podjeli na tešku i laku i na podjeli po industrijskim granama. Nama je potpuno dovoljno da se zadržimo na te tri vrste klasifikacije industrije, da bismo razradili pojam teške industrije, kojom se bavimo u daljem izlaganju.

Osnovna podjela ne samo u klasifikaciji industrije, već uopće u privredi, jest podjela na grupu A i grupu B, odnosno podjela društvenog proizvoda na I. i II. podrazdjel. Ja ću se namo detaljnije osvrnuti na značaj te podjele, jer ona daje osnovicu za pravilno shvaćanje podjele industrije na tešku i laku.

Izgrađujući svoju teoriju Marx se pri izučavanju zakona reprodukcije kapitalističkog društva našao pred vrlo teškim problemima. Izučavajući mnoge druge ekonomske probleme mogao se koristiti dostignućima prijašnjih ekonomista, ali kad je utvrđivao zakone reprodukcije, jedini pažnje vrijedan rad, za kojim je mogao posegnuti, bio je rad francuskog ekonomiste F. Quesnaya. No i taj rad, koji je Marx neobično cijenio kao prvo originalno djelo na tom području, nije mu zbog svoje pogrešne osnovice mogao bitno poslužiti u rješavanju spomenutog problema. Marx je ipak genijalno riješio i taj zadatak. U prvom redu on je utvrdio osnovicu, od koje će poći u izučavanju zakona reprodukcije, a to je definicija društvenog proizvoda (c+v+m). Pošao je s pozicije, da je svaki proces društvene proizvodnje neprekidan povezan tok, koji je ujedno i proces reprodukcije. Prema tome, Marx je promatrao proces proizvodnje kao neprekidan tok, koji ujedno predstavlja i reprodukciju.

a to znači, da je promatrao taj tok u njegovim sastavnim dijelovima, t. j. kao proizvodnju, raspodjelu, razmjenu i potrošnju. Svaki proizvod u robnoj privredi prolazi kroz ta četiri stadija. Završava svoj kružni tok, kad stigne u sferu potrošnje. No proizvod se može potrošiti na dva načina: ili tako, da ga ljudi direktno upotrebe za zadovoljenje svojih potreba, ili da ponovo uđe u sferu proizvodnje kao element novoga procesa proizvodnje. Proizvod, kao što su cipele, koje poslije završene faze procesa proizvodnje polaze u razmjenu pa razmjenom budu raspodijeljene dotičnoj individui i ta ih nosi kao obuću, završava svoje kretanje u potrošnji, zadovoljavajući individualnu potrebu nekog čovjeka. Ugljen proizveden u rudniku također je proizvod, koji prolazi iste faze, ali on završi, recimo, u termocentrali. Kao ugljen on je također završio iste faze kretanja, ali ne zadovoljava određenu individualnu potrebu, nego će biti upotrebljen za proizvodnju električne energije. Na ta dva načina bivaju potrošena sva upotrebna dobra, odnosno u robnoj privredi sva roba. Da bi određeno društvo proizvelo upotrebne predmete, koji su mu nužni — i to u određenom kvantitetu — kao što su na pr. cipele, štofovi, prehrambeni artikli i t. d., ono mora neprestano da proizvodi. Da bi moglo proizvoditi naprijed navedene i njima slične artikle, t. j. artikle, koje mi nazivamo predmetima za široku potrošnju, društvo mora imati tvornice, koje te artikle izrađuju. Te se tvornice moraju neprekidno snabdijevati, na pr., električnom energijom, strojevima, uljem i mazivom potrebnim za održavanje tih strojeva i t. d. To znači, da društvo mora neprestano proizvoditi i električnu energiju, a za to je, recimo, potreban ugljen — znači, treba proizvoditi i ugljen; i naftu, koju poslije prerađuje, da bi dobilo određena maziva; i željezo i čelik, koje prerađuje u potrebne strojeve i t. d. Društvo mora neprekidno proizvoditi i jednu i drugu vrstu artikala, t. j. i proizvode za široku potrošnju i proizvode, koji idu ponovo u proces proizvodnje. No, da bi društvo proizvelo određenu količinu cipela, štofova i sličnih predmeta, ono mora imati određeni proizvodni kapacitet takvih poduzeća, ta poduzeća moraju biti snabdjevena određenom količinom električne energije, maziva i sl., a zbir svih tako određenih veličina određuje kvantitativne odnose u proizvodnji svih produkata datog društva, zavisno od stepena razvitka njegovih proizvodnih snaga u datom vremenskom periodu.

U robnoj privredi ti kvantitativni odnosi između pojedinih artikala u ukupnom zbiru roba poravnavaju se razmjenom roba, t. j. preko tržišta. Prema tome, proces reprodukcije vrši se u kapitalističkom društvu kao mnogostruko prepletanje akata kupnje i prodaje najrazličitijih roba. To prepletanje u kapitalizmu faktički zavisi od kretanja individualnih kapitala, a njihova ukupnost sačinjava kretanje ukupnoga društvenog kapitala. Znači: da bi se proces reprodukcije mogao vršiti, ti najraznovrsniji proizvodi moraju biti u jednom određenom kvantitativnom odnosu i moraju razmjenom doći na mjesto potrošnje, i to u određenim količinama. Govoreći konkretnije, određeni kvantum ugljena mora biti količinski raspoređen na sve one potrošače, kojima je

nuždan, da bi mogli otpočeti naredni proces proizvodnje, i na potrebe široke potrošnje.

Usput možemo odmah istaknuti, da je ta nužnost svojstvena svakom procesu reprodukcije bez obzira na društveni sistem. I u socijalizmu, a i u komunizmu vlada zakonitost kvantitativnih odnosa među proizvodima u ukupnom procesu reprodukcije. U kapitalizmu ti se odnosi stvaraju kretanjem individualnog kapitala kroz robnu razmjenu po zakonima kapitalističkog sistema, a u socijalizmu i komunizmu oni se uspostavljaju u proporcijama putem društvenih planova. Iako u socijalizmu još uvijek postoji roba i robna razmjena, ipak je ona samo pomoćno sredstvo. da se već unaprijed planom utvrđene kvantitativne veličine proizvodnje i raspodjele proizvoda realiziraju.

No nije ovdje mjesto, da se detaljnije analiziraju zajednički elementi i razlike u reprodukciji u kapitalizmu i socijalizmu. Ističemo, da je na osnovu navedenih polaznih postavki Marx došao do presudnoga genijalnog zaključka o raspodjeli ukupnoga društvenog proizvoda na dva podrazdjela, i to na podrazdjel proizvodnje sredstava za proizvodnju i na podrazdjel proizvodnje sredstava za potrošnju. »Cjelokupni proizvod društva, dakle i cjelokupna proizvodnja, raspada se u dva velika odjeljka:

I. *Sredstva za proizvodnju*, robe koje imaju oblik u kome moraju ući u proizvodnu potrošnju ili bar mogu u nju ući.

II. *Sredstva potrošnje*, robe koje imaju oblik u kome ulaze u individualnu potrošnju kapitalističke i radničke klase.

U svakom od ta dva odjeljka sve različite grane proizvodnje koje im pripadaju, sačinjavaju jednu jedinu veliku granu proizvodnje, jedne sredstava za proizvodnju, druge sredstava potrošnje. Cjelokupni kapital, primijenjen u svakoj od te dvije grane proizvodnje, sačinjava poseban veliki odjeljak društvenog kapitala.« (Kapital II, str. 347.)

Ta podjela društvenog proizvoda imala je epohalno značenje. Na osnovu nje Marx je mogao da izvrši analizu procesa reprodukcije i da utvrdi zakone, po kojima se taj proces vrši.

Ovdje također napominjemo, da je Marx izučavao zakone kapitalističke reprodukcije. No podjela društvenog proizvoda na razdjel sredstava za proizvodnju i razdjel sredstava za potrošnju vrijedi za svaki društveni sistem. Ta podjela zadržava svoj ekonomsko-tehnički smisao i u socijalizmu, ali gubi svoj klasni sadržaj. Drugi podrazdjel nisu više robe, koje ulaze u individualnu potrošnju kapitalističke i radničke klase, već su to proizvodi, koji ulaze u individualnu potrošnju radnog naroda, jer su kapitalisti kao klasa likvidirani. Isto tako ta dva podrazdjela ne sačinjavaju »poseban veliki odjeljak društvenog kapitala«, već su to dva odjeljka društvenog proizvoda socijalističkog društva. Kao što vidimo, u toj podjeli ostaje i dalje njezin ekonomsko–tehnički smisao, a gubi se kapitalistički klasni sadržaj. Zbog toga Marxova analiza reprodukcije kapitalističkog društva ima i za socijalizam bitno značenje. Isto su tako i druge ekonomske kategorije raširene reprodukcije zadržale u socijalizmu svoj ekonomsko-tehnički smisao, a izgubile klasni

sadržaj. Nestale su one ekonomske kategorije, koje su isključivo vezane uz kapitalistički društveni sistem i uvjetovane tim sistemom, a na njihovo mjesto došle su nove kategorije vezane uz socijalistički sistem.

Vratimo se ponovo na polaznu točku, t. j. na podjelu društvenog proizvoda na dva podrazdjela, odnosno grupu A i grupu B. Da bi se u robnoj privredi izvršio proces reprodukcije, t. j. da bi se ostvarile sve četiri faze: proizvodnja, raspodjela, razmjena i potrošnja, Marx je utvrdio, da moraju prvi i drugi podrazdjel biti u određenim razmjernim odnosima, i to u dva oblika: u vrijednosnom i materijalnom. Vrijednosni odnos nuždan je zbog toga, što se razmjenom sve robe, koje proizvode individualni kapitali, ali kao dijelovi dvaju naprijed navedenih podrazdjela društvenog kapitala, moraju razmijeniti u datim količinskim odnosima. Materijalni kvantitativni odnosi, nužni za obnavljanje procesa proizvodnje u robnoj privredi, uspostavljaju se preko razmjene pomoću novca, a to znači, da ti određeni kvantitativni odnosi u materijalnom smislu moraju postojati i u vrijednosnom smislu. Ako taj postulat nije ispunjen, onda će normalan tok procesa reprodukcije neminovno postati nemoguć. Ta zakonitost vrijedi i za našu privredu, iako smo mi socijalistička zemlja, jer kod nas još uvijek postoji roba i robna privreda. Marx je detaljno analizirao, kako se sada kreće razmjena između I. i II. podrazdjela i kako se vrši razmjena unutar svakoga od tih podrazdjela. On je utvrdio, da za raširenu reprodukciju ukupni proizvod I. razdjela mora biti veći od ukupne sume sredstava za proizvodnju u I. i II. podrazdjelu, i to za onoliko procenata, za koliko se vrši proširena reprodukcija.

Proizvod živoga rada u I. odjeljku mora biti veći od ukupne sume sredstava za proizvodnju u II. odjeljku.

Proizvod II. odjeljka mora biti manji od ukupne novostvorene vrijednosti u I. i II. odjeljku. Možemo te zakonitosti obilježiti ovim simbolima:

1. $(v + m_{(v)} + m')_{I} = (c + m_{(c)})_{II}$
2. $(c + v + m)_{I} = (c + m_{(c)})_{I} + (c + m_{(c)})_{II}$
3. $(c + v + m)_{II} = (v + m)_{(v)} + m')_{I} + (v + m_{(v)} + m')_{II}$.[1]

(Sa $m_{(c)}$ označen je onaj dio viška vrijednosti, koji ide na povećanje konstantnog kapitala; sa $m_{(v)}$ onaj dio viška vrijednosti, koji ide na povećanje promjenljivog kapitala; sa m' onaj dio viška vrijednosti, koji se troši kao dohodak.)

Naprijed smo naveli, da ove zakonitosti vrijede i za našu privredu. Ne ćemo pritom ulaziti u promjene, koje nastaju u kretanju reprodukcije s izgradnjom socijalizma, odnosno s izgradnjom komunističkog društva.[2] Za nas je bitno da utvrdimo, da zakoni, koje smo naprijed citirali, vrijede i za nas, iako su izgubili svoj kapitalistički klasni sadržaj.

A sada da se zadržimo na značaju te podjele za privredni razvitak. Lenjin je razrađujući Marxovu shemu raširene reprodukcije uveo novi elemenat u analizu raširene reprodukcije — porast produktivnosti rada,

odnosno promjenu organskog sastava kapitala. On je utvrdio, da u procesu reprodukcije najbrže raste proizvodnja sredstava za proizvodnju sredstava za proizvodnju, zatim proizvodnja sredstava za proizvodnju predmeta za potrošnju, a najsporije raste proizvodnja sredstava za potrošnju. (Vidi Čalić, Reprodukcija u kapitalizmu, str. 96). To je utvrdio analizirajući kapitalistički sistem. No ista tendencija postoji i u našoj privredi.[3] Osnovna zakonitost jest, da $v_1 + m_1$ mora biti veće od c_2. Ta nužnost ima golem značaj, jer ona omogućava sve veću mehanizaciju procesa proizvodnje i širenje opsega proizvodnje, a to znači dovodi do razvitka proizvodnih snaga. Marx kaže: »Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome *što* se pravi nego po onome, *kako* se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupanj razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.« (Marx, Kapital I, str. 136, lat.).

Prema tome, za razvitak proizvodnih snaga najveći značaj ima razvitak sredstava za proizvodnju. Marx kaže, da su sredstva za rad mjerilo za stupanj razvitka čovjekove radne snage. U teoriji reprodukcije to nam dokazuje, da odnos $c : v$ označuje, kolika je snabdjevenost živoga rada sredstvima za proizvodnju u procesu proizvodnje. To znači, koliko živi rad pokreće već prije opredmećenog rada, čemu je Marx davao golem značaj: »Specifični razvitak društvene proizvodne snage rada u svakoj proizvodnoj sferi proizvodnje razlikuje se po stupnju, višem ili nižem, zavisno od toga, koju količinu sredstava za proizvodnju pokreće određena količina rada ili uz dati radni dan određenim brojem radnika.« (Kapital III, str. 170, izdanje iz 1953. ruski). Tako se odnos $c : v$ promatra i kao mjerilo pri uspoređivanju proizvodnih snaga rada u raznim trenucima i u raznim sferama društvene proizvodnje. A sada postavljamo pitanje: od čega zavisi razvitak sredstava za proizvodnju?

Razvitak sredstava za proizvodnju zavisi u prvom redu i u osnovi od razvitka I. podrazdjela. Lenjin je u svojim razradama Marxove sheme raširene reprodukcije upozoravao, da i I. podrazdjel treba raščlaniti na dva dijela: na proizvodnju sredstava za proizvodnju sredstava za proizvodnju i na proizvodnju sredstava za proizvodnju sredstava za potrošnju. Takvo raščlanjivanje još više nam pokazuje značaj I. podrazdjela u razvitku proizvodnih snaga društva. Ipak napominjemo — da se ne bi krivo shvatilo — da i razvitak I. podrazdjela ne može ići nezavisno od razvitka II. podrazdjela, nego su to zavisne veličine. Stepen razvitka proizvodnih snaga može se ocijeniti, ako se uporedi, koliko živi rad pokreće minuloga rada u procesu proizvodnje; to u prvom redu ovisi o opremljenosti živoga rada, a najvažniji faktor te opremljenosti su sredstva za proizvodnju. Kako je porast produktivnosti rada kao osnovnog elementa razvitka proizvodnih snaga centralna nit, koja pokazuje razvitak ljudskog društva, ima razvitak sredstava za proizvodnju presudan značaj u tom razvitku. »Produktivnost rada — to je, u krajnjoj liniji, najvažnije, najglavnije za pobjedu novog društvenog poretka. Kapitalizam je stvorio produktivnost rada, kakva je u feudalizmu bila nepoznata. Kapitalizam može biti konačno pobijeđen i bit će konačno

pobijeđen time, što socijalizam stvara novu, kudikamo veću produktivnost rada«. (V. I. Lenjin, Velika inicijativa, Izabrana djela, tom II, knjiga II, Kultura, Zagreb, 1950, str. 167). Prema tome razvitak sredstava za proizvodnju od osnovnog je značaja za pobjedu socijalizma.

Zahvaljujući u prvom redu razvitku sredstava za proizvodnju produktivnost rada se kroz historiju razvijala, te je čovjek bio sposoban, da sa sve manjim utroškom živog rada proizvodi sve veću količinu upotrebnih predmeta. Oko godine 1840. u Francuskoj je prosječna produktivnost jednog rudara iznosila 40 kg ugljena na sat, godine 1900. ona se popela na 80 kg, a 1939. na 110 kg. U XVII. stoljeću, da bi se izradilo ogledalo od 4 m^2, bilo je potrebno 40.000 radnih sati, a danas za isto takvo ogledalo treba 200 sati. Za proizvodnju i prodaju bicikla trošilo se u godini 1891. 1600 sati, u 1913. 600 sati, 1949. 200 sati u Francuskoj, a u SAD, u istoj godini, svega 40 sati. U godini 1865. za jedan kg livenog željeza i čelika moralo se utrošiti 27,3 minute, a u 1938. svega 10 minuta. U godini 1865. za tonu cementa trošilo se 36,57 minuta, a u godini 1949. 3,4 minute. To su samo neki podaci, koji pokazuju razvitak proizvodnih snaga, odnosno produktivnost rada, u čemu je osnovni faktor razvitak sredstava za proizvodnju.[4] Takvu sliku pokazao bi manje više i razvitak produktivnosti u proizvodnji svih ostalih proizvoda.[5]

Razvitak proizvodnih snaga imao je jednu opću oznaku, da se očitovao kao mehanizacija procesa proizvodnje, odnosno kroz izgradnju industrije. Između ostaloga industrijalizacija je značila promjenu strukture stanovništva, smanjujući procenat onih, koji rade u poljoprivredi. a povećavajući procenat radnika i gradskog stanovništva. Oko godine 1800. u svijetu je 80% stanovništva radilo u poljoprivredi, a danas u industrijski razvijenim zemljama taj se procenat kreće od 18 do 30% (izuzetak je Velika Britanija sa svega 5%). (Vidi detaljnije Čalić, Industrijalizacija FNRJ, str. 29, 30). Prema tome, dolazimo do općenitog zaključka, da je za razvitak proizvodnih snaga i produktivnosti rada nužno razvijanje mehanizacije procesa proizvodnje, a to znači industrijalizacija, koja je pak uvjetovana razvitkom sredstava za proizvodnju, a to opet zavisi od razvitka I. podrazdjela.[6]

Kad govorimo o I. podrazdjelu, ne treba smetnuti s uma, da on u marksističkoj teoriji znači sveukupnu proizvodnju sredstava za proizvodnju u svim proizvodnim oblastima, dakle ne samo u industriji, već i u poljoprivredi, šumarstvu, zanatstvu i t. d. Kad govorimo o pojmu teške industrije, onda uzimamo samo jednu oblast društvene proizvodnje. Prema tome pojam I. podrazdjela ili grupe A daleko je širi od pojma teške industrije, odnosno teška industrija je samo dio I. podrazdjela.

I. DIO

POJAM I ZNAČAJ TEŠKE INDUSTRIJE

1. *Pojam teške industrije*

Naprijed smo izložili sadržaj i značaj podjele društvenog produkta na I. i II. podrazdjel, odnosno na grupu A i grupu B. U prvom redu ta podjela znači klasifikaciju proizvoda prema njihovoj ulozi u procesu reprodukcije, odnosno, kao što smo naprijed rekli, da li proizvodi podmiruju direktno neku ljudsku potrebu ili ponovo idu u proces proizvodnje. Znamo, da se neki proizvodi mogu upotrebiti i u jednom i u drugom smislu. Uzmimo, na pr. električnu energiju. Električna energija, koja se upotrebljava za pogon strojeva, ide u grupu A, a električna energija, koja služi u domaćinstvu za grijanje, glačanje, osvjetljenje i tome sl., ide u grupu B. Ili uzmimo kao primjer ugljen. Onaj dio, koji se upotrebljava u kaloričnim centralama za proizvodnju električne energije, ide u grupu A, a onaj dio, koji troše domaćinstva za grijanje, ide u grupu B. Navedimo još jedan primjer — čelik. Onaj čelik, koji odlazi u metaloprerađivačku industriju za proizvodnju strojeva, ide u grupu A, a onaj dio, od kojeg se proizvode sjekire, lopate i slični predmeti namijenjeni potrebama stanovništva, ide u grupu B. Tako bismo mogli nabrojiti mnogo primjera, ali je i to dovoljno da nam pokaže, da se veći broj artikala može svrstati i u jednu i u drugu grupu. U praksi možemo odrediti veličinu grupe A i B, kad su upotrebni predmeti završili svoj kružni put, t. j. kad su od procesa proizvodnje prešli preko razmjene i raspodjele u sferu potrošnje. Prema tome, nama ta podjela u prvom redu služi pri analizi ekonomskog kretanja u proteklom vremenskom razdoblju. No, kao što znamo, društvo ne samo želi, nego i ima i veliku potrebu da unaprijed predvidi, barem u širim okvirima, ekonomsko kretanje. Za socijalizam to je nužnost, jer je planska privreda jedan od bitnih uvjeta za njegov razvitak. Socijalističko društvo u svojim planovima postavlja okvire privrednog razvitka, a u njima moraju biti sačuvani ekonomski zakoni, među kojima je jedan od najvažnijih odnos između grupe A i grupe B. U socijalističkoj privredi, u kojoj još postoji robna proizvodnja, može se taj globalno postavljeni odnos kasnije korigirati realizacijom proizvoda, a obično se i korigira. No, ako su planovi sastavljeni pravilno i realno, te korekcije u osnovi bitno ne mijenjaju odnos između grupa A i B.

Pri sastavljanju planova neobično je važno, da se kretanje privrede, a naročito proizvodnje, iskaže po privrednim granama. Podjela privrede na privredne grane uglavnom se vrši prema dvjema elementima. U prvom redu privredne grane se razlikuju prema vrsti sirovina, koje prerađuju, na pr. koža, tekstil, obojena metalurgija i t. d. Drugi kriterij razlikovanja jest finalni proizvod, odnosno njegova upotrebna vrijednost. Ovamo ide, na pr., brodogradnja, elektroenergija, industrija papira, elektroindustrija i t. d. Sirovine mogu biti različite: na pr. pri

izradi brodova upotrebljavamo i željezo, i čelik, i drvo, i staklo i t. d. Isto se tako električna energija može dobivati iskorišćivanjem vode, pa tu energiju zovemo hidroenergija, ili iskorišćivanjem ugljena, a tu vrstu zovemo termička elektroenergija. Također i papir se može dobiti od različitih sirovina, kao što je drvo, krpe, razne biljke i t. d.

S tih razloga privreda se dijeli također i na privredne grane. To vrijedi i za industriju i za poljoprivredu. No mi ćemo se ovdje zadržati samo na industriji. U našoj zemlji postoji nomenklatura privrednih djelatnosti izdata od Savezne planske komisije, po kojoj su klasificirane privredne grane. Po toj klasifikaciji sastavljamo naše društvene planove i njom se služimo u iskazivanju kretanja privrede. Podjela industrije na grane naročito je pogodna za iskazivanje budućih kretanja, odnosno privrednih planova. Dolazimo do zaključka, da nam je podjela na grupu A i grupu B principijelno najvažnija, ali da se ona može najuspješnije upotrebljavati za analize prošlog vremenskog razdoblja (premda se taj odnos može i mora iskazati i u planovima). Podjela po granama pogodnija je za iskazivanje budućeg razvoja, t. j. za potrebe planiranja.

Iz tog izlaganja možemo zaključiti, da postoji određena veza između podjele na grupe A i B i podjele industrije na grane. U čemu se sastoji ta veza? Bez obzira na to, što veći dio proizvoda teoretski može ići ili u grupu A ili u grupu B, praktički je, u vezi s kvantitativnim odnosima, koji postoje u datoj privredi u određenom vremenskom razdoblju, ipak ograničena mogućnost upotrebe nekog artikla u jednom ili u drugom podrazdjelu, odnosno privredna struktura zemlje određuje, kolike će količine nekog proizvoda doći u koju grupu. Dakle, proizvodi nekih grana industrije svrstat će se u načelu poslije završetka kretanja tih roba *najvećim dijelom u grupu A, a naprotiv proizvodi drugih grana* svrstat će se poslije kružnog kretanja najvećim dijelom u grupu B. Prema tome, možemo raspodijeliti industrijske grane na dvije grupe, na one, koje najveći dio svojih proizvoda svrstavaju u grupu A, i druge *privredne grane, kojih se najveći dio proizvoda upotrebljava kao proizvod* grupe B. Tako smo došli do podjele industrije na tešku i laku. Teška industrija obuhvata one industrijske grane, kojih kudikamo najveći procenat proizvoda ide u grupu A, a ostale grane sačinjavaju laku industriju. Prema našoj praksi u grupu A bi išle ove industrijske grane: elektroprivreda, proizvodnja ugljena, proizvodnja i prerada nafte, crna metalurgija, obojena metalurgija, industrija nemetala, metalna industrija i mašinogradnja, brodogradnja, elektroindustrija, kemijska industrija, industrija građevinskog materijala i drvna industrija. Svaka od tih grana proizvodi artikle iz grupe A i grupe B. Svakako će mašinogradnja, obojena metalurgija i brodogradnja veći procenat proizvoda svrstati u grupu A nego kemijska industrija ili industrija građevinskog materijala. No mi sada ne bismo ulazili u obradu toga problema, nego ćemo se zadržati na ovako utvrđenoj konstataciji, prema kojoj ćemo tretirati te privredne grane kao grane teške industrije. Ako bismo poslije realizacije proizvoda tih industrijskih grana odbili one proizvode, koji su otišli za potrebe široke potrošnje, ostatak bi bio isključivo dio grupe

A. To se može učiniti, i u ekonomskoj nauci to se i čini. Tako se pojam teške industrije, pošto se odbiju proizvodi tih grana, koji su otišli za potrebe široke potrošnje, pokazuje kao dio grupe A. Mi ne ćemo u tom smislu tretirati pojam teške industrije, već u naprijed navedenom. U prvom redu zbog toga, što se u našoj privrednoj praksi mnogo češće tretira teška industrija kao zbir određenih industrijskih grana, kojih najveći procenat proizvoda ide u grupu A, ali bez odbijanja onih proizvoda, koji su otišli za potrebe široke potrošnje.[7]

2. *Značaj teške industrije*

Iz dosadašnjeg izlaganja možemo zaključiti, da je teška industrija, osobito mašinogradnja, koja je njezin dio, osnovica za industrijalizaciju, a time i za mehanizaciju procesa proizvodnje, a to je sve skupa podloga za razvitak proizvodnih snaga i produktivnosti rada. U razvitku proizvodnih snaga i produktivnosti rada igraju i drugi faktori značajnu ulogu, ali je razvitak sredstava za proizvodnju jedan od najvažnijih.[8]

A budući da socijalizam može, po Lenjinovim riječima, koje smo naprijed citirali, definitivno pobijediti kapitalizam, tek kad postigne višu produktivnost rada, to je razvitak teške industrije ona osnovica, koja daje mogućnost socijalizmu, da u historijskom razmjeru definitivno pobijedi kapitalizam. Sve, što smo naprijed rekli, ide u teoretske stavove marksizma-lenjinizma, koji se temelje na izučavanju zakona razvitka društva. No realizacija tih stavova ide u područje ekonomske politike. Ekonomska politika opet zavisi od velikog niza najrazličitijih faktora, od kojih bih spomenuo samo najglavnije: stepen razvijenosti proizvodnih snaga (produktivnost rada, veličina nacionalnog dohotka i t. d.); prirodna bogatstva dotične zemlje; financijski izvori, u prvom redu za investicije; struktura stanovništva; društveni sistem; međunarodni odnosi (međunarodna situacija) i t. d.

No pri analizi svih naprijed navedenih elemenata, kao i nekih drugih, treba ipak uvijek imati kompas, koji nam pokazuje pravac kretanja i u njemu značaj razvitka teške industrije. Ako uzmemo kao primjer dvije zemlje, i to Sovjetski Savez i našu zemlju, moći ćemo konkretno da vidimo, kako su se u vezi sa svakom konkretnom situacijom realizirali navedeni principijelni stavovi marksističke nauke putem ekonomske politike. Uzet ćemo samo Lenjinove radove u vezi s ovim našim razmatranjem. Lenjin je čitav niz godina, a naročito od 1917. do 1923., u mnogim svojim člancima, referatima i istupanjima neprestano isticao značaj teške industrije zbog njezine uloge u razvitku proizvodnih snaga. On je to isticao, kad je govorio ili pisao o najrazličitijim pitanjima ekonomske politike ili uopće o najraznovrsnijim pitanjima izgradnje socijalizma. Naglašavao je značaj teške industrije, kad je davao opće ocjene o narednim zadaćama sovjetske vlasti u proljeće godine 1918., zatim u Izvještaju o idućim zadaćama sovjetske vlasti, kad je pisao o lijevim zastranjivanjima i o sitnoj buržoaziji u izvještaju o radu VCIK i Sov-

narkoma, u govoru na III. sveruskom kongresu sindikata. Naročito su značajne njegove izjave o tome u periodu izrade plana elektrifikacije Rusije. »Komunizam je sovjetska vlast plus elektrifikacija čitave zemlje, jer bez elektrifikacije nije moguće podići industriju«. (Сочинения, tom 31, IV izd., str. 392). Isto je isticao, kad je govorio o politici poreza u naturi na III. kongresu Kominterne i t. d. Mislim, da će biti korisno od bezbroj njegovih izjava o tom pitanju istaći ove riječi: »Spasenje za Rusiju je ne samo dobra žetva u seljačkom gospodarstvu — to je još malo — i ne samo dobro stanje lake industrije, koja isporučuje seljaštvu predmete potrošnje — i to još vrlo malo — nama je također potrebna teška industrija«. (V. I. Lenjin, Pet godina ruske revolucije, Izabrana djela, tom II, knj. II, Kultura, Zagreb, 1950, str. 518). Kao što vidimo, Lenjin je uvijek ukazivao na značaj i ulogu teške industrije, kad je razmatrao najrazličitija pitanja politike Sovjetskog Saveza, i neprekidno je isticao, da je izgradnja teške industrije put izgradnje socijalizma.

Naša zemlja našla se u specifičnim uvjetima i u drugačijoj međunarodnoj situaciji nego Sovjetski Savez. No i kod nas je naročito drug Tito, postavljajući najrazličitije konkretne probleme razvitka naše zemlje, isticao ulogu teške industrije u istom smislu, kao što je to činio i Lenjin. Drug Tito je govorio o značaju industrije, i u njoj teške industrije, prilikom donošenja I. petogodišnjeg plana. U vezi s napadom zemalja Informbiroa na našu zemlju drug Tito se u svome ekspozeu na četvrtom i vanrednom zasjedanju Savezne narodne skupštine također podrobnije osvrće na značaj razvitka teške industrije za našu zemlju. Ocrtavajući zadatke u godini 1949. drug Tito ističe u svom ekspozeu i tu misao ovim riječima: »Riješili smo, jer nam to imperativno nalaže situacija, u kojoj se nalazimo, da se svom snagom bacimo iduće godine na izgradnju teške industrije kao bazične industrije za našu privredu i njen dalji razvitak ...

Prema tome mi smo i posvetili u idućoj godini najveću pažnju našoj teškoj industriji. Teškoj industriji treba mnogo stručnih kadrova, inžemjera i drugih; mi ćemo ih uzeti tamo, gdje će se moći nekako bez njih, i dati ih teškoj industriji. U idućoj godini treba teškoj industriji mnogo radnika, i mi ćemo ih u prvom redu dati toj industriji, jer od toga zavisi izvršenje našeg Petogodišnjeg plana. U toj godini osim toga naša teška industrija dobila je krupan zadatak da počne s izradom poljoprivrednih mašina, koje su nam vrlo hitno potrebne za podizanje naše poljoprivrede na viši stepen.« (Ekspoze na IV. vanrednom zasjedanju Savezne narodne skupštine).

Prema tome, razvitak teške industrije vršio se u uvjetima, koji su za nas bili specifični, kako s ekonomskog gledišta, tako i s gledišta potreba razvitka proizvodnih snaga u našoj zemlji u borbi protiv zaostalosti, t. j. za industrijalizaciju, za podizanje obrambene snage naše zemlje, za razvitak socijalizma i socijalističkih odnosa, za podizanje životnog standarda radnih ljudi. No mi smo razvitak teške industrije, uzevši u obzir sve spomenute elemente, postavljali i s obzirom na naša prirodna bo-

gatstva, zatim u vezi s problemima izvoza — uvoza, platne bilance, nužnosti da se promijeni struktura stanovništva i t. d. Vrlo velik značaj u razvitku teške industrije u prošlom periodu imala su prirodna bogatstva naše zemlje.

II. DIO

RAZVITAK TEŠKE INDUSTRIJE

Mi smo pristupili izgradnji socijalizma služeći se marksističkom teorijom, a u konkretnom slučaju marksističkim stavovima o ulozi teške industrije, kako smo ih naprijed obradili. Ti su stavovi konkretizirani u I. petogodišnjem planu. Općenito uzevši, Prvi petogodišnji plan imao je zadatak da izvrši industrijalizaciju i elektrifikaciju zemlje.

1. *Teška industrija u Prvom petogodišnjem planu*

Poslije analize uvjeta, u kojima smo se nalazili, Prvi petogodišnji plan imao je ove zadatke:

»1. likvidirati privrednu i tehničku zaostalost,

2. podići i učvrstiti privrednu i obrambenu snagu zemlje,

3. učvrstiti i dalje razviti socijalistički sektor narodne privrede i nove odnose proizvodnje, koji iz njega izlaze, i

4. podići opće blagostanje radnog svijeta sva tri privredna sektora.«

Postavljajući kao cilj ostvarenje tih zadataka, mi smo pri sastavljanju Prvog petogodišnjeg plana pošli od onoga stanja, koje smo naslijedili. Razmatrajući razvitak teške industrije i njezinu dalju ulogu u privrednom razvitku, prikazat ćemo opće stanje privrednog razvitka, a u njemu stanje industrije. Između dva svjetska rata razvitak stare Jugoslavije išao je vrlo polako, pa je vrlo polagano tekao i razvitak industrije. Početkom toga perioda, to znači oko godine 1920., svega 7% od ukupnog aktivnog stanovništva radilo je u industriji. Od ukupnog nacionalnog dohotka 58% stvaralo se u poljoprivredi kao kudikamo najjačoj privrednoj grani, 9,5% u industriji, 11% u zanatstvu, a ostalo u drugim privrednim granama. Ti nam brojevi pokazuju, da se u zanatstvu stvarao veći procenat nacionalnog dohotka nego u čitavoj industriji. To nam očigledno pokazuje zaostalost privrede u tom periodu. U toku čitavih 20 godina to se stanje nije znatnije izmijenilo, pa na koncu toga razdoblja, t. j. godine 1940., imamo ove karakteristike privrednog razvitka u Jugoslaviji: nepovoljna struktura razvijenosti pojedinih privrednih oblasti, a u njima pojedinih privrednih grana; nepovoljna struktura stanovništva; tek je počeo proces industrijalizacije; zaostala poljoprivreda; niska produktivnost rada; zbog svega toga mala sposobnost za akumulaciju; nizak postotak nacionalnog dohotka po glavi stanovnika; nizak životni standard; nerazvijeno unutrašnje tržište;

struktura vanjske trgovine vrlo nepovoljna. (Detaljnije sam ta pitanja obradio u knjizi »Industrijalizacija FNRJ«.)

Prema tome razvitak nove Jugoslavije morao je, pored ostaloga, uzeti u račun i ovakvo stanje. Kako smo naprijed naveli, a to se najbolje vidi iz citiranih podataka Prvog petogodišnjeg plana, posebno se isticala potreba, da se savlada naslijeđena zaostalost uz očuvanje nacionalne nezavisnosti. Da bi se postigli ti ciljevi, bilo je nužno provesti brzu industrijalizaciju s naročitim forsiranjem teške industrije.

No kakvo je stanje bilo u pogledu teške industrije! Mašinska i elektroindustrija prerađivala je svega 2% iskopanih ruda metala i njihovih poluproizvoda. Kao što znamo, mašinska i elektroindustrija jesu osnovni tehnički preduvjeti za elektrifikaciju i industrijalizaciju. Proizvodnja električne energije bila je neobično malena. Električne centrale gradile su se uglavnom u sklopu samih industrijskih postrojenja i u gradovima za potrebe samih gradova. U čitavom tom periodu izgrađeno je svega nekoliko centrala. Energetski sistem nije uopće postojao. Bez energetike nema razvitka industrije.

No postavlja se pitanje, kako je bilo s drugim granama teške industrije. Od svih grana teške industrije najviše su bile razvijene grane za eksploataciju mineralnih sirovina i za eksploataciju šuma. U nekim granama bila je prilično razvijena proizvodnja tih sirovina, ali uglavnom primarne prerade. U eksploataciji rudnog bogatstva pretežno je učestvovao strani kapital, koji je išao isključivo za profitom, ne vodeći računa o dugoročnom razvitku zemlje. Kako je Jugoslavija relativno bogata nekim rudama, to se razvija eksploatacija tih ruda, a ponegdje i primarna prerada. Jugoslavija je bila značajan faktor u evropskoj proizvodnji nekih ruda i proizvoda prve faze prerade. Svojom proizvodnjom olova Jugoslavija je učestvovala s 26% u ukupno evropskoj proizvodnji. U evropskoj proizvodnji boksita učestvovala je s 32%. Slična je situacija bila u pogledu antimona, cinka i još nekih drugih ruda. No posve su nedostajali kapaciteti, koji bi prerađivali te rude u više faze prerade.

Nova Jugoslavija naslijedila je navedene kapacitete, a pripojenjem Istre dobili smo još dva značajna izvora prirodnog bogatstva: rudnik ugljena u Raši i rudnik žive u Idriji. Prema tome, imali smo prilično razvijenu proizvodnju bakra, u čemu smo bili zajedno sa Španjolskom najjači u Evropi, boksita, olova, cementa, ugljena, žive i još nekih metala i usto proizvodnju primarne prerade drveta. U razvitku teške industrije imali smo ipak prilično značajan oslonac u kapacitetima naprijed navedenih industrijskih grana. To nam je pomoglo da postavimo konkretne zadatke u industrijalizaciji i elektrifikaciji zemlje putem I. petogodišnjeg plana. U Zakonu o Prvom petogodišnjem planu, glava I. čl. 1., toč 8., taj je zadatak ovako definiran: »Izgraditi tešku industriju. naročito crnu metalurgiju i industriju strojeva kao produkciono–tehničku bazu za preobražaj i tehničku opremu ostalih grana privrede.« Taj generalni zadatak razvitka teške industrije još je više konkretiziran pri razradi pojedinih grana teške industrije. Tako se, na pr., u glavi II., čl. 9., toč. 2 postavlja kao zadatak izgradnja nove električne centrale, zatim

izgradnja hidroelektričnih uređaja. U članu 10. II. glave Zakona o petogodišnjem planu, u toč. 3. postavlja se kao zadatak »izravnati nesklad između pojedinih vrsta industrije i u tu svrhu naročito razviti proizvodnju sredstava za proizvodnju, a u tome posebno metalnu i kemijsku industriju i elektroindustriju«. Kao što vidimo, sve je to značilo konkretizaciju razvitka teške industrije. U istom smislu, a negdje čak i po konkretnim objektima, postavljaju se zadaci u granama proizvodnje ugljena, proizvodnje i prerade nafte, crne metalurgije, obojene metalurgije, nemetala i t. d. U pogledu metalne industrije postavlja se zadatak: »U metalnoj industriji stvoriti masovnu proizvodnju raznih strojeva i uređaja, u prvom redu alatnih strojeva. Omogućiti mehanizaciju poljoprivrede proizvodnjom poljoprivrednih strojeva i alata i osigurati snabdijevanje saobraćaja proizvodnjom lokomotiva i vagona.« U tome su duhu postavljeni zadaci svakoj pojedinoj grani teške industrije. Bez obzira na to, što je u praksi došlo do neke revizije Petogodišnjeg plana zbog ekonomske blokade, osnovica privrednog kretanja, koja je postavljena u Petogodišnjem planu, a koja je davala prioritet teškoj industriji, ne samo da je ostala, već je bila potencirana u daljem privrednom razvitku.

Na toj bazi i s takvim isticanjem uloge razvitka teške industrije otpočela je realizacija Prvog petogodišnjeg plana. Praktički to se u teškoj industriji konkretiziralo na nekoliko načina. U prvom redu prišlo se širenju postojećih kapaciteta. To je širenje poprimilo najrazličitije oblike i dimenzije. Ono je išlo od uvođenja pojedinih strojeva u postojeća poduzeća pa preko proširenja i dogradnje do preseljenja tih poduzeća u moderne i novoizgrađene pogone. Drugi način izgradnje industrije bio je širenje postojećih kapaciteta postrojenjima i opremom dobivenom na račun reparacija. a negdje i izgradnja većeg dijela ili čak kompletne fabrike, kao što je bio slučaj »Željeznika«, od opreme i strojeva dobivenih na račun reparacija. Treći način izgradnje teške industrije bila je izgradnja novih objekata. Navest ćemo nekoliko primjera, koji ilustriraju te navode.[9]

Takvo kretanje značilo je u ekonomici narušavanje kvantitativnih odnosa svojstvenih nerazvijenoj privredi stare Jugoslavije. Naprijed smo istakli, da na svakom stepenu razvitka određene privrede u određenom vremenskom razdoblju postoje dati odnosi između I. i II. podrazdjela. Mi smo te odnose u privredi stare Jugoslavije pokidali, i započela je izgradnja novih odnosa na višem nivou, ali industrijalizacijom i elektrifikacijom zemlje. Nužnost takvih ekonomsko-tehničkih kretanja vrlo je lijepo opisao Marx analizirajući industrijsku revoluciju. »Prevrat u načinu proizvodnje jedne industrijske sfere izaziva prevrat u drugoj. To vrijedi u prvom redu za takve industrijske grane koje je *društvena* podjela rada doduše izdvojila, tako da svaka proizvodi samostalno robu, ali koje se ipak prepleću kao faze jednog jedinstvenog procesa.« (Kapital I, str. 326, lat.) To je on konkretizirao na primjeru razvitka kapitalizma u Engleskoj navodeći nužnost promjena u mehaničko-kemijskom bijeljenju, štampanju i bojenju, koje je izazvalo strojno predenje i stroj-

no tkanje. No isto tako konstatira, da je »revolucija u načinu proizvodnje industrije i poljoprivrede naročito prisilila na revolucioniranje *općih* uvjeta društvenog procesa proizvodnje, t. j. *saobraćajnih i transportnih sredstava* ...« (Ibidem). Takav je razvitak izazvao potrebu za prebacivanjem velikih masa kapitala i radnika, a to je dovelo do prevrata u građenju jedrenjaka, saobraćajnih sredstava i t. d. Za sve je to bila potrebna velika masa željeza, a da se ona dobije, bili su nužni golemi strojevi, što znači razvitak mašinogradnje. To, što je Marx obradio na primjeru razvitka kapitalizma u Engleskoj, vrijedi po svome ekonomsko-tehničkom sadržaju za svaki privredni razvitak, kome je podloga mašinska industrija, bez obzira na društveni sistem.

Razvitak svake pojedine industrijske grane zahtijevao je kod nas razvitak drugih industrijskih grana, i to u određenom kvantitativnom odnosu. U socijalističkoj privredi takav razvitak postaje specifičan. U prvom redu specifičan je po tome, što je planski, a zatim se on kao takav realizira kroz čitav sistem materijalnih i novčanih bilanci. Sveukupnost tih bilanci sačinjava odnose i kretanje I. i II. podrazdjela, a sve zajedno sačinjava određeni društveni plan. Od svih naprijed navedenih pitanja mi bismo se zadržali jedino na materijalnim bilancama i njihovim kvantitativnim veličinama, jer su nam one nužne, da bismo sagledali, kako je razvitak neke određene grane teške industrije utjecao na razvitak ostalih grana teške industrije i kako je to sve skupa utjecalo na razvitak svih ostalih privrednih oblasti i na privredno kretanje u cjelini. Vidjet ćemo u toku daljeg izlaganja, da su kvantitativni materijalni odnosi u privrednom kretanju itekako uvjetovani i određeni velikim dijelom samim tehnološkim procesima proizvodnje i da se njihovo narušavanje, koje ne bi vodilo računa između ostaloga i o njihovoj zavisnosti od tehnološkog procesa, može vršiti samo uz velike materijalne gubitke i velike gubitke u utrošku živoga rada. U kasnijem izlaganju imat ćemo prilike da to i konkretnije pokažemo na primjerima narušavanja tih odnosa, na koje smo bili prisiljeni.

2. *Ekonomska politika od 1946.–1957.*

Izgradnja teške industrije u okviru navedenih zadataka konkretizirala se kroz ekonomsku politiku u proteklom periodu. Najopćenitiji okviri ekonomske politike dati su u naprijed citiranih 5 točaka Prvog petogodišnjeg plana. No ekonomska politika konkretizirala se svake godine u društvenim planovima i, ako pogledamo čitav taj razvoj od 1946. do 1957., možemo ga podijeliti na tri vremenska perioda.

a) Period od 1947.–1949.

Prvi period traje od 1947. do 1949. Njegove su osnovne karakteristike: visok porast proizvodnje, koji je omogućen ponajčešće boljim iskorišćivanjem postojećih proizvodnih kapaciteta; intenzivno uvlačenje nove radne snage u industriju; porast lične i opće potrošnje; nagao po-

rast investicija s težištem na baziČnoj industriji, ali sa značajnijim učešćem poljoprivrede i saobraćaja; relativni značaj neprivrednih investicija, a u njima stambene izgradnje. Raste i vanjskotrgovinska razmjena. Ako uzmemo 1947. kao baznu godinu s indeksom 100, onda se nacionalni dohodak izražen u cijenama iz godine 1956. popeo u 1948. na 119. a u 1949. na 128. Industrijska proizvodnja u 1948. raste na 124, a u 1949. na 138. Poljoprivredna proizvodnja u 1948. raste na 117, a u 1949. na 120. Investicije rastu u 1948. na 146, a u 1949. na 156. Zaposleno osoblje raste u 1948. na 130, a u 1949. na 181. Ako uzmemo ličnu potrošnju u 1948. kao 100, onda je ona porasla u 1949. na 117. U prosjeku nacionalni dohodak od 1947. do 1949., izražen u cijenama iz godine 1956., porastao je na 108. Kao rezultat tih privrednih kretanja imamo već značajne promjene u strukturi formiranja nacionalnog dohotka.

	U cijenama 1956. godine	
	1939.	1949.
Privreda ukupno	100.0	100,0
Industrija	26,8	35,6
Poljoprivreda	44,3	34,3
Šumarstvo	4,6	6,2
Građevinarstvo	2,5	8,4
Saobraćaj	6,6	5,2
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	8,1	6,7
Zanatstvo	7,1	3,6

(Izvor: Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957–1961, Kultura, Beograd, str. 85.)

Rezultat, kako izgradnje privrede u cjelini, tako i izgradnje teške industrije, ogleda se i u povećanoj proizvodnji grana teške industrije. Povećanje proizvodnje jednim dijelom rezultira iz boljeg iskorišćivanja naslijeđenih privrednih kapaciteta. Broj radnih mjesta u industriji pri punom iskorišćivanju kapaciteta iznosio je u godini 1938. 330.156. Prosječan broj zaposlenih u staroj Jugoslaviji kretao se oko 196.930 radnika. Na osnovu odnosa tih brojeva možemo zaključiti, da se u toj godini iskorišćivanje kapaciteta kretalo oko 61%. (Podaci iz knjige S. Kukoleče, Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat). Približno isto stanje bilo je i u ostalim godinama. Zahvaljujući u prvom redu radnom elanu kolektiva, a zatim dosta dobroj snabdjevenosti industrijskih poduzeća sirovinama i reprodukcionim materijalom, kapaciteti su bili bolje iskorišteni, što se odrazilo u povećanoj proizvodnji. Drugi razlog povećanja proizvodnje jest proširenje kapaciteta poduzeća. Naprijed smo naveli za ilustraciju razvitak nekih poduzeća odmah poslije Oslobođenja (»Novkabel«, »Jedinstvo«, »Zenica«, »Rade Končar«, Litostroj«), što nam pokazuje kako je proširenje poduzeća dovelo do pove-

ćanja proizvodnje. Ti primjeri su samo ilustracija općeg kretanja u privredi u tim godinama.

Treći značajan razlog povećanja proizvodnje jest puštanje u pogon novoizgrađenih kapaciteta već u tome prvom periodu našega privrednog razvitka. Za ilustraciju smo naveli dobivanje nove proizvodnje iz nove visoke peći u Zenici već godine 1948. Isto tako smo naveli primjer »Rade Končara«, koji isporučuje prvi generator za Mariborski Otok u 1948., a u 1949. već niz generatora za različite hidrocentrale. »Rade Končar« isporučuje u tom periodu novoproizvedene transformatore, »Litostroj« vodne turbine i t. d. To nisu posebno birani slučajevi, nego bi se takva slika dobila u svim granama teške industrije, odnosno u svim industrijskim granama uopće. Rezultat svih tih kretanja bilo je povećanje proizvodnje.

U 1946. proizvodnja električne energije iznosila je 1150 milijuna kWh, a u 1947. ona se penje na 1453 milijuna kWh, odnosno povećava se za 303 milijuna kWh. U 1948. proizvodnja iznosi 2061 milijun kWh, odnosno povećanje od 1947. na 1948. iznosi 608 milijuna kWh. U godini 1949. proizvodnja iznosi 2214 milijuna kWh, odnosno povećanje od 1948. na 1949. 153 milijuna kWh. Kao što vidimo, najznačajnije povećanje proizvodnje imamo u 1946. na 1947. i od 1947. na 1948. Poslije toga će se čitav niz godina povećanje proizvodnje kretati između 150 i 200 milijuna kWh, znači nešto niže. U godini 1949. pušteni su novi kapaciteti u proizvodnju: Veliki Kostolac (10,5 MW) i »Jugovinil« (8 MW). U proizvodnji je i novi kapacitet Mariborskog Otoka od godine 1947. (16 MW), Sokolovica od 1949. (0,6 MW) i t. d.

Proizvodnja i prerada ugljena iznosi u godini 1946. ukupno 6652 hiljade tona, a u 1947. penje se na 9291 hiljadu tona, odnosno povećanje iznosi 2679 hiljada tona. U 1948. ukupna proizvodnja ugljena iznosi 10.644 hiljade tona, odnosno povećanje prema prethodnoj godini iznosi 1353 hiljade tona, u godini 1949. proizvodnja iznosi 12.107 hiljada tona, odnosno povećanje prema prethodnoj godini 1463 hiljade tona. I ovdje se u nizu idućih godina proizvodnja znatnije ne povećava, nego se više godina kreće oko proizvodnje iz godine 1949.

U proizvodnji i preradi nafte slika je drugačija nego u proizvodnji električne energije i ugljena. Proizvodnja nafte se neprestano penje. U 1946. ona iznosi 28.835 tona, a u 1947. 33.245, odnosno povećanje iznosi 4410 tona. U 1948. proizvodnja se penje na 35.498, odnosno povećanje prema prethodnoj godini iznosi 3253 tone. U godini 1949. proizvodnja se penje na 63.240 tona, odnosno bilježi se veliko povećanje od 25.752 tone. Idućih godina nastavlja se veliko povećanje, koje se u nizu godina kreće između 20.000 do blizu 40.000 tona na godinu. Ta je proizvodnja u prvom redu plod proširenja proizvodnje u Donjoj Lendavi i Gojlu, zatim otkrivanja novih naftonosnih područja i njihove eksploatacije, prvenstveno u Šumećanima i Mramornom Brdu. Od godine 1946. dalje povećava se i prerada nafte. To je u prvom redu rezultat pove-

ćane proizvodnje, zatim boljeg iskorišćivanja rafinerija na Rijeci, u Sisku i Bos. Brodu i njihova postepenog širenja.

Crna je metalurgija također bilježila neprekidan uspon, no on nije bio ravnomjeran, što je najvećim dijelom uzrokovano samom tehnološkom strukturom te grane. Kao što znamo, za izgradnju visokih peći potreban je duži period, pa je za vrijeme njihove izgradnje povećanje u toj grani relativno blago, a kad se novi kapaciteti puste u pogon, naročito ako ih je više, povećanje je značajnije. Slično kao i Zenica proširivale su se i druge željezare: u Jesenicama, Smederevu, željezara Štore i željezara Ravne. Odmah poslije Oslobođenja počinju radovi na proširenju željezara. Kao rezultat svih ovih faktora, koje smo naprijed naveli, proizvodnja sirovog gvožđa penje se u godini 1947. na 162.000 tona, što u odnosu na proizvodnju od 84.000 u prethodnoj godini čini povećanje od 78.000 tona. U godini 1948. proizvodnja sirovog gvožđa iznosi 172.000 tona, odnosno povećala se za 10.000 tona. U 1949. proizvodnja iznosi 190.000 tona, odnosno povećala se za 18.000 tona prema prethodnoj. U narednim godinama povećanje se nastavlja, iako različito po veličini. Istu sliku daje nam i proizvodnja čelika. Ona se penje u godini 1947. na 311.000 tona prema 202.000 tona u godini 1946., odnosno povećanje iznosi 109.000 tona. Veće povećanje nije zabilježeno u čitavom nizu idućih godina. U godini 1948. proizvodnja se penje na 368.000 tona, odnosno povećanje iznosi prema prethodnoj godini 59.000 tona. U godini 1949. proizvodnja iznosi 401.000 tona, odnosno povećanje prema prethodnoj godini iznosi 33.000 tona. Povećanje se nastavlja i u idućim godinama, premda neravnomjerno i umjerenije.

Obojena metalurgija. I u ovoj se grani, ako je gledamo u cjelini, proizvodnja neprestano povećava. Ako uzmemo godinu 1939. kao 100, onda je proizvodnja te grane u 1947. iznosila 91, 1948. 103, 1949. 119. I idućih godina ona se neprekidno povećava. Mnogo je važnije razmotriti kretanje proizvodnje osnovnih proizvoda te grane. Mi ćemo se zadržati samo na nekima najvažnijima. Proizvodnja rude bakra iznosi u godini 1939. 983.903 tone. Ona opada u 1946. na 645.749 tona, a u 1947. povećava se na 811.668 i u 1948. na 1,049.723 tone. Poslije tih godina, osim pada u 1949., pričem je proizvodnja još uvijek na razini 1939., proizvodnja se neprestano penje. No kudikamo je važnije promatrati proizvodnju daljih faza prerade bakarne rude. Proizvodnja blister-bakra iznosila je u 1939. 41.643 tone, opala je u 1946. na 21.730, zatim se postepeno penjala dosegavši godine 1950. 40.080, a idućih godina kreće se oko 31.000 tona. No uspon te grane može se ocijeniti tek ako promatramo razvitak daljih faza prerade bakra. Prerada bakra u elektrolitski bakar iznosi u godini 1939. 12.463 tone, ona čak i u godini 1946. premašuje tu cifru, odnosno iznosi 12.925, a u 1947. penje se na 14.078 i kreće se na visini oko 14.000 do 1951., zatim se naglo povećava u 1952. Još bolji dokaz porasta proizvodnje daje nam kretanje proizvodnje valjanih proizvoda od bakra. Ona iznosi u 1939. 559 tona, u 1946. pada na 322 tone, ali se u 1947. naglo diže na 1957 tona, u 1948. se opet

naglo povećava na 4324, a u 1949. na 4033 tone. Istu nam sliku pokazuje i proizvodnja drugih obojenih metala. Proizvodnja rude ponajčešće se kreće oko predratnog nivoa ili se nešto povećava, a neprestano se povećava proizvodnja viših faza prerade dotičnih metala. To se odnosi i na aluminij, olovo, cink i druge slične metale. Povećanje proizvodnje u toj grani nastalo je najvećim dijelom zbog otvaranja novih rudnika, zatim zbog proširenja postojećih rudnika i kapaciteta za preradu ruda i metala kao što su Bor, Trepča, cinkara Celje, Impol i t. d.

Proizvodnja i prerada nemetala također pokazuje neprestan uspon. U toj grani izgrađuju se, odnosno počinju se izgrađivati nova poduzeća, od kojih su svakako najznačajnije fabrike šamota u Aranđelovcu i »Magnohrom« u Kraljevu i fabrika cementa »Šar«. Ujedno se proširuju i postojeća poduzeća. Izgraduju se poduzeća, koja treba da osvoje novu proizvodnju, a među njima značajno mjesto zauzima »Jugokeramika« u Zaprešiću. Značajan proizvod te grane svakako je cement. Godine 1939. proizvodnja iznosi 894.000 tona portland-cementa, zbog ratnih razaranja smanjila se u 1946. na 698.000, ali je već 1947. premašila predratno stanje i popela se na 1,083.000 tona. Zatim se niz godina kreće između 1,150.000 do 1,577.000 tona. (Vidi »Indeks« br. 12, 1957.)

Metalna industrija kao jedna od osnovnih grana industrijalizacije zemlje također pokazuje u tome periodu značajan razvitak. Ako god. 1939. uzmemo kao 100, onda poslije pada u 1946., kad proizvodnja iznosi 91, dolazi naglo povećanje u 1947., koje iznosi 153, u 1948. 202, u 1949. 244. Razlozi naglog povećanja proizvodnje te grane jesu uglavnom oni isti, koje smo naprijed naveli. Već koncem ovoga perioda neka proširena, pa čak i nova poduzeća, daju povećanu i novu proizvodnju, što utječe na kretanje proizvodnje te grane u cjelini.

U tom periodu zabilježen je i značajan porast proizvodnje elektroindustrije. Ako 1939. uzmemo kao 100, onda se već u 1946. proizvodnja diže na 145, u 1947. na 222, u 1948. na 413, u 1949. na 588. Kako je elektrifikacija i u tom periodu, a i kasnije bila jedna od naših glavnih briga, to se proizvodnja te grane neprestano i znatno penje. Sva se poduzeća te grane razvijaju i grade se nova, među kojima »Rade Končar« svakako predstavlja jaku bazu za elektrifikaciju.

Kao i u elektroindustriji isti je razvitak bio i u kemijskoj industriji.

U drvnoj industriji imali smo značajne kapacitete već za stare Jugoslavije, *no boljim iskorišćivanjem tih kapaciteta, njihovim razvitkom*, kao i početkom izgradnje nekih novih, ta grana postiže značajan uspjeh u tome vremenskom razdoblju. Ako uzmemo 1939. kao 100, onda je u godini 1949. proizvodnja dostigla 171%.

Ako sumiramo u cjelini razvitak teške industrije, onda vidimo, da se ona najbrže razvijala ne samo u okviru industrije, nego i cijele privrede. To nam najbolje može ilustrirati kretanje u prvom redu industrijske proizvodnje po namjeni, koja je izgledala ovako:

Proizvodnja po namjeni	1939	1946	1947	1948	1949
Industrija ukupno	100	79	121	150	167
Sredstva za rad	100	121	241	352	462
Materijal za reprodukciju	100	76	113	136	154
Potrošna roba	100	84	130	165	171

(Izvor: Industriski razvitak Jugoslavije, SNS, Kultura, Beograd, str. 12).

Kao što nam ta tabela pokazuje, najveći su razvitak zabilježila sredstva za rad, a ona sačinjavaju srž teške industrije. Isto tako se povećala proizvodnja materijala za reprodukciju. No, kako vidimo, ona ipak zaostaje za proizvodnjom potrošne robe, što znači, da je u tom periodu uz brzi razvitak proizvodnje sredstava za rad postignut i značajan razvitak proizvodnje robe za široku potrošnju. To je, pored ostaloga, omogućio prilično zadovoljavajući uvoz sirovina i reprodukcionog materijala.

U tom vremenskom razdoblju započinje i izgradnja najvećeg dijela ključnih objekata. Taj se period završava ekonomskom blokadom naše zemlje, i razvitak teške industrije postaje još značajnijim u idućem periodu, kako je to istaknuo drug Tito u naprijed citiranom ekspozeu.

b) Period 1950.–1952.

Drugi period našeg privrednog razvitka obuhvaća vremensko razdoblje od 1950. do 1952. To je najteži period u poslijeratnom privrednom razvitku naše zemlje, u prvom redu zbog ekonomske blokade, koje su negativne posljedice još potencirane sušnim godinama. Morali smo napregnuti sve snage za jačanje nezavisnosti naše zemlje i za brzu industrijalizaciju, a i za jedno i za drugo bilo je nužno forsirati izgradnju ključnih objekata teške industrije. To je dovelo do smanjenja investicija u poljoprivredi i investicija za društveni standard. Započinjemo velik broj ključnih objekata, koji su nam angažirali dio investicionih sredstava, i kojih izgradnja traje dugo vremena, pa zbog toga raste opseg neaktiviziranih investicija. Sve to čini izgradnju dugoročnom i relativno skupom, jer je mehanizacija građevinarstva na vrlo niskom stupnju. U isto vrijeme morala se izvršiti preorijentacija vanjske trgovine, što je izazvalo poteškoće u razmjeni s inostranstvom. Povećava se i deficit platne bilance i zaduženje u inostranstvu. Sve je to prouzrokovalo stagnaciju industrijske proizvodnje, a zbog toga relativno slabo iskorišćivanje kapaciteta, naročito u prerađivačkoj industriji, što je izazvalo i opadanje zaposlenosti. Usto je, u prvom redu zbog sušnih godina, i poljoprivredna proizvodnja bila slaba, što je još više otežavalo ekonomski razvitak. Počinje opadanje proizvodnje robe za široku potrošnju, koja je u 1952. za 14% manja nego 1948. Smanjuje se lična potrošnja, koja pada na najniži nivo u godini 1952. U takvoj situaciji forsiranjem teške industrije vrši se i dalje porast proizvodnje sredstava

za proizvodnju, a u tome naročito brz razvitak proizvodnje sredstava za rad.

U tome periodu – 26. lipnja 1950. – donesen je Zakon o radničkom upravljanju. To je nova epoha u izgradnji ne samo ekonomike, već i društvenog sistema socijalizma. Taj je proces započeo decentralizacijom upravljanja u privredi, pa se onda proširio na decentralizaciju upravljanja uopće. No stepen razvitka proizvodnih snaga zahtijeva još uvijek snažnu koncentraciju akumuliranih sredstava u centru, da bi se ta sredstva namjenski rasporedila, u prvom redu za izgradnju industrije, a u industriji – teške industrije. Period od 1949. do 1952. je u tih proteklih 10 godina – od 1946. do 1957. – razdoblje najvećih napora, da se ubrza izgradnja teške industrije. U tom periodu počinjemo da još brže gradimo hidrocentrale i termocentrale bez obzira na velika sredstva, koja smo utrošili i do 1949. u izgradnji električnih centrala, jer je proizvodnja električne energije bila jedan od glavnih preduvjeta za industrijalizaciju; ona je diktirala, u najvećem broju slučajeva, opseg proizvodnje drugih industrijskih grana. Taj je period karakterističan po brzoj izgradnji fabrika koje proizvode opremu. Ubrzano se radi na izgradnji brodogradilišta (Pula, Rijeka, Split i t. d.), fabrike brodskih motora i ostale brodske opreme. Izgrađuje se elektromašinska industrija, u prvom redu za proizvodnju hidroturbina, termoturbina (»Litostroj« i »Jugoturbina«), zatim se ubrzano proširuju i izgrađuju kapaciteti za proizvodnju motora, generatora, transformatora i ostalih električnih uređaja (»Rade Končar«). Izgrađujemo poduzeća za proizvodnju parnih kotlova, hidromehaničke opreme i t. d. Ubrzano se podiže mašinska industrija, od koje je svakako najznačajnija proizvodnja strojeva radilica (»Željeznik« i »Prvomajska«), proizvodnja željezničkih vozila (»Đ. Đaković« i »Goša«), proizvodnja rudarskih i građevinskih strojeva (Trbovlje, Kruševac i t. d.), proizvodnja traktora i kamiona (Maribor, Priboj, Zemun, Rakovica i t. d.), proizvodnja poljoprivrednih strojeva (»Zmaj«, »Pobjeda« i t. d.), kao i druga poduzeća mašinske industrije. Te su investicije bile dugoročne investicije. Zbog njih se smanjuju investicije u granama lake industrije, a zbog ograničenih mogućnosti platne bilance smanjuje se uvoz sirovina. Ako godinu 1947. uzmemo kao 100, onda se u 1949. – prema podacima SZP, a u cijenama iz god. 1956. – nacionalni dohodak povećao na 128, ali je u 1950. pao na 117, u 1951. opet se penje na 127, a u 1952. pada na 109. To znači, da je u čitavom tom periodu nacionalni dohodak bio ispod nivoa, koji je dostigao u godini 1949. Istom u godini 1953. nacionalni dohodak penje se iznad nivoa iz godine 1949. i od te godine neprekidno raste. Ako pogledamo kretanje industrijske proizvodnje, pri čemu također uzimamo godinu 1947. kao 100, onda vidimo, da se proizvodnja penje sve do 1951. U godini 1950. ona postiže nivo od 142, a nakon toga pada u godini 1951. na 137 i u 1952. na 135, te se istom u godini 1953. počela opet naglo dizati. Kao što vidimo, dvije su od te tri godine ispod nivoa proizvodnje u 1949., odnosno u 1950. U kretanju poljoprivredne proizvodnje, ako godinu 1947. označimo kao 100, primjećuju se u tom periodu dva vrlo

duboka pada proizvodnje, i to u 1950. i 1952. na 88, odnosno 87, što je u prvom redu prouzrokovano dvjema sušama. Investiciono ulaganje pokazuje istu sliku. Ako 1947. uzmemo kao 100, onda je nivo investicija u 1949. iznosio 156, u 1950. smanjio se na 141, u 1951. opet se vratio na 156, u 1952. pada na 123 i u 1953. iznosi 154. To znači, da je u 4 godine (3 godine razmatranog perioda i jedna godina idućeg razdoblja) nivo investicija ispod nivoa iz godine 1949. ili na njegovu nivou, kao što je slučaj u 1951. Lična se potrošnja također znatno smanjuje u tom vremenskom razdoblju. U godini 1950. lična potrošnja iznosi 97, ako godinu 1948. uzmemo kao 100. Sve do godine 1954. ona je stalno ispod nivoa iz 1948. Ako promatramo kretanje nacionalnog dohotka u cijenama iz godine 1956. po vremenskim razdobljima, onda također vidimo, da je on bio najniži u periodu od godine 1950. do 1952. Nacionalni je dohodak u razdoblju od 1947. do 1956. u prosjeku porastao na 104,1 ili za 4,5%, u periodu od 1947. do 1949. na 108, u periodu od 1950. na 1952. imamo pad na 95,1.

U takvu privrednom kretanju i dalje se forsira teška industrija, a to ide na račun drugih privrednih oblasti i privrednih grana, kao i na račun neprivrednih djelatnosti. Ako uzmemo godinu 1947. kao 100 za privredne i neprivredne investicije, onda vidimo, da se u tom razdoblju privredne investicije u dvije godine nalaze na nižem nivou, nego što su bile u godini 1949., ali su znatno iznad nivoa te godine u godini 1951. Neprivredne investicije nalaze se u tom periodu mnogo ispod nivoa iz godine 1949., dapače u godinama 1952. i 1953. nalaze se daleko ispod nivoa neprivrednih investicija u godini 1947. Privredne investicije u godini 1949. iznose 162 prema 1947., u 1950. 155, u 1951. 179, u 1952. 156, a onda se naglo dižu u godini 1953. Neprivredne investicije iznose u godini 1949. 174 prema 1947., zatim naglo padaju u godini 1950. na 149, u 1951. na 103, u 1952. na 52, a i u 1953. iznose svega 83 i istom se od te godine počinju dizati.[10]

Dalji podaci pokazat će nam, kako se i u takvoj situaciji i dalje provodila politika brzog razvitka teške industrije. Ako uzmemo vremensko razdoblje od god. 1946. do 1957., dakle 10 godina, i ako u tih 10 godina analiziramo ukupne investicije po privrednim granama, vidjet ćemo, da su od ukupnih investicija u industriji i rudarstvu u tom razdoblju ulaganja u 1950., 1951. i 1952. iznosila 34,6%. Ako ravnomjerno matematički podijelimo ukupnu sumu, onda ona iznosi 30%. Kao što vidimo, ona premašuju taj prosjek za 4,6% u ove tri godine. Kod elektroprivrede taj je prosjek ispod 30% i iznosi 27,8%. Kao što nam podaci govore, ulaganja u elektroprivredu bila su trajno velika. Njihovo učešće u ukupnim ulaganjima u industriju i rudarstvo bilo je u razdoblju od 10 godina najniže u 1950. – 12,8%, a najviše u 1955. – 25,3%. To pokazuje s jedne strane, da su ulaganja u elektroprivredu bila vrlo velika i da se zajedno s ulaganjima u metaloprerađivačku industriju nalaze na prvom mjestu, ispred svih ulaganja u druge grane industrije i rudarstva. Samo je raspored takav, da su ulaganja rasla pod konac desetogodišnjeg razdoblja. No to je od svih grana teške industrije slučaj samo s elektro-

privredom i kemijskom industrijom. Investicije u kemijsku industriju iznose u 1950., u 1951. i 1952. 28,7% od ulaganja u proteklih 10 godina u toj grani. Sve ostale grane teške industrije vrlo znatno premašuju 10-godišnjj prosjek od 30%; tako proizvodnja ugljena 39,5%, nafta 36,3%, crna metalurgija 34,4%, obojena metalurgija 36,8%, nemetali 39,6%, metaloprerađivačka industrija 36,1%, brodogradnja 39,9%, elektroindustrija 34,2%, industrija građevinskog materijala 32,5% i drvna industrija 36,6%.[11]

Ako pogledamo ukupna ulaganja u grane teške industrije u procentima od ukupnih investicija u industriji i rudarstvu u proteklih 10 godina, onda vidimo, da te tri godine zaista apsorbiraju najveći dio investicionih sredstava. U godini 1950. investicije u elektroprivredi, proizvodnji ugljena, nafti, crnoj metalurgiji, obojenoj metalurgiji, nemetalima, metaloprerađivačkoj industriji, brodogradnji, elektroindustriji, kemijskoj industriji, industriji građevinskog materijala, drvnoj industriji iznose 89,6% od ukupnih investicija u industriji i rudarstvu u toj godini, u godini 1951. 86,8%, a u 1952. 91,5%. Ako tim godinama pribrojimo i susjednu godinu, t. j. 1949., u kojoj taj procenat iznosi 89,2%, onda dobijemo razdoblje najvećih procentualnih ulaganja u proteklih 10 godina u tešku industriju od investicija uloženih u industriju i rudarstvo. Ako pritom imamo na umu, da je razdoblje od 1949. do 1952. najteže razdoblje našeg ekonomskog razvitka, onda vidimo, koliki se značaj davao teškoj industriji i kolika je ogromna sredstva ona apsorbirala u tom periodu. Ako promatramo i svaku granu pojedinačno, vidimo, da je u tom periodu u najvećem broju grana zabilježeno najveće ulaganje u čitavom desetogodišnjem razdoblju.

Promatrajući tehničku strukturu investicija ipak možemo vidjeti povoljno kretanje, koje pokazuje, da su građevinski objekti apsorbirali najveći dio investicionih sredstava u prvom periodu, t. j. od 1947. do 1951. U godini 1951. pa dalje njihovo se učešće u ukupnim investicijama smanjuje, a povećava se ulaganje u opremu.

Ti nam podaci pokazuju, da, iako se u tom periodu relativno, prema najvišem nivou prijašnjeg perioda, smanjuje nivo investicija ili, kao u 1951., ostaje na nivou iz 1949., u tim se investicijama povećava procenat privrednih investicija, što utječe na znatno smanjivanje neprivrednih investicija. U privrednim se investicijama, naprotiv, u tom periodu daje najviše za grane teške industrije, što se neminovno moralo odraziti u drugim privrednim oblastima i neprivrednim djelatnostima. Ti su napori zahtijevali, da se smanji uvoz sirovina, što je izazvalo pad proizvodnje, u prvom redu onih grana, koje proizvode robu za široku potrošnju, a to se onda neminovno odrazilo i u padu nivoa robe za široku potrošnju. Tako se, na pr., proizvodnja u tekstilnoj industriji smanjila u periodu od 1950. do 1953. u odnosu na 1949. od 5 do 26%, prema vrstama proizvoda. U industriji kože i obuće taj pad iznosi u godini 1950. 7%, a slična je situacija i u industriji gume. U prehrambenoj industriji pad proizvodnje prema godini 1949. iznosi 8% u 1950. i 20% u 1952.[12] Ako promatramo kretanje ukupne industrijske proizvodnje,

vidimo, da je ona neprestano rasla u odnosu na godinu 1939., tako da je postigla svoju kulminacionu točku u prvom dijelu toga razdoblja, u godini 1950., kad iznosi 172, a zatim je opala u godini 1951. na 166 i još dalje u 1952. – na 164. Te cifre pokazuju, da je ukupan opseg industrijske proizvodnje bio u godini 1951. i 1952. manji nego u 1949., kad je iznosio 167 prema godini 1939. Poslije 1952. ukupna industrijska proizvodnja naglo se povećava.

Takva je slika, kad gledamo ukupnu industrijsku proizvodnju; međutim, razvitak teške industrije daje drugačiju sliku. Najveći broj grana teške industrije bilježi i u tom periodu neprekidan porast proizvodnje. Istina, taj je porast blaži nego u prijašnjem i idućem periodu, no svakako je porast. To znači, da na smanjenje ukupne industrijske proizvodnje u prvom redu utječe znatno opadanje proizvodnje grana lake industrije. Ako godinu 1939. uzmemo kao 100, onda se proizvodnja u elektroprivredi u godini 1950. penje na 205, u 1951. na 217, a u 1952. na 230. U godini 1949. proizvodnja električne energije iznosila je 189, što znači, da je i u tom razdoblju uspon proizvodnje električne energije konstantan. Proizvodnja ugljena u razdoblju od 1950. do 1952. kreće se otprilike na nivou iz godine 1949. Proizvodnja nafte bilježi neprestan uspon. Isto tako proizvodnja crne metalurgije pokazuje uspon, naročito u godinama 1951. i 1952. Proizvodnja obojene metalurgije također pokazuje značajan uspon u tome razdoblju. Proizvodnja nemetala nešto je niža u godini 1950. nego u 1949., ali već 1951. prestiže 1949. po proizvodnji i bilježi nagao porast godine 1952. Metalna se industrija u tome razdoblju kreće na istom nivou, no on je ipak veći nego u prijašnjem razdoblju. Proizvodnja elektroindustrije bilježi neprekidan i značajan porast, naročito u godini 1952. Kemijska industrija pokazuje također blag uspon u ovome razdoblju prema prijašnjem razdoblju. Isto možemo reći i za industriju građevinskog materijala. No to ne možemo reći za drvnu industriju, koja u godini 1950. postiže najveći nivo proizvodnje, koji je nešto veći od nivoa iz 1949. i koji se zatim znatno smanjio u godinama 1951. i 1952. Sve ostale grane, a to znači grane koje proizvode u prvom redu robu za široku potrošnju – proizvodnja tekstila, kože i obuće, papira, prehrambena industrija, duhanska industrija i t. d. – imaju (neke veći, a neke manji) pad u ovom razdoblju prema prijašnjem razdoblju, u prvom redu prema godini 1949.

Ako gledamo proizvodnju po grupama proizvoda po namjeni, onda vidimo, da proizvodnja sredstava za rad (strojevi i uređaji, energetska postrojenja, sredstva za izgradnju i opremu, saobraćajna sredstva, alat, pribor i sl.) pokazuju neprestan uspon i u tome periodu, što je rezultat u prvom redu uspona grana teške industrije. Proizvodnja materijala za reprodukciju bilježi također blag uspon prema prošlom periodu, pa i prema godini 1949., no zato proizvodnja potrošne robe pokazuje osjetan pad iz godine u godinu, a naročito prema 1949. U godini 1949. proizvodnja potrošne robe, prema 1939., iznosi 171, zatim u godini 1950. pada na 165, u 1951. iznosi 162, a u 1952. još dalje opada na 142. Kako

vidimo, kao rezultat investicionih ulaganja i golemih napora za izgradnju teške industrije pokazuje se neprekidan porast te grane, kako po opsegu osnovnih sredstava, tako i po opsegu proizvodnje. Zbog ograničenih materijalnih mogućnosti, a i zbog privrednih poteškoća, koje su najveće u tom razdoblju, jer smo bili prisiljeni da izvršimo preorijentaciju naše vanjske trgovine od istočnih zemalja na zapadne zemlje i jer smo u to vrijeme imali malen opseg investicionih kredita i dvije sušne godine, što je sve povećalo naše ekonomske poteškoće, mi smo i u takvoj situaciji davali najveći dio sredstava za razvitak teške industrije, i to je izazvalo poteškoće na drugim mjestima u našem općem razvitku. Naša je ocjena bila, da je to jedini pravilan put privrednog razvitka. Posebno je pitanje, da li smo mogli postići i bolje rezultate sretnijom raspodjelom sredstava. Svakako smo mogli, a neke dokaze u tome smislu navest ću kasnije.

c) Period 1953.–1956.

Poslije tog razdoblja uspjeli smo konsolidirati privredu, i tako počinje novo razdoblje poleta, koje obuhvaća period od godine 1953.–1956. Osnovna je karakteristika toga razdoblja opće oživljavanje privrede. Premda se još osjećaju posljedice blokade, koje su bile naročito značajne zbog iscrpenosti deviznih sredstava i općih privrednih rezervi, ipak proizvodnja raste, a u prvom redu raste industrijska proizvodnja. Porast industrijske proizvodnje najvećim je dijelom rezultat boljeg iskorišćivanja postojećih kapaciteta i sve veće aktivizacije uloženih sredstava. U tom periodu mijenja se ekonomska politika, što je zvanično proklamirano na IV. plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda. Ta se izmjena očituje u prvom redu u procentualnom smanjenju udjela ukupnih investicija u nacionalnom dohotku, zatim u izmjeni strukture investicija, t. j. u smanjenju privrednih investicija i povećanju neprivrednih investicija, a u okviru privrednih investicija procentualno su se smanjile investicije za tešku industriju i povećale investicije za grane lake industrije. Isto tako u tom periodu nastaje promjena u odnosima između osnovnih i obrtnih fondova. Opća tendencija privrednog razvitka jest potpomaganje razvitka poljoprivredne proizvodnje, a za to je trebalo razviti proizvodnju strojeva, opreme i reprodukcionog materijala, koji su nužni za poljoprivredu. Povećava se poljoprivredna proizvodnja i sada postaje manje ovisna o klimatskim prilikama nego u prošlosti. Sve je to izazvalo tendenciju porasta lične potrošnje. No, iako je to kretanje prihvaćeno kao politika još godine 1954., do značajnijih promjena dolazi istom u godini 1956. To još jedamput dokazuje, da nije moguće vršiti nagle promjene u kvantitativnim odnosima privrednog razvitka bez većih gubitaka, a s druge strane, da je razvitak teške industrije ostao i dalje jedan od osnovnih uvjeta općeg privrednog razvitka i podizanja životnog standarda. Problem se postavlja samo tako, da se taj razvitak vrši na blaži način i da se pritom mijenja i struktura proizvodnje teške industrije, i to u prvom redu da se smanjuje proizvod-

nja sredstava za proizvodnju sredstava za proizvodnju, a da se povećava proizvodnja sredstava za proizvodnju robe za široku potrošnju. U tom smislu poseban značaj dobiva baš proizvodnja opreme, strojeva i reprodukcionog materijala, koji su nužni za razvitak poljoprivrede. Sve je to utjecalo i na povećanu stabilizaciju tržišta i tržnih odnosa. Kretanje privrednog razvitka u tom pravcu ogleda se u promjeni investicione politike: u promijenjenom opsegu i strukturi investicija.

Već u godini 1953. faktički počinje mijenjanje ekonomske politike u smislu jačanja napora za razvitak u prvom redu poljoprivrede, a zatim u smislu izmjene strukture investicija u samoj industriji jačajući razvitak grana lake industrije. To je došlo do izražaja već pri donošenju plana za godinu 1953. Na II. plenumu CK SKJ, održanom na Brionima godine 1953., podvlači se također, da je nužna promjena u ekonomskoj politici u pravcu razvitka u prvom redu poljoprivrede, a zatim u smislu izmjene investicione politike u samoj industriji. No promjena dotadašnjeg sistema investicija kao i izmjena njihove strukture nije mogla odmah doći do izražaja, jer je ponajprije trebalo završiti nedovršene ključne objekte, a oni su zahtijevali velika materijalna i novčana sredstva, pa se vrlo malo sredstava iz nacionalnog dohotka moglo odvojiti za druge potrebe. No izmjene su se morale vršiti, jer je to zahtijevao i privredni razvitak, kao i potrebe, da se stvore uvjeti za postepeno podizanje životnog standarda. 28. XI. 1955. održava se savjetovanje o ekonomskim pitanjima pod predsjedništvom druga Tita, na kojemu se vrlo odlučno postavlja nužnost, da se izmijeni ekonomska politika. Zaključci, do kojih se došlo na tom savjetovanju, izneseni su u referatu druga Tita na IV. plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije 27. XI. 1955.

Osnovica, na kojoj bi trebalo da se vrši izmjena ekonomske politike, sastojala se od ovih postavki: forsirati proizvodnju robe za široku potrošnju (a za to se u prvom redu koristiti domaćim sirovinama, što je pored ostaloga, ovisilo i o mogućnosti nabave sirovina iz inostranstva, kojoj je okvire određivala platna bilanca); jačati poljoprivrednu proizvodnju, jer je njezino zaostajanje postajalo kočnica ukupnog privrednog razvitka: forsirati izgradnju manjih poduzeća, u prvom redu prehrambene industrije, kao što su klaonice, hladnjače i tome slično; vršiti rekonstrukcije i modernizaciju više nego dotada. (To je značilo, da se smanjuje opseg investicionih sredstava za nove gradnje, a da se povećava udio investicija za potrebe rekonstrukcije i modernizaciju.) Ipak je odlučan korak u izmjeni ekonomske politike zavisio od izmjene opsega i strukture investicija. U trećem periodu izmjena se vršila postepeno, i ona je dala rezultate, koje smo željeli i očekivali.

d) Razvitak teške industrije u desetogodišnjem periodu 1947.–1957.

Ako sada obuhvatimo čitav 10-godišnji period kao cjelinu, onda možemo konstatirati, što je karakteristično za ekonomski razvitak u nje-

mu, a napose, što je karakteristično za razvitak teške industrije i njezinu ulogu u čitavom privrednom i društvenom razvitku naše zemlje.

Navodimo najprije tabelu učešća neto investicionih ulaganja u nacionalnom dohotku u razdoblju 1947.–1956.

Period	Ulaganja u osnov. fondove	Ulaganja u osn. i obrtne fondove	Ulaganja u društv. standard	Ulaganja ukupno
1947	13,0	16,2	6,3	22,5
1948	17,3	33,3	7,1	29.3
1949	16,1	20,4	8,3	28,7
47.–1949	15.6	19,8	7,3	27,1
1950	15.6	20,1	7,2	27,3
1951	17,3	23,4	4,7	28,1
1952	19,4	21,4	2,3	23,7
50.–1952	17,4	21,7	4,8	26,5
1953	19,1	21,6	3,3	24.9
1954	16,5	22,7	5,5	28.2
1955	15,2	23,8	4,2	28,0
1956	12,3	23.3	4,7	28.0
53.–1956	15.6	22,9	4.4	27.3
47.–1956	16,1	21,7	5,3	27,0

(Društveni bruto proizvod i nacionalni dohodak u proteklom periodu, Savezni zavod za privredno planiranje)

Prva konstatacija, koju možemo izvući iz tih podataka, jest, da su sredstva, utrošena u investiciona ulaganja iz nacionalnog dohotka, velika. Ukupna ulaganja iz vlastitih sredstava po vremenskim periodima, kako smo raspodijelili 10-godišnji razmak, kretala su se ovako: u periodu od 1947. do 1949. investiciono ulaganje iznosilo je 27,1% od nacionalnog dohotka, u razdoblju od 1950. do 1952. 26,5%, a u periodu od 1953. do 1956. 27,3%. No, ako pogledamo strukturu ulaganja, onda vidimo, da je ulaganje u osnovne fondove bilo najveće u periodu od 1950. do 1952., kad je iznosilo 17,4%. Najniže ulaganje u osnovne fondove bilo je u godini 1956. i iznosilo je 12,3%, a najviše u godini 1952. i iznosilo je 19,4%. Prema tome, na kretanju ulaganja u osnovne fondove možemo vidjeti realizaciju ekonomske politike i početak mijenjanja strukture investicija u odnosu na ulaganja u osnovne fondove. Ulaganja u osnovna i obrtna sredstva ukupno pokazuju nešto drugačiju sliku o kretanju: ona su najveća u godini 1948., što znači, da su ulaganja u obrtna sredstva u toj godini bila vrlo velika, a u idućim se godinama smanjuju sve do 1952., kad se ponovo povećavaju. Takvo kretanje imalo je za posljedicu, da su poslije godine 1953. kapaciteti bili bolje snabdjeveni sirovinama, pa su se mogli i bolje iskorišćivati. To je omogućilo, da se u znatnijoj mjeri poveća ukupna proizvodnja, naročito industrijska proizvodnja, a u industrijskoj proizvodnji da brže poraste proizvodnja robe za široku potrošnju. No o tome ćemo kasnije govoriti nešto podrobnije. Najveća ulaganja u društveni standard vršila su se u prvom

periodu, u kome se ističe godina 1949. s najvećim prosjekom od 8,3%. Budući da je ukupno ulaganje iz nacionalnog dohotka, kad ga promatramo po vremenskim razdobljima, dosta približno i, kako vidimo, iznosi u prvom periodu 27,1, u drugom 26,5, a u trećem 27,3, odnosno u čitavom 10-godišnjem prosjeku 27%, to su se veća ulaganja u osnovna i obrtna sredstva neminovno pokazivala kao smanjenje ulaganja u društveni standard i druge potrebe. Kako je i u 10-godišnjem razmaku najniži nivo ukupnih ulaganja zabilježen u periodu 1950. do 1952., a ukupna su ulaganja u osnovne i obrtne fondove baš u tom periodu najviša. to su ulaganja u društveni standard normalno bila najniža. Od svih godina kudikamo najniži procenat ulaganja u društveni standard imamo u godini 1952. – 2,3%, a na drugoj strani u istoj godini imamo najviša ulaganja u osnovne fondove u svih 10 godina, t. j. 19,4%.

No to je analiza ukupnih investicionih ulaganja iz nacionalnog dohotka u proteklih 10 godina. Ako ukupna investiciona ulaganja raščlanimo na privredne i neprivredne investicije, onda ćemo još jasnije vidjeti, kolika smo golema sredstva uložili u privredne investicije, i u njima napore, koje smo podnijeli za izgradnju industrije, a u samoj industriji napore, koje smo učinili za izgradnju teške industrije. Dalje navedena tabela pokazuje nam kretanje odnosa između privrednih i neprivrednih investicija u proteklom 10-godišnjem razmaku:

Učešće privrednih i neprivrednih investicija u ukupnim investicijama

Godina	Privredne	Neprivredne
1947	74,3	25,7
1948	74,7	25,3
1949	72,5	27,5
1950	74.8	25,2
1951	82,7	17.3
1952	90.0	10,0
1953	87.0	13,0
1954	80.4	19,4
1955	83,0	17.0
1956	81,2	18,8

(Izvor: Privreda FNRJ – u periodu od 1947–56 g., Ekonomski institut FNRJ, str. 258)

U čitavom 10–godišnjem prosjeku privredne investicije iznose 80% od ukupnih investicija, a neprivredne 20%. Prema tome, vidimo, da je u 10–godišnjem prosjeku učešće privrednih investicija u ukupnim investicijama neobično veliko. Dakle, opće investicije iz nacionalnog dohotka bile su vrlo visoke, a u njima su opet bile vrlo visoke privredne investicije. Ako dalje razmatramo te odnose, vidimo, da su ulaganja u privredne investicije za industriju bila također vrlo visoka, i ona su iznosila po godinama:

Učešće industrijskih bruto investicija u ukupnim društvenim investicijama

1947	38,6%
1948	34,6%
1949	42,1%
1950	45,6%
1951	51,2%
1952	66,2%
1953	57,2%
1954	50,1%
1955	49,4%
1956	41,6%

(Izvor: Industriski razvitak Jugoslavije, SNS, Kultura, Beograd, str. 12)

Podaci nam pokazuju, da je učešće industrije u ukupnim privrednim investicijama bilo vrlo visoko i da svoju kulminaciju postiže od 1951. do 1956. U tome razdoblju na vrhu se nalazi godina 1952. U godini 1956. počinje opadanje učestvovanja industrijskih investicija u ukupnim privrednim investicijama. Dakle, i u ovom se kretanju pokazuje mijenjanje ekonomske politike, no postepeno, i značajnija se izmjena može osjetiti istom u godini 1956. Kako vidimo, nije bilo dovoljno zauzeti načelan stav o nužnosti izmjena u strukturi investicija, već su i kvantitativni odnosi itekako odlučivali o brzini toga kretanja.

No idemo dalje u razmatranju strukture investicionih ulaganja, odnosno u razmatranju učešća investicionih ulaganja za izgradnju teške industrije u ukupnim investicijama za industriju. Ostajući na onom principu, koji smo na početku istakli, da ćemo pod pojmom teške industrije razumijevati navedene privredne grane, onda su investicije u te privredne grane učestvovale u ukupnim investicijama u industriji i rudarstvu po godinama ovim procentima:

1947	78,3%
1948	86,3%
1949	89,2%
1950	98,6%
1951	86,8%
1952	91,5%
1953	78,6%
1954	84,5%
1955	83,9%
1956	77,3%

(Izvor: Podaci Ekonomskog instituta FNRJ, Beograd)

Ti nam podaci pokazuju, da je učešće grana teške industrije u ukupnim investicijama za industriju i rudarstvo bilo neobično veliko, te se, kako vidimo, kreće od minimalnog procenta — 77,3% u godini 1956.

do maksimuma u 1952., koji iznosi 91,5%. Podaci nam pokazuju, da su najviša ulaganja bila u periodu od 1949. do 1955., s padom u 1953. Opet u tom razdoblju imamo kulminaciju u godinama od 1949. do 1952. To nam pokazuje, da je učešće investicija u grane teške industrije bilo u čitavom periodu neobično visoko i da se njihovo učešće vrlo blago smanjuje od godine 1953. dalje, te je značajnije smanjenje postignuto istom u godini 1956. I ti nam podaci govore, da bitnije promjene u materijalnim odnosima naše ekonomske politike, promatrajući ih kroz investiciona ulaganja, nastaju istom u godini 1956.

Da bismo mogli osvijetliti problem i s drugih strana, navest ćemo tehničku strukturu investicija.

Bruto investicije (privredne i neprivredne)

Godina	Građevinski objekti	Oprema	Ostalo
1947	66,7	31,9	1,4
1948	59,2	38,4	2,4
1949	61,2	36,5	2,3
1950	60,6	37,0	2,4
1951	44,6	52,9	2,5
1952	44,6	51,8	3,6
1953	47,1	47,2	5,7
1954	48,0	44,2	7,8
1955	44,0	46,0	10,0
1956	44,4	46,4	12,2

(Izvor: Privreda FNRJ u periodu od 1947–56., Ekonomski institut FNRJ, str. 261)

Ti nam podaci pokazuju, da su najveća ulaganja bila u građevinske objekte do godine 1950.; ona se smanjuju u 1951. do 1952. i zatim ponovo nešto povećavaju do 1954., a onda se opet počinju smanjivati. Na drugoj strani ulaganja u opremu bila su najveća u 1951. i 1952., zatim se nešto smanjuju u 1953. i 1954., no još uvijek ostaju iznad nivoa u periodu od 1947. do 1950., pa se opet povećavaju u godini 1956. To nam opet potvrđuje, da se daju veća sredstva za aktivizaciju uloženih investicija i bolje iskorišćavanje kapaciteta, što se odrazilo i u povećanoj proizvodnji, kako ćemo naknadno vidjeti.

Kako se odrazila politika odvajanja većih sredstava za rekonstrukcije i modernizaciju, možemo promatrati prema odnosu učešća neto investicija i novih investicija u bruto investicijama. Podatke posjedujemo samo od godine 1952.

Neto i nove investicije u periodu 1952.–1956. godine

	Procentualno učešće u bruto investicijama	
	Neto investicije*	Nove investicije
1952	72	83
1953	72	80
1954	66	79
1955	66	74
1956	56	69

(Izvor: Privreda FNRJ u periodu od 1947–56., Ekonomski institut FNRJ, str. 261)

Ti nam podaci pokazuju, da se od 1952. učešće novih investicija sve više smanjuje, pa se prema tome povećavaju ulaganja u druge svrhe, a to je pozitivno utjecalo na povećanje ulaganja u rekonstrukcije i modernizaciju postojećih postrojenja.

Prema tome, ako promatramo realizaciju ekonomske politike u svim oblicima investicionih ulaganja, dolazimo do zaključka, da je učešće investicija u nacionalnom dohotku bilo visoko, da je veliki dio išao na privredne investicije, da je najveći dio privrednih investicija išao za investicije u industriji, a u industriji kudikamo najveći dio išao za podizanje teške industrije. Što se tiče strukture investicija, u početku se favorizirala izgradnja građevinskih objekata, a kasnije se povećalo učešće izdataka za opremu. Što se tiče strukture investicija u teškoj industriji, vrlo visok procenat u čitavom periodu ide na potrebe razvitka elektroprivrede, zatim dosta visok procenat na razvitak metaloprerađivačke industrije, a iza njih dolazi obojena i crna metalurgija. Kao što vidimo, i u teškoj industriji sredstva su se ulagala u prvom redu za razvitak njezine baze, da bi se i ona sama mogla razvijati, a preko nje i čitava industrija uopće. (V. tabelu na str. 35.) Ovdje ne ćemo ulaziti u probleme, koji su nastali u vezi s takvom investicionom politikom u pogledu kretanja stambenog fonda, komunalnih fondova i t. d., jer su ta pitanja nešto dalja od teme, koju obradujemo.

Kao rezultat u prvom redu investicionih ulaganja imamo značajan porast proizvodnih kapaciteta.

Da bismo konačno mogli ocijeniti, kolika je pažnja, gledajući kroz investiciona ulaganja, posvećena pojedinoj privrednoj grani u proteklom periodu, dajemo o tome podatke u tabeli na str. 36.

Učestvovanje grana teške industrije u investicijama za industriju (u %)

Industrija i rudarstvo	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Elektroprivreda	16,5	17,6	12,1	12,8	15,0	18,5	20,7	22,1	25,3	22,5
Ugljen	7,5	8,2	8,5	11,3	12,2	8,2	6,7	6,1	7,0	9,8
Nafta	3,6	2,7	6,2	4,2	3,4	4,5	3,6	3,4	2,5	2,4
Crna metalurgija	4,2	6,1	9,0	9,9	12,4	15,8	17,4	15,7	13,8	10,6
Obojena metalurgija	7,7	7,2	8,1	8,9	8,9	9,2	9,1	8,2	6,0	6,5
Nemetali	3,7	3,4	2,9	3,8	5,7	7,8	6,5	4,8	4,5	4,5
Metalopreradivačka industrija	18,2	16,2	19,8	16,3	13,6	11,7	10,8	8,9	8,4	6,4
Brodogradnja	2,1	4,4	3,1	4,7	2,0	2,5	2,1	1,4	1,0	2,1
Elektroindustrija	3,7	3,0	2,4	1,7	2,3	3,1	3,2	2,2	1,4	1,2
Kemijska industrija	3,2	5,0	6,0	4,8	5,0	6,2	5,1	7,2	10,4	7,1
Industrija građevnog materijala	3,1	4,1	3,3	3,2	2,2	0,4	0,8	1,2	1,1	1,1
Drvna industrija	4,9	8,4	7,8	8,0	4,1	3,6	2,6	3,3	2,5	3,1
	78,1	86,3	89,2	89,6	86,8	91,5	78,6	84,5	83,9	77,3

(Izvor: Podaci Ekonomskog instituta FNRJ. Beograd)

Investicije u periodu od 1947.–1956.
(u milijunima dinara po cijenama od 1955./56.)

	Bruto	%
Elektroprivreda	336.522	18,6
Proizvodnja uglja	151.642	8,4
Proizvodnja i prerada nafte	67.816	3,7
Crna metalurgija	225.206	12,4
Obojena metalurgija	146.487	8,1
Nemetali	90.520	5,0
Metalna industrija	224.733	12,4
Brodogradnja	44.897	2,4
Elektroindustrija	44.830	2,4
Kemijska industrija	114.265	6,3
Industrija građevnog materijala	33.929	1,8
Drvna industrija	82.200	4,5
Industrija papira	33.425	1,8
Tekstilna industrija	69.480	3,8
Industrija kože	11.029	0,6
Industrija gume	6.334	0,3
Prehrambena industrija	81.790	4,5
Grafička industrija	7.789	0,4
Industrija duhana	7.868	0,4
Filmska industrija	3.446	0,1
Istražni radovi i ostalo	19.265	1,0
Ukupno	1,803.473	100,0

(Izvor: Industriski razvitak Jugoslavije, Kultura, Beograd, 1957, str. 24/25)

Analizirajući tu tabelu dolazimo do istih zaključaka u pogledu investicione politike, do kojih smo došli i kad smo analizirali pojedina razdoblja našeg privrednog razvitka. Više od trećine (31%) ukupnih neto investicija otpada u procentima na svega dvije grane, i to elektroprivredu i crnu metalurgiju. Svega tri grane: elektroprivreda, crna metalurgija i metalna, dobile su od ukupne investicione sume 43,4% neto investicija u čitavom razdoblju.

Velika investiciona ulaganja pokazala su kao osnovnu pozitivnu činjenicu brz porast industrijske proizvodnje u cjelini, a posebno u granama teške industrije. Navodimo tabelu porasta industrijske proizvodnje po svim granama industrije.

Indeks industrijske proizvodnje po granama

1939 = 100

	1956. god.
1. Elektroindustrija	1.841
2. Nafta	805
3. Metalna industrija	450
4. Električna energija	430
5. Crna metalurgija	391
6. Kemijska industrija	356
7. Papir	289
8. Nemetali	270
9. Šuma	246
10. Građevinski materijal	236
11. Obojena metalurgija	211
12. Ugalj	209
13. Prehrambena industrija	197
14. Duhan	189
15. Koža i obuća	176
16. Tekstil	173
17. Drvna industrija	150

(Izvor: Industrija 1939 i 1946–1956, Statistički bilten 81, str. 6)

Ta nam tabela pokazuje, da su industrijske grane po procentualnom porastu proizvodnje svrstane ovim redom: elektroindustrija, nafta, metalna industrija, električna energija, crna metalurgija, kemijska industrija, papir, nemetali, šuma, građevinski materijal, obojena metalurgija, ugljen, prehrambena industrija, duhan, koža i obuća, tekstil i drvna industrija. Kao što vidimo, najbrže su se razvijale osnovne grane grupe A. Iako je obojena metalurgija po redu istom jedanaesta, njezin porast mnogo ne zaostaje za porastom grana, što su neposredno pred njom, tako da praktički možemo reći, da se sve industrijske grane mogu prema porastu svrstati u tri kategorije: u one, koje su se najbrže razvijale i kojih porast iznosi prema godini 1939. preko 350, zatim druga grupa, koje se porast prema 1939. kreće između 200 i 350, i treća grupa, koje je porast ispod 200. U prvu grupu dolaze grane teške industrije, dakle dolazimo do istog zaključka kao i prije, naime da se u ukupnom porastu industrijske proizvodnje najbrže razvijala teška industrija.

Ako pogledamo, kako se kretala proizvodnja proizvoda svrstanih po namjeni, što pokazuje iduća tabela, vidimo, da se kudikamo najbrže razvijala proizvodnja sredstava za rad.

Indeks industrijske proizvodnje grupa proizvoda po namjeni

1939 = 100

	1956. god.
1. Sredstva za rad	971
2. Materijal za reprodukciju . . .	255
3. Potrošna roba	230

(Izvor: Industrija 1539. i 1946–1956., Statistički bilten 81, str. 6)

Da bismo još detaljnije uočili brz porast industrije, a posebno grana teške industrije, navodimo tabelu, koja nam pokazuje, kako je prema godini 1939. porastao broj zaposlenih u industriji. U godini 1938., kako iznosi drug S. Kukoleča, pri punom iskorišćavanju kapaciteta bilo je 330.156 radnih mjesta, a prosječan broj zaposlenih dosezao je oko 196.930. Ukupan broj zaposlenih u rudarstvu, prerađivačkoj industriji i zanatstvu bio je u godini 1938. ovaj:

		Broj zaposlenih
Rudarstvo		54.237
Industrija (preradivačka)		196.930
Zanatstvo:		
majstori	155.696	
pomoćnici	81.185	
učenici	59.455	
Ukupno zanatstvo		296.336
Ugostiteljstvo		66.135
		613.638

(Izvor: S. Kukoleča, Analiza privrede Jugoslavije pred Drugi svetski rat, strana 15)

Ti nam podaci pokazuju vrlo veliko učešće zanatskih radnika u ukupnom broju zaposlenih. Na drugom mjestu Kukoleča daje (op. cit., str. 179) broj zaposlenih u pojedinim industrijskim granama. Od ukupno 246.200 zaposlenih bilo je uposleno u: prehrambenoj industriji 24.600, tekstilnoj 54.000, industriji kože 16.800, metalurško–metalnoj 29.000, rudarskoj industriji 54.000, industriji drveta 28.800 i ostaloj industriji 39.000. I ta nam struktura zaposlenih po granama potvrđuje općenito poznatu konstataciju o nerazvijenosti privrede stare Jugoslavije, a posebno teške industrije. Privredni razvitak u proteklih deset godina donio je i znatno povećanje broja zaposlenih, a isto tako i promjenu njihove strukture, u prvom redu u odnosu između zaposlenih u industriji i zanatstvu, a zatim zaposlenih po pojedinim privrednim granama. Kra-

jem 1956. imali smo ovakvu strukturu zaposlenih u industrijskim poduzećima:

Broj zaposlenih u industrijskim preduzećima krajem 1956 godine

Ukupno	745.300
Proizvodnja električne energije	12.130
Proizvodnja i prerada uglja	78.547
Proizvodnja i prerada nafte	5.651
Crna metalurgija	32.656
Obojena metalurgija	33.975
Proizvodnja i prerada nemetala	34.588
Metalna industrija	134.711
Brodogradnja	15.391
Elektroindustrija	25.362
Kemijska industrija	24.633
Industrija građevinskog materijala	39.742
Drvna industrija	77.585
Industrija papira	11.191
Tekstilna industrija	107.731
Industrija kože i obuće	27.960
Industrija gume	4.948
Prehrambena industrija	50.176
Grafička industrija	12.182
Industrija duhana	21.381
Filmska industrija	760

(Izvor: Industrija 1939 i 1946–1956, Statistički Bilten br. 81).

Kako vidimo, ne samo da je broj zaposlenih u industriji znatno porastao, nego se i odnos između grana bitno izmijenio. A najveće promjene dogodile su se baš u granama teške industrije. Metalurško–metalna industrija u staroj Jugoslaviji brojila je svega 29.000 zaposlenih, a metalna industrija u godini 1946. broji 134.711 zaposlenih, iako ona obuhvaća manji opseg proizvodnje nego pojam metalurško–metalna, kako ga navodi S. Kukoleča. Nikle su čitave nove grane, kao na pr. elektroindustrija, proizvodnja i prerada nafte, i uvelike se povećao broj zaposlenih u crnoj metalurgiji i kemijskoj industriji.

Po broju poduzeća ne možemo vršiti usporedbu između sadašnjeg stanja i stanja u staroj Jugoslaviji, ne samo zbog nepotpunosti podataka, nego i zbog razlike u organizaciji privrede sada i prije. No porast teške industrije možemo i dalje promatrati na razvitku pojedinih privrednih grana.

Odmah poslije Oslobođenja pristupili smo izgradnji električnih centrala polazeći od principa, da je uvjet za industrijski razvitak razvijena elektroprivreda.[13] Već se godine 1947. pušta u pogon novi kapacitet u elektroprivredi (Bogatić), i taj se proces nastavlja bez prekida (1948 Mariborski otok, u 1949. Sokolovica, Zvezdan; termocentrale: 1947 Vlaška, 1948 Mali Kostolac i Ćuprija, 1949 Veliki Kostolac, Jugovinil, Županja, Zletovo, Bitolj, Kotor i t. d.). Taj se proces nastavio i dalje, i

on još uvijek traje. Ako pogledamo na odnos u investicijama po pojedinim granama u proteklom periodu, onda vidimo, da je najveći dio sredstava išao na izgradnju objekata elektroprivrede. U razdoblju od godine 1947. do 1956. na izgradnju objekata elektroprivrede utrošeno je 18,6 posto od ukupnih neto-investicija. Izgradnja objekata elektroprivrede uglavnom je bila uvjetovana njezinim osnovnim izvorima: ili bogatstvom vodnim snagama ili bogatstvom ugljenom.[14] U prvom redu smo se orijentirali na izgradnju hidrocentrala, ali tamo, gdje smo imali bogata nalazišta ugljena, naročito onog slabije kalorične vrijednosti, pristupili smo izgradnji termocentrala (Veliki Kostolac, Konjščina i t. d.). Uz nove fabrike, naročito u početku, bili smo prisiljeni da gradimo i termocentrale, jer su novi energetski izvori bili u gradnji, a energetski sistem nije uopće bio povezan (Jugovinil, Županja i t. d.). U tabelarnom dijelu nabrojili smo pojedinačno sve osnovne objekte elektroprivrede, posebno hidrocentrale, a posebno termocentrale. Iako su podaci, koje smo mogli pribaviti, nepotpuni, oni ipak pokazuju velik broj objekata, koje smo izgradili u pojedinim godinama. Promatrajući izgradnju pojedinih objekata elektroprivrede, vidimo, da su ulaganja u njih bila vrlo velika i konstantna. Kao primjer uzet ćemo izgradnju hidrocentrale »Nikola Tesla«. Početak izgradnje te centrale pada već u godinu 1946. Utrošak sredstava u njezinu izgradnju kretao se po godinama ovako (u 000 din): 1946. – 34.527; 1947. – 64.900; 1948. – 84.921; 1949. – 255.833; 1950. – 270.546; 1951. – 977.257; 1952. – 1,926.700; 1953. 1,644.244; 1954. – 822.859; 1955. – 705.939; 1956. – 360.446; 1957. – 64.000 dinara (sve u tekućim cijenama). Iako je izgradnja te centrale trajala vrlo dugo, kao i izgradnja velikog broja naših hidrocentrala, proizvodnja počinje godine 1949. s kapacitetom od 28 MW; u godini 1953., u drugoj etapi, dobili smo novih 56 MW, i konačno, u 1957. još 3,9 MW. Kao drugi primjer u izgradnji objekata u grani elektroprivrede navest ćemo izgradnju TE Konjščina. Opravdanje, da se gradi ta centrala, predstavlja s jedne strane postojanje ugljena u rudnicima Konjščina, a s druge strane potreba industrijskog basena Zagreba i Hrvatskog Zagorja za električnom energijom. Njezina izgradnja počela je godine 1948., i u nju je utrošeno (u hiljadama dinara): 1949. – 14.259; 1950. – 56.594; 1951. – 289.642; 1953. – 948.616; 1954. – 610.516; 1955. – 809.963; 1956. – 1,027.234; 1957. – 239.610. No prvi agregat sa 14,8 MW bio je izgrađen u 1954., a drugi sa 12,5 MW u 1957.

Ti nam primjeri pokazuju, kako smo neprekidno ulagali velika sredstva u pojedine energetske objekte i postepeno ih osposobljavali za proizvodnju. Rezultat je bio neprestano povećavanje proizvodnje električne energije, koja je u godini 1939. iznosila 1,173.000 kWh, a u 1956. god. 5,047.000 kWh. Porast instaliranih snaga elektroenergije po godinama iznosio je u MW: 1947. – 11; 1948. – 28,7; 1949. – 28,5; 1950. – 18,9; 1951. – 12,1; 1952. – 71,2; 1953. – 28,7; 1954. – 121,4; 1955. – 143,4; 1956. – 302,0; 1957. – 186,1.[15]

No uza sve uspjehe, što smo ih postigli u izgradnji elektroprivrede, jedan od glavnih uzroka, koji su u čitavom tom vremenskom razdoblju

onemogućivali bolje iskorišćivanje industrijskih kapaciteta, bio je – nekad više, nekad manje – nedostatak električne energije. Na nekim mjestima bilo je i viška električne energije, ali se zbog nepovezanosti energetskog sistema taj višak nije mogao iskoristiti. No to nije bilo presudno. Glavni problem bio je u apsolutnom manjku energije.[16]

Razvitak elektroprivrede zahtijevao je izgradnju elektroindustrije i mašinske industrije, koja bi snabdijevala električne centrale odgovarajućom opremom. Radi toga je odmah počela izgradnja fabrika »Rade Končar« i »Litostroj«. Izgradnja »Rade Končara« zahtijevala je, da se izgrade nova poduzeća ili prošire postojeća, koja će ono prvo opskrbljivati proizvodima potrebnim za njegovu proizvodnju. Ti razlozi uvjetuju u prvom redu proširenje fabrika »Novkabel« i »Elke« i zahtijevaju izgradnju »Svetozareva«. Zbog porasta proizvodnje u tvornici »Rade Končar«, u prvom redu za potrebe naše elektroprivrede, rasla je potrošnja bakra u toj tvornici, ali već prerađenog u odgovarajuće poluproizvode, čime su ga trebala snabdjeti druga poduzeća.

No za potrebe elektrifikacije zemlje bilo je nužno izgraditi ili proširiti i druga postojeća poduzeća u grani elektroindustrije. Zbog toga su se ulagala znatna sredstva u tu privrednu granu, tako da ona učestvuju u navedenom razdoblju u neto-investicijama s 2,4%. Izgrađena su nova ili su proširena postojeća poduzeća, od kojih su svakako najznačajnija (osim »Rade Končara«): »Iskra« – Kranj, Fabrika kablova »Svetozarevo«, »R–R zavodi« – Niš, »Nikola Tesla« – Beograd, »TEŽ« – Zagreb, »Radio–industrija« – Zagreb.[17]

Razvitak elektroindustrije zahtijevao je pak razvitak obojene metalurgije.[18] Zbog toga je još od prije rata vrlo poznati rudnik bakra »Bor« bio neprestano u centru pažnje naše investicione izgradnje. U proizvodnji bakarne rude Jugoslavija je prije II. svjetskog rata bila na prvom mjestu u Evropi. U proizvodnji bakra zauzimala je drugo mjesto, a već u proizvodnji valjanih bakarnih proizvoda nije se uopće uzimala u obzir kao ozbiljniji proizvođač. Najveći dio bakarne rude, a još više blisterbakra izvozilo se u inostranstvo, kako nam to pokazuje tabela, a u isto se vrijeme uvozila prilična količina bakarnih poluproizvoda. Takvo stanje nametalo nam je nužnost, da izgradimo poduzeća, koja bi vršila više faze prerade bakra. U tome je jednu od najvažnijih uloga imala izgradnja »Bora«.[19] Od investicionih ulaganja u »Bor« možemo navesti kao najvažnije izgradnju elektrolize bakra, koja je puštena u pogon godine 1952., s kapacitetom od 28.000 tona na godinu u godini 1956., flotaciju bakra, koja je puštena u pogon 1951., ali je dalje proširena, te su kapaciteti druge etape pušteni u pogon 1956. s ukupnim kapacitetom u 1956. od 5.000 tona na dan. Izgrađuje se cijanizacija zlata, koja se pušta u pogon godine 1954., te centralna mehanička električna radionica, zatim ložionica lokomotiva, vodovod, svoznica površinskog kopa. Svi ti kapaciteti zahtijevali su investiciona ulaganja u povećanje kapaciteta rudnika, i taj je povećan u razdoblju od 1950. do 1957. za 1.000.000 tona rudače na godinu. Povećanje kapaciteta u Boru omogućilo je op-

skrbu »Svetozareva«, zatim »Novkabela«, »Elke«, »Rade Končara« i drugih potrošača proizvodima od bakra, a isto tako osiguralo veće količine bakra i bakarnih proizvoda za izvoz. No, kao što nam tabela pokazuje, izgradnjom navedenih i njima sličnih kapaciteta opada izvoz nižih faza, a povećava se izvoz viših faza prerade bakra. Sve do godine 1951. izvozi se znatna količina blister–bakra, no taj izvoz prestaje u godini 1953. Ali se zato u istoj godini pojavljuje izvoz valjane robe od bakra i izvoz proizvoda kablovske industrije, dakle viših faza prerade.[20] No potrebe za bakrom i bakarnim proizvodima i dalje rastu s razvitkom industrije, pa su zbog toga u novom Petogodišnjem planu određene znatne sume za razvoj te privredne grane, a svakako jedno od centralnih mjesta zauzimaju investicije u Majdanpeku.

Drugi metal te industrijske grane, aluminij, zauzima također vrlo važno mjesto i u prošlom industrijskom razvitku, ali je budućnost te proizvodnje još važnija.[21] U proizvodnji aluminija neobično značajno mjesto zauzima izgradnja »Kidričeva« i »Ražina«, zatim proširenje proizvodnje u Lozovcu. Početak izgradnje tvornice lakih metala »Boris Kidrič« u Šibeniku pada u godinu 1951. izgradnjom elektrolize, koja je puštena u pogon 1957., ljevaonice, koja se također započela graditi godine 1951., a puštena je u pogon 1955., valjaonice lima, koja je izgrađena u istom vremenskom razdoblju, valjaonice traka, koja se počela graditi godine 1951., valjaonice folija i presaonice, koje su se sve počele graditi godine 1951. Na taj objekt utrošeno je (u hiljadama dinara) u 1951. – 555.141; u 1952. – 2,387.749; u 1953. – 1,841.675; u 1954. – 2,421.130; u 1955. – 1,549.673; u 1956. – 1,209.557; 1957. – 582.828. Još su veća sredstva utrošena na izgradnju »Kidričeva«, pa su te dvije fabrike postale okosnicom proizvodnje i prerade aluminija. Na njima se temelji izgradnja drugih pogona i širenje proizvodnje proizvoda na bazi aluminija. Ali još uvijek se nalazimo u stadiju dalje izgradnje aluminijskih kapaciteta, među kojima posebno mjesto zauzima aluminijski kombinat u Titogradu. No izgradnja prednjih dvaju objekata stvorila je osnovicu za dalji razvitak proizvodnje na bazi aluminija.

Uporedo s razvitkom kapaciteta za proizvodnju i preradu bakra i aluminija vršila se izgradnja i ostalih kapaciteta obojene metalurgije, a u prvom redu u proizvodnji i preradi olova.[22] Na koncu možemo zaključiti, da je baza za razvitak proizvodnje proizvoda od obojenih metala u proteklom razdoblju stvorena, i da se dalja osvajanja tih proizvoda mogu u budućnosti nesmetano vršiti,[23] jer mi još uvijek prilično zaostajemo za industrijski razvijenim zemljama.

Takav industrijski razvoj, koji smo ilustrirali razvitkom navedenih privrednih grana, a i potrebe ostale privrede tražile su razvijanje mašinske i metalopreradivačke industrije.

Kao što je poznato, materijalnu osnovu za industrijalizaciju čini najvećim dijelom razvijena mašinska i zatim metalna industrija. Stoga smo se nalazili pred zadatkom da izgradimo te privredne grane. Prvi Peto-

godišnji plan sastavljen je u pogledu izgradnje mašinske i metalne industrije na koncepciji o izgradnji tih poduzeća uglavnom sa serijskom proizvodnjom. Na toj su liniji izrađeni programi većine poduzeća mašinske i metalne industrije, i u tom pravcu početa je njihova izgradnja. Godina 1948. izazvala je možda najveću promjenu u izgradnji baš tih grana, veću nego i u jednoj drugoj privrednoj grani. Nabavke strojeva i opreme, koje smo predviđali najvećim dijelom na osnovu ugovora sa socijalističkim zemljama, otpale su, a naše veze sa Zapadom bile su tada vrlo slabe, da bismo na osnovu njih mogli spomenute nabavke vršiti tamo. Industrijalizacija se nije mogla zaustaviti, i mi smo se odlučili da preorijentiramo pravac izgradnje mašinske i metalne industrije. Mnoga poduzeća tih grana promijenila su svoj program i usmjerila se na izradu individualne opreme. Takvom politikom riješili smo osnovni zadatak, t. j. najkraćim putem stvorili vlastitu bazu za proizvodnju opreme i uređaja, ali je to imalo i negativnih posljedica, što će se vidjeti u daljem izlaganju. U kratkom vremenu izgrađena su ova najvažnija poduzeća tih grana s osnovnim proizvodima: »Ivo Lola Ribar«, »Željeznik« – individualna proizvodnja mašinskih uređaja za industriju i strojeva za obradu metala; »Industrija traktora i mašina« Zemun – livnica i proizvodnja strojeva i uređaja za industriju; »Fagram«, Smederevo – građevinski strojevi: »Kuglični ležaji«, Beograd – kuglični ležaji: »Tvornica automobila«, Priboj – montaža kamiona i izrada dijelova za kamione; »Zmaj«, Zemun – poljoprivredni strojevi; »Pobjeda«, Petrovaradin – pogonski strojevi; »27. mart«, Novi Sad – livnica obojenih metala i dijelovi za motore; »Jastrebac«, Niš – centrifugalne pumpe i strojevi za industriju; »Geomašina«, Zemun – dijelovi i alat za bušaće garniture; »Sutjeska«. Beograd – instrumenti za medicinu i veterinu; »Termoelektra«, – montaža termocentrala i dijelova kotlova; »Fabrika raznih alata«, Čačak – razni alati; »Utenzilije«, Beograd – dijelovi za tekstilnu i kožnu industriju; »Jedinstvo«, Zagreb – uređaji za prehrambenu i kemijsku industriju; »Parni kotlovi«, Zagreb – parna postrojenja; »Prvomajska«, Zagreb – mašine alatljike za obradu metala; »Tunt«, Sesvetski Kraljevec – akumulatorska kolica, uređaji za industriju nafte; »Računski strojevi«, Zagreb – računski strojevi; »Jugoturbina«, Karlovac – parne turbine, mašine alatljike za obradu metala; »Motorni kotači«, Zagreb – motori s unutrašnjim sagorijevanjem; »Tvornica elektroda«, Zagreb – elektrode za zavarivanje; »Litostroj«, Ljubljana – vodene turbine, dizalice, mašinski uređaji za industriju; »Tvornica kovanog oruđa«, Lesce – mašinski alat; »Rog«, Ljubljana – bicikli; »Niko«, Kranj – precizna mehanika; »TAM«, Maribor – kamioni i prikolice; »IG« pri Ljubljani – vatrogasni aparati; »Hidromontaža«, Maribor – montaža hidrocentrala; »Livnica poljoprivrednih sprava«, Tuzla – poljoprivredni strojevi; »Tvornica strojeva«, Stupnik – strojevi za obradu drveta; »Trudbenik«, Doboj – kompresori i pneumatski alat; »Tvornica

bicikla Lasta«, Ilidža – bicikli; »Mujo Pašić«, Mostar – gvozdene konstrukcije i građevinski okovi; »11. oktobar«, Skoplje – karoserije za automobile; »Tito«, Mađari – centrifugalne pumpe i uređaji za industriju; »Metalna«, Štip – poljoprivredni strojevi; »Metalac«, Bitolj – peći i štednjaci; »Industrija satova«, Zemun – časovnici i proizvodi precizne mehanike; »Bratstvo i jedinstvo«, Zemun – kamionske i traktorske prikolice; »Vatrosprem«, Beograd – vatrogasni aparati i pribor; »A. Spasić«, Zaječar – popravak građevinskih strojeva i vagona; »Jugodent«, Novi Sad – zubarski uređaji i pribor za zubarstvo; »Bakar«, Novi Sad – vinogradarske prskalice; »Proleter«, Žarkovo – limene ambalaže i štednjaci; »Radulaška«, Beograd – pletivo i platno od žice i metalni namještaj; »14. oktobar«, Kruševac – bageri, motorni valjci, teretni vagoni; »Proleter«, Leskovac – plugovi, kultivatori, drljače; »Tvornica igala«, Kobarid – ručne i mašinske igle; »Tops«, Ljubljana – pisaći strojevi.

Pored izgradnje tih novih poduzeća mnoga su postojeća znatno proširena, pa je ponekad teško ocijeniti, ne bi li se neko prošireno poduzeće moglo stvarno svrstati u novoizgrađena poduzeća. Navest ćemo osnovna poduzeća, koja su proširena, s glavnim proizvodima tih poduzeća: »Poljoprivrednik«, Sombor – poljoprivredni strojevi; »David Pajić«, Beograd – kućne dizalice, metalni namještaj, uređaji za industriju; »Jugostroj«, Beograd – rashladni uređaji, kompresori i centrifugalne pumpe; »Potisje«, Ada – strojevi za obradu metala; »Ge–Ge«, Ada – uređaj za proizvodnju gasa; »Istra«, Pula – armature; »Đuro Đaković«, Sl. Brod – lokomotive, vagoni, mašinski uređaji za industriju, gvozdene i limene konstrukcije: »R. Benčić«, Rijeka – benzinske pumpne stanice. pumpe za ubrizgavanje goriva; »Vulkan«, Rijeka – konstrukcije za dizanje; »Kordun«, Karlovac – pribor za jelo; »Ventilator«, Zagreb – ventilacioni uređaji; »Bratstvo«, Zagreb – strojevi za obradu drveta; »Tekstilstroj«, Zagreb – strojevi i uređaji za tekstilnu industriju; »Mlinski stroj«, Zagreb – mlinski strojevi; »Čelični proizvodi«, Karlovac – čavli, okovi i pribor; »S. Dobrić«, Pula – katanci za široku potrošnju; »Olovni proizvodi«, Zagreb – olovne ambalaže; »Instrumentarija«, Zagreb – proizvodi za medicinu i veterinu; »Utenzilije«, Ljubljana – pribor za tekstilnu i kožnu industriju; »Saturnus«, Ljubljana – ambalaža; »Okov«, Radovljica – okovi i pribor; »Livarna«, Muta – poljoprivredni strojevi; »Metalna«, Maribor – gvozdene i čelične konstrukcije, vijčana roba, limene konstrukcije; »Strojna tovarna«, Trbovlje – strojevi i uređaji za rudarstvo i ostalu industriju; »Tovarna tehtnic«, Celje – vage; »Livnica«, Jelšingrad, Banjaluka – mašinski i sivi liv, strojevi za građevinarstvo, rudarstvo i industriju; »Tvornica žice i eksera«, Alipašin Most – valjana žica i čavli; »Bosna–metal«, Sarajevo – metalni proizvodi; »B. Kušelčevi«, Veles – namještaj metalni, peći i štednjaci; »Industrija motora«, Rakovica – traktori i motori s unutrašnjim sagorijevanjem; »Milan Blagojević«, Smederevo – peći i štednjaci; »Petar Drapšin«, Novi Sad – vijčana roba; »Jugoalat«, Novi Sad – alati; »Fabrika

mostova i skretnica«, Crveni Krst kod Niša – mostovi i skretnice; »Titan«, Kamnik – nove temper–livnice.

Kao što sam naprijed istaknuo, ne bismo pogriješili, kad bismo na pr. »Strojnu tovarnu«, Trbovlje, »Tvornicu žice i eksera«, Alipašin Most, »B. Kušelčevi«, Veles, svrstali i u nova poduzeća.

Od ukupnih neto-investicija u razdoblju od 1947. do 1956. za mašinsku i metalnu industriju utrošeno je 12,4%. O izgradnji nekih fabrika, kao što je »Jedinstvo«, dao sam detaljniji pregled naprijed. Ovdje bih također ilustrirao izgradnju poduzeća tih grana s nekoliko primjera, koji će nam u najopćenitijim crtama dati sliku o izgradnji najvećeg broja fabrika mašinske i metalne industrije. Zagrebačka tvornica »Prvomajska« bila se počela izgrađivati odmah poslije Oslobođenja, odnosno u godini 1947. Već u godini 1948. počinje proizvodnja. Za njezinu izgradnju utrošene su po godinama ove sume (u hiljadama dinara): 1947. – 75.573, 1948. – 52.905, 1949. 173.321, 1950. – 13.768, 1951. – 141.840, 1952. – 525.753, 1953. – 348.100, 1954. – 161.718, 1955, – 43.155, 1956. – 66.346, 1957. – 60.983. Vrijednost osnovnih sredstava »Prvomajske« izražena u tekućim cijenama procijenjena je u hiljadama dinara: u 1953. – 2.054, u 1954. – 2.227, u 1955. – 2.390. Realizacija proizvodnje i usluga »Prvomajske«, po tekućim cijenama, iznosila je u hiljadama dinara: u 1953. – 2.407, u 1954. – 2.993, u 1955. – 2.762. Broj radnika iznosio je u 1953. – 1.072, u 1954. – 1.306, u 1955. – 1.342. Broj službenika iznosio je u 1953. – 256, u 1954. – 266, u 1955. – 280.

Za izgradnju »Jugoturbine« u Karlovcu utrošene su od početka njezine izgradnje po godinama ove sume novčanih sredstava (u hiljadama dinara): 1949. – 76.634, 1950. – 204.685, 1951. – 335.078, 1952. – 740.117, 1953. – 2,627.078, 1954. – 3,315.969, 1955. – 3,426.626, 1956. – 3,321.159. 1957. – 3,380.205. Broj radnika iznosio je u 1953. – 379, u 1954. – 458, u 1955. – 691, a broj službenika u 1953. – 189, u 1954. – 170, u 1955. – 282. Realizacija proizvodnje i usluga izražena u tekućim cijenama iznosila je u hiljadama dinara: u 1953. – 555, u 1954. – 518, u 1955. – 2.509.

Izgradnja »Jedinstva« u Zagrebu započela je, kako smo već naveli, de facto u godini 1947., i po godinama su utrošena ova sredstva u hiljadama dinara: 1947. – 8.583, 1948. – 48.016, 1949. – 214, 1950. – 106.275. 1951. – 407.168, 1952. – 690.143, 1953. – 13.614, 1954. – 57.641, 1956. – 54.720, 1957. – 11.000.

Započeta izgradnja nekih poduzeća bila je privremeno obustavljena i nastavljena kasnije. Ponajčešće je to zavisilo od ukupne investicione sume, kojom je raspolagala zemlja, i od prioriteta, koji se davao pojedinim poduzećima. Kao primjer poduzeća, koje se izgrađivalo i još uvijek izgrađuje s velikim poteškoćama, navodimo »Tvornicu mlinskih strojeva» u Stupniku. Izgradnja glavne hale započela je godine 1950., a istom se u 1955. osposobila sa 40% za proizvodnju. Pomoćne radionice započele su se graditi 1952., a u 1956. bile su sposobne za rad s oko

50% kapaciteta. Radovi su bili prekinuti još u 1955., i poduzeće je iz svojih vlastitih sredstava, koliko je više moglo, ulagalo u investicije, da bi kako tako zaokružilo proizvodnju. Još i danas je potrebno otprilike 400,000.000 dinara investicionih sredstava, da bi se poduzeće izgradilo prema generalnom planu. Nedostaju neki vrlo važni objekti, kao što su dovršenje vodovoda, izgradnja kanalizacije, upravna zgrada i t. d.

Kao primjer proširenja postojećih poduzeća navest ćemo »Đuru Đakovića«, Sl. Brod. Za njegovo proširenje utrošena su u tekućim cijenama ova novčana sredstva (u hiljadama dinara): 1946. – 26.732, 1947. – 86.984, 1948. – 88.195, 1949. – 147.595, 1950. – 80.220, 1951. – 123.011, 1952. – 71.823, 1953. – 301.656, 1954. – 488.069, 1955. – 232.226, 1956. – 124.123. Realizacija proizvodnje i usluga iznosila je po tekućim cijenama (u hiljadama dinara): u 1953. – 4.929, u 1954. – 5.944, u 1955. – 5.399. Broj radnika iznosio je u 1953. – 2.103, u 1954. – 2.332, u 1955. – 2.571. Broj službenika iznosio je u 1953. – 436, u 1954. – 447, u 1955. – 487. To su samo ilustrativni primjeri, koji pokazuju napore zajednice, da vodeći investicionu politiku godinama i godinama izgrađuje mašinsku i metalnu industriju. Takva je politika omogućila izgradnju mašinske i metalne industrije, koja je u osnovi bila sposobna da osigura opremu i uređaj za privredu, koja se razvijala. Preorijentacija programa u pojedinim poduzećima, kao i brz tempo njihove izgradnje nije bio u skladu s nekim elementima nužnim za najracionalniji razvitak i rad poduzeća. U prvom redu, promjenom investicione politike poslije IV. plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije mnoga su od tih poduzeća ostala nedovoljno iskorištena. Isto tako njihov razvitak nije bio praćen odgovarajućim porastom broja potrebnih kadrova, a ni dopunskim kapacitetima potrebnim za kompletiranje proizvodnje dotičnih poduzeća. No na te i neke druge probleme osvrnut ćemo se kasnije detaljnije.

Razvitak mašinske i metalne industrije zahtijevali su razvijanje crne metalurgije. Kao što znamo, u mnogim se ekonomskim raspravama stepen razvijenosti pojedine zemlje mjeri i razvijenošću crne metalurgije. Iako je to uprošteno, ipak je taj pokazatelj dosta realan. Kapaciteti metalurgije u staroj Jugoslaviji (topionice gvožđa) – njih 7 na broju – postigli su prije rata proizvodnju od 160.000 do 180.000 tona sirova gvožđa na godinu. Zbog nerazvijenosti privrede ta je proizvodnja bila dovoljna da podmiri potrebe za sirovim gvožđem. No ona je bila premala da podmiri potrebe za finalnim proizvodima, pa su se oni uvozili iz inostranstva. Brz privredni razvitak poslije Oslobođenja zahtijevao je i povećanje proizvodnje sirovog gvožđa i čelika, i razvitak kapaciteta poluproizvoda i proizvoda od gvožđa i čelika. Stoga su odmah poslije Oslobođenja uloženi veliki napori, da se izgrade kapaciteti crne metalurgije. Početak, odnosno osnovicu za razvitak crne metalurgije, po samoj biti tehnološkog procesa, sačinjava proizvodnja željezne rude.

Glavni rudnici željezne rude jesu »Ljubija« i »Vareš«. Na proširenje i održavanje kapaciteta utrošeno je u proteklom periodu: na »Ljubiju« 1,400.000 dinara, a na rudnik »Vareš« 20.000.000 dinara. Na osnovu tih ulaganja osposobljen je rudnik »Ljubija« da proizvodi godišnje 600.000 tona rude, a u rudniku »Vareš« povećan je kapacitet za 1 milijun 200.000 tona rude, tako da ukupni kapacitet tih rudnika iznosi 1,450.000.[24]

Po učešću u neto-investicijama u razdoblju od godine 1947. do 1956. crna metalurgija dolazi na drugo mjesto (s metalnom), odnosno ona učestvuje s 12,4%. Sva su ta sredstva najvećim dijelom utrošena na izgradnju i proširenje postojećih kapaciteta, i to: u godini 1949. izgrađena je jedna Siemens–Martinova peć, dvije visoke peći i valjaonica lima u Jesenicama. U godini 1952. izgrađeno je 5 Siemens–Martinovih peći i bluming u Zenici. U godini 1953. izgrađene su dvije električne peći, a u 1954. još jedna električna peć. U godini 1955. puštene su u pogon dvije nove Siemens–Martinove peći, dvije visoke peći, valjaonica i kovačnica. U godini 1955. izvršena je rekonstrukcija stare pruge teških profila u Zenici, a u 1954. puštena je u pogon sitna pruga. U godini 1956. pušteña u pogon valjaonica žice i valjaonica bandaža. Od godine 1953. do 1955. pušta se u pogon valjaonica bešavnih cijevi u Sisku, a godine 1954. puštena je u pogon livnica sivoga liva. Proširuje se kapacitet željezare u Jesenicama: prije rata iznosio je kapacitet visokih peći 90.000 tona, a danas iznosi 140.000 tona; proizvodnja Siemens–Martinova čelika 150.000 tona, a danas 250.000 tona; elektročelika prije rata 7.000 tona, a danas 10.000 tona, i valjanih proizvoda prije rata 125.000 tona, a danas 185.000 tona. U Željezari Štore proizvodnja sirovog gvožđa sivoga prije rata nije postojala, a danas ta Željezara proizvodi 20.000 tona. Proizvodnja Siemens–Martinova čelika porasla je od 20.000 na 30.000 tona, valjanih proizvoda od 24.000 na 28.000 tona i lijevanog sivog liva od 8.000 na 20.000 tona, uporedujući proizvodnju u godini 1939. i danas. Značajan je novi kapacitet u Štorama električna peć za proizvodnju sirovog gvožđa. U Željezari Smederevo porasli su kapaciteti u odnosu na stanje prije rata: u proizvodnji Siemens–Martinova čelika od 20.000 tona na 50.000 tona, u proizvodnji elektročelika od 0 na 4.000 tona. Prije rata je kapacitet Smedereva bio 11.000 tona tankih limova i 39.000 tona srednjih lakih profila i polufabrikata. Poslije rata izgrađena je nova Siemens–Martinova peć od 30.000 tona, električna peć od 4.000 tona i valjaonica tankog lima od 35.000 tona s kapacitetom za dekapiranje od 10.000 tona i pocinkovanje od 6.000 tona. Osim tih objekata izgrađen je čitav niz manjih pogona. Zahvaljujući tim ulaganjima ne samo što se povećala proizvodnja željeza i čelika, već se izmijenila i struktura proizvodnje na bazi tih sirovina. Ova tabela pokazuje kretanje proizvodnje i njezinu strukturalnu promjenu izvršenu u prvom redu na osnovu novoizgrađenih kapaciteta:

(u 000 t)

Poduzeće	Željezna ruda		Sirovo gvožđe		Sirovi čelik		Gotovi proizvodi	
	prije rata	danas	prije rata	danas	prije rata	danas	prije rata	danas
Smederevo	—	—	—	—	20	54	50	45
Svetozarevo	—	—	—	—	—	—	—	30
Rudna Glava	—	30	—	—	—	—	—	—
Valjaonica Zemun	—	—	—	—	—	—	5,5	5,5
Sisak s rudnicima	—	38	20	140	—	102	—	60
Zenica	—	—	—	400	120	625	135	520
Ilijaš	—	—	—	80	—	—	—	—
Vareš	100	1400	70	70	—	—	—	—
Ljubija	600	600	—	—	—	—	—	—
Alipašin Most	—	—	—	—	—	—		8
Jesenice	—	—	90	140	150	250	125	185
Ravne	—	—	—	—	12	54	16	24
Štore	—	—	—	20	20	30	24	28
Nikšić	—	—	—	—	—	140	—	20
Kumanovo	—	—	—	—	—	—	—	6

(Izvor: Prema podacima SZP)

Kao što nam pokazuju podaci iz tabelarnog dijela, povećanje proizvodnje svih osnovnih proizvoda crne metalurgije vrlo je veliko, i ono u 1956. naprama 1939. iznosi u postocima: bijelo sirovo gvožđe 634,4, sivo sirovo gvožđe 526,5, teški profili 749,2, valjana žica 875,4, ostali debeli i srednji lim 718,3, dekapirani lim 260,7, pocinkovani lim 195,4, hladne valjane trake 156,3. Takav porast omogućio je razvitak onih grana, koje crna metalurgija snabdijeva sirovinama. No uza sav taj porast i velike uspjehe, koji su postignuti u toj grani, kao i uz golema sredstva, koja su data za njezin razvitak, još uvijek raste i potreba za njezinim proizvodima, u prvom redu za čelikom kao osnovnim proizvodom, pa smo usprkos svemu tome prisiljeni uvoziti priličnu količinu čelika, što nam pokazuje ova tabela:

Godina	Proizvodnja	Potrošnja	Porast kapaciteta	Uvoz
1939	235	309	315	42
1946	202	169		4
1947	311	385	42,5	93
1948	368	590	85,5	214
1949	401	520	55,5	172
1950	428	560	55,5	173
1951	434	478		81
1952	442	582	70,6	138
1953	515	615	64,5	162
1954	616	760	174,8	217
1955	805	840	174,8	174
1956	887	737	10	113
1957	1.030	910	138	164

(Izvor: SZP)

Napomena: Bilanca proizvodnje, potrošnje i uvoza gotovih čeličnih proizvoda preračunata je za sirovi čelik. Gotovi čelični proizvodi dobijeni od sirovog čelika iznose: količina sirovog čelika × 0,73.

Glavni potrošači čelika bili su:

1. Mašinogradnja i metalopreradivačka industrija oko 39%
2. Građevinarstvo . . . . . oko 10%
3. Brodogradnja . . . . . oko 6%
4. Saobraćaj . . . . . oko 8%
5. Metalurgija . . . . . oko 2,5%
6. Nafta . . . . . oko 2,5%
7. Elektroindustrija . . . . . oko 2,5%
8. Ostali potrošači iz industrije i zanatstva . . oko 29,5%

Neke podatke o razvitku željezara, odnosno o razvitku Zenice, dao sam naprijed, a sada bih kao primjer izgradnje tih objekata iznio utrošak sredstava u izgradnju Željezare Sisak. U Željezari Sisak je u 1948. započeta izgradnja visoke peći II i III. Izgradnja je trajala nekoliko godina. U 1949. započeta je izgradnja energetskog postrojenja, koje je pušteno u pogon 1952. U 1950. započinje izgradnja valjaonice, koja se djelomično pušta u pogon od 1952. naovamo. U 1954. i 1955. pušta se u pogon čeličana. Ukupni novčani iznosi (u hiljadama dinara) utrošeni na izgradnju Željezare Sisak bili su: 1948. – 15.113, 1949. – 478.375, 1950. – 407.633, 1951. – 1,710.377. 1952. – 6,358.412, 1953. – 3,733.433, 1954. – 2,651.848, 1955. – 1,416.648, 1956. – 674.898, 1957. – 35.819.

Dalji privredni razvitak zahtijeva i dalju izgradnju te privredne grane. Kao što je poznato, u zemljama Zapadne Evrope organizirana je »Zajednica za ugljen i čelik«, koja vodi određenu politiku proizvodnje, prodaje i cijena tih proizvoda. Iskustvo nam pokazuje, da »Zajednica«

u prvom redu podmiruje čelikom svoje članice, a zatim, i kad prodaje čelik zemljama, koje nisu njezine članice, cijene su prilično više nego za članice. To je bio jedan od razloga, zbog čega je snabdijevanje naše brodogradnje bilo ne samo nesigurno, nego i vrlo nedovoljno. Drugi razlog bila je poteškoća u nabavi potrebnih poluproizvoda od čelika, a osobito limova raznih dimenzija. Prema tome, već taj razlog, osim ostalih, prisiljava nas da razvijamo crnu metalurgiju, i to kako po opsegu proizvodnje, tako i u pravcu osvajanja što šireg asortimana proizvodnje. Mi upravo ispitujemo najpovoljnije uvjete za izgradnju novih kapaciteta u crnoj metalurgiji, što nam svakako diktira naš privredni razvitak.

Grana, koja se, možemo reći, rodila u novoj Jugoslaviji, jest proizvodnja nafte. Proizvodnja sirove nafte iznosila je u 1939. 1.122 tone, a u 1956. se povećava na 293.679 tona. Utrošena su mnoga sredstva, u prvom redu na istražne radove, što je omogućilo otvaranje novih naftonosnih polja: Šumećani, Mramor–brdo, Jermenovci, Dugo selo.[25] No osnovica za istražne radove i za proizvodnju nafte jesu bešavne cijevi, zbog čega smo u Sisku podigli tvornicu bešavnih cijevi. Izgradnjom toga poduzeća stvorena je osnova, da uz istražne radove razvijemo proizvodnju nafte, pa je ona rasla iz godine u godinu.

Za stare Jugoslavije postojali su kapaciteti za preradu nafte, koji su uglavnom prerađivali naftu iz uvoza.[26] Te kapacitete trebalo je proširiti i ujedno izraditi nove kapacitete za osvajanje novih vrsta proizvoda na bazi prerade sirove nafte, koji su potrebni našoj privredi. U ukupnim investicijama u razdoblju od 1947. do 1956. proizvodnja i prerada nafte učestvuje s 3,7%.

Kao što nam pokazuje tabelarni dio, vršena su proširenja u rafinerijama nafte Rijeka, Sisak i Bos. Brod. U Rafineriji nafte Rijeka izgrađena je solventna rafinerija mazivnih ulja i proširena prerada sirove nafte. U perspektivnom planu predvida se i dalje proširenje kapaciteta u ovoj rafineriji, tako da bi njezin kapacitet trebalo da bude u 1961. 420.000 tona prema 130.000 tona u 1939.

U Rafineriji Sisak izgrađen je pipe still (pajp stil) za preradu sirove nafte, zatim katalitički kreking i kombinirano postrojenje za preradu nafte.

U Rafineriji Bosanski Brod izgrađen je vakuum pajp stil za preradu teških naftinih ostataka, zatim pajp stil za preradu sirove nafte, duvalište bitumena, fabrika parafina, termički kreking. Osim izgradnje tih osnovnih kapaciteta u našim rafinerijama proširen je kapacitet i u fabrici Sv. Klara. Isto tako izvršeno je proširenje u proizvodnji zemnog plina.[27]

No uporedo s porastom proizvodnje nafte u zemlji rasla je i potrošnja, pa smo bili prisiljeni, i još uvijek smo prisiljeni, da uvozimo znatne količine nafte. Ova tabela nam pokazuje bilancu nafte u proteklom periodu:

Bilanca nafte
(u 000 t)

Godina	Proizvodnja	Potrošnja	Porast kapaciteta	Uvoz
1939	1,1	98,0		96,3
1946	28,8	21,0	28	
1947	33,2	39,0	4	0,9
1948	36,5	134,0	3	100,7
1949	63,2	335,0	27	276,7
1950	110,3	475,0	47	405,1
1951	148,1	504,0	38	384,1
1952	151,5	217,0	3	316,4
1953	171,7	585,0	20	454,4
1954	216,3	684,0	45	483,0
1955	257,2	762,0	41	483,0
1956	293,7	890,0	36	581,4
1957	387,0	990,0	94	600,0

(Izvor: Podaci: Industrija 1939 i 1946–1956, Statistički bilten br. 81, i podaci Saveznog zavoda za plan)

Kako vidimo iz tih podataka, proizvodnja je neprestano rasla, i to dosta brzim tempom, a kapaciteti za preradu uglavnom su zadovoljavali potrebe, ako ostavimo postrani nužnost, da se izgrade kapaciteti za osvajanje novih proizvoda na bazi sirove nafte i da se prošire kapaciteti s obzirom na gledište, da sami prerađujemo i uvezenu sirovu naftu. Prema tome, kapaciteti za preradu bili su kudikamo veći od domaćih izvora sirove nafte, tako da je još uvijek centralni problem u ovoj privrednoj grani razvitak proizvodnje nafte, a sada, pošto smo izgradili fabriku bešavnih cijevi, čitav se problem svodi de facto na istražne radove, odnosno na pronalaženje naftinih rezervi, što je u prvom redu uvjetovano prirodnim bogatstvom naše zemlje u sirovoj nafti. No, iako je proizvodnja nafte rasla iz godine u godinu, rasla je i potrošnja, pa u prosjeku kroz čitav period moramo uvoziti nešto preko 50% sirove nafte, da bismo podmirili osnovne potrebe u zemlji. To nam pokazuje, da je nužno i dalje vršiti investiciona ulaganja, da bi se ta privredna grana razvijala u skladu s potrebama privrede u cjelini.

Drugi energetski izvor – ugljen – pokazao je, što se tiče porasta proizvodnje, velik uspjeh. U godini 1939. proizveli smo 7.032 hiljade tona, a u 1956. 17.101, odnosno povećanje iznosi 243,1%. Različiti su procenti povećanja proizvodnje raznih vrsta ugljena, kako nam pokazuje tabelarni pregled. Iako je porast proizvodnje ugljena u ovom periodu značajan, proširenje kapaciteta, a naročito izgradnja kapaciteta za oplemenjivanje manje vrijednih ugljena nije išla uporedo s potrebama privrede. Istom potkraj perioda, koji obrađujemo, pristupili smo izgradnji flotacija i sušara. Učestvovanje proizvodnje ugljena u neto-investicijama, koje u razdoblju od 1947. do 1956. iznosi 8,4%, čini se naoko dosta visoko u odnosu na učestvovanje drugih privrednih grana, no faktički

to je ispod potreba, kako u toj grani, tako i s obzirom na potrebe naše privrede za ugljenom. U mnogim godinama proteklog perioda manjak ugljena bio je uzrok neostvarene proizvodnje, iako su ostali uvjeti za njezino ostvarenje postojali. Kako vidimo iz tabelarnog pregleda, naša zemlja je vrlo bogata, prema svome prostranstvu, ugljenom (istina, niže kalorične vrijednosti), što se vidi i po broju rudnika, koje smo naveli, i po opsegu proizvodnje.[28] Osim rudnika koji su postojali za vrijeme stare Jugoslavije, otvoreni su ovi veći rudnici ugljena: Ćićevica, Košutica, Tugonjica, Križevci, Mišulinovec, Špičkovina, Mlavski rudnici, Ratkovica, Kočevje, Knjižarnica, Plevlje, Gračanica, Gacko, Grabova bara, Hodovo.

Vrlo je značajan novi kapacitet u toj privrednoj grani izgradnja sušare u rudniku Kolubara s kapacitetom 800.000 tona sušenog lignita na godinu.

Tabelarni pregled pokazuje nam porast proizvodnje u najvažnijim rudnicima u našoj zemlji, što je najbolji pokazatelj razvitka te privredne grane. Ne raspolažemo podacima o tome, kolike su investicione sume utrošene u proširenje kapaciteta postojećih rudnika ni u otvaranje novih rudnika. Porast broja radnika u našim glavnim rudnicima također je značajan pokazatelj razvitka te privredne grane (v. tabelu).

Osnovni je problem u rudnicima ugljena mehanizacija.[29] Iako produktivnost rada zavisi od više faktora, ipak je kod nas osnovni razlog, zašto produktivnost rada nije rasla u dovoljnoj mjeri, slaba mehanizacija naših rudnika. U tabelarnom pregledu navodimo kretanje produktivnosti rada u rudnicima ugljena, a zatim uporedbu s nekim zemljama Evrope. Razumije se, da je baš u ekstraktivnoj industriji jedan od presudnih elemenata, od koga zavisi produktivnost rada, prirodno bogatstvo u dotičnoj sirovini. Podaci nam pokazuju, da je produktivnost rada u našim rudnicima znatno niža nego u razvijenijim zemljama, a po procjenama većine ekonomista, kao i po mom ličnom mišljenju, jedan je od glavnih uzroka slaba mehanizacija rada, zastarjelost otkopnih metoda, kao i organizacija rada i struktura radne snage.

Prema tome, u idućem periodu mi ćemo morati posvetiti kudikamo više pažnje rudnicima, nego što smo to činili u prošlom periodu, a u prvom redu trebat će mehanizirati rudnike i proširiti kapacitete za oplemenjivanje nisko kaloričnih ugljena.

Poseban problem postavlja proizvodnja koksa.[30] Domaće potrebe za koksom vrlo su velike, a i dalje rastu, pa ga moramo uvoziti u velikim količinama. Već godinama se vrše ispitivanja tehnološkog procesa, da se oplemenjivanjem slabije kaloričnih ugljena, koje imamo u zemlji, proizvede koks sa što manjom primjesom uvezenog koksnog ugljena. Uspjesi su u tom pravcu postignuti, no postoje ozbiljne zamjerke, da su ti uspjesi daleko ispod napora, u prvom redu u odnosu na investiciona ulaganja, koja je zemlja podnijela u tu svrhu u prošlom periodu. Ne postoji jedinstven stav u ocjeni dosadašnjeg rada na proizvodnji koksa iz domaćih ugljena. No svakako problem koksa i dalje ostaje kao važan problem daljeg privrednog razvitka.

Naziv	Broj radnika		
	1939	1954	1956
RUDNICI LIGNITA			
Kostolac	742	1.767	
Kolubara	278	1.859	
Kosovo	242	1.101	
Konjščina	559	1.888	2.378
Ivanec	196	1.162	875
Bregi	289	581	
Lepavina	33	190	
Sinjski rudnici	47	118	236
Velenje	368	1.757	
Kreka	1.189	7.393	
RUDNICI MRKOG UGLJA			
Aleksinački rudnici	1.095	2.342	
Despotovački rudnici	127	511	
Jelašnica	137	632	
Soko	13	449	
Siverić	809	1.079	1.205
Medimurski rudnici	423	1.219	
Trbovlje	2.622	3.645	
Zagorje	1.758	2.145	
Senovo	352	1.200	
Zabukovci	567	915	
Laško	390	665	
St. Janš	193	309	
Banovići	725	3.172	
Kakanj	1.452	3.321	
Zenica	1.627	2.522	
Breza	1.104	2.047	
Ugljevik	408	1.087	
Banja Luka	205	322	

(Izvor: Ekonomska politika br. 139–140, str. 945, i podaci Ekonomskog instituta FNRJ. Beograd)

Produkcija proizvoda iz grane nemetala, a u prvom redu cementa. bila je znatna i u staroj Jugoslaviji. No u poslijeratnom periodu, u prvom redu zbog velikih investicija, potrošnja gradevinskog materijala rasla je iz godine u godinu. Osim toga, izvoz cementa bio je značajna stavka u našoj trgovinskoj bilanci, pa je i jedno i drugo zahtijevalo razvitak te privredne grane. Treći uzrok, koji je zahtijevao razvitak te privredne grane, jesu nove potrebe rastuće privrede za proizvodima te grane, koje nismo proizvodili, a mogli smo ih proizvoditi. Ta tri uzroka u osnovi su odredila pravac razvitka toj grani u prošlom periodu. Nemetali su učestvovali u neto-investicijama u razdoblju od 1947. do 1956. sa 5,0%, što je svakako značajan procenat. Najveći uspjeh u toj privrednoj grani jest izgradnja ovih novih poduzeća s osnovnim proizvodima: Fabrika cementa »Šar« – cement, »Fabrika šamota« Aranđelovac – šamotne opeke, »Fabrika elektroporcelana« Bukovik – nisko i visoko presovan elektroporculan, »Magnohrom« Kralje-

vo – sinter-magnezit, »Rudnik magnezita« Bijele Stijene, »Keramika« Mladenovac – građevinske i keramičke pločice i sanitarna keramika, »Keramika« Zaječar – keramički proizvodi, »Vojvoda Stepa« Brvenik – azbestno vlakno, »Jugokeramika« Zaprešić – keramika za domaćinstvo, za građevinarstvo i sanitarna keramika; »Rudnik sadre« Knin, »Sadra« Sinj, »Optika« Zagreb, »Tvornica izolatora« Stup-Ilidža – elektroporculan, »Rudar« Prilep – liskun.

Značajnija proširenja postojećih kapaciteta izvršena su u »Rudniku azbesta«, Stragari – izgrađena je nova separacija; u »Fabrici elektroporculana«, Novi Sad; u »Fabrici šamota«, Mladenovac; u »Fabrici šamota Partizan«; u fabrici stakla, Paraćin; u fabrici ravnog stakla, Pančevo; u rudniku magnezita »Golеš«; u rudniku magnezita »Šumadija«; u »Jugoazbestu«, Mladenovac; u solani Kreka. Značajna proširenja kapaciteta izvršena su u tvornicama cementa: Pula; »Partizan«, Split; »10. kolovoz«, Solin; »Prvoborac«, Split; »Sloboda«, Zagreb; »Fabrika cementa«, Beočin.

To je omogućio opseg investicija u proteklom periodu, pa su dobiveni i znatni viškovi, naročito cementa, namijenjeni za izvoz. Čitav niz novih proizvoda osvojen je u toj industrijskoj grani, od kojih su svakako najznačajniji: kiselo otporne opeke, magnezitni vatrostalni materijal, azbestno vlakno, staklena vuna. Posebno ističimo dva proizvoda: prvi je magnezitni vatrostalni materijal, koji je neophodno potreban u crnoj metalurgiji, a i drugim industrijskim granama, gdje se proizvodnja vrši na visokim temperaturama, a drugi kiselo otporne opeke, koje uvjetuju proces proizvodnje u kemijskoj industriji i metalurgiji. Da bi se osigurala naša privreda tim proizvodima, utrošena su znatna sredstva za izgradnju »Magnohroma« u Kraljevu i »Fabrike šamota« u Aranđelovcu.[31] Utrošena su ova sredstva za izgradnju tih značajnih industrijskih kapaciteta:

MAGNOHROM KRALJEVO

Utrošak sredstava (u milijunima dinara)

1947	19
1948	36
1949	53
1950	84
1951	219
Svega	411
Obaveze iz 1951	23
Svega	434
Faktor	5,8
Svega	2.517,2
1952	1.188
1953	423
Ukupno	4.128,2

(Izvor: Ekonomski Institut FNRJ. Privreda FNRJ 1953, str. 111)

FABRIKA ŠAMOTA – ARANĐELOVAC

Utrošak sredstava (u milijunima dinara)

1947	21
1948	83
1949	93
1950	107
1951	110
Svega	414
Obaveze iz 1951	5
Svega	419
Faktor	5,8
Svega	2.430,2
1952	343
1953	178
Ukupno	2.591,2

(Izvor: Ekonomski Institut FNRJ, Privreda FNRJ 1953, str. 111)

Dalja je značajna grana iz grupe teške industrije teška kemija.[32] U toj grani izgrađeni su novi kapaciteti, od kojih navodim najznačajnije: »Fabrika azotnih jedinjenja«, Goražde – amonium nitrat, azotna kiselina; »Tvornica organskih barvil«, Celje – solna kiselina, anilinske boje; »Boč«, Kraljevo – kisik; »Fabrika kiseonika i acetilena«, Rakovica – kisik; »Tvornica kiseonika«, Rajlovac – kisik; »Fabrika kiseonika«, Skopje – kisik.

Značajnija proširenja u toj grupi izvršena su u fabrici: »Zorka« Šabac, u kapacitetima za proizvodnju sumporne kiseline, superfosfata, elektrolize cinka; u Fabrici sode. Lukavac, u proizvodnji kalcinirane sode i kaustične sode; u poduzeću »Duga« Beograd, u proizvodnji firnajza, premazne boje i lakova. U izgradnji se nalazi fabrika viskoze u Loznici.

Razvitak te grane ima velike mogućnosti s obzirom na sirovine, koje se nalaze u našoj zemlji, a isto tako i s obzirom na sadašnje, a još više na buduće potrebe. Mislimo u prvom redu na razvitak poljoprivredne proizvodnje, koji zahtijeva veću proizvodnju umjetnih gnojiva, zatim raznih zaštitnih sredstava za biljke i životinje. Bogatstvo u hidroenergiji, kojom raspolažemo, također je velika prednost u razvitku te privredne grane. Za njezin razvitak utrošeno je u proteklom periodu 6,3% od ukupnih neto-investicija, što je svakako značajan procenat, no ipak premalen prema potrebama razvitka te grane i prema potrebama zemlje za njezinim proizvodima. Ta privredna grana morat će se brže razvijati u budućnosti, a to je u prvom redu uvjetovano promjenom u strukturi proizvodnje u našoj privredi.

Prerada drveta. U tu industrijsku granu uloženo je u proteklom periodu 4,5% od ukupnih investicija. Iako to nije mali procenat, ipak je to relativno vrlo malo prema potrebama razvitka te grane. Najviše je

investirano u izgradnju kapaciteta za proizvodnju šper-ploča, panel-ploča i lesonit-ploča. Najveća investiciona ulaganja u tu proizvodnju data su kombinatu u Blažuju, gdje je podignut pogon za proizvodnju lesonit-ploča s kapacitetom od 7000 tona. Dalja značajna investiranja bila su u fabrici u Foči, gdje je izgrađena nova fabrika lesonita, s kapacitetom od 12.000 tona. Ostala investiciona ulaganja izvršena su u razna poduzeća i u manjim sumama nego u ova, koja smo naveli.

Konačno da se osvrnemo i na brodogradnju.[33] Ta se privredna grana počela značajnije razvijati u posljednje tri godine. S obzirom na porast potražnje za brodskim prostorom u čitavom svijetu pronađene su mogućnosti za razvitak kapaciteta te privredne grane. Naša brodogradilišta, osim izgradnje brodskog prostora za našu zemlju, preuzela su značajne narudžbe za inostranstvo, te su već dobar dio tih narudžbi i realizirala. Tako brodogradnja postaje značajan faktor u našem izvozu, i sve nas upućuje, da treba odvajati veća sredstva za razvitak te privredne grane.

Svime, što smo naprijed iznijeli, nastojali smo dati, prema raspoloživim podacima, do kojih smo mogli doći, detaljniji pregled izgradnje industrijskih grana teške industrije. Zaokružujući ovaj pregled možemo konstatirati, da je ta izgradnja bila vrlo značajna, da su podignuti mnogi novi kapaciteti, da je povećana proizvodnja u tim granama, da su osvojeni mnogi novi proizvodi neobično važni za privredni razvitak zemlje.

Sve te promjene omogućile su nam, da se pojavimo s proizvodima novih industrijskih grana teške industrije i na vanjskom tržištu, i to s proizvodima, koje dosada nismo izvozili, a s druge strane povećalo se učešće tih grana u ukupnom izvozu iz naše zemlje.

Kako se kretao izvoz industrijskih grana, koje imaju tradiciju u izvozu, najbolje vidimo iz ove tabele:

(u milijardama dinara)

	Prosjek		
	1935/1939	1947/1951	1952/1956
Obojeni metali	13,6	13,5	15,1
Drvna industrija	17,4	14,8	14.4
Prehrambena industrija . .	3,0	1,9	2,6
Industrija duhana	1,6	3,7	3,4
Svega	35,6	33,9	35,5

(Izvor: Podaci Saveznog zavoda za plan)

Kao što vidimo, izmijenili su se procentualni odnosi učešća tih grana u ukupnom izvozu, ali je njihov ukupni procenat učešća u ukupnom izvozu ostao manje više isti. No, za nas je neobično važno to, da su se

izgradnjom industrije, a u prvom redu grana teške industrije, pojavile nove industrijske grane sa svojim proizvodima na listi izvoza, i njihovo je učešće u izvozu neprestano raslo. zavisno od izgradnje njihovih kapaciteta. To nam najbolje pokazuje ova tabela:

(u milijardama dinara)

	Prosjek		
	1935/1939	1947/1951	1952/1956
Crna metalurgija	0,9	0,8	1,4
Metalna industrija	0,2	0.0	1.7
Brodogradnja	—	–	0,4
Elektroindustrija	0.0	0,0	0,6
Kemijska industrija	1,6	1.6	2,4
Nemetali	1,9	1.4	2,2
Industrija kože	0,3	0.2	1,0
Svega	4.9	4,0	9,7

(Izvor: Podaci Saveznog zavoda za plan)

Značenje porasta izvoza tih grana, koje su sve grane teške industrije. osim industrije kože, postaje još veće, ako pogledamo promjenu odnosa u izvozu između industrijske proizvodnje, poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje šumarstva:

(u milijardama dinara)

	Prosjek		
	1935/1939	1947/1951	1952/1956
Industrijski proizvodi	46,0	41,2	52,4
Izvoz poljoprivr. proizvoda	38,3	12,1	21,0
Izvoz proizvoda šumarstva	3,8	4.2	3,1
U %			
Industrijski proizvodi	52,2	71,7	68,5
Poljoprivredni proizvodi	43,5	21.0	27,4
Proizvodi šumarstva	4,3	7,3	4,1
a po stepenu obr. učešće u %	1952/1956	1956	
Neobrađeni proizvodi	39,3	36,7	
Proizvodi obične prerade	45,1	42,8	
Proizvodi visoke prerade	15,6	20,5	

Izvršena je promjena i po fazama prerade u pojedinim granama.[34]

Kao drugi primjer napretka u tome pravcu navest ćemo preradu bakra.

BAKAR

I. faza — Proizvodnja blistera i elektrolitnog bakra

	1939	1949	1954	1956
Blister bakar				
proizvodnja	41.843	34.384	30.295	29.384
izvoz	—	14.812	—	—
raspoloživo	—	19.572	30.295	29.384
Elektrolitni bakar[1]				
proizvodnja	12.463	14.142	26.946[2]	25.008[2]
izvoz	—	281	11.019	1.069
raspoloživo[3]	—	13.861[4]	15.927[3]	23.939[3]

II. faza — Proizvodnja valjaoničke robe od bakra i bakrenih legura

Valjaonička roba od bakra i bakrene legure				
realizacija[5]	4.519	20.504	16.698	23.101
izvoz	—	905	711	8.927
raspoloživo	—	19.599	15.987	20.174[6]

III. faza — Olovni kablovi i ostali izolirani elektroprovodnici

Olovni kablovi[7]				
proizvodnja	65	733	1.134	8.154
Ostali izolirani[7] elektroprovodnici				
proizvodnja	572	3.134	2.894	5.083

Napomene:

1. Elektrolitni bakar dobiven iz blister-bakra.
2. Razlika, što se pojavljuje u proizvodnji između blister-bakra i elektrolitnog bakra, uglavnom se upotrebljavala kao blister-bakar za proizvodnju plavog kamena.
3. Raspoložive količine elektrolitnog bakra ne obuhvaćaju bakar dobiven iz otpadaka od bakra. Od raspoložive količine elektrolitnog bakra 2000 tona na godinu išlo je za druge potrošače izvan valjaoničke i kablovske industrije.
4. Do 1953., odnosno do završetka izgradnje elektrolize bakra u Boru, jedan dio blister-bakra rafinirao se u inostranstvu.
5. Data je realizacija, a ne proizvodnja, jer statistika prati realizaciju. Realizacija obuhvaća valjaoničku robu od bakra i mesinga.
6. Ako se iskazanim količinama dodaju male količine uvoza, dobiva se domaća potrošnja valjaoničke robe od bakra. Valjaonička roba od bakra proizvedena je na bazi elektrolita proizvedenog u zemlji i otpadaka od bakra.
7. Olovni kablovi i ostali izolirani elektroprovodnici sadržavaju samo dio bakra iz valjaoničke robe od bakra (žica), a ostali je dio valjaoničke robe (limovi, trake, profili, gola užad, cijevi) otišao bilo na dalju preradu, bilo direktno u investicije.

Da bismo još detaljnije prikazali brz porast grana teške industrije, navodimo podatke, koji nam pokazuju, kako je prema godini 1939. porasla proizvodnja osnovnih proizvoda grana teške industrije.[35] Kao što vidimo iz tabele, veličina porasta vrlo je različita kod raznih proizvoda, no svi osnovni proizvodi bilježe visok porast. Procentualno povećanje uvjetovano je, pored ostalih razloga, dvjema osnovnim elementima: to su apsolutno povećanje od 1946. do 1957. i nivo proizvodnje dotičnog proizvoda u godini 1939. Ako je ukupna proizvodnja dotičnog proizvoda bila vrlo malena u godini 1939., onda će i uz prosječan porast u odnosu na druge proizvode procenat povećanja biti kudikamo veći od odgovarajućeg procenta porasta onih proizvoda, kojih je proizvodnja u godini 1939. bila značajnija. No još jedamput ističemo, da je bez obzira na razlike porast proizvodnje svih osnovnih proizvoda iz grupe A značajan.

Značaj industrijskog razvitka, a osobito razvitka grupe A, ogleda se i u osvajanju proizvodnje nekih neobično važnih industrijskih proizvoda. Navest ćemo osnovne proizvode, koji su osvojeni u poslijeratnom razvitku: metalurški koks, sirovi benzol, amorfne elektrode, amorfne mase, propan-butan, white špirit, motorno ulje, mineralne mazive masti, sirovi lim SM, sirovi liv elektročelika, željezničke šine, lamele, betonski čelik, kovane gredice, presovani proizvodi od aluminija, gola užad od aluminija, vučeni proizvodi od aluminija, azbestna ruda, magnezitni vatrostalni materijal, kiselo otporne opeke, azbestno vlakno, staklena vuna, elektrode za zavarivanje, kotrljajući ležaji, parne turbine, rashladni uređaji, teretni vagoni, putnički i poštanski vagoni, pisaći i računski strojevi, kamioni, prikolice za kamione i traktore, autobusi, traktori, utenzilije od metala, rasklopni aparati za visoki i niski napon, transformatori mjerni, industrijske električne peći, fluorescentne cijevi, električna brojila, mjerni instrumenti, frižideri, radio-prijemnici, kinoprojektori, telefonski aparati, telefonske centrale, elektronske cijevi, rentgen-aparati, P. V. C., penicilin. (Privredno značenje tih proizvoda dajemo u drugom dijelu – tabelarni dio).

3. *Iskorišćivanje kapaciteta*

a) Pojam kapaciteta i metodi za njegovo mjerenje

Sada prelazimo na analizu izgrađenih kapaciteta grana teške industrije. Ponajprije moramo utvrditi, što razumijevamo pod pojmom kapaciteta. Postoji samo jedno interno uputstvo Saveznog zavoda za privredno planiranje, sektor industrije, »Metodologija za utvrđivanje industrijskih kapaciteta i njihovo iskorišćivanje«. Mi ćemo se uglavnom poslužiti određivanjem kapaciteta na osnovu ove metodologije, jer druge službene formulacije pojma kapaciteta nema. To je izazvalo velike poteškoće, kako u teoretskim redovima ekonomista i tehničara, tako i u praksi, jer su se pod pojmom kapaciteta razumijevali, u raznim slučajevima, sasvim različiti mjeritelji.[36]

Kad načelno govorimo, od čega zavisi veličina kapaciteta, kažemo, da su za to u prvom redu presudni takvi faktori kao što su uska grla, oprema dotičnog poduzeća, transport, organizacija rada, kadrovi, pa i sama prodaja, odnosno realizacija. Prof. Mišić pod maksimalnim kapacitetom razumijeva maksimalnu proizvodnju određenog artikla i određenog asortimana. U ekonomskoj literaturi kapacitet se dijeli na tehnički kapacitet i na proizvodni kapacitet. Teoretski se pod tehničkim kapacitetom razumijeva rad strojeva u tri smjene u 24 sata za vrijeme 365 dana. Proizvodni ili realni kapacitet jest tehnički kapacitet manje nužni zastoj. No, čim smo kazali manje »nužni zastoj«, tu se već otvorilo široko polje različitoga izračunavanja, šta su to »nužni zastoji«. Svi kapaciteti, odnosno svi strojevi i oprema nužno zahtijevaju čišćenja, podmazivanja, hlađenja i remont. Prema tome tehnički uvjeti najboljeg iskorišćivanja strojeva i opreme treba da odrede taj nužni minimalni zastoj. No osim tih postoje i drugi nužni zastoji, kao što su prekidi u izmjeni smjena u proizvodnji, zatim odmor za vrijeme kad radnici imaju objed, i tome slično. Prema tome, nigdje u našoj zemlji nije striktno utvrđeno, koliki su nužni zastoji u pojedinim privrednim granama. Ali, da bi se moglo vršiti izračunavanje opsega i iskorištavanja kapaciteta, potrebno je s mjerodavnog mjesta utvrditi, kako se izračunava proizvodni ili realni kapacitet. Naprijed navedena metodologija, iako internog karaktera, pokušala je to utvrditi barem kao uputstvo za planske organe.

No, prije nego počnemo određivati kapacitete po rečenoj metodologiji, navest ćemo osnovne pokazatelje, pomoću kojih se mjeri kapacitet. Glavne vrste pokazatelja za mjerenje nekog kapaciteta jesu: naturalni i vrijednosni pokazatelji, mašinski časovi, radni časovi. Svaki od tih pokazatelja prikladan je za iskazivanje kapaciteta u neku određenu svrhu, te je stoga nepotpun u nekom drugom smislu. Zbog toga se najčešće kapaciteti iskazuju u nekoliko tih pokazatelja. Osim tih pokazatelja postoje i pokazatelji, kojima se mjere tehnički kapaciteti, a od njih su najvažniji: pritisci, zapremine, količina prerađene ulazne sirovine.

Za plansku privredu, kao što je naša, vrlo je važno utvrditi i što je kapacitet i kako ćemo ga određivati. Osim toga, za nas je neobično važno da pratimo kretanje kapaciteta privrede u cjelini, zatim grana, poduzeća, pogona i strojeva.

Za naše potrebe, u navedenoj »Metodologiji« iznesena su tri metoda izračunavanja kapaciteta. Prvi metod uzima kao pretpostavku, »da je godišnji kapacitet jednak proizvodnji, koja bi se dobila, kad bi se nivo maksimalne jednomjesečne proizvodnje protegao na čitavu godinu – odnosno, u drugoj varijanti tog istog metoda, prosjek od tri maksimalna mjeseca određuje nivo maksimalne moguće godišnje proizvodnje.« (Metodologija, str. 2).

Kao što vidimo, bit je ovoga metoda u tome, da se uzima maksimalna ostvarena proizvodnja u jednom mjesecu ili u prosjeku od tri mjeseca i ta proizvodnja protegne na dotični računski period. Na taj se način isključuju sezonska odstupanja, koja postoje, na pr., u mnogim granama

prehrambene industrije (šećer). Osnovni nedostatak toga metoda jest to, što on može da pokaže samo relativno neiskorišćivanje kapaciteta, jer pretpostavlja određeni stepen produktivnosti rada, organizacije proizvodnje, strukture proizvodnje. Prema tome, rezerve, koje se kriju u mogućnosti, da se ti elementi promijene, ne mogu se tim metodom pokazati. Taj se metod ipak može primijeniti s dosta uspjeha u tehnički razvijenim privredama s vrlo visokom serijskom proizvodnjom i relativno vrlo stabilnom proizvodnjom. Računajući pomoću tog metoda, iskorišćivanje kapaciteta u čitavoj našoj industriji iznosilo je u godini 1956. po varijanti mjesečnog maksimuma 73%, a po varijanti tromjesečnog maksimuma 80%. Kao što vidimo, jedan te isti metod, samo pri dva različita mjeritelja, daje vrlo različite procente iskorišćivanja kapaciteta. Te su razlike, razumije se, još veće, ako kapacitete mjerimo i različitim metodima. Dakle to nam očigledno pokazuje, koliko je važno da se utvrdi isti način mjerenja kapaciteta.

Drugi je metod izgrađen na osnovu ankete o kapacitetima poduzeća, koja je izvršena u godini 1951. i 1952. Izjave, koje su dala poduzeća o svojim kapacitetima, dopunjavale su se iz godine u godinu u vezi s proširenjem kapaciteta, rekonstrukcijama i t. d. I taj metod boluje od velikog broja neodređenosti, koje su za svaku vrstu proizvodnje specifične. Te neodređenosti mogu se relativno najuspješnije eliminirati ili stručnom ocjenom ili posebnim mjerenjima radi utvrđivanja kapaciteta. Ali, nažalost, takva specijalna mjerenja i evidentiranja za nužne podatke ne postoje. Na osnovu svega toga konstatiramo, da je osnovni nedostatak toga metoda, što on pri određivanju kapaciteta sadržava u sebi znatne elemente subjektivne ocjene, a naročito subjektivne ocjene u aktiviranju rezervi, u ostvarenim normativima proizvodnje, u produktivnosti rada, u organizaciji rada. Mjereći tim metodom kapacitete cijele industrije u godini 1956., dobili smo 77%. Prema tome, po prvom metodu, ako uzmemo jednomjesečnu proizvodnju, dobili smo 73%, ako uzmemo tromjesečni prosjek, onda 80%, a po drugom metodu 77% iskorišćivanja industrijskih kapaciteta u godini 1956.

Treći metod uzeo je kao bazu popis instalirane pogonske snage (sekundarnih pokretača), koji se vršio 1951. i 1955. Taj se metod zasniva na pretpostavkama, »da je veličina instalirane pogonske snage sekundarnih pokretača mjerilo za opseg tehnički aktivirane proizvodne opreme, i da svaki novi instalirani kW pogonske snage u te pokretače treba bilo neposredno, bilo preko povećanja produktivnosti rada, da na našem stepenu razvoja proizvede najmanje isti produkt kao već zatečeni instalirani kW«. (Metodologija, str. 5). Te se pretpostavke u životu uvijek ne ostvaruju, jer vrlo često povećanje instaliranih snaga može biti samo elemenat olakšanja rada, a da ne proizvodi isti učinak povećanja proizvodnje kao prijašnje instalirane pogonske snage. Izračunavajući iskorišćivanje kapaciteta po tom metodu pokazalo se, da se u godini 1956. instalirani kapacitet koristio svega s nešto preko 50%. Taj metod, u najboljem slučaju, može poslužiti kao globalna indikacija o kretanju iskorišćivanja kapaciteta.

U »Metodologiji« se zauzima gledište, da se na osnovu sva tri metoda otkrivaju de facto iste tendencije u strukturi iskorišćivanja kapaciteta, ali da to najbolje pokazuje anketni metod, jer on najdetaljnije otkriva uska grla, a to je za nas, na sadašnjem stepenu razvitka, neobično važno, pa »Metodologija« uzima taj metod kao bazu za svoje dalje analize.

Analizirajući iskorišćivanje kapaciteta u industriji u prošlom privrednom razvitku, a na osnovu podataka iz 15 mjesečnih izvještaja sakupljenih za godinu 1955. i 1956. prosječno iz 1200 poduzeća, navedeni su kao osnovni razlozi nedovoljnog iskorišćivanja kapaciteta ovi činioci:

47% poduzeća – nedostatak sirovina
22% poduzeća – nedostatak električne energije
22% poduzeća – nedostatak financijskih sredstava
18% poduzeća – nedostatak kvalificirane radne snage
15% poduzeća – saobraćajne teškoće
14% poduzeća – elementarne nepogode
10% poduzeća – nepredviđeni remont
6,5% poduzeća – nepodmirenost ugljenom.

Kao što nam pokazuje ta anketa, a to smo i naprijed nekoliko puta istakli, na nedovoljno iskorišćivanje kapaciteta znatno je utjecao nedostatak električne energije. Nedostatak sirovina vezan je u prvom redu uz našu platnu bilancu, pa je u neku ruku iznad naših trenutnih mogućnosti, da ga otklonimo ili znatnije ublažimo. Ostali razlozi, koji su ovdje nabrojeni, velikim dijelom izlaze iz nesinhroniziranog razvitka svih elemenata nužnih za optimalni privredni proces proizvodnje; takvi su razlozi nedostatak kvalificirane radne snage i saobraćajne poteškoće, a nedostatak financijskih sredstava najvećim dijelom je prouzrokovan neelastičnošću našeg financijskog sistema.

b) Iskorišćivanje kapaciteta po privrednim granama

No, da bi se analiziralo privredno kretanje, prvenstveno radi otkrivanja nedostataka u nedovoljnom iskorišćivanju kapaciteta, potrebno je vršiti analizu po pojedinim privrednim granama. U navedenoj »Metodologiji« to je i učinjeno, pa ćemo iznijeti rezultate, do kojih se tamo došlo na osnovu upotrebe drugog metoda za utvrđivanje iskorišćivanja kapaciteta.

Elektroprivreda

»Pod kapacitetom u elektroprivredi razumijevaju se instalirani generatorski kapaciteti iskorišćivani cijelu godinu, t. j. 8.760 časova.« (Metodologija). Uporedni pregled iskorišćivanja kapaciteta u elektroprivredi u pojedinim evropskim zemljama s iskorišćivanjem kapaciteta u našoj zemlji pokazuje, da su kod nas kapaciteti bili relativno dobro iskorišteni.

	1948	1949	1950
Austrija	35,4	34,9	36,0
Čehoslovačka	31,3	32,6	34,1
Francuska	34,6	33,4	34,2
Zap. Njemačka	36,0	40,9	43,4
Madarska	28,0	30,9	30,9
Italija	35,0	30,3	33,6
Norveška	54,5	59,5	66,9
Poljska	34,9	33,4	36,2
Švedska	45,3	49,5	52,6
Švicarska	44,3	38,1	38,5
Engleska	49,4	49,6	50,6
Jugoslavija*	37,0	38,2	40,9

(Izvor podataka: »Les mouvements d'énergie à travers les frontières des pays Européennes«, izdanje Ekonomske komisije OUN za Evropu, Ženeva, srpanj 1952).

* Prema Metodologiji iskorišćivanje kapaciteta u Jugoslaviji iznosilo je 1953., 1954. i 1955. g. 44,5.

U proteklom periodu nedovoljno iskorišćivanje kapaciteta u elektroprivredi ponajčešće je bilo uvjetovano nepovezanošću energetskog sistema, klimatskim prilikama, t. j. da li je godina bila vlažna ili sušna, karakterom potrošnje, odnosom instaliranih snaga u hidroelektranama i termoelektranama. U »Metodologiji« se procjenjuje, da bi se stepen iskorišćivanja kapaciteta mogao povećati za oko 3%, kad bi se uklonili ti nedostaci.

Ugljen

»Pod godišnjim kapacitetom rudnika ugljena razumijeva se proizvodnja izražena u tonama, koja se izračunava na osnovu maksimalno mogućeg broja produktivnih radnih mjesta i radnika u prosjeku od godinu dana, imajući na umu razrađenost ležišta, 307 radnih dana pri radu u tri smjene (24 h) i uska grla pojedinih faza tehnološkog procesa. Pod razrađenošću ležišta razumijeva se broj proizvodnih radnih mjesta, postojeća mehanizacija, otkopna metoda i ostali elementi, koji utječu na produktivnost radnih mjesta.« (Metodologija, str. 3).

Kapacitet nekog rudnika nije moguće čvrsto odrediti, jer on zavisi i od promjenljivih veličina, kao i samih prilika u nalazištu ugljena, zatim od organizacionih faktora i od produktivnosti rada.[37] Zbog toga stepen iskorišćivanja kapaciteta daje samo sliku o iskorišćivanju tog kapaciteta u datoj godini, a teško se može uporeĎivati s iskorišćivanjem kapaciteta u drugim godinama, jer su kapaciteti zalihe promjenljivih veličina, koje su specifične za svaki rudnik. U prošlom periodu povećanje proizvodnje u rudarstvu često se postizalo uvoĎenjem nedjeljnog rada. Tako se povećavao procenat iskorišćivanja kapaciteta u rudarstvu. Glavne smetnje boljem iskorišćivanju kapaciteta u rudnicima

ugljena bila su mnoga uska grla u tehnološkom procesu proizvodnje, koja su različita u svakom pojedinom rudniku, zatim nedovoljan stepen mehanizacije svih faza tehnološkog procesa, slaba organizacija rada i nedovoljna produktivnost rada, koja je u prvom redu bila uvjetovana niskim stepenom mehanizacije pojedinih faza tehnološkog procesa, nedovoljnom kvalifikacijom radne snage, relativno visokom fluktuacijom radne snage, koja je najčešće bila prouzrokovana nedostatkom stambenog prostora i nedovoljnom stimulativnošću platnog sistema.

Nafta

»Pod kapacitetom proizvodnje nafte razumijeva se kapacitet bušaćih garnitura izražen u dužnim metrima, produktivnost bušotina u tonama i odgovarajući odnos između eksploatacionih i istražnih bušenja.«

Kao što vidimo, i kapacitet eksploatacije nafte vrlo mnogo zavisi od promjenljivih veličina, u prvom redu od samog bogatstva naftonosnih polja. Pri jednakim uvjetima u nalazištima nafte učinak po bušaćoj garnituri zavisio je do danas kod nas od organizacije rada i od rekonstrukcije zastarjelih bušaćih garnitura. Današnji prosječni učinak po jednoj bušaćoj garnituri kretao se oko 3000 m na godinu. Boljom organizacijom rada može se postići veći učinak.

»Pod kapacitetom u preradi nafte razumijeva se nominalni kapacitet primarnih postrojenja za preradu sirove nafte određenog tipa uz kalendarski fond od 330 dana s 24 h.« (Metodologija, str. 6).

Proizvodnja propan-butana iznosila je oko 27.000 tona, i postojeći se kapacitet iskorišćivao sa svega 13%.

Metalurgija

»Pod godišnjim kapacitetom rudnika razumijeva se naturalno iskazana proizvodnja, koja se izračunava na osnovu maksimalnog broja radnih mjesta i uskih grla pojedinih faza tehnološkog procesa iskorišćujući sve radne dane izuzev nedjelje i praznika (307 radnih dana); od toga čine izuzetak rudnici, gdje specifični uvjeti (ventilacija, zasip, održavanje) zahtijevaju rad u dvije smjene.« (Metodologija).

I ovdje je, kao i u rudnicima ugljena, utvrđivanje kapaciteta takvim veličinama dosta neodređeno. U prvom redu, broj radnih mjesta zavisi od opsega rudnih rezervi, zatim njihove kategorije, nadalje od toga, kako su izvršene pripreme, od izgrađenosti transportnih putova, od sistema ventilacije, od sistema odvodnjavanja, od raspoložive mehanizacije i t. d. Dalje, kapacitet rudnika zavisi od specifičnih geološko-rudarskih uvjeta, kao što su nepredviđeni dotoci vode, zapaljivost ruda i t. d.

»Pod godišnjim kapacitetom flotacije (separacija) razumijeva se maksimalna prerada – koncentracija rude izražena u tonama, koja se može postići u toku 330 radnih dana.« (Metodologija). U principu, kapacitet flotacije određuje se kao kod mlina. No i ovdje je kapacitet, pored

ostaloga, uvjetovan osobinama rude, i to kako mineraloškim, tako i kemijskim i fizičkim.

»Godišnji kapacitet topionica određen je tehnološkim karakteristikama postrojenja i sastavom šarže (količina i kvalitet koncentrata rude, sirovog metala, topitelja i goriva). Kao vremenska baza uzima se rad u tri smjene, uzimajući dane neophodno potrebne za remont.«

»Godišnji kapacitet valjaonice također je određen tehnološkom karakteristikom postrojenja. Međutim, praktično određivanje kapaciteta komplicira se time, što se tehnički podaci odnose na valjanje prosječnog asortimana normalnog ritma valjanja i normalnog zastoja za istu vrstu sirovina.« (Metodologija). I pri određivanju tih kapaciteta veličina kapaciteta uvelike zavisi od stručnosti kadra i drugih teško odredivih faktora. Računajući po navedenom metodu, dobili smo ove procente iskorišćivanja kapaciteta u crnoj metalurgiji u godini 1956.:

	Kapacitet	Proizvodnja	Procenat
Željezna ruda (tona)	2,050.000	1,724.967	84,1
Sirovo gvožđe (tona)	770.000	631.000	81,9
Sirovi čelik (tona)	1,035.000	887.000	85,7
Gotovi čelični proizvodi (tona) . . .	665.000	598.400	89,9

(Metodologija, str. 8)

Zbog nedostatka električne energije nisu potpuno iskorišteni kapaciteti električnih peći i kapaciteti teških valjaonica.

U obojenoj metalurgiji iskorišćivanje kapaciteta rudnika u 1956. iznosi po spomenutom metodu 90%. U 1956. kapaciteti nekih osnovnih metala bili su iskorišteni ovako:

	Kapacitet	Proizvodnja	Procenat
Bakar			
Topionica blister-bakar (tona) . . .	45.000	29.384	65,2
Elektroliza bakra elektro-bakar (tona)	42.000	25.088	59,7
Valjaonička i kablovska ind. (tona)	38.000	23.101	60,7
Olovo i cink			
Flotacija olovno-cinkovih ruda – proizvedena ruda (tona)	2,425.000	1,726.461	71,1
Topionica olova rafinirano olovo (tona)	90.000	75.759	84,1
Topionica cinka (tona)	21.500	19.858	92,3
Valjaonička roba od olova (tona) . .	9.000	2.398	26,6
Valjaonička roba od cinka (tona) . .	4.000	2.721	68,0
Aluminij			
Elektroliza aluminija (tona)	18.000	14.662	81,4
Valjaonička roba od aluminija (tona)	16.000	8.922	55,7

(Metodologija, str. 9 i 10)

Industrija nemetala

»Za ocjenu kapaciteta rudnika i separacija nemetala vrijedi isti kriterij kao i za ostale rudnike i separacije (ugljen, obojena metalurgija).«

»Godišnjim kapacitetom u proizvodnji šamota, sinter–magnezita, bazičnih i vatrostalnih proizvoda smatra se maksimalno moguća proizvodnja utvrđena na temelju tehničke dokumentacije uobičajenog asortimana, uzevši u obzir uska grla proizvodnje (najčešće u tim pogonima peć i sušara); u slučaju da su peći grla proizvodnje, onda su elementi za izračunavanje kapaciteta: broj komada peći, produktivnost peći T/24 časa uobičajenog asortimana i fond radnog vremena, odbivši planirane popravke, rad u tri smjene.« (Metodologija).

Po navedenoj metodi, iskorišćivanje kapaciteta glavnih proizvoda te grane kretalo se u godini 1956. ovako:

Proizvod	Jedinične mjere	Kapacitet	Proizvodnja	% iskorišćivanja
Vatrostalna glina	t	190.000	101.472	53
Magnezit, sirov	t	216.000	194.374	89
Barit, sirov	t	113.000	93.322	82
Azbestno vlakno	t	4.1000	3.778	93
Sinter-magnezit	t	80.000	62.218	78
Šamotni proizvodi . . .	t	95.000	95.000	100
Bazični proizvodi . . .	t	32.000	13.961	44
Elektroporculan	t	7.850	2.223	28

(Metodologija, str. 12)

Slabo iskorišćivanje kapaciteta u proizvodnji vatrostalne gline bilo je *prouzrokovano nedostatkom* kvalitetne vatrostalne gline. Dosta nizak procenat iskorišćivanja kapaciteta u proizvodnji magnezita, barita i azbesta velikim je dijelom posljedica slabije organizacije u poduzećima, iako je potražnja za tim proizvodima bila vrlo velika. Kapaciteti za proizvodnju sinter–magnezita bili su slabo iskorišteni zbog njihove slabe snabdjevenosti sirovim magnezitom. U proizvodnji elektroporculana nedovoljno iskorišćivanje kapaciteta jest posljedica predimenzioniranosti tih kapaciteta u odnosu na potrebe u zemlji i s obzirom na mogućnosti izvoza.

Metalopreradivačka industrija, elektroindustrija i brodogradnja

I sastavljači spomenute metodologije, kao i suradnici u studiji OEEC: *The Engineering Industries in Europe* (Paris, 1956, str. 46–47), dolaze do konstatacije, da se ni u svijetu, a ni kod nas nije uspjelo naći sistem mjeritelja za iskazivanje kapaciteta tih privrednih grana. Razlog poteškoća leži u prvom redu u tehničkoj naravi tih grana, i to zbog razno-

rodnosti strukture strojnog parka i opreme, zatim u raznovrsnosti strukture materije, koja se prerađuje, i to kako po samom obliku, tako i po kvaliteti i, konačno, u vrlo širokom asortimanu proizvoda. Te se privredne grane, u principu, iskorišćuju strojevima i uređajima samo za pojedine proizvodne operacije, a ukupnost svih strojeva završava proizvod. Zbog toga se kapacitet pojedinog stroja i uređaja ne može izraziti količinom nekog proizvoda, već količinom i vrstom određenoga posla za vrijeme proizvodnog procesa. Na pr., kapaciteti stroja izražavaju se radom oblikovanja pri presovanju i kovanju ili količinom skinute strugotine i sl. Ukoliko se i nađe zajednički mjeritelj za iskorišćivanje kapaciteta strojeva i uređaja, to mogu biti samo grube procjene. Izuzeci od ovoga pravila, t. j. kapaciteti mogu se prilično točno odrediti pri automatiziranoj proizvodnji, pri agregatskoj i masovnoj proizvodnji, kao što je proizvodnja vijaka, čavala, sijalica i sl. Ako se ipak pored svega toga kapacitet izrazi u određenim proizvodima, poboljšanje konstrukcije proizvoda, tehnologije i organizacije rada, povećava i sam kapacitet. Ako se stari strojevi zamijene novima, to također prouzrokuje povećanje kapaciteta. Veliki asortiman proizvodnje, koji se u principu neprestano mijenja, vrlo često zbog razvijene kooperacije, također uzrokuje poteškoću u određivanju veličine kapaciteta. Rezultat svih tih činilaca jeste to, da se proizvodni kapacitet mora neprestano povećavati bez nekih novih bitnih investicija. Na osnovu praktičkog iskustva došlo se do zaključka, da je optimalno vremensko iskorišćenje strojnog parka u mašinogradnji za oko 70–80% zavisno od načina proizvodnje.

Pri ocjenjivanju kapaciteta u metaloprerađivačkoj industriji, elektroindustriji i brodogradnji uzimali su se u obzir navedeni elementi. Kapaciteti su se izračunavali na bazi rada u dvije smjene s time, da grlo proizvodnje radi i u trećoj smjeni. U zapadnoevropskim zemljama uobičajeno je, da se velikoserijska i masovna proizvodnja vrši u dvije smjene, a maloserijska i pojedinačna proizvodnja u jednoj smjeni.

Da bi, uzevši sve gornje elemente, iskorišćivanje kapaciteta u metaloprerađivačkoj industriji bilo potpuno, trebalo bi bilo raspolagati u godini 1956. s oko 350.000 tona valjanog i vučenog materijala i s oko 110.000 tona sivog sirovog gvožđa. Brodogradnji bi trebalo oko 50.000 tona čeličnih proizvoda, a elektroindustriji oko 7.000 tona dinamo–limova i trafo–limova, 20.000 tona bakra i oko 12.000 tona ostalih valjanih i vučenih proizvoda crne metalurgije.

Jedan od važnih razloga za nedovoljno iskorišćivanje kapaciteta tih industrija u prošlom periodu bio je nedovoljan opseg kapaciteta pomoćnih industrija, koje treba da proizvode artikle za ugrađivanje, kao što su kotrljajući ležaji i proizvodi precizne mehanike, zatim zaostajanje kapaciteta za proizvodnju preciznih alata, zaostajanje automobilsko–traktorske industrije, zaostajanje kapaciteta za popravak saobraćajnih sredstava, zaostajanje kapaciteta za suvremenu površinsku obradu i kapaciteta emajlirnica.[38]

Kapaciteti u kemijskoj industriji dijele se, po »Metodologiji«, u dvije grupe. U prvu grupu idu instalacije i aparati, koji uglavnom proizvode samo jedan određeni finalni proizvod, kao na pr.: sumpornu i azotnu kiselinu, sodu, superfosfat, karbid i tome slično. Kapacitet tih instalacija utvrđuje se na bazi tehničke dokumentacije. U drugu grupu idu instalacije i aparature, koje proizvode veći broj finalnih proizvoda različitih osobina, kao što su na pr. kozmetički preparati, lijekovi, farmaceutske sirovine i slično. I kapaciteti tih instalacija utvrđuju se na osnovu tehničke dokumentacije. No utvrđivanje kapaciteta na osnovu tehničke dokumentacije za tu drugu grupu instalacija i aparatura kudikamo je nesigurnije nego za prvu grupu.

Za prvu grupu kapaciteti se u principu iskazuju u naturalnim pokazateljima. Isto se tako kapaciteti računaju uglavnom na bazi rada u tri smjene, jer proces proizvodnje zahtijeva kontinuiran rad. Izuzetak su proizvodnja firnajsa, boja, lakova, emajla i pigmenta, gdje se kapaciteti računaju na bazi rada u dvije smjene. Na toj osnovici kapaciteti u prvoj grupi izračunati su na bazi rada od 8.000 časova na godinu, a kapaciteti u proizvodnji firnajsa, boja, lakova, emajla i pigmenata na bazi rada od 5.600 časova na godinu.

Za drugu grupu kapaciteti se iskazuju u vrijednosnim pokazateljima, a računaju se na bazi rada u dvije smjene, odnosno 5.600 časova na godinu. Na osnovu tih metoda za izračunavanje iskorišćivanje kapaciteta u proizvodnji tih artikala bilo je u godini 1956. ovakvo:

Artikal	Kapacitet tona	Proizvodnja tona	%
Sumporna kiselina	118.000	106.662	91
Solna kiselina	5.350	5.182	97
Azotni spojevi (azotna kiselina i amonium nitrat)	27.000	26.171	96
Natrium hidroksid	48.000	41.962	90
Natrium karbonat	70.000	68.463	96
Kalcium karbid	55.000	44.952	81
Sulfat bakra	22.000	17.290	78
Superfosfat	240.000	165.207	70
Kalcium cijanamid	43.000	15.698	36
Amonium sulfat	9.000	5.890	65
Polivinil klorid	3.800	3.684	96
Uljane boje	9.000	6.268	70
Lakovi i emajli	9.000	8.741	97

(Metodologija, str. 20).

Jedan od razloga nedovoljnog iskorišćivanja pojedinih kapaciteta jest njihova neuskladivost po veličini, a zavisnost u tehnološkom smislu. To je naročito očito u slučaju proizvodnje sumporne kiseline i superfosfata, jer su kapaciteti sumporne kiseline manji od potreba za puno isko-

rišćivanje kapaciteta superfosfata. Isto su tako sekundarni transformatori u proizvodnji karbida u Dugom Ratu manji za 15–20% od kapaciteta peći. Dosada i bez obzira na to peći nisu bile potpuno iskorištene zbog nedostatka električne energije.

Industrija građevinskog materijala

»Pod godišnjim kapacitetom postrojenja za proizvodnju građevinskog materijala razumijeva se maksimalna moguća proizvodnja utvrđena na bazi tehničke dokumentacije. Za cement, građevinsku keramiku i sl. – u tonama uzuelnoga asortimana, za ravno staklo – u 000 m^2 svedeno na 2 mm debelo staklo, za azbestno–cementne proizvode – 000 tvorničkih m^2, za ciglane i crepare – 000 kom i t. d., uzimajući u obzir grlo proizvodnje, koje može biti mlin, peć, sušara, silosni prostori, postrojenja za oblikovanje.« (Metodologija). Točnost izračunavanja kapaciteta postiže se na temelju dugogodišnjeg praćenja. Na osnovu tih metoda, iskorišćivanje kapaciteta osnovnih građevinskih materijala izgledalo je u godini 1956. ovako:

	Jedinične mjere	Kapacitet	Proizvodnja	% iskorišćivanja
Cement	000 t	2.150	1.555	70
Ravno staklo	000 m^2	5.200	4.728	91
Azbestno–cementni proizvodi	000 t m^2	6.400	4.000	63
Građevinska keramika .	tona	31.000	10.933	35
Cigla	000 kom	875.000	812.991	93
Crijep	000 kom	204.000	185.675	92

(Metodologija, str. 24).

Kod većine kapaciteta postoje neusklađenosti. Naročito je to izraženo u proizvodnji cigle i crijepa, gdje nedostaju sušnice, pa su se peći iskorišćivale svega oko 180 dana na godinu. U proizvodnji vučenog stakla postoji nerazmjer između strojeva za vučenje stakla i odjeljenja za pripremu sirovina s pećima za topljenje stakla. Osim tih elemenata bolje iskorišćivanje kapaciteta onemogućili su u proizvodnji cigle i crijepa niska produktivnost zbog slabog transporta i organizacije rada. U azbestno–cementnoj industriji jedan od najvažnijih razloga nedovoljnog iskorišćivanja kapaciteta jest slaba snabdjevenost sirovinama.

Drvna industrija

Kapaciteti su iskazani u m^3 prerađene sirovine (trupaca) za 285 radnih dana u dvije smjene. Za proizvodnju furnira, šper–ploča i lesonita

kapaciteti su iskazani u m^3, za proizvodnju lesonita u tonama gotovog proizvoda. Izračunavajući iskorišćivanje kapaciteta na toj osnovi, u godini 1956. kapaciteti proizvodnje tih proizvoda bili su ovako iskorišteni:

	Kapacitet	Proizvedeno	% korišćenja
Rezana građa (u 000 m^3 trupaca) . .	6.600	3.088	47
Furnir (000 m^3)	14,2	15,6	110
Šper-ploče (000 m^3)	28	24,7	87
Lesonit (000 t)	23	16,0	70

(Metodologija, str. 26.)

Iskorišćivanje preko 100 u proizvodnji furnira računski je došlo odatle, što su neka poduzeća djelomično radila i u tri smjene. I tu je jedan od osnovnih razloga nedovoljnog iskorišćivanja kapaciteta neusklađenost unutar kapaciteta. U proizvodnji furnira nedostaju sušionice. To su podaci o iskorišćivanju kapaciteta u 1956.; no u prijašnjim godinama procenti iskorišćivanja kapaciteta bili su još niži.

III. DIO

NEKI PROBLEMI U VEZI S IZGRADNJOM TEŠKE INDUSTRIJE I NJEZINE PERSPEKTIVE

Opća ocjena našeg privrednog razvitka u proteklih 10 godina data je na IV. plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije. U okviru te ocjene prelazim na analizu pojedinih problema, odnosno negativnih pojava u vezi s dosadašnjim privrednim razvitkom, a u odnosu na grane teške industrije. Sve te pojave ja bih podijelio u dvije grupe: na one, koje su izazvane uglavnom objektivnim razlozima i koje u načelu nismo mogli ukloniti, i na one negativne pojave, koje su nastale kao rezultat naših subjektivnih slabosti.

1. *Objektivne slabosti pri izgradnji teške industrije*

Prema tome, počeo bih s onim negativnim pojavama, koje su izazvane objektivnim okolnostima.

Kao prvu bih spomenuo jednovremenost izgradnje mnogih privrednih objekata. Drugim riječima, tu smo slabost nazivali investicije na širokom frontu. U isto vrijeme, dok smo izgrađivali električne centrale, podizali smo objekte, koji će trošiti električnu energiju. Razumljivo je, da nije moguće apsolutno svrstati u red najprije izgradnju proizvođača energije, a zatim njihovih potrošača. Istina, taj se princip mora sačuvati, koliko je god to moguće, u privrednom razvitku, ali se on ne može sačuvati do kraja. Zbog toga nam se dogodilo, da su se neki objekti ili

parcijalno pojedini kapaciteti puštali u pogon prije od onih, koji su ih trebali snabdijevati bilo sirovinama i polufabrikatima, bilo pogonskom energijom. Tako smo dobili na vremenu, u okviru investicionih mogućnosti, u pogledu skraćenja opće izgradnje, ali smo imali kao posljedicu u nekim godinama veću, a u nekima manju sumu potpuno neaktivnih investicionih sredstava. Iz toga je nikao jedan problem, neobično važan za svaku privredu, a naročito za privredu, koja se brzo razvija kao naša, naime problem veličine koeficijenta investicija.

Pri izradi plana privrednog razvitka od 1957. do 1961. izračunato je, da je aktivizacioni period iznosio oko 4 godine, i da bi taj period trebalo skratiti na 3 godine u naprijed navedenom planu perspektivnog razvitka. Taj problem nije dovoljno izučen niti je dovoljno obrađen s obzirom na iskustvo drugih zemalja. Svakako se u praksi uvidjelo, da treba poduzeti odgovarajuće mjere za smanjenje koeficijenta investicija, i tako smo došli do problema izučavanja uvjeta najrentabilnijih investicija u datim prilikama i s obzirom na date ciljeve ekonomske politike.

U svojoj investicionoj politici određena nerazvijena zemlja, a u koje se i naša zemlja ubrajala, može da bira dva glavna pravca svoga razvitka kroz investiciona ulaganja. Jedan je pravac razvitak onih privrednih kapaciteta, za koje dotična zemlja nema sirovinsku osnovicu, a drugi je razvitak privrednih kapaciteta, za koje dotična zemlja ima povoljnu sirovinsku i energetsku osnovu. (Dakako, energetska osnovica važna je i u prvom slučaju). U prvom slučaju u principu je najekonomičnije, da takva zemlja počne izgrađivati kapacitete najvišeg stepena prerade u toj grani i da ide prema nižim stepenima prerade zavisno od rezultata u stvaranju sirovinske baze. Drugi je slučaj razvitka proizvodnih snaga najcjelishodniji, ako dotična zemlja uloži u principu najveća sredstva u najniže stepene prerade sirovina, koje ima, pa kasnije izrađuje kapacitete sa sve višim stepenima prerade određene sirovine. Ta su pravila postavljena u prvom redu na osnovu iskustva, prema kome su investicione sume po jedinici vrijednosti finalnog proizvoda po pravilu manje kod viših stepena prerade, a povećavaju se, ukoliko se spuštamo na niže stepene prerade. U našoj investicionoj politici mi nismo imali ni vremena, ni razrađene podatke, ni metodologiju, prema kojima bismo pazili, da se pridržavamo spomenutih principa, niti smo dovoljno vodili računa, putem uporedivanja, o ukupnoj rentabilnosti privrednih investicija s obzirom na ovaj ili onaj pravac investicionih ulaganja. Kasnije smo se počeli baviti tim pitanjem, ali smo još i sada istom na početku. Jedno je sigurno, da nam je aktivizacioni period investicija u prošlom razdoblju privrednog razvitka bio dosta dug.

Drugi problem, odnosno druga slabost pojavila se pri upotrebi amortizacije grana lake industrije za razvitak grana teške industrije. Teško je ocijeniti, kolika je ta suma, ali mora da je svakako prilično velika, ako pogledamo, koliko nam sada sredstava nedostaje, zbog »izgubljene amortizacije«, za održavanje kapaciteta u granama lake industrije, a da i ne govorimo, koliko bi još sredstava trebalo za potrebe rekonstruk-

cije i otklanjanje uskih grla. U našoj ekonomskoj historiji bit će potrebno, da se i ovaj problem detaljnije izuči, koliko to budu omogućavali raspoloživi podaci.

Treće pitanje iz sklopa tih problema pojavilo se kao zaostajanje, i to znatno zaostajanje, izgradnje školstva, stambene i komunalne izgradnje za potrebama, uglavnom zbog odvajanja najveće količine sredstava za investicije u grane teške industrije. Učešće neprivrednih investicija u ukupnim bruto investicijama iznosilo je u %:

	Prosjek 1947–1951	Prosjek 1952–1956
Ukupne neprivredne investicije . . .	24,2	15,9
od toga:		
stambeno–komunalne investicije . .	14,0	10,2
investicije u ostali društveni standard	5,3	3,3

(Izvor: Lična i opšta potrošnja, SNS, Kultura, Beograd, str. 45)

Kao što vidimo iz tih podataka, učešće neprivrednih investicija u bruto investicijama naročito je opalo u periodu 1952.–1956. Elaborat »Opšta potrošnja«, koji je podnesen Saveznoj narodnoj skupštini, vrlo detaljno analizira to kretanje. Kolike su štete od toga za zemlju u cjelini, a i za privredu, teško je ocijeniti, pa se postavlja pitanje, da li smo na drugoj strani onoliko dobili, koliko smo izgubili zapostavljajući izgradnju školskog prostora, stanova, komunalnih objekata i tome slično. Sve oštrije se ispoljavalo, da se ni privredni kapaciteti, koje smo izgradili, ne mogu dovoljno iskoristiti, pored ostalih razloga i zbog premalenog broja kvalificiranih kadrova. Pri donošenju plana privrednog razvitka 1957.–1961. taj problem je postavljen kao jedan od centralnih problema daljeg privrednog razvitka. Analizirajući samo pitanje stručnih kadrova u sklopu privrednog razvitka, a ograničivši se pritom na NR Hrvatsku, izračunali smo odnos između brojnog stanja visoko kvalificiranih stručnih kadrova i potreba. Ako pogledamo izobrazbu inženjerskog kadra, dobivamo ovakvu sliku: upis studenata u zimskom semestru 1956.–1957. bio je:

Godine studija	Fakulteti		
	strojarsko–brodograđevinski	elektro–tehnički	kemijsko–prehrambena industrija
I.	343	375	603
II.	176	176	145
III.	189	195	347
IV.	62	67	75
V.	75	52	21
	845	865	1.191

(Izvor: Izrađeno na osnovu podataka Sveučilišta u Zagrebu)

Ako to stanje uporedimo s mogućnošću uzdizanja inženjersko-tehničkog kadra, a s druge strane s potrebama industrije, dolazimo do zaključka, da prema sadašnjim kapacitetima Sveučilišta možemo računati s oko 200 novih inženjera na godinu, a kako je manjak ocijenjen na 3.860 visoko kvalificiranih kadrova, od kojih bi 40% bili inženjeri tehničke struke, to bi stvarni manjak iznosio oko 1.600 osoba. Ako godišnji prirast od 200 inženjera uporedimo s potrebama, onda bi nam trebalo 8 godina, da taj manjak likvidiramo.

Na osnovu ankete provedene u kotaru Karlovac o potrebama za kvalificiranom radnom snagom, kako ih iskazuju tarifni pravilnici, imali smo u godini 1956. ovakvo stanje:

Poduzeće	Potrebno		Ima		Nedostaje		%	
	visoko kvalificiranih	kvalificiranih	visoko kvalificiranih	kvalificiranih	visoko kvalificiranih	kvalificiranih	visoko kvalificiranih	kvalificiranih
Jugoturbina	201	296	45	385	156	11	77,7	4
Žeče	25	114	9	88	16	26	74	23
Pamučna industrija .	144	1.631	66	574	88	1.057	57	65
Koteks	11	185	2	43	9	142	82	77
DIP	20	334	4	180	16	154	80	47
KIK	78	201	18	78	60	123	77	62

(Izvor: Anketa o potrebama na osnovu tarifnih pravilnika)

O stanju u čitavoj Jugoslaviji može se zaključiti prema podacima iz tarifnih pravilnika, koji su stajali na raspolaganju u godini 1955. o tome, kako su radna mjesta bila popunjena kadrom, u %:

	Radnici	Službenici
Visoko kvalifikovani	57,6	57,2
Kvalifikovani	84,9	78,6
Polukvalifikovani	83,4	105,1
Nekvalifikovani	167,0	179,0

(Izvor: Lična i opšta potrošnja, SNS, Kultura, Beograd, str. 50)

Prema podacima Udruženja jugoslavenskih željezara, u postojećim željezarama danas nedostaje 2.320 visoko kvalificiranih radnika, 7.528 kvalificiranih radnika, 219 inženjera i ekonomista i 434 tehničara i

ekonomista sa srednjom školom. Svakako je nestašica kvalificirane radne snage bio vrlo značajan uzrok nedovoljnog iskorišćivanja kapaciteta.[39]

Teško je reći, koliko je zajednica, a posebno privreda imala štete od zaostajanja na drugim sektorima, koje sam naveo, a još je teže to u ciframa iskazati. Svakako je nestašica stambenog prostora bio jedan od osnovnih uzroka velike fluktuacije radne snage, osobito u rudarstvu, a to je bio jedan od bitnih razloga za smanjenu proizvodnju ugljena.

2. *Subjektivne slabosti u izgradnji teške industrije*

Drugu grupu teškoća i slabosti svrstao bih pod zajednički naziv subjektivne slabosti.

U toj grupi mogu u prvom redu da istaknem podizanje novih kapaciteta, a da nisu dovoljno istraženi izvori sirovina. Kao primjer vrlo često se navodi u stručnim raspravama izgradnja »Jugokeramike«, Zaprešić, koja je izgrađena, a da za dotične kapacitete nije osigurana osnovna sirovina, t. j. kvalitetna glina. Zbog toga i nekih drugih razloga ta je fabrika imala većih teškoća u izgradnji nego što je to bilo nužno, i njezina je izgradnja duže trajala nego što je to i u našim uvjetima bilo potrebno, a pojedini su kapaciteti u njoj predimenzionirani. Drugi slučaj, koji se vrlo često navodi, jest izgradnja nekih hidrocentrala. Poznato je, da je naša zemlja vrlo bogata hidroenergijom. No troškovi za dobivanje 1 kWh nisu na svim mjestima naše zemlje jednaki, a mi smo bez dovoljnog izučavanja troškova izgradnje gradili električne centrale, dosta nasumce. Kasnije, kad smo detaljnije počeli proučavati rentabilnost izgradnje pojedinih objekata, uvidjeli smo, da smo za podmirenje određenih potreba mogli izgraditi kapacitete na drugom mjestu, koji bi nas jeftinije stajali. U nekim hidrocentralama proizvodnja 1 kWh stajala nas je oko 30 dinara, a mogli smo istu količinu dobiti na drugom mjestu i dopremiti na isto mjesto potrošnje za 25 dinara proizvodnih troškova. Kao primjer navodi se izgradnja hidrocentrale Vrla I i Vrla II, što svakako nije usamljen slučaj.

Prilikom podizanja nekih poduzeća mjesto lokacije nije bilo dovoljno proučeno, a često puta i isforsirano zbog neopravdanih razloga, pa je zbog lošijeg terena izgradnja fabrike ponekad znatno više stajala, nego što je bilo potrebno. Kao primjer mogu navesti izgradnju »TUNT«-a u Sesvetskom Kraljevcu. Zbog podvodnog terena investicije u tu fabriku znatno su veće, nego što bi bile, da se ona pomakla svega nekoliko stotina metara prema sjeveru. No ni to nije jedinstven slučaj – ima takvih još u našoj investicionoj politici. Pri otvaranju rudnika Tušnja zbog nedovoljno izučenih geoloških prilika utrošena su mnogo veća sredstva, nego što je trebalo, a to se moglo izbjeći boljom obradom terena.

Drugi problem, koji navodim, jest nedovoljno ovladavanje tehnološkim procesima. Kao najkarakterističniji primjer uzima se slučaj koksare Lukavac. Kao što znamo, ona je građena uz pretpostavku, da ćemo dobiti koks uglavnom na bazi domaćih lignita. Već je 10 godina prošlo, kako se na tome problemu praktički radi, no rezultati još uvijek ne zadovoljavaju. No ne radi se o samom osvajanju tehnološkog procesa. Svakako je vrlo pohvalno, što se naši naučni kadrovi bave takvim pitanjima i za to im treba omogućiti dovoljna materijalna sredstva. Nepravilno je samo to, da se izgrađuju proizvodni kapaciteti, prije nego što smo ovladali određenim tehnološkim procesima. Podižući Koksaru Lukavac napravili smo upravo tu griješku i investirali materijalna sredstva u izgradnju sušare lignita, koja se još uvijek ne može potpuno iskoristiti. No ni to nije jedinstven slučaj. Neovladavanje tehnološkim procesima na vrijeme karakteristično je i za proizvodnju u »Jugokeramici« kod Zaprešića. U mašinskoj industriji takvi su slučajevi još češći.

Dalji je problem predimenzioniranje naših kapaciteta. Istina, o samoj suštini pitanja, šta je to predimenzioniranje, pojavila su se dva gledišta u našoj ekonomskoj literaturi. Ja ih ne bih iznosio, jer to ovdje nije bitno. Po mom mišljenju, možemo smatrati, da je predimenzioniran svaki onaj kapacitet, koji pri punom iskorišćivanju u dužem periodu ne može naći potrošača ni u zemlji ni na vanjskom tržištu. Dakako, teoretski, možemo višak proizvodnje izvesti. No, praktički, ukoliko nemamo obrađeno vanjsko tržište, to ne možemo učiniti, i tada nam se kapacitet pokazuje kao predimenzioniran.[40] Posebno pitanje u tom sklopu jesu neiskorišteni kapaciteti mašinske industrije. Ti su se kapaciteti izgrađivali u nenormalnim prilikama, pa kad se promijenila ekonomska politika, oni su ostali nedovoljno iskorišteni.

Kao idući problem pokazao se nedostatak pratećih kapaciteta, koji bi proizvodili poluproizvode, odnosno dijelove za ugrađivanje, osobito u mašinskoj industriji, elektroindustriji i brodogradnji.

Dalja slabost u našoj investicionoj izgradnji bila je nesinhronizirana izgradnja zavisnih kapaciteta. U crnoj metalurgiji to se pokazalo u nepovoljnom proporcionalnom odnosu između kapaciteta topionica i valjaonica.[41]

Neke gubitke u investicionoj izgradnji imali smo i zbog administrativnog centralističkog načina rukovođenja investicionom izgradnjom, o čemu je bilo govora i na IV. plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Sva su ta pitanja uglavnom samo konstatirana i neka manje, neka bolje dokumentirana, ali nijedno nije dovoljno proučeno. A za naš dalji privredni razvitak bilo bi itekako važno, da se ona, ili barem neka od njih, temeljito prouče, da bi se izbjegle griješke u budućnosti.

IV. DIO

PERSPEKTIVE TEŠKE INDUSTRIJE

Teška industrija ima važnu ulogu i u daljem razvitku naše zemlje. Premda je privredna situacija u našoj zemlji sada potpuno drugačija, u nekoliko pravaca, nego ranije, teška industrija, koju smo izgradili u minulom razdoblju – i to je bitno – predstavlja solidnu bazu, na kojoj se može dalje razvijati i industrija i cijela privreda. Stoga će tešku industriju trebati i dalje razvijati. Dakako, ne će trebati ulagati onoliko procenata nacionalnog dohotka u investicije za tešku industriju, koliko se ulagalo u pojedinim razdobljima promatranog perioda. Tempo investicionog ulaganja izražen u procentima od nacionalnog dohotka bit će svakako mirniji. Sada se postavlja zadatak sukcesivne izgradnje teške industrije s obzirom na njezinu ulogu u privrednom razvitku zemlje, a u okviru ekonomske politike.

Ekonomska politika za bliži period utvrđena je Planom privrednog razvitka od 1957. do 1961. U tome planu utvrđeni su u najosnovnijim potezima zadaci, koje treba da ispuni teška industrija, a u vezi s time i potrebe razvitka pojedinih grana teške industrije u periodu do godine 1961.

Kao jedna od centralnih zadaća idućeg razvitka naše privrede u cjelini jest podizanje produktivnosti rada. Naprijed smo se na nekoliko mjesta parcijalno dotakli problema produktivnosti rada u našoj zemlji. U tabelarnom pregledu dali smo uporedne podatke o produktivnosti rada u rudnicima u našoj zemlji i u rudnicima u nekim industrijski razvijenijim zemljama. Te su nam uporedbe pokazale, da je produktivnost rada u prošlom periodu vrlo slabo napredovala. U svim studijama, referatima i istupanjima odgovornih faktora u našoj zemlji, kao i svim diskusijama među prve zadatke daljeg privrednog razvitka postavlja se poduzimanje mjera za podizanje produktivnosti rada. Na VII. plenumu Socijalističkog saveza radnog naroda održanom u Beogradu 10. siječnja 1958. izneseni su u referatu druga S. Vukmanovića podaci o produktivnosti rada u našoj zemlji upoređeni s onima iz nekih razvijenijih industrijskih zemalja.[42] Iako su ti podaci globalni i nisu sastavljeni na osnovu detaljnih analiza i upoređenja, oni ipak pokazuju, da u produktivnosti rada još uvijek dosta zaostajemo za industrijski razvijenim zemljama. Sada pošto smo izgradili solidnu osnovicu daljeg privrednog razvoja u industriji, nalazimo se u tom stadiju razvitka, kada podizanje produktivnosti rada postaje jedan od centralnih zadataka, a i sredstva su za rješavanje tog problema data. Jedan od osnovnih preduvjeta za razvitak produktivnosti rada jest – u našim uvjetima – mehanizacija procesa proizvodnje. Da bi se izvršila mehanizacija procesa proizvodnje, potrebno je imati kapacitete za izgradnju strojeva i uređaja, a to znači tešku industriju. Osnovicu smo stvorili, no sada treba prema potrebama privrednog razvitka na toj osnovici dalje graditi. U Planu privrednog razvitka Jugoslavije od 1957. do 1961. konstatirano je: »Protekli razvoj

ukazao je na postojanje nekih problema, koje treba prvenstveno imati u vidu prilikom određivanja ciljeva i smernica daljeg razvitka. To su pre svega zaostajanje poljoprivredne proizvodnje iza razvitka cele privrede, tendencija porasta deficita u razmeni s inostranstvom, nedovoljni porast lične potrošnje i društvenog standarda, naročito radnika i službenika. Zatim zaostajanje nekih privrednih grana, naročito u okviru energetike i proizvodnje nekih vrsta reprodukcionog materijala, nekih grana saobraćaja, trgovine, kao i nedovoljno ublažavanje nasleđenih neravnomernosti u privrednom razvoju nekih nerazvijenih područja«.

(Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957–1961, str. 106, izdanje »Kultura«, Beograd).

U vezi s tim, u okviru ekonomske politike u idućem periodu, razvitak industrije postavlja se ovako: »Razvoj industrijske proizvodnje treba da se zasniva na povećanoj proizvodnji energije, sirovina i reprodukcionog materijala u industriji i poljoprivredi, kao i na njihovoj racionalnoj upotrebi. Pritom treba da dođe jače do izražaja snabdjevanje poljoprivrede reprodukcionim materijalom i opremom, a isto tako i povećanje izvoza industrijskih proizvoda«.

(Ibidem, str. 107).

Kao što vidimo, među prve zadatke postavlja se povećanje proizvodnje energije, sirovina i reprodukcionog materijala u industriji, a to znači razvitak teške industrije. Do takvih zaključaka došlo se na osnovu analize potreba razvitka pojedinih privrednih oblasti i privrednih grana. Savezna narodna skupština je u godini 1957. između ostaloga razmatrala i ulogu i zadatke građevinarstva. Konstatirano je, da je opsežna investiciona izgradnja uglavnom izvršena povećanjem broja radnika. Isto je tako konstatirano, da je mehanizacija u građevinarstvu, a i produktivnost rada vrlo niska. Analizirajući stanje u građevinarstvu utvrđeno je, da je više od 75% građevinskih strojeva već amortizirano. Koncem 1950. u građevinarstvu je 25% od ukupnog broja građevinskih strojeva bilo naslijeđeno iz stare Jugoslavije. Oko 15% strojeva su ratni trofeji, oko 29% nabavljeni u Engleskoj ili Americi, a oko 31% proizvedeni u Jugoslaviji. Oko 3,4% strojeva je u radu preko 37 godina, oko 7,6% između 27 i 30 godina, oko 45,1% se nalazi u radu između 13 i 27 godina, a svega 43,9% ispod 13 godina. Poslije godine 1954. stanje se nešto popravilo, no još uvijek je situacija u građevinarstvu vrlo loša. Mogućnost, da se to stanje izmijeni, postoji, jer u Jugoslaviji ima 31 fabrika, koje proizvode oko 160 vrsta građevinskih strojeva, motora, uređaja, prijevoznih sredstava i alata za građevinarstvo. Perspektivni plan i postavlja zadatke industriji u tome pravcu, a prvenstveno granama teške industrije.

Da bi se poljoprivreda mogla razvijati, što nam je jedan od osnovnih zadataka perspektivnog razvitka, perspektivni plan postavlja, da treba ulagati u »kemijsku industriju, a pre svega u veštačka đubriva i sredstva za zaštitu bilja;

— metaloprerađivačku industriju, a pre svega u proizvodnju traktora i poljoprivrednih mašina.«

DRUŠTVENI PLAN PRIVREDNOG RAZVOJA JUGOSLAVIJE

(1957–1961, str. 159; izdanje »Kultura« Beograd)

Na osnovu toga predviđa se izgradnja fabrika umjetnog gnojiva i proširenje kapaciteta za proizvodnju poljoprivrednih strojeva.

Da bi se povećala mehanizacija u trgovini i prometu, potrebno je pojačati proizvodnju sredstava za mehanizaciju rada u tim granama. Bez toga nema ni odgovarajućeg porasta životnog standarda, što je jedan od osnovnih ciljeva perspektivnog razvitka. U tome pravcu postavljeno je u Petogodišnjem planu, na str. 108., ovo: »Saobraćaj i građevinarstvo, trgovina, ugostiteljstvo i turizam s ojačanom materijalnom osnovom i boljom organizacijom treba da prate i potpomognu brži razvoj ostalih proizvodnih delatnosti i njima uslovljeni porast društvenog standarda«.

(Ibidem, str. 108)

Ako obuhvatimo sve elemente, koji diktiraju najpogodnije uvjete daljeg privrednog razvitka, dolazimo do zaključka, da je udio teške industrije u investicijama u perspektivnom planu neobično značajan. Vidjeli smo, da iz osnovnih zadataka ekonomske politike i dalje izvire potreba za razvitkom grana teške industrije. Da bismo riješili energetsku bilancu, potrebno je izgrađivati električne centrale, razvijati proizvodnju ugljena. Vidjeli smo i kakvo je stanje s bilancom nafte, da smo još uvijek deficitarni u tom neobično važnom proizvodu, a da će potrebe i dalje rasti, pa zbog toga moramo prema otkrivenim izvorima nafte i dalje vršiti znatna investiciona ulaganja za razvitak te privredne grane. Isti je slučaj i s crnom metalurgijom. Vidjeli smo, da još uvijek približan procenat čelika i proizvoda od čelika uvozimo iz inostranstva. Da bismo najracionalnije iskorišćivali prirodna bogatstva svoje zemlje u obojenim metalima, moramo uz dosada postignute uspjehe u proizvodnji bakra i olova uložiti velika sredstva, u prvom redu za proizvodnju i preradu aluminija. Razvitak teške kemije prema potrebama privrednog razvoja sigurno ne će biti sporiji nego u prošlom periodu. I ostale grane teške industrije također zahtijevaju određena sredstva, da bi se mogle razvijati prema potrebama razvoja cijele zemlje. Kad se sve to zbrojilo, došlo se do zaključka, da potrebe razvitka grana teške industrije premašuju naše mogućnosti akumulacije u planiranom periodu, pa smo potražili najbolje moguće rješenje, naime da razvijamo grane teške industrije u vezi s potrebama našeg razvitka i u vezi s potrebama izvoza, odvajajući maksimalne sume iz akumulacije, uzimajući usto zajmove i otplaćujući ih u prvom redu proizvodima podignutih novih kapaciteta (aluminijski kombinat, Titograd). U ciframa, ulaganja u nove investicije u budućem periodu izgledaju ovako:

	1952–1956		1957–1961	
	Bruto investicije	Nove investicije	Bruto investicije	Nove investicije
1. Investiciona ulaganja u energetiku	33	34	34	35
2. Ulaganja za proizvodnju reprodukcionog materijala	43	44	39	44
3. Investiciona ulaganja za proizvodnju građevinskog materijala	5	4	5	5
4. Investiciona ulaganja za proizvodnju opreme	7	7	8	3
5. Investiciona ulaganja za proizvodnju artikala lične potrošnje	12	11	14	13
Ukupno:	100	100	100	100

(Izvor: Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957–1961, Kultura, Beograd, str. 159).

Kao što nam pokazuju cifre, investiciona ulaganja u energetiku čak su po procentu veća, nego što su bila u periodu od 1952.–1956., koji je procenat, kako smo naprijed pokazali, bio i tada vrlo visok. Ulaganje u proizvodnju reprodukcionog materijala ostaje otprilike na istom nivou kao u razdoblju od 1952.–1956., a to isto vrijedi i za investicije u proizvodnju građevinskog materijala. Nešto se smanjuju investicije za proizvodnju opreme. No, kad pogledamo u cjelini investicije za ta četiri različita sektora proizvodnje, koji u osnovi sačinjavaju tešku industriju, vidimo, da su sume, koje se u nju ulažu, i u budućem periodu i apsolutno i relativno vrlo velike, kako prema ukupnim investicijama, tako i prema investicijama u prošlom periodu. Do toga smo zaključka došli i na osnovu analize potreba za proizvodima grana teške industrije u privrednom razvitku i mogućnosti proizvodnje s obzirom na veličinu kapaciteta izgrađenih u prošlom periodu. Konačno, takav je privredni razvitak u svojoj cjelini i logičan, jer je to put dalje izgradnje materijalne baze privrednog razvitka čitave zemlje i stvaranja materijalnih uvjeta za brži razvitak produktivnosti rada.

GRANA: 111 *(Elektroprivreda)* HIDROELEKTRANE

MW

Objekt	Početak izgradnje	Puštanje u pogon		Druga etapa		Treća etapa		Kapacitet 1956 god.	
		godina	kapacitet	godina	kapacitet	godina	kapacitet		
Mariborski otok		1958	16,7	1953	16,7			33,4	
Savica		1950	4,2					4,2	
Mesići		1950	3,2					3,2	
Vinodol	1949	1952	30	1953	60	1956	90	180	Utrošena sredstva ukupno od 1946–1957 Din 7.272,182.000.—
Moste	1948	1952	10	1954	5			15	
Zavrelje	1947	1953	3,5					3,5	
Medvede		1953	9	1954	9			18	
Vuzenica	1948	1953	16,7	1954	16,7	1957	16,7	33,4	
Slapovi na Uni	1950	1953	6					6	
Došnica		1953	4,6					4,6	
Vrla I	1946	1954	11,1	1955	11			22,1	
Raška		1954	6					6	
Jajce II	1948	1954	20	1955	10			30	
Foča		1954	3,5					3,5	
Gl. Zeta		1954	5					5	
Vrla II	1946	1955	10,5	1957	10,5			10.5	
Međumurje		1945	5,8					5,8	
Zvornik		1955	42					42	
Dravograd		1955	7,3					7,3	
Vuhred		1955	19,5	1957	19,5			19.5	
Jablanica	1947	1955	72	1956	24			96	
Mavrovo	1947	1957	72					—	
Liverovici		1955	4					4	
Jajce I	1953	1957	48					—	
Ostale hidroelektrane			20,56					25,7	

[1] Podaci u ovom tabelarnom prilogu dobiveni su anketom pisca izvršenom kod obrađivanih poduzeća. Osnovni podaci poduzeća, koji su služili za izradu tabela, nalaze se kod pisca. (Op. ur.).

GRANA: 111 *(Elektroprivreda)* TERMOELEKTRANE — MW

Objekt	Početak izgradnje	Puštanje u pogon		Druga etapa		Treća etapa		Kapacitet 1956 god.	
		godina	kapacitet	godina	kapacitet	godina	kapacitet		
Vlaška		1947	3	1953	6,5			9,5	
M. Kostolac		1948	8					8	
Čuprija		1948	4					4	
V. Kostolac		1949	10,5	1951	10,5 +	1952	10,5 +		
					+	1956	12,5	= 44	
Jugovinil		1949	6,6	1954	10			16,6	
Županja		1949	3	1954	4			7	
Madžari		1950	5,8	1954	10			15,8	
Lučani		1952	3,7					3,7	
Zrenjanin		1953	5					5	
Sisak – željezara		1953	7	1955	0,7			7,7	
Titograd (diesel)		1953	10					10	
Konjščina	1948	1954	14,8	1957	12,5			14,8	Utrošeno sredstava ukupno od 1947–1957 Din 4.989,760.000
Lukavac		1954	4	1955	6			10	
Šoštanj		1955	30	1956	30			60	
Nikšić		1955	5					5	
Kolubara		1956	64					64	
Kakanj		1956	64					64	
Trbovlje (proširenje)		1956	20					20	
Prijedor		1952	5,2					5,2	
Ostale termoelektrane			12,8					21,4	

GRANA: 112 *(Ugljen)*

000 t

Objekat	Proizvodnja					Broj radnika 1956 god.
	godina	količina	godina	količina	1956 god.	
RUDNICI KAMENOG UGLJENA						
Raša	1950	870.4	1954	695,8	822	5.421
Knjaževački			1954	129,5	162,5	
Ibar	1950	138	1954	72,2	136,6	
Rtanj	1950	75	1954	64,3	88	
Vrška Čuka	1950	56	1954	31	35.2	
Sečovlje			1955	21,3	24	
Šega			1955	3,1	11,6	
Timav	1950	4	1954	3,1	2,4	
RUDNICI MRKOG UGLJENA						
Banovići	1950	1.033.1	1954	1.123,4	1.328,2	
Trbovlje	1950	755	1954	905	914	
Kakanj	1950	627,8	1954	632,4	889,5	3.933
						1955
Breza	1950	510	1954	466,2	598	2.280
Zagorje	1950	505	1954	514	595	2.298
Zenica	1950	420	1954	414,7	446,8	
Senjsko Resavski	1950	230	1954	427,4	426,6	
						1955
Aleksinac	1950	380	1954	286,2	367,3	1255
Senovo	1950	280	1954	275	257,4	
Ugljevik	1950	200	1954	122,3	209,4	
Međumurski	1950	220	1954	194	194	
Mostar	1950	200	1954	139,3	181,4	
Zabukovca	1950	141,3	1954	139,4	159,6	978
Kočevje	1950	190	1954	160,6	157,9	
Despotovac	1950	113	1954	110,2	157,9	701

GRANA: 112 *(Ugljen)*

000 t

Objekat	Proizvodnja					Broj radnika 1956 god.
	godina	količina	godina	količina	1956 god.	
Siverić	1950	230	1954	128,1	152,4	1205
Laško	1950	95,8	1954	108,2	118,2	790
Soko	1950	47	1954	63,4	117,7	
Miljevina	1950	40	1954	54,1	112,9	
Krmelj			1954	79,1	107,2	
Jelašnica	1950	95	1954	80,7	92,4	
Vrbnik	1950	100	1954	68,1	89,7	
Bogovina	1950	63	1954	41,9	82,6	
Golubovac	1950	140	1954	81,3	81,4	1.026
Kamen-Grad			1954	56,8	72,2	
Tušnica			1954	27,2	69,9	
Banja Luka	1950	62,5	1954	54,9	61,8	347
Teslić			1954	48,6	55,2	
Mlavski	1950	75	1954	32,3	47,9	
Pregrada			1954	46,6	39,8	472
Konjščina	1950	60	1955	27,5	39,2	
Bila			1954	20,6	35,6	
Vujan			1954	25,7	33,9	
Konjižavica	1950	25	1954	29,7	32,6	
Pečovnik	1950	30	1954	23,3	28,9	
Aranđelovac	1950	90	1954	12.8	27.7	
Ivan-Polje			1955	4.2	27.7	413
OSTALI RUDNICI					91,6	
RUDNICI LIGNITA						
Kreka	1950	1.251	1954	1994	2.594.5	9.768
Velenje	1950	575	1954	883	1.289	1955 2.121

GRANA: 112 *(Ugljen)*

000 t

Objekat	Proizvodnja					Broj radnika 1956 god.
	godina	količina	godina	količina	1956 god.	
Kostolac	1950	330	1954	630.9	748.1	
Kosovo	1950	390	1954	445	596.4	
Kolubara	1950	250	1954	599.6	409.8	1.050
Konjščina	1950	400	1954	256.6	277.7	2.378
Ladanje D.			1954	105.9	161.2	832
Stubički			1954	75	157.7	
Ivanec	1950	280	1954	221.6	149.4	875
Plevlje			1954	34	130.6	
						1955
Kolubara					123.2	1.235
Koprivnički	1950	120	1954	102.3	109.3	878
Lubnica	1950	100	1954	81.4	99.5	
Radljevo	1950	50	1954	48.8	43.7	
Bjelovarski			1954	33.8	42.7	
Travnik			1954	18	57.6	
Križevački	1950	63,1	1954	120.5	130.4	1.049
Sinj			1954	21.1	35.3	236
Gračanica			1954	24.6	33.4	
Bilo-Pitomača			1954	20.6	33.1	278
Spičkovina			1954	12.4	29.6	229
Zvizdar	1950	15	1955	10.4	24.1	
OSTALI RUDNICI					124.8	
KOKSARE						
						1955
Lukavac			1955	331		1.513
Zenica			1955	400		

GRANA: 113 *(Proizvodnja nafte)* 000 t

Objekat	Stanje proizvodnje 1939. god.	Početak eksploatacije		Uloženo od 1946.–1956. tek. cijene	Prva etapa		Druga etapa		Treća etapa		Ukupna proizvod. 1956. god.
		god.	proizv.		god.	proizv.	god.	proizv.	god.	proizv.	
SIROVA NAFTA											294
Lendava: Petišovci, Paklenica, Selnica, Dolina		1918			1946	25.3	1952	49.6	1955	43.5	37.3
Gojlo		1941			1946	22.3	1952	10.5	1955	7.1	5.8
Šumenčani		1949	6.2		1949	6.2	1952	69.2	1955	53.7	45.4
Mramor Brdo		1949	3.7		1949	3.7	1952	21.9	1955	52.8	40.8
Jermenovac		1956	6.1						1956	6.1	6.1
Kloštar							1953	0.06	1955	79.9	139.7

GRANA: 113 *(Prerada nafte)* 000 t

Objekat	Početak prerade		Uloženo od 1946.–1956. tek. cijene	Prva etapa			Druga etapa			Treća etapa			Proizvodnja ukupno 1956. god.
	god.	kap.		god.	kap.	proizv.	god.	kap.	proizv.	god.	kap.	proizv.	
			1950.–1957.										
Rafinerija – »Sisak«	1926		5,352.418.000	1952	165		1956			1957			
Pipe–Steel Prerada sirove nafte				1955	80		1956	318		1957	375.4		318
Katalitički kreting				1956	128		1956			1957			
Kombinovano postrojenje za preradu nafte				1956	330		1956	330		1957	400		330
Rafinerija Rijeka	1882		4,725.407.000	1946	30		1953	255	218	1957	345	344	316.5
Solventna rafinerija maziva ulja	1952			1952	0.04		1953		30	1957	19	12	
Rafinerija Bos. Brod	1892			1952	160		1954	280					
Pipe–Steel Prerada sirove nafte				1955	90								
Pepi–Steel – prerada teških naftinih ostataka				1954	60								254.9
Davalište bitumena				1954	12								
Fabrika parafina				1954	1.5								
Tehnički kreting				1955	128								
»Enol« – Sv. Klara	1938			1953	0.6		1957	1.3					2.17
Zemni plin m^3				1946	85		1950	14.5		1957	20		

GRANA: 114 *(Rudnici željezne rude)*

000 t

Objekat	Stanje proizvodnje 1939. god.	Uloženo 000 1946.–1956. Tekuće cijene	Proizvodnja		
			God.	Proizvod.	1956. god.
Vareš	100	20.000,000.000	1954	800	1.023
Ljubija	600	1.440,000.000			638
Bešlinac					27

GRANA: 114 *(Crna metalurgija)*

000 t

Objekat	Proizvodnja 1939. god.	Uloženo od 1946.–1956. tekuće cijene	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupno 1956. proizv.
			god.	kap.	proizv.	god.	kap.	proizv.	god.	kap.	proizv.	
SISAK–ŽELJEZARA		17.482,561.326										Obustavljena
Visoka peć I	3,7		1939	18	18.8	1951	18	18	1955	18	16.4	
Visoka peć II–III . .			1949–1959	57	1.2	1951	115	73.8	1955	115	88.6	100.6
Livnica			1954		0.3	1951	0	0.7	1955	5	4.2	5.9
Siemens–Martin peć I			1954	63.8	4.7	1955	63.8	42.5				41.5
Siemens–Martin peć II			1955	63.8	3.7							40.9
Elektro–lučna peć . .			1954	3.2		1955	3.2	0.3				0.1
Univerzalna pruga – valjaonica			1954	37.5	0.1	1955	37.5	13.4				14.7
Laka pruga-valjaonica .			1953	33	4.1	1955	33	13.4				12.8
ZENICA												
Visoka peć I			1954	227								=349.2
Visoka peć II			1955	192								
Visoka peć III . . .	u izgr.			200								

GRANA: 114 *(Crna metalurgija)* 000 t

Objekat	Proizvodnja 1939 god.	Uloženo od 1946–56 tekuće cijene	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupno 1956. proizv.
			God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	
Siemens–Martin I	79,4		Prije	39								45.7
Siemens–Martin II			rata	39								
Siemens–Martin III			1947	55.5		1954		261.3	1955		382.7	194.5
Siemens–Martin IV			1948	55.5								
Siemens–Martin V			1953	55.5								
Siemens–Martin VI			1954	55.5								
Siemens–Martin VII			1955	101								175.7
Siemens–Martin VIII			1956	101								
Siemens–Martin IX			1956	101								
Električne lučne peći				15								12.6
Električne lučne peći				4.6								
Bluming–valjaonica	96.2		1956	500		1954		344.2	1955		499.9	Ukupna proizv. = 535.1 Robna proizv.
Valjaonica žice			1956	100								
Stara valjaonica profila			1893–1912	93								
Valjaonica teških prof.			1937	155								
Srednja prupa			1956	120								
Sitna pruga			1954	100								289.7
VAREŠ			Prije									52.7 = bijelo i sivo sirovo FE
Visoka peć I			Prije	41.5								
Visoka peć II			rata	41.5								
SMEDEREVO												
Siemens–Martin I			Prije	24								51.2
Siemens–Martin II			rata	25.5								
Elektr. lučne peći				4.8								5.2
Profilna valjaonica			1939	26								Robna proizv.
Stara valjaonica lima			1935	14.3								
Nova valjaonica lima			1954	40								35.8

Objekat	Proizvodnja 1939 god.	Uloženo od 1946–56 tekuće cijene	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupno 1956. proizv.
			God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	
ZEMUN												
Valjaonica			1938	11								5.2
SVETOZAREVO												
Valjaonica žice			1954	60								23.1
JESENICE:												
Visoka peć I			Rekon. 1954	61.5		1954		133.9	1955		131.3	128.5
Visoka peć II			Rekon. 1955	61								
Siemens–Martin I			Prije rata	30.5								
Siemens–Martin II			,,	50								
Siemens–Martin III			,,	57.5		1954		227.3	1955		231.2	239.8
Siemens–Martin IV			,,	35.5								
Siemens–Martin V				35								
Siemens–Martin VI				57.5								
Elek. lučna peć			Prije rata	8.5		1954		7.8	1955		10.1	7.8
Elek. lučna peć				2.5								1.9
Teška pruga			1901 Rekon. 1932	13.6								Robna proizv.
Srednja pruga			1904 Rekon. 1932	38								168.8
Laka pruga			1904	33.5								
Valjaonica žice			1890 Rekon. 1948/52	49.5								

GRANA: 114 *(Crna metalurgija)* 000 t

Objekat	Proizvodnja 1939.	Uloženo od 1946–56 tekuće cijene	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupno 1956. proizv.
			God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	
JESENICE:												
Valjaonica debelog lima			1949	77								9.4
Valjaonica tankog lima			1935 Rekon. 1955	52								10.7
RAVNE:												
Siemens–Martin I				13.9		1954		23.4	1955			17.8
Siemens–Martin II				15.6								
Elek. lučna peć I				15.5		1954		12.8	1955		14.8	9.7
Elek. lučna peć II				7.1								3.3
Industr. peć »Sice«				5.7								4.4
Industr. peć »Asea«				4.6								3.9
Srednja pruga			1880 Rekon.	18								4.6
Laka pruga			1880 Rekon.	10								4.5
												—
ŠTORE:												
Siemens–Martin			Prije rata	29		1954		25.2	1955		24.5	24.9
Pruga za polufabrikat			1913 Rekon. 1948/55	48								24
Laka pruga			1913	33								

t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupna proizvod. 1956 god.
			God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	
TVORNICA ALUMINIJA I GLINICE LOZOVAC												
Glinica	1938		1939	3.000	700	1955	4.000	4.000				3.820
												3.300
Elektroliza aluminija	1936		1937	1.600	200	1949	3.500	2.500				1.800t/39
Ljevaonica legura	1939		1939	3.000	—	1948	5.000	200				1.200
TVORNICA LAKIH METALA »B. KIDRIČ« RAŽINE		10.547,753.000										
Elektroliza aluminija	1951		1958	4.500								
Ljevaonica	1951		1955	20.000	3.000							4.000
Valjaonica lima	1951		1955	3.000	1.000							1.750
Valjaonica traka			1957	7.000	—							
Valjaonica folia			1957	800	—							
Presaonica			1955	3.000	600	1956	5.000	960				960
TVORNICA ALUMINIJA I GLINICE KIDRIČEVO												
Glinica	1943		1954	45.000	5.000	1955	45.000	33.000				37.850
Elektroliza aluminija	1946		1954	15.000	760	1955	15.000	8.200				10.960

GRANA: 115 *(Obojena metalurgija)* t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Puštanje u pogon			Druga etapa			Treća etapa			Ukupna proizvodnja 1956 god.
			God.	Kap.	Proizv.	God.	Kap.	proizv.	God.	Kap.	proizv.	
TVOR. ELEK. I FEROLEGURA												
ŠIBENIK		3.683.506.000										
Ferolegura	1928		1939	11.000					1958	18.000		7.910
Elektroda	1946		1947	3.000		1956	6.000	5.800	1958	12.000		5.830
SEVOJNO	1951		1945	24.100		1955		6.200				13.880
BOR												
Flotacija bakra			1951/56	2.310.000	1.409.000							95.000
Elektroliza bakra			1952	40.000	21.400	1954	40.000	26.900	1955	40.000	24.800	12,500/39 25.100
Cijanizacija zlata			1954									1.000 t rude na dan
Izvozno okno			1957									2,500.000 t godišnje
Rudnik povećanje kapaciteta						1950	1.000.000 t god.		1957	1,000.000 t god.		1,000.000 t godišnje
Blister–bakar			1952	40.000	32.800	1954	40.000	30.300	1955	40.000	28.300	41.600/39 29.400

GRANA: 116 *(Nemetali)*

000 t

Objekat	Početak izgradnje	Početak kapaciteta	God.	Kap.	Proizvodnja									
					God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	1956 god.
TVORNICE CEMENTA														
»Prvoborac« Sv. Kajo .	1906	25	1939	170	1952	185	182.5	1954	190	218.2	1955	230	228	218
»Partizan« K. Sućurac .	1912	150	– „ –	185	– „ –	150	144	—	150	146	– „ –	180	177.1	174.5
»10. kolovoz« – Solin .	1908	100	– „ –	210	– „ –	180	179	—	210	207.1	– „ –	210	210	215.1
R. Šperac – Omiš . . .	1908/30	15	– „ –	75	– „ –	55	49.1	—	55	49.4	– „ –	55	55	43
I. Mordjin – Split . . .	1952	8	—	—	– „ –	10	10.4	– „ –	18	18	– „ –	18	19.1	13.3
G. Revalante – Pula . .	1926	66	– „ –	90	– „ –	100	93.8	– „ –	100	97.3	– „ –	110	103.2	65
Koromaćno – Istra . .	1925	60	– „ –	50	– „ –	50	37.1	– „ –	50	46.4	– „ –	50	48.1	28.5
»Sloboda – Podsused . .	1908	40	– „ –	95	– „ –	110	109.3	– „ –	110	100	– „ –	160	159.9	158.7
Trbovlje	1877/96	20	– „ –	120	– „ –	120	105.2	– „ –	120	113.9	– „ –	120	118.3	105.8
Anhovo	1922	24	– „ –	80	– „ –	120	121.7	– „ –	120	101	– „ –	120	111.2	
Beočin	1869	300	– „ –	300	– „ –	250	191.8	– „ –	230	159.3	– „ –	230	186	209.8
Ralja	1899	10	– „ –	30	– „ –	30	27.3	– „ –	30	28.6	– „ –	30	29.8	9.3
Popovac Novi											– „ –		8.5	39.5
Popovac Stari	1909	20	– „ –	50	– „ –	40	29.8	– „ –	40	39.5	– „ –	40	39.5	135.7
Šar	1936	30	– „ –	30	– „ –	100	28.5	– „ –	90	59	—	90	75.4	58.6
Livno	1921	3	– „ –	3	– „ –	4	3.3	– „ –	4	3.3	– „ –	4	2.4	
Usje											– „ –			40

GRANA: 116 *(Nemetali)*

000 t

Objekat	Početak izgradnje	Proizvodnja						
		God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	1956.
STAKLARSKA INDUSTRIJA								
Pančevo					1956	5,036.000 m^2	5,036.000	
Hrastnik						5.5	5.8	
Straža						8.5	8.3	
Rogaška Slatina . . .						0.55	0.545	
Samobor						0.13	0.12	
Slovenska Bistrica . .						0.09	0.08	
Skopje						9.8	2.93	
Pula						0.15	0.05	
Paraćin						20	16.55	
Ghetaldus–Zagreb . .	1948	1951	300.000		1955	800.000 kom.	Stakla 805.000 kom. Okviri 435.000 kom. Instrum. nč. 195491	

GRANA: 116 *(Nemetali)*

000 t

Objekat	Početak izgradnje	Proizvodnja									
		God.	Kap.	Kol.	God.	Kap.	Kol.	God.	Kap.	Kol.	1956.
SOLANE:											
Kreka – Tuzla		1945	55		1950	94		1955	100	99.5	103.1
B. Sekulić, Ulcinj . . .		1945	36		1950	21.1	26.2	1955	10	10	16
Piran – Portorož . . .		1945	40.7		1950	28.8	40.7	1955	25	10	17.5
Pag – Pag		1945	11.7		1950	10	11.7	1955	16	12.2	5.1
Mordjin Crni – Ston .		1945	3.5		1950	2.7	3.57	1955	2.7	2.5	2.7
Nin – Nin	1954										

GRANA: 116 *(Nemetali)* 000 t

Objekat	Početak izgradnje	Puštanje u pogon		Proizvodnja				
		God.	Kap.	God.	Količ.	God.	Količ.	1956. g.
RUDNICI BARITA								
Ljubljana								11.6
Ričice								20
Lokve								10
Topusko								9.2
V. Kladuša						1957	9.1	9.4
B. Novi						1957	3	4
Prijedor						1957	5.5	2.5
N. Travnik						1957	2.5	1.4
G. Vakuf						1957	4	1.6
Krečevo						1957	25	22
Ostali						1957	16	4.2
PROIZ. SIROVIH BENTONITA								
Novo Mesto				1955	1	1957	—	0.61
Šmartno				1955	2.5	1957	9.6	3.4
Bednja				1955	1.8	1957	1	1.9
PROIZVODNJA MLJEVENIH BENTONITA								
Kutina /				1955	0.518	1957	7	2.9
Ostali				1955	0.620	1957	6.1	0.64
RUDNICI GIPSA								
Volari				1955	17.5			30.2
Knin				1955	25.5			39.5
Sinj				1955	18			15
Dinara (pečeni gips)				1955	2.5			2
Ostali				1955	12.3			60.5

GRANA: 116 *(Nemetali)* 000 t

Objekat	Početak izgradnje	Puštanje u pogon		Proizvodnja				
		God.	Kap.	God.	Količ.	God.	Količ.	1956. g.
RUDNIK KREMENOG PIJESKA (pranog)								
Pula				1955	26.1	1957	32	22.2
Novo Mesto				1955	31.9	1957	43.4	43.2
Puconci				1955	18.4	1957	19	18.1
Rgotina				1955	25.6	1957	27	27.4
SIROVI KREMENI PIJESAK								
Pakrac				1955	0.7	1957	0.5	0.7
Kamnik				1955	19.8	1957	21	22.3
Štore				1955	21.7	1957	16	19.1
Tuzla						1957	18.5	5.1
PROIZV. KAMENOG KVARCITA								
Novo Mesto						1957	1	1.1
Vranje				1955	0.3	1957	5	4.5
Kratovo				1955	1.6	1957	1	1.3
RUDNIK KAOLINA ČRNA	1860	1946	4.5	1950	7.9	1957	13	
RUDNIK GRAFITA PAKRAC	1947			1955	0.85	1957	0.9	1

GRANA: 116 *(Nemetali)*

t

Objekat	Početak izgradnje	Proizvodnja						
		God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	1956. g.
KERAMIČKA INDUSTRIJA								
Jugokeramika – Zaprešić	1948	2.466,536.747				4.18		
Keramika za domaćinstvo i hoteljerstvo					1956	900	657	
Sanitarni objekti					1956	1.500	175	
Zidne pločice					1956	3.000	2.030	
»JUGOPORCELAN« TITOV VELES	1955							
Keramika za domaćinstvo i ugostiteljstvo					1956	2.500	827	
Sanitarni objekti					1956	600	350	
Zidne pločice					1956	3.000		
»KERAMIKA« MLADENOVAC	1955							
Keramika za domaćinstvo i ugostiteljstvo					1956	350	233	
Sanitarni objekti					1956	700	472	
Kanalizacione cijevi					1956	6.000	4.596	
Podne pločice i klinker materijal					1956	10.000		

GRANA: 116 *(Nemetali)*

t

Objekat	Početak izgradnje	Proizvodnja						
		God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	1956 god.
»KERAMIKA« ZAJEČAR	1955							
Keramika za domaćinstvo i ugostiteljstvo					1956	300	260	
Podne pločice i klinker materijali					1956	150		
»KERAMIKA« KAMNIK	1860							
Keramika za domaćinstvo i ugostiteljstvo					1956	60	40	
Zidne pločice					1956	100	50	
Elektroporculan					1956	50		
KERAMIČKA INDUSTRIJA LIBOJE	1815							
Keramika za domaćinstvo i ugostiteljstvo					1956	1.300	1.274	
UZOR – ZAGREB								
Keramika za domaćinstvo . .					1956	30		
»KERAMIKA« PRIJEDOR								
Zidne pločice					1956	100		
INDUSTRIJA ELEK. PORCULANA ARANĐELOVAC	1955				1956	3.750	1.380	
FABRIKA ELEK. PORCULANA NOVI SAD	1923				1956	650	582	
TVORNICA IZOLATORA STUP	.				1956	450	212	

GRANA: 116 *(Nemetali)* t

Objekat	Početak izgradnje	Proizvodnja						
		God.	Kap.	Količ.	God.	Kap.	Količ.	1956. g.
»TOV. KER. IZDELKOV« IZLAKE					1956	200		
ZAGORKA – BEDEKOVČINA	1882							
Kanalizacione cijevi					1956	1.200	463	
Podne pločice i klinker materijal					1956	400		
Kaljevi za keramičke peći					1956	400		
						8.100 ili peći	53.000 kom. kaljevih odnosno 4,250.000 kaljeva	
OSTALA poduzeća za proizvodnju kaljeva za keramičke peći								
TOVARNA UMETNIH BRUSEV MARIBOR					1956	700	700	

GRANA: 117 *(Metalopreradivačka)*

000 t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946.–1956. u tek. cijenama	Puštanje u pogon		Druga etapa		Proizv. ukupno 1956. g.
			God.	Proizv.	God.	Proizv.	
Tvornica računskih strojeva Zagreb	1947		1948	0.007	1957	0.019	0.012 t
Jugoturbina Karlovac	1949	17.427.625.563	1953	400.000 NČ	1957	55.000 KS turbina 15.000 KS motora	1950 kom. 0.42 t 1,150.000 NČ
»TAM« – Maribor					1957	2.300 kam.	
Tvornica motora Zagreb	1948	39,726.000	1950	35.000 NČ	1957	1.500 kom. mot. à 7 KS	0.028 t ili 560 kom. 145.000 NČ
»Tvornica elektroda« Zagreb			1948	1	1957	1.3	1.04 t
»Litostroj« Ljubljana					1957	6	
»Saturnus« Ljubljana					1957	3	
»Kordun« Karlovac			1955	0.7	1957	0.62	0.68
»Ventilator« Zagreb					1957	1.2	1.05
»Bratstvo« Zagreb			1946	0.3	1957	0.3	0.285
»Tekstilstroj« Zagreb			1949	0.05	1957	500 strojeva ili 1.3 t	200 strojeva 0.95 t
»Mlinski strojevi« Zagreb	1946	335.614.000	1948	0.095	1957	0.6	0.7
ŽE–ČE« Karlovac			1946	4	1957	7.56	5.8
»S. Dobrić« Pula					1957	0.16	0.14
TOP. Zagreb					1957	2.8	
Instrumentarija Zagreb			1951	0.02	1957	0.02	0.018
»Ivo Lola Ribar« – Železnik	1947						
I. T. M. – Zemun	1948		1950	10	1956	17.5	
»Fotogram« – Smederevo					1957	4	
»I. K. L.« – Beograd					1957	0.16	
»FAP« – Priboj					1957	400 kom. vozila	
»Zmaj« – Zemun					1957	12	
»Pobjeda – Petrovaradin					1957	8	
»Jastrebac« – Niš					1957	0.6	
»Sutjeska« – Beograd					1957	0.2	

GRANA: 117 *(Metalopreradivačka)* 000 t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946.–1956. u tek. cijenama	Puštanje u pogon		Druga etapa		Proizv. ukupno 1956. g.
			God.	Proizv.	God.	Proizv.	
»Termoelektro« – Beograd					1957	1.1	
»Fabrika alata« – Čačak					1957	1.18	
»Utenzilija« – Beograd					1957	0.02	
»Jedinstvo« – Zagreb	1947	1,397.374.000	1949	13	1957	3	2.9
T. P. K. – Zagreb			1948	3	1957	2	2.7
»Prvomajska« – Zagreb	1947	1,663.362.000	1949	341 kom.	1953	709 kom. ili 1.314.8 t	686 kom. ili 1.274.8 t
»Tunt« – Sesvetski Kraljevac	1949	794.167.000	1951	1	1957	1.4	1.07 t 75.000 NČ
»Metalna« – Maribor					1957	6	
»Strojna tovarna« – Trbovlje					1957	1.2	
»Tovarna tehnic« – Celje					1957	0.7	
»Tvornica žice i eksera« – Alipašin most					1957	žice 10 eksera 3.4	
»M. Blagojević« –Smederevo					1957	5.5	
»P. Drapšin« – Novi Sad					1957	5.5	
»Ljev i tvor. strojeva« – Tuzla					1957	0.7	
»Tvor. strojeva« – Stup					1957	0.47	
»Trudbenik« – Doboj					1957	0.05	
Tvornica bicikla »Lasta« – Ilidže					1957	0.3	
»11. oktobra« – Skopje					1957	1.5	
Industrija satova – Zemun					1957	0.015	
»14. oktobra« – Kruševac					1957	14	
»TOPS« – Ljubljana					1957	0.02	
»Poljoprivrednik« – Sombor					1957	0.7	
»Đ. Đaković« – Sl. Brod		1,919.141.000	1946	3.600 NČ	1957	19 t	12.8 t 5.900 NČ
»R. Benčić« – Rijeka			1948	0.5	1957	0.56	0.66
»Vulkan« – Rijeka			1955	2	1957	2.5	1.6
»Tvornica vijaka« – Knin			1955	2.5	1957	2.5	0.95

GRANA: 118 *(Brodogradnja)* 000 EČ

Objekat	Početak proizvodnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Proizvodnja		
			Godina	Količina	1956 g.
»3. maj« – Rijeka			1957	6.960	6.062
»Tito« – Kraljevica			1957	1.395	1.293
»V. Lenac« – Rijeka			1957	1.195	1.053
»Lošinj« – Mali Lošinj			1957	525	473
»Martinšćica« – Martinšćica			1957	359	244
»Punat« – Krk			1957	222	159
»Split« – Split	1927		1957	6.090	5.300
»Mosor« – Trogir			1957	1.273	1.008
»Uljanik « – Pula	1856		1957	6.099	4.860
Zadar			1957	110	94
»I. Vodopija« – Betina			1957	222	130
»I. Cetinić« – Korčula			1957	712	800
Bjela – Boka Kotorska			1957	250	
Piran – Istra			1957	400	
»Crvena zvijezda« – Pula			1957	189	164
RIJEČNA BRODOGRADILIŠTA					
»Tito« – Beograd			1957	1.100	
Apatin			1957	800	
Novi Sad			1957	600	
»Sava« – Mačvanska Mitrovica			1957	200	
»Begej« – Zrenjanin			1957	240	

000 t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Puštanje u pogon		Druga etapa		Treća etapa		Ukupna Proizv. 1956 god.
			God.	Kap.	God.	Proizv.	God.	Proizv.	
»R. Končar« – Zagreb	1939		1939	1917 kom. motora = 1 t 20 transformat.	1947	200 t generat. 600 t transform.	1957	2 t generatora 3.5 t transfor.	7.68 t
»N. Tesla« – Zagreb	1948		1948	2000 priključaka 40 centrala	1953	3000 priključaka 50 centrala	1957	20.000 priključaka 100 centrala	18.000 priključaka 6 kom. centrala velikih
»Radioindustrija« – Zagreb	1949		1949	16.000 NČ	1954	70.000 NČ	1957	120.000 NČ	13.000 radioaparata 0.052 t akustičnih uređaja
»Elektron« – Samobor	1950		1950	120.000 NČ	1955	374.000 NČ	1957	500.000 NČ	0.6 t
T. E. P. – Zagreb	1948		1949	150.000 NČ	1952	330.000 NČ	1957	390.000 NČ	0.6 t
R. R. Zavodi – Niš	1948						1957	0.55 t	
»Fabrika kablova« – Svetozarevo	1948						1957	16 t	
»Elka« – Zagreb							1957	5.1	3
»Svjetlost« – Rijeka							1957	0.28	0.24
»Iskra« – Kranj							1957	0.5	
»Tež« – Zagreb	1947	166.120.000	1949	2,500.000 komada	1956	5,000.000 komada	1957	5,200.000 komada	6,000.000 komada
»N. Tesla« – Beograd							1957	125.000 komada	

GRANA 120 *(Kemijska industrija)*

t

Objekat	Početak izgradnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Puštanje u pogon		Druga etapa		Treća etapa		Ukupno 1956 godina
			God.	Proizv.	God.	Proizv.	God.	Proizv.	
»Magnahrom« – Kraljevo		4,128.200.000							
Hromne soli	1952						1957	5.000 t	
Ferolegure	1952		1957				1957	11.000 t	
Fabrika sode – Lukavac	1823								
Kalc. soda	1952		1955				1957	50.000 t	
Kaus. soda	1952		1955				1957	26.000 t	
Klor	1952		1956						
»Jugovinil« – K. Sućurac	1947		1951						PVC 3.300 t Prim. prerad. 3.000 t Kaust. soda 4.500 t Hlor 4.000 t
»Zorka« – Šabac	1939								
Sumporna kiselina – Konktavna	1951		1954				1957	29.000 t	
Sumporna kiselina – Turm	1954		1956				1957	50.000 t	
Super fosfat	1954		1956				1957	60.000 t	
D. D. T. Koncentrat .	1950		1952				1957	300 t	
»Tvor. karbida Dalmacija« – Dugi Rat . .	1912		1948	25.000	1953	25.000	1957	34.000 t	27.500
»Fotokemika« – Zagreb	1947		1948	600 m²	1953	600 m²	1957	900 m²	760 m²
»Radonja« – Sisak . .	1947		1948	140	1953	140	1957	150	127

GRANA 120 *(Kemijska industrija)*

t

Objekt	Početak izgradnje	Uloženo od 1946–1956 u tekućim cijenama	Puštanje u pogon		Druga etapa		Treća etapa		Ukupno 1956 godina
			God.	Proizv.	God.	Proizv.	God.	Proizv.	
»Katran« – Zagreb			1948	8.000	1953	8.000	1957	5.000	6.900
»Fabrika azotnih jedinjenja« – Gorazde	1951		1954				1957	27.000 t	
»Elektrobosna – Jajce	1897				1953	1.800	1957	2.000	
»Belinka« – Ljubljana	1955								
»Tvor. karbida« – Ruše			1948	20.000	1953	21.000	1957	21.000	21.000

ZNAČAJ PROIZVODA

1. Metalurški koks

Upotrebljava se za dobivanje sirovog lijevanog željeza, sirovog čelika i strojnog lijevanog željeza Proizvodnja je osvojena u Lukavcu 1953. godine (225.000 tona) i Zenici 1954. godine (112.500 tona).

2. Benzol sirovi

Upotrebljava se kao baza za dalje spojeve potrebne u kemijskoj industriji (otapala, boje, lijekovi, gorivo, plastične mase). Proizvodnja osvojena u Zenici i Lukavcu izgradnjom kapaciteta koksara poslije rata, a u »Katranu« i Plinari Zagreb prije rata.

3. Amorfne elektrode

Upotrebljavaju se u kemijskoj i metalurškoj industriji Proizvodnja je osvojena 1950. godine u vezi izgrađenog kapaciteta u poduzeću »Ferolegura« Šibenik.

4. Amorfne mase

Upotrebljavaju se za proizvodnju amorfnih elektroda. Proizvodnja osvojena 1950. godine u vezi s izgrađenim kapacitetom kod »Ferolegura« Šibenik.

5. Motorno ulje

Upotrebljava se kao mazivo kod svih vrsta motora i raznih strojeva. Proizvodnja osvojena 1952. godine izgradnjom kapaciteta u Rafineriji Rijeka. Izgradnjom kapaciteta u »Enol« Sv. Klara i »Petrol« Maribor osvojena je proizvodnja motornih ulja *na bazi regeneracije rabljenih ulja poslije rata.*

6. Mineralna maziva

Upotreba za ležajeve naročito za one, koji rade kod povišene temperature. Osvojeno na bazi izgrađenih kapaciteta kod poduzeća »Iskra« Zagreb. Proizvodnja se bazira na osnovu aluminija. Na bazi kalcija i natrija mineralna ulja proizvodi Rafinerija Rijeka od prije rata.

7. Sirovi liv SM

Služi kao izlazna sirovina za proizvodnju valjanih i kovanih proizvoda (limova i profila) i odljevaka iz čelika. Proizvodnja osvojena prije rata. Proizvodilo se u manjim količinama. Na temelju povećanih kapaciteta poslije rata proizvode Sisak, Zenica, Jesenice, Štore, Ravne, Smederevo i Nikšić.

8. Sirovi liv elektročelika

Vrlo široka primjena u proizvodnji mašinogradnje i u kemijskoj industriji. Proizvodnja osvojena poslije rata, a proizvođači su Jesenice, »Litostroj«, Ravne, Zenica, Smederevo, Sisak, »Vulkan« i »Železnik« na bazi novoizgrađenih kapaciteta.

9. Lamele (čelične)

Upotrebljavaju se u brodogradnji i izradi gvozdenih konstrukcija. Proizvodnja počela 1949. godine na izgrađenim kapacitetima »Željezare« Jesenice i Zenica.

10. Kovane gredice

Upotrebljavaju se u brodogradnji. Proizvodnja počela 1953. godine na novoizgrađenim kapacitetima Željezare Zenica.

11. Presovani proizvodi aluminija

Nailaze na vrlo široku upotrebu u metalopreradivačkoj industriji. Proizvodnja osvojena na kapacitetima, koji su izgrađeni poslije rata u poduzećima »Mariborska livarna«, »Rade Končar«, Željeznička radionica Zagreb, »Petar Drapšin« Mladenovac.

12. Gola užad aluminija

Upotrebljava se za vodove pri izgradnji dalekovoda. Proizvodnja osvojena 1955. godine u novosagrađenim kapacitetima »Fabrika kablova« Svetozarevo.

13. Vučeni proizvodi aluminija

Upotrebljavaju se u mašinogradnji i građevinarstvu. Proizvodnja osvojena 1955. godine u novosagrađenim kapacitetima. Proširenjem kapaciteta poduzeća »Impol« znatno je povećana.

14. Magnezitni vatrostalni materijali

Naročitu upotrebu imaju u crnoj metalurgiji, kao i u ostaloj industriji, gdje se radi s visokim temperaturama (peći za taljenje, peći za kaljenje i t. d.). Proizvodnja osvojena 1952. godine izgradnjom kapaciteta poduzeća »Magnohrom«, Kraljevo.

15. Kiselo otporne opeke

Potrebne su u kemijskoj industriji i metalurgiji. Proizvodnja osvojena 1952. godine u novosagrađenim kapacitetima poduzeća »Magnohrom« Kraljevo i »Fabrika šamota« Arandelovac.

16. Azbestno vlakno

Upotreba za vatrootporne tkanine i brtveni materijal. Proizvodnja osvojena 1955. godine u novosagrađenom kapacitetu poduzeća »Azbest« Ploče.

17. Staklena vuna

Upotrebljava se kao izolacioni materijal. Proizvodnja osvojena 1955. godine u novosagrađenom kapacitetu Staklana Skopje.

18. Elektrode za zavarivanje

Upotrebljavaju se u mašinogradnji i brodogradnji. Željezara Jesenice osvojila proizvodnju prije rata, a »Elektroda« Zagreb u novosagrađenim kapacitetima poslije rata. Ukupni godišnji proizvodni kapacitet iznosi 3.500 tona.

19. Kotrljajući ležaji

Upotrebljavaju se u metalopreradivačkoj i elektroindustriji. Proizvodnja osvojena 1950. godine u novosagradenim kapacitetima poduzeća »IKL« Beograd. Godišnji kapacitet iznosi 150 tona.

20. Parne turbine

Upotrebljavaju se kao energetski strojevi u elektroprivredi i pogonski strojevi u transportu (brodovi).

21. Rashladni uredaji

Upotrebljavaju se za hladenje skladišta i za proizvodnju leda. Proizvodnja osvojena u poduzeću »Jugostroj« Beograd prije rata, poduzeće nakon rata rekonstruirano. Tu je proizvodnju u 1954. godini osvojilo poduzeće »Georgi Naumov«, u novosagradenim kapacitetima.

22. Mjerni transformatori

Primjenjuju se u elektroprivredi. Proizvodnja osovojena u vezi s novosagradenim kapacitetima poduzeća »Rade Končar« i »Iskre« Kranj.

23. Rasklopni aparati za visoki i niski napon

Upotreba u elektroprivredi za dalekovodne instalacije kao i energetska postrojenja. Proizvodnja osvojena poslije rata u vezi s novosagradenim kapacitetima poduzeća »Rade Končar«, »TEP« Zagreb, »Elip« Zemun, »Elma« Ljubljana, »Elektroprojekt« Sarajevo.

24. Amonijak

Upotreba za rashladne uredaje i proizvodnju kemijske industrije (soli, umjetno gnojivo). Proizvodnju osvojilo poduzeće »Azotnih jedinjenja« Goraždje 1955. godine u vezi s novosagradenim kapacitetima.

BILJEŠKE

[1] m je višak rada,
v je platni fond zaposlenih u sferi proizvodnje.

[2] Usput možemo reći, da je u svojoj knjizi »K ekonomici prelaznog perioda« Buharin pisao: »Prema tome kraj kapitalističkog robnog gospodarstva bit će i svršetak političke ekonomije.« Lenjin je na to reagirao ovim riječima: »Netočno. Dapače, što bi bilo s odnosom I $v+m$ prema II c i u čistom komunizmu?«

[3] Moguće je u kraćem vremenskom razmaku, da najbrže raste proizvodnja sredstava za potrošnju. No, gledajući proces reprodukcije kontinuirano, vrijedi pravilo, da se prvi podrazdjel brže razvija od II. podrazdjela.

[4] Ovi su podaci uzeti iz knjige J. Fourastié, *La productivité*.

[5] Neki podaci o razvitku produktivnosti rada u SAD:

Vrsta robe	Vrijeme potrebno za izradu rukom		Vrijeme potrebno za izradu strojem	
	Godina	minute 1.000	Godina	minute 1.000
Čizme – 100 pari	1859	86,2	1895	9,2
Ženske cipele – 100 pari	1858	61,5	1895	4,8
Košulje – 12 tuceta	1853	86,3	1895	17,2
Stolovi – 12 komada	1860	33,8	1894	5,0
Pisaći stolovi – 12 komada	1860	73,4	1895	17,2
Koverte – 100.000 komada	1855	26,1	1896	1,9
Ugljen – bez ukrcavanja u vagone – 100 tona	1859	7,2	1896	0,6

J. Kuczinski. *Položaj radnika u SAD* od 1780. do danas, izd. »Glas rada«. Zagreb. 1952. str. 99.

[6] Navest ću nekoliko primjera, koji pokazuju, što znači mehanizacija procesa proizvodnje.

»Métier circulaire« iz godine 1857. napravi 480.000 čvorova u minuti, a dobra pletačica svega 70–100. (Roscher, W., *System der Volkswirtschaft*, Stuttgart, 1892. str. 575.)

Philippovich navodi, dâ se mašinskom predilicom može ispresti u jednoj jedinici vremena toliko, koliko bi radnik ispreo u 246 istih jedinica. Selfaktor zamjenjuje oko 15.000 prelja. Sadašnji kapacitet mehaničkih predilica zamjenjuje rad od nekih 3 milijarde primitivnih prelja (Philippovich, dr. Eugen, *Grundriss der politischen Ökonomie,* Tübingen, 1922).

U američkoj industriji nafte u 6 godina povećala se proizvodnja za 22%, a broj zaposlenih smanjio se za 10.000 ljudi. (Izvor: dr. Rajko Tomović, Razvoj i privredni značaj elektronike, Beograd, 1955). Ukupna proizvodnja Renaulta od 1947 do 1955 *povećala se uz uvođenje automatizacije za 4 puta, a broj radnika se povećao svega* za 15%. (»Automation«, Ph. Passau, J. Ph. Pahud, izd. C. N. B. O. S., 1955). U godini 1946. u Sovjetskom Savezu je montirana tekuća traka za obradu glave blokova za traktorske motore. Umjesto 58 radnika sada rade samo dva. Ranije je operacija trajala 1 i po sata, a sada 3 i po minute. (Podnikovo organizace, br. 6/1956).

Mehanizacija rada u kultiviranju pšenice, kukuruza, šećerne repe, krumpira daje ovakve rezultate: pri mehanizaciji pojedinih radova u gajenju pšenice potrebno je 12,11 puta manje ljudskih radnih dana nego pri običnom načinu obrade, ali bez naprijed navedene mehanizacije; pri mehaniziranom procesu pojedinih radova u uzgoju kukuruza potrebno je 4,68 puta manje utroška ljudskog rada na jedan hektar nego pri uobičajenom načinu uzgoja; pri uzgoju šećerne repe potrebno je 3,64, a pri uzgoju krumpira 4,91 puta manje utroška ljudskog rada, ako se radne operacije mehaniziraju, kako smo to pokazali u tabelama, u odnosu na način obrade, koji je također prikazan u istim tabelama. (Podatke izračunao ing. Đuro Regan, Radne norme i obračun zarade u SRZ, Poljoprivredni nakladni zavod, 1950).

[7] Ni u našoj literaturi, a ni u praksi nije apsolutno i definitivno usvojen određeni kriterij tretiranja pojma teške industrije. Drug Mišić u svojoj knjizi »Ekonomika industrije FNRJ«, na str. 23, ovako definira pojam teške i lake industrije: »Pored podele na grupu A i B industriju delimo i na tešku i laku industriju.

Razlika u ovoj podeli sastoji se u tome, što teška industrija pored proizvodnje sredstava za proizvodnju proizvodi i sredstva za potrošnju, ma da u manjem opsegu. Nesumnjivo je, da je u ovom pogledu podela industrije na grupu A i B tačnija i preciznija ...

Teška industrija naziva se još i bazičnom industrijom s obzirom na namenu i karakter svoje proizvodnje.

Teška industrija obuhvata sledeće oblasti proizvodnje: 1. industrijsku proizvodnju sirovina i osnovnih proizvoda, 2. industrijsku proizvodnju energetike, 3. proizvodnju mašina, motornih i parnih vozila, 4. veliku kemijsku industriju.

Prema nomenklaturi industrijskih grana teška industrija sastoji se iz sledećih grana: 1. crna metalurgija, 2. metalurgija raznobojnih metala, 3. proizvodnja vatrostalnog materijala, 4. mašinogradnja i proizvodnja motora, 5. proizvodnja železničkih vozila, plovnih objekata i teških konstrukcija, 6. velika kemijska industrija, 7. energetika (proizvodnja uglja, električne energije, plina, nafte i naftonosnih škriljaca). *Pod lakom industrijom podrazumeva se sva ostala industrija.*«

U elaboratu »Industrija u proteklom periodu i smjernice za dalji razvoj«, što je podnesen Saveznoj narodnoj skupštini u travnju 1957., industrija je podijeljena na ovaj način: energetika, koja obuhvaća elektroprivredu, ugljen, naftu i djelomično drvnu industriju; bazična industrija, koja obuhvaća crnu metalurgiju, obojenu metalurgiju, nemetale, metalnu industriju i mašinogradnju, brodogradevnu, elektroindustriju, kemijsku industriju, industriju građevinskog materijala i drvnu industriju.

U preradivačku industriju svrstane su u cijelosti ove industrijske grane: industrija papira, tekstila, kože i obuće, gume, duhana, prehrambena industrija, grafička i filmska, a djelomično crna metalurgija, obojena metalurgija, industrija nemetala, elektroindustrija, metaloprerađivačka, kemijska i drvna industrija.

U udžbeniku Političke ekonomije, koji je napisala grupa autora u SSSR-u, piše ovo: »Odlučujuće mjesto u krupnoj industriji zauzimaju grane, koje proizvode sredstva za proizvodnju – metali, ugljen, nafta, strojevi, oprema, građevinski materijal, t. j. teška industrija. U tome posebnu ulogu ima mašinska industrija«.

Политическая экономия – учебник, str. 337, na ruskom.

U Maloj ruskoj enciklopediji, u svesku br. 10, na str. 947 ovako je definirana teška industrija: »Teška industrija – proizvodnja sredstava za proizvodnju, proizvoda, koji idu na proizvodnu potrošnju (željezna ruda, ugljen, nafta, olovo, cink i t. d.), a također oruđe za rad: strojevi, mehanizmi, instrumenti. U tešku industriju ulaze grane: metalurgija, mašinogradnja, kemija, građevinarstvo, energetika i druge«.

Kao što vidimo iz tih različitih definicija, negdje je prevladivao princip cjelovitosti industrijskih grana, a negdje su iz navedenih grana odbijeni proizvodi za široku potrošnju.

[8] Na ovom mjestu ne bih detaljno obrazlagao značaj industrijalizacije, kojoj je svakako osnovica teška industrija, jer sam to za našu zemlju obradio u knjizi »Industrijalizacija FNRJ«, nego ću samo istaći dva momenta, koji mi se ipak čine značajnim u vezi s tim problemom. U prvom redu bih istakao, da stepen industrijalizacije neke zemlje uvjetuje veličinu njezina nacionalnog dohotka.

Hans Singer, analizirajući kao ekspert Ujedinjenih Nacija podatke za niz zemalja, došao je do zaključka, da one zemlje, gdje poljoprivredno stanovništvo sačinjava oko 75% ukupnog stanovništva, imaju nacionalni dohodak po glavi stanovnika oko 100 dolara na godinu. No u tim zemljama dohodak po glavi stanovnika u poljoprivredi iznosi oko 55 dolara, a dohodak po glavi stanovnika izvan poljoprivrede oko 205 dolara. Prema tome nepoljoprivredne djelatnosti proizvode gotovo 4 puta veći nacionalni dohodak po glavi stanovnika, nego što ga proizvedu zaposleni u poljoprivredi. No u onim zemljama, gdje je struktura stanovništva povoljnija u odnosu na gradsko stanovništvo, a to znači, gdje je industrija razvijena, razlika je izmedu nacionalnog dohotka po glavi stanovnika zaposlenih u poljoprivredi i izvan poljoprivrede manja. U onim industrijskim zemljama, gdje poljoprivredno stanovništvo sačinjava 20 do 30% stanovništva, nacionalni dohodak po glavi stanovnika u nepoljoprivrednim djelatnostima veći je od dohotka u poljoprivredi samo za oko 2 puta. Iz toga možemo zaključiti o značaju industrijalizacije, a u vezi s tim o značaju razvitka teške industrije.

Druga stvar, koju bih napomenuo u vezi s ovim izlaganjem, jest značaj teške industrije za mehanizaciju procesa proizvodnje. Prema nekim proračunima, u jedan radni dan žetelac sa srpom požanje 0,05 ha, a žetelac s kosom 0,25 ha. Samovezačica s konjskom zapregom u jedan radni dan požanje 2,5 ha, samovezačica s traktorom 7 ha, a kombajn požanje oko 16 ha. To znači, da kombajn zamjenjuje oko 300 žetelaca ili oko 60 kosaca. (V. Begović, Komunist br. 1, 1949). To je samo jedan primjer, koliki značaj ima mehanizacija procesa proizvodnje, odnosno uvođenje strojeva u najrazličitije sfere proizvodnje. Strojeve i opremu proizvodi teška industrija.

[9] Iako je teška industrija u našoj zemlji bila veoma slabo razvijena, izuzevši većinu grana rudarstva, ipak smo se koristili i najmanjim opsegom iskustava u proizvodnji, što je postignut u prošlom razvitku. Kao primjer korištenja stečenim iskustvima navest ću proizvodnju vodnih turbina. Još 1767. osnovana je u Ljubljani mala tvornica strojeva Samassa. Ona je u toku vremena postigla zavidne rezultate u gradnji vatrogasnih crpki. Godine 1847. osnovana je druga tvornica strojeva Tönnis, također u Ljubljani, koja ima specijalno odjeljenje za proizvodnju vodnih turbina i regulatora. Ona je proizvela Peltonovu turbinu i regulator za hidroelektranu u Žirovnici godine 1914., koja još i danas radi. Prije I. svjetskog rata Slovenac August Zabkar osniva također tvornicu strojeva, oko koje se okupljaju domaći stručnjaci. Godine 1918. naprijed spomenuta poduzeća prelaze u ruke dioničkog društva »Strojne tovarne in livarne d. d.«. Poslije Oslobođenja 1945. samo nekoliko mjeseci poslije kapitulacije Njemačke, pristupa se pripremama za izgradnju tvornice, koja bi uglavnom proizvodila vodne turbine. Njezina izgradnja povezana je s programom elektrifikacije zemlje. Lokacija te tvornice predviđa se u Ljubljani, baš na osnovu iskustava, koja su naši stručnjaci postigli radeći u naprijed navedenim poduzećima. Tako je nastala tvornica »Litostroj«, koja je izgrađena već godine 1947. Isti slučaj, odnosno korištenje postojećim tradicijama u proizvodnji, imamo pri izgradnji »Rade Končara«, proširenju tvornice motora u Rakovici, izgradnji Željezare »Zenice« i t. d.

Odmah godine 1945. svi kolektivi u zemlji s najvećim elanom poduzimaju sve, što je u njihovoj moći, u prvom redu za obnovu vlastitog poduzeća, a zatim za njegovo

proširenje. Veličina proširenja poprima najrazličitije oblike: od popune samog poduzeća strojevima pa preko dogradnji do preseljenja malog poduzeća u velike, nove, moderne zgrade. Prije II. svjetskog rata postojala je u Zagrebu jedna obrtnička radionica sa 2 stara tokarska stroja i jednom trokolicom, jednim motor-kotačem i nešto ručnog alata. Iz te radionice počinje se godine 1945. razvijati fabrika »Jedinstvo«. U prvom redu ta je radionica popunjena nekim strojevima, a zatim je preseljena u selo Otočac kraj Zagreba. Proizvodnja »Jedinstva« iznosi u god 1947. svega 5,5 tona. Proizvodni program sastoji se od proizvodnje vinogradarskih prskalica, različitih aparata i uređaja za individualnu proizvodnju, kao što su cisterne, rakijski kotlovi, vakuum isparivači od bakra. Kao što vidimo, to je onaj slučaj, kad se malo postojeće poduzeće, bolje rečeno obrtnička radionica, najprije razvija popunom strojeva. Poslije te faze »Jedinstvo« prelazi u drugi oblik širenja, odnosno dok se proizvodnja vrši u Otočcu, poduzimaju se mjere za izgradnju novih hala. Godine 1947. počinje projektiranje nove tvornice u Jankomiru. Proizvodni program »Jedinstva« treba da bude proizvodnja različitih uređaja za kemijsku i prehrambenu industriju.

U godini 1947. počinje izgradnja fabrike u Jankomiru i već u siječnju 1949. tvornica se seli u nove prostorije. U godini 1948. proizvodnja iznosi 704 tone. Vidimo u roku od svega 2 godine golemo povećanje proizvodnje: od 5,5 tona na 704 tone. Povećanje proizvodnje nastavlja se i dalje, tako da u 1949. ona iznosi 1181 tonu. 1950. 2391 tonu i t. d.

Kao primjer poduzeća, koje se širi dogradnjom uz postojeće zgrade, navest ću razvitak »Novkabela« iz Novog Sada. Godine 1922. Mađarska fabrika kabela »Felten & Gijom«, koja je otkupila magazin kudeljare, montira u nj nekoliko strojeva i zapošljava 14 radnika. Tako je postala tvornica »Novkabel«. Ona se vrlo sporo razvijala, te je 1924. u istom stanju. Poslije 1927. nešto se brže razvija, tako da 1929. ima 50 radnika, 1935. 180 radnika, 1938. 380 radnika. »Novkabel« je stradao za vrijeme rata, no radnici ga vrlo brzo osposobljavaju za proizvodnju, pa već godine 1945. u njemu radi 260 radnika, koji su proizveli 342 tone proizvoda. Već 1945., a naročito 1946. počinje proširenje fabrike. U 1946. osposobljava se 8 odjeljenja za proizvodnju. Godine 1949. poduzeće pojačava svoj mašinski park i počinje planskim razvitkom. U godini 1946. broj radnika iznosi 429, a u 1947. on se penje na 780 radnika. Tvornica se neprestano proširuje, povećava se proizvodnja i broj radnika, pa u 1948. »Novkabel« proizvodi 3200 tona robe i zapošljava 946 radnika.

Kombinaciju između širenja poduzeća, koje smo naslijedili, i vrlo značajnog širenja, zapravo razvitka poduzeća onako, kako se razvijao »Novkabel«, a i »Jedinstvo«, što smo naprijed opisali, možemo ilustrirati na primjeru Željezare »Zenica«. Još se nešto može vidjeti na razvitku Zenice, a to je ono, što smo ilustrirali primjerom »Litostroja«, t. j. korištenje postojećim iskustvom. U rimsko doba to se naselje zvalo »Bistua nova«. Tu se proizvodilo oružje za rimske legije i kasnije za osmanlijsku vojsku. Željezara Zenica osnovana je godine 1892., a iduće godine počinje proizvodnjom. Do 1898. Željezara je radila s jednom valjaonicom i jednom peći za pudlovanje i zapošljavala oko 300 radnika. U 1898. i 1899. izgrađene su dvije nove Siemens–Martinove peći, u 1911. izgrađena je treća SM peć. Zenica se dalje razvija, pa se 1936. izgrađuje armirano-betonska čeličana sa četvrtom SM peći, 3-tonska električna peć, odjeljenje za proizvodnju žice i klinaca i započinje izgradnja grube pruge. U godini 1937. puštena je u pogon gruba pruga. Godine 1940. postignuta je maksimalna proizvodnja do toga vremena, i to 7252 10–tonska vagona, a zaposleno je 4018 radnika. Iste godine izgrađuje se i peta SM peć. Već u godini 1946. dakle odmah poslije Oslobođenja, dostignut je predratni kapacitet proizvodnje. No naročito je značajno, da je to početak dalje izgradnje Željezare »Zenica«. Odmah se počinje izgradnjom temelja za visoku peć, koksaru, kovačnicu i modernu valjaonicu. Već 1948. dobivene su prve tone čelika iz nove Siemens–Martinove peći započete prije dvije godine. Nakon toga rastu jedan za drugim pogoni u Zenici. Na tome se primjeru pokazuje, kako smo se koristili stečenim iskustvom u proizvodnji, zatim se vidi širenje poduzeća uz postojeće pogone, ali to je širenje uzelo takve dimenzije, da se zapravo radi o izgradnji novog poduzeća, iako se iskorišćuju i stari kapaciteti. Danas je Željezara Zenica 10 puta veće poduzeće od predratne željezare.

Razvitak »Rade Končara« istovetan je s razvitkom »Litostroja« i »Jedinstva«. On se s jedne strane oslanja na postojeće tradicije u proizvodnji, a s druge strane to je potpuno nova i moderna fabrika. U kratkim crtama taj je razvitak tekao ovako. Njemačka firma »Siemens« registrira 23. VII 1921. u trgovačkom registru Kotarskog suda u Zagrebu poduzeće »Jugoslavenski Siemens d. d.«. Stvarna proizvodnja počinje 1925. Od svog osnutka pa sve do godine 1941. »Jugoslavenski Siemens« ima uglavnom istu proizvodnju. U godini 1939. »Jugoslavenski Siemens« je zapošljavao 114 ljudi u proizvodnji i 40 u prodaji. Nešto više se razvio u toku rata, pa u godini 1944. zapošljava 200 radnika, 20 službenika i oko 50 ljudi u prodaji. Ukupna površina Siemensa iznosila je koncem rata 4302 m². Kao što je elektrifikacija zemlje zahtijevala proizvodnju vodnih turbina, pa je u tu svrhu izgrađena tvornica Litostroj, tako je ona zahtijevala i proizvodnju druge opreme, u prvom redu generatora i transformatora za električne centrale. Oslanjajući se na iskustva »Jugoslavenskog Siemensa« taj zadatak je namijenjen »Radi Končaru«, koje je ime dobio bivši »Jugoslavenski Siemens«. Projektiranje nove tvornice započinje već u rujnu 1945. Godine 1945. u jesen udaren je temelj prvoj hali, takozvanoj hali »A«. Iste se godine broj ljudi povećava na 419. Nova proizvodnja, koja odmah započinje programom osvajanja i izgradnje velikih električnih strojeva, velikih transformatora i motora i generatora, isporučuje već godine 1948. prvi generator za Mariborski Otok. Za njegovu proizvodnju upotrebljeni su dijelovi dobavljeni iz inostranstva u toku rata. Zbog toga kao početak isporuke generatora možemo smatrati godinu 1949. To znači, da je osvajanje proizvodnje generatora trajalo svega 3 godine. U godini 1949. »Rade Končar« isporučuje 2 generatora za hidrocentralu Vlasenica, 2 generatora za hidrocentralu Mesići, 2 generatora za hidrocentralu Savica, 1 generator za hidrocentralu Sokolovica, 2 generatora za hidrocentralu Žrnovci, 3 generatora za hidrocentralu Rijeka Mušovića. Poslije toga »Rade Končar« izrasta u jednu od najvećih fabrika u našoj zemlji, a svakako uz »Litostroj« postaje temelj elektrifikacije zemlje.

Poseban način izgradnje pokazuje nam fabrika »Ivo Lola-Ribar« u Željezniku. Ona je izgrađena na osnovu opreme dobivene na račun reparacija. No to je ipak rijedak primjer u razvitku naše teške industrije, jer je kudikamo češći slučaj razvitak postojećih poduzeća nadopunom strojnog parka strojevima i uređajima dobivenim na račun reparacija.

I, konačno, ima još jedan način razvitka teške industrije: izgradnja potpuno novog poduzeća, a kao primjer za to navodimo izgradnju »Jugovinila« u Kaštel–Sućurcu i TUNT-a.

Izgradnju i proširenje svih poduzeća teške industrije možemo svesti na jedan od naprijed navedenih načina. Negdje se kombinira i nekoliko pravaca izgradnje, no rezultat je značajna povećana proizvodnja već u prvom periodu našeg privrednog razvitka od 1945. do 1949.

[10] Podaci Saveznog zavoda za plan.

[11] Podaci Ekonomskog instituta FNRJ.

[12] Izvor: Industriski razvitak Jugoslavije. SNS.

[13] Stanje, koje smo naslijedili od stare Jugoslavije, bilo je vrlo slabo. Iako početak elektrifikacije pada kod nas otprilike u isto vrijeme kao i u Engleskoj, Francuskoj i Njemačkoj, mi smo neuporedivo zaostali iza tih zemalja. Prva termoelektrana počela je proizvodnjom godine 1875. u Celju za potrebe cinkarne. a prva hidrocentrala puštena je u pogon 1884. u Dugoj Resi za potrebe tekstilne industrije. Slabost energetskog sistema vidi se po ukupnoj proizvodnji, kao i po proizvodnji po glavi stanovnika. No i one električne centrale, koje su izgrađene do 1945., bile su pretežno sitnog kapaciteta – njihova prosječna snaga bila je ispod 1 MW. Od ukupno 172 hidrocentrale 4 su raspolagale instaliranom snagom preko 20 MW, i to Kraljevac, Fala, Doblar i Plave. One su proizvodile oko dvije trećine energije. Još je slabije stanje bilo u pogledu termoelektrana, od kojih su samo 3 imale preko 20 MW, i to Beograd, Zagreb i Trbovlje. (Većina podataka o razvitku pojedinih industrijskih grana u ovoj i idućim bilješkama uzeta je iz publikacije Ekonomskog instituta FNRJ. »Privreda FNRJ – u periodu od 1947–1956. godine«).

[14] Prema najnovijim podacima, potencijal hidroenergije u našoj zemlji cijeni se na 66,5 milijardi kWh u srednjoj hidrološkoj godini. Jedino Norveška ima više hidroenergije od nas, a vrlo blizu nama nalazi se Francuska, zatim Italija. U godini 1939. na sadašnjem teritoriju naše zemlje iskorišćivalo se svega 356 milijuna kWh ili 0,9% od moguće proizvodnje, a u 1956 proizvodnja električne energije na bazi energije voda iznosila je 2,87 milijardi kWh ili 4,3% od moguće proizvodnje. Francuska je još u godini 1954. iskorišćivala svoje hidroenergetske izvore sa 41%, a Italija sa 65%.

Sa gledišta potrebnih investicija za proizvodnju 1 kWh naše prilike su vrlo povoljne. Mi možemo proizvesti po instaliranom kWh godišnje 24 milijarde kWh po cijenama od 16–30 din, 22 milijarde s troškovima od 31–60 din i 20,5 milijardi kWh s investicijama preko 60 din po istaliranom kWh.

[15] Od novoizgrađenih hidrocentrala 18 ih raspolažu snagom od 0,9 do 5 MW (od njih su najznačajnije Raška, Ozalj, Dožnica i Glava Zete), jedna sa 6 MW (Una), 2 sa 7 MW (3 agregata Dravograda i Miljacka), jedna s 8 MW (Bogatići). Hidrocentrala Mostar ima 15 MW, hidrocentrala Medvode 17 MW, Jajce II dosada ima snagu od 20 MW, Mariborski Otok i Vlasina (Vrla I i Vrla II) po 32 MW, Vuhred 40 MW, Zvornik 42 MW, Jablanica 72 MW i Vinodol 84 MW. U proteklom periodu izgrađeno je 15 termoelektrana s ukupnom snagom od 61 MW. Termocentrala Lukavac i Krško imaju po 5 MW, Banovići 7,5 MW, Raša i Maglaj po 8 MW, Zrenjanin 10 MW, Konjščina 14 MW, novi agregat Trbovlja 26 MW, Kostolac 31 MW, Šoštanj 60 MW i Kolubara i Kakanj po 62 MW.

Izgrađuju se i dalje novi agregati, pa će tako Jajce II dobiti treći agregat od 10 MW, a Mariborski Otok i Vuzenica, kad se završe treći agregati, imat će: prva 51 MW, a druga 54. Kad se završe još dva agregata u Zvorniku, on će imati 84 MW, a kad se završe još tri agregata u Jablanici, ona će imati 144 MW. Od značajnijih kapaciteta, koji se grade, jesu Peruča i Jajce I, koji će raspolagati snagom od 40 MW, Gojak sa 48 MW, Kokin Brod sa 125 MW, ukupno Mariborski sistem 160 MW i Gornja Zeta sa 16 MW (u konačnoj izgradnji s 284).

U Kostolcu se izgrađuje još 1 agregat, pa će ukupno imati 44 MW, a u rudniku kamenog ugljena Rtanj izgrađuje se nova električna centrala za potrebe Bora od 12 MW.

Izgradnjom hidrocentrala i termocentrala promijenio se odnos između njih tako, da je udio hidrocentrala u proizvodnji električne energije od 46,2% u godini 1949. porastao na 56,8%, odnosno udio termocentrala u proizvodnji električne energije u istom razdoblju smanjio se od 53,8% na 43,2% s tendencijom, da se to kretanje nastavi i dalje.

[16] Pri razmatranju perspektivnog plana pokušala se izračunati bilanca proizvodnje i potreba električne energije. U godini 1956. potrošnja električne energije izgledala je ovako:

Široka potrošnja	u milijunima kWh	1.600	31,7%
Postojeća industrija bez velikih potrošača	„	1.700	33,7%
Veliki industrijski potrošači .	„	1.637	32,4%
Poljoprivreda	„	29	0,6%
Željeznička vuča	„	22	0,4%
Izvoz	„	59	1,2%
Ukupno	„	5.047	100,0%

(Izvor: Podaci Saveznog zavoda za plan.)

S obzirom na porast potreba prema planu privrednog razvitka došlo se do zaključka, da se u idućim godinama može očekivati porast potrošnje u sektoru široke potrošnje od najmanje 17%. Do toga je došlo u prvom redu na osnovu izračunavanja potroška električne energije prema broju termičkih aparata, kojima raspolažu i kojima će raspolagati domaćinstva. Ti bi aparati trebali povećati potrošnju električne energije za najmanje 150 milijuna kWh godišnje. Isto tako povećava se potrošnja za javnu rasvjetu, gradski saobraćaj, vodovod u trgovini i zanatstvu, tako da je najskromnija cifra povećanje od 17% na godinu u idućim godinama.

Porast potreba za električnom energijom u industrijskoj proizvodnji izračunat je na oko 11%. Taj se procenat izračunavao u prvom redu na osnovu prognoze o potrebama za električnom energijom velikih potrošača, kao što je proizvodnja aluminija, karbida, ferolegura, a zatim i drugih industrijskih potrošača.

Potrošnja električne energije u poljoprivredi, računa se, povećat će se za oko 19% kao i u prošlom periodu.

Kako se elektrifikacija željezničke vuče ne predvida u većim razmjerima, to bi trebalo da potrošnja u godini 1961. iznosi oko 40 milijuna kWh prema 23 milijuna kWh u godini 1956.

Porast proizvodnje električne energije računat je na bazi srednje sušne godine. Uzevši prilike u takvoj godini, na osnovu postojećih kapaciteta i na osnovu onih, koji se nalaze u izgradnji i koji će biti izgrađeni u planiranom periodu, ocjenjuje se proizvodnja u godini 1961. (u milijunima kWh):

hidroenergija	4.750
termoenergija	3.000
ukupno	7.750

Kako bi trebalo da potrošnja električne energije u godini 1961. poraste na 9.300 milijuna kWh, to znači, da se prema mogućnostima proizvodnje sadašnjih kapaciteta i onih, koji su u gradnji, pojavljuje deficit. Zbog toga treba odmah pristupiti i daljoj izgradnji kapaciteta za proizvodnju električne energije. Ako i izgradimo kapacitete, koji će pokriti manjak, moći će se podmiriti rečene potrebe samo tada, ako se izgradi i odgovarajuća mreža dalekovoda. Uza sve te najbolje pretpostavke moći ćemo tek u skromnim razmjerima zadovoljiti narasle potrebe, i još uvijek će se moći desiti, da u nepovoljnim atmosferskim prilikama dođe do redukcije, naročito kod velikih potrošača, kao što su ferolegure, karbid, aluminij i ostali elektrokemijski potrošači.

[17] Jedno od najznačajnijih poduzeća u ovoj grani predstavlja fabrika kablova u Svetozarevu. Ona ima ove pogone: metalurški pogon, koji proizvodi visoko kvalitetnu sirovinu za elektroprovodnike; pogon za proizvodnju kablova za telekomunikacije; pogon za izradu kablova i provodnika s gumom i termoplastičnom izolacijom; odjeljenje za proizvodnju emajlirane žice i potrebna pomoćna odjeljenja.

Tehnički su kapaciteti tog poduzeća: valjaonica bakarne žice s kapacitetom od 35.000 tona valjane žice (preračunato na promjer od 8 mm); žicara s kapacitetom od 18.000 do 20.000 tona bušene žice (računato do promjera od 0,02 mm); odjeljenje za proizvodnju užadi s kapacitetom od 6.000 tona razne bakarne užadi; lakirnica za izradu raznih vrsta dinamo–žice s godišnjim kapacitetom od 600 do 700 tona žice. To odjeljenje snabdijeva u prvom redu industriju rotacionih strojeva i transformatora. Najznačajniji su pogon te fabrike kapaciteti za proizvodnju kablova, koji iznose 12.000 do 14.000 tona olovnog kabela na godinu za jaku struju i 4.000 tona olovnih telekomunikacionih kablova. Usput možemo istaći, da je izgradnja tog poduzeća bila usporena ekonomskom blokadom, pa je ono pušteno u pogon tek potkraj godine 1955.

[18] Mi smo poznati kao zemlja, koja ima vrlo velik broj raznih ruda obojenih metala. Prema dosadašnjim istraživanjima, od ukupnih svjetskih rezervi boksita na Jugoslaviju otpada oko 6%. Jugoslavija posjeduje četvrtinu evropskih rezervi bakra ili 0,9% od poznatih svjetskih rezervi. Od evropskih zemalja veće rezerve bakarne rude ima samo Italija, ako ne računamo SSSR. U rezervama olova ispred Jugoslavije

u Evropi stoji samo Njemačka, ne računajući SSSR. Po bogatstvu antimonom i živom Jugoslavija zauzima treće mjesto u Evropi. Od poznatih rezervi žive u svijetu mi posjedujemo 6,1%, a od rezervi antimona oko 1%. Od evropskih zemalja bogatije su po nalazištima žive od nas Španjolska i Italija, a po rezervama antimona SSSR i Čehoslovačka.

[19] U godini 1947. Borski rudnik imao je kapacitet od 1,1 milijun tona rude na godinu, 40.000 tona na godinu blister–bakra, 12.000 tona na godinu elektrolitskog bakra i 2.000 tona na dan kositrene rude. Ovi kapaciteti nisu bili proširени sve do 1951.

[20] Kretanje proizvodnje industrije bakra (u tonama):

Godina	Ruda bakar	Blister bakar	Elektrolitski bakar	Valjaonička roba
1939	983.903	41.643	12.463	—
1947	811.668	32.350	14.078	—
1950	1,115.779	40.080	14.676	—
1952	1,264.998	32.819	21.390	18.186
1954	1,298.860	30.295	26.946	16.693
1955	1,476.863	28.260	24.837	21.708
1956	1,740.855	29.384	25.088	23.101

(Izvor: Indeks br. 2, 1957)

[21] Na početku razmatranog perioda jedini proizvođač aluminija bila je fabrika u Lozovcu s kapacitetom od 1,8 hiljada tona aluminija na godinu. Taj je kapacitet proširen na 3.000 tona aluminija na godinu. Pošto je izgrađena fabrika glinice i aluminija u Kidričevu i tvornica lakih metala u Ražinama koncem razmatranog perioda. kapaciteti za proizvodnju aluminija putem elektrolize iznose 22,5 hiljada tona na godinu. Osim toga izgrađeni su novi kapaciteti glinice od 50.000 tona, kao i valjaonica proizvoda lakih metala od 16.000 tona valjanih proizvoda na godinu.

Pri koncu ovoga perioda otvoren je novi rudnik boksita u Nikšiću s kapacitetom od 180.000 tona rude na godinu.

[22] U proizvodnji olova i cinka otvoreni su i pušteni u pogon rudnici: Ajvalija. Janjevo, Kopaonik, Levce, Novo Brdo, Rudnik, Šuplja Stijena i Veliki Majdan. Od tih rudnika 7 je novih, a stari je rudnik Kopaonik.

Prošireni su kapaciteti flotacije u Trepči, Zletovu i Mežici, a izgrađeni su novi u Levcu, Novom Brdu, Rudniku, Šupljoj Stijeni i Velikom Majdanu. Kapaciteti flotacija porasli su od 3,3 hiljade tona na 7,4 hiljade tona rude dnevno.

Kapacitet topionice olova u Trepči povećao se od 25.000 tona na godinu na oko 80.000 tona, tako da taj kapacitet s onim u Mežici iznosi oko 90.000 tona rafiniranog olova na godinu.

Proširenjem topionice u Celju i izgradnjom elektrolize cinka povećali su se kapaciteti cinka od 5.000 tona na 27,5 hiljada tona na godinu. Tu je obuhvaćen i kapacitet fabrike u Šapcu s 12.000 tona elektrolitskog bakra i kapacitet u Celju s 15,5 hiljada tona sirovog cinka i cinkova praha na godinu.

Izgrađene su 4 nove flotacije rude antimona: Stolice, Dobri Potok, Drasina i Bujanovac, pa se tako kapacitet separacije i flotacije te rude povećao od 200 na 550 tona dnevne prerade.

U Idriji je izgrađena nova topionička peć, pa bi se uz modernizaciju proizvodnje kapacitet povećao od 500 na 600 tona žive na godinu.

U proizvodnji ferolegura još uvijek je dobar dio kapaciteta u izgradnji, i to fabrika elektroda i ferolegura u Šibeniku i fabrika ferosiliciuma kod Jegunovca. Pored

tih proširuju se kapaciteti fabrika u Jajcu i Rušama tako, da bi se kapacitet proizvodnje ferolegura trebao povećati od 16,7 hiljada tona na 41,7 hiljada tona na godinu.

[23] Potrošnja osnovnih metala po glavi stanovnika u kg:

Zemlja	Bakar	Aluminij	Olovo	Cink
SAD	8,5	9,8	4,5	6,1
V. Britanija	9,9	5,7	**5,6**	5,0
Belgija	7,8	2,7	**5,0**	10,2
Švicarska	5,7	7,2	3,2	3,3
Zap. Njemačka	6,8	3,4	3,7	4,2
Francuska	4,5	2,5	3,5	2,3
Holandija	2.3	1,3	2.4	3,5
Italija	2,5	1.3	1,1	1,1
Jugoslavija	1,1	0,5	0,8	0,7
Svjetski prosjek	1,5	1,2	0,9	1,0

(Izvor: »Metalstatistik«, Frankfurt a. M.. 1956)

[24] Osim tih rudnika značajnije rezerve željezne rudače nalaze se još u nalazištima Slepče i Majdanpek. Zalihe željezne rudače na tim nalazištima cijene se:

(u milijunima tona)

Nalazište	Sigurne rezerve	Procenat metala u %	Količina metala
Vareš	150	33	50
Ljubija	16	50	8
Slepče (NRM) .	25	40	**10**
Majdanpek . . .	10	50	5
Ukupno	201	36,5	73

[25] Ti su uspjesi u prvom redu omogućeni uspješnijim otkrivanjem rezervi nafte *u našoj zemlji. No do danas je istraženo svega* 12,5% od *utvrđenih naftonosnih* struktura u Panonskoj nizini, a po istražnom izbušnom mjestu otkriveno je prosječno 135 tona rezervne nafte, što je rezultat koji zadovoljava.

[26] Ti su kapaciteti iznosili 325.000 tona ulazne sirovine, a u periodu od 1947. do 1956. oni su se povećali na 1,1 milijun tona.

[27] Proizvodnja zemnog plina povećala se u razdoblju od 1947. do 1956. od 11,6 milijuna m^3 na 58,6 milijuna, ali se proizvodnja mogla kudikamo više razviti, da smo *mogli više investirati u plinovode. Ipak dužina plinovoda znatno se povećala: od* 12 km, koliko je iznosila za stare Jugoslavije (Gojlo–Kutina; Dolina–Lendava), porasla je na 92 km (Vel. Greda–Vršac 35 km i Kloštar–Zagreb 45 km).

[28] Taj je razvitak u prvom redu baziran na rezervama ugljena u našoj zemlji. Kamenog ugljena u Jugoslaviji ima na 12 mjesta; na 4 mjesta rezerve se cijene od 20 do 88 milijuna tona, a na ostalim se rezerve cijene u prosjeku po 8 milijuna tona.

Geološke prilike ne daju nam mnogo nade za otkrivanje većih rezervi kamenog ugljena.

Rezerve mrkog ugljena pronađene u 6 basena iznose od 100 do 580 milijuna tona, u 16 drugih rezerve se cijene od 10 do 42 milijuna tona, a ostali raspolažu rezervama u prosjeku od 4 milijuna tona. Rezerve mrkog ugljena otkrivene su na 38 mjesta. Najveći dio mrkog ugljena nalazi se na manjim dubinama.

Najbogatiji smo lignitom, kojega rezerve iznose na 6 mjesta od 1.180 do 5.500 milijuna tona, na 13 mjesta od 110 do 570 milijuna tona i na 28 mjesta prosječno po 22 milijuna tona. Neka se ležišta mogu eksploatirati i površinskim kopom, kao što su Kolubara, Kosovo, Kostolac, Plevlja.

[29] Zastarjelost osnovnih sredstava u industriji ugljena izračunata je u 1953. na 42%. Kako je ta grana dobila pravo punog iskorišćivanja amortizacije, a usto su se još vršila i nova ulaganja u godini 1955., zastarjelost osnovnih sredstava smanjila se na 36%. No još uvijek vrlo velik problem za održavanje većih rudnika predstavlja nužnost, da se u to ulažu veća sredstva.

[30] Do godine 1952. u zemlji se nije proizvodio koks. Da bismo smanjili izdatke u platnoj bilanci, pristupilo se izgradnji koksare, najprije u Lukavcu, a zatim u Zenici. Koksara u Lukavcu treba da ima kapacitet 200.000 tona, a u Zenici 600.000 tona godišnje proizvodnje. *Do danas su one radile uglavnom na bazi uvezenog kamenog* ugljena (oko 90%), jer se još nije uspjelo usavršiti tehnološki proces proizvodnje koksa na bazi većeg postotka domaćeg ugljena. Danas koksara Lukavac ima kapacitet od 225.000 tona, a Zenica od 450.000 tona na bazi mješavine domaćeg ugljena iz Raše, mrkog ugljena iz Kaknja i sušenog lignita iz Kreke. No proizvodni kapacitet znatno se povećao, otkako se dodaje kvalitetni ugljen iz uvoza.

[31] Ta su se poduzeća izgradivala u revirima bogatima sirovinskom bazom. U rajonu Kraljeva, gdje je izgrađen »Magnohrom«, nalazi se najbogatija sirovinska baza magnezita i hromita. Do godine 1953., kad je »Magnohrom« pušten u probni pogon, najviša faza prerade bio je kaustično pečeni magnezit. Njegovom izgradnjom stvoreni su kapaciteti od 72.000 tona sinter–magnezita godišnje, 20.000 tona magnezitnih opeka, 26.000 tona hrom–magnezitnih opeka i 12.000 tona kaustično pečenog magnezita. Potrebe naše industrije traže izgradnju određenih kapaciteta nekih proizvoda iz te grupe proizvodnje.

Potreba za bijelim vatrostalnim materijalom riješena je izgradnjom fabrike u Arandelovcu s kapacitetom od 40.000 tona šamotnih opeka raznih vrsta i oko 4.200 tona šamotnog maltera i brašna. Fabrika u Arandelovcu puštena je u probni pogon također 1953. No kapacitet te fabrike plus kapacitet u Mladenovcu i fabrike »Partizan«, zatim šamotare pri željezarama u Jesenicama i Štorama još uvijek nije dovoljan za podmirenje naših potreba. Ukupni kapaciteti iznose do 95.000 tona na godinu, a potrebe se kreću oko 105.000 tona na godinu.

[32] Mi imamo dovoljno različitih sirovina za razvitak te industrijske grane. Ugljen možemo upotrebljavati za proizvodnju raznih kemijskih artikala putem gasifikacije, hidriranja ili koksiranja. Gasifikacijom ugljena dobija se gas za sintezu mnogih azotnih spojeva, od kojih su značajniji azotna kiselina i vještačka azotna đubriva. Za proizvodnju azotnog đubriva važnu sirovinu predstavlja zemni plin i nafta i bituminozni škriljevci. Imamo vrlo široku bazu za proizvodnju sumporne kiseline i njezinih spojeva. Rezerve sumpora nalaze se kod nas u sulfidnim rudama i u anhidridu (gipsu). Današnja proizvodnja sumporne kiseline bazira se na piritu iz Bora i Trepče i gasovima, koji se dobivaju prženjem koncentrata cinka. Za proizvodnju kalcinirane i kaustične sode, klora, kao i za drugu kemijsku proizvodnju jedna je od osnovnih sirovina kuhinjska sol, koje se bogate naslage nalaze u Tuzlanskom basenu. Također nalazišta barita, kvarca i ostalih minerala omogućavaju razvoj te industrijske grane. Područje krasa predstavlja sirovinsku bazu za proizvodnju kalcium karbida.

[33] Ona je mnogo stradala za vrijeme rata. Prema tome, najprije se postavio zadatak, da se obnove, koliko je god to bilo moguće, porušeni kapaciteti. Potrebu za *izgradnjom kapaciteta u brodogradnji*, osim ostaloga, sve više je nametao povećani transport robe morem i rijekama iz naše zemlje i u našu zemlju. U prvom periodu

izgradnja brodskog prostora zaostajala je za porastom potreba u prijevozu robe. Zbog toga učešće domaćih brodova u prijevozu robe opada od 63% u 1947. na oko 35% u 1955. U godini 1955. od ukupne robne razmjene s inostranstvom 61,7% vršilo se morem. Od 1947. do 1955. prevezeno je stranim brodovima blizu 15 milijuna tona robe i za to je plaćeno inostranstvu, prema procjeni, oko 87 milijuna $. Nedostajalo je brodskog prostora i u obalnom i u riječnom saobraćaju. U godini 1955. mi smo raspolagali pomorskim brodovima veličine iznad 50 BRT s ukupnom tonažom od svega 310 do 314 hiljada BRT ili 77% od predratne tonaže, riječnim jedinicama sa 293.782 met. t. ili 66%, a riječnim remorkerima s 37.633 KS ili 63% predratnog stanja. Da bi situacija bila još nepovoljnija, naša današnja trgovačka flota sastavljena je od starih jedinica, koje su većim dijelom već amortizirane, i od novih, suvremeno opremljenih jedinica, a brodova srednje dotrajalosti imamo vrlo malo.

Iako ne prema potrebama, ipak se u brodogradnju investiralo u prošlom periodu. Danas imamo 17 pomorskih i 6 riječnih brodogradilišta. Od pomorskih brodogradilišta 3 su velika brodogradilišta: u Puli, na Rijeci i Splitu; 7 je brodogradilišta srednje veličine: u Kraljevici, Trogiru, Bijeloj, Piranu, Korčuli, Lošinju i na Rijeci, a 7 su manja brodogradilišta: u Puli, na Rijeci, u Betini, Punatu, u Veloj Luci, Zadru i na Cresu. Riječna brodogradilišta nalaze se: 2 u Novom Sadu i po jedno u Beogradu, Apatinu, Mačvanskoj Mitrovici i Zrenjaninu. Postoji još čitav niz manjih industrijskih poduzeća, osobito za popravak, najvećim dijelom drvenih jedinica.

Budući da je teško iskazati kapacitet brodogradilišta u proizvodima, to ćemo pokazati porast njihovih kapaciteta kroz porast zaposlenog osoblja u brodogradnji:

Godina	Pomorska brodogradilišta	Rečna brodogradilišta
1947	8.200	1.200
1948	10.300	1.200
1949	12.200	1.300
1950	13.000	1.500
1951	12.400	1.500
1952	11.800	1.700
1953	12.000	1.800
1954	11.800	2.100
1955	12.400	2.200
1956	13.500	2.800

(Izvor: Privreda FNRJ u periodu od 1948. do 1956., EIF, Beograd, 1957. str. 46).

Porast kapaciteta brodogradnje potpomognut je izgradnjom drugih industrijskih poduzeća, koja proizvode brodsku opremu, brodske parne turbine, Diesel–motore, brodsku mašinsku opremu, električne strojeve i uređaj, armature i instrumente za signalizaciju i navigaciju. To su moderna industrijska poduzeća.

Jedan od najtežih problema u radu brodogradnje jest opskrba sirovinama, a u prvom redu proizvodima crne metalurgije. U 1955. isporučile su brodogradilištima domaće željezare ukupno 11.700 tona debelog lima, t. j. svega oko 9%. No od toga kvalitetnog brodskog lima za ugradnju u brodove svega oko 3.000 tona. To znači, da su brodogradilišta za svoju proizvodnju uvozila oko 65% brodskih limova. Potrebe za profilima, koje su iznosile od 12 do 13.000 tona na godinu, podmirene su iz domaćih željezara svega s 5.000 tona, t. j. oko 40%.

Iz svega toga proizlazi, da, iako se brodogradnja razvijala u razmatranom periodu, a naročito u posljednjim godinama, i postala značajan faktor u izvozu, ipak sve mogućnosti za proizvodnju nisu iskorištene, u prvom redu zato, što nismo mogli da izdvojimo veća sredstva za izgradnju domaće trgovačke flote, premda je to bilo ekonomski opravdano. Na inostranom tržištu plasman je bio u početku otežan, ali ka-

snije su brodogradilišta dobila značajnije narudžbe iz inostranstva. Domaća industrija, zbog uzanog asortimana proizvodnje materijala potrebnog za izgradnju brodova, nije mogla da podmiri potrebe brodogradilišta, pa je i to ometalo povećanje proizvodnje u brodogradilištima.

[34] Uzmimo kao primjer promjenu u strukturi izvoza proizvoda crne metalurgije. Sve do godine 1953. u ukupnom izvozu te grane željezna je ruda učestvovala, kao i prije rata, s 98%, a na ostale proizvode otpalo je svega 2%. U godini 1953. nastaju promjene zbog izgradnje novih kapaciteta. Procenat učešća željezne rude u 1955. i 1956. pada na nulu, a s druge strane pojavljuje se izvoz poluproizvoda i gotovih proizvoda, koji ima tendenciju, da se neprestano povećava. U 1954. naše se željezare pojavljuju na stranom tržištu sa sirovim gvožđem i čelikom, zatim s raznim vrstama limova, cijevi, žice, traka i ostalih proizvoda.

[35] Vidi tabelarni pregled.

[36] U Saveznoj Narodnoj skupštini pododbor Odbora za privredu Saveznog vijeća za utvrđivanje kapaciteta za plan 1957. nije se mogao poslužiti nijednim zvaničnim stavom o utvrđivanju kapaciteta.

[37] Vidi tabelu produktivnosti rada u rudnicima (tabelarni pregled).

[38] Kao što nam je poznato, iskorišćivanje kapaciteta u mašinogradnji i elektroindustriji bilo je povoljno sve do godine 1953. Kad se smanjio opseg investicionih radova na novim investicijama, iskorišćivanje kapaciteta tih dviju grana naglo opada, pa to postaje jedan od problema u našoj privredi. Prema elaboratu izrađenom u Sekretarijatu za industriju Saveznog izvršnog vijeća kapaciteti za proizvodnju opreme u mašinogradnji i u elektroindustriji iskorišteni su u godini 1956. sa 51% na bazi rada u dvije smjene. Iskorišćivanje kapaciteta na bazi osnovnih proizvoda po grupama iznosilo je u godini 1956.: strojevi i uređaji za industriju 61%, gvozdene i limene konstrukcije 55%, motori s unutrašnjim sagorijevanjem i drumska vozila 53%, šinska vozila 11%, održavanje šinskih vozila 100%, poljoprivredni strojevi, oruđa i traktori 76%.

[39] Podaci ankete, koja je provedena u 1956., a u kojoj su obuhvaćene sve željezare osim Skopja i Lukavca, pokazuju, da željezare raspolažu s 11.609 kvalificiranih radnika i 1.251 visoko kvalificiranim radnikom, a osjeća se potreba još za 7.528 kvalificiranih i 3.620 visoko kvalificiranih radnika.

[40] Kapaciteti građevinske keramike: keramičkih cijevi, kaljevih pločica, sanitarne keramike zbog predimenzioniranosti iskorišteni su u godini 1956. s 31% i ostat će dugo vremena neiskorišteni. Iskorišćivanje kapaciteta u grupi gvozdenih i limenih konstrukcija u perspektivi će opadati prema godini 1956. Iz toga izlazi, da su ti kapaciteti preveliki s obzirom na domaće potrebe i mogućnosti izvoza.

[41] Sve do godine 1955. postojao je nesklad između kapaciteta čeličana i valjaonica, pa su se zbog toga davali u inostranstvo proizvodi čeličana na valjanje, odnosno neke količine sirovog gvožđa. Sada se izgrađuju i odgovarajući kapaciteti valjaonica, da bi se oni uskladili s kapacitetima čeličana.

[42] »Po jednoj grubo ocjeni produktivnosti rada u našoj industriji kao cjelini upoređenoj s drugim zemljama vidi se, da je produktivnost rada u italijanskoj industriji veća u prosjeku za oko 50%, u industriji Francuske za oko 2 puta, u industriji Zapadne Njemačke za oko 2,5 puta, u industriji Velike Britanije za oko 3 puta, itd.«

(S. Vukmanović–Tempo, Referat na sedmom plenumu Saveznog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Beograd, 1958.)

OSNOVNA LITERATURA

1. Savezna Narodna Skupština, Društveni plan privrednog razvoja Jugoslavije 1957–1961 – Ekspoze – Zakon – Elaborat, Kultura, Beograd, 1957.

2. Savezna Narodna Skupština, Industriski razvitak Jugoslavije, Elaborat – Ekspoze – Rezolucija, Kultura, Beograd, 1957.

3. Savezna Narodna Skupština, Lična i opšta potrošnja, Elaborat – Ekspoze – Rezolucija. Kultura. Beograd, 1957.

4. Savezni zavod za proučavanje školskih i prosvjetnih pitanja, Obrazovanje odraslih, Dokumentacija uz predloge Komisije za reformu školstva 6 A, Beograd, 1957.

5. Savezni zavod za privredno planiranje, Dokumentacija uz predlog saveznog društvenog plana privrednog razvoja FNRJ za 1957–1961 god., I. (Investicije), Beograd, 19. X. 1957.

6. Dr. Stevan Kukoleča, Analiza privrede Jugoslavije pred drugi svetski rat, izd. Ekonomski institut FNRJ, Beograd, 1956.

7. Savezni zavod za privredno planiranje, Dokumentacija uz predlog Saveznog društvenog plana privrednog razvoja FNRJ za 1957–1961. god., II. (Privredni odnosi sa inostranstvom), Beograd, 19. X. 1957.

8. Odbor za perspektivni društveni plan SIV-a, Komisija za izradu perspektivnog plana razvoja građevinarstva, Građevinarstvo – dosadašnji i perspektivni razvoj građevinarstva, Beograd, aprila 1957.

9. Ing. Borislav Bakić, Eksterna analiza poslovanja proizvodnih i saobraćajnih preduzeća (Rezultati poslovanja za period 1953–1955 godine), Ekonomski institut FNRJ, Beograd, 1957.

10. Dr. Dimitrije Mišić, Ekonomika industrije FNRJ, Naučna knjiga. Beograd, 1957.

11. Ekonomski institut FNRJ, Privreda FNRJ u periodu od 1947–1956 godine, Beograd, 1957.

12. Akademija nauka SSSR, Institut ekonomike, Экономика промишлености, уредник, Госполитиздат, Moskva, 1956.

13. Lenjin, Сочинения, tom XXVII., XXXI., XXXII. i XXXIII.

14. Svetozar Vukmanović-Tempo: Referat na sedmom plenumu Saveznog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, Beograd, 10. januar 1958.

15. Savezno izvršno vijeće, Odbor za perspektivni društveni plan, Stanje produktivnosti rada u našoj privredi i analiza faktora koji na nju utiču, Beograd, 1957.

16. Savezni zavod za statistiku, Industrija 1939 i 1946–1956 godine, Beograd, 1957, Statistički bilten 81.

17. Savezni zavod za privredno planiranje – Sektor društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, Društveni bruto proizvod i nacionalni dohodak u proteklom periodu, kretanje, struktura i raspodjela (Materijal za perspektivni plan), Beograd, 1957.

18. Savezni zavod za privredno planiranje, Dokumentacija uz predlog Saveznog društvenog plana privrednog razvoja FNRJ za 1957–1961 god. III. (Industrija). Beograd, 19. X. 1957.

19. Ekonomska politika broj 139–140 od 29. XI. 1954.

20. Karl Marx, Kapital I., II. i III.

ALMANASI PODUZEĆA

21. Novosadska fabrika kabela, Sedam godina radničkog samoupravljanja u Novosadskoj fabrici kabela Budućnost, Novi Sad, 1957.

22. »Rade Končar«, tvornica električnih strojeva, Plan 1957.

23. »Jedinstvo 1956«, spomen-izdanje za desetgodišnjicu rada »Jedinstva«, tvornice uređaja za prehrambenu i kemijsku industriju, Zagreb, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1956.

24. Sto godina turbinske tradicije, izdanje Titovih zavoda Litostroj, Ljubljana, 1957.

25. Rudnik i željezara Vareš, izdavač Foto služba Hrvatske, Zagreb.

26. Željezara Zenica, izdavač Agencija za fotodokumentaciju, Zagreb.

27. 1946–1956 Rade Končar, Spomenica, Zagreb, 1956.

28. Anketa izvršena kod pojedinih industrijskih poduzeća od Sekretarijata za industriju Izvršnog vijeća Sabora NRH.

29. Knjigovodstveni podaci nekih industrijskih poduzeća.

Mijo Mirković

MATIJA VLAČIĆ ILIRIK U JENI

(1557.–1561.)

1. Jena kao prekretnica u životu Vlačića. Iza brojnih i velikih uspjeha Vlačić doživljava same neuspjehe. Uzroci katastrofalnog sloma u Jeni. – 2. Neuspjeli pokušaj izmirenja između Vlačića i Melanchtona. – 3. Razdor protestanata na kolokviju u Wormsu 1557. pripisan upornosti Vlačićevoj i njegovim instrukcijama. – 4. Konfutaciona knjiga. Knez propisuje Vlačićeva učenja, i ona postaju 1559. zakon. Sadržaj propisanih učenja – 5. Smisao Vlačićeve borbe i konfutacione knjige. Teške posljedice propisanih učenja. Sukob Vlačićev sa sveučilištem širi se i produbljava. – 6. Odgovor Wittenberga. – 7. Vlačićeva borba za demokratizaciju crkve. Njegov plan organizacije i rada crkvenog sinoda. – 8. Vlačićeva sedmodnevna javna disputacija sa Strigelom o slobodi volje. Ishod disputacije. Vlačićev teološko-filozofski radikalizam i materijalizam. – 9. Kneževa uredba o konsistoriji. Knez se okreće protiv Vlačića. Zavođenje dvorske cenzure za svu štampu. Samovolja i dvorski birokratizam pri sastavljanju konsistorije. Vlačićeva borba protiv kneževe samovolje. Formalne optužbe protivu Vlačića. – 10. Suđenje Vlačiću 25. II. 1556. Vlačićeva obrana. – 11. Osuda Vlačića. Prvi Vlačićev prikaz uzroka osude. Listić, zbog kojeg je jedan Vlačićev student osuđen na smrt. Bijeg Vlačićev iz Jene i Thüringije 1562. – 12. Posljedice. – 13. Organizirano razaranje Vlačićeve kuće u Jeni 1567. od nahuškanih studenata. Istraga o razaranju i pljački. Rezultati istrage. – 14. Posljednji pokušaj Vlačićev za pomirenje s Jenom, 1570.–1571. – 15. Progon Vlačićevaca u Thüringiji. – 16. Zaključak.

1. Boravak u Jeni čini najtragičnije razdoblje Vlačićeva života. Sve što je radio i uradio prije Jene, sve je Vlačiću polazilo za rukom: došao je kao 19-godišnji siromašni mladić iz istočne Istre u Njemačku, svršio je tamo sveučilište, stekao novo uvjerenje, postao magistar i profesor hebrejskog jezika i teologije na Lutherovu sveučilištu i još za živa Luthera; priveo je uspješno kraju u početku skoro beznadnu borbu protiv unijaćenja, t. j. protiv carskog zakona o interimu (1548.–1551.), izradio je katalog svjedoka istine i objavio njegovo prvo izdanje (1556.), uspio je prikupiti golemu građu za Magdeburške centurije, i rukopisi za prva tri sveska bili su izrađeni i gotovi, a tisak materijalno osiguran. Sve je to uradio u deset plodnih godina, otkako je napustio svoje volje i svojom odlukom profesuru na sveučilištu u Wittenbergu (1548.) i dok je radio kao slobodan pisac i borac.

Kad se odazvao pozivu weimarskih knezova, da primi profesuru protestantske teologije i da osnuje teološki fakultet u Jeni, a time i sveučilište u Jeni i da preuzme položaj i funkcije generalnog superintendenta crkve za čitavu Thüringiju i kad je o Uskrsu 1557. prešao u Jenu i nastanio se tamo, ništa mu više nije polazilo za rukom. Kao profesor u Jeni izgubio je velik dio one popularnosti, koju je prije bio stekao, a nije u Jeni u pet godina napisao nijedno znatnije svoje djelo. Nije mu uspio nijedan pokušaj, koji je odatle vršio: ni pokušaj za stvaranje mira među protestantima, ni pokušaj sa propisivanjem crkvenih učenja, ni pokušaj za saziv sinoda. Nijednog znatnijeg prijatelja nije u Jeni, ni na sveučilištu stekao osim triju teologa, koje je sam doveo sa sobom, a izgubio je tamo naklonost velikog feuda weimarskog i budućeg cara Maksimilijana II, koji ga je do 1557. izdašno pomagao. I tako, mjesto da je stekao nove prijatelje, on je izgubio mnoge stare prijatelje i uz stare naprtio sebi na leđa i brda novih neprijatelja, mnoge i iz svojih redova.

Kad je došao u Jenu 1557. on je bio na vrhuncu svojih naučnih i političkih uspjeha, a ušao je u Jenu na proljeće o Uskrsu kao u trijumfu.[1] Bio je u muževnoj snazi i u 38. godini. Kad je bio otpušten sa sveučilišta, on je bio odgurnut od onog feudalca, koji mu je dotada politički, idejno i lično bio najviše naklonjen. Sad je bio službeno diskvalificiran, i dvor, koji ga je otjerao, izrično je pripisivao Vlačiću sve nezgode, što su se na sveučilištu dešavale, a i sve svađe u protestantizmu. Morao je da bježi iz grada u siječnju, usred zime, po zaleđenim putovima, sa ženom i osmoro djece, trista kilometara daleko, prognanik bez zaštite, koji ide u nesigurnost, napuštajući za uvijek kuću u Jeni, koju je bio tek stekao i u koju je bio uložio svoje uštedevine. Bio je skršen politički i fizički iscrpljen i samo je njegova čudesna moralna čvrstina i vjera u ispravnost stvari, za koju se bori, mogla da ga održi na nogama.

Ma da je bio velik organizator i još veći naučnik, Vlačić nije bio ni osobit predavač, ni sveučilišni čovjek. On u Jeni nije stekao ni ljubav studenata, ni profesora drugih fakulteta, ni građana, ni feudalnog weimarskog dvora, kome je sveučilište u Jeni bilo podčinjeno. Kad se digla hajka na njega, u toj hajci sudjelovali su svi, a hajku su predvodili ljudi sa sveučilišta.

Jena i Vlačić nisu mogli nikako da se slože. To je bio jedan nesuglasni odnos između jednog velikog naučnika međunarodnog karaktera, koji je došao izdaleka i navikao se kretati u velikim prostorima, sveobuhvatnog pogleda, koji je u isto vrijeme bio s mislima na Skandinaviju, Poljsku, Češku, Strassbourg i Basel, na austrijske i na jugoslavenske zemlje, koji je pratio zbivanja na bečkom dvoru i na turskoj granici i sve idejne

[1] Prvo pismo Vlačićevo iz Jene, na koje smo naišli, nosi datum 4. 5. 1557., upućeno je knezu u Weimar. Vlačić predlaže, da se pozove za profesora teologije Musäus. Glavni zemaljski arhiv u Weimaru, Registrande 0 Fasc. 630, list 4. Vlačić sam iznosi u svome izvještaju za gradski Senat u Strasbourgu (napisanom 1568.), da se preselio u Jenu o Uskrsu 1557.

pokrete u svijetu i jednoga maloga provincijskog grada s lokalnim horizontom, koji se uvlači u sebe.

Prije dolaska Vlačićeva u Jenu postojala je tamo devet godina Akademija humanističkih nauka. Prvi rektor te Akademije bio je za godine 1548. Johan Stigel, profesor dijalektike, drugi je bio Viktorin Strigel, profesor latinskog, teologije i filozofije za godinu 1549. Ova dva čovjeka redala su se svih deset godina (1548.–1557.) na položaju rektora. Kad je osnovano sveučilište, oni su zadržani kao profesori svojih disciplina, i to Stigel sa 170 forinti na godinu, deset forinti za drva, Strigel sa 170 forinti na godinu, deset forinti za drva i 20 forinti za kiriju. Kad je Vlačić došao u Jenu 1557., on je odmah dobio platu od 342 forinte na godinu. Pola je primio o Uskrsu, pola o Miholju. Istu platu dobio je, kad je došao na prijedlog Vlačićev i poslije Vlačića i Vlačićev prijatelj Musäus, a drugi je centurijator Wigand primao 300 forinti plate, i preko toga 10 forinti za kiriju, 10 za drva, a treći centurijator Judex 200 forinti plate i 5 forinti na godinu za drva.[2] Ali u prvo vrijeme, od siječnja 1558., predavali su pored Vlačića teologiju Erhard Schnepf i Viktorin Strigel. Schnepf je primao platu od 300 forinti, t. j. po 50 forinti za svako četvrtgodište i 100 forinti naime nagrade u Miholji. Odmah u početku nije Vlačić imao prijatnu sredinu, iako je mnogo nastojao, da se i sa Schnepfom i sa Strigelom sprijatelji. God. 1560. otpala su oba ta zatečena teologa i ostali su sami centurijatori, njih trojica i četvrti Musäus. Godine 1561. otpali su prvo Musäus i Judex, zatim pri kraju te godine i Vlačić i Wigand, i teološki fakultet je ostao bez nastavnika. U tri godine 1559.–1561. otpalo je svih šest profesora teologije teološkog fakulteta, a samo je jedan od njih umro. Pet ostalih je otišlo ili su otjerani. A svi su bili prema mjerilima svoga doba na visini. Tako je osjetljiva bila tada teologija, i tako su se brzo na njoj ljudi trošili.

Oba centurijatora bili su Vlačićevci, Musäus također. On je predložen od Vlačića kao izvanredan predavač i govornik, koji pravilno govori i pravilno misli, i koji može da privuče i da zanese slušače.[3] Sva četiri nova teologa i profesora Teološkog fakulteta, koji tek što su stigli u Jenu, imali su veću platu i veće prihode od starih profesora Filozofskog fakulteta (Vlačić, Musäus i Wigand) skoro dvostruko veće nego Stigel i Strigel. A ti posljednji su se smatrali starim građanima Jene, teolozi su pak bili novi i pridošlice. A Vlačić povrh toga nije ni bio Nijemac, nego Hrvat i Slaven, što su mu protivnici često spočitavali.[4]

Svi su ugovori o platama i prihodima bili zaključivani individualno s dvorskom kancelarijom u Weimaru i s odobrenjem weimarskog kneza. Profesori, koji su pozivani s drugih strana, da bi došli u Jenu, morali su u Jeni dobiti više, ne samo zbog toga, što je nadom na viši dohodak

[2] Landeshauptarchiv Weimar, Reg. 0, 590.

[3] Isto mjesto, Reg. 0, 690, list 5.

[4] *Dr. Rudolf Herrmann,* Thüringische Kirchengeschichte II, Weimar, 1947., str. 146.: »Er war ein Slave, was ihm von seinen Gegnern häufig vorgehalten wurde«.

trebalo privući naučnike veće vrijednosti, nego i zbog položaja i dohotka, što su imali, kad su bili pozivani u Jenu. Tako je Johan Wigand došao za profesora s položaja pastora pri Ulrichskirche u Magdeburgu, gdje je plata pastora iznosila 532 forinta na godinu, dohodak za drva 60 forinti, za odijelo 10 forinti, uz naturalni dohodak u pšenici i raži.[5]

Kako je teološki fakultet tada bio izrazito politički fakultet, i na njega je prvo bio pozvan Vlačić, a po njegovu prijedlogu ostala trojica, teološki fakultet je postao kompaktan, a takav je i ostao do njegova zatvaranja 1562. Ali koliko je bio kompaktan iznutra, toliko je ostao izoliran od drugih, ma da drugi fakulteti nisu kao ustanove sve do 1560. otvoreno istupali protiv njega. U početku on je posve ovladao crkvenom politikom sveučilišta i dvora. Glavni rukovodilac te politike postao je Vlačić. Centurijatori su na taj način nametnuli u prvi mah svoju politiku sveučilištu, dvoru a i čitavoj zemlji Thüringiji. Oni su svoje teologe doveli ne samo na sveučilište, nego i na knežev dvor u Weimaru. A oni su bili najradikalnija, najoštrija i najmanje pomirljiva struja u protestantizmu. I knez je brodio tada punim jedrima tim Vlačićevim radikalnim smjerom, nastavljajući tradicije oca i djeda.

Nijedan od centurijatora nije bio Thüringanin, nije bio »domaći čovjek« u užem smislu. To se u lokalnoj crkvenoj historiji još uvijek posebno ističe.[6]

Osim toga »došljaci«, t. j. ljudi Vlačićeve grupe ili Vlačićevci,[7] nisu bili nimalo obzirni ni taktični. Dva od njih, Musäus i Judex, napustili su Jenu još prije Vlačića, treći Wigand ostao je s Vlačićem u Jeni do kraja, bio zajedno s Vlačićem osuđen i razriješen. (Kad se htio vratiti na staro mjesto propovjednika u Magdeburg, Gradski senat je spriječio izvršenje njegova ponovnog izbora, dapače i zatvorio četiri građanina. koji su skupljali potpise za Wiganda, i otpustio pastora i superintendenta Hesshusena, koji je na tome radio. Tada je đakon Strehle u Magdebugu 8. X. 1562. s propovjedaonice prokleo sve članove Gradskog senata i građane, koji su se pokoravali senatu, i sve propovjednike, koji se senatu nisu oduprli. Historičar, koji ta zbivanja opisuje, kaže, da je Strehle proklinjao, kao da je i on papa.[8] Svi ti superintendenti, pastori i propovjednici, koji su ekskomunicirali građane, što se njima nisu pokoravali: Hesshusen, Wigand, Eck, Strehle – bili su Vlačićevci.)

Wigand i Judex bili su prije dolaska u Jenu pastori i propovjednici u Magdeburgu pri crkvi Ulrichovoj. Oni su bili i magdeburški borci iz građanskog rata protiv cara i protiv protestantskog velikog feuda, koji se bio pokorio caru. Crkvenim poslovima te crkve za vrijeme otpora i

[5] *F. A. Wolter*, Geschichte der Stadt Magdeburg, Magdeburg 1901., str. 167.

[6] *Herrmann*, Thüringische Kirchengeschichte, II, str. 629: »In dieselbe Richtung weist die Tatsache, dass die führenden Flacianer in der Kampfzeit fast sämtlich keine Thüringer waren«.

[7] Upotrebljavamo termin Vlačićevci za pojam, koji se u luteranskoj teologiji i historiografiji obilježava terminom: Flacianer, t. j. za Vlačićeve jednomišljenike.

[8] *Fr. W. Hoffmann*, Geschichte der Stadt Magdeburg, II. svezak, izdanje 1885., str. 29.

borbe (1547–1551) rukovodio je pastor Stefan Tucher, pašanac Vlačićev. Njega je naslijedio najveći u životu prijatelj Vlačićev Nikola Gal (1550–1553). Gala, kad je prešao u Regensburg, naslijedio je dr. Johan Wigand (1553–1560). Oko te crkve u Magdeburgu[9] usredotočen je bio sav pripremni rad centurijatora. U Wigandovoj pastorskoj kući održavane su sjednice i donesene su odluke.

Krećući se u Jeni u istome krugu pristaša, boraca i centurijatora, donoseći odluke o sporazumu s njima, Vlačić je u stvari prenosio oštru magdeburšku politiku i crkvenu liniju, koju su u Magdeburgu svi ugledni ljudi primali i odobravali, u jednu novu sredinu, s kojom nisu centurijatori bili srasli, koja je bila mnogo manje magdeburška nego wittenberška i onda, kad je u javnosti morala ići s Magdeburžanima, jer su knez i dvor tako htjeli. Ostali gradići u Thüringiji, crkveni krugovi tamo, pa i sam Weimar bili su mnogo više uz Vlačića nego sama Jena. Na sveučilištu u Jeni Vlačić je opet imao najmanje pristaša.

Sveučilište, na koje su došli Vlačić i njegova grupa, bilo je u gradu Jeni, ali knežev dvor nije bio u Jeni, nego 20 km daleko od Jene, u Weimaru. Sveučilište je bilo odijeljeno od dvora geografski i saobraćajno, iako ga je dvor osnovao, dao mu privilegije, izdržavao ga i postavljao nastavnike, a i otpuštao ih – i u općoj psihološkoj orijentaciji više pod utjecajem grada Jene nego weimarskog kneza.

Postajući, prijelazom iz Magdeburga u Jenu, glavnim savjetodavcem kneza u svim načelnim i konkretnim pitanjima crkvene politike, Vlačić je prvi put u životu bio neposredan organ feudalnoga kneza, koji donosi konačnu odluku za svoje područje. Kako Vlačić u svome prikazu borbi i sporova, rađenom za senat u Strassbourgu 1568., kad se tamo nastanio, iznosi, »da su ga mlađi saksonski kneževi uporno pozivali, da primi u Jeni mjesto profesora i položaj generalnog superintendanta«, njegovi biografi navode, da je on istovremeno, kad je postavljen za profesora u Jeni, bio postavljen i za generalnog superintendenta za čitavo područje Thüringije, t. j. u uvjetima, kad se sinod nije nikad sastao, za najvišeg crkvenog funkcionera čitave zemlje. U arhivskim spisima nismo našli potvrde o formalnom postavljanju na to mjesto. Ali bio postavljen ili ne, Vlačić je stvarno vršio takvu funkciju oko četiri godine, od dolaska u Jenu do sredine 1561.

Baš ta funkcija glavnog savjetodavca kneževa u crkvenim pitanjima imala je za Vlačića same negativne posljedice.

Prva takva negativna posljedica bila je u tome, što je ta funkcija silila Vlačića, da se u mnogo većoj mjeri, čitavo vrijeme što je tamo bio, posvećuje crkvenoj politici nego nauci, fakultetu i sveučilištu. On je zaista godine 1560. držao pet sati predavanja na fakultetu, svaki dan u tjednu od ponedjeljka do petka po jedan sat, čitav jedan kurs: Tu-

[9] Ta Ulrichskirche, osnovana u 11. stoljeću, ne postoji više. Jako oštećena bombardiranjem Amerikanaca 1945., ona nije više obnavljana. Po novom građevnom planu Magdeburga, te je crkve potpuno nestalo 1957., i na mjestu, gdje je postojala, u Wilhelm Pick Allee, u blizini starog velikog, također porušenog kazališta, podignuta je 1957.–1958. sedmokatnica u moskovskom stilu.

mačenje prve poslanice apostola Pavla Korinćanina.[10] Sigurno su paulinske poslanice i posebno ta: o ljubavi i braku, o pozivu i ostajanju u pozivu, o jedinstvu ljudi, o primatu ljubavi ispred vjere i nade, o funkciji rukovodstva i dr. bile zahvalna tema za omladinu na teološkom fakultetu, koja se odaje izgradnji nove crkve. Sigurno je također, da je Vlačić tom materijom vladao više nego itko drugi od njegovih suvremenika i da ju je isto tako dobro obradio i u prvoj centuriji, koja je tada bila već gotova, a kasnije i u »Glosi«. A ipak se on sam opravdava i istovremeno žali u svome pismu knezu od 10. II. 1561. na to, da ima malo slušača.[11] Iako Vlačić pripisuje slabo posjećivanje svojih predavanja tome, što njegovi neprijatelji huškaju studente protiv njega i izazivaju mržnju na njega, ostaje činjenica, da su protivnici na sveučilištu imali iza sebe studente, a Vlačić nije, uza sve govorničke sposobnosti Musäusa, na koje je on toliko polagao. Vlačić je postao osobito omrznut zbog odluka dvora u crkvenoj politici, koja je pripisivana Vlačiću, i zbog progona od strane dvora i nekih profesora, za koje je progone Vlačić također činjen odgovornim. Ali nezavisno od toga, Vlačić nije mogao njemačke studente osobito oduševiti svojim smišljenim latinskim predavanjima, on nije nikako uspijevao da dobije ni kontakta s njima. Oči su mu više bile uprte u veliku crkvenu politiku, nego u svakodnevni pedagoški rad. On je gubio čitave dane i noći u sastavljanju mnogih memoranduma dvoru, t. j. ili lično knezu, ili kneževu kancelaru, ili dvorskom prefektu za crkveno-prosvjetna pitanja.

Jedva je bio stigao u Jenu, Vlačić je već 23. VII. 1557. izradio za kneza memorandum od 22 kaligrafske strane o crkvenom i vjerskom kolokviju u Wormsu s oštrim isključnim instrukcijama za delegate, koje bude tamo poslao knez, s razlozima zašto pojedine osobe druge protestantske strane nemaju kvalifikacije za takve razgovore, zato što su otprije kompromitirane.[12] Takvo je oštro ultimativno pismo knezu o istoj stvari od 2. 9. 1557., a takve su se Vlačićeve inicijative, akcije, intervencije, mišljenja, prijedlozi, optužbe i obrane protezale sve do kraja 1561.

Udaljenost Jene od Weimara i rukovodeća funkcija Vlačićeva u crkvi činile su, da je Vlačić morao stalno općiti s knezom i s dvorom pismeno. Tako je radio nekad u Wittenbergu Luther s djedom i ocem ovoga sadašnjeg weimarskog kneza, ali je Luther umio, da sa svojim knezovima ne samo načelno, nego i intimno razgovara, da s njima večerava i pije, da bude intiman s dvorskim osobama. Sve to, što dolazi od intimnosti, od bliskog i ljudskog kontakta, od stola, od pića, od usmenog govora, od šale, Vlačiću je nedostajalo. On je imao samo racionalne argumente, duge sistematske, sadržajne, pismene latinske memorandume, koji su svojom oštrom logikom mogli djelovati uvjerljivo, ali su ljude ostavljali hladnima. Luther je mogao jednom duhovitom njemač-

[10] Reg. 0, 590. Weimar.

[11] Reg. 0, 639, Weimar, list 3.

[12] Fasc. 235, Reg. N., Weimar.

kom šalom pridobiti dvorskog čovjeka, pa i kneza, Vlačić je sam priznavao u Jeni, da je njegov izgovor njemačkog jezika manje razumljiv i morao je stalno potezati latinske rečenice, sve dok se ljudi nisu umorili od njegova pismenog navaljivanja i monotonije njegovih dugih latinskih sastava.

Vlačić se nikako nije mogao uživjeti u ulogu dvorskog čovjeka. Koliko je on bio težak dvoru, toliko je dvor bio težak njemu. I on je ponekad, ma da rijetko, pozivan da dođe iz Jene u dvor u Weimaru. Ali nije pozivan na neki društven i prijateljski razgovor, na ručak, zabavu ili pijanku, nego ili zato, što se od njega tražio na brzinu savjet, ili da (pri kraju) bude upozoren na nešto, ili opomenut.

Osim toga djed i otac ovoga weimarskog kneza i vojvode Johana Frederika iz loze saskih Ernestinaca ušli su u historiju, jedan kao »Postojani«, drugi kao »Velikodušni«. Ovaj treći, Vlačićev zaštitnik, s kojim se Vlačić vezao, s kojim je morao raditi i od toga je zavisio, nije bio ni osobito postojan, ni osobito velikodušan. To je bio Johan Friderik Srednji. Crkveni historičari, koji nisu Vlačiću naklonjeni, ali se drže činjenica i stvarnoga stanja, posebno ističu neuračunljivost Johana Friderika Srednjeg.[13] Thürinški crkveni historičar Herrmann dapače smatra, da je Vlačić bio »izvan sumnje u pravu (sa gledišta protestantske crkve) u onoj borbi, koju je vodio dvije posljednje godine u Jeni (1560 i 1561) protiv režima samovolje Johana Frederika Srednjeg«.[14]

Prije Vlačićeva dolaska u Jenu, Akademija u Jeni stajala je pod intelektualnim vodstvom sveučilišta u Wittenbergu i posebno Melanchtona. Taj je utjecaj ovladao i na sveučilištu u Leipzigu. Oba ta dva sveučilišta bila su na domaku Jene, Leipzig jedva sto km udaljen, Wittenberg jedva dvaput toliko. Oba su bila označena kao pristalice carskog zakona o unijaćenju (1548–1550) i protivna nepomirljivim tezama i politici Matije Vlačića. Sad su odatle dolazile u Jenu ideje, poticaj, mišljenja, agitacija i propaganda protivu Vlačićeve ličnosti i njegovih ideja. Čim je došao u Jenu, Vlačić je osjetio, da je ušao u neprijateljsko osinо gnijezdo. Već mjesec dana nakon dolaska u Jenu, 11. 6. 1557. Vlačić se žali u pismu knezu, što se u Jeni širi Filipovo pismo o njemu. Vlačić kaže, da ga je u Drezdenu, t. j. na području njegova slavnog neprijatelja izbornog kneza Augusta (koji je i glavni dinastički i idejni neprijatelj weimarskog kneza), neki protestantski đakon na javnom skupu vjernika (»publica concione«) optužio kao heretika.[15] Pola godine kasnije 17. I. 1558. Vlačić piše knezu iz Jene u Weimar, kako se na sveučilištu u Jeni naveliko lomata Filipovim (t. j. Melanchtonovim) auto-

[13] *Dr. Rudolf Herrmann*, Thüringische Kirchengeschichte II, 1947., str. 154: »Die Unberechenkeit Johann Friederichs des Mittleren«.

[14] Isto mjesto, str. 154.: »In dem Kampf, den der Illyrier in den beiden letzten Jenaer Jahren gegen den Willkürregiment Johann Friedrichs Mittleren geführt hat, war er zweifellos im Recht«.

[15] Fasc. 229, Reg. N. Weimar.

ritetom.[16] A mjesec dana iza toga, 19. II. 1558. Vlačić šalje knezu pismo o istoj stvari i prilaže spis, koji je izdao Wittenberg protiv njega (Vlačića) i protiv teologa u Jeni.[17]

Neprijateljski dočekan u Jeni od samoga početka, Vlačić nije uspio ni u iduće četiri i po godine da taj oštar neprijateljski stav ublaži ili da stekne jače pozicije ni na sveučilištu ni u gradu, ni među profesorima, ni među studentima. Ali kako je dvor u Weimaru imao istog glavnog neprijatelja, ne samo idejnog, nego i političkog, kao i Vlačić, u saskom izbornom knezu Augustu, jer je brat toga Augusta, Mauricije (Moritz) Saksonski izdajom Šmalkadskog Saveza i prijelazom na stranu cara preoteo ocu Johanna Friderika Wittenberg i položaj izbornog kneza, Vlačić je vjerovao, da će mu s pomoću weimarskog dvora, t. j. vlasti velikog feuda ipak s vremenom poći za rukom da suzbije neprijateljski stav Jene i onemogući propagandu protivnika.

Zbog toga odmah ispočetka obavještava kneza o stanju i zvoni na uzbunu. Vlačić smatra, da ga obavezuje na budnost božje poslanje i knežev poziv (»quoniam tum Dei mandatum, tum c. tuae vocatio me cogit, ut in id serio vigilem, ac intentus sim, ut pura Dei religio conservaretur et erroribus ac Corruptelis resistatur«.[18] Već pri otvaranju škole (t. j. Sveučilišta) istina je u velikoj opasnosti. Gotovo svi ljudi zaslijepljeni su, kaže Vlačić, autoritetom i ugledom Filipa i Brenza, i toliko su izgubili pamet, da smatraju za proročansko sve ono, što ta dvojica hvale i kude. Vlačić navodi izrično riječi ili rečenice, koje govore na predavanjima na sveučilištu: »Filip je učitelj svih nas, koga treba najviše poštovati, ma što brbljali ili pucali od ljutine drugi ...«[19] Ako bi netko drugi i drukčije propovijedao, kad bi taj bio i sam anđeo s neba, neka je proklet. Vlačić smatra za dužnost, da pobija Filipove zablude, i time dolazi, uz aktivnu podršku Filipa od strane svih redom (na sveučilištu u Jeni) u veliku omrazu kod studenata. Vlačić kazuje, da može navesti i gore i teže stvari, ali ne će, jer se boji, da bi mu se mogla pripisati zlonamjernost. Vlačić moli kneza, da to njegovo pismo (od tri strane), prvi njegov izvještaj o stanju na sveučilištu u siječnju 1558., knez uništi i da ga ne da, da ga drugi čitaju.[20] A u početku pisma Vlačić je predložio knezu, da se zajedno s privilegijama, što će dati sveučilištu, ustanovi i svrha sveučilišta.

Ma kako da je Vlačić smatrao, da se on nalazi u krajnje nepovoljnom i proturječnom stanju, druga strana, Melanchtonova ili Wittenberška, gledala je na stvari još crnje. Filip Melanchton piše u isto vrijeme svome sinu 26. IV. 1557. i naziva vremensko razdoblje, u kome živi, u kome je postignut toliki napredak i u kome je razvijen protestantizam, a

[16] Fasc. 183, Reg. N. Glavni zemaljski arhiv u Weimaru.

[17] Fasc. 200, Reg. N. Weimar.

[18] Vlačićevo pismo knezu od 17. I. 1558. Reg. N. 183, list 50. Weimar.

[19] »Phillippus est omnium nostrorum praeceptor observandissimus etiam si crepent et rumpantur aliqui«. Isto mjesto, list 50, verso.

[20] Isto mjesto list 51.

koje je vrijeme i njega samoga visoko uzdiglo, prokletim vijekom: »in tam maledicto saeculo«. U pismu izbornom knezu Augustu 9. III. 1559. piše Melanchton, kako je on još za života Lutherova, kao i poslije, odbacio »stoička i manihejska delirija«, kad su Luther i drugi pisali: »da svako djelo, dobro ili zlo, u svim ljudima, dobrim i zlim, moralo se tako zbiti«. Očito je, kaže Filip, da je takav govor bio protiv boga.[21] A 7. IV. 1560. piše Filip Kristoforu Panonskom u Moravskom gradu Julio Monte, kako u Saksonskoj, ma da rata nema, Vlačićevske mahnitosti ne prestaju da bjesne. Ali će bog i njima učiniti kraj.[22]

2. Od carskog zakona o unijaćenju protestanata (1548) do smrti Melanchtonove (1560) postoji podvojenost njemačkih protestanata na dvije struje, ideologije i stranke. Jedna se naslanja na autoritet Melanchtonov, druga na načela, koja je oštro zacrtao Vlačić. Vlačić bez prestanka grmi protiv »adijaforista« ili »interimista«, onih, koji su smatrali neke rimokatoličke cerimonije za neutralne stvari, koje protestantizam može primiti bez štete za svoja učenja, protiv slijepih »epikurejeca«, koji ne će da se bore, grmi o tome još i onda, kad je odavno nestalo carskog zakona o interimu. Melanchton također ne prestaje da ujeda Vlačića i njegove postupke naziva bjesomučnima, a njega nezahvalnim Slavenom. Vlačić traži idejnu kapitulaciju Wittenberga, njihovu autokritiku, njihovo priznanje, da su radili krivo, odricanje od njihovih načela i postavki. Wittenberg traži kao uvjet sporazuma Vlačićevu glavu.

U toku borbe 1548.–1551. oba velika protivnika Vlačić i Melanchton stvorili su svaki svoju stranku. Iza Melanchtona stoji veliki saski feud, veliki pruski feud, veliki württenberški feud i protestantska sveučilišta na njemu: u Wittenbergu, Leipzigu i Tübingenu. To je značilo izborni knez Saksonske August, izborni knez Pruske i knez i vojvoda Kristofor od Württenberga. Ali otvorenu i neprekidnu borbu protivu Vlačića vodi samo izborni knez Saksonske August i sveučilište u Wittenbergu. Dok se borba protiv unijaćenja vodila, na Vlačićevoj strani bili su gradovi, osobito Magdeburg, Hamburg, Lübeck, Bremen i Lünaburg i svi protestanti emigranti iz Saksonske i Bavarske, čitava Türingija i njeni feudi, grof Volrad od Mansfelda, a prije dolaska u Jenu Vlačić je uživao veliku pomoć češkog kralja Maksimilijana i izbornog kneza Falačke, kao i protestantskog klera u Frankfurtu na Majni, u Strasbourgu i Regensburgu. Vlačić ima i za vrijeme boravka u Jeni velike i važne protestantske intelektualce na svojoj strani. Ali takvu kompaktnu grupu, kakva je bila protiv njega na sveučilištu u Wittenbergu, on nema. Do prijelaza u Jenu njemu su samo donekle naklonjena sveučilišta u Heidelbergu, Rostocku i u Strasbourgu, ali ne čitava i ne bez rezerve. A korijena na Filozofskom. Pravnom i Medicinskom fakultetu u Jeni nije mogao uhvatiti. Vlačić također nije imao do kraja tako moćnog i bezobzirnog

[21] *Corpus reformatorum*. IX, stupac 763–775 (13 stupaca).

[22] »In his regionibus Dei beneficio nondum sunt bella: sed furiae Flacianae non desinunt tumultuari. Sed dabit Deus his quoque finem«. *Corpus reformatorum*, svezak IX. 1842., stupac 1090.

zaštitnika na svojoj strani, kakva je imao neprijatelja na drugoj strani u izbornom knezu Augustu. Do 1561. sve je Vlačićeve postupke odobravao i sankcionirao weimarski knez. Ali u odnosu na utjecaj kneza Augusta, utjecaj kneza Johana Friderika Srednjeg ograničavao se samo na Thüringiju, a i tu nije bio apsolutan.

Od samog početka bile su dvije političke luteranske stranke i dvije škole. U deset godina ni strančarstvo ni doktrinarstvo ni jedne ni druge nije popustilo. Čini se dapače, da je Vlačić u pojedinim prekretnim razdobljima najviše od svih svojih pristaša osjećao stvarnost i najviše bio sklon na mir i najviše radio na uspostavljanju jedinstva. Nije bilo drukčije ni kod Melanchtona. Ali jedan i drugi nisu mogli pred svojim vlastitim ljudima naći razloga za popuštanje, da bi došlo do zbližen ja. Jedan od najozbiljnijih pokušaja izvršen je 1556. i 1557. Tada je Vlačić imao 36 godina, još skoro dvadeset godina života pred sobom i pogled okrenut naprijed. Melanchton je imao 58 godina i svega još pet godina života. Vlačić je bio u naponu muževne snage i na vrhuncu svojih uspjeha. Melanchton je bio na izmaku svojih životnih snaga i više je vršio pregled onoga, što je već uradio, nego što se mogao nadati, da će još nešto veliko uraditi. Usto je Vlačić bio Melanchtonov student i štićenik. Oba su se kao ljudi voljeli, ali most između njih nije bilo jednostavno postaviti.

Kako je u nekim teološkim sporovima, tako je godine 1552. u sporu protiv svoga prijatelja Osijandera i 1553.–1556. u sporu protiv starog viteza i teologa Gašpara Schewenfelda, pišući o obojici kao o sektašima, nastupao na istoj liniji kao i Wittenberžani, i u tome smislu objavljivao spise i knjige, činilo se, da je tada bila otupjela prijašnja oštrina između Vlačića i Melanchtona. Melanchton je izjavljivao, da želi izmirenje. Knezovi i gradovi također su tražili izmirenje i uspostavljanje jedinstva u protestantizmu. Kao utjecajni posrednici javljaju se knez Albert od Mecklenburga i sjeveronjemački teolozi. Vlačić se obraćao i neposredno pismeno Melanchtonu i tražio u tim skoro povoljnim uvjetima neposredan sastanak s njime u prisustvu dva svjedoka sa svake strane. Melanchton je taj sastanak otklonio. On je u posebnom pismu izdvajao Vlačića od grupe (Vlačićevih) ljudi, »koji su zadojeni neznalačkom i bijesnom mržnjom«, ali je ipak izražavao bojazan, da bi mogao na tome sastanku biti fizički napadnut i ubijen. Za pomirenje Vlačić je bio formulirao 13 teza. Osnovna je bila, da Wittenberžani i Magdeburžani zajedno potpišu deklaraciju, kojom bi se osudila postavka o »adiaphori«, t. j. o postojanju neutralnih stvari u crkvi, »srednjih stvari« (njem.: »Mittelding«) koju su 1548.–1551. iznijeli i zastupali Wittenberžani, a napadali Magdeburžani.

U siječnju 1557. posredovanjem Mecklenburžana dolazi opet do pregovora.[23] Vlačić se još nada i 19. I. 1557. obavještava pismom oba kneza

[23] Rukopisni izvještaj o tome posredovanju sačuvan je u Glavnom zemaljskom Arhivu u Weimaru (dalje: Weim. Archiv) 10 listova u fasciklu N. 227: »Narratio pacificationis inter adiaphoristas et Magdeburgenses per legatos Melchenburgenses Anno Domini 1557. Mense Februari«.

u Weimaru, da su ti pregovori s Wittenberžanima započeli.[24] Vlačić javlja obojici kneževske braće, da je osam predstavnika saksonskih vjernika 17. toga mjeseca (siječnja 1557.) došlo u Magdeburg i pošto su razmijenili misli i razgovarali s nekolicinom Magdeburžana, da on sam, s još nekolicinom svojih dođe u Kosswig, da se tamo vrše pregovori. Početak je, kaže Vlačić, dobar, jer da posrednici smatraju, da je najprikladniji put za stvaranje jedinstva označen u Vlačićevim tezama u onom pismenom prijedlogu o jedinstvu. Oni (posrednici) ozbiljno će to raspraviti s Wittenberžanima i tražiti, da prime za pregovore Vlačićeve teze ili da izrade druge. Kad budu čuli Wittenberžane, oni će doći u Kosswig, da razgovaraju s Vlačićem i njegovima. Vlačić smatra, da su ti posrednici dobri ljudi, ali se ipak plaši, da ih može umoriti ili slomiti Filip (Melanchton) nešto svojim autoritetom i ljubaznošću, nešto svojim žalosnim pritužbama i tužaljkama. Vlačić sam ne vidi drugoga boljega puta za mir i za uklanjanje adijaforističkih pogrešaka, koji bi bio prav, istinit i koristan za potomstvo, od onoga, koji je predložio, pa misli, da pritome i ostane. Vlačić očekuje, da će druga strana izraditi prijedloge za prividno izmirenje (»fucatas compositiones«), koje će on morati odbiti, ali i u tome slučaju ne će se pokazati tvrd, nego će ostati na liniji potrebe mira. Ali i to ne će spriječiti, da se i opet on, Vlačić, prikaže i iznese kao svadljivac. »To je,« kaže Vlačić, »u ovom životu plata onih, koji se ozbiljno i kršćanskim trudom bore za istinu«. Vlačić moli knezove, da pošalju za njim hitno glasnika u Kosswig i da ga preko glasnika pismeno obavijeste o svojim gledištima. Zatim je Vlačić s još tri predstavnika Magdeburške grupe otišao u Kosswig, koji se nalazi na domaku samoga Wittenberga, a na putu iz Magdeburga u Wittenberg. Nekoliko dana putovali su posrednici između Kosswiga i Wittenberga, nosili su jedne poruke u Wittenberg i vraćali su se s drugim odande. Ipak mirenje nije uspjelo. Melanchton je odgovarao, da mu je neugodno i sjećanje na borbu 1548.–1551. i da se u razgovore i kritiku svojih prijašnjih stavova ne može upuštati.

To je bio prvi veliki i ozbiljan pokušaj izmirenja, četiri godine prije Melanchtonove smrti. Nijedan se takav pokušaj ne će više ponoviti, nego će zaoštrena pitanja postati još zaoštrenija. Dok je u Jeni na moći, Vlačić ne će prestati da insistira na općoj osudi adijaforizma. Kasnije će se tome pridružiti i druga pitanja teološke prirode. Melanchton je nastojao da ublaži i da napusti neke postavke Lutherove. Vlačić će baš te postavke produbljivati: o nepostojanju slobode volje, determinizmu i zakonitosti zbivanja, o mesnatosti i materijalnosti svega, što je u čovjeku, o istočnom grijehu kao supstanciji. Melanchton nije sve do smrti prestao biti pristaša i zagovornik unijaćenja, sporazuma između protestanata i Rima, ma da na nekoj pozitivnoj podlozi za tekovine lutera-

[24] Fasc. 183, Reg. N. list 26 i 27 (četiri strane), Weim. Archiv.

[25] Isto mjesto: »Haec esse in hac vita eorum merces solet, qui serio ac christiano zelo veritati adherent«.

nizma. Vlačić je naprotiv čitavog svoga života bio borac protiv ideje unijaćenja, protiv priznanja pape, protiv ma kojih i najmanjih ustupaka protestanata rimskoj crkvi. Takva dva suprotna shvatanja o osnovnoj politici luteranskih crkava nisu se mogla nikad pomiriti.

Usto ne samo Wittenberg i Leipzig, nego i saski knez August smatrat će poslije 1557, osnivanje teološkog fakulteta u Jeni i čitavog sveučilišta tamo izazovom. To je imalo postati teološka (a i historijska i filozofska) škola Magdeburžana, koji su došli iz Magdeburga u Jenu, na vrhuncu svojih uspjeha i svi redom krajnje borbeno nastrojeni. Jedna, da je tako nazovemo naučna škola, a ona je u tadašnjim okvirima i prema tadašnjim mjerilima bila naučna, opoziciona škola prema Wittenbergu i Leipzigu, koja je dosad djelovala samo preko štampe i crkvenih propovjedaonica, imala je sada dobiti katedre i sveučilišne govornice, da sprema za borbu već drugu generaciju omladine, koja je bila od rođenja protestantska.

August Saksonski gledao je na sveučilište u Jeni i posebno na novi teološki fakultet kao na naučni i politički organ konkurentske dinastije svojih rođaka sachsenweimarskih knezova, kojima je njegov brat oduzeo dio djedovine.

Iz te situacije mogle su nastati samo nove borbe. U tim borbama prvo će podleći Vlačić, a ubrzo za njim i sachsenweimarski knez, onaj isti, koji je prvo bio njegov zaštitnik, a zatim je postao njegov progonitelj.

3. Godine 1552. pasavskim ugovorom o miru izborena je za protestante sloboda vjeroispovjedanja. Pao je carski zakon o unijaćenju (interim). Godine 1555. na državnom saboru Reicha u Augsburgu donesen je zakon o vjerskom miru i o ravnopravnosti između luterana i katolika. Protestantizam je bio toliko srastao s njemačkim velikofeudalnim partikularizmom i toliko je odgovarao njemu, da se identificirao sa njegovom samostalnošću. Tako je nastala vjerska autonomija protestanata u načelu, koja je u stvari bila posebna autonomija saksonske, türinške, württenberške, falačke, pruske i drugih njemačkih protestantskih crkava, kao i autonomija crkava pojedinih gradova. Vrhovni teritorijalni gospodari postali su istovremeno svjetski i crkveni glavari. Ako se nisu slagali njihovi materijalni interesi, kako je to bilo između Augusta saksonskog i Johana Frederika sachsenweimarskog, nisu se morala slagati ni crkvena učenja dvaju raznih feudalno–državnih područja.

Osim toga, katolička crkva i poslije 1555. zadržala je u Njemačkoj, osobito u južnoj i zapadnoj, svoje pozicije. A od početka luteranizma, osobito od formuliranja augsburške konfesije (luteranske konfesije. 1530.) nije prestalo nastojanje oko izmirenja obiju crkava, evangeličke i katoličke. Jedan od glavnih stilizatora augsburške konfesije Filip Melanchton, nije nikad prestao da vjeruje u sjedinjenje rimske i luteranske crkve i da radi za to i bio je uvijek spreman na kompromise, koji bi to omogućili. Njemački historičar reformacije Ranke navodi, da je papa Klement VII (1523–1534) bio lično gotov (1532) da usvoji Augs-

buršku konfesiju.[26] Papa je dao stvar na mišljenje rimskim teolozima, pa su oni izjavili, da je u augsburškoj konfesiji ponešto ispravno, nešto treba odbaciti, a nešto opet je u protivnosti s katoličkim učenjem, ali se o tome može razgovarati.[27] To, da se u nekim stvarima augsburške konfesije može razgovarati i pregovarati, to, da je Rim ostavio slobodna vrata pregovorima, dalo je povoda ne samo mnogim razgovorima, nego i pokušajima za unijaćenje, koji su izvršeni političkim sredstvima i ratnim pohodima. I carski zakon o interimu, koji je bio Melanchton prihvatio, bio je takav pokušaj. S druge strane, pape su se plašili crkvene moći i crkvene politike Karla V i u pojedinim razdobljima (papa Pavao III i papa Julije III) protivili su se crkvenim progonima protestanata u Njemačkoj.[28] Godine 1555. s povlačenjem (abdikacijom) Karla V i zakonom o vjerskom miru u Augsburgu i tolerantnom politikom novoga cara Ferdinanda I (koji je bio uvelike prijatelj i zaštitnik jezuita, ali je bio stekao i iskustvo, da se vjerska učenja ne mogu krojiti silom, i da se ne može s uspjehom nametati njemačkom velikom feudu ona vjera, koja manje odgovara njegovim interesima) stvari su došle opet do stanja, u kojem su neki pretpostavljali, da su mogući na podlozi ravnopravnosti otvoreni razgovori između rimskih i evangelijskih teologa.

Takav je bio i religiozno-crkveni kolokvij održan u Wormsu rujna, listopada i studenoga 1557. To je imala biti vjerska rasprava između rimsko-katoličkih teologa na jednoj strani i luteransko-protestantskih teologa na drugoj strani o spornim stvarima, uvijek sa krajnjim ciljem u pozadini: postizanje vjerskog i crkvenog jedinstva.[29] Ma da je dugo pripreman i ma da je dugo trajao, kolokvij nije uspio. Neuspjeh tih razgovora i pregovora dolazio je već od toga, što nijedna strana nije do kraja vjerovala, da poslije svih prijašnjih iskustava može kolokvij da znači korak naprijed. Protestanti su isto tako kao i rimski katolici pošli na pregovore sa sustezanjem, popuštajući političkim traženjima. Kolokvij je dolazio između dva zasjedanja Tridentinskog koncila i imao je da pridonese izradi materijala za njegove zaključke.

Ali sav protestantski svijet bio je razočaran ishodom kolokvija u Wormsu (1557.) ne toliko zbog toga, što razgovori i pregovori između rimskih katolika i evangelika nisu uspjeli, koliko zbog toga, što je na njemu u prisustvu delegata rimskih katolika došlo do krajnjeg razdora između dvije luteranske grupe, što su razdor izazvali delegati sachsen-weimarskog kneza, t. j. Thüringije, i što je njihovo držanje pripisivano instrukcijama, koje je izradio Vlačić, a knez ih usvojio i delegatima predao, da se po njima upravljaju. I tako je za razdor između protestanata u Wormsu, gdje su oni imali jednodušno da nastupe kao jedin-

[26] *Leopold von Ranke*, Männer und Zeiten der Weltgeschichte, I, Köln 1917, str. 125.

[27] *Ranke*, isto mjesto, str. 125.

[28] *Ranke*, isto mjesto, str. 126.

[29] U weimarskom Arhivu postoji poseban konvolut od 462 lista o tome kolokviju (pogrešno katalogiziran kao N. 230, a morao bi biti N. 231, 232, 233). Sadržava zapisnike sjednica i održanih govora na latinskom i na njemačkom.

stvena stranka prema rimskim katolicima, učinjen odgovornim Vlačić. To je bio prvi veliki njegov politički neuspjeh. Za tim neuspjehom nizat će se drugi.

Otkako je Vlačić javno počeo nastupati u crkvenim sporovima svih minulih deset godina (1548.–1557.), kao i kasnije, on je bio odlučno protivan svakom popuštanju Rimu. On je neprestano propovijedio i dokazivao, da svi takvi razgovori i pregovori i sva ustupanja nisu ništa drugo nego način, da vuk pojede ovce. Rim i papa ne će sporazuma, nego podčinjenje. Svaki ustupci Rimu izazivaju prvo razdor među protestantima, stvaraju rimsku stranku među njima, i rimski vuk prvo će pojesti pomirljivce, zatim, kad budu u uzajamnoj borbi oslabljeni, i one druge. Sva historija, i posebno historija husitizma, to potvrđuje.

Zbog toga se, kako stvari stoje, tako i zbog toga, da mu je to dužnost, koju su mu povjerili sachsenweimarski knezovi, Vlačić upleo odmah poslije dolaska u Jenu u stvar kolokvija u Wormsu. On sam nije htio poći u Worms, ali je izradio instrukcije za delegate Thüringije u Wormsu i poslao ih knezu sa popratnim pismom iz Jene u Weimar 3. 7. 1557.

U tome popratnom pismu knezu[30] Vlačić izlaže, da je u svome priloženom pismenom sastavu o budućem kolokviju postupao više brižljivo i slobodno nego umjereno i skromno. On vidi veliku opasnost (a Vlačić stalno vidi neku veliku opasnost) prave vjere i u takvim prilikama veću važnost dobija opće dobro nego privatni izgled. On se također uzda u pravednost i mudrost kazne.

Za sebe, kaže Vlačić dalje u tome pismu, on je u najvećoj mjeri uznemiren pri pomisli na rušenje husitskih crkava i njihove religije, koje je posve istovetno sa sadašnjim stanjem luteranskih crkava. Malo godina poslije spaljivanja Husa i njegova nestanka, započeli su Rokicana, grad Prag i sva dika (»totus flos«) naučnika i političara u Češkoj da pregovaraju o izmirenju s Antichristom ili s babilonskom bludnicom (»Seu Babylonica Thaide«), da bi se zatim sve više i više izjednačili[31] (t. j. postali slični Rimu i papizmu). Druga strana, manjina i prosti puk, ponajviše Taborićani počeli su da se još dalje odmeću od pape, nego što je to činio Hus, da pogreške papinske brižljivije istražuju i pobijaju.[32] Vlačić navodi, da ima njihovu (taborićansku) vrlo prosvijetljenu i iscrpnu konfesiju gotovo u svim stvarima, koje su sada sporne baš u smislu naših (t. j. evangeličkih) crkava.[33]

[30] Weimarski Arhiv Reg. N. 235 list 23 verso, 24 i 24 verso.

[31] »Nam paucis annis post mortem Huss coepit Rokenzana, pragensis civitas et totus flos sapientum ac potentum Bohemiae tractare de reconciliatone cum Antichristo seu Babylonica Thaide, et subinde magis ac magis ad eam accedere«. Weim. Archiv. Reg. N. 235 list 23 verso.

[32] »Contra pauci et ignobiles, potissimum autem Taboritae incipiebant etiam longius a papa, quam Huss fecerat recedere, eiusque errores diligentius pervestigare et clarius retegere ac refutare«. Isto mjesto, list 23 verso.

[33] »Habeo eorum eruditissimam et prolixam confessionem de omnibus ferme nunc contraversis materiis prorsus secundum nostrarum ecclesiarum sententiam«. Isto mjesto, list 23 verso.

Kao i sada (t. j. 1547.–1557.) u Njemačkoj i u husitsko doba u Češkoj postojali su adijaforiste i postojani, i između njih bijedna i svakodnevna prepiranja. Ali kad su poslije otprilike dvadeset godina poslije Husove smrti Pražani i cvijet Husita pregovarali na Baselskom koncilu s papistima, s malim izuzecima primili su jaram Antikristov i tako su postepeno sve više i više bili gaženi od papista, da se čini, kao da je Husovo učenje kod njih već uništeno. Sigurno je, da nije došao Luther, Husiti bi već bili posve nestali.[34] Baš tako crkvene stvari u Njemačkoj sada srću u propast. On, Vlačić, i još nekolicina zovu i upozoravaju, ali u pustinji, gdje nikoga nema, da čuje. Poslije toliko jasnog pisanja, kojim je odbijen i veliki interim i drugi mali, poslije tolikih šteta, koje su njemačkim protestantima nastale od tih kuga, gdje su ljudi (pita Vlačić), koji bi čuli i tražili, da se iz njemačkih protestantskih crkava odstrane oni sramotni idoli i znakovi Antikristovi, kako ih Apokalipsa zove. I prema kraju pisma Vlačić postaje sve više biblijsko-proročki patetičan. On vidi, kako ljudi rade, pišu i čitaju suprotno od onoga, što bi trebalo: neka ostanu one gnusne i otrovne pogreške u tijelu i u srcu crkve, dok polako sve više i više ne postane mlitava i ne uvene. On ne će da bude kriv za krv i propast crkve.

Poslije tih vizija Vlačić uporno savjetuje jednome i drugome knezu (braći), da u svoju formulu (izmirenja za Worms) stave ovaj prijedlog: Uporno se traži od svih, koji sudjeluju na kolokviju, da jasno i izrično osude veliki interim, sve male interime, i sve adijaforičke veze, koje su izašle iz interima.[35]

Te su ideje na široko razrađene u Vlačićevu memorandumu od 22 strane. Veliki argument čini i tamo husitska crkva, koju ništa nije moglo da uništi, ni veće znanje, ni umijeće protivnika, ni gruba sila, nego ju je upropastila jedino njihova vlastita nepostojanost i unutrašnja vjerolomnost.[36] Sve to vidi Vlačić, kako se sada ponavlja u Njemačkoj.

On nalazi, da ima dosta podloge u iskustvu, da će oni, koji su 1548. primili uvjete unijaćenja, zavodili rimske obrede i cerimonije i ustupali od ispravnog učenja, to isto učiniti i sada: biti skloni na popuštanja u bitnome. Zbog toga bi trebalo takve ljude isključiti od sudjelovanja na kolokviju. Vlačić daje karakteristike jednoga po jednoga s one protestantske strane, koji su ne samo prije, nego i sada radili na formiranju

[34] »Oriebatur itaque inter illos quasi adiaphoristas et constatiores, miserabilis et diurna concertatio. Tandem cum post viginti circiter annos a morte Huss pragenses et flos Hussitarum cum papistis in concilio Basiliensi transegissent, servatis paucis quibusdam, receptoque iugo Antichristi ita sunt paulatim magis ac magis a papistis oppressi, ut doctrina Huss apud eos penitus iam deleta videatur. Certe, nisi Lutherus venisset, Hussitae dudum plane interissent«. Isto mjesto, list 24.

[35] »Flagitandum' ab omnibus colloquutoribus, ut clare et expresse damnent magnum Interim, et omnia parva, seu omnes adiaphoricas conciliationes, quae ex Interim profluxerunt«. Isto mjesto, list 24.

[36] »Me sane inter alia etiam triste nostroque statui simillimum exemplum extinctae doctrinae ecclesiarum Hussi valde territat. Quos non eruditio, non etiam vis adversariorum, protegente eos clementer domino, extinguere potuit, sed propria levitas ac domestica perfidia evertit«. *Corpus reformatorum*, IX, stupac 199–213.

ustupaka. Odluke takvih uvijek će ići u korist neprijatelja i protestantska stvar će gubiti. Među takva već kompromitirana lica, koja po mišljenju Vlačićevu, ne bi smjela biti pripuštena na razgovore s rimskokatoličkom stranom Vlačić na prvom mjestu ističe vođe druge struje u protestantizmu Filipa Melanchtona, profesora u Wittenbergu, i Johana Brenza. prepošta u Stuttgartu, koji vlada württemberškom crkvom i koji je u Württembergu odobrio i prihvatio interim. Kompromitirani luterani imaju prvo priznati svoje pogreške i javno ih se odreći, prije nego što bi bili pripušteni na kolokvij s rimskim katolicima. On predvida, da će u Wormsu protestanti gubiti, da je prava religija već napola izgubljena (»ad retinendam semiperditam iam veram religionem«) i ako bi knezovi u Weimaru poslije Wormsa htjeli nešto učiniti, morat će raditi odvojeno i na svoju ruku.[37] Zbog toga Vlačić poziva na oprez i uzbunu: treba biti budan i oprezan pred krivom braćom, koja su već svuda.[38]

Knezovi u Weimaru usvojili su Vlačićeva gledišta i njihovi delegati u Wormsu postupili su onako kako je Vlačić htio. Četiri delegata sachsenweimarskog kneza bili su: Erhard Schnepf, profesor teologije i superintendent u Jeni, Victorin Strigel, profesor teologije u Jeni, Hans Stöessel, dvorski propovjednik u Weimaru i Joanes Mörlin, superintendent u Braunschweigu. Navodimo ta imena delegata sachsenweimarskog dvora i thüringške crkve, koji u Wormsu po naređenju kneza zastupaju Vlačićevu stranku i postupaju prema Vlačićevim instrukcijama poradi toga, što će baš prva trojica u idućim godinama (1558.–1561.) postati u Jeni i u Weimaru glavni akteri protivu Vlačića i bitno pridonijeti njegovoj katastrofi.

U prvi mah ti su delegati u Wormsu uvidjeli, da ne će među evangeličkim delegatima dobiti za svoje nepomirljive prijedloge (t. j. Vlačićeve prijedloge, koje im je knez dao kao svoje instrukcije) dovoljnu i potrebnu podršku. Zbog toga su tražili od kneza, da odobri njihovu taktiku i da odmah u početku ne postavljaju zahtjeve za moralnu kapitulaciju glavnih delegata druge protestantske stranke na kolokviju Melanchtona i Brenza, a valjda i drugih delegata. Knez je odobrio promjenu taktike i tako su se obje protestantske grupe složile, da prema rimskim katolicima nastupaju na platformi Augsburške konfesije, koja nije ni za jednu stranu bila sporna, i da se zadovolje formulom opće osude svih zabluda. ne spominjući izričnо nijednu od njih. Ali to gledište nije ostalo do kraja. Predstavnici rimskih katolika umjeli su da izazovu otvoreni spor među prisutnim protestantima time, što su sami iznosili sporne točke dviju protestantskih stranaka i tražili da protestanti iznesu jedinstveno mišljenje o njima. [39]

[37] Vlačićevo pismo knezovima od 2. 9. 1557. od 22 strane, Reg. N. 235, list 30.

[38] »Vigilandum igitur erit, cavendumque a falsis fratribus, quibus iam omnia plena sunt«. *Isto pismo, završetak, list 30 verso.*

[39] *Dr. Rudolf Herrmann*, Thüringische Kirchengeschichte, II, 1947. str. 149.

Tada je došlo, tu u prisustvu delegata njemačkih rimskih katolika, do otvorenog razlaza između dviju protestantskih stranaka, oštrijeg nego ikad prije, koji je poprimao oznake vjerskog i crkvenog raskola među luteranima. Mjesto da na kolokviju budu dvije stranke: rimska katolička i luteranska, nastale su tri stranke, jedna katolička i dvije protestantske. Pritom je svađa unutar protestantskih redova postala mnogo žešća i oštrija od spora između rimskih katolika i protestanata. Ta je svađa, a ne razgovor s katolicima, dala pečat kolokviju.

Predstavnici Thüringije iznijeli su sad, tu pred katolicima, kao svoja sva traženja Vlačićeva. Bili su u manjini i zahtijevali su, da se protestantska većina odrekne svih prijašnjih zabluda i da osudi prijašnje krive postupke. Ako to ne učini, ne može se s pravom pozivati na Augsburšku konfesiju. Raskol je bio u zraku. Jedna strana, thüringska, bila je sklona, da porekne drugoj protestantskoj strani pripadništvo Augsburškoj konfesiji, time i luteranima i evangeličkoj crkvi. Druga strana, protestantska većina, pristaše Melanchtona i Brenza i neutralne struje, stavila je prijedlog, da se Thüringani (t. j. Vlačićevci) odstrane s kolokvija. Oni su zatim sami uz protest napustili kolokvij i Worms.[40]

Desilo se baš ono, što je Vlačić predviđao i čega se i plašio: poslije kolokvija dvije su protestantske stranke postale još više zavađene, protestantizam je u očima svijeta mnogo moralno izgubio i oslabio. Povika na Vlačića kao uzročnika razdora još se pojačala, Thüringska crkva imala je da čistoću učenja, kako ju je razumio Vlačić, ostvaruje sama izolirano i samo na svome terenu idejnim čišćenjem.

U stvari najveći poraz doživio je u Wormsu sam Vlačić. On je »krivu braću« vidio svuda već prije Wormsa. Ako su ta kriva bili oni, koji nisu primali sve njegove stavove i postavke i koji nisu osuđivali sve, što drukčije misle nego on, broj takvih poslije Wormsa nije se smanjio, nego se povećao. A svi su dobili nove motive i nove materijale za borbu protivu Vlačića.

4. U svome pismu weimarskom knezu iz Jene u Weimar od 17. I. 1558., kad su predavanja na sveučilištu bila već počela, ali knez još nije bio svečano proglasio privilegije, koje daje sveučilištu, i kad je vidio, kako se čitavo sveučilište diže protiv njega, jer je to bilo već poslije Wormsa, Vlačić traži izlaz iz proturječne situacije. On je pozvan od kneza, da bdi nad učenjem i nad crkvom, a od samog početka čitavo sveučilište i čitav grad su protiv njega. Vlačić savjetuje knezu, da bi između drugih lijekova, koji se imaju upotrebiti za stvaranje mira u crkvama thüringskog područja i na sveučilištu, primijenio i taj, da prilikom svečanog proglašenja sveučilišnih privilegija knez sam svojim glasom i sa svoje svečane govornice pred čitavim skupom, t. j. dvorom i sveučilištem, kaže jasno koja ima biti glavna namjena, cilj i funkcija sveučilišta, naime čuvati i braniti božanski amanet Krista, Pavla i Luthera i na drugoj strani boriti se protiv svih zastranjivanja sadašnjih i

[40] *Herrmann*, isto mjesto, str. 149.

budućih.[41] A knez bi imao sadašnje zablude tom prilikom izričito navesti.[42] Sve bi to isto tako trebalo jasno istaknuti u kneževoj listini o privilegijama, tako da bi svi nastavnici i studenti znali, od kojih se zabluda imaju čuvati i koje imaju pobijati.[43]

Vlačić se time vraća na onu svoju misao izraženu u velikom pismu od 2. 9. 1557., naime, da će weimarski knezovi, ako budu poslije Wormsa htjeli nešto uraditi (za spasavanje one religije, koja Vlačiću a i knezovima izgleda još prava) morati raditi za sebe, posebno i odvojeno (»per sese tandem separatim agere cogantur«). Sada u siječnju 1558., neposredno prije proglašenja sveučilišnih privilegija, Vlačić predlaže, da to posebno i odvojeno, što treba za sebe da urade weimarski kneževi, treba da bude izražena osuda postojećih krivih učenja (Wittenberžana) i da to bude izraženo i u kneževoj besjedi pri čitanju listine o privilegijama, koja se sveučilištu daje i u samoj listini o privilegijama. Vlačić nije tražio ni manje ni više, nego da knezovi njegova učenja, stavove i postavke propišu kao obavezne za sveučilište u samoj listini o osnivanju sveučilišta i o privilegijama, koje sveučilište dobiva. Prema tome njegova bi učenja postala dio sveučilišnog zakona, obavezna ne samo za sadašnjost, nego i za budućnost. Sam i osamljen u posve neprijateljskoj sredini, Vlačić traži, da se drugima, svima u Jeni, čitavom sveučilištu uskrati i ne prizna ono, za što se on zapravo čitavog života bori, i što stalno i u Jeni za sebe traži (a osobito 1561.): slobodu savjesti, slobodu iskazivanja svoga uvjerenja i slobodu štampe.

Nije čudo, što njegova izgovorena riječ i njegova predavanja nemaju potrebnog učinka. Ali u Jeni ne djeluju više ni njegove pisane ni štampane stvari, koje su u Magdeburgu, u sjevero-njemačkim gradovima, pa i u samoj Thüringiji deset godina (1548.–1557.) primane ne samo bez prigovora, nego i s oduševljenjem. Kad ne može da protivnike uvjeri razlozima, on namjerava da ih prisili, da njegove postavke prime silom, putem državnog zakona, isto onako, kako su neprijatelji postupali s Vlačićem prije i kako će postupati i kasnije, poslije Jene.

Pritom su dvor i sachsenweimarski knezovi spremni da prihvate i ovu Vlačićevu inicijativu i da postupe po njegovu prijedlogu, iako ne usvajaju onaj put, koji im Vlačić predlaže. Mjesto da unose Vlačićeve teze, propisana i zabranjena učenja u listinu o sveučilištu, oni naređuju, da se o tome izradi poseban državni zakon.

Knez je naredio onoj istoj dvojici profesora, koji su bili u Wormsu, Schnepfu i Strigelu i uz njih superintendentu Angeliusu Hügelu, da

[41] »Utile esset pro harum regionum Ecclesiarum et scholarum tranquilltate tua C. in ista sollemni privilegiorum promulgatione, tum sua voce tum concionatoris ex suggesto clare indicare, quis praecipuus scholae huius usus, finis aut officium esse, nempe tueri celesta depositum Christi, Pauli et Lutheri et contra oppugnare omnes corruptelas praesentes et futuras«. Weim. Archiv, Reg. N. 183, list 50 verso.

[42] »Ubi praesentes essent expresse nominatae«. Isto mjesto, list 50, verso.

[43] »Hoc idem etiam diserte fieri oportet in tuae Cels. diplomate privilegiorum, ut omnes doctores et auditores scirent, a quibus corruptelis sibi cavere cuit eis oppugnare deberent«. Isto mjesto, list 50, verso.

izrade spis, kojim će se osuditi vjerske zablude i sektašenja. Oni su prvi nacrt izradili i predali knezu 3. 4. 1558., ali su stavili rezervu, da Vlačić i Amsdorf (dva glavna Vlačićevca) nemaju na tome spisu ništa da mijenjaju.[44] Knez je sazvao u Weimar na savjetovanje teologe i superintendente iz cijele zemlje, t. j. čitavog svog teritorijalnog područja. A na tome području (za razliku od same Jene) Vlačić je imao golemu većinu superintendenata, pastora i propovjednika na svojoj strani, što će se vidjeti kasnije, kad oni budu kao Vlačićevci otpušteni i progonjeni. Na tome savjetovanju iskrsle su velike svađe, jer prvi autori nisu htjeli primiti nijedne Vlačićeve formulacije. Prema materijalima, koje su iznijeli superintendenti a i Vlačić, izradili su konačni tekst Konfutacione knjige Mörlin, Stössel i Musäus. Oni su bili tada Vlačićevci, i tako su ušle u spis oštre Vlačićeve formulacije.

Tako je izdana ta takozvana Konfutaciona knjiga, koja nosi datum izdanja 28. 11. 1558. na kneževu dvoru u Koburgu, kao knjiga na latinskom i na njemačkom jeziku, s naslovom, koji zauzima jednu stranu, jedna od najčudnijih knjiga u historiji, koja je po sadržaju nepomirljiva, doktrinarna i polemička knjiga, a koju je knez vladar usvojio, prihvatio, proglasio i primijenio kao opći zakon za njegove zemlje.[45]

Sam dugački naslov te neobične knjige, teološke i filozofske, pisane oštrim polemičkim stilom, koja je u isto vrijeme državni obavezni zakon, zaslužuje da bude spomenut. On glasi preveden s latinskog: »U ime Presvijetloga kneza i gospodara, gospodina Johana Friderika Drugog, vojvode Saksonske, zemaljskog grofa Thüringije i markiza Misnije (Gornje Saksonske), i u ime gospodina Johana Wilhelma i Johana Friderika mlađeg: Solidno i iz riječi božje preuzeto Pobijanje i osuda istaknutih zastranjivanja, sektašenja i pogrešaka, koje u naše vrijeme hvataju maha i bjesne, da bi uspostavile i propagirale Kraljevstvo Antikrsta Rimskog Pontifika i drugih pomamnih shvatanja, protiv prave religije Svetog pisma, Augsburške konfesije i šmalkadskih članaka upućeno podanicima svih redova njegove Uzvišenosti i njegove braće, napisano i izdano, da bi se uz pomoć Boga mogli čuvati od onih majstorskih prijevara Đavola i izopačene božje riječi i da bi se ustanovljene, priznate, prihvaćene i ispovijedane kršćanske religije – a same Njihove Preuzvišenosti zavjetovale su, da u toj religiji, božjom pomoću ostanu čvrste do kraja i do posljednjeg doba – mogli i oni također držati, kako su i dužni«.

A uvod u tu knjigu ima zakonski oblik. Počinje formulom: »Mi po milosti božjoj . . .« i nastavlja: »svima i svakome od naših odličnika, grofovima, barunima, doktorima, magistrima i profesorima našeg sveučilišta u Jeni, kao i superintendentima, pastorima i crkvenim službe-

[44] *Herrmann*, navedeno djelo, str. 151.

[45] Objavljena su odmah dva njemačka i jedno latinsko izdanje sve u Jeni. Jedno njemačko izdanje štampano je kod Tome Rebarta na 78 listova (156 strana), drugo kod nasljednika Kristijana Rödingera u većem formatu, s većim slovima i na 84 lista (168 strana). Latinsko izdanje štampano kod Tome Rebarta ima 60 listova (120 strana). – Sva tri izdanja sačuvana su u Weimaru.

nicima, vitezovima, upravnicima škola, plemenitim ljudima, upraviteljima i sprovodnicima, načelnicima gradova, sucima, gradskim senatorima, učiteljima (u njemačkom tekstu dodano je još i »Gemeinden«: prostom puku) i ostalim našim i naše braće podložnicima«.[46]

I pošto su razrađene sve zablude, koje treba pobijati i sve istine, u koje treba vjerovati, zakon završava s pozivom na sve navedene staleže i redove, zapovijedajući im: »ovime se milostivo i ozbiljno nalaže i zapovijeda« (*na njemačkom:* »*gnedlich und ernstlich gebietend und befehlend*«), »da se svaki pojedinac drži božje riječi i Svetog Evanđelja i postupa po ovoj konfutaciji i ne drukčije, da se drugoga ne drži i drukčije ne radi, da ne bi iskusio našu ozbiljnu kaznu i nemilost« (prema njem. izdanju Rödingera, list 83, verso).

Latinsko izdanje ima još jednu odredbu, koje oba njemačka izdanja nemaju. To je odredba upućena profesorima sveučilišta u Jeni, »sadašnjim i budućim«, neka znadu, da je škola zamišljena i osnovana od kneževa oca i kneza »za obranu amaneta božanske spasonosne istine Evanđelja i za suzbijanje pogrešaka i sektašenja«. Ista odredba upućena je posebno svim crkvenim i školskim vlastima, pa i osnovnim narodnim školama, da bi se to pobijanje zabluda vršilo po propisanoj knjizi svuda: u crkvama i u školama.

Knezovi su dakle posve usvojili Vlačićevu zamisao. Samo su u izvođenju išli mnogo dalje, primajući nove Vlačićeve prijedloge. Nisu propisana učenja samo za sveučilište, nego i za sve crkve i škole. Svake nedjelje imali su pastori dužnost, da propisane istine čitaju iz te knjige vjernicima. Isto su morali raditi i učitelji i nastavnici u svim školama.

Registar knjiga sadržava popis zabluda i sekta, koje se pobijaju. To su učenja i sekte Servitiana, Schwenckfelda, Osijandera, Antinomista, Anabaptista i Zwinglijevaca. Sve je to pobijao i Wittenberg i Melanchtonova grupa. I tu su se Wittenberg i Jena uglavnom slagali, samo što je svako pobijanje, koje je vršio Vlačić svojim južnjačkim temperamentom i slavenskom upornošću, bilo oštrije. Ali zatim dolaze na red zablude i sektašenja Wittenberžana, kako ih Vlačić pobija već 10 godina. To su mišljenja Wittenberške škole o slobodnoj volji, Majorovo (opet Wittenberško) učenje o nužnosti dobrih djela (za spas) i stavovi adijaforista (Melanchtona) o neutralnim stvarima.

Prema konfutacionoj knjizi Wittenberžani nisu drugo do sektaši. I kao sektaši oni su još uvijek najugledniji učitelji. Pa iako griješe i u

[46] »Omnibus et singulis nostris praelatis, comitibus (na njemačkom: »Grauen«), *Baronibus* (na njem.: »Herrn«), *doctoribus, magistris et professoribus Academiae* nostrae Jenensis, nec non superintendentibus, pastoribus, concionatoribus (na njem.: »Haupt- u. Amtleuten«), ducibus militaribus (na njem.: denen von der Ritterschaft«), praefectis (na njem.: »Kastnern, Gleitsleuten«), *consulibus* (na njem.: »Bürgermeistern«), iudicibus (na njem.: »Richtern«), decurionibus municipalibus (na njem.: »Raethen der Städte«), ludi magistris (na njem.: »Schulmeistern«), et reliquis nostris Fratrumque nostrorum subditis und coniunctis (na njem.: »und sonst unsern und ihrer Liebsten Unterthanen und Verwandten«).

griješkama ostaju, ne smije im se nitko oduprijeti. Oni traže da ostanu nedirnuti i nepogrešivi. To nisu obična braća, nego rukovodioci.[47]

Teze protiv Wittenberžana, koje iznosi Vlačić u konfutacionoj knjizi, jesu ove: 1. Osnovna važnost čistoće učenja; 2. Toleriranje wittenberških učenja utječe na narod tako, da on misli, da se od čistoga učenja odustalo; 3. Wittenberžani postupaju suprotno od onoga, što je učinio Luther: on se uvijek isprsavao protiv svakoga protivnika, a ovi prave neprijateljima mostove, stvaraju filozofiju i prazna ljudska pravila; 4. Primjena već prije odbačenih ceremonija (rimskih) izvor je uzbune i smutnje među ljudima; 5. I apostoli su prekršili farizejska pravila; 6. Osnovno je biti oprezan, kad neprijatelji nešto traže od nas, a Wittenberžani se toga ne drže. Treba uvijek postavljati pitanje: zašto neprijatelji to traže od nas. Kad se traži sloga s neprijateljem, treba pitati, u kome cilju, kakvu namjeru ima neprijatelj. Neprijatelj se ne će zadovoljiti time, da se mijenjaju samo ceremonije; nego će polazeći od malih ustupaka tražiti veće i u odstupanju od doktrine.[48]

Tim prkosnim i otvorenim neprijateljima u vlastitim redovima, koji se sada poslije pobjede nad adijaforijom toliko isprsuju, treba stati na put i slobodno i otvoreno kazati im u lice: da li je u njima ostalo i iskre prave vjere, da ne saginju koljeno pred Balom i da ne primaju znak životinje[49] (Babilonske bludnice)?

Adijaforizam treba stoga osuditi, jer je on napustio ne samo augsburšku konfesiju, nego i svaku kršćansku konfesiju. Njega treba s prezirom izbaciti iz crkve i vjernike upozoriti, da se čuvaju od takvih sljeparija.[50]

5. Knjiga o propisanim učenjima bila je, prema namjerama Vlačićevim, ma koliko se to činilo proturječno, jedan od potrebnih putova za idejno ujedinjenje luteranizma, njemačkog u prvom redu, zatim skandinavskog. Vlačić je već deset godina stvarao doktrinarnu bazu za takvo ujedinjenje. Ta je baza bila luteranska doktrina, razrada i produbljenje luteranskih teoloških stavova, koji su uključivali i teološku filozofiju i teološku spoznaju. U tom su pogledu Vlačić i njegova stranka u luteranizmu bili čisti luterani, mnogo čistiji i mnogo dublji od Melanchtonovaca. Vlačić je ušao u historiju luteranizma kao glavni predstavnik i osnivač struje »gnoseoluterana«, teoretičara luteranske spoznaje, teološke teorije spoznaje. Ta spoznaja ima da istraži, ustanovi i prikaže

[47] »At sectarii sunt domestici in nostris scholis et palastris versati, non solum ut fratres verum etiam ut duces et praecipui Antesignari armati autoritate et opinione Veritatis ... qui in Ecclesia summum locum et gradum docendi obtinentes in manifestos errores labuntur: et tamen sibi tamquam praecipuis Doctoribus per omnia fidem adhiberi postulant« (List 57 latinskog izdanja).

[48] »Item hostes non contentos esse mutatione ceremoniarum: sed ad bis parvis initiis progressus facere ad doctrinae corruptelas«. List 52 latinskog izdanja.

[49] »Quae non curvarint sua genua coram Baal, ne acceperint Characterem Bestiae«. List 54 latinskog izdanja.

[50] »Ideo necesse est eum (Adiaphorismus) ... et ex Ecclesiae explodi et contra similes praestigias pios muniri«. List 55 latinskog izdanja.

prirodu čovjeka i prirodu odnosa (teološkog) čovjeka prema bogu. Elementi spoznaje jedne i druge prirode jesu: čovjekova volja i sve, što na nju utječe, uloga čovjekove volje (i boga) u čovjekovu traženju spasa, uloga drugih stvari u odnosu između čovjeka i boga, osobito uloga dobrih djela. Jedini izvor za ustanovljivanje toga i za spoznaju čiste istine čine Stari i Novi zavjet, zavjetne knjige. Zavjetne knjige su pisali ljudi nadahnuti bogom, bliski bogu, i oni su opisali suštinu čovjekove prirode i suštinu prirode odnosa između čovjeka i boga. Stara crkva držala se te spoznaje i postupala po njoj. Rimska crkva je tu spoznaju napuštala od 4. stoljeća dalje sve više i više, zamjenjujući je vlastitim novim doktrinama, bez veze i u suprotnosti sa smislom zavjetnih knjiga. Ona je iskvarila prvobitnu i pravu spoznaju i zamijenila je svojim učenjima, nastalim iz političkih razloga. Zbog toga ona i ne dopušta, da originalno Sveto pismo, bez njena tumačenja i prerade dođe u ruke vjernika. Luther je vratio teološku spoznaju na klasične izvore, na zavjetne knjige. Lutherova misao nespojiva je s misli rimskih katoličkih teologa, jer svaka od tih misli crpe spoznaju iz posve drugog izvora. Te se misli ne mogu srasti ni u jednom kompromisu, nego mogu svaka na svome području, svaka sama za sebe, djelovati. Prema tome ne treba ni tražiti ni pristati na ma kakav kompromis s Rimom, jer taj kompromis isključuje rezultate Lutherove spoznaje i njegova osnovna učenja.

Osnovna Lutherova učenja pokolebana su u luteranskim redovima u borbi jedne luteranske stranke za kompromis s Rimom 1548.–1551. i druge luteranske stranke protivu takva kompromisa. Sada (1557. i 1558.) prošlo je deset godina i ljudima u protestantizmu stavovi nisu jasni. Ljudi ne znaju, šta je dobro, što zlo. Kako po shvaćanjima Vlačićevim svaki kompromis s Rimom vodi k napuštanju luteranske spoznaje, ne treba da luterani ulaze u razmatranja o takvu kompromisu. Za njih je osnovno njihovo unutrašnje jedinstvo, a to se jedinstvo ne može postići bez idejne podloge, bez teoretskog i spoznajnog jedinstva, bez jedinstva u doktrini. Kad se takvo jedinstvo u doktrini ne može odmah i najedamput postići generalno, nužno ga je ostvarivati postepeno, po pojedinim oblastima. U tome smislu konfutaciona knjiga sachsenweimarskog kneza, koja je bila Vlačićevo djelo, imala je da bude sredstvo za stvaranje jedinstva u doktrini na području, na kome se protezala svjetovna i crkvena vlast, a obje vlasti u luteranizmu bile su istovetne, toga kneza.

Kad se idejno jedinstvo učvrsti u Thüringiji i hanzeatičkim gradovima, u južnoj Njemačkoj i u austrijskim zemljama, pa i u jugoslavenskim područjima, bit će prisiljeni prvo neutralci, zatim i protivnici, da mu pridu. Austrijsko protestantsko plemstvo šalje sinove na studije u Jenu, jer već smatra, da je Vlačićeva nauka ispravna. Tako je i u Kranjskoj. Kad se tako stvori prvo idejno jaka luteranska jezgra, zatim puno idejno jedinstvo luterana, bit će oni tako jaki, da udarivši most preko jugoslavenskog područja prodru idejno i politički i u Italiju i ugroze papu na njegovim talijanskim pozicijama.

To nije bio prvi takav pokušaj u Vlačićevu nastojanju i Vlačićevoj crkvenoj politici u Njemačkoj. Već godine 1553. potpisale su crkve u

Hamburgu, Lübecku, Lünaburgu i Magdeburgu (ukupno 68 pastora i propovjednika) Vlačićevo učenje o doktrini, koja se odnosila na dobra djela, a koja je bila prvotno luteranska, suzbijajući, skupa s Vlačićem wittenberške spoznajne reforme i usvajajući gotovo one iste postavke Vlačićeve, koje je sada sadržavala konfutaciona knjiga.[51] A kao jučer. 15. 7. 1556. pisali su Paul von Eitzen, superintendent u Hamburgu, i još dva potpisana propovjednika, Vlačiću i Wigandu: »Odajemo priznanje vašem radu i pozivamo vas, da se čvrsto borite s istom svetom borbenošću protiv Satane i njihovih počela. Mi ćemo pomoći vaše postupke«. (I na kraju hamburška crkva i gradski senat u Hamburgu svojom odlukom od 19. 7. 1560. usvojili su sve osnovne teze konfutacione knjige sachsenweimarskog kneza, stavljajući uvjet, da se u Hamburgu nitko ne će pripustiti crkvenoj funkciji, ako svojeručno ne potpiše Hamburšku konfesiju protiv interima, protiv Osijandre, protiv Majora i protiv sakramentara. U jedan dan su pastori u Hamburgu potpisali i primili tu odluku.[52]

Hanzeatički gradovi primali su jednodušno i bez ma kakva znaka otpora Vlačićeve postavke i članke vjerovanja ili osude drugih gledišta, a u Jeni je konfutaciona knjiga istog sadržaja izazvala opći otpor. Tome raznolikom držanju prema Vlačiću i njegovim učenjima ima više uzroka. Hanzeatički gradovi bili su samostalni i slobodni gradovi, više trgovački, brodarski, pomorski, više bogati i više napredni. Oni su svi sa čitavim svojim crkvenim rukovodstvom bili na strani Vlačićevoj u njegovoj epohalnoj borbi 1548.–1551. protiv cara, saksonskog velikog feuda i protiv Wittenberga i Melanchtona. Ono, što su već jednom osudili, nije im bilo teško ponovo osuditi. Na crkvenom rukovodstvu bili su u tim gradovima isti crkveni ljudi iz Lutherova vremena i iste crkvene tradicije. Brutalna ruka moćnog Augusta Saksonskog bila je kratka, da dosegne do sjeveronjemačkih gradova. Nikakve ambicije nisu razdirale tamošnje teologe, da stvore posebnu teologiju i posebnu školu, da brane neke svoje posebne postavke, jer sveučilišta, ni u jednom od tih gradova ni na njihovu području nije bilo. Da je nekog kvasa i bilo, on nije imao ni sredinu, ni temperaturu, da se podigne i razvije.

U Jeni je bilo sve drugačije. To je bio mali grad i feudalni grad u maloj državici. Čitava Thüringija imala je površinu jedva nešto veću od Kosmeta ili otprilike peti dio površine NR Hrvatske. A Jena nije ni bila glavni grad te državice. Taj mali grad imao je feudalnu vrhovnu upravu i feudalno sudovanje. Ljudi kneževa dvora u Weimaru hapsili su građane u Jeni i u Weimaru, naređivali istrage i sami istrage vršili. Grad je imao od početka siječnja 1558. sveučilište s privilegijom kneževom, izdanom mjesec dana kasnije. Sveučilišta wittenberške stranke bila su blizu. Između profesora sva tri sveučilišta postojale su veze lične i porodične. Svi su profesori bili uvelike egocentrični, oholi, osjetljivi,

[51] »Die Bekenntnis der Kirchen zu Hamburg«, Hamburg, 1728, str. 221.–227.

[52] *Johann Heinrich Höck*, Bilder aus der Geschichte der Hamburgischen Kirche seit der Reformation. Hamburg, 1900., str. 32.

zavidni i nemalo brbljavi. Vlačić navodi, da je Strigel ušao s njim u borbu zbog »bezgranične ambicije« i kao glavnu manu navodi brbljavost. Usto su ga podbadali protiv Vlačića Wittenberžani i Leipcižani i posebno još njegov tast, kneževski savjetnik dr. Franz Burkhardt, najpovjerljiviji prijatelj Filipa Melanchtona.[53]

Jena je bila u blizini države Augusta Saksonskog na udaru njegovoj oružanoj sili. Građani Jene sjećali su se, kako je brat toga bezobzirnog kneza 1547. lako svladao oca sadašnjeg weimarskog kneza i više su vjere poklanjali vojnoj sili i političkoj ekspanzivnosti Augusta Saksonskog, nego moralnim i vjerskim načelima Vlačića i weimarskog kneza. Jena je smatrala, da je konfutaciona knjiga izazov Augustu, osuda politike Augustove dinastije i očekivala je reakciju Augusta i svrgnuće weimarskog kneza Johana Friderika Srednjeg. Sve će se to opet desiti u suglasnosti sa carem. Oni su očekivali, da će August okupirati Jenu i Weimar, kako je njegov brat bio zauzeo i zadržao Wittenberg i nisu se u tome svome strahu mnogo ni varali. Do toga je stvarno došlo 1566., kad je August svrgnuo i zarobio Johana Friderika po nalogu cara.

Između dva straha pred vlastitim knezom, koji je slab, i pred drugim susjednim, koji je ekspanzivan i bezobziran, oni su podlijegali utjecaju većega straha.

Prvi otpor protiv konfutacione knjige došao je od onih teologa, koji su bili sastavljači prvog nacrta konfutacione knjige. To su bili Schnepf, Strigel i Hügel. Konfutaciona knjiga, koja je postala zakon, bila je u svom konačnom tekstu nešto posve drugo od onoga, što su oni izradili. Da ne bude sumnje, da su oni odgovorni za objavljeni tekst, oni su se prvi od njega ogradili.

Schnepf je uskoro umro, ali su Strigel, a pod njegovim utjecajem i Hügel, nastavili. Vlačić tvrdi,[54] da je dvor svim silama nastojao, ne da pridobije Strigela za konfutacionu knjigu, nego da ga samo umiri, da ne diže galamu. Kako to nije uspjelo, knez je dao u noći od 25. na 26. 3. 1559. (t. j. na Uskrs uveče) uhapsiti u Jeni Strigela i Hügela. Jedan odjel kneževih strijelaca digao je jednoga po jednoga iz kreveta i odveo ih prvo u zatvor u Leuchtenburg, a zatim u Grimmenstein. U zatvoru su oba zadržana šest mjeseci.[55]

Sva krivica za to hapšenje, koje je upisivano kao surovo i odvođenje u feudalni zatvor daleko od kuće i od Jene, pripisivano je Vlačiću, sva odgovornost svaljivana je na Vlačića. Navodilo se, da peticiju, koju je sveučilište uputilo knezu, da se Strigel oslobodi iz zatvora, Vlačić nije htio potpisati. To se na štetu Vlačićevu navodi i danas.[56] Strigel je bio glavni protivnik Vlačićev i na sveučilištu i na fakultetu i činilo se, da se Vlačić riješio svoga glavnog protivnika trpajući ga u zatvor feudalne kule. Uzalud je Vlačić i tada i kasnije dokazivao, da on nije »ni na koji

[53] Vlačićevo svjedočanstvo u njegovu spisu na Senat u Strasbourgu 1568.

[54] U istom izvještaju strassbourškom Senatu, 1568.

[55] *Herrmann*, navedeno djelo, str. 150.–152.

[56] *Herrmann*, isto mjesto, str. 152.

način savjetovao hapšenje i da nije ni znao, da će do njega doći« – a kao dokaz svoje nevinosti navodio je, da dvor i onda, kad je njega optužio i otpustio sa sveučilišta i kad je izrađivao popis njegovih krivica, nije nikad prigovorio njegovoj javno učinjenoj izjavi, da ne snosi nikakve odgovornosti za to hapšenje. Uzalud je također Vlačić ponavljao, da je i on stekao uvjerenje, »da ruka svjetovne vlasti nije prikladna da iskorijeni doktrine, koje su pogrešne«.[57]

Sve to nije koristilo. Strigel je za Jenu izašao iz zatvora s aureolom mučenika, Vlačić je postao još više omražen. (I poslije Drugog svjetskog rata i svih zbivanja u njemu, profesori u Jeni ne prestaju ni 1958. da obrađuju martirij Strigelov iz Jene, da okreću i da prevrću tu čudnovatu mogućnost, da je jedan Nijemac prije 400 godina bio u zatvoru šest mjeseci zbog toga, što nije usvojio religiozne, filozofske i političke poglede, što mu je njegov knez propisao.)

6. Iste godine, kad je objavljena konfutaciona knjiga u Jeni, objavio je Wittenberg svoj štampani odgovor na nju. Na knjigu od 120 strana normalnoga sloga Wittenberg je odgovorio sa četiri puta većom knjigom od 514 strana. Wittenberška knjiga sadržava dokumentaciju o postupcima Wittenberga i Wittenberžana u borbi za interim (1548.–1551.). Ona ponavlja tekstove, zaključke i stavove i čini tako indirektnu obranu od Vlačićevih optužbi i 500 strana sistematske, umješne, dokumentirane polemike s Vlačićem. Čitav spis čini književno djelo i istovremeno nepoštedno napadanje na Vlačića i Vlačićevce s autoritetom Melanchtona i pod okriljem silnog izbornog kneza Augusta, pobijanje osnovnih stavova konfutacione knjige o slobodi volje, dobrim djelima i adijafori.

Dokumentacija se odnosi na postupke teologa Wittenberškog sveučilišta u doba carskog augsburškog zakona o interimu, odluke provincijskih foruma pod utjecajem wittenberških teologa, što su pojedini teolozi, forumi i komisije »o stvarima, koje se odnose na religiju, poučavali, uvjeravali, ispovijedali, odgovarali ili popuštali«.[58]

Prema toj dokumentaciji izlazilo bi, da Wittenberg nije odstupao ni u interimu od osnovnih učenja luteranizma, da nije ni interim primao bez rezerve, da nije odobravao sve, što je carski zakon propisivao, da je opominjao i proricao negativne posljedice od nametanja religije silom i da je samo tražio most između državnog zakona i luteranskih učenja i ustanova.[59]

[57] U istom izvještaju Strasbourškom senatu, 1568.

[58] Latinski naslov djela glasi: »Expositio eorum, quae theologi Academiae Wittenbergensis et harum regionum alii, qui his adjuncti fuerunt in deliberationibus provincialibus et alioqui extra has, de rebus ad Religionem pertinentibus, monuerint, suaserint, docuerint, responderint, concesserint, illo tempore, quo et de his ipsis et de libro Augustano, qui nominatur INTERIM, qualis esset quaesitum fuit et tractatum. Et edita de sententia professorum Academiae Wittenbergensis, Wittenberge. 1599.«

[59] Ma da je taj spis kompendij dokumentacije, nisam u njemu mogao pronaći, ma da sam tražio, tekst onog kapitulantskog pisma Melanchtonova Karlovicu datiranog IV. Calend. Maii, 1548., koje je već tada bilo više puta objavljeno.

Wittenberška knjiga čitana je u Jeni. Dajući argumente protiv odredaba konfutacione knjige i prikazujući stvari jednostrano, ona je dalje lijevala ulje u vatru razornih strasti i razdora. Štampu, koju je za svoju stvar iskorišćivao Vlačić, umio je Wittenberg isto tako majstorski iskoristiti za svoju stvar. Pritom je Wittenberg imao politički jače zaleđe, više *sredstava*, više *ljudi* i *idejno jedinstvo na svome sveučilištu*, iako je i tamo svih deset godina borbe također postojala Vlačićeva grupa i opozicija. Vlačić je u Jeni imao na filozofiji neke tihe pristalice, ali su otvoren solidaran stav s njim zadržali samo teolozi, i to kako je izloženo, samo oni, koje je on tamo doveo.

7. Kad bi se na Vlačića kao na crkvenog političara gledalo izolirano, što se čini ne jednom, i samo sa gledišta uske regionalne važnosti konfutacione knjige i propisivanja obaveznih učenja za jedno malo područje, što ih propisuje feudalna vlast, jedna državica, odnosno s gledišta faktičkog stanja u protestantskoj Njemačkoj za vrijeme trajanja Vlačićeve borbe malih državica, u kojima je svaki teritorijalni knez istovremeno svjetovni i crkveni glavar, a masa vjernika je obespravljena politički i crkveno, moglo bi se zaključiti, da i Vlačić nije bio drugo nego lokalan doktrinarni tiranin, što mu je obilato spočitavano.

U stvari Vlačić nije bio to, nego suprotno od toga. On se nije borio za feudalizaciju, nego za demokratizaciju crkve, ne za propisivanje učenja u jednoj zatvorenoj državici, nego za idejno jedinstvo na velikom prostoru. Zbog toga je bilo onakvo razumijevanje za njegovu borbu, postavke, zaključke i prijedloge baš u naprednijim hanzeatičkim trgovačkim gradovima i trgovačkim gradovima uopće, a odatle je dolazilo njegovo sukobljavanje sa svakim feudom, pa i s feudom njegove vlastite stranke.

Oko dvadeset godina (1555–1575) t. j. od vremena prije Jene pa do svoje smrti Vlačić se neprestano bori za ustanovu crkvenog sinoda, t. j. općeg kongresa čitave luteranske crkve i konfesije, koji bi, donoseći o svim idejnim i organizacionim stvarima načelne i konkretne odluke, bio podloga za demokratizaciju crkve, bio iznad samovolje partikularističkog feuda i učvršćivao tim putem jedinstvo doktrine i organizacije.

U glavnom zemaljskom arhivu u Weimaru[60] sačuvana je Vlačićeva štampana knjižica, koja sadržava Vlačićev plan o tome sinodu na 108 štampanih strana s potpisima 46 vrlo uglednih predstavnika luteranske crkve.[61] Sudeći prema potpisima i funkcijama predlagača (a crkvene

[60] Reg. N. 271.

[61] Potpisnici su vrhunski crkveni funkcioneri među njima i 22 superintendenta. Prema gradovima i područjima potpisnici su 3 iz Jene, 3 iz Weimara, 2 iz Magdeburga, 3 iz Bremena, 1 iz Hamburga, 3 iz Regensburga, 2 iz Lindave na Bodenskom jezeru, 1 iz Braunschweiga, 1 iz Novog Brandenburga, 4 iz Naumburga, 1 iz Rostocka, 1 iz Koburga, 1 iz Halberstadta, 1 iz Northausena, 1 iz Altenburga, 1 iz Orlamunda, zatim po jedan iz Gothe, Gothena, Grasfurta, Salfelda, Elsfelda, Weide, Eisenacha, Newstadta, Kreuzberga, Altstedta, Ossmanstedta, Bombelta, Kahle i Ronsnenberga. Tome su se pridružili i propovjednici iz Mansfelda. – Među potpisnicima su također Amsdorf, Musäus, Wigand, Judex, Gal, Hesshusen, Westphal, Stössel, Mörlin, Rosin, Martin Wolf i drugi. Zbog toga se i zove »Suplicationschrift«.

funkcije i mjesta teologa često su se mijenjale), spis je sastavljen i predložen krajem 1558, ili početkom 1559, a tiskan je 1560. Prama jednom mnogo kasnijem navodu Matije Vlačića objavljena su tri izdanja ove knjižice. Na spisu je potpisan Simon Musäus kao profesor u Jeni, a Wigand i Judex potpisani su sa svojim crkvenim funkcijama u Magdeburgu, t. j. nisu još bili u Jeni.

Vlačić se u Jeni borio već za to, da se taj njegov i njegove grupe program objavi.

Objavljeni spis je u stvari molba potpisanih teologa, trojice »onih teologa, koji su se poslije smrti Martina Luthera borili protiv zastranjivanja, iskrivljivanja i sektašenja, za saziv jednog slobodnog i kršćanskog sinoda«, koja se upućuje sachsenweimarskom knezu, njegovoj braći i drugim kršćanskim (t. j. luteranskim) knezovima i staležima Augsburške konfesije.

Spis sadržava razradu ovih materija i to ovim redom:

prvo: što je prava namjena, cilj, svrha, upotreba i korist toga sinoda i zajedničkog rješavanja na njemu;

drugo: koja se sporna pitanja imaju na sinodu raspraviti;

treće: koji se učitelji i koja lica imaju pozvati na sinod;

četvrto: po kojem će postupku sinod raditi, kakav red ima da se primi za iznošenje stvari, za njihovo upoznavanje, pretres i odluke o njima.

U pitanju, tko će biti pripušten na taj sinod luteranske crkve, predlagači su odmjereni. Ne protive se sudjelovanju necrkvenih osoba, ako takve osobe budu pripuštene kao ravnopravni sudionici i u nekom razmjeru sa crkvenim licima i budu postupale u »kršćanskoj skromnosti«. Ne mogu biti pripušteni papisti i sektaši, t. j. takvi, koji su kao sektaši pravilno osuđeni. Svi pozvani i pripušteni položit će zakletvu, da će se držati čiste istine. Tako će položiti zakletvu i suci, tužioci i optuženi na sinodu, bili oni i svjetovnjaci i knezovi. Pri izboru osoba ne treba paziti, kakav je njihov crkveni, svjetovni i obrazovni rang, da li su doktori, superintendenti, pastori, đakoni, učitelji ili studenti, nego s kakvim darovima raspolažu, kako su bili postojani u vjeri, progonima i nevoljama. Isto mjerilo treba primijeniti i pri izboru svjetovnih lica. Svjetovni ugled (sila i moć) ne smiju dobiti prednost pred stvarnim pravim i duhovnim talentima.

Predlagači su svijesni, koliko su sinodi teška i kompli cirana stvar i kako prema historijskim iskustvima ishod njihova rada nije povoljan. To dolazi od žudnje učesnika za vlašću. »A tiranska oholost i slugansko i pritvorno držanje lica dva su besmislena zla«.[62]

Iako je objavljen prijedlog potpisan od velikog broja rukovodilaca u crkvi iz svih krajeva Njemačke, bila je to inicijativa jedne stranke.

[62] Reg. N 271, list 35.

Vlačićeve, koju je druga stranka dočekala s nevjericom, sumnjama, prigovorima i predbacivanjima. Opet su oni, koji su predlagali crkveni sinod, napadnuti kao ljudi, koji hoće drugima da propisuju zakone, koji hoće drugima da budu suci, koji se pretvaraju u cenzorski prut, koji organiziraju sinod, da se na njemu postupa po njihovoj volji, koji diktiraju knezovima i naređuju sinod, kakav njima treba.[63]

U stvari svi su ti prigovori išli lično Vlačiću. Svaki je znao, da je prijedlog o sinodu njegov, da on dobija suglasnost svojih pristaša, ali da je on glava, koja vodi. Štampani primjerak otišao je na razne feudalne dvorove i u razne gradove, i svi ti dvorovi, i kad su bili kritički, nisu bili a priori sumnjičavi i nisu smatrali, kao Wittenberg, Leipzig i sve više Jena, da u svakoj Vlačićevoj inicijativi ne treba gledati suštinu i pozitivnu namjeru, nego podvalu. Stoga su aktivni i ratoborni Vlačićevi neprijatelji bili i tim više razdraženi i s tim su glasnije nastojali, da novu Vlačićevu inicijativu omraze.

Vlačić ovako ponavlja riječi napadača: »Ne ćemo, da oni nama propisuju, što oni prema svojoj volji smatraju za ispravno. Tko je dao tim ljudima u Jeni pravo, da oni sa svojim urotnicima budu gospodari, pape, cenzori i diktatori u slobodnoj Kristovoj crkvi, koji, ako se stvar pravo uzme, ne samo nama neuglednima, ili kako nas zovu Schwärmerima, nego i samim preuzvišenim knezovima i kršćanima propisuju, diktiraju i zapovijedaju«.[64]

I Vlačić tek što je pustio u svijet prijedlog za saziv sinoda, kao »suplikaciju« morao je već da troši vrijeme i energiju, da taj napadnuti prijedlog brani, da piše »Apologiju suplikacije« od 74 strane.[65] Pored toga je izradio opsežan odgovor na 16 velikih strana na primjedbe Filipa o sazivu sinoda.[66]

Ma da ni taj pokušaj Vlačićev nije uspio, on nije do kraja života više od njega odustao. Poslije odlaska iz Jene on je osjećao potrebu sinoda i tražio saziv sinoda mnogo odlučnije nego prije: trebalo je da postoji neki forum iznad samovolje pojedinih knezova, koji bi ne samo odlučivao o načelnim pitanjima luteranskog učenja, nego koji bi mjerodavno odlučio i o njegovoj ličnoj stvari: da li su njegova učenja ispravna ili su ona pogrešna samo zato, što je on postao nepoćudan nekome knezu, feudalcu ili nekome sveučilištu u feudalnoj službi.

Zbog toga je Vlačić problem sinoda dalje obrađivao, pa i u VII. (završnom) traktatu II. dijela Ključa, objavljenom 1567.

[63] Tako reproducira njihove napade sam Vlačić: Reg. N 273, list 1.: »Primum igitur illud sit, quod nos passim acerbissime exagitant clamitantes, nos aliis prescribere leges, nos solos velle esse iudices, nos censoria virgula, omnia in synodo pro nostro arbitrio regere velle, nos etiam ipsis principibus dictare ac imperitare de synodo pro libitu«.

[64] Reg. N 273, list 1. Weim. Archiv.

[65] Isto mjesto Reg. N 273.: »Apologia Theologorum Jenensium pro supplicatione contra ...« i t. d.

[66] Reg. N 355.

8. U međuvremenu Vlačiću je zadavao mnogo posla Strigel, njegova agitacija, kritika i napadi. Već 1558., kad su učestali napadi Strigelovi na Vlačića, poslije skupštine teologa u Weimaru za izradu konfutacione knjige, koji nisu primili Strigelovu formulaciju, Strigel na predavanjima na fakultetu grdi Vlačića, koji predaje na istom fakultetu i huška studente protivu Vlačića.[67] Knez je već tada prije Strigelova zatvaranja naredio diskusiju, koju imaju pred njime održati Strigel i Vlačić. Vlačić je nastojao, da do te diskusije ne dođe, ali je ona održana i Strigel je Vlačića optuživao i grdio pred knezom isto onako kao i pred studentima.[68]

Dok je Strigel bio u zatvoru (1559), bio je Vlačić pozvan od kneza, da ode u zatvor do njega i da ga uvjeri da nije u pravu. Vlačić se tome protivio i pristajao je na javnu diskusiju sa Strigelom o svima spornim pitanjima, kad Strigel bude na slobodi.

Tako je došlo do velike javne disputacije između Vlačića i Strigela, o slobodi volje ili bolje: o slobodnoj volji (»de libero arbitrio«), koja je održana na dvoru u Weimaru i koja je započela 2. VIII. 1560. i trajala daljih sedam dana, osim jednoga, prije i poslije podne, tako da je održano 13 zasjedanja.[69]

Toj disputaciji u weimarskom dvoru prisustvovao je knez Johann Friderik Srednji, njegova dva brata, svi dvorski funkcioneri, velik broj slušača i studenata iz Jene, Wittenberga, Leipziga, Erfurta i drugih mjesta. Zasjedanjima je predsjedavao dvorski kancelar Bruck.[70]

U prvih sedam zasjedanja napadao je Strigel stavove, koje je postavljao Vlačić, i Vlačić je morao na kritiku Strigelovu odgovarati. Idućih sedam dana postupak je bio obratan: Vlačić je napadao postavke Strigelove, i Strigel je morao odgovarati na Vlačićevu kritiku i na njegova pitanja.[71]

[67] Vlačićevo svjedočanstvo u pismu pisanom za Senat u Strasbourgu 1568. Taj Vlačićev spis objavljen je više puta. Njega je objavio i *Twesten*, Matthias Flacius Illyricus, Berlin, 1844. Twestenovo izdanje postoji u Zagrebu u knjižnici Jugoslavenske akademije. – Taj Vlačićev navod nalazi se na str. 81 Twestenova izdanja.

[68] Isto mjesto, str. 82.

[69] *Karl Heussi*, Geschichte der theologischen Fakultät zu Jena, Weimar 1954, str.51.

[70] *Heussi*, Isto mjesto, str. 51.

[71] *Disputacija je izdana u više izdanja. Prvo izdanje objavljeno je 1562. kao izdanje Musäovo pod naslovom:* »Disputatio de originali peccato et libero arbitrio, inter Matthian Flacium Illyricum et Victorinum Strigelum Vinaraeae per integram hebdomadam, praesentibus Illustriss. Saxoniae principibus Anno 1560. Initio Mensis Augusti habita« na 456 strana bez oznake mjesta i tiskare, gdje je tiskana. Jedan primjerak tog izdanja Disputacije, koje je rjeđe, nalazi se u Kreisbibliothek u Regensburgu, signatura Reg. Theolog, System. 704, s ličnom posvetom Vlačićevom Senatu grada Regensburga: »Prudentissimo ac pientissimo Senatui civitatis Ratisbonensis, suis dominis et patronis plurimum observandis – Math. Flacius Illyricus«. *Predgovor, teze pravila o diskusiji zauzimaju u tome izdanju 20 strana, reprodukcija toka diskusije 235 strana, a ostalih 200 strana čini razna dokumentacija Musäusova i Vlačićeva, predstavke, pisma i rasprave o toj stvari.* – Ista Disputatio izdana je opet iduće godine 1563. pod istim naslovom, znatno proširena, s novim Vlačićevim raspravama na 630 strana, također bez oznake tiskare i mjesta. Očito je, da je oba izdanja pripremio Vlačić.

Diskusija je vođena na latinskom. Samo je kancelar, kao rukovodilac, govorio na njemačkom.

Pravila za diskusiju sastavljena su u dvorskoj kancelariji i bila su ova: 1. da se sve iznese sažeto i dijalektički bez gorčine i bez pričanja naširoko; 2. da diskutanti svaki put iznesu u diskusiji po jedan ili po dva argumenta i da se ne ide dalje, dok se oni ne iscrpu; 3. svaka strana imat će dovoljno vremena. Nitko ne će biti prikraćen. Kritika i antikritika o osnovnim rješenjima odlagat će se od jedne sjednice na druge. Diskusija o sofizmima i uvredama ne će se raspravljati; 4. Disputanti imaju govoriti latinski; 5. U disputaciji osnovna je smjernica riječ božja i jasna rečenica Svetog pisma. Ona vrijedi više nego svi Zaključci i autoriteti tumača; 6. Svaki od disputanata polaže zakletvu da ne će ništa izvrtati (»iuramentum calumniae«), t. j. da će svaku postavku, koju iznese, sam smatrati pravom božjom istinom i da će u diskusiji tu istinu tražiti od svega srca; tako isto, da će pred istinom, koju upozna, iskreno i smjerno ustupiti; 7. Obje se stranke smatraju jednakima.[72]

Postavke za diskusiju, »propositiones«, onako kako se iznose u štampanoj Disputaciji, bile su ove: da li naša mesnata, životinjska ili prirodna slobodna volja (liberum arbitrium) ili čovjek životinjski ili mesnati, može snagom slobodne volje (nešto) učiniti za obraćenje i da li može duševno djelovati; prema pismu čovjek sam ne može, jer je mrtav; »voluntas seu affectus« čovjeka obraćeno je đavolu (t. j. zlu); čovjeka obraća samo bog, on ga prosvjetljuje i obnavlja, on mu daje vjeru.

Tok diskusije bio je ne samo teološki, nego uvelike formalistički i skolastički. Svakako je Vlačić htio diskusiju zadržati na teologiji, a Strigel je prelazio granice teologije i vukao diskusiju na polje filozofije. Ali ne neke stvaralačke, progresivne filozofije, nego skolastičke kombinatorike. Na temelju citata iz Svetog pisma, da je ljudsko srce kamen. da čovjek nije razuman, da čovjek znači tminu i smrt, da je čovjek mrtav, jer njime vlada meso, i citata iz Luthera, da je čovjek panj, kamen, slika smrti, što nema ni očiju ni usta, kome ne treba ni srce, ni misao, – koje je Vlačić iznosio i obrazlagao, Strigel je pokušao da navede Vlačića da povuče zaključak, da je zlo u čovjeku suština čovjeka. t. j. da je istočni grijeh i čovjek, kakav postoji od istočnog grijeha, da je to supstancija, a ne accidens, i Vlačić je na tu formulaciju pristao. Kako je istočni grijeh zlo, zlo je supstancija.

Time je iznesena jedna nova postavka teološko–filozofska. Vlačić ju je odmah prigrlio i branio ju je do smrti. Protivnici su iskonstruirali *godinu dana kasnije učinke i posljedice takve postavke i optužili* Vlačića kao manihejsko–bogumilskog heretičara.

Ali u prvi mah i na zasjedanjima disputacije nije tome poklonjena nikakva osobita pozornost.

Poslije 13. zasjedanja knez je prekinuo disputaciju, zahvaljujući disputantima, što su mu pokazali ispravno mišljenje, koje se temelji na pismu. Obećao je, da će odrediti, da se disputacija nastavi na istome mje-

[72] Objavljeno u navedenim štampanim izdanjima: *Disputatio.*

stu u kratkom roku, zatim da se ponovi pred čitavim sveučilištem i *zatim da sinod odluči o sporu.*[73]

Ali diskusija nije nastavljena i nikakva odluka o njenu ishodu nije nikada donesena. Dvorski kancelar je polako okretao dvor protivu Vlačića.

Kako nikakve odluke o diskusiji nije bilo, Vlačić ju je požurivao pismima knezu od 9. 8. 1560., 6. 12. 1560. i 7. 12. 1560. U prilog Vlačića u toj stvari 28. 10. 1560. piše knezu Bartomolej Rosinus, župnik i superintendent u Weimaru.[74] U toj zakulisnoj dvorskoj igri našao je put do kneza i Strigel. U pismu od 5. 12. 1560. Strigel pismeno upozorava kneza na dalekosežnost Vlačićeve postavke o istočnom grijehu. Ta postavka ima dijaboličnu suptilnost. Ona ne izaziva samo razliku u terminologiji, nego i golem razdor u stvari.[75]

Ali tada nije o disputaciji donesena nikakva odluka. Nedonošenje odluke o disputaciji bilo je možda od strane dvora motivirano namjerom, da se strasti, koje su bile izazvane konfutacionom knjigom i zatvaranjem Strigela umire. Knez nije napuštao Vlačićeve ideje. On ih brani kao svoje još 1561. *Na sveučilištu se neodlučnost dvora tumačila kao popuštanje.* Zbog toga se hajka na Vlačića još povećala.

Neposredno poslije prekida disputacije desio se u Jeni novi događaj, koji je uzvitlao novu prašinu i izazvao novu mržnju na Vlačića i Vlačićevce. Profesor prava na Pravnom fakultetu Dürfeld, osvrćući se na teološke sporove, spomenuo je, da se teologija može studirati i iz Seneke. Službena crkva u gradu Jeni i njen župnik Baltazar Winter smatrali su, da tim navodom Dürfeld preporučuje studentima heretičko učenje o slobodnoj volji, i Winter nije dopustio, da se Dürfeldu da pričest (isključenje od sakramenata). Knez je intervenirao tako, da je svrgao župnika Wintera, i Winter i inače slab, umro je od uzbuđenja zbog postupka prema njemu.

Četiri Vlačićevca s Teološkog fakulteta solidarno su se postavili iza postupaka Winterovih, te su tražili, da to učini i knez, zatim su vrlo oštro osudili kneza, što se svjetovna vlast miješa u funkcije crkve; tražili su, da se knez pokaje kao crkveni grešnik, inače, predviđali su, i to *još pismeno, da će kneza zadesiti teška božja kazna.* Knez je zbog toga sve manje mario za Vlačića i nije donosio nikakve odluke o Strigelu.

Osudu Victorina Strigela donio je sedam godina kasnije knežev brat Johann Wilhelm, i ona je štampana i u posebnoj brošuri.[76] Ali tada je već Matija Vlačić bio protjeran ne samo iz Jene, nego i iz Regensburga.

[73] Vlačićevo kazivanje, kod Twestena str. 83.

[74] Sva su ta pisma sačuvana i nalaze se u Weimarskom Archivu, Reg. N 357 i 358.

[75] »Tamen non verborum parvam sed rerum permagnam dissensionem parit«. Strigelovo pismo od 8. 12. 1560. Reg. N 357.

[76] »Confutation und ausführlicher Beweis das Victorini Strigelii Declaration durch welche die vorhin wolbestalt Thüringische Kirchen verirret und verwirret, falsch *verführerisch und verwerflich*«. *Izrađeno i štampano po naređenju kneza Johanna* Wilhelma 1567. Štampana, povezana dosta opsežna nepaginirana knjiga. Nalazi se kao arhivski spis u Državnom arhivu u Stuttgartu, Religion und Kirchensachen B. 40. Akten betr. Victorin Strigel.

Ulaženje Vlačićevo u disputaciju o slobodnoj volji, nerješen ishod disputacije i usvajanje od strane Vlačića nametnute mu teološke postavke, da je po njegovu izlaganju istočni grijeh, t. j. da je zlo, mesnatost i materijalnost čovjeka čovjekova suština, izazvalo je novu teološku hajku protiv njega, time i otpor i skupljanje u njemu. Neprijatelji nisu nikad više prestali da napadaju tu njegovu postavku, poslije smrti Vlačićeve dapače je tu postavku luteranska crkva i službeno osudila.

Vlačić je odgovarao naučno i dokumentirano, pišući o tome članak za člankom, rasprave i knjige. Razvio je takav teološko–filozofski radikalizam, koji se činio opasan i nesuglasan sa crkvenim učenjem. Sve je bilo logički povezano: istočni grijeh to je mesnati čovjek, u kojem dominira meso. Volja je čovjekova ovladana mesom. Srce je meso i duša je meso. Volja, srce i duša su funkcije mesa (ma da termin »funkcija« Vlačić ne upotrebljava). Čovjek je životinja i razlikuje se od životinje možda samo time što više mrzi na boga. Nije pokvareno u čovjeku samo ono, što je u njemu sporedno, nego i ono, što je glavno, što je suština, sve do kraja.

9. Ali prije toga i nezavisno od toga Vlačić je imao da izdrži tešku borbu sa sveučilištem i s knezom. Sveučilište je sve oštrije nastupalo protiv njega. U pismu knezu od 10. 2. 1561. Vlačić iznosi, da Strigel i drugi njegovi prijatelji svojim deklamacijama i hajkom podstiču studente protiv njega, tako da studenti ne će da dolaze na njegova predavanja. Da bi stvar popravio, misli i predlaže, da uz teologiju predaje i hebrejski jezik.

Knez se udaljio od Vlačića ponajviše zbog unižavajućeg položaja, u koji ga je Vlačić doveo, osudivši knežev postupak i nametnuvši mu pokajanje za postupak prema župniku Winteru, koji je bio i superintendent, t. j. glava crkve u Jeni. Sa smrću Winterovom postalo je prazno to mjesto župnika i superintendenta u Jeni (glava crkve) i dvorski propovjednik Stössel, sve dotada Vlačićevac, traži za sebe to unosno mjesto, ne odobrava postupak Vlačićevaca prema knezu i prilazi na dvoru onoj dvorskoj grupi oko kancelara Brucka, koja radi protiv Vlačića.

Veljače 1561. poziva knez Vlačića u Weimar, ali kad Vlačić dođe, knez ga ne prima, nego mu preko svojih dvorskih savjetnika iznosi tobože svoje mišljenje, da se situacija u Jeni protiv Vlačića tako zaoštrila, da mu je tamo ugrožen život i da bi najbolje bilo, da on sam napusti Jenu.

U navedenom dugačkom kaligrafskom pismu od 8 strana[77] Vlačić opsežno i iscrpno navodi razloge, zbog kojih on ne može da napusti Jenu. On je u Jeni na braniku istine i ne može prestati da istinu brani, pa ni po cijenu života. Vlačić osjeća, da bi knez htio da kida s njime, da je situacija posve ozbiljna, gleda na nju realno, ne prkosi i ne izaziva. »Ako je učinio ma kakvu tešku nepravdu Viktorinu (Strigelu) ili drugom ne-

[77] Weim. Archiv, Reg. O 639.

kom profesoru, namjerno ili nenamjerno, spreman je ma na koji način da im da zadovoljštinu.«

U položaju, da ga ne će sveučilište, da ga ne će dvor, da ga ne će više ni knez, Vlačiću ostaje još jedino podrška crkve, i to crkve na čitavom području, kojim vlada sachsenweimarski knez. U toj crkvi, u svima mjestima, među svim crkvenim položajima Vlačić ima ne samo svoje pristaše, nego i solidnu većinu. To je Vlačićeva stranka. Ona je nastala u doba borbe 1548.–1551., ona se učvrstila time, što je najugledniji thürinški protestant Amsdorf, borac s Lutherom od prvog početka, poslije smrti Lutherove, bio u svima borbama do kraja na Vlačićevoj strani, a Vlačićev ugled je među crkvenim funkcionerima porastao i konfutacionom knjigom.

Osim toga u to vrijeme, veljače 1561. Vlačić drži čvrsto i teološki fakultet. S njime su solidarni Musäus, Wigand i Judex.

Sve je to poznato dvoru i knezu. Ali kako su se oni riješili, da se oslobode nepoćudnih kritičara svojih postupaka, spremaju mjere, kojima će oslabiti ugled i utjecaj u crkvi fakultetske grupe teologa u Jeni, vezati teologe za svoje odluke, a pretpostavljajući, da takvi, kakvi jesu, teolozi ne će na to pristati, rastjerati ih zbog neposlušnosti.

Tako se izokreće crkvena politika sachsenweimarskog kneza i zbog kneževe samovolje razara i uništava sve ono, što se s mukom i u stalnoj borbi bilo sastavilo i izgradilo u posljednje četiri godine. Dvor i sveučilište sjedinjavaju se u akciji protiv Vlačića i preostala tri profesora Teološkog fakulteta, koji su Vlačićevci.

Da bi nametnuo svoju volju Teološkom fakultetu i crkvi na svome području direktno bez posredništva teologa i da bi Teološki fakultet odvojio od crkve, a jedno i drugo potpuno podvrgnuo sebi, potpisao je knez i objavio 8. 6. 1561. uredbu o Weimarskoj konsistoriji.

Konsistorija, sama po sebi, kao crkveni organ, crkveni sud, a djelomično i crkvena uprava, mogla je biti napredna ustanova za stvaranje reda u crkvenim poslovima. Ona je mogla dobiti od crkve određene crkvene funkcije. Ali zbog dviju funkcija, koje je toj konsistoriji namijenila kneževa uredba, ona je postala omražena i od crkve i od glavnih teoloških autoriteta na sveučilištu. Jedna je od tih funkcija bila: oduzimanje prava kažnjavanja vjernika vjerskim kaznama (kakva je bila uskraćivanje sakramenta pričešća) župnicima i superintendentima i davanja toga prava isključivo Konsistoriji. Druga je bila zavođenje cenzure Konsistorije za sve spise, koje su namjeravali tiskati profesori sveučilišta, bili oni teolozi ili ne.

Pored toga, predviđeni način sastava Konsistorije ukazivao je na samovolju, birokratizam i dvorsko klikaštvo. Prema uredbi Konsistoriju je imalo činiti osam članova: četiri superintendenta, dva pravnika i dva predstavnika plemstva, s knezom na čelu kao devetim i odlučujućim članom. U Konsistoriju nije mogao ući kao član nijedan predstavnik Teološkog fakulteta.

Konsistoriji su imali biti podvrgnuti svi: seljaci i građani, plemstvo, vitezovi i činovnici i posebno svi profesori i studenti sveučilišta, super-

intendanti i crkveni funkcioneri. Birokracija na dvoru imala je zamijeniti crkvenu demokraciju i borbu mišljenja. Preventivnoj cenzuri Konsistorije podvrgnuti su svi spisi kneževih podložnika nezavisno, da li su se imali štampati u toj zemlji ili u drugoj zemlji.

Ma da se ta Konsistorija nije nikada sastala i nikad djelovala,[78] te je ostala kao i neki drugi poduhvati sachsenweimarskog dvora, mrtvorođenče, njeni su članovi bili imenovani i ona je u crkvi izazvala veliku uzbunu, a doprinijela je svoj dio u rastjerivanju Teološkog fakulteta u Jeni.

Superintendenti, pastori i propovjednici, kojima se funkcija sastojala u tumačenju zavjetnih knjiga i koji su se u tome svome tumačenju stalno nalazili u zanosu proroka i prvih učitelja stare crkve, smatrali su, da njima pripada pravo, da tumačeći »božju riječ« opominju, kore, pa i kažnjavaju vjernike, da bi otpadnika bilo što manje i istina, koju propovijedaju, ostala nepovrediva. Vlačić i ostala tri teologa podvrgli su kritici način postanka Uredbe o Konsistoriji i njen sadržaj. Vlačić se osobito nalazio povrijeđen, što je 1556., uz poziv na sveučilište od kneza dobio poziv, da vrši i funkciju generalnog superintendenta. Ako se smatralo, da ju je dosada vršio, ona mu je bila oduzeta. Niti je on, niti su drugi profesori na Teološkom fakultetu znali, da se takav propis izrađuje, niti su pitani za savjet pri izradi. Sad su najvažnije crkvene odluke iz vijećanja skupštine crkvene općine imale prijeći u kompetenciju dvora, a svima slobodnim mišljenjima teologa i drugih naučnika trebalo je da zapuši usta dvorska cenzura. Birokratizam, koji se stvarao na dvoru, imao je da ruši demokratske ustanove i slobodu štampe.

Teolozi s fakulteta pozvani su, da se pokore odredbama kneževa propisa o konsistoriji. Oni su se svi oduprli i Vlačić prvi među njima. »Nismo mogli«, kaže Vlačić, također pristati (na cenzuru), jer svakome, pa i najmanjemu u carstvu Krista treba da ostane neograničena sloboda vjerovanja, savjesti i ispovijedanja... i osobito su teolozi obvezani prvom zapovijedi, da ono, što je u stvarima vjere istinito ili krivo, otvoreno priznaju pismeno i usmeno, nezavisno od toga, da li se mudrima i moćnima ovoga svijeta to svidi ili ne, pa kad bi pritome imali žrtvovati i život.«[79]

O mandatu uskraćivanja sakramenata i isključenju iz vjerske zajednice i o opasnostima, što dolaze od nove konsistorije Musäus, Vlačić, Wigand i Judex (tim redom su potpisani na spisu) uputili su 29. 7. 1561. knezu prvi svoj memorandum.[80]

Kako su fakultetski teolozi bili centurijatori, i u to vrijeme četvrta i peta centurija bile su u štampi, a tada su u Jeni izrađivali tekstove za šestu (objavljenu 1563.) i osmu (objavljenu 1564.) i sve su se centurije štampale u Bazelu, t. j. daleko od kneževa područja, kneževa naredba, da svi rukopisi, pa i takvi, koji bi se štampali izvan kneževa područja,

[78] *Heussi*, Geschichte der theologischen Fakultät zu Jena, 1954, str. 62.

[79] Vlačićev prikaz u izvještaju senatu u Strassbourgu 1568, kod *Twestena* str. 85.

[80] Weim. Archiv, Reg. O 1114, list 53 i 54.

imaju prvo proći kroz cenzuru dvorske birokracije, činila se apsurdnom. Da su je poslušali, bili bi morali da se odreknu da nastave i završe golem historijski posao, koji je bio uhodan. Oni ne bi mogli pisati historiju slobodno prema svome znanju, pregledu, savjesti i izvorima, nego prema trenutačnim ličnim potezima dvorskih birokrata, na njihovoj razini i po kneževim direktivama.

Da bi spasili stvar, oni su ponudili, da će dostavljati na preventivnu dvorsku cenzuru one rukopise, koje budu namjeravali štampati u Jeni ili na drugim mjestima kneževa područja, a za ono, što štampaju drugdje, polagat će računa poslije, kad već bude štampano, ako dvor bude to od njih tražio. Knez i dvor nisu primili razloge, nego su razloge oglasili kao nepokornost.[81]

Vlačić, koji je bio na svemu najviše zainteresiran, prešao je i u protunapad: tražio je, da dvor odštampa tekst weimarske disputacije i nagovještavao je, ako to dvor ne učini, da će to učiniti on uz pomoć kolega i štampati izvan kneževa područja.[82]

U to vrijeme Stössel je bio zasjeo na stolicu pokojnoga Wintera i postao je župnik i superintendent u Jeni. Vlačićevac sve dotada i doveden u Weimar od Vlačića, on se sad pridružuje opoziciji protivu Vlačića u Jeni, možda i namjerava da zauzme i mjesto profesora u Jeni i ulazi u intrige, i sam stvara intrige zajedno sa sveučilištem protivu Vlačića i protiv Teološkog fakulteta.

Četiri godine mlađi od Vlačića, rođen u Kitzingenu kod Würzburga 1524. postao je magistar u Wittenbergu 1549., pokazuje se kao »fanatički Vlačićevac« 1556., takav je na kolokviju u Wormsu 1557., takav je i pri izradi i branjenju konfutacione knjige 1558. i 1559., jer je i sam bio jedan od tri člana komisije, koji su izradili njen konačni tekst. Takav je sve do jeseni 1560., kad se počinje odvajati i stvarati novu, svoju grupu. Na jesen 1561. organizira zavjeru protivu Vlačića, spaja se s napadačima na Vlačića na sveučilištu i postavlja klopku, da u nju padne psihički izmrcvaren i fizički iscrpljen Vlačić, što mu vrlo lako polazi za rukom.

U svojim propovijedima u crkvi i u razgovorima sa svojim starim prijateljima, Vlačićem i drugim teolozima, koji su sad postali njegovi župljani, Stössel uvjerava, da je pošten i otvoren čovjek, i ako netko nalazi, da nije u redu ma što, što je on učinio, neka dođe k njemu, on će sa svakim otvoreno razgovarati i sporazumijevati se.

Vlačić, Wigand i Judex mislili su, da je Stössel zaista iskren i da on može pomoći u položaju, u kome su se nalazili. Stoga u listopadu 1561. upućuje Stösselu veliko pismo sa 45 točaka. Pismo je bilo iskreno i dobronamjerno i pisano je kao od prijatelja prijatelju. Ali se Stössel odmah od prijatelja izmetnuo u dvorskog savjetnika i u dvorskog tužioca. Upotrebio prijateljsko pismo kao glavni optužni materijal i odmah

[81] Vlačić, isto mjesto str. 85.

[82] Isto mjesto. str. 85.

je uputio knezu tri pritužbe jednu za drugom protiv Vlačića i Wiganda, prvu na četiri strane, drugu i treću na po dvije strane.[83]

Na udaru Stösselu ostaju još samo dva teologa Vlačić i Wigand. Musäus, uvijek nestalan, kad je vidio kako stvari stoje, napustio je 10. 9. 1561. sam Jenu i otišao za superintendenta u Bremen. Judex je otpušten u listopadu zbog toga, što se nije držao kneževih propisa o cenzuri. On je otišao u Magdeburg.

Na inicijativu Stösselovu, vođa grupe na sveučilištu, koja je protivna Vlačiću, vicerektor Rosa upućuje u isto vrijeme knezu tužbu sveučilišta i profesora protivu Vlačića i Wiganda.

10. Tako je došlo do procesa protivu Vlačića i Wiganda i do formalnoga suđenja i osude. Na osnovu optužnog materijala, koji je došao i od Stössela i od sveučilišta, knez je imenovao komisiju. Sastav komisije bio je već takav, da su njeni članovi bili neskloni Vlačiću. To je bila već stvar dvorskog kancelara Brucka. A Bruck je sada slobodno bjesnio protivu Vlačića, jer ga je imao u rukama dijelom stoga, kaže Vlačić, »jer je po prirodi bio grub, a sad je i posebno bio razdražen, dijelom što su ga naši neprijatelji obilato podbadali, a nešto i zbog toga, što je često bio pijan.«[84]

Komisiju je činilo pet članova. Dva su bila sa dvora, tri sa sveučilišta. Komisiji je predsjedao sam dvorski kancelar Bruck. Prema Bruckovu pozivu i kneževu naređenju imali su se saslušati kao tužitelji vicerektor Rosa i još sedam drugih profesora i uz njih Stössel, t. j. devet tužitelja i dva optuženika Vlačić i Wigand.[85]

Vicerektor Johann Rosa bio je student na Akademiji u Jeni 1553., bio je latinac, đak Stigelov i Strigelov, privrženik njihov, smatrao se domaćim čovjekom i sad je bio vrlo mlad profesor na istom Filozofskom fakultetu sa Stigelom. Jedan od članova komisije na suđenju Vlačiću bio je i sam Johann Stigel, prijatelj i drug Strigelov, također profesor stare Akademije u Jeni od 1548.

Rasprava, uključivši čitanje spisa optužbe i obranu, trajala je svega jedan dan, 25. 11. 1561. Prije podne su pročitani spisi optužbe, a govorio je i predsjednik komisije dvorski kancelar Bruck.

Osnovni materijal optužbe činilo je pismo sa 45 konkretiziranih točaka upućeno Stösselu. Spis je pročitao Johann Stigel. Poslije čitanja spisa govorio je kancelar Bruck. Njegov govor bio je mješavina umjerenosti i diktata. On je od optuženih tražio izjavu, da će se u budućnosti suzdržati od pisanja i izdavanja svih napadačkih i uvredljivih spisa, za-

[83] Weim. Archiv, O 635. Deset listova.

[84] Vlačić na istome mjestu. Kod *Twestena*, str. 86. Jedan član komisije, koja je vodila raspravu protiv Vlačića i Wiganda, Eberhard von Thann, priznao je kasnije u objavljenom spisu, da je postupao nepravedno. – Isto mjesto, str. 85. – Vlačić navodi također, da je kancelar Bruck, koji je bio obješen nekoliko godina kasnije, u smrtnom času iskazao, da je njegova smrtna kazna izazvana božjom srdžbom zbog nepravdi učinjenih teolozima 1561. – Isto mjesto str. 87.

[85] *Heussi*, str. 62.

tim da izjave, da više ne će vrijeđati ni klevetati ni kneza ni druge ljude, i da se izjasne o nekim točkama pisma, koje su uputili Stösselu.[86] Nije jasno, da li je dvorski kancelar pretpostavljao, da će takvo karanje najistaknutijih ljudi luteranske crkve imati »pozitivan« učinak u tome smislu, da će oni izjaviti, što se od njih traži. Vjerojatno nije ni on u to vjerovao, i njegovi prijedlozi i zahtjevi činili su samo dio taktike u suđenju. Ono drugo, što je dvorski kancelar tražio na prijepodnevnoj raspravi od Vlačića i Wiganda, naime da oni izjave, da se podvrgavaju nadzoru Konsistorije, bilo je još manje vjerojatno da će se ostvariti.

Kancelar je sigurno pripremao i postupak suđenja i unaprijed skrojio osudu. Bilo je samo pitanje, da li će i knez, i suviše često kolebljiv i nestalan, ići do kraja, onako kako je mislio ići, kad je izdao uredbu o konzistoriji i kad je proces protivu Vlačića povjerio Vlačićevu protivniku kancelaru Brucku i potpisao, da komisija za suđenje Vlačiću i Wigandu bude sastavljena od protivnika Vlačićevih i Wigandovih.

Poslije podne dali su svoje obrane Wigand i Vlačić. Njihove obrane su sačuvane, jer ih je Wigand sam svojom rukom napisao i dva dana poslije suđenja Vlačić i Wigand su ih uputili knezu, da bi tako originalne obrane sigurno doprle do kneza.[87]

Na raspravi poslije podne prvi je govorio Wigand. Govorio je njemački, jer je očekivao, da će tako biti neposredniji. On je govorio u ime svoje i u ime Vlačićevo u svim stvarima, gdje su bili zajedno optuženi. Wigand je osporio nadležnost takva jednostranoga suda i takva suđenja na brzinu, na temelju jednoga govora, a u tako krupnim stvarima. Wigand je u ime svoje i u ime Vlačićevo molio i protestirao (»Endlich widerholen wir unsere vorige Supplication und Protestation«) zbog žurenja u tom suđenju. Za optužbu vicerektora i grupe profesora Wigand je rekao, da je ona izazvana bez potrebe i bez razloga i da je neobična u sveučilišnom postupku. Običaj je, da se takve stvari prvo rasprave u sveučilišnom senatu. Ako sveučilište i pojedini profesori imaju nešto protiv njih, imao ih je sveučilišni forum pozvati i reći im: mi imamo to i to protivu vas. Običaj je u školama i u gradovima i u drugim zajednicama, da prije nego što se protiv prijatelja, srodnika, pomoćnika podigne optužba u državnom sudu, da se on pozove pred zajednicu i da se utjecajem zajednice omogući, da se on popravi. Takav položaj nalaže i humanitet, pomirljivost, prijateljstvo i mir među članovima zajednice.[88] Pri kraju Wigand moli, da se njegov jednostavan i nimalo izbrušen govor primi na kršćanski način. Ali on moli boga i Krista, u ovoj stva-

[86] *Heussi*, navedeno djelo, str. 64.

[87] Weimarski spisi o suđenju Vlačiću i Wigandu i o njihovu otpuštanju sačuvani su u Weimarskom Archivu, i to u fasciklu Reg. O 633 sačuvana su 62 lista, u Reg. O 634 sačuvana su 43 lista, Reg. O 635 sadržava 10 listova, Reg. O 636 sadržava 48 listova, Reg. O 641 i Reg. O 646 sa 20 listova. Wigandovu i Vlačićevu obranu sadržava Reg. O 636.

[88] Weim. Archiv. Reg. O 636, list 16., verso.

ri, koja je njegova, da iskaže njima svoju zapovijed, jer osim boga i Krista, oni nemaju druge obrane.[89]

Poslije Wiganda održao je svoju obranu Vlačić na latinskom. Vlačić govori latinski, jer je pravi humanist i latinac, ali zato, što je i poslije 20 godina provedenih u Njemačkoj njegov njemački izgovor vrlo slab, i on to (u disputaciji 1560.) otvoreno priznaje.[90] Wigand je na njemačkom rezimirao Vlačićevu latinsku obranu na 12 strana svoga rukopisa.

U svome obrambenom govoru Vlačić je prvo nastojao, da poveća utisak Wigandova govora. On je Wigandov govor preporučio kao jednostavan govor skromnog božjeg službenika. Zatim je ponovio Wigandovu postavku, da to ne može biti pravo suđenje. U takvu suđenju, u kome jedni (kratko) pitaju, drugi (kratko) odgovaraju, ne mogu se dovoljno i u punoj mjeri ustanoviti ni stvar, o kojoj se radi, ni podloga *i uzroci spora. Takav postupak može se primijeniti u malim stvarima*, ne u ovako krupnim.

U tome procesu radi se o idejnom, vjerskom zastranjivanju i o osobama, koje su bile čiste, ispravne i vjerne sluge božje.

Spis profesora protiv njega (Vlačića), koji se na tom procesu javlja kao tužba, baš taj spis dovoljno dokazuje, koliko je on bio nevin. Profesorski spis, ma koliko da je zao, i ma koliko bi (Vlačića) htio optužiti na najokrutniji način, ne može da pronađe, iznese i dokaže, ni jedan jedini veliki, jasni, važan i izraziti crimen, grijeh ili krivicu.[91] Profesori samostalno ponavljaju, da su oni protiv nas i da nas ne podnose.[92] Ne navodi se nikakav poseban, velik, konkretan prekršaj.[93]

Profesori iz Jene, koji optužuju, kaže Vlačić, ne mogu protiv njih da iznesu ništa određeno i važno. Oni pišu takvo neprijateljsko pismo protiv jednog kolege, koji je vjeran sluga Kristov, a kad tako čine, trebalo bi da iznesu najteže stvarne i poznate prekršaje, koji su jasniji od svijetla u podne, kako kažu pravnici (»meridiana luce clarius«), a kako ničega takva nema, oni se u optužbi igraju slijepoga miša.[94]

Da su s naše strane bili karani, nastavio je Vlačić, to je istina, ali to nije prekršaj, a još manje grdnja. Svaki je kršćanin dužan da drugoga kara i upozorava. To su kršćanske opomene, christianae admonitiones, što ne može biti kažnjivo.

[89] »Denn es ist doch niemand, der für uns stritte, denn er allein«. Isto mjesto, list 23, verso.

[90] »Quoniam autem mea lectio et pronunciatio in sermone germanico minus est perceptibilis«. Disputatio, izdanje 1562., str. 205.

[91] »Denn di Schrift, wie böse sie auch ist, und wie gerne sie uns auffs greulichste verklagte, so kann sie doch gantz und gar kein grosser, klarer, wichtiger, ausgedrückter crimen, Sünde oder Schuld von uns anzeigen, oder furbringen«. – Reg. O 636., list 24., verso.

[92] »Sondern ist nur immer(!) wiederholt, dass wir ihnen zuwider und unleidlich sein«. Isto mjesto, list 24., verso.

[93] »Und wird gleich wol kein sonderlich gross greifflich crimen in specie namhafftig gemacht«. Isto mjesto.

[94] »Sondern der blinden Kuh gespielt, wie man pflegt su sagen«. Isto mjesto.

Vlačić također otklanja denuncijaciju profesora, da su radili mimo Konzistoriju. I taj prekršaj ne dokazuju tužioci ničime: ne navode ni riječi, ni djela, ni postupak.

Kad bismo htjeli, brani se Vlačić, i kad bi bilo vremena, mogli bismo njihove sofizme dokazati iz njihova vlastitog podneska, da sam ja (Vlačić) rekao, da su imali prvo pitati nas, kakvu konzistoriju da rade i da bismo mi to pokazali. Nije bilo tako. Vlačić kaže, da je on rekao, zašto ih nisu zvali, da oni budu prisutni i da čuju što kneževa zapovijed nalaže i što se od njih traži.

Profesori nisu njih pozvali, da s njima razgovaraju, nisu im rekli, što imaju protiv njih, nisu ni pokušavali, da dođe do sporazuma i do sloge, nego su protiv propisa i zajednice Senata sveučilišta[95] bezbožno skočili s tim pismom, tražeći odmah protjerivanje i potlačivanje.

Nije mala sofisterija, kad oni (profesori, tužioci) kažu, da nas oni ne će samo zbog toga, što ne će da se zaklinju na nas i što ne će da nas drže za svetinju. A tako što, kaže Vlačić, nije ni od koga traženo.

Oni (Vlačić i Wigand) doista su često željeli, da drugi profesori (ti sadašnji tužioci) budu s njima složni u ispravnoj čistoj nauci, prema božjoj riječi, a protiv zastranjivanja i pogrešaka, ali ih nisu nikad na to silili. Samo ih je doktor Musäus, u javnoj disputaciji kod njih, pozivao, da kažu, što misle o temama, što je i inače običaj.

Zatim se Vlačić osvrće na sitne incidente, koji su se na sveučilištu desili i osobito na odnose između Filozofskog fakulteta (Facultas artium), odakle je, čini se, bila većina tužilaca i Teološkog fakulteta. Među te stvari ulaze i neke posve sitne, kao traženje, da jedamput rektor bude s Filozofskog fakuteta, što je Vlačić i preporučivao, zatim rang i mjesto na sjednicama, skupštinama i svečanostima, davanje prednosti u hodanju, ulaženju, izlaženju, mimoilaženju.

»Nikome nismo povrijedili, kaže Vlačić, njegovo dostojanstvo, čast ili materijalni interes, nego smo se uvijek rado i s voljom i u poštovanju sklanjali s puta drugima, što oni i ne mogu poreći. Uvijek sam puštao prvoga Viktorina, uvijek Stigela.[96]

»I kad bi Stigel rekao: Ja ti ne ustupam svoje mjesto, čuvat ću svoje mjesto, Ilirik bi na to odgovorio: Dobro, ja se ne prepirem s tobom za mjesto. Radije prepuštam, uvijek sam prepuštao. A on (Stigel) ponovio bi još jedamput, da on svoje mjesto ne ustupa«.[97]

I kao da se ne radi o već gotovom sudu i gotovoj osudi, Vlačić nastavlja svoju obranu vrlo pomirljivo u formi. On predlaže i moli, da se započne postupak, da se saslušaju oni (Filozofski fakultet) i oni (Teo-

[95] »Und sind wider die Decreta und Vereinigung Senatus Academiae«. Isto mjesto, list 25., verso.

[96] »Semper cessi Victorino, semper Stigelio«. Isto mjesto, list 27.

[97] »Dafür Stigel herfür. Ego tibi meum locum non cedam, tuebor meum locum. Darauff antwortet Illyricus, Bene, Neque ego tecum contendo de loco. Libens cedo, semper cessi. Da wiederholte er noch einmahl: se suum locum non cessurum«. Isto mjesto, str. 27.

loški fakultet), da se jasno vidi, kakvi su važni razlozi za međusobnu mržnju.

On navodi, da se božje riječi čisto i pravo držao i nju poučavao. Ako je netko time bio povrijeđen, trebalo je da ga pozove u Senat sveučilišta, *i da s njima (i s drugima) razgovara. To bi bilo bratski, kršćanski* i pošteno. Dok tako ne bude i dok se tako ne bude postupalo, ne može biti mira, sloge i jedinstva u crkvama i školama. Nešto takvo kolege, koji ga optužuju, nisu nikad učinili, niti su to i najmanje naznačili, koje su nedostatke ustanovili. Stoga nije bilo pravo, što su oni, mjesto pokušaja pomirenja, odmah potrčali ili skočili na neprijateljsku optužbu.

»Znam«, kaže Vlačić, »da je gospodin kancelar rekao prije dvije godine u »Zlatnom Suncu« u gostionici u gradu Jeni, da ne bi trebalo konje uprezati straga iza kola, nego prvo prijateljski razgovarati sa sveučilištem. On (kancelar) da ne će pomagati (profesorima), da dolaze do dvora. To bi bilo kršćanski, služilo bi miru, a bilo bi prema volji i zapovijedi kneževoj. Takva riječ priličila bi tim profesorima, što su sad napisali (tužbu dvoru) i što su odlučili da nas (tako) protjeraju«.

»A znam također, da je prije tri godine prihvaćena u Senatu Sveučilišta takva odluka (dekret), da onaj (profesor), koji prije nego spor dođe do dvora, pokuša da se putem privatnih opomena i razgovora pred senatom prijeporan predmet riješi, da takav čovjek bude poštovan i ugledan«.[98] To je velika riječ. I te odluke bez sumnje će se oni sjećati.

Oštrinu, kojom profesori protiv njega nastupaju, pripisuje Vlačić sektašenju. Na sveučilištu se gaji i čuva sektaštvo. A to ne može biti dobro ni za jednu školu, da profesori u osnovnim učenjima imaju protivurječna mišljenja.

»I mogu da kažem«, nastavlja Vlačić, »mirne savjesti, da sam već nekoliko godina od profesora ovdje pretrpio i podnio toliko pogrda i uvreda, koje ne bi ni najneugledniji čuvar svinja ili pastir krava mogao da podnese.«[99]

»Mili bože, pomogni mi. Ako sam učio ono, što nije pravo, neka mi se dokaže; ako sam u vladanju i u životu učinio koji okrutan rđavi čin, neka se to iznese i dokaže; ako sam inače nekoga uvrijedio, neka me tuži redovito i neka i to temeljito dokaže.«

»Ali kako me nitko ne može optužiti ni zbog učenja, ni zbog života, ni zbog neke druge (učinjene) nepravde, nego će i dalje, ako bog hoće, imati posla s istinom, neka uvide, zbog čega i s kakvom savješću su oni tako protiv mene. I ja moram s Kristom reći: mrzili su me ni za što, nisu imali za to nikakva prava, čvrstog temeljitog razloga, da se neprijateljski odnose prema meni. A ipak to čine i činili su četiri godine, tako da mi je toga gotovo dosta«.

[98] Isto mjesto, list 28.

[99] »Das kan ich auch mit gutem Gewissen sagen, das ich nun etliche Jahre anher solche iniurias und Beleidigungen auch eben von den professoribus allhier habe getragen und gelitten welche der geringste Schwein- oder Kuhhirt nicht leiden würde«. Isto mjesto, list 28.

»Već se dugo radi na tome, da ja i još neki budemo potlačeni, dapače i uništeni i da propadne stvar i konfesija protiv zabluda i da bude zgažena . . .«[100]

»Ja sam uvijek tražio i prije godinu dana i sada, neka se rasprave, neka se donese odluka o njima i neka se poravnaju dvostrani religiozni sporovi između mene i Viktorina zakonito i pravilno prema božjoj riječi, a ne prema ljudskom mišljenju. To je prvo. I zatim, ako ima netko nešto protiv mene, bilo da se to tiče tijela, časti ili imovine, neka pokreće stvar po pravu i po istini. Tada ću svakome odgovoriti po pravu«.[101]

Ne obraćajući se ni jednom jedinom riječi komisiji, koja vodi raspravu Vlačić u završnoj rečenici preporučuje sebe i stvar Kristu, »koji je svojom silom savladao Sotonu, pakao i svijet«.

Ali optuženi nisu odgovorili posljednji. Posljednju riječ imao je mladi prijavljivač i tužilac s Filozofskog fakulteta Johann Rosa. On je u svome govoru postavio ultimativan zahtjev, da se imaju svadljivi profesori (Vlačić i Wigand) udaljiti iz Jene, ili se imaju otpustiti svi ostali profesori, jer da jedni s drugima ne mogu raditi.[102]

Time je rasprava 25. 11. 1561. završena.

Dva dana kasnije, 27. 11. 1561. Vlačić i Wigand upućuju knezu pismo na latinskom, kome prilažu svoju obranu pred komisijom napisanu na njemačkom. Oni mole kneza, da ne donosi odluke na brzinu, da još sasluša njih i čuje njihova mišljenja. U pismu knezu kažu: »Na dan 25. ovog mjeseca vodili su savjetnici i komesari tvoje milosti protiv nas pogibeljan i jako ozbiljan postupak o najtežim stvarima, osobito pak, kao da mi dajemo na rđav glas (precrtano: »tvoj«) dvor, a što mi nismo radili, da bi se od toga napravio zametak zločina uvrede veličanstva i za osudu na smrt«.[103]

11. Osuda Vlačiću i Wigandu izrečena je 10. 12. 1561. Ista komisija, koja je vodila raspravu u prisustvu profesora i crkvenih lica čitanjem jedne kneževe instrukcije[104] izrekla je osudu, kojom se Vlačiću i Wigandu zabranjuje držanje predavanja bilo u Jeni na sveučilištu, bilo na ma kojoj drugoj školi na području, kojim vlada sachsenweimarski knez. Mjesec dana kasnije osuda je objavljena u štampi kao brošura u izdanju dvorske kancelarije s datumom od 9. 1. 1562. Prema tome objavljenom tekstu osude,[105] knez je Vlačića i Wiganda otpuštao, oduzimao im pravo vršenja profesure i držanje predavanja, zabranjivao im je, da poučavaju javno i tajno na njegovim visokim školama, u bilo kome mjestu ili kraju kneževih zemalja. U osudi nije propušteno da se kaže, da su rektor i profesori sveučilišta ustanovili, da su Vlačić i Wigand »jedini pravi

[100] Isto mjesto, list 28., verso.
[101] Isto mjesto, list 29.
[102] *Heussi,* navedeno djelo, str. 64.
[103] Reg. O 636.
[104] *Heussi,* navedeno mjesto, str. 64.
[105] Originalna brošura postoji u Znanstvenoj biblioteci u Puli, Sign. R 5926.

uzročnici i krivci za čitav nemir, za neslogu, svađu i nesporazum« (na sveučilištu). Objavljena brošura, s formalnom osudom, koja je dolazila od kneza, njegova dvora i sveučilišta upućena je na sve strane drugim feudalcima, sveučilištima i gradovima.

U glavnom zemaljskom Archivu u Weimaru sačuvan je prikaz,[106] koji je Vlačić izradio, uzroka, zbog kojih su otpušteni on i njegova dva druga. To je onaj spis, koji je weimarska optužba nazvala »scheda famosa«. popis deset teza na 22 kratka retka. Spis je pisan kaligrafskom rukom, onom istom, koja je pisala kaligrafske latinske predstavke, mišljenja i prijedloge, što ih je Vlačić prije upućivao knezu. Spis, uhvaćen tri dana iza izricanja osude, nosi naslov: »Pravi razlozi, zašto su poštovani i vrlo ugledni muževi, najviše za Kristovu crkvu zaslužni učitelji Mag. Matija Vlačić Ilirik, Mag. Joannes Wigand i Mag. Mathaeus Judex otpušteni s ovog sveučilišta«. Zatim je po redu, rimskim brojevima označeno i navedeno deset razloga, i to: I. Oduzimanje mandata o ključevima (t. j. ovlasti isključenja vjernika); II. Pobijanje konsistorije; III. Uporni zahtjev, da se donese odluka o kontroverzi s Viktorinom i odbijanje svake amnestije; IV. Sloboda štampe u inozemstvu; V. Opomena upućena Stösselu i pretres raznih sablazni, koje je učinio on i pljeva oko njega; VI. Glavni tiranin svega zla: kancelar Bruck; VII. Mržnja profesora i građana, koji se bez rasuđivanja lijepe uz Viktorina i njegova zastranjivanja; VIII. Prigovor otpuštanju Judexa; IX. Pravi i otvoren ukor knezu i Stösselu, osobito u stvarima vjere; X. Grijehovi ljudi, preziranje istine, strast douškivanja i srdžba božja.

Ako su umjeli knez i dvorska birokracija ugristi Vlačića osudom i službenom diskvalifikacijom, on im se nije dao, ostao im je superioran i uzvraćao je. Njegovih deset točaka čine karakteristiku dvora, dvorjana, dvorskih postupaka i protivnika na sveučilištu i u gradu, a i uvjeta, u kojima se rađala reformacija. Vlačić nije nikad kasnije porekao, da taj rukopisni letak nije bio njegov.

Trećeg dana iza izricanja osude, za vrijeme ručka u kući, gdje su se hranili student Johann Durnpacher iz Regensburga ili sa područja Regensburga, koji je već godinu i po stanovao u Jeni sa Sebastijanom Kreljom, Slovencem[107] Vlačićevim studentom i pomoćnikom, a i sam privrženik Vlačićev, pokazivao je taj (možda jedini takav) rukopisni listić. Jedan od ljudi, koji su bili za stolom, otišao je rektoru i drugog dana Durnpacher je bio saslušan od Konsistorija sveučilišta i stavljen u sveučilišni zatvor. Stvar je dostavljena dvoru i dvor je naredio, da se Durnpacher sprovede u knežev (državni) zatvor u Weimar. Neki su se profesori protivili tome i dokazivali, da se prema privilegijama i statutu Sveučilišta ne može sa studentom tako postupati. Profesorima je rečeno,

[106] Reg. N 773., list 12a.

[107] Sebastijan Krelj upisan je na Akademiju u Jeni, siječnja 1557. kao Sebastianus Krelo Austriacus. Prema djelu: *Dr. Theodor Lockermann i Dr. Friedrich Schneider*, Die Matrikel der Akademie zu Jena 1548.–1557., 1927., str. 67. – To je bilo vrijeme, kad se Vlačić spremao u Jenu i mogao je tamo poći i po njegovu nagovoru. Svakako je Krelj (ili Krelo) ostao u Jeni, koliko i Vlačić, t. j. pet godina do prosinca 1561.

da Durnpacher ne će biti sproveden u Weimar, ali je ipak tako učinjeno deseti dan poslije hapšenja, 23. 12. noću. Sve to javlja Sebastijan Krelj ocu uhapšenog Leopoldu Durnpacheru.[108] Krelj kaže, da je on nemoćan da što učini i upućuje oca, da se savjetuje sa Galom, superintendentom u Regensburgu (i Vlačićevim prijateljem), što da se radi. Treba pisati, makar i knezu. Što će biti Krelj ne zna. Stalno se otpuštaju svećenici. (To se otpušta samo prva grupa Vlačićevaca u Thüringiji). Krelj uvjerava oca, da se on brine za njegova sina, kao da mu je rođeni brat, oni su zajedno stanovali godinu i po. Sam student Durnpacher u zatvoru je inače miran i više se brine, što se drugi za njega brinu.

I Vlačić javlja (u Regensburg) 24. 12. 1561., da je Durnpacher uhapšen, da su ga rektor i profesori prisiljavali, da nešto prizna (Vlačić ne zna što), da je odveden nekuda. Mnogi kažu, da će ga udariti na muke.[109]

Zbog pokazivanja onog listića, toliko uvredljivog za grad, sveučilište, dvorskog kancelara, knežev dvor, pa i za samog kneza, dvorski feudalni sud osudio je Durnpachera na smrt. Osuda nije izvršena, i kasnije je Durnpacher pomilovan i pušten. Ali je od zatvora, muka i smrtne osude dobio vjersko ludilo, htio da bude mučenik, tvrdio za sebe da je prorok. Senatu u Regensburg uputio je 17 spisa takva sadržaja.[110]

Smrtna osuda izrečena protiv Durnpachera, koji je samo pokazivao jedan primjerak rukopisnog letka, tako da ga nije ni širio, naznačivala je, da onaj, koji je letak sastavio, ne bi mogao proći bolje. Možda njemu izvršenje smrtne osude ne bi bilo ni odloženo. Zbog toga je Vlačić odmah poslije 10. 12. t. j. kad mu je osuda saopćena, napustio Jenu. Nije mu bilo teško sakriti se u ma kome župnom dvoru protestantskih pastora, jer je takvih pastora, koji su stajali iza njega, bilo na samom području sachsenweimarskog kneza na stotine. Odatle je još držao veze s Jenom i s porodicom u Jeni. U te dane velike opasnosti desna ruka mu je bio Sebastijan Krelj. On mu je skupljao obavještenja, izvršavao zadatke, pisao za nj pisma. Radeći i prije toga u konspiraciji, Vlačiću je situacija u kojoj se našao, mogla biti više mučna, nego nova.

Kad se situacija u Jeni i Weimaru dalje zaoštravala, Vlačić se posve povukao sa područja Thüringije. Krenuo je odlučno na jug, odmah 200 km južno od Jene i Weimara, zaustavio se u Nürnbergu, povukao je obitelj iz Jene u Nürnberg i dva mjeseca poslije osude u Weimaru, bio već u Regensburgu, u slobodnom gradu i gotovo na sigurnome, onoliko, koliko su sam grad Regensburg i njegov senat mogli da se smatraju da su na sigurnome.

Vlačić, Wigand, Musäus i Judex uputili su 24. 3. 1562., t. j. četiri mjeseca poslije otpuštanja zajednički opsežan memorandum knezu od 20 listova (40 strana) teksta[111] svoje latinske obrane na navode osude.

[108] Tekst Kreljeva pisma sačuvan je u prijepisu u Cod. germ. 1318., list 136 verso i 137 Rukopisne zbirke Sveučilišne knjižnice u Münchenu.
[109] Isti Cod. germ. 1318., list 136.
[110] Gradski arhiv Regensburg, Ecclesiastica I, čitav Codex 49 o tome.
[111] Reg. O 646. Wigandova ruka.

Odmah poslije protjerivanja Vlačić je svoju obranu objavio i u štampi, u stvari kao odgovor na pogrdni letak što su o njemu tada izdali Wittenberžani i Leipcižani.[112]

Drugi štampaju protiv njega anonimno, on nastupa otvoreno, on se svijetla ne boji. On je uvijek tražio crkveni sinod i triput je štampao knjižicu o sinodu. On nije nikad ni sa kime u životu imao privatne svađe oko ličnih stvari. Njegovi spisi ne sadržavaju ni deseti dio gorčine neprijateljskih spisa protivu njega. Na njemu nema prljave ljage, osim te, da je grešnik kao i ostali ljudi. Nitko ne može reći, da je on nekoga u Jeni uvrijedio, a bio je vrijeđan i to mnogo. Svakome je činio svaku uslugu. Bio mu je poziv da se bavi najtežim stvarima, da se bori za istinu i da progoni neistinu. Ako su i teške, te su stvari bile časne.

12. Posljedice Vlačićeva otpuštanja bile su vrlo teške. U svome pismu Galu od 10. I. 1562. Vlačić javlja, da ga Magdeburžani zovu, da se vrati natrag u Magdeburg i da grof Volrad od Mansfelda za jednu godinu nudi njemu i njegovim drugovima po 200 forinti, ako dođu tamo. Zaista je tako i bilo. Grad Magdeburg bio je i opet dao utočište Vlačiću, a grof od Mansfelda, više bogat nego moćan, ostao je prijatelj Vlačiću ne samo tada, nego i svih idućih 13 godina Vlačićeva života. Oni su prijateljstvo zasnovali u zajedničkoj oružanoj borbi u Magdeburgu 1550. i 1551. i otad ga sačuvali. Ali Vlačić nije znao, što bi radio bilo u Magdeburgu, bilo u mjestima, što su pripadala Mansfeldskom feudu.

Vlačić nije mogao biti ni propovjednik, ni superintendent, jer nije nikad ni predavao, ni propovijedao na njemačkom. To je bila jedna od njegovih unutrašnjih proturječnosti. Baš on, koji se svim žarom borio za nacionalizaciju crkava i za uvođenje isključivo narodnog jezika u crkvu, mogao je biti u luteranskoj Njemačkoj samo pisac ili profesor, koji piše i predaje latinski, mogao je tako vršiti, preko propovjednika, koji su čitali i govorili latinski, utjecaj na crkvu i taj je utjecaj bio vrlo velik, ali nije mogao biti običan propovjednik, nije mogao masi govoriti na njenu narodnom njemačkom jeziku. Uostalom Vlačić je više bio humanistički pisac, nego govornik reformacije. Ipak, u njegovu planu, da ide na jug, da osnuje sveučilište u Regensburgu i Celovcu, bila je i posljednja nada: ako i ništa od toga ne bude uspjelo, ako on bude sad prisiljen, da se povlači iz čitave Njemačke, kako je predosjećao i pisao prijateljima, ostala je krajnja mogućnost, da bude propovjednik, ali ne više Nijemcima, nego ili Slovencima ili Hrvatima.

Svakako osobitih mogućnosti, da poslije Jene prijeđe na neko drugo njemačko luteransko sveučilište, nije bilo. Neke prilike i kombinacije ukazivale su se s Rostockom, ali to je bilo daleko, na krajnjem sjeveru Njemačke, i opet u feudalnim odnosima, možda manje povoljnim i od onih u Jeni.

[112] Ein Sendbrief Matthiae Flacii Illyrici an einen guten Freund von gedruckten Schmähzöttel, darinnen von Ursachen ihrer Enturlaubung unwahrhaftig gehandelt wird, 1562., bez naznake mjesta i tiskare. Jedini primjerak na koji sam naišao, nalazi se u Bezirksbibliothek u Magdeburgu (1957).

Osim toga, Vlačićevu brojnu snagu činili su pastori i propovjednici. Njih je bio priličan broj u srednjoj i sjevernoj Njemačkoj, ali nigdje toliko, koliko baš u Thüringiji. Ni petnaest godina poslije otpuštanja Vlačićeva iz Jene i višekratnog čišćenja raznih feudalaca i teritorijalnih vladara, oni ne će biti iskorijenjeni. Nigdje drugdje Vlačić nije mogao steći takvu snagu, u višim, srednjim i nižim crkvenim funkcionerima. I tu je bila jedna historijska proturječnost Vlačićeve ličnosti: krajnje omražen na sveučilištu u Jeni, usred Thüringije, na kraju omražen na dvoru i kod kneza u Weimaru, on je bio i ostao omiljen kod crkvenih funkcionera u čitavoj Thüringiji, u stotini gradova, gradića, župa i sela. Stoga mu je bilo vrlo teško otići iz Thüringije i napustiti prijatelje i istomišljenike, one, koji stvarno drže narod i koje narod sluša.

Vlačić ne će nikad posve napustiti nadu, da će se događaji i odnosi tako promijeniti, da će se u Jenu moći vratiti. I ta nada nije bila toliko nerealna. Možda bi to Vlačiću i uspjelo, makar samo privremeno, da se opet jedna historijska proturječnost nije tome ispriječila. Naime pomirenju s Vlačićem usprotivio se Johannes Wigand, onaj isti centurijator, koji je skupa s Vlačićem bio osuđen i u Weimaru 1561., koji se prvi vratio na mjesto profesora u Jeni, i kao povratnik pobijao Vlačićeve teze o istočnome grijehu, rađene u Weimaru, formulirane u Jeni, i sudjelovao u uklanjanju ostataka Vlačićevih pristaša na sveučilištu u Jeni, jer je takvih i tamo ostalo.

Promatrajući Vlačićevu osudu u Weimaru 1561. sa gledišta njegove lične sudbine, sigurnoj je, da mu je ta osuda donijela gubitak posljednjeg trajnog zaposlenja i materijalne sigurnosti, da ga je gurnula u progonstvo, bijedu, bolest i umiranje djece i žene, da je otada do smrti ostao prognanik i bjegunac, na koga svi laju, i svi se na nj bacaju kamenom, luterani još više od rimskih katolika, da je izgubio prijatelje, da se kasnije čak i Wigand okrenuo od njega, da je otada bio sve osamljeniji.

S druge strane opet, napuštanje sveučilišta dalo mu je takvu unutrašnju slobodu, pridonijelo je unutrašnjem skupljanju, ublažilo je žučnost, koja se u Jeni stvarala zbog svakodnevnog profesionalnog dodira s ljudima, što su ga unižavali i radili mu o glavi, oslobodilo ga je od obzira prema feudu i dvoru. Sad je opet imao čitavo svoje vrijeme slobodno, više još nego u Magdeburgu. I to vrijeme i tu unutrašnju slobodu iskoristio je Vlačić, osobito prvih pet godina boravka u Regensburgu, stvarajući ponovo velika djela trajne vrijednosti.

Pretpostavka o tome, što bi bilo, da Vlačić nije 1561. morao napustiti Jenu i početkom 1562. i Thüringiju, ne bi mnogo pridonijela osvjetljenju problematike tako jake i komplicirane ličnosti, kakav je bio Vlačić. Da nije otišao 1561. i 1562., bio bi svakako morao otići 1566., kad je August Saksonski svrgao, zarobio i otpremio u carski zatvor sachsen-weimarskog kneza Johana Frederika Srednjeg, onoga, što je Vlačića u Jenu skoro silom doveo i što ga je silom otjerao. Da se vratio 1571., bio bi ga August otjerao 1572.

13. U Jeni je Vlačić stekao kuću, ili kako on sam piše, kućicu. Ta je kuća bila mala, obiteljska, s jednim stanom na uglu ulice Rinne u Kollegiengasse na današnjem (1957.) broju 9. To je bila dolazeći sa sveučilišta i posljednja kuća u toj kratkoj, tijesnoj ulici Rinne. Prostor gradilišta bio je mali, oko 15 metara sa svake ulice. Kuća je bila s ulice, iza nje je bio mali vrt s voćkama.

Nema podataka o tome, kako ju je Vlačić stekao, kakva joj je tada bila cijena. Ali ima arhivskih podataka,[113] da je tu kuću (vjerojatno u ruševinama) kupilo sveučilište 1579. za svega 150 forinti. Sveučilište ju je opet prodalo nürnberškom trgovcu Andriji Behmu 1591. za 425 forinti (vjerojatno popravljenu). Prva cijena je nešto niža od polovine godišnje Vlačićeve plate, druga je nešto niža od jedne i po Vlačićeve godišnje plate, dok je bio u Jeni.

Stekavši kuću u Jeni za svoje potrebe i za vrlo brojnu porodicu, Vlačić se sigurno nadao, da će trajno ostati u Jeni, da će se Jena na kraju pomiriti s njim i on s njom. Kuća je bila odmah do zgrade kolegija, gdje su studenti stanovali i u neposrednoj blizini stare sveučilišne zgrade.

Kad je Vlačić bio otpušten u prosincu 1561., on je odmah napustio Jenu, u prvi mah vjerojatno sam. Ne zna se, kako su i kada u ona dva mjeseca između njegova otpuštanja i dolaska njegove obitelji u Nürnberg, napustili Jenu njegova žena i djeca i da li su ponijeli sa sobom i sve kućne stvari, namještaj i posuđe. Knjige su bile svakako otpremljene na vrijeme, stari rukopisi također, jer se oni nalaze među Vlačićevom zaostavštinom. Tamo su i fascikli o Jeni.

Kućica je ostala u prvo vrijeme bez stanovnika, ali i 1567. također nije imala stanovnika. Ta je Vlačićeva kućica u utorak naveče 11. 11. 1567. (na Martinje) i idućeg dana u srijedu 12. 11. 1567. posve devastirana i opljačkana. Rušenje kuće izvršili su studenti uz suradnju nekih zanatskih pomoćnika. Studenti su provalili u kuću, izbacili vrata i prozore, odnijeli iz kuće ono, što je bilo od namještaja, daske i grede. Razaranje i pljačka trajala je čitavu noć i drugi dan. Drugog dana u podne popeli su se na krov, pa su i krov razorili. Sve to u središtu grada, uz studentske kolegije i na domaku sveučilišta. Rektor sveučilišta intervenirao je tek drugi dan u podne, kad su studenti već bili pri kraju razaranja.

To je bilo šest godina poslije Vlačićeva napuštanja Jene. U vrijeme devastacije svoje kuće on je bio prognanik u Strassbourgu, u sasvim drugom kraju više od 500 km daleko od Jene, jadan i nemoćan, godinu dana iza progona iz Regensburga.

Sve je bilo učinjeno na način, uvelike sličan fašističkoj organizaciji razaranja protivničkih kuća i ustanova, četiri stotine godina kasnije. Profesori su na predavanjima nahuškali studente na Vlačića zbog njegove iznova u »Ključu svetog pisma« (1567.) obrađene postavke o ma-

[113] *Heinz Wiessner*, Die wirtschaftlichen Grundlagen der Universität Jena im ersten Jahrhundert ihres Bestehens 1548.–1558.–1658., doktorska disertacija u Jeni, 1955. str. 291.

terijalnosti čovječje prirode i o vezanosti ljudske volje za tu materijalnost, da je istočni grijeh supstancija, a ne accidens.[114] Kroz redove studenata prolazila je obavijest, da Vlačić ugrožava profesore i studente u Jeni. Grupa studenata dogovarala se za stolom kod udove Kristine, gdje su se hranili, blizu gradskih vrata. Ta grupa nalijepila je na ulazna vrata zgrade kolegija listić s pozivom: da se studenti skupe vani na optužilačku skupštinu, gdje će gospoda profesori biti stavljeni pred sud Kaife.[115] A na vrata Vlačićeve kuće nalijepila je drugi pamfletski listić, koji je počinjao riječima: Opet »bjesne vlačićevci, smeće vraga, ajde da ih rastjeramo«[116] a završavao je riječima: Fiat, Fiat, Fiat, tako neka bude. Studenti su naoružani puškama i pješadijskim kopljima. Oružje im je nabavio jedan plemić, koji je stanovao kod Hartzmanna na trgu. On je dao puške i koplja pomoćnicima i pokazao im je, kako se time rukuje. Tako naoružana grupa studenata i pomoćnika provalila je između 7 i 8 sati uveče dijelom s ulice, dijelom kroz susjednu kuću korektora magistra Hübnera u Vlačićevu kuću, provalivši zidove. Zatim je skinula i pobacala vrata i prozore na ulicu i u dvorište i čitavu noć i idući dan do podne harala i razarala po kući, dok nije srušila i krov.

Tek drugoga dana u podne poslao je Rektor sveučilišnog pedela Pavla, kad je već bio srušen krov, u razorenu kuću. Studenti su još bili tamo i dalje razarali. Pedel je imao zadatak, da rastjera studente, koji *su još bili tamo i da nikoga više ne pusti u kuću.*

Prva istraga, koju je naredio mladi sachsenweimarski knez, koju je vodio njegov komesar von Erffa u Jeni deset dana saslušavanjem velikog broja svjedoka, završena je tako, da se nisu ustanovila lica, koja su u rušenju kuće sudjelovala. Knez se sam tome čudio. Odmah do Vlačićeve kuće *stanovali su jedan magistar, jedan korektor u tiskari i jedan* knjigoveža. Magistar Hübner izjavio je, da je čuo galamu, vidio je, da je provaljeno kroz njegovu kuću, i to da su vrata sa Vlačićeve kuće skinuta i prebačena u njegovo dvorište, ali da se on i njegov prijatelj Georg Caesar iz Cruntzberga nisu micali iz kuće. Pedel također nije tobože prepoznao nijedno lice, ma da je bio dan, kad ih je tjerao iz kuće i ma da su, kako je knez napisao u svojoj instrukciji, »pedelima dobro poznati svi burševi«.[117]

Kako je prva istraga završena bez rezultata, knez je 21. 12. 1567. izdao 16 strana instrukcija za novu istragu, koja se protegla sve do travnja

[114] Od posebnog je historijskog i filozofskog interesa, da danas profesori u Jeni u velikoj štampanoj knjizi u Njemačkoj Demokratskoj Republici (1954) nazivaju tu Vlačićevu postavku nakaznom: »verstieg sich zu der ungeheurlichen Behauptung«. *Karl Heussi*, Geschichte der theologischen Fakultät in Jena, str. 53. Knjiga je objavljena u Weimaru 1954., na 410 strana.

[115] »Studiosi conveniant inforo. Ubi domini praeceptores stant coram tribunali Caiphae«. Weim. Archiv, Reg. O 758, list 28. Fascikal Reg. 758 ima 120 listova i sadržava istražni materijal i saslušanja o rušenju Vlačićeve kuće. Istragu je naredio novi sachsenweimarski knez Johann Wilhelm, brat Johanna Frederika.

[116] »Tumultuantur Flaciani colluvies diaboli, volumus eos depellere«. Isto mjesto, list 65.

[117] Isto mjesto, list 63.

1568. Nova dvorska istražna komisija imala je pozvati vicerektora i profesore i upoznati ih s dosadašnjim rezultatima, saslušati nekog Jakova Rudolfa, zvanog »Kiša«, kome se neki student Faust iz Weimara hvalio, da je bio pri napadaju na Vlačićevu kuću. Senat ima pozvati jednog i drugog i ustanoviti, da li je svaki od njih lično napadao, poticao, pozivao i naređivao i tko je s njime bio. Pedel ima pod prijetnjom kazne kazati, tko su bili napadači, koje je po danu vidio. Ima se saslušati magistar Laurencije Müller, koji je po danu vidio napadače. Podvornik, koji stanuje u kolegiju, poznaje odnosnog plemića, što stanuje na Trgu i što je dijelio puške i koplja, i ima kazati njegovo ime. Kad se ustanove krivci, koji su pošli na razaranje kuće s ubojitim oružjem,[118] ima grad (t. j. načelnici grada) zahtijevati od vicerektora i profesora, da krivci budu nepoštedno kažnjeni prema sveučilišnim zakonima.[119] O tome, što urade, javit će knezu.

Ali se ipak nije ništa desilo. Pozivajući se na privilegije sveučilišta, profesori su se knezu oduprli.[120]

U toj istrazi, i u stavu novog sachsenweimarskog kneza važan je još knežev proglas na studente, izdan 19. 11. 1561. osam dana poslije tih izgreda u obliku povelje.[121] Proglas je upućen svima tadašnjim studentima sveučilišta u Jeni. U proglasu knez ustanovljuje, da su se prije kratkoga vremena neki iz studentskih redova, »samovoljno i zločinački, bez ikakva uzroka, nasilno odvažili i usudili da noću napadnu nečuvanu kuću, da provale u nju i da je ruše i da na rečenoj kući sva vrata, prozore, okove i peći razvale, izbace, polome i razbiju, da u njoj nije ostalo ništa drugo ili neoštećeno«.[122] Knez dalje upozorava studente, kako treba da čuvaju i dižu ugled sveučilišta, da se predaju studiju, da se drže reda i discipline, da razvijaju poštenje, slogu, mir i jedinstvo. »Naprotiv *treba odstraniti i očistiti ono*, što je tome suprotno, što stvara uzroke žalosnog, štetnog i pogubnog razdora, nemira i smutnje«. Knez zatim naređuje studentima, da se imaju vladati kao studenti, i da se svaki pojedinac ima čuvati i uzdržavati od svakih postupaka nasilja, ima se upravljati prema njegovim uputstvima i školskim pravilima.

Kakav je bio povod tome organiziranome napadu na Vlačićevu kuću, pričem se masovan napad vršio 16 sati, i ma da su napadači bili svima poznati, ipak su njihova imena sačuvana u tajnosti? U spisima nema naznake o usporednim uzrocima ni o povodu.

Činjenice, koje su mogle biti s napadom u vezi, jesu ove. Godine 1566. sachsenweimarski knez Johann Friderik Srednji bio je kao odmetnik od cara savladan i zarobljen (*u ime cara*) od Augusta Saksonskoga, baš onako kao njegov otac 19 godina prije od Augustova brata Mauricija

[118] »Und befunden, dass sie mit mördlichen Wehren gangen«. Isto mjesto, list 64.

[119] »Dass sie secundum leges Universitatis unnachlässig betrafft«. Isto mjesto list 64.

[120] Isto mjesto, list 96., verso.

[121] Reg. O 759. Proglas u obliku povelje širok je 45 cm, isto toliko i visok i sastoji se od 30 velikih kaligrafskih redaka preko cijele širine.

[122] Isto mjesto, Reg. O 759.

(Moritza). On je sproveden u zatvor u Austriju i tamo je ostao u zatvoru u Steieru daljih 29 godina, sve do smrti. To je u Jeni izazvalo olakšanje zbog odstranjenja omrznutog kneza i još veći strah od žandarske uloge Augusta. Na mjesto zasužnjenog brata došao je mlađi sachsenweimarski knez Johann Wilhelm, ne manje omrznut i od Jene i od Augusta, u još nepovoljnijem položaju, nego što mu je brat bio. Johann Wilhelm učinio je ono, što njegov brat nije htio da učini, a što je Vlačić toliko tražio, – on je službeno osudio Viktorina Strigela i izdao štampani spis te godine 1567. kao: »Pobijanje i iscrpan dokaz. da je deklaracija Viktorina Strigela, kojom je prije uredne thürinške crkve zaveo i smutio, kriva, zavodnička i za odbacivanje«.[123]

Osim toga knez Johann Wilhelm vraćao je Vlačićevce ponovo na visoka crkvena, pa i sveučilišna mjesta, Wiganda na sveučilište, Rosina za superintendenta u Jenu. Kako je po svim znacima Johann Wilhelm više volio Vlačića nego njegov brat, možda se u njemu bila začela misao o vraćanju Vlačića u Jenu. Ali neke iduće potvrde o tome nema. Isto tako nema potvrde, da se Vlačić 1567. ili slijedeće godine obraćao bilo posredno ili neposredno knezu, kako mu se stvarno obraćao četiri godine kasnije. Dva su razloga mogla biti, koja su odvraćala Vlačića, da ne pokuša da se u Jenu vrati. Jedan je bio u strahu od blizine i rastućeg utjecaja Augusta Saksonskog. Osim toga Vlačić je bio sit Jene i postupaka prema njemu u Jeni. Drugi je mogao biti u nadi, koju je Vlačić sada gojio, da će biti pozvan za profesora na sveučilištu u Strassbourgu.

Te godine 1567. već na početku[124] objavljena su oba djela Vlačićeva Ključa (osim predgovora i indeksa 2200 velikih stupaca teksta borgisom). Ključ je morao doći u ruke profesorima na svim protestantskim sveučilištima. Na tom je Vlačić zasnivao svoju pretpostavku, da će doći za profesora u Strassbourg. Ali Ključ je u isto vrijeme postao uzrok novog vala općeg napada na Vlačića. Kako je u Ključu Vlačić ponovo razradio pitanje slobodne volje i ponovo pobijao Strigelove teze, a kako je Jena od Strigelovih teza stvarala nauku, moguće je, da je taj ponovni sudar dviju suprotnih postavki naveo profesore u Jeni na ponovnu hajku na Vlačića, žešće nego prije. Napad na kuću Vlačićevu imao je biti napad na Vlačića, koji će spriječiti njegov povratak u Jenu, ako bi on na to pomislio, i u isto vrijeme demonstracija protiv kneza, koji je osudio miljenika Jene Strigela.

Vlačić je znao, da će Wigand biti vraćen u Jenu i da će Rosinus biti vraćen u Weimar. On je o tome pisao Galu u Regensburg.[125] U tome pismu spominje i rušenje svoje kućice i krvoželjni duh, koji to čini, koji, »kad ne mogu njega rasjeći, kako bi željeli, zasmrađuju njegovu

[123] Navedeno mjesto u Državnom Arhivu u Stuttgartu. Knjiga je uložena kao arhivski spis Religions – und Kirchensachen, B. 40, Akten betreffend Victorin Strigel, Streit über die Lehre vom freien Willen.

[124] Vlačić je tri primjerka Ključa poslao Galu u Regensburg s pismom od 23. III. 1567. Reg. Archiv, Ecclesiastica I, fasc. 59, list 33.

[125] Reg. Archiv Ecclesiastica I, fasc. 21, list 235.

kućicu«. Ali nikakve naznake nema, da bi on želio (tada) da se vrati u Jenu. Naprotiv, on moli boga, da ga očuva od onog »krvožednog duha«. Svoje kućice u Jeni Vlačić nije više vidio, ni cijele, ni razorene.

14. Posljednje pokušaje za izmirenje s Jenom učinio je Vlačić 1570. i 1571. Vlačić je tada bio u stanju krajnje nužde, jer je 1570. dobio prvi izgon i iz Strassbourga i ma da je na taj izgon bio uložen utok na Senat, nije znao, kuda će, i tražio je uzalud utočište u Baselu i Lindavi, lutajući tako u potražnji za krovom za sebe i za porodicu po čitavoj Njemačkoj. Sve se jače stezao oko njega obruč izbornog kneza Saksonske Augusta. Sve se više povećavao krug onih, koji su naginjali shvaćanju, da je Vlačić stvarno s gledišta luteranske crkve u učenju zastranio i da je blizak manihejsko-bogomilskoj herezi, ako nije već i u njoj. U to vrijeme i najbliži suradnici i dugogodišnji iskreni prijatelji ili su se idejno odvraćali od njega, kao njegov najbolji prijatelj Gal u Regensburgu neposredno prije svoje smrti, ili kao Wigand i Hesshusen, sada profesori u Jeni, koji su stvarali otvorenu frontu protiv Vlačića i izrađivali teze i spise protiv tih novih Vlačićevih teza i spisa.

Kao i prije, Vlačićevci u Jeni i sada su vodili razgovore s Wittenbergom za izmirenje, i ti razgovori nisu uspijevali. Oba stara Vlačićevca. Wigand i Hesshusen, držali su se Vlačićevih ideja i postavki do 1561., i to je bilo dosta, da ostvarenje pomirenja sa Wittenbergom ne bude moguće. Obojica su u isto vrijeme držali front i prema Vlačiću, poslije 1567. i nisu više htjeli pomirenje s Vlačićem, koje bi im, da su se u teološkim načelima mogli s njime i složiti, ipak otežalo položaj u Jeni. I sad su ta dva Vlačićevca vodila borbu i protivu Vlačićevih neprijatelja i protivu Vlačića. Jedna od mnogih proturječnih situacija, koje je stvaralo doktrinarstvo.

Na zapadu je intervencija Augusta Saksonskog izazvala progon Vlačića iz svih mjesta, gdje bi se pojavio. Taj je knez smatrao, da je Vlačić uzrok novom otporu Jene i otporu novog sachsenweimarskog kneza. U Jeni su opet stari Vlačićevci držali front prema Vlačiću, ne puštajući ga blizu.

One godine, kada je Vlačić prognan prvi put iz Strassbourga 1570., objavljen je zajednički izvještaj sveučilišta u Wittenbergu i sveučilišta u Jeni kao Konačan izvještaj (»Endlicher Bericht«), u kome je skupljeno sve, što se moglo naći protivu Vlačića, i ponovljena je stereotipna formula osude, da je Vlačić »dugo vremena i na mnogim stranama, skupa sa svojim pristašama, bez prekida izazivao sporove i tako božje crkve u Njemačkoj bijedno uznemirivao, žalostio i uzdrmao«. Godine 1571. sam car izdaje naređenje sachsenweimarskom knezu, da prestane da zaštićava »pobunjeničku vlačićevsku bandu« i da zbaci s položaja i istjera iz zemlje Vlačićevske teologe i savjetnike.[126] Taj ultimativni zahtjev stavio je car Maksimilijan II, onaj isti, što je Vlačića do 1557.

[126] *Wilhelm Preger*, Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit. II. dio, Erlangen 1861, str. 340.

pomagao i u kojega je Vlačić 1562. postavljao najveće nade, jedva čekajući, da on postane car.

Ma da je Vlačić mnogo od toga znao, a drugo slutio, pokušao je, jer nije vidio drugog izlaza, da svibnja 1570. dođe u Thüringiju, da se skloni u kući pastora Wolfa u Kahli na Saali, u onome malome gradiću na vrhu, na visokoj stijeni iznad rječice Saale, oko 20 km južno od Jene. Uživajući gostoprimstvo odanog prijatelja, Vlačić je Wolfa slao iz Kahle u Jenu s porukama Wigandu, tražeći od Wiganda sastanak radi sporazuma za održanje kolokvija. Nije tražio ništa drugo nego samo to, da hajka na njega s ove njemu prije prijateljske strane prestane. Pritisnut od Augusta Saksonskog, od cara, od ujedinjenih sveučilišta Wittenberga i Leipziga, i imajući protiv sebe i opoziciju na sveučilištu u Jeni, Wigand se nije mnogo obradovao starome drugu, suborcu iz mnogih borbi, a sada prognaniku i beskućniku, koji u tome položaju u konspiraciji, u kome se nalazi, donosi uvijek sa sobom nove oluje i sudare. Uzalud je pastor Wolf silazio na konju s vrha Kahle u dolinu Saale i dolinom dolazio u Jenu i natrag, ništa pozitivno nije odatle donosio. Jenski teolozi, bivši Vlačićevci, odgovarali su, da je Vlačić došao baš u nezgodno vrijeme za njih, i na kolokvije nisu pristajali.[127] Javni kolokvij značio je raspredanje najosjetljivije i tada najviše ozloglašene Vlačićeve postavke: o prirodi zla u čovjeku i o prirodi istočnog grijeha. Za Vlačića je to moglo značiti idejnu rehabilitaciju i za tim je on i išao. Za njih još veće kompliciranje inače već opasno komplicirane njihove vlastite situacije u Jeni.

Poslije godinu dana, 1571., Vlačić ponovo započinje istu akciju. Piše knezu u Weimar dva pisma, 24. 5. 1571. i 18. 9. 1571. i dva pisma crkvenim funkcionerima i svojim prijateljima tamo i u Jeni, napisana istog dana 28. 5. 1571. Pisma u svibnju datirana su u Strassbourgu, drugo pismo knezu u Weimar od rujna datirano je u Frankfurtu na Majni. Pisma knezu pisana su njemački, crkvenim funkcionerima latinski.

U prvom pismu od 24. 5. 1571. moli Vlačić kneza Johanna Wilhelma da, radi boga i istine, kao i zbog toliko ožalošćene crkve udesi, da on uzmogne »s teolozima (u Jeni), koji do boga drži, i drugim osobama, koje vode spor oko njegova učenja i učenja doktora Luthera, što je izazvalo veliku mržnju, povesti savjesne i ozbiljne razgovore na temelju božje riječi.«[128] Vlačić kazuje dalje, da je o tome već pisao knezu prošle jeseni (1570). Tada mu je bilo odgovoreno preko grofa Volrada od Mansfelda i preko kneževa (u Weimaru) savjetnika Petera pismom upućenim na strassbourškog superintendenta i obećano, da knez (weimarski) hoće što prije, čim dođe kući, učiniti sve, da se pokrene kršćansko posredova-

[127] Vrlo solidan temeljit i pozitivan Vlačićev biograf *Preger* navodi (navedeno djelo II, str. 341), da su na kraju jenski teolozi pristali na javni kolokvij, ali nisu pristali, da dođu na prethodni tajni prijateljski sastanak. U stvari Vlačić čitave te i iduće godine traži baš javni kolokvij.

[128] Weim. Archiv, Reg. N 687. list 1. Vlačićevo pismo knezu od 24. V. 1571, na četiri strane sitnoga pisma, na njemačkom. Tuđa ruka, vjerojatno njegova sina Andrije.

nje između Vlačića i teologa u Jeni, ali da Vlačić ne smije više protiv njih pisati i sam ima ostati u miru. Vlačić kaže, da je u to vrijeme čežnjivo čekao i ništa nije objavio protiv njih, ali je u velikoj nevolji, u kojoj se nalazi, ipak morao da odgovara na njihove okrutne i krive optužbe. Jer oni ga optužuju, da je njegovo učenje manihejsko, t. j. da on Vlačić »ispovijeda s Manihejcima, da zao duh stvara naše duše i djecu u majčinoj utrobi.«[129] Oni su štampali dva takva spisa, jedan na latinskom, drugi na njemačkom i u njima su ponavljali tu priču, da Vlačić uči, da zao duh stvara i formira djecu u majčinoj utrobi. Oni također navode, da on, Vlačić, neodređeno i uopće uči, »da je (svaki) grijeh biće«[130] (suština), ma da on to tvrdi samo za istočni grijeh.

I zatim Vlačićeva bilanca: »U 22 godine ja sam s milošću božjom ponio dosta truda, brige, opasnosti i križeva i do današnjeg dana radim na tome, da se prava religija učvrsti u Njemačkoj i u zemljama Vaše kneževske milosti. I sam Wigand priznao mi je više puta, da su on i drugi u Mansfeldu za vrijeme Augsburškog i Leipziškog interima bili dosta hladni, dok ih mi iz Magdeburga nismo našim spisima poučili i probudili. Tako i gospodin Hesshusen, moj sadašnji reformator (t. j. onaj, koji hoće da ispravi Vlačića) dugo se bio zalijepio za vittenberški kvasac. I sada mi oni tako zahvaljuju i otplaćuju, da ne samo što ne će da mi dopuste jedan kršćanski razgovor s njima, nego me poplavljuju (bujicom) očitih izmišljotina«.[131]

Vlačić ponovo traži pomoć kneza, da dođe do kolokvija ili do bratskog razgovora s njima, pa nudi: »ako ih ja ne uvjerim iz božje riječi, da ja imam pravo, a oni krivo, ja ću pred njima ustupiti i povrh toga, spreman sam da založim svoju kuću u Jeni (tad već demoliranu ali ipak dovoljnu, da pokrije takve troškove) i da ona propadne za troškove, koji bi odatle (od kolokvija) mogli nastati.«[132] Kao osnovu i formu za kolokvij i postupak na njemu predlaže baš onu knjižicu o sinodu, koja je na njemačkom i na latinskom objavljena u Jeni prije 12 godina na kneževu zapovijed (t. j. s dopuštenjem kneza), koja su pravila potpisali ti sadašnji teolozi skupa s Vlačićem u Jeni, s kojima on traži kolokvij, tako da su pravila i njima i svima poznata. Sazivači kolokvija mogu biti vojvoda od Mecklenburga, grof Volrad, sachsenweimarski knez i drugi. On, Vlačić iskreno želi mir, da prestanu mržnje i grdnje, a s njima i uzroci progona.

Čuje se, nastavlja Vlačić, da teolozi (na fakultetu u Jeni) sprečavaju, da do kolokvija dođe. To je njihova rđava savjest, koja se javlja. »Bog neka mi je svjedok«, kaže Vlačić, »sada i na sudnjem danu, da ja od sveg srca želim i tražim istinu i kršćanski mir i ništa drugo.«[133]

[129] »Als ob ich lehre mit den Manicheern, dass der böse Geist unsere Seelen und die Kinder zu Mutter Leib schaffe«. Isto mjesto, list 1.

[130] »Die Sünde sei ein Wesen«. Isto mjesto, list 1., verso.

[131] Isto mjesto, list 1., verso.

[132] Isto mjesto, list 1., verso.

[133] Isto mjesto, list 2.

I na kraju osebujna i samo Vlačićeva molitva i zaklinjanje: »Neka se vječni bog smiluje svojoj ožalošćenoj crkvi, neka upravlja (njome) i neka je čuva od zlog svijeta mesa i krvi, što proti njegovoj volji bjesni.«[134]

Dva pisma Vlačićeva upućena iz Strassbourga 28. 5. 1571. weimarskim i jenskim crkvenim, dvorskim i sveučilišnim funkcionerima i tadašnjim pristašama Vlačićevim, jedno: Bartolomeju Rosinu, Bartolomeju Gernhardu, Kristofu Ireneju i Martinu Wolfu, i drugo: Eberhardu a Thanna, Petru Premu, Cyriacu Spangenbergu i opet Bartolomeju Rosinu i Martinu Wolfu, imaju isti sadržaj, kao i pismo knezu. Samo, pišući njima, kao većim stručnjacima, Vlačić se više upušta u teološku diskusiju i iznošenje citata. Tako se brani od iste optužbe svojih prijašnjih prijatelja, da je on manihejac i od podmetanja, da on tvrdi, da je Sotona stvaralac i ljevač oblika. Žali se, što se ide na kolokvije s pravim sektašima, a s njime ne će. A luterani su išli na kolokvije i s najvećim neprijateljima, pristašama Antihrista (t. j. rimske crkve). I opet moli iste teologe, braću (iste misli), posrednike i kneza, neka urade što mogu, da on bude saslušan i da one krivice i zablude, što se tovare na njegova leđa i zbog kojih se diže kuka i motika na njega, budu temeljito, nadležno i javno raspravljene. A ne radi se pritom o njegovu ličnom interesu, nego o općem interesu crkava.

Vlačićevo pismo knezu iz Frankfurta na Majni 18. 9. 1571. potvrđuje samo to, da Vlačić svojim navaljivanjima, da se sazove kolokvij ili crkveni sinod u Weimaru, nije uspio. Tada, poslije četiri mjeseca od pisama pisanih u svibnju ili deset mjeseci od prvog pokretanja toga pitanja kod kneza, Vlačić podsjeća kneza, da on nema u toj stvari ništa više da kaže, nego samo čeka odgovor. Moli kneza, da pročita oba spisa, što mu šalje: svoju latinsku konfesiju, koja je posvećena knezu, i zatim njemački spis. Iz njih će vidjeti, »kakvo veliko nasilje i nepravdu čine ti ljudi meni i istini božjoj.«[135]

Ono, što nije mogao ili nije smio da izvrši sachsenweimarski knez u Weimaru ili u Jeni, izvršio je iduće godine 1572. grof Volrad Mansfeld u Mansfeldu. Tamo je održan kolokvij s Vlačićem. Sazivač je proglasio rezultat, da protivnici nisu mogli Vlačiću dokazati svoje optužbe.[136] To je onaj isti Volrad, sin Albrechtov, koji se uz oca i brata borio skupa s Vlačićem u opsjednutom Magdeburgu 1550–1551. Čitava porodica ostala je Vlačiću vjerna pune 22 godine. Rezultat toga kolokvija imao je da bude temelj za saziv općeg luteranskog sinoda, t. j. punu rehabilitaciju Vlačićevu. Ali do toga nije došlo.

15. Stari Vlačićevci Wigand i Hesshusen na Teološkom fakultetu u Jeni još su iste godine, 1571. u vremenu između dva Vlačićeva pisma knezu započeli na sveučilištu čišćenje onih, koji su bili u sumnji, da zastupaju nova, sadašnja mišljenja Vlačićevaca. Prvi među onima, koje

[134] Isto mjesto, list 1. i 2. verso
[135] Isto mjesto, list 9.
[136] Arhivske spise o tome kolokviju nismo pronašli, pa ni popis učesnika.

su uzeli pod ruku, bio je davnašnji učenik i pristaša Vlačićev Celestin, koji se nije ograđivao ni od sadašnjih Vlačićevih pogleda i postavki.

Taj je Celestin morao biti negdje s austrijskog područja. O njemu ima prvo spomena u Vlačićevu pismu Gradskom senatu u Regensburgu od 10. 12. 1561., u kome na pitanje i traženje senata, da im preporuči nekoga za nastavnika nove gimnazije u Regensburgu, Vlačić preporučuje toga Ivana Celestina.[137] Njega spominje Klombner[138] u pismu iz Ljubljane Galu u Regensburg, u vezi s Vlačićevim naporima za osnivanje sveučilišta tamo, dakle oko 1562. Raduje se, što Celestin ulazi u igru. Po pismu Klombnerovu vidi se, da zna, da je Celestin doktor, i da je vjerojatno, da ga lično poznaje. Godine 1562. bio je kao Vlačićevac i profesor grčkog u Jeni protjeran iz Jene, a vratio se tamo zajedno s Vlačićevcima poslije 1567., pošto je u međuvremenu bio pastor na jugu Njemačke, u istome kraju, gdje je bio i Trubar.

Na ljeto godine 1571. Wigand i Hesshusen podvrgli su Celestina više inkvizicionom postupku nego kolokviju. Ma da je on želio izbjeći toj diskusiji i pisao u tome smislu knezu (25. 7. 1571.), bio je prisiljen da odgovara na teze Wiganda i Hesshusena, koje su bile sastavljene kao pobijanje Vlačićevih postavki. On je prvo dao svoju pismenu konfesiju na 14 strana. Iako u toj pismenoj konfesiji nastoji da bude »objektivan«. t. j. da se ne prikloni ni jednoj ni drugoj strani, kad zavađene stranke nisu tražile »objektivnost«, nego čisto strančarstvo, Celestin je suprotno od teze Wiganda i Hesshusena potvrdio, da on smatra, da Vlačić ne pripisuje stvorenje čovjeka đavolu, nego bogu i da Vlačić ispravno objašnjava, da je »bog stvorio i grešnu nečistu materiju čovjekova sjemena, kao i druge grešne i nečiste stvari i stvorenja.«[139]

Celestin također priznaje, da istočni grijeh nije samo accidentia i ne *čini samo tjelesne osobine, »nego da su sva ljudska priroda i sve biće* (suština) tijela i duše i svih snaga (čovjeka) pokvareni i da su svi ljudi po prirodi djeca božjeg gnjeva.«[140] Prema tome, izjavljuje Celestin, ljudska priroda »nije samo primljena samovoljna zloća, naslijeđena od roditelja, nego prirodna urođena pokvarenost, koja se nasljeđuje (od svih ljudi) od Adama i Eve (i prenosi se) rađanjem mesa na sve ljude, sve do sudnjega dana.«[141]

Celestin nalazi, da su gledišta o toj stvari između Vlačića i Hesshusena ista, i da bi (a to je bila baš tada i Vlačićeva namjera i smisao Vlačićevih pisama) trebalo prestati mučiti savjest ljudi oštrim i opasnim pre-

[137] Regensb. Archiv, Ecclesiastica III, Fasc. 2, list 21. – Njemački pisci navode, da se o Celestinu moglo malo doznati. Vjerojatno i stoga, što nije bio s područja uže Njemačke.

[138] Regensb. Archiv, Ecclesiastica I, Fasc. 27., list 35: »Dass nun Herr Doctor Celestin auch in das Spiel kommt, ist gut. So haben wir der Gesellen desto mehr«. Bez datuma.

[139] Weim. Archiv. Reg. N 690, list 13. Čitav fascikal Reg. N 690 od 146 listova (292 strane) sadrži dokumentaciju o tome inkvizitorskom postupku prema Celestinu.

[140] Isto mjesto, list 13., verso.

[141] Isto mjesto, list 13., verso.

pirkama, koje se okreću oko »dvosmislenih aristotelskih termina substantia i accidens.«[142] Obje strane trebale bi se sporazumjeti i popustiti jedna drugoj.

O tim tezama i protutezama podvrgnut je zatim Celestin 14. 8. 1571. trosatnom kolokviju sa Hesshusenom. Zapisnik o tome kolokviju ima 30 strana. Svoje mišljenje Celestin je ponovo dostavio 24. 9. 1571. knezu na 26 strana. Zatim su 15. 10. 1571. Wigand i Hesshusen izradili svoje mišljenje o konfesiji Celestina na 34 strane.

To inkvizitorsko mišljenje Wiganda i Hesshusena spremljeno za kneza imalo je da učini kraj Vlačićevim naporima za pomirenje, održanje kolokvija i sinoda. Hesshusen i Wigand u stvari su tri mjeseca kolokvirali sa Celestinom o spornim točkama Vlačićeva učenja i kad je taj umjereni Celestin ostao pri svome, što bi tek uradio neumjereni Vlačić i kakva bi smisla imali dalji razgovori s Vlačićem. Stoga je njihova ocjena više posvećena Vlačiću nego Celestinu.

Oni ustanovljuju, da je to (sadašnje) krivo učenje, da je istočni grijeh supstancija, prije hiljadu godina širio otac svih heretika (»Der Ertzhetzer«) Manihej, a sada to učenje pokreće i brani Vlačić Ilirik. Protiv toga učenja stavlja se Mörlin i drugi teolozi (sve bivši Vlačićevci). I zatim navode bujicu rečenica iz Sv. pisma, zašto tako mora biti: kad je u pitanju božja riječ, na jednoj strani je bog, na drugoj đavo. Ne idu skupa ispravni kršćani i krivi, ljubitelji istine i lažovi. I ne zaboravljaju, da u svoju litaniju aksioma uklope i ovaj: »Ne povedite se za glasom stranog čovjeka.«[143] (A svi znadu, da je Vlačić u Njemačkoj strani čovjek).

Sada oba bivša Vlačićevca izražavaju svoje pismeno žaljenje, što »Ilirik sa svojom manihejskom gomilom ne prestaje da čitavu Kristovu crkvu u Njemačkoj i posebno u Thüringiji uznemiruje svojim neprestanim pisanjem, privatnim i javnim, unoseći zastranjivanja, nemire, i uznemirenja.« »Takvu čovjeku«, pišu oni, »ne bi se smjela povjeriti nikakva funkcija, jer bi od toga nastala samo šteta, a to će knez sigurno sve više i više uviđati.«

I Celestin se tako kolebao ovamo i onamo, dok nije pao u Vlačićevu manihejsku rupu.

»U tome sporu«, kažu oni, »da li je istočni grijeh supstancija, biće (suština), srce i sama duša, radi se o tome, da je sama ta riječ manihejska, kriva, heretička, protivna božjoj riječi i katehizmu.«

U konačnom prijedlogu početkom 1572. Johann Wigand, Tileman Hesshusen i Timotheus Kirner predlažu knezu, da se Celestin ni ne zatvori ni ne ekskomunicira, nego da se otpusti, da ne ostane u ovoj crkvi i da ne kvari omladinu: neka mu se dopusti, da ide, kud hoće, jer on i ne će da ostane. Tako se činilo, da oni nisu inkvizicija, i da oni ne tjeraju kolegu sa svoga fakulteta, teologa i jednoga od svoje prijašnje stranke,

[142] Isto mjesto, list 14.
[143] Reg. N 690, list 103.

nego da se njemu jednostavno svidjelo da ode, pa kako se nije s njima slagao, napustio ih je i otišao.

U stvari je postojala proturječnost između njihova nalaza, da je Celestin na strani đavola i heretik kao i Vlačić, i njihova prijedloga, da se ipak ne isključuje iz crkve i ne zatvara, nego da mu se dopusti, da slobodno ode kud hoće, bez formalne osude kneževa suda ili kneza. Druga je protivurječnost bila između tog formalno i naoko umjerenog prijedloga i stvarne diskvalifikacije teologa, izbacivanjem sa sveučilišta.

Te protivurječnosti dolazile su od posve nesigurnog njihova položaja u Jeni. Knez u Weimaru nije bio oduševljen, što su oni postali sada neki »uvjetni« Vlačićevci, što napadaju Vlačića i gone njegove ljude. Bliski i potencijalno prisutni August Saksonski nije ih trpio, što su oni stvarno bili Vlačićevci, iako sada »uvjetni«. A Jena je stalno čekala novu nasilnu intervenciju Augusta Saksonskog.

Do te je intervencije stvarno došlo iste 1572. godine. Tad su pod pritiskom Augusta otpušteni svi visoki crkveni funkcioneri, koji su bili Vlačićevci, bez uvjeta ili s uvjetom, i 111 (sto jedanaest) pastora u Thüringiji. I to čišćenje nije još zahvatilo sve Vlačićevce. Otpušteni su također Wigand i Hesshusen.

Ali da bi i druga strana osjetila bič i bijes svjetovnog gospodara i političkog kombinatora, promijenio je izborni knez August Saksonski dvije godine kasnije 1574. svoje teološko mišljenje. On se s onom istom silovitošću, kojom je progonio Vlačićevce više od 20 godina, a na poticanje prvo Filipa Melanchtona (koji je umro 1560.), a zatim Filipove stranke, tzv. »Filipista« iz Wittenberga, okrenuo sada protiv tih Filipista u Wittenbergu i Leipzigu i u čitavoj Saksonskoj. Otpuštao je superintendente, rastjerivao sveučilišne profesore, proganjao je sve ideologe, za kojima se prije povodio. Obaranje i progon filipista nadmašili su progone Vlačićevaca: »Brutalnost, kojom je izborni knez August postupao protiv njihovih vođa (protiv vođa Melanchtonove stranke) mnogo nadmašuje uostalom sve, što su oba njegova ernestinska bratića (sachsenweimarski knezovi) Johann Friderik Srednji i Johann Wilhelm svojim oštrim postupcima na tome području skrivili.«[144]

Još je jedan progon Vlačićevih sljedbenika u Jeni i u Thüringiji bio u vezi s njegovim boravkom u Jeni i učenjem o prirodi čovjeka prema istočnom grijehu kao suštini. To je progon izvršen 1577. i idućih godina. Kako se osipao broj onih pristaša tih Vlačićevih postavki između 1562. i 1572. do te mjere, da je uglednih luterana na rukovodnim mjestima, koji bi stajali i iza tih postavki, bilo sve manje, i u jednome svome izvještaju Senatu u Strassbourgu od 5. 7. 1572. Vlačić navodi poimenično svega četiri: Cyriaka Spangeberga u Mansfeldu, Kristofora Ireneja u Weimaru, Martina Wolfa u Kahli i dr. Celestina, tada već u službi izbornog kneza Brandenburškog,[145] tako je smrću Vlačićevom (1575) ne-

[144] *Herrmann*, Thüringische Kirchengeschichte, II, str. 175.
[145] Objavljeno kod *Twestena*, str. 105.–106.

stalo jedinog velikog pisca i ideologa, koji bi tako uporno branio te ideje. I luteranska crkva nije imala mnogo teškoća, da već godinu dana poslije Vlačićeve smrti (1576) oglasi njegovu doktrinu heretičkom.

Teže je išlo s iskorjenjivanjem Vlačićeve nauke dolje. Svi pastori i propovjednici bili su obavezni da potpišu tu luteransku Formulu sloge, koja je u najbitnijim svojim točkama službeno osuđivala Vlačićevo učenje i učenje suprotno Vlačićevu proglašavala za opće obavezno. U mnogim središtima protestantizma, pa i u Austriji i u Sloveniji, bio je otpor dolje vrlo jak. Mnogi su radije napuštali mjesto crkvenih funkcionera, nego da napuste utvrđene stavove svoga vjerovanja. Drugi su se kolebali i na kraju iz nužde potpisivali.

Protestantski historičar crkve u Thüringiji Rudolf Herrmann navodi ovu sliku raspoloženja za vrijeme, kad su pastori morali da potpisuju rezoluciju i osudu Vlačićevih ideja.

U gostionicu u nekom gradu u Thüringiji ušao je pastor vrlo žalostan. Pitali su ga ljudi, zašto je žalostan.

— Pa danas smo u našoj skupštini bili prisiljeni potpisati onu knjigu.

— Zašto prisiljeni? Tko može da prisili savjest?

— Jest, ali mi sirotinja imamo ženu i djecu. Morali smo nešto učiniti, da nas ne protjeraju iz zemlje.[146]

I pisac zaključuje, da je odatle potekao onaj savjet, što je neka popova (pastorova) žena dala svome mužu:

Piši pope, piši zbog trbuha.
Da ne gubiš mantije ni kruha.[147]

16. U Vlačićevoj djelatnosti za vrijeme njegova boravka u Jeni i u njegovim odnosima prema Jeni bilo je mnogo više konstruktivnih namjera, početaka i nastojanja nego pozitivnih rezultata. Konstruktivne namjere su bile: okupljanje svih luterana na velikoj, oštroj, Vlačićevoj luteranskoj liniji oko weimarsko-jenske jezgre, koja će biti čvrsta, jer će stvoriti jedinstvo mišljenja teritorijalne vlasti sachsenweimarskog kneza i teološkog fakulteta u Jeni. Takvo će jedinstvo prisiliti i ostale fakultete da dođu na tu liniju. To će biti primjer i put izgradnje jedinstva svjetovne vlasti i crkvenog učenja, politike i nauke na jednom širem i centralnom području Njemačke. Svojom čvrstinom i svojom sigurnošću, unutrašnjom povezanošću i skladnom suradnjom politike i nauke taj će primjer kao organizaciona jezgra privlačiti na istu generalnu liniju ostale protestantske krajeve Njemačke i druge zemlje. Time će ojačati protestantizam uopće i postati sposoban za svoju prirodnu ekspanziju prema istoku i jugu.

Osnovno je istrijebiti kolebljivost, mlakost, svaki zametak ili pojavu popustljivosti. Popustljivost razdvaja, stvara dvije struje, slabi jedinstvo

[146] *Herrmann*, Isto djelo, str. 175.
[147] Isto djelo, str. 175.

i vjeru u sebe. Popustljivost i pomirljivost je razjedinila husite i upropastila veliki narodno husitski pokret. Vlačić nastavlja da izvlači i primjenjuje pouke iz iskustva husitskog pokreta, koji je započeo u Magdeburgu.

Sve se svodi na to: ostati, razvijati se, rasti i ne doći pod okrilje Rima, koji guši i samostalnost i stvaralaštvo, nego suzbiti sve pokušaje takva varljivog mirenja.

Sredstva su za to imala biti: stvaranje jedinstvene ideologije, brisanje i iskorjenjenje starih i novih pokušaja revizije luteranstva, natjerivanje protivnika, da priznaju svoja zastranjivanja, nametanje, u nuždi, kad se *drukčije ne može, doktrina i učenja putem zakona*, državne vlasti i prinude, stvaranje organa, koji će donositi odluke o čistoći učenja, priznavati prava učenja i trijebiti kriva. To je pozitivni smisao Vlačićevih instrukcija za Worms, konfutacione knjige i organizacione sheme sinoda.

Ta koncepcija Vlačićeve politike u Jeni bila je udešena na dugi rok, na velike prostore, dobro smišljena, logična, idejno zaokružena, dosljedna i iskrena. *U njoj je bilo mnogo znanja, pregled historije, iskustvo i* vjera, i osobito poleta i žara. Vidi se, da je ona rezultat nauke, znanja i žara i da je Vlačić vjerovao, da neka stvar mora uspjeti, ako je ideološki dobro postavljena i nošena vjerom i žarom. Vlačićeva koncepcija imala je velik nedostatak: nije bila realna. On je hitao naprijed putem na kojemu ga stvarnost nije mogla tako brzo slijediti. On je vjerovao, da će mu poći za rukom da uskladi svoju ideologiju i dinastičku materijalnu politiku knezova i teritorijalnih gospodara u Njemačkoj, da će uspjeti da ih privuče na svoju stranu, kako je privukao Mauricija Saksonskog 1551. Vlačić nije vidio, koje udaljenosti mogu dijeliti logički smišljene planove od njihova ostvarenja.

Vlačić je bio namijenio sachsenweimarskom knezu Johannu Frideriku nastavak politike njegova oca, t. j. politike Schmalkadskog Saveza, Jeni prijašnju ulogu Wittenberga, a sebi prijašnju ulogu Luthera. Ništa od toga nije bilo realno. Schmalkadski Savez bio je u ratu potučen, njegov predstavnik, otac sadašnjeg sachsenweimarskog kneza zarobljen i lišen funkcije izbornog kneza i posjeda Wittenberga i Torgave, i taj je Savez bio mrtav. Njemački knezovi postali su Augsburškim zakonom o vjerskom miru apsolutni gospodari crkava na svome području. Isticanje nužnosti da se nastave tradicije oca i djeda sachsenweimarskog kneza, i samo spominjanje Schmalkadskih članaka u konfutacionoj knjizi kao osnovnih članaka vjere djelovalo je kao izazov vojnički slabog i politički *malo utjecajnog sachsenweimarskog kneza moćnom i brutalnom izbornom knezu Augustu*. Dovoljno je bilo, da nad nekom stvari uzme pokroviteljstvo Johann Friderik Srednji, pa da se August Saksonski nađe odmah na drugoj, protivnoj strani. Sveučilište u Jeni nije moglo u novoj situaciji preuzeti prijašnju ulogu Wittenberga, dijelom stoga, što osim došljaka iz Magdeburga nije imalo neku grupu rukovodilaca od nekog značenja, a dijelom opet zbog toga, što je većina sveučilišta išla za sadašnjim Wittenbergom i otklanjala Vlačićevu ideologiju, spoznajnu teo-

riju i etiku, t. j. osnovna načela njegova religioznog učenja. Vlačić također nije mogao u Jeni odigrati ulogu Luthera u Wittenbergu, jer nije bio Nijemac, slabo je njemački govorio, smatrao se u Jeni uljezom. Vlačićev religiozni žar i njegova gorljivost i njegov asketizam uznemirivali su ljude oko njega, a postepeno i umarali. Sam Vlačić navodi, kako je knežev dvorski kancelar bio često pijan. Sigurno to ne bi bilo, da se nije opijao i sa knezom. To je činio i Luther sa kneževim ocem. Vlačić to nije mogao.

Vlačić je učio, da meso, t. j. materija opredjeljuje ljudsku volju i ljudske postupke, ali u svojoj koncepciji, u ocjeni položaja, u predviđanju bliskih događaja nije računao s materijalnim interesima političkih faktora kao podlogom njihove politike. On je još uvijek vjerovao, da će bog, kad je crkva u pitanju, tako prosvijetliti knezove, da će prijeći preko svojih materijalnih interesa i boriti se za ideologije i onda, kad nisu u skladu s njihovim materijalnim interesima.

Godine 1550. bio je Vlačić napisao i tiskao jednu od svojih mnogih propagandističkih brošura »Jedna kršćanska opomena i poziv Matije Vlačića Ilirika na postojanost«, koju je bio posvetio tome moćnom vojvodi Augustu Saksonskom. On je vjerovao, da su Mauricije Saksonski i njegov brat August, kad su 1551. izdali cara (kako su prije bili izdali Schmalkadski Savez) bili opredijeljeni ne toliko svojim materijalnim političkim i dinastijskim interesima, koliko time, što ih je bog prosvijetlio, a njegova propagandistička brošura ukazivala im je put.

Tako je Vlačić nešto kasnije pisao i napisao, tiskao i objavio na latinskom i na njemačkom (1566) dosta veliku knjigu »O prijelazu rimskog carstva na Germane« i predao je caru lično sam u čvrstom uvjerenju, da će njegova knjiga dirnuti cara, da će pomoći, da ga bog prosvijetli, da će mu vratiti pravu spoznaju i okrenuti ga opet na prijateljstvo prema njemu (Vlačiću), ne osjećajući, da je car kao car u prvom redu političar, da je to međunarodna i vojna situacija godine 1566. i da se car opredjeljuje *prema materijalnim interesima svoje dinastije*, prema unutrašnjem i međunarodnom odnosu snaga, a ne prema protestantskoj ideologiji, kad bi ona i bila jedinstvena, a još manje prema posebnoj Vlačićevoj ideologiji.

Vlačić je također bio u pravu sa svojom materijalističkom koncepcijom prirode čovjeka i svojom deterrminističkom teorijom, da su postupci ljudi materijalno opredijeljeni time, što je sve u čovjeku mesnato. To je bila spoznajna teorija, koju je Vlačić s pravom zasnivao na Svetom pismu i na Lutherovu učenju. Ona je otvarala nove vidike i široke mogućnosti za stvaralački rad u prirodnim naukama i u filozofiji. Vlačić je dva puta istakao, kako tu teoriju potvrđuje iskustvo. Prvi put u Apologiji 1549.: »Ljudi uvijek više drže do mišljenja drugih ljudi, do svoje koristi, do svoje imovine, nego do živoga boga. Ljudi uvijek traže, da samo ovdje imaju svega u obilju i sutra... Jasno kao sunce vidimo, da se u naše vrijeme sve vrti oko trbuha.« Drugi put u Ključu 1567.: »I samo iskustvo pokazuje rđavim ljudima, da u njima vladaju baš te snage

i da ih one upućuju na njihove opake postupke. Isto (iskustvo) pokazuje dobrim ljudima, da se u njihovim unutrašnjim borbama ništa ne bori protiv duha svetoga, protiv novog čovjeka i vjere, nego baš sam ljudski razum, pohlepna sila žudnje i strasti«.[148]

Ali Vlačić nije dalje razvijao tu metodu iskustvene spoznaje. On nju nije ni upotrebljavao kao samostalnu metodu, nego suzdržljivo i samo kao metodu, koja ilustrira, upotpunjuje i potvrđuje postavke Svetog pisma. On se neprestano i u dokazivanju tih svojih osnovnih stavova poslije 1560. vraćao samo na jedan izvor, na zavjetne knjige ili, kako su teolozi govorili, na božju riječ (u tim knjigama). Vlačić nije htio izaći iz teologije, kamo ga je upućivala iskustvena spoznaja. Vraćao se na citate, glosiranje, aprioristička doktrinarne stavove i vrtio se u mjestu. Vlačić je u stvari i one svoje stavove, koji su bili stvaralački baš zbog toga, što su više odgovarali duhu i smislu zavjetnih knjiga nego njihovu tekstu, htio dokazati citatima iz tekstova.

Njegova je misao bila izašla iz skolastike, a njegovi su je argumenti vraćali u skolastiku. Tako je postajao sve više doktrinaran i apodiktički i htio je u svemu do kraja imati pravo. S time je izazivao sumnje i umarao ljude, koje je htio predobiti. Zamatajući se u paučine doktrinarstva, skolastike, citatologije, postajao je sve manje uvjerljiv i manje životan i sve više osamljen. Stvaralački mislilac pretvara se u napuštenog mučenika.

Protestantizam i posebno luteranizam pogodovao je sektaštvu. Konfutaciona knjiga pobija učenje sedam protestantskih senata i tome dodaje još tri sektaška učenja wittenberške škole. Nemilosrdan cenzor, kakav je bio, Vlačić je u razdoblju svoga boravka u Jeni bio gotov da sve protivnike u protestantizmu, koji nisu primali sve njegove postavke do kraja, proglasi sektašima i hereticima. Tako na kolokviju u Wormsu, tako pri izradi i pokušajima stroge primjene propisa konfutacione knjige. Namjera, da se suzbije sektaštvo, rađala je doktrinarizam. Doktrinarizam je stvarao netolerantnost i isključivost u vlastitim redovima. Svaki od tih mnogobrojnih učenih teologa, što su prošli kroz brojne protestantske teološke fakultete od 1520.–1560., i što su iza sebe ostavili toliko mnogo pisama, poslanica, mišljenja, opomena, istraga, tiskano i u rukopisu, počinje i završava svoja pisma sazivanjem boga i Krista, svaki od njih zauzima pozu proroka, proglašava neko učenje za jedino ispravno, iako je to učenje samo njegovo ili nekog mjesnog crkvenog foruma. Prepirke, svađe, stalna nesigurnost, spočitavanja, ogovaranja, obrane, troše i posve iscrpljuju ljude. Samo od 1562. do 1577. u 15 godina bila su u Thüringiji tri vala masovnog čišćenja crkvenih ljudi, što se nisu htjeli odreći Vlačićevih učenja.

Tako je bilo i s ustanovama. U petnaest godina 1558.–1572. Teološki fakultet u Jeni bio je dvaput formiran i dvaput posve rastjeran.

[148] *Clavis*, izdanje 1628., knjiga II, stupac 665.

Vlačić nije mogao u Jeni uspjeti ni na koji način. On je bio veliki naučnik, među najvećima svoga vremena, ali u Jeni nije imao mjesta ni prostora da se razmahne. Njega su gušile i ugušile male prilike i sitne svađe u Jeni. Usto on nije imao nikakvih osobina dvorskog čovjeka, ni kvaliteta, s kojima se stječe popularnost na sveučilištu, osobito u tako maloj i narogušenoj nesklonoj sredini.

ZUSAMMENFASSUNG

MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS IN JENA

Auf Grund der Archivalien im Thüringischen Landeshauptarchiv zu Weimar Registranda N und O sowie der betreffenden Literatur behandelt der Verfasser den Aufenthalt von Matthias Flacius Illyricus in Jena 1557.–1561., sowie seine Beziehungen zur Jenaer Universität, zum Weimarer Hof und zur Thüringischen Kirche 1557–1572.

Den Aufenthalt in Jena bezeichnet der Verfasser als höchst tragischen Zeitabschnitt im Leben von Flacius Illyricus. Alles was vor seiner Ankunft nach Jena Flacius unternommen hatte, war ihm gelungen. Als armer neunzehnjähriger Jugoslave aus dem Südosten Istriens kam er nach Deutschland, wurde in Wittenberg magister und mit 24 Jahren Professor der hebräischen Sprache und der Theologie. Kaum achtundzwanzigjährig führte er den Kampf gegen das Interim von Augsburg und von Leipzig und seine Stellungnahme siegte in diesem Kampfe. In Magdeburg bereitete er den grossen Catalogus testium veritatis vor und die erste Auflage dieses Werkes erschien bereits im Jahre 1556. Er war Initiator und Verfasser des methodischen Planes des riesengrossen Werkes der Kirchengeschichte, der Magdeburger Zenturien und 1557 waren bereits die ersten drei Bände dieses Werkes druckbereit.

Nach dem Eintreffen nach Jena, zu Ostern 1557 bis zu seiner Flucht aus Jena vor Weihnachten 1561 misslangen alle seine Versuche: den Kirchenfrieden auf Grund seiner Formeln herzustellen, eine reine Lehre in Thüringen durch das Gesetz und mit Hilfe der Staatsgewalt zu sichern, die wieder als Grundlage einer allgemeinen einheitlichen theologischen Lehre der evangelischen Kirche dienen sollte, die Kirchliche Synode zu verwirklichen, die Frage des freien Willens zu klären. Er gewann in Jena keine Freunde, weder bei den Profesoren, noch bei den Studenten, Dagegen verlor er dort die Zuneigung des einzigen von den grösseren Territorialfürsten, der bis 1561 in Religions – und Kirchensachen durchaus seine eigenen Wege ging, des Herzogs Johann Friedrich des Mittleren.

In seinem Bericht über die Verhandlungen und Streitigkeiten, geschrieben für den Strassburger Senat (1568) berichtet Flacius dass ihn

Ende 1556 »die jüngeren sächsischen Fürsten dringend aufgefordert hätten in Jena eine Professur und die Stelle des Generalsuperintendenten zu übernehmen«. Der Verfasser konnte keine Bestätigung der Ernennung zum Generalsuperintendent in den Archivstücken nachweisen, wohl aber, dass Flacius tatsächlich die Geschäfte eines Generalsuperintendenten führte. Gerade die Führung der Kirchengeschäfte erschwerten Flacius seine wissenschaftliche und ebenso seine pädagogische Tätigkeit an der Theologischen Fakultät und an der Universität. Ein solcher Kenner der Kirchengeschichte und der theologischen Quellen, Schriftsteller und einflussreicher Publizist konnte für seine Vorlesungen, die Auslegung des ersten Paulusbriefes an die Korinther betreffend im Jahre 1561 nicht genügend Zuhörer finden, obwohl die Vorlesungen über die Liebe und die Ehe, über den Beruf, die Menscheneinigung und über den Vorrang der Liebe u. a. für die jungen Studenten höchst anziehend gewesen wären. Wenn auch Flacius (in seinem Brief an den Fürsten vom 10. Februar 1561) die Ursache für den ungenügenden Besuch seiner Vorlesungen dem Hass und der Hetzerei seiner Gegner gegen ihn zuschreibt, so steht es trotzdem fest, dass seine Gegner in Jena die Studenten hinter sich hatten, er aber nicht.

In Jena blieb Flacius ein Fremder, selbst der deutschen Aussprache weniger kundig. Seine mündlichen Vorträge blieben hinter seinen gedruckten Schriften zurück. So gelang es ihm nicht das Herz der Studenten zu bewegen. Flacius war Slave, noch dazu ein harter tschakavischer Kroate, so dass der Leipziger Slavist Matthias Murko, der selbst ein Slovene war, den Flacius nicht nur zu den Kroaten zählte, sondern ihn auch als den Charaktertypus der Kroaten hinstellte (»Ein echter Kroate, wie es deren in der Geschichte bis auf den heutigen Tag viele gab«. *Murko,* Die Bedeutung der Reformation und der Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven, Prag und Heidelberg 1927, Seite 122). Ein Mann mit ungewöhnlicher Aussprache, mit dem Temperament eines Südländers, von fanatischem Glauben und ein Asket hiezu, geboren und erzogen in einer armen demokratischen Bauern- und Handwerkerstadtkommune, geschult in einer reichen aristokratisch regierten Handelsrepublik, passte so wenig wie nur möglich zum Hofdienst eines eigenwilligen unberechenbaren deutschen Territorialfürsten. (Beide Termine »eingenwillig« und »unberechenbar«, die sich auf Johann Friedrich den Mittleren beziehen, sind dem Werke von Rudolf Herrman. Thüringische Kirchengeschichte, 1947 Band II Seite 154 entnommen).

Von Anfang an wurde Flacius von der Jenenser Universität feindlich angenommen. Er und sein Kollege Musäus waren die zwei best bezahlten Professoren, zwei Centuriatoren, Wigand und Judex kamen im Gehalt ihnen sehr nahe, während das Gehalt anderer Professoren stark hinter ihnen zurückblieb. Zu diesen Professoren sind auch Strigel und Stigel zu zählen. Diese beiden bekleideten in der Zeit von 1548–1557 vor der Gründung der Theologischen Fakultät und der Universität alle Jahre nacheinander und wechselseitig die führende Stelle des Rektors der

Akademie zu Jena. Nach der Gründung der Universität und der Besetzung der einzelnen theologischen Professuren überging die theologische Fakultät in die Hände der Flacianer. Das jährliche Gehalt der Neuankömmlinge wie Flacius und Musäus betrug je 342 Gulden, Wigand bezog 320, Strigel 200 und Stigel nur 180. Dazu gewannen die Flacianer die Überhand über die thüringischen Kirchen teilweise dadurch, dass Flacius in dem Kampfe gegen das Interim 1548–1551 ihre eigene thüringische Sache vertrat und der Weimarer Hof in derselben Richtung wirkte, teilweise aber auch dadurch, dass die Flacianer nach 1557 verschiedene Superintendentenposten besetzten. So kam es, dass Flacius eine Mehrheit der Theologen und der Superintendenten im ganzen Lande hinter sich hatte, was ebenso 1558 bei der Besprechung des Materials und der Vorschläge vor der endgültigen Verfassung des Konfutationsbuches, wie auch in verschiedenem Säuberungsaktionen, die in Thüringen gegen die Flacianer unternomen wurden, wie 1562 und 1572 zum Ausdruck kam.

Als Flacius 1557 von Magdeburg nach Jena übersiedelte, tobte der Streit zwischen beiden mächtigen Parteien, den »Philippisten« und den »Flacianern«, weiter. Schon nach einem Monat nach der Ankunft in Jena (11. 6. 1557) musste Flacius feststellen, dass in Jena ein Brief von Melanchthon gegen ihn zirkulierte und dass ein Diakon in Dresden in »publica concione« ihn als Haeretiker brandmarkte. Bei seinem Ankommen in die für ihn neue Stadt und an die neue Universität beklückwünschten und begrüssten ihn die Professoren nicht als den neuen von dem Weimarer Fürsten so hochgestellten Lehrer, sondern er wurde als Eindringling feindlich angesehen und bei der ersten Gelegenheit feindlich angegriffen. Sobald die ersten Vorlesungen begannen, in der ersten Hälfte Jänner 1558, besprachen schon die Kollegen in demselben Saal und in den Nachbarsälen, um ihm den Krieg zu erklären, den Neuling zu beschimpfen und anzugreifen.

So begannen die ersten Streitigkeiten an der Universität beim Beginn der Vorlesungen, noch bevor die Gründungsurkunde und die Universitätsprivilegien unterschrieben und proklamiert wurden. Nach der Mehrheit ihrer Zusamensetzung war die Universität von Anfang an nicht gewillt, sich der Ideologie und der Übermacht der flacianischen Theologen zu fügen. Andere Professoren waren Wittenberger und Leipziger, einige von ihren sogar Jenaer Studenten 1548–1557. Sie hatten enge auch verwandtschaftliche Beziehungen zu den Wittenbergern und den Leipzigern. Für die Mehrheit dieser war Melanchthon der wahre praeceptor und nicht der jugoslawische Eindringling Flacius.

Die Streitigkeiten, Angriffe, wechselseitigen Beschuldigungen und Verleumdungen nebst Ausschreitungen in den Umgangsformen, die das Leben und Wirken an der Universität erschwerten, ja sogar unerträglich machten, die in den ersten Januartagen des Jahres 1558 begannen, dauerten vier weitere Jahre bis zu den Dezembertagen 1561 an, bis

die ganze Theologische Fakultät ausseinandergejagt wurde. In vier Jahren gab es nicht einen einzigen Monat Ruhe, nicht einen Tag friedlichen, menschlichen Beisammenseins, und nicht einen Tag positiver Zusammenarbeit.

Die Perspektive eines dauernden Parteikampfes an der Universität, die sich ihm bei seiner Ankunft an der Universität eröffnete, die Aussicht, dass ihm in Jena jede ruhige und konstruktive Arbeit erschwert, vielleicht sogar unmöglich gemacht wurde, drängte Flacius zu einer schnellen Entscheidung, was zu tun wäre. Er konnte in den ideologischen Grundsätzen, d. h. in den Grundlagen seiner Lehre, nicht zurückweichen. Er wurde an die Universität berufen gerade um diese Lehre zu verteidigen und ihr allgemeine Geltung zu verschaffen. Den Weimarer Fürsten waren die Lehrsätze von Flacius genau bekannt, ja sie bekannten sich schon zehn Jahre zu seiner Lehrmeinung. Er konnte auch nicht einfach davonlaufen und alles im Stich lassen, angesichts dieser Unerträglichkeit des Lebens, die ihm in Jena bevorstand. Bevor er nach Jena kam, versuchte er bei den Fürsten zu erwirken, ihn von seiner Verbindung nach Jena zu kommen zu befreien. Ob er ahnte oder nicht, dass sich seine Lage an der Universität von Jena von Anfang an für seine Tätigkeit ungünstig gestalten würde, lässt sich nicht feststellen, tatsächlich war er bereit lieber nach Heidelberg zu gehen, von wo er den Ruf des pfälzischen Kurfürsten Ottheinrich eine Professur an der Heidelberger Universität anzunehmen, erhalten hatte. Aber die Weimarer Fürsten wollten nicht einwilligen, sie forderten ihn dringend auf, nach Jena zu kommen. Sie forderten ihn, wie er war, mit seinem ganzen Gedankenkomplex, seiner Ideologie und seinem starken kämpferischen Willen.

Wie konnte er voraussehen, dass der regierende Fürst in diesem Kampfe, zu dem er ihn aufgefordert hatte nicht bis ans Ende ausharren und an seiner Seite stehen werde.

Die Entscheidung traf Flacius ohne Zögern. Schon in seinem ersten Bericht an den Fürsten über die Verhältnisse an der Universität, 17. 1. 1558 teilt Flacius dem Fürsten klar seine Absicht mit. Die Sendung Gottes, der Ruf des Fürsten und seine eigene Zielsetzung zwinge ihn zu handeln, dass die reine Religion Gottes unverfälscht bliebe und im Stande wäre, die Ausschreitungen und Verführungen zu bekämpfen (»quoniam tum dei mandatum, tum c. tuae vocatio me cogit ut in id serio vigilem, ac intentus sim, ut pura Dei religio conservaretur et erroribus ac corruptelis resistatur«).

Obwohl Flacius sah, dass die Universität, noch bevor er eine einzige Vorlesung dort gehalten hatte und irgend einem Professor nahe getreten war, und bevor sie selbst regulär konsistuiert wurde, seine Lehrsätze bekämpfte und ihn persönlich angriff, war er doch der Meinung, dass die Universität vor allem dazu gegründet worden sei, um die Konsolidierung der Lehre auf seinen Grundsätzen herbeizuführen und die entgegengesetzten Irrlehren auszurotten. Die Sendung der Universität

sei gerade dasjenige zu verwirklichen, was die Kirchen in den hanseatischen Städten Hamburg, Lübeck, Lüneburg und Magdeburg bereits im Jahre 1553 durchgeführt hatten, indem sie einige von Flacius Grundlehren auf ihrem Gebiet als obligatorisch geltend proklamierten, die entgegensetzten Lehrsätze von Wittenberg zu bekämpfen zur Pflicht machten, und 68 Pastoren und Prediger veranlassten, dies gemeinsame Bekenntnis zu unterschreiben.

Dass Flacius' Auffassung der Motive der Fürsten bei der Gründung der Universität Jena und die Funktion der Universität in der Kirchenpolitik und in den Religionsstreitigkeiten der Zeit richtig war, wird von der Kirchenpolitik des Weimarer Hofes und von der Festhaltung an Flacius Grundsätzen seitens des regierenden Fürsten durch weitere vier Jahre (1558–1561) bestätigt.

In diesem Sinne soll der Antrag beurteilt werden, den Flacius am 17. 1. 1558 schriftlich an den Fürsten richtete, als die Feindseligkeiten bei den ersten Vorlesungen schon begannen und die Universitätsurkunde noch nicht bekannt gemacht worden war. Flacius beantragte, dass zur Genesung der Kirche und der Universität sowie zur Stillegung der Streitigkeiten unter anderen Mitteln auch dasjenige nützlich wirken würde, wenn der Fürst bei seiner festlichen Verkündung der Universitätsprivilegien von seinem Sprechstuhle klar angeben würde, was für ein Hauptziel, welcher Gebrauch und welche Funktion der Universität sein sollte, nämlich den von Christus, Paul und Luther anvertrauten Pfand zu hüten und zu verteidigen und alle gegenwärtigen und künftigen Irrtümer zu bekämpfen (»Utile esset pro harum regionum Ecclesiarum et scholarum tranquillitate tua C. in ista solemni privilegiorum promulgatione, tum sua voce tum concionatoris ex suggesto clare indicare, quis praecipuus scholae huius usus, finis aut officium esse, nempe tueri celesta depositum, Pauli et Lutheri et contra oppugnare omnes corruptelas praesentes et futuras«). Die gegenwärtigen Irrtümer sollten direkt benannt werden (»Ubi praesentes essent expresse indicatae«).

Dasselbe sollte sogar in den Text der Gründungsurkunde aufgenommen werden, damit die Vortragenden und die Hörer wissen sollten vor welchen Verderbnissen sie sich zu hüten hätten und welche zu bekämpfen sie verpflichtet wären (»Hoc etiam diserte fieri oporteret in tuae Cels. diplomate privilegiorum, ut omnes doctores et auditores scirent, a quibus corruptelis sibi cavere aut eis repugnare deberent«).

Wir wissen nicht, ob der Fürst diesem Antrag folgte und was er mündlich bei der Proklamierung der Universitätsurkunde sprach. Aber des Flacius' Idee, ein Verzeichnis der überhand nehmenden gegenwärtigen Irrlehren sowie die Widerlegung derselben ausarbeiten und beides zu allgemeinem öffentlichen Gebrauch durch fürstliches Edikt zu bestätigen, wurde angenommen und eine Kommission schon Anfang 1558 zusammengesetzt, die die Vorlage ausarbeiten sollte. Diese Vorlage war schon Anfang April 1558 fertig als Anfang des viel bestrittenen Konfutationsbuches.

In jenem Zeitraum von Ostern 1557, als Flacius in Jena ankam bis Anfang Jänner 1558, als die Vorlesungen an der Universität begannen, fielen die Vorbereitungen für das religiöse Gespräch in Worms und die Tagung in Worms im September, Oktober und November 1557. Flacius wollte nicht hingehen, da er grundsätzlich gegen alle Versuche einer Versöhnung mit Rom war und überdies von einem Religionsgespräch zwischen Evangelischen und Anhängern Roms nur eine Schwächung der evangelischen Einheit und eine noch weitere und schärfere Spaltung der Evangelischen voraussah, in keinem Falle aber eine ideologische und organisatorische Stärkung des Luthertums davon erwartete.

Unmittelbar vor dem Übergang Flacius' nach Jena, scheiterten die letzten Versuche und Verhandlungen betreffs Versöhnung der Magdeburger und der Wittenberger. Flacius berichtete am 19. 1. 1557 dem Weimarer Fürsten diese Versuche und forderte Instruktionen für die Verhandlungen mit den Wittenbergern in Kosswig. Er erhoffte sich keinen positiven Erfolg der Verhandlungen, versprach aber doch, sich nicht unnachgiebig zu zeigen, obwohl die Gegenseite nach dem Misserfolg der Verhandlungen nur ihm die Schuld zuschieben würde. Das sei eben, meinte er, in diesem Leben der Lohn derjenigen, die sich ernstlich und mit christlichem Eifer zur Wahrheit bekennen (»Haec enim esse in hac vita eorum merces solet, qui serio ac christiana zelo veritati adherent«). So geschah es auch. Als die Verhandlungen misslungen waren, wurde die Schuld Flacius' Eifer zugeschrieben.

Dasselbe geschah in noch grösserem Masse nach dem Misserfolg der Gespräche in Worms.

Flacius setzte seine Stellungnahme zu dem Gespräch in Worms zunächst in seinem Schreiben an den Fürsten vom 23. 7. 1557. und vom 2. 9. 1557 fest nebst dem Memorandum von 22 kaligraphischen Seiten. Der Fürst billigte Flacius' Stellungnahme und übergab Flacius' Thesen seinen Abgesandten als seine eigenen Instruktionen.

Die niedergeschriebene Stellungnahme Flacius' war zunächst historisch-empirisch. Die Erfahrungen der Geschichte, die geschichtlichen Analogien bildeten die Grundlage für seinen Grundsatz von der Schädlichkeit und von der vernichtenden Wirkung eines jeden Versuches irgendeine Kompromissformel zur Versöhnung mit Rom zu suchen. Sein Hauptargument war 1557, ebenso wie im Jahre 1567, die damals zeitlich nicht so entfernte Zerstörung der hussitischen Kirche, Damals, am Anfang des 15. Jahrhunderts, unmittelbar nach Huss Tode, wie gegenwärtig in Deutschland unmittelbar nach Luthers Tode, begannen die angesehensten Hussiten, die Blüte der Intellektuellen und der Politiker von Prag Verhandlungen über eine Versöhnung mit Rom, um nachher allmählich auf die Stufe des Gegners herabzugleiten. Flacius' Sprache ist pathetisch, prophetisch, feurig und polemisch: »Nam paucis annis post mortem Huss coepit Rokenzana (d. i. Rokycana), pragensis civitas et totum flos sapientum ac potentum Bohemiae tractare de reconci-

liatione cum Antichristo seu Babylonica Thaide et subinde magis ac magis ad eam accedere«. Die radikalen Gegner Roms waren im 15. Jahrhundert die Taboriten, das nicht angesehene Volk. Schon damals bestanden bei den Tschechen Parteien wie die Adiaphoristen und die Beständigen, mit ihren elenden alltäglichen Streitigkeiten, bis der Zersetzungsprozess der Lehre und der Kirche fortschritt, dass nach dem Basler Versöhnungskonzil die selbständige Lehre von Huss kaum vegetierte. Ohne Luthers Auftreten wären die Hussiten ganz untergegangen. So verlor Hussens Lehre ihren früheren grossen Einfluss und ihre Wirkung und zwar nicht durch die Klugheit, oder durch das bessere Können der Gegner, oder durch Gewalt, sondern allein durch die eigene Unbeständigkeit und den inneren Treubruch (»propria levitas ac domestica perfidia«).

Deshalb sollten diejenigen Lutheraner, die sich schon im Interim durch ihre Nachgiebigkeit kompromitiert hatten zum Gespräch nach Worms überhaupt nicht zugelassen werden. Hatten sie schon früher nachgegeben, so würden sie immer mehr nachgeben. Die Beschlüsse solch nachgiebiger Leute würden immer als Unterstützung der feindlichen Sache wirken. Und zu diesen Nachgiebigen zählte und benannte Flacius an erster Stelle Philipp Melanchthon und Johann Brenz. Der Weimarer Fürst sollte diesen eigenen Vorschlag machen: Alle Teilnehmer (von der evangelischen Seite) am Gespräch werden dringend aufgefordert das grosse Interim, alle die kleinen Interims sowie alle adiaphorischen Verbindungen, die dadurch entstanden waren, klar und ausdrücklich zu verurteilen. Die Sache der wahren Religion, meinte Flacius, würde in Worms weiter verlieren, da sie schon halb verloren sei. Sollten die Weimarer Fürsten nach der Tagung in Worms noch etwas für die wahre Religion unternehmen wollen, so müssten sie gesondert und auf eigene Faust handeln.

Der Misserfolg des Gespräches in Worms wurde nicht so sehr darin gesehen, dass die Römisch-katholischen und die Evangelischen keine gemeinsamen Anhaltspunkte auffinden konnten, als in dem Streit, der zwischen den beiden lutheranischen Parteien ausbrach, und der wie eine Kirchenspaltung der Evangelischen mit römisch-katholischen Delegierten als Zeugen, aussah. Die thüringischen Delegierten auf dem Gespräch: Schnepf, Strigel, Stössel und Mörlin wurden als Flacianer angeschrien, und die ganze Schuld an der drohenden Spaltung zwischen den Evangelischen wurde Flacius zugeschrieben. Sie aber handelten nur nach dem Befehl des Fürsten, der ihnen die von Flacius erhaltenen und von ihm gebilligten Gesichtspunkte als seine eigenen Instruktionen übergeben hatte. Die ersten zwei dieser Delegierten waren schon im Jahre 1557 persönliche und theologische Gegner von Flacius und Urheber der Feindseligkeiten gegen Flacius an der Universität schon Anfangs 1558. Die zwei letzteren übergingen später auf die Seite der Gegner von Flacius.

Die politischen Machthaber, die territorialen Grossfeudalherren und selbst der Habsburger Maximilian (späterer Kaiser Maximilian II) urteilten nach ihren Wünschen und Hoffnungen, nach dem was sie von dem Wormser Gespräch 1557 erwarteten, und nach dem Masse der Erfüllung ihrer Erwartungen. Sie wollten die Protestanten einig sehen, jeder für sich aber auf derjenigen Grundlage, die seine eigenen Theologen vorschlugen, ohne auf die materiellen, historischen und ideologischen Ursachen der Meinungsverschiedenheit zurückzugehen. Es steht auch gar nicht fest, dass die Gefahr für die evangelische Kirche und für ihre Grundlehren im Jahre 1557 nach dem Augsburger Relegionsfrieden von 1555 so nahe und so gross war, wie sie Flacius schilderte. Ebenso stimmte die Analogie und die Parallele der beiden Parteien im Hussitismus und Luthertum mehr ideologisch als sachlich historisch. Das Luthertum entsprach durchaus den Interessen der grossen deutschen territorialen Feudalherren und der damalige jesuitenfreundlich gesinnte deutsche Kaiser Ferdinand wusste damals genauer als Flacius, dass die evangelische Kirche in Deutschland durch Gewalt nicht erschüttert werden kann. Auch die doktrinäre Zuspitzung der Schuld der Adiaphoristen und der Nachgiebigkeit der Wittenberger in den Jahren 1548–1551 konnte mehr verständlich sein für einen isolierten Theoretiker als für einen praktischen Kirchenpolitiker, der die gegenwärtige Lage beherrschen wollte und die praktischen Fragen des Augenblicks zu lösen sich berufen fühlte. Das Verlangen von Flacius nach einer moralischen Kapitulation der Wittenberger, dass sie ihre Politik zur Interimszeit als Verschlechterung der reinen Lehre nachträglich gestehen, dass sie ihre Schuld bekennen, dass sie ihre Handlungen bereuen, ohne jeden praktischen Nutzen damit zu erlangen, war unpolitisch. Ohne Rücksicht auf die Rechtfertigung solcher Forderung stand hinter Flacius keine reale Macht, die diese Forderung durchführen im Stande gewesen wäre. Eine solche Forderung stellen und sie nicht verwirklichen können, bezeugte, dass Flacius zwar mit einem scharfen Verantwortungsgefühl, mit unbestreitbarem Wissen, mit scharfer wissenschaftlicher Logik und aus ganz reinen Motiven handelte, dass er aber einen sicheren Masstab für das Mögliche und Erreichbare nicht mehr besass.

Er sah genau voraus, wie sich die Dinge in Worms entwickeln würden und plante sogar den nächsten logischen Schritt, den er nachher unternehmen wollte. Aber es war zu tragisch für einen solchen Riesen auf dem Gebiet der Wissenschaft, dass er nicht ahnte, dass der von ihm vorausgesehene Misserfolg in Worms und sein persönlicher Beitrag zur Vertiefung der Spaltung zwischen den beiden evangelischen Seiten, seine erste grosse Niederlage bedeuten, dass er nie mehr diese eigene persönliche Niederlage wettmachen im Stande sein würde, und dass die Geschehnisse im Worms klar den Anfang seiner Vereinsamung und Isolation im Protestantismus andeuteten.

Die zweite persönliche Niederlage erlitt Flacius in Jena mit seinem Versuch seine eigenen Lehrsätze und die Widerlegung der Irrlehren der

Wittenberger durch einen fürstlichen Erlass, d. i. durch ein Gesetz durchzusetzen. Dies sein Vorgehen war ein Teil seines umfangreichen und auf lange Frist ausgearbeiteten Planes. Zunächst sollte die »reine Lehre« in Thüringen festen Boden fassen, danach würden sie die freien Städte als obligatorische und ausschliessliche Lehre annehmen (was auch tatsächlich in Hamburg 1560 geschah), sie würde in Süddeutschland und in den österreichischen Ländern angenommen werden (die österreichischen Magnaten schickten bereits ihre Söhne zwecks Studien nach Jena und betrachteten als »wahre Lehre« diejenige die Flacius lehrte), dann sollten die Neutralen hinzukommen und endlich würden auch die gegenwärtigen Gegner diese reie Lehre auch in ihren Ländern durchführen müssen. Durch die vollkommene ideologische Einigung der Lutheraner würden sie innerlich gestärkt werden. Melanchthon träumte beständig von einer Union mit den römischen Katholiken, Flacius dagegen davon, wie die Protestanten nachdem sie festen Fuss in den südslavischen Ländern gefasst hätten, über diese Länder eine Brücke schlagen würden behufs Verbreitung des Protestantismus in Italien und Bedrohung des Papsttums. So hatte das Konfutationsbuch als Mittel einer lokalen und regionalen Politik keine besondere Berechtigung. Es gewinnt an Bedeutung, *nur wenn es als Teil eines grossen protestantischen Programms internationalen* Umfangs betrachtet wird, jener breiten flacianistischen Zielsetzung. Flacius war ein Jugoslave von der adriatischen Küste, der in Venedig humanistisch ausgebildet wurde.

Nichtsdestoweniger war das Konfutationsbuch ein Versuch, durch politische Machtmittel das Gewissen zu bezwingen. In den Jahren 1548–1551 war Flacius ein Revolutionär der für Gewissensfreiheit gegen das Reichsgesetz und gegen den Kaiser ankämpfte. Im Jahre 1561 kämpfte er wieder um Gewissens- und Pressefreiheit gegen den fürstlichen Erlass über die Bücherzensur. Auch im Falle des Konfutationsbuches sah Flacius ein, wie er (1568) schrieb, dass »der Arm der weltlichen Obrigkeit nicht viel tauge zur Ausrottung von Irrlehren«. Aber diese nachträgliche verspätete Einsicht muss als das Erinnerungsurteil eines Politikers, dem seine politischen Züge nicht gelangen, beurteilt werden.

Und doch entstand das Konfutationsbuch auf seine Anregung und so wie das Buch veröffentlicht wurde, war es von seinen damaligen Anhängern auf Grund seiner mündlichen und schriftlichen Anweisungen verfasst worden.

Das Buch mit der Kraft eines Gesetzes, datiert mit dem 28. 11. 1558 auf dem fürstlichen Hof zu Coburg, erschien Anfang 1559 in drei Auflagen. Eine lateinische Auflage wurde bei Rebart in Jena gedruckt auf 60 Blättern. Dort wurde auch eine deutsche Ausgabe gedruckt auf 78 Blättern. *Eine andere deutsche Auflage erschien bei Rödiger in Jena,* in grösserem Format und mit grösseren Buchstaben auf 84 Blättern (Alle drei Ausgaben sind im Thüringer Landeshauptarchiv aufbewahrt).

Dieses seltsame Buch ist ein Gesetz, das alle Staatsbürger nach ihren einzelnen Orden und Ständen, die im Buche ausdrücklich einer nach

dem anderen genannt sind, verpflichtet ihm zu folgen: »hierauf euch allen vorgenannten Unterthanen sämlich und sonderlich ... gnädiglich und ernstlich gebietend und befehlend, dass sich euer jeder Gottes wort und dem heiligen Evangelio und der ... Confutation gemäss und anderes nicht allenthalben halten und erzeigen soll bei Vermeidung unser und ihrer Liebden ernster Strafe und Ungnade«.

Dieses Gesetz ist aber zugleich eine theologische und polemische Abhandlung gegen die: »zur Förderung und wiederaufrichtigung des antichristlichen Papstums eingeschliechenen und eingerissenen Corruptelen, Secten und Irrthume, wie dieselben verschiedentlich und in specie namhaftig angezeigt werden.«

Und diese »Corruptelen, Secten und Irrthume«, die widerlegt und bekämpft werden, sind folgende: Serveten, Schwenkfeldische, Antinomisten, Anabaptisten, Zwinglianer, Irrlehren über den freien Willen, Osijandristen, Stanekari, Majoristen und Adiaphoristen.

Die meisten von diesen Sekten und Lehren bekämpften auch die Wittenberger. Aber die Lehre von dem freien Willen, die majoristische Lehre von der Notwendigkeit der guten Werke und Adiaphora waren spezifische Lehren der Wittenberger, die nun durch ein Landesgesetz des Nachbarlandes als Irrlehren hingestellt waren und ihre Bekämpfung als Pflicht jedes Bürgers vorgeschrieben wurde.

Auch die besondere von Flacius beantragte Formel, was die Professoren an der Universität lehren und was bekämpfen sollten wurde in die lateinische Ausgabe des Konfutationsbuches aufgenommen: »Omnibus et singulis nostrae Ditionis Praelatis, et imprimis Academiae Jenensis Professoribus, praesentibus et futuris quae schola ab Illustrissimo Principe Electore nostro et a nobis ad tuendum coeleste veritatis Evangelii depositum, oppugnandosque errores ac sectas praecipue instituta, fundataque est.« Es wurde so durch das Gesetz der Universität den Professoren auferlegt, die reine Lehre zu verteidigen, die falsche zu bekämpfen. Die falschen Lehren wurden benannt. Die Universität sollte dem Gesetze nach flacianistisch wirken. Der Fürst Johann Wilhelm der Mittlere bestätigte durch eigenen Erlass, dass Flacius in seiner Auffassung der Funktion der Universität in Jena im Recht war.

Obwohl die Universität von Jena im Grunde »philippistisch« war, so reagierte sie gegen diese Vorschrift weder offiziell noch kompakt und offen. Kein Professor legte seine Funktion nieder oder verließ seinen Posten so wie es Flacius in Wittenberg getan hatte, weil ihm das staatliche Gesetz vorschrieb etwas zu tun, was gegen sein Gewissen war. Nur ein Professor, Strigel, erklärte sich gegen dieses Gesetz. Nach mehrmonatlichen Verhandlungen wurden Strigel und der Superintendent Hügel verhaftet. Über dieses Martyrium Strigels, der sechs Monate im Arrest blieb, wurde damals und wird noch heute (im Jahre 1957), nach vier hundert Jahren und nach allem was die Menschheit im zweiten Weltkrieg erlebt und erlitten hat in Jena viel gesprochen und geschrieben.

Die Schuld wurde nicht dem Hofe zugeschrieben, sondern auf Flacius allein gewälzt.

Noch bevor das Konfutationsbuch fertig war, arbeitete Flacius an der Zusammenfassung seiner »Supplicationsschrift etlicher Theologen, so nach D. Martini Luthers christlichen Abschied den Corruptelen, Verfelschungen und Sekten widersprochen und widerstanden haben um einen freien und christlichen Synodum.« Dieser Antrag, eine Kirchensynode einzuberufen, wurde an Johann Friedrich den Mittleren gestellt, an seine Brüder sowie an »andere christliche Kurfürsten und Stände der Augsburgischen Konfession.« Diese Supplicationsschrift wurde von 46 angesehenen Theologen flacianistischer Richtung aus ganz Deutschland unterschrieben. Darunter von 22 Superintendenten. Die Hauptpersonen, die den Antrag stellten, sind Flacius und Amsdorf, und nach ihnen Musäus, Wigand, Judex, Gallus, Hesshusen, Westphal, Stössel, Mörlin, Rosinus, Martin Wolf und andere. Die Schrift wurde gedruckt auf 108 Druckseiten und wird gleichfalls im Thüringischen Landeshauptarchiv aufbewahrt. Die Schrift erschien in drei Ausgaben 1558, 1559 und 1560.

In diesem Antrag zur Einberufung einer allgemeinen Synode der Kirche und Stände der Augsburgischen Konfession sollten vier Hauptfragen, die Synode betreffend, behandelt werden: 1. Ziel, Zweck, Ende, Brauch, Amt und Nutz solcher Synode; 2. Welche Streitigkeiten sollen an solcher Synode an die Tagesordnung gestellt und behandelt werden; 3. Welche Lehrer und Personen dazu berufen werden; 4. Nach welcher Prozedur soll die Synode handeln, wie die Vorschläge gemacht und behandelt werden, und wie die Entscheidungen getroffen werden.

Der Antrag wurde im Sinne einer Unifizierung und Demokratisierung der Kirche gefasst. Von da an verlangt Flacius ständig die Einberufung der Synode, macht viele Versuche und stellt neue Anträge, die Einberufung solch einer Synode in Gang zu bringen. Im Konfutationsbuch hatte der Fürst vorgeschrieben, aber nur mit begrenzter Geltung für sein Gebiet, welche Lehren als wahre Lehren zu halten sind und welche Irrlehren bekämpft werden sollten. Die allgemeine Synode sollte für das ganze Luthertum diese Fragen bindend entscheiden. In den Jahren 1558 und 1559, als Flacius auf die Einberufung der Synode zu drängen anfing, schien sie ihm überaus wichtig, als höchste Anstalt zur Entscheidung in offenen strittigen Fragen. Nach 1561 fasste er sie auf als sein eigenes Rettungswerk. Aber er sollte eine Synode nicht erleben.

Im Sommer 1560 fand in Weimar die siebentägige Disputation zwischen Flacius und Strigel über den freien Willen statt. Die gedruckte Disputation umfasst 235 Seiten und wurde zweimal von Flacius herausgegeben 1562 und 1563 mit zusätzlichen verschiedenen anderen Beilagen und selbständigen Ablandlungen von Flacius über denselben Gegenstand. Die erste Ausgabe umfasst 456 Seiten, die zweite 630 Seiten. Die Disputation blieb unbeendet, und ein Beschluss über den Ausgang der Disputation blieb aus. Flacius verlangte vergebens noch in diesem und

in den folgenden Jahren eine Entscheidung über die Disputation. Eine solche Entscheidung brachte aber Johann Friedrich der Mittlere nie. Erst nach seinem Sturze veröffentlichte sein Bruder Johann Wilhelm 1567 ein Büchlein der Verurteilung von Strigel: »Confutatio und ausführlicher Beweis, dass Victorini Strigelii Declaration durch welche die vorhin wolbestalt Thüringische Kirchen verirret und verwirret, falsch, verführerisch und verwerflich« (Das Buch befindet sich als Aktenstück im Staatsarchiv in Stuttgart, Religions und Kirchensachen B. 40.).

Das wichtigste Ergebnis dieser noch immer der Form und dem Inhalt nach scholastischen Disputation war Flacius Bekenntnis zu dem Satze, die Erbsünde sei substantia. Von da an 15 Jahre hindurch verteidigte Flacius diese Lehre. Darüber entspann sich ein neuer theologischer Streit, der ebenso zur Spaltung der Flacianer, wie zur weiteren noch grösseren Vereinsamung von Flacius beitrug.

Der Satz des Flacius, die Erbsünde sei substantia, war theologisch gemeint, bedeutete aber: Das Wesen des Menschen seit Adams Fall ist Fleisch. Der Satz war richtig sowohl von Seiten der theologischen Erkenntnis als auch von Seiten der Erfahrung betrachtet. Flacius hatte zweimal die Erfahrung als Beweis hinzugenommen. Einmal in seiner Verteidigung (Apologia, 1549): »Wie wir dies zu unser Zeit klar für Augen sehen, wie alles auf den Bauch gerichtet ist«. Ferner in seinem Clavis 1567: »Ipsa experimentia docet Impios quod in eis proprie predictae potentiae, eosque ad suas pravas actiones dirigant. Eadem docet etiam Pios, quod in suis internis certaminibus, nihil aliud pugnet cum spirito Sancto, novoque homine et fide, ac ipsamet ratio humana et appetitiva vis aut anima, varias cupiditates et affectus ciens« (Clavis II, Ausgabe 1628, 665). Aber die Zuziehung von praktischer Erfahrung als anderer Erkenntnissquelle geschah von Flacius nur in zweiter Linie, mehr als Illustration und als Zusatz der Erkenntnis die aus der Heiligen Schrift entspringt, nicht aber als selbständige Beweisquelle. So blieb die Schrift die Haupterkenntnisquelle und die Zitate daraus lieferten die Hauptbeweise. Eine andere Beweisführung war die scholastische Handhabung der Zitate. Flacius wollte nicht aus der Theologie heraus. Infolgedessen war er gezwungen unklar zu bleiben, sich ständig an derselben Stelle zu drehen, die Fahne mit einem scholastischen Begriff, wie die substantia, herumzutragen, und viele, sogar die besten seiner Freunde (wie Gallus nach 1567) zu verlieren.

Im Jahre 1561 kam es zum offenen und endgültigen Bruch zwischen Flacius und Johann Friedrich dem Mittleren. Flacius unterstützte und billigte die Handlung eines Superintendenten und Pastor zu Jena, der den Juristen Durnfeld nicht zu den Sakramenten zuliess, da derselbe als Bekenner der Lehre von dem freien Willen hervortrat. Der Fürst erliess eine Konsistorialverordnug, wonach die Schlüsselgewalt dem Konsistorium übertragen wurde. Überdies durften die Theologen weder im Lande (Thüringen) noch anderswo irgendwelche Schriften drucken lassen ohne Bewilligung des Konsistoriums. Das Konsistorium sollte aus 8 Mit-

gliedern bestehen. Alle sollten vom Fürsten ernannt werden. Die Theologen wurden von der Mitgliederschaft ausgeschlossen.

Wenn auch dieses Konsistorium nie zusammenberufen wurde, alle flacianischen Theologen von der Fakultät wollten sich der fürstlichen Verordnung nicht fügen. Musäus ging nach Bremen über, Judex druckte eine Schrift ohne Rücksicht auf die fürstliche Verordnung, Flacius arbeitete wieder ein Memorandum aus. Dieses Schriftstück von Flacius und eine Anklage des Universitätsvicerektors samt noch 7 anderen Professoren wurden als offiziele Anklage von Flacius und Wigand vor einer fürstlichen Kommission verwendet. Der Hof und die Universität vereinigten sich nun im Kampfe gegen Flacius. Er und Wigand wurden am 10. 12. 1561 entlassen.

Und das war das Ende von Flacius' Hoffnungen, dass er mit Hilfe von Johann Friedrich dem Mittleren, seines Hofes und der Universität von Jena auf den Protestantismus dauernd wirken werde.

Die Verteidigung von Wigand und Flacius vor der Strafkommission des Hofes wurde aufbewahrt sowie sie, die Rede von Flacius miteingenommen, von Wigands Hand geschrieben wurde. Sie sagt nicht viel über die eigentliche Anklage; mehr darüber wie kleinlich die Verhältnisse am Hof und an der Universität waren.

Schon in Dezember 1561 flüchtete Flacius von Jena zunächst nach einem Nachbarorte in Thüringen, dann nach Nürnberg und im Februar 1562 nach Regensburg. Dort blieb er weitere fünf Jahre.

Nach seiner Ausweisung aus Regensburg, nach dem Sturz von Johann Friedrich in Thüringen, nachdem sein Bruder Johann Wilhelm das Buch der Widerlegung von Strigels Declaration veröffentlicht hatte (1567) war er auch an der Arbeit einzelne Flacianer nach Jena zurückzurufen und als schon das grosse Werk von Flacius Clavis scripturae sacrae erschienen war (1567), wurde in der Nacht von Dienstag auf Mittwoch, vom 11. auf den 12. November 1567 das Haus von Flacius in Jena (das er in Dezember 1561 zum letzten Male sah), das an der Ecke der Rinnegasse und der Kollegiengasse stand, von aufgehetzten Studenten und Handwerkergesellen vollständig demoliert oder wie Johann Wilhelm in seiner öffentlichen Kundmachung vom 19. 11. 1567 an die Studenten darüber sagt: »Dass etliche (Studenten) aus lauteren gefassten Mutwillen Durst un Frewel ohne einige gegebene Ursache, gewalttätiger Weise unterstanden und angemast haben sollen des Flacii Illyrici Behausunge daselbsten bei nächtlicher Weil unvorsehener Dinge zu überfallen. zu eröffnen und zu sturmen, wie dann von denselben alle Türen, Schloss, Fenstern und Offen ... dermassen zerschlagen, eingeworfen, zerissen und zerbrochen worden, dass darinnen nichts ganz übrig oder unverletzt blieb« (Thüring. Landeshauptarchiv, Reg. O Nr 759). Die Zerstörung und Plünderung des Hauses dauerte von 8 Uhr abends des 11. November bis Mittag des folgenden Tages. Zu Mittag wurde auch das Dach abgebrochen.

Das Zerstörungswerk war organisiert. Zunächst sprachen die Professoren gegen Flacius und Flacianer. Dann wurde bei einem Essen in einem Privathaus von einer Gruppe von Studenten beschlossen, das Haus anzugreifen. Ein Student von Adel besorgte die Gewehre und die Spiesse. Im Kollegienhaus, wo die Studenten wohnten, in der Nähe des Hauses von Flacius, wurde ein Zettel angeklebt, das die Studenten auf die Versammlung draussen einlud, wo den Professoren Prozess gemacht werden sollte. Ein anderer Zettel, angeschlagen an der Tür des Hauses von Flacius (um die Ecke) war eine Schmähschrift gegen Flacius und die Flacianer, die mit den Worten begann: »Die Flacianer, der Teufelskehricht wütet, wir wollen sie auseinandertreiben« (»Tumultuantur Flaciana, colluvies diaboli, volumus eos depellere«) und endete mit den Worten: Fiat, Fiat, Fiat!

Zu der Zeit (1567) war Flacius in Strassbourg, mehr als 500 km weit von Jena.

Als der Fürst Johann Wilhelm zwei frühere Flacianer Wigand und Hesshusen als Professoren der Theologie an der Theologischen Fakultät einsetzte, rührte sich Flacius nicht. Er versuchte erst drei Jahre nachher mit diesen beiden, die nun scharf seine Lehre von der Erbsünde angriffen, in Berührung zu treten, um den Angriffen mindenstens von dieser Seite ein Ende zu bereiten. Er schrieb an Johann Wilhelm 1570 und dann wieder 1571, um ein Gespräch und ein Kolloquium mit beiden zu fordern, kam sogar selbst in Mai 1570 aus Strassbourg nach Kahla an der Saale zu dem Pastor Martin Wolf, schickte Wolf zu Wigand und Hesshusen, aber sie weigerten sich mit ihm zu verhandeln oder ein Kolloquium zu halten. Da sie von früher verrufene Flacianer waren, fürchteten sie sich vor Kurfürst August, der noch immer gegen die Flacianer tobte. Auch der Kaiser Maksimilian II. verlangte gerade in diesem Jahre von Johann Wilhelm die Flacianer von seinem Hofe und von der Universität zu entfernen. Im Jahre 1571 am 28. Mai schrieb Flacius noch einmal zwei Briefe an sieben führende Theologen in Thüringen, die seine Freunde geblieben waren in derselben Angelegenheit (Gespräch. Kolloquium). Der Brief von Flacius an Johann Wilhelm vom 18. 9. 1571, war auch sein letzter Versuch, sich mit den alten Flacianern in Jena zu versöhnen.

Im nächsten Jahr wurden auch sie vertrieben. In 15 Jahren 1558–1572 wurde die Theologische Fakultät in Jena zweimal formiert und zweimal auseinandergetrieben. So zerstörend war die Wirkung von Doktrinarismus und Partikularismus auf das Leben, die Lehren und das Wirken der Universitäten.

Zusammenfassend schliesst der Verfasser seine Darstellung mit der Feststellung, dass Matthias Flacius Illyricus in Jena nicht nur wegen objektiven Schwierigkeiten, sondern auch aus subjektiven Gründen keinen Erfolg erzielen konnte. Hatte Flacius vorausgesehen und vorausgesetzt, dass die Universität Jena die gleiche oder eine ähnliche Wirkung auf das Luthertum ausüben werde, wie sie Wittenberg bis Luthers Tod

ausgeübt hatte, dass Johann Friedrich dem Mittleren in Weimar und Jena die frühere Rolle seines Vaters in Wittenberg gebührt hätte und ihm, dem Flacius, vielleicht eine Rolle die nicht viel entfernt von jener Luthers zugekommen wäre, keine von solchen Voraussetzungen war real. Die Machtverhältnisse hatten sich verschoben, die Situation für das Luthertum geändert, Johann Friedrich der Mittlere war alles mehr als beständig und Flacius war ein Kroate, der bis zu seinem Tode keine gute deutsche Aussprache sich angeeignet hatte.

Dazu war auch Flacius alles eher, als ein Höfling und obwohl ein grosser Gelehrter, selbst einer der grössten seiner Zeit, taugte er nicht allzusehr in das Universitätsleben jener Zeit, die sein Gegenpol Melanchthon: »in tam maledico saeculo« nannte.

KLEN DANILO

GALIJE I GALIJOTI IZ ISTRE I OTOKA NEKADAŠNJE SJEVERNE DALMACIJE ZA MLETAČKU ARMADU (XI.–XVIII. ST.)

UVOD

Sredstva za pokretanje raznih plovnih objekata ostala su od najstarijih vremena do XIX. stoljeća ista: vesla i jedra. Prvo je, vjerojatno, starije od drugoga. Gledani u tom golemom razdoblju vremena, brodovi na vesla i veslači na njima obična su i redovita pojava. Kroz to se vrijeme, istina, mijenjalo i usavršavalo sredstvo za veslanje, veslo, kao i tehnika veslanja, ali se mijenjalo i ono, što je za ljudsku povijest važnije, a to su uvjeti i način dobivanja radne snage potrebne za pokretanje vesala, t. j. veslača.

Na brodovima su veslali slobodni ljudi, od svoje slobodne volje, za svoje potrebe, neposredno ili posredno ostvarujući neke svoje individualne potrebe, težnje ili pak opće obaveze. U posljednjem slučaju njihova je slobodna volja bila ograničena užim ili širim, njima bližim ili daljim interesima. Pored tih, koji su se slobodno i slobodni laćali vesla, na veslanje se moglo prisiliti i neslobodne ljude, ratne zarobljenike, robove i t. sl.

I na brodovima Slavena u prvo doba njihova naseljavanja na Jadranu bila su sigurno vesla glavno sredstvo pokretanja. Bez tog sredstva ne možemo ni zamisliti manevarsko pokretanje jedne velike mornarice na njenim pohodima.[1] No, gotovo potpun nedostatak izvora onoga vremena ne dopušta nam točniji pogled na to.[2] Kasnije, međutim, dokumenti postaju brojniji pa nam omogućuju nešto bolji uvid u razdoblje, u kome su stanovnici istočne obale Jadrana, Slaveni, pretežno Hrvati obvezani, da daju svoje ljude kao veslače na tuđe brodove ili da čak zajedno sa svojim brodovima služe stranoj sili za njezine interese.

[1] Hrvatska pomorska sila sastojala se u prvoj polovini X. stoljeća od 120 sagena i kondura, na svakoj 20 do 40 vojnika. Fr. Rački, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Rad JAZU CV., str. 237.

[2] B. Poparić, drži, da su na hrvatskom brodovlju službu veslača vršili robovi po analogiji na rimsko vrijeme. B. Poparić, Pregled povijesti pomorstva, I, Zagreb, 1932. str. 89.

Stanovnicima krajeva, koji su dolazili najprije pod utjecaj Mletaka a kasnije i pod njenu zavisnost, nametala je Venecija obaveze i dužnosti različitog sadržaja i opsega. Vrlo neugodnim i teškim smatrane su one, koje su se sastojale u raznim ličnim činidbama. Takve su bile: dužnost davanja vojnika za kopnenu vojsku ili vojnika i veslača za mornaricu, zatim davanje radnika za razne vojne radove, tzv. »guastadora«, ili pak vršenje raznih prijevoza i prijenosa, kao na pr. u Istri »caratada«. Sudeći na osnovu sačuvanih izvora, jedna od najneugodnijih obaveza, koja je vrlo teško pogađala stanovnike Istre i Dalmacije, bila je obaveza davanja veslača, galijota, za mletačke ratne brodove ili za brodove, koji su bili u vojnoj službi Mletaka.

Petar Kandler je u više navrata upozorio na obavezu istarskih primorskih gradova da pomažu mletačku ratnu mornaricu.[3] To isto uradio je Grga Novak,[4] osvijetlivši opširnije političke težnje Venecije. Međutim, o samoj sadržini te obaveze i o njenu izvršavanju na istočnoj obali Jadrana nije dosada opširnije pisano. Nešto opširnije o galijotima pisao je kod nas Bare Poparić.[5] On nas upoznaje s galijotima kao snagom pokretanja galija, načinom upotrebe te snage, postupanje s njom. Gledani na taj način galijoti se ukazuju kao jedna opća pojava, koja je – uglavnom – bila jednaka svagdje, gdje su upotrebljavani galijoti na galijama. Poparić je, istina, istakao vrijednost naših galijota uporedujući ih na temelju izvora s galijotima drugih narodnosti. Na sličan način kao i B. Poparić obradili su pojam galijota Petar Mardešić i Stjepan Vekarić za našu novu Pomorsku enciklopediju.[6] Oni su opširniji u objašnjavanju nekih tehničkih detalja u vezi s radom galijota. Dotakli su se i galijota kažnjenika u Dubrovniku, zatim galijota u Austriji za Marije Terezije i polaganja zakletve galijota na državnoj galiji prema Kotorskom statutu – sve u kratkom leksikografskom obliku.

Međutim, sa svim time, što je dosada učinjeno, nije pojava galijota u našim krajevima još uopće osvijetljena i protumačena kao obaveza i teret u svom postanku i izvršavanju tokom vremena, pa stoga nije bilo omogućeno dosada ni sagledati njeno pravo značenje.

Vijesti i podaci o galijotima u raznim povijesnim vrelima, koja su dijelom već objavljena, a još većim dijelom neobjavljena, zatim u raznim povijesnim djelima za vrijeme od XII. do XVIII. stoljeća – u početku brojčano rijeđi, a kasnije brojniji i opširniji – pružaju dovoljno podataka za bolji i temeljitiji prikaz te pojave. Kako je galijotstvo postalo problem za naše krajeve, najprije kao ugovorna obaveza a zatim, kasnije, kao podanička, opseg i trajanje te obaveze, njezina težina i neugodnost, postu-

[3] Tako na pr., u komentaru uz diplomu cara Otona II od 2. travnja 974. g., koji su objavljeni u Codice diplomatico istriano (dalje: CDI), zatim na str. X njegovih »Statuti municipali del Comune di Trieste che portano in fronte l'anno 1150.«, Trst. 1849.

[4] Naše more, Zagreb, 1932., str. 93, 140.

[5] Pregled povijesti pomorstva, Dio I, Zagreb, 1932.

[6] Pomorska enciklopedija, svezak 3, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1956., str. 135 i sl.

pak za novačenje galijota, otpor protiv te obaveze – ukratko, njen razvoj kroz gotovo cijelih šest stoljeća – to su pitanja, na koja će pokušati da odgovori ovaj rad.[7]

Istraživanjem u ovom radu zahvaćeno je područje Istre i nekadašnje sjeverne Dalmacije, t. j. otoci Cres i Osor (Lošinj), Krk, Rab i Pag. Podaci za ostalu Dalmaciju, ukoliko se nalaze u radu, upotrebljeni su samo radi zaokružavanja prikaza u nekim problemima.

I. POSTANAK UGOVORNE A ZATIM PODANIČKE OBAVEZE DAVANJA GALIJA I GALIJOTA

1. Geofizički položaj Venecije u krajnjem sjeverozapadnom udubljenju Jadrana, zaljeva Sredozemnog mora, na otocima i sprudovima, blizu ishodišta prastarih kopnenih putova od mora u kontinentalnu Evropu s jedne strane, a politički uvjeti krajem prvog i početkom drugog tisućljeća, koji su joj omogućavali relativnu nezavisnost od političkih sila oko nje – s druge strane, vrlo su povoljno utjecali na to, da iz Venecije postane jak trgovački centar i značajna pomorska sila.[8] Izgrađena na samom moru i sav njen život odvijao se pomoću brodova. Od brodova zavisio je njen opstanak i njen razvitak. Temelj njene ekonomske moći predstavljala je njena trgovačka mornarica, a osnov njene političke moći stvorila joj je vlastita ratna mornarica. Mletačka ratna mornarica postala je u drugoj polovici XI. stoljeća najjača mornarica u Sredozemnom moru, jer je zbog pretrpljenih udaraca otpala bizantinska premoć na moru. Otada se Bizant često obraćao na Veneciju za pomoć, kada je poduzimao veće vojne akcije na moru. Zahvaljujući tome, otvorili su se Veneciji svi putovi preko Bizanta prema Istoku.[9]

Oslanjajući se na to, razvijao se i utjecaj, što ga je Venecija stala vršiti na istočnu obalu Jadrana, na značajnije dalmatinske i istarske gradove. Kada je pri kraju XI. stoljeća zbog propasti Hrvatske države pod narodnim vladarima došlo do pitanja pripadnosti dalmatinskih gradova i otoka, kao prvi pretendent na to javlja se Venecija.[10] O tom novom odnosu između dalmatinskih gradova i Venecije sastavljeni su pismeni ugovori. U jednoj takvoj ispravi obvezali su se Splićani godine 1097. na poslušnost Veneciji, a pored toga i da će joj na njen zahtjev, odnosno kada u

[7] S obzirom na postavljenu granicu zadatka, koji razmatra galijotsku *obavezu*, kao posljedicu ugovora ili podaničkog odnosa, u okvir ovog rada ne ulazi razmatranje galijota, koji imaju drugi izvor postanka. Takvi su na pr. bili galijoti zarobljenici u ratovima, kod nas često Uskoci. Vidi o tom G. Novak, o. c., str. 185, 186 i t. d. i Monumenta Uscocchorum, I–II. MHSMS, 1910. na raznim mjestima.

[8] Josef Kulischer, Opća ekonomska povijest I, Zagreb, 1957, str. 231, 236 i sl.

[9] Heinrich Kretschmayr, Geschichte von Venedig I, Gotha 1905., str. 164-5, 167-8.

[10] Ferdo Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb. 1925., str. 624. U tadašnji pojam Dalmacije ulaze pored Raba i Paga još i Krk i Cres s Lošinjem i ostali manji otoci.

Split dođe mletačka ratna mornarica (»stolus«), staviti na raspolaganje jednu saginu ili dvije galije. Ako to ne izvrše, platit će globu od hiljadu zlatnika. Slične obaveze preuzeli su vjerojatno i Trogirani i neki drugi dalmatinski gradovi i otoci.[11] Venecija je već i ranije uzimala pod svoje pokroviteljstvo neke dalmatinske gradove i otoke kao Osor (Cres i Lošinj), zatim Krk, Rab, Zadar i dr., godine 1000. i 1018., ali tada Venecija nije postavljala zahtjev za ugovornu obavezu na pomaganje njene ratne mornarice davanjem naoružanih brodova s posadom.[12] Po svemu se čini, da su se u tom međuvremenu ostvarile za Veneciju takve povoljne međunarodne političke prilike, zbog čega je ona došla u mogućnost da otvorenije pokazuje svoje vlastite političke ciljeve i ambicije. U mletačkim zahtjevima godine 1097., kako to očito pokazuje splitski ugovor, dolazi do izražaja potpuno jasno i otvoreno njena politika dominacije nad Jadranskim morem.

Počevši od XI. stoljeća pa sve do početka XV. često se puta mijenjala vlast ugarsko-hrvatskih vladara i Mlečana nad dalmatinskim gradovima i otocima. Prednost, koju je Venecija stekla 1097. godine, opet je izgubila 1105. g. kad joj je Koloman preoteo cijelu Dalmaciju. Izmjenjivanje u vlasti nad Dalmacijom nastavilo se i dalje. Godine 1358., mirom sklopljenim u Zadru s Ludovikom Velikim, ugarsko-hrvatskim kraljem, Venecija se odrekla Dalmacije do Drača, da bi 1409. kupila sva prava na Dalmaciju od Ladislava Napuljskog. Za tih promjena, kad bi Venecija došla do vlasti nad dalmatinskim gradovima, ugovorom im je, kako je tada bilo uobičajeno, nametala obavezu davanja galija ili ratnih brodova, a ako takvih nisu imali, tada im je određivala dužnost davanja novčadi za njene galije.[13] Tako su se godine 1204. morali Zadrani obvezati, da će dati trideseti dio galija, ako ih bude Venecija naoružavala više od 30.[14] Sličnu ugovornu obavezu preuzeli su i Dubrovčani godine 1236.[15] Godine 1243. obvezali su se Veneciji Osor, Krk i Rab, da će svojim brodovima sprječavati gusarenje na moru.[16] Godine 1260. obvezao se Veneciji krčki knez Fridrik, da će i on, kada bude Venecija naoružavala 30 galija, naoružati jednu, a osim toga je dopustio, da Venecija smije za slučaj potrebe na otoku sakupiti i do 200 plaćenika.[17] Kad je poslije 1409. go-

[11] O. c. str. 624–5, i F. Šišić, Priručnik izvora Hrvatske historije. Zagreb, 1914., str. 388–9 i 406. Prema J. Hanelu, Pravni život u spljetskoj općini. Rad JAZU 54, str. 187. to se dogodilo 1098. g.

[12] F. Šišić, Povijest Hrvata, str. 474, 479 i sl.

[13] G. Novak, o. c., str. 140.

[14] Ljubić, Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i mletačke republike (dalje: Listine), MSHSM, vol. I, str. 21–2. V. Brunelli, Storia della città di Zara, I, Venezia, str. 373.

Slična obaveza nametnuta je Zadranima 1247. god. Tada je, u slučaju da je Venecija naoružavala više od 30 brodova, svaka zadarska kuća morala dati po jednog čovjeka, vidi Ljubić, Listine I, str. 68, zatim Ivan Lucić, Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia, Trieste, 1896., str. 428.

[15] Ljubić, Listine I, str. 53–5. U slučaju da je Venecija slala galije protiv Kačića, tada su Dubrovčani morali slati pristojno naoružani brod od 50 ljudi.

[16] Klaić Vj., Krčki knezovi Frankapani, I, Zagreb, 1905, str. 95.

[17] Klaić Vj., o. c., str. 99–101; Ljubić, Listine I, str. 91.

dine Venecija stekla dalmatinske gradove i otoke, obaveza davanja veslača galijota za mletačke galije postala je jedna od redovitih podaničkih obaveza,[18] a davanje vlastitih brodova doskora je sasvim otpalo.

2. Zbog drukčijih uvjeta stali su se razvijati odnosi između gradova na istarskoj obali prema Veneciji nešto drukčije. Obalni dio Istre doživljava počevši od franačkih vremena mnoge promjene u pogledu svoje državno-političke pripadnosti. Nešto poslije 800. godine ujedinjen je s markgrofovijom Furlanijom radi borbe protiv slavenske opasnosti. Godine 952. postaje cijela ta marka dio bavarskog vojvodstva, da bi godine 976. bila oduzeta bavarskim vojvodama i pripojena koruškim. Konačno je godine 1040. Istra postala samostalna marka.[19]

Odnosi između istarskih gradova i Venecije bili su u to vrijeme uglavnom trgovačke prirode, no s vremenom postajali su sve prisniji.[20] Istarski su gradovi u to vrijeme bili tako zavisni od mletačke trgovine, da bez nje nisu mogli opstati.[21] Zavisnost, koja je u početku bila ekonomske naravi, stala se vremenom pretvarati u političku. Tome su naročito pogodovali, kako nebriga istarskih markgrofova za Istru, tako i sve veća feudalna razdrobljenost Istre. U takvim uvjetima bili su pojedini gradovi upućeni uglavnom na svoje snage. Njihove sitne autonomije, koje su se tek stale razvijati, padale su lako pod politički utjecaj Venecije, koje je ekonomski utjecaj na njih bio već i tako golem.[22] Zbog toga su u toku XII. stoljeća, pojedini gradovi sjeverozapadne Istre došli u neku vrstu vazalskog odnosa prema Veneciji.

Povod za to dali su sami ti gradovi, odnosno njihovi stanovnici. Nemogućnost da kraj mletačke trgovine razviju svoju vlastitu samostalnu trgovinu dovodila je stanovništvo istarskih primorskih gradova, upućeno uglavnom na more, u iskušenje, da se oda tada dosta uobičajenom zanimanju pljačkanja trgovačkih brodova na moru. Mletački trgovački brodovi prolazili su upravo pred zapadnoistarskom obalom sve brojniji puni rijetke i skupocjene robe, koja se dovozila u Veneciju s Istoka. Takvi napadi pljačkaša na brodove, pa i sama stalna opasnost od njih značila

[18] To vrijedi, kako će se još kasnije pokazati, samo za pučane, jer su se plemići smatrali oslobođenima od tih obaveza. Bilo je pokušaja i u Dalmaciji, da su pojedini gradovi tražili opći oprost za svoje stanovništvo od obaveza služenja Prejasnoj, besplatno ili za plaću, u miru ili u ratu. Tako su postupili Bračani prigodom predaje 1420. godine, ali im je Venecija odgovorila prilično zagonetno i neodredeno, t. j. da s njima treba blagohotno postupati kao i s drugim vjernim Dalmatincima. Vidi Kadlec. Statut i reformacije otoka Brača, MHJSM JAZU, Zagreb, 1926., str. 114, dukal izdan bračkoj komuni 22. listopada 1420.

[19] Giovanni de Vergottini, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo, I, Roma, 1924., str. 44–5.

[20] Kopar je 14. siječnja 932. g. obećao duždu Petru Kandijanu davati godišnje 100 amfora vina. Godine 977. ta se obaveza pretvara u stalnu. Vidi Kandler, CDI, navedene godine i W. Lenel, Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria, Strassburg, 1897., str. 5.

[21] Isprava od 12. ožujka 933., u Kandlerovu CDI; G. de Vergottini, o. c., str. 66., i S. Romanin, Storia documentata di Venezia, I, 1853., str. 229.

[22] Carlo de Franceschi, Note storiche, Poreč, 1879, str. 97 i sl.

je za mletačku trgovinu golemu štetu. Mletačke ratne galije nisu mogle pratiti svaki pojedini trgovački brod, da ga u potrebi zaštite. Nije preostajalo drugo, nego da Venecija sebi osigura najvažnije prometne točke na istočnoj obali Jadrana.

Polovicom XII. stoljeća organizirala je Venecija u tu svrhu posebne pomorske ekspedicije. U prosincu godine 1145. prisiljeni su stanovnici Pule i Kopra, da pod prijetnjom mletačke mornarice, koja je doplovila pred te gradove, potpišu ugovore, kojima su preuzimali na sebe izvršenje cijelog niza obaveza prema Veneciji. »Narod iz grada i cijelog područja Pule od najvećeg do najmanjeg« zakleo se, da će biti vjeran Veneciji – ma da je Pula u to vrijeme pripadala akvilejskom patrijarhu. Pula se *morala naročito obvezati, da će, kad god bude Venecija naoružavala* mornaricu od 15 galija, sama opremiti potpuno i na svoj trošak jednu svoju galiju. U slučaju da Pula ne bi imala galije, tada joj je takvu davala Venecija radi naoružanja. Pula se također obvezala, da će na zahtjev Venecije odmah priskočiti u pomoć, ako bi ona ratovala na moru od Venecije do Ankone i Dubrovnika. Pored svega toga morali su pulski brodovi da stalno proganjaju morske razbojnike (pirate), ukoliko bi se pojavili na moru između Pule i Venecije. Iste godine obvezao se Kopar pod sličnim uvjetima na slične obaveze. Kopar, međutim, nije vjerojatno u to vrijeme imao svoje galije pa se obvezao naoružati jednu mletačku galiju.[23]

Ti i kasniji slučajevi sličnog ugovaranja navode na zaključak, da je Venecija imala sasvim određene planove u pogledu uređenja plovidbe i trgovine po Jadranu.[24] Venecija se takvim ugovorima ne samo osiguravala od napada gusara, nego je istovremeno i jačala svoju pomorsku snagu neposredno povećavajući ne samo broj brodova svoje ratne mornarice, već i rezervu ljudstva za tu armadu, a da time nije došlo ni do kakva novog opterećivanja stanovništva u matičnom gradu Veneciji. Njezin je primat u Jadranu postajao na taj način siguran i neosporan.

Pula, koja se vjerojatno od svih tadašnjih istarskih gradova najviše približila municipalnoj samostalnosti, teško je osjećala nametnute obaveze. Ona se od njih pokušavala osloboditi. Već 1149. godine bila je ponovo prisiljena da preuzme ranije obaveze, a s njome i ona mjesta, koja su joj pomogla u otporu protiv Venecije. Bili su to Poreč, Umag, Novigrad i Rovinj. Prva tri preuzela su izrijekom obavezu sudjelovanja u mletačkoj mornarici (»stolum facere«).[25]

[23] T. Smičiklas u Diplomatičkom zborniku Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, izd. JAZU, Zagreb, 1904., sv. II, str. 57–8, donosi te dvije isprave samo u skraćenom obliku. Opširnije A. S. Minotto u Acta et diplomata e R. Tabulario Veneto, vol. I, str. 3–4.

Ugovor istog tipa sklopila je Venecija i sa gradom Fano, na zapadnoj obali Jadrana još 1. ožujka 1141. godine.

[24] W. Lenel, o. c., str. 27.

[25] Minotto, o. c. str. 6 i 7. T. Smičiklas, u o. c. na strani 64–5 stavlja ugovore s Umagom, Porečom i Novigradom u godinu 1150., a kod Minotta stavljeni su u 1149. godinu. O pitanju nejednakog datiranja tih ugovora vidi kod W. Lenel, o. c. str. 28. primjedba 5. On stavlja postanak tih ugovora u vrijeme između 1148. i 1152. godine.

Na taj je način Venecija prisilila oružanom silom istarske gradove na zapadnoj obali, da pomažu njenu ratnu mornaricu još prije, nego što su ti gradovi došli politički pod njenu vlast.[26] Poslije sklapanja navedenih ugovora s Venecijom istarski su gradovi u stvari postali sluge dvaju gospodara istarskih markgrofova, nominalnih gospodara, čija je vlast sve to više slabila, i Venecije, faktične gospodarice, koje je vlast sve to više jačala.

U svom prodiranju u Istru Venecija je u početku nastupala donekle oprezno i taktički legalno. No doskora se mijenja taj postupak, čim su dozrijevale političke prilike, odnosno njeni odnosi prema istarskim markgrofovima. Od polovice XIII. stoljeća Venecija otima od bivših gospodara Istre jedan po jedan grad. U stvari ona ih često i ne osvaja, oni joj se predaju, zreli da padnu u njenu vlast. Serija tih predaja počinje s Porečom 1267. Slijedi Umag godine 1269., Novigrad 1270., Kopar i Izola 1280., Piran 1283.,[27] iste godine i Rovinj. Ostale »predaje« značajnijih mjesta u Istri dogodile su se u dalja dva vremenska navrata: početkom XV. i početkom XVI. stoljeća. Labin i Buzet predali su se 1420. godine, a Milje 1421. Tar se predao 1508. god., a Barban 1516. Na taj način je Venecija konačno zaokružila svoje posjede u Istri, a što je najvažnije dobila potpuno u svoju vlast zapadnu obalu Istre.

Sačuvane isprave o konačnoj predaji pojedinih istarskih gradova i mjesta Veneciji ne sadržavaju nekih posebnih odredaba o preuzimanju obaveze opremanja ratnog broda ili uopće nekog posebnog sudjelovanja u mletačkoj ratnoj mornarici.[28] Uvrštavanje takvih odredaba postajalo je u stvari nepotrebno. Predajama gradova Mletačka je republika stjecala vrhovnička prava nad tim mjestima, pa je prema tome bilo nepotrebno posebno isticati njeno pravo, da traži od svojih novih podanika sudjelovanje u vojnoj obavezi, koja je u to vrijeme bila u Veneciji za mletačke građane nešto uobičajeno i normalno. Do posebnog isticanja moglo je doći, a i dolazilo je, u onim predajama, gdje se vrhovničko pravo Venecije htjelo ograničiti u tom pravcu. U ispravama o predajama nekih istarskih mjesta nalazimo primjera za to.

Najjasniji je u tom pogledu slučaj Labina. U ispravi o predaji tog grada, među člancima o pravima, koja su građani Labina tražili, da im ostanu neokrnjena, nalazi se i jedan poseban o vojnoj obavezi Labinjana. Taj članak (kapitul) glasi: »Isto je tako naše pravo i običaj, da ne idemo

[26] P. Kandler, koji je svakoj historijskoj pojavi u Istri tražio korijenje u rimskoj prošlosti, ustvrdio je, da je obaveza istarskih gradova da pomažu mletačku ratnu mornaricu, potekla iz starije obaveze rimskih kolonija u tim gradovima prema ravenskom odnosno kasnijem akvilejskom odjelu rimske ratne mornarice (P. Kandler, Statuti municipali del comune di Trieste che portano in fronte l'anno 1150, Trst. 1849., str. X i sl.) Pravo na tu obavezu, prema Kandleru, naslijedili su Bizantinci, a oni su ga predali, izgubivši te krajeve u korist Franaka, Mlečanima (O. c., str. XIV i sl.).

[27] Tako C. de Franceschi, Istria, Note storiche, str. 133–7. G. Cesca stavlja predaju Pirana u 1267. g., Novigrada i Umaga u 1269. Vidi: G. Cesca, Le relazioni tra Trieste e Venezia sino al 1381. Verona 1881. str. 40.

[28] Kandler, CDI. isprava o predaji Umaga od 29. XII. 1269., Pirana od 26. I. 1283., Pule od 28. V. 1331. i dr.

u rat i da ne šaljemo naše ljude u rat izuzev slučaj potrebe ovdje u Istri, ali ne drugamo *i ne na more.*« Mletačka je republika prihvatila taj predloženi članak.[29] Oko stotinu godina kasnije dobio je Draguć prigodom svoje predaje Veneciji slično oslobođenje. Njegovi stanovnici bili su oprošteni od svih vojnih dužnosti izuzev obranu svog vlastitog kaštela.[30] Nešto drukčije postupila je Venecija u slučaju Oprtlja godine 1412. Te je godine rašporski kapetan Jakov de Rippa obećao poslanicima Oprtlja, koji su k njemu došli da, valjda, pregovaraju o predaji oprtaljskog kaštela Veneciji, da ih ne će siliti bez njihova pristanka, da odlaze u rat van Istre, a unutar Istre poći će tamo, kamo im bude određeno. Mletački senat nije prihvatio takvu formulaciju odgovora Oprtlju. U svom zaključku od 27. kolovoza 1412. odredio je, da se poslanicima Oprtlja odgovori, da će sa stanovnicima Oprtlja postupati na isti način kao i s ostalim vjernim podanicima Venecije u Istri.[31]

Navedeni slučajevi Labina i Draguća predstavljaju očito izuzetak, jer su se u to vrijeme predavala i druga mjesta u Istri, koja nisu ishodila priznanje tako važne povlastice. Za popuštanje u tim slučajevima imala je Venecija sigurno posebne i jake razloge. Jedan od najočitijih sastojao se sigurno u tome, što su i Labin i Draguć imali vrlo veliku stratešku važnost u Istri, pa je Veneciji bilo mnogo stalo do toga, da joj se predadu i da joj ostanu vjerni.[32]

II. VELIČINA OBAVEZE I NJENA TEŽINA U UČESTALOM IZVRŠAVANJU

Na izloženi način došlo je do toga, da su pojedina mjesta u Istri i tadašnjoj Dalmaciji bila prisiljena, da preuzmu ugovornu obavezu opremanja ratnih brodova ili davanja veslača za ratne lađe Venecije a kasnije, po potpunoj predaji Veneciji, da to isto čine na temelju opće podaničke obaveze. U kojoj je mjeri tištala ta dužnost pojedina mjesta, zavisilo je od dvije okolnosti: od veličine konkretno nametnutog tereta kod svakog pojedinog opremanja brodova i od veće ili manje učestalosti ponavljanja konkretnog ispunjavanja obaveze, koja je bila trajne naravi.[33]

[29] Kandler, o. c., 3. VII. 1420.

[30] A. Grossich, La famiglia Grossich nella storia di Draguccio, Vigevano. 1925., str. 89.

[31] Senato secreti vol. V., Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e storia patria (dalje: AI), vol. IV., str. 275.

[32] O tome, kako je Venecija poštivala te svoje obaveze, bit će kasnije riječ.

[33] Kod toga valja imati na umu, da je ta obaveza pored davanja samih ljudi, veslača galijota, što je samo po sebi predstavljalo golem ekonomski gubitak radnih ruku u dotičnoj zajednici, značila istovremeno i veliki izdatak, jer je te veslače trebalo i izdržavati i plaćati.

1. U prvobitnom odnosu, prije predaje u vlast Veneciji, veličinu tereta u pojedinom slučaju određivali su uglavci ugovora, na temelju kojih je obaveza i nastala, a o kojima smo već govorili. Uglavci tih ugovora pokazuju neko diferenciranje u pogledu veličine obaveze između pojedinih mjesta. Tako je ugovorom od 1145. godine određeno, pored ostaloga, da Pula treba da opremi jednu svoju galiju, čim Venecija naoruža 15 galija. U slučaju da Pula nije imala svoju galiju, tada ju je dobivala od Venecije.[34] Koparska obaveza iz iste godine nešto je ograničenija. Kopar, naime, oprema galiju, koju mu uvijek daje Venecija, a čini to samo onda, kada Venecija izrijekom zahtijeva takvo naoružanje (»... et nobis notificatum fuerit a duce Ven. quod nos debemus venire«).[35]

Obaveza Zadra u ugovoru od 1204. bila je drukčija od obaveze Pule. Zadar je u slučaju da je Venecija naoružavala preko 30 galija morao dati trideseti dio od toga.[36] Obavezu sličnu zadarskoj preuzeo je prema Veneciji i Dubrovnik godine 1236. I obaveza Krka iz 1260. god. iznosila je jednu galiju na trideset mletačkih. Prema tome je obaveza istarskih mjesta morala češće dolaziti do izvršenja, jer je obaveza počinjala ranije, t. j. u času, kad je Venecija naoružala već samih 15 galija. Da li je za takvo teže opterećivanje istarskih gradova postojao neki poseban razlog – teško je reći. Svakako su obaveze istarskih gradova nastale vremenski mnogo ranije, a u to je vrijeme Venecija općenito postavljala takvu obavezu i drugima, na pr. gradu Fano u Italiji. U ugovorima, kojima je Venecija nametala gradovima obavezu pomaganja njene mornarice od XIII. stoljeća dalje, donja granica početka obaveze postavljena je općenito na 30 naoružanih mletačkih galija.

Ma da je za utvrđivanje opsega obaveze važno pitanje veličine same galije ili naoružanog broda, koji su morala dati obvezana mjesta, ipak nije u ugovorima stavljena nikakva odredba o tome. Takvo bliže određenje nalazimo samo u ugovoru Venecije s Dubrovnikom god. 1236. Tim je ugovorom predviđeno za slučaj da Venecija krene u rat protiv Kačića, da Dubrovnik treba da sudjeluje u tom pohodu naoružanim brodom od 50 ljudi. Stoga je vjerojatno, da se u ostalim ugovorima samo po sebi razumijevala neka uobičajena veličina ratnog broda, odnosno galije, koju je trebalo da opremi, odnosno naoruža obvezano mjesto.[37]

[34] Pula je tu obavezu morala kasnije još više puta potvrđivati, tako u ugovoru od 1149., i u ugovoru od 4. II. 1243.

[35] A. S. Minotto, o. c., str. 6. Guido Possar–Giuliano, Origini del dominio di Venezia nell'Istria (932–1150), Porta orientale, 1940, str. 233. Possar smatra, da je razlog takvom različnom postupku u tome, što je Pula bila veća od Kopra, više kriva od Kopra za izazvani sukob s Venecijom i što je Kopar imao već od ranije obavezu davanja Veneciji 100 amfora vina.

[36] Kasnije je obaveza Zadra izmijenjena oko god. 1247., tako, da je svaka zadarska kuća davala po jednog čovjeka za armadu. Ivan Lucić, Storia del Regno di Dalmazia e di Croazia, Trst, 1891, str. 428 i sl.

[37] Pod naoružavanjem ili opremanjem ratnog broda razumijevalo se u smislu izvora osposobljavanje ratnog broda svom spremom za plovidbu i borbu kao i opremanje potrebnom momčadi. Ta je momčad obuhvatala veslače, koji su u času ratnog sukoba bili i borci, zatim balistare, posluživače bacačkih sprava, kasnije topnike i muškete-

Obaveze, koje je Venecija nametnula i drugim mjestima u Istri, neodredenije su od onih Kopra i Pule. Na temelju ugovora iz godine 1149. imali su Poreč, Novigrad i Umag naprosto dužnost da sudjeluju u mletačkoj mornarici (»stolum facere«).[38] Porečki predstavnici zakleli su se u ime svog grada 11. svibnja 1205., da će pored drugog »... stolleum facere si Veneti fecerint stolleum ad Jadram vel Anchonam ...«.[39] Da li se to »sudjelovanje« trebalo sastojati u davanju nekog ratnog broda, većeg *ili manjeg i s posadom, ili pak naprosto davanje u okviru mogućnosti* posade za mletačke brodove ili je, konačno, to značilo samo sudjelovanje u troškovima za mletačku ratnu mornaricu, kada je išla u ratne pothvate – ne može se na temelju podataka u izvorima točno odrediti.[40] Značajno je, da Rovinj, prema regestu Minotta o ugovoru sklopljenom s Venecijom 1149 god. nije uopće preuzeo nikakvu obavezu u tom pravcu.[41] Međutim, iz kasnijih vrela (godine 1268) izlazi, da su Rovinj i još neka druga mjesta u Istri imali ipak obavezu te vrste.[42] Po tome bi se dalo zaključiti, da *nam se nisu sačuvali svi ugovori te vrste sklopljeni od* strane Venecije s istarskim gradovima.[43]

Na pitanje, kako je često ponavljana dužnost davanja naoružanih galija ili davanja momčadi za njih, prilično je teško odgovoriti s obzirom na nepotpuno sačuvane izvore u arhivima odnosnih gradova.[44] Među najranije podatke ide svakako onaj iz 1171. godine, kada su Istra i Dalmacija morale opremiti ukupno 10 galija.[45] Ma da nemamo brojnijih podataka o konkretnom ispunjavanju obaveze, ipak se čini po svemu, da je već od samog početka ta dužnost postala nešto stalno i da nije više zavisila od toga, da li Venecija, s nekim ratuje ili ne. To nam potvrđuje jedna odredba Mletačke republike iz polovice XIII. stoljeća, kojom je bilo naređeno, da se u kapitular pomorskog kapetana, tadašnjeg zapovjednika mletačke ratne mornarice, odnosno u kapitular naoružavanja stave neke posebne odredbe. Na osnovu tih odredaba trebalo je da dva

zatim podoficire i konačno samog zapovjednika. U opremu broda pripadala je i hrana za posadu, kao i novčana odšteta momčadi. Opskrba broda oslanjala se često i na ratni plijen.

[38] Po Du Cangeu: stolus = classis, navis.

[39] A. S. Minotto, o. c., str. 12.

[40] Guido Possar–Giuliano, o. c., str. 236, drži, da se pod tim pojmom razumijeva obaveza praćenja mletačke ratne mornarice od strane brodova obvezanih mjesta.

[41] A. S. Minotto, o. c., str. 6–7.

[42] Documenta ad Forumjulii, Istriam etc. spectantia, AI, vol. IX, str. 77, 5 januarii 1268.

[43] Possar–Giuliano, o. c., str. 233. Mišljenje je tog pisca, da su se sačuvali svi ugovori te vrste.

[44] Radi postizanja što pravilnije slike o toj obavezi pregledani su ne samo već objavljeni izvori u raznim zbirkama i djelima, već i oni dijelovi sačuvanih arhiva, koji u tu svrhu dolaze u obzir, a koji se nalaze pohranjeni u Državnom arhivu u Rijeci i Državnom arhivu u Zadru. Pregledani su potrebni dijelovi arhiva Cresa i Osora, Labina, Novigrada, sačuvani dijelovi Puljskog i Porečkog arhiva, zatim Buzetskog i Grožnjanskog. Lakši dio posla predstavljao je pregled izvršen u tu svrhu u Zadru, i to knjige Providura Dalmacije, zatim knjige Dukala i t. zv. Stampe.

[45] G. Vergottini, o. c., I, str. 93.

predstavnika Venecije svaki drugi mjesec obilaze pojedina mjesta, jedan do Poreča, a drugi do Ravene, i da ustanove, da li pojedina mjesta drže spremne brodove i galije prema preuzetoj obavezi (»... si galee et ligna habent ea, que habere debent ...«).[46] O nađenom stanju podnosili su posebno izvještaj duždu. To je praktički značilo, da su sva mjesta, kojima je Venecija ugovorima nametnula obavezu pomaganja mletačke ratne mornarice, morala *stalno* držati brodove i ljude u pripremi.

Ta neprekidna borbena spremnost sigurno je vrlo dobro dolazila Veneciji, ali je s druge strane značila golem ekonomski teret za pojedina obvezom pogođena mjesta. Zbog toga je vjerojatno dolazilo i do tog, da se izbjegavalo ispunjavanje obaveze. Sačuvao se podatak o tome, da su godine 1268. Krk, Piran, Trst, Kopar, Milje, Rovinj i Novigrad dugovali mletačkoj državnoj blagajni 11.152 libre 14 solada i 4 denara »za dužno naoružavanje galija« kroz proteklo vrijeme (»... tempore elapso pro armamento galearum ...«). Zbog toga je stanovnicima tih mjesta i njihovoj robi bio zabranjen ulazak u Veneciju sve dotle, dok ne bude plaćena dužna svota.[47] I Pula, koja se često do XIV. stoljeća predavala Veneciji i odmetala od nje, morala je u intervalima, kad se nalazila pod vlašću Venecije, udovoljavati svojoj prvotnoj ugovornoj obavezi.[48] Tako se spominje njena dužnost godine 1299. i 1308., kada oprema svoju galiju za odlazak s venecijanskom flotom,[49] a 17. ožujka 1328. godine njen poslanik moli u Veneciji, da grad bude oslobođen od te dužnosti zbog teškog ekonomskog stanja, u kome se nalazi (»... gravibus polensium condictionibus ...«).[50]

2. U ispravama o konačnom predavanju pojedinih mjesta u Istri i Dalmaciji nema po pravilu – kako je istaknuto – više posebnog spominjanja obaveze o naoružavanju ratnog broda ili davanju posade za mletačke ratne brodove. Ona je sada prema svojim podanicima bila slobodna da određuje veličinu i čas obaveze odnosno dužnosti sudjelovanja u njenoj ratnoj mornarici. Pa ipak nalazimo, da je Venecija katkad uporno nastavljala tražiti od nekih mjesta ispunjavanje obaveze prema ranijim ugovorima. To je u stvari značilo nejednako postupanje s podanicima.

[46] A. S. Minotto, Acta et diplomata I, str. 26. kod 1257–1260 Additiones ad capitulare capitanei navalis.

[47] Documenta ad Forumjulii, Istriam etc., spectantia. AI, vol. IX. str. 77, kod datuma 1268. 5 januarii. Pored mjesta, koja su već od ranije imala obavezu davanja broda i veslača, prema poznatim nam dosad ugovorima, kao što su Krk, Kopar i Novigrad (ugovori od 1150. i 1260. god.), Trsta i Milja (ugovori od 1202.) pridolaze ovdje još i Rovinj i Piran. Za ta mjesta nisu se sačuvali ugovori, iz kojih bi izlazila takva obaveza. Piran se, prema Ceschi, predao Veneciji 1267. g. Možda je tom zgodom nešto o tome ugovoreno.

[48] U ispravi od 29. srpnja 1318. g. sačuvao se podatak o protestu, koji je uložila Venecija protiv vikara akvilejskog patrijarha i goričkog grofa, zato što su prigovarali pulskim građanima, jer su ispunjavali stare obaveze prema njoj. V. Joppi, Documenti Goriziani del secolo XIV., u Archeografo Triestino (dalje: AT). N. S. XIII, str. 95 i slično.

[49] G. Vergottini, o. c. I, str. 60.

[50] A. S. Minotto, o. c., str. 103–4.

ali je nesumnjivo bilo korisno za njenu ratnu mornaricu. Tako je na pr. Pula i poslije konačne predaje od 1331. godine morala i dalje davati Veneciji opremljeni ratni brod.[51] I Kopar, kad se poslije u XIV. stoljeću stao ponovo ekonomski uzdizati, morao je ponovo opremati ratni brod, koji mu je slala Venecija. No veslače za taj »koparski brod« ili »koparsku galiju« morala su zapravo dati ostala istarska mjesta, kako ćemo to kasnije pokazati.[52]

Ni za ovo drugo razdoblje, koje je vremenski mlađe, a u kome su pripadnici istarskih i dalmatinskih općina *kao podanici* Venecije, morali da odlaze u službu na mletačke galije, nemamo podataka u izvorima, iz kojih bismo mogli dobiti potpun pregled učestalosti naredaba, koje im je Venecija u tom pogledu slala, a iz njih i veličinu tereta, koji su snosili. Umjesto toga moramo se zadovoljiti najvažnijim podacima, koje je pošlo za rukom skupiti za tu svrhu.

Već je istaknuto, da je Pula i poslije svoje konačne predaje Veneciji ostala i dalje dužna, da oprema jednu svoju vlastitu galiju i da je šalje u mletačku armadu. U prvoj polovini XIV. stoljeća jedna je njena galija, koju je poslao pradjed Franje Castropole u mletačku mornaricu kod Korčule, propala zajedno sa svom posadom.[53] Brojna razaranja, koja je pretrpjela Pula u ratovima s Venecijom i haranja kuge, koja se često navraćala, slomili su snagu toga grada, tako da se konačno predao Veneciji. Ekonomsko oslabljenje Pule bilo je toliko, da nije više mogla opremiti jednu svoju galiju. Godine 1351. morali su poslanici Pule da mole u Veneciji oslobođenje od dužnosti opremanja galije. Vijeće umoljenih dopustilo je, izuzetno, za taj slučaj da Pula mjesto dužne galije svakih šest mjeseci plati u mletačku državnu blagajnu po 100 dukata. Plaćanje je trebalo vršiti sve dotle, dok ne budu naplaćeni troškovi nastali uzdržavanjem galije, koju je Pula morala dati za tadašnji rat.[54] U kasnijim izvorima ne nalazimo više Pulu među obveznicima naoružavanja vlastitih galija. Vjerojatno je Venecija konačno našla smilovanja za loše ekonomsko stanje, u kome se nalazila Pula. Od nje se tražilo tada samo još davanje određenog broja veslača. Taj broj određivan je od slučaja do slučaja, kako se to činilo i s ostalim manjim mjestima u Istri.[55]

Od ostalih mjesta u Istri, koja su imala ugovornu obavezu prema Veneciji da sudjeluju u njenoj ratnoj mornarici u kasnijim izvorima spominje se i Umag. Godine 1283. naređeno je komitu »umaškog broda« (»comito ligni Umagi«), da pritekne u pomoć Omišu. Po tome valja zaključiti, da je Umag u to vrijeme još uvijek naoružavao samo jedan manji

[51] »... Illi de Pola unam galeam quam nobis tenentur ...«. Š. Ljubić, Listine, III. str. 193 (2. VIII. 1350. god.).

[52] Na osnovu jedne molbe Pirana upućene Veneciji u XVI. stoljeću, Morteani zaključuje, da su Koprani naoružavali galiju, koju im je slala Venecija, na svoj trošak. Morteani, Notizie storiche della città di Pirano, Trst, 1886, str. 60.

[53] Senato misti, AI, vol. V, str. 30, (14. VI. 1367).

[54] B. B., Commissioni dei dogi ai podesta veneti nell'Istria, AI, vol. III, str. 18, 72 i sl.

[55] Tako je na pr. Pula imala da dade godine 1363. svega 25 veslača. Lettere segrete di collegio (1308–1627), AI, vol. XLV, str. 122.

brod. Da li je to bio njegov brod ili mu ga je dala Venecija, ne može se utvrditi na osnovu izvora.[56]

Prema ranije navedenom Kopar je još godine 1268. ispunjavao ugovorom iz 1145. nametnutu mu obavezu. Međutim, poslije toga nam se prve vijesti o njegovoj obavezi javljaju zbog nedostatka izvora tek 1363. godine. Među nalozima mletačkog senata u toj godini spominje se, da je »koparska galija« gotovo raspremljena, pa je naređeno raspuštanje još preostalog dijela posade.[57] Iste godine koparski podest dobiva nalog, da opremi ljudstvom jednu galiju.[58] Početkom iduće godine 1364. (10. I. 1363. M. V.) isti podest dobiva nalog, da nastoji opremiti dva ratna broda, koji su se zvali »usseri«, svaki s po 120 veslača i s po jednim dobrim suprakomitom. U tu svrhu mletačko vijeće šalje posebne naloge i podestima Poreča, Pirana, Rovinja, Umaga, Novigrada i Pule, da nastoje prikupiti veslače uz plaću za ta dva broda.[59] Godine 1365. zatražilo je vijeće tajnim pismom od koparskog podesta, da nastoji unajmiti što veći broj dobrovoljaca veslača za naoružanje brodova, koji zaštićuju Jadran. Sličan nalog poslan je i podestima Poreča i Rovinja.[60] Godine 1369. dao je Piran kod podsjedanja Trsta 100 ljudi za galije. Nije poznato, da li su tom zgodom i ostala istarska mjesta dala veslače.[61]

Ma da se podaci te vrste ne nastavljaju u jednakom obilju – zbog malog broja sačuvanih izvora – ipak se već i iz iznesenog pokazuje, da je Kopar od polovice XIV. stoljeća dalje postao neke vrste centar za Istru, u kome i preko koga Venecija vrši naoružavanje svojih brodova, odnosno njihovo opremanje veslačima. To nam potvrđuju i podaci, koji se nastavljaju od polovice XV. stoljeća dalje. Na takav razvitak Kopra utjecala je i okolnost, što se venecijansko područje u Istri do početka XV. stoljeća znatno proširilo. Područje, s kojega se skupljaju veslači galijoti, postalo je mnogo šire, a loše ekonomsko stanje pogoduje da budu lakše regrutirani.

Dukalima od 4. kolovoza i 13. rujna 1461. god. naređeno je Kopru, da zajedno s Piranom, Izolom i Miljama izvrši naoružavanje manjih brodova radi sprječavanja prometa s Trstom.[62] Godine 1474. mora Kopar, unatoč lošem ekonomskom stanju, u kom se nalazi, da naoruža jednu galiju.[63] Iduće godine 1475. trebalo je da se u Istri opreme dvije galije, a od

[56] I. Kukuljević, Regesta, Starine XXVIII, str. 114 i A. S. Minotto, o. c., str. 151. S obzirom na to, da je Umag prema ugovoru bio obvezan na »stolum facere«, to bi prema toj vijesti taj termin označavao naoružavanje manjeg broda i odlaženje s njim u sastav mletačke mornarice. Ipak se na temelju samo te jedne vijesti to ne može sa sigurnošću ustvrditi.

[57] Senato misti, AI, vol. V, str. 18.

[58] Lettere segrete di Collegio (1308–1627), AI, vol. XLV, str. 122–123.

[59] O. c., str. 125–6.

[60] O. c., str. 132.

[61] G. B. di Sardagna, Lettere del doge Andrea Contarini e del Capitano generale Domenico Michiel (1368–1369), AT, NS vol. IX, 1882, str. 12.

[62] A. Marsich, N. S. Effemeridi istriane, La Provincia dell'Istria, god. 1877., str. 113 i 129.

[63] O. c., str. 9. Vidi i Cose dell'Istria: Senato mare, AI, vol. VII, str. 269, i Statuta Iustinopolis, Venetiis, 1668., str. 157.

toga jedna u Kopru. Kako se ostalo samo kod oružanja galije u Kopru, naredeno je ostalim mjestima u Istri, da plate polovicu troškova naoružanja.[64] Za rata s Ferarom (godine 1482) opremila je Venecija 100 borbenih manjih brodova tzv. barche forzate. Posada tih brodića potjecala je dijelom iz Kopra i Pirana.[65] Godine 1493. sudjeluju u opremanju »koparske galije« također i Izola i Milje.[66] Od tog vremena dalje nalazimo u izvorima sve više podataka o naoružavanju i opremanju te tzv. koparske galije, kao i o tome, da u toj dužnosti sudjeluju i ostala mjesta mletačke Istre.[67] Iz dopisivanja između koparskog i rašporskog kapetana, 1551. i 1552. godine, razabiramo, da je koparska galija u to vrijeme imala 165 veslača, od kojih je Buzet dao 16, Buje 18, Oprtalj 14, područje Kopra 73, Kostel 15, Završje 21 i 8 Dvagrada.[68] U tom nabrajanju nisu spomenuta mnoga mjesta mletačke Istre, no to još ne znači, da su ona bila oslobođena od tog tereta. Vjerojatnije je, kako se obično događalo, da se u Istri tom zgodom naoružalo dvije ili čak i više galija, na kojima su se nalazili veslači galijoti iz tih mjesta, koja nisu spomenuta da sudjeluju u naoružanju koparske galije.

Dosada izneseno pokazuje, da je od ranije brojnih mjesta u Istri obvezanih da naoružavaju ratne brodove za Veneciju, odnosno da pomažu njenu ratnu mornaricu, od polovice XIV. stoljeća dalje ostao još jedini Kopar. Nijedno mjesto u Istri, nije više imalo svoje vlastite galije ili ratni brod. To pokazuje, kako je nisko pala politička i ekonomska moć tih mjesta. Istarska mjesta pod mletačkom vlašću opremala su sada brodove, koje im je u tu svrhu slala Venecija. »Koparskom« nazivala se ona galija, koju je Venecija slala radi opremanja u Kopar. Posadu za tu galiju, naročito veslače, morala su dati i ostala istarska mjesta prema nalogu, koji je za svaki takav slučaj izdavan iz Mletaka, a zapovjednik, suprakomit bio je uvijek Kopranin. U početku su druga mjesta u Istri bila protivna da koparski suprakomit zapovijeda njihovim ljudima. Zbog toga je Venecija bila prisiljena, da u nekim slučajevima takvih galija sa miješanom posadom dade svoje suprakomite.[69]

U toku XVI. stoljeća, kada je Venecija vodila velike ratove s Turskom, vrlo su brojni zaključci mletačkog senata, kojima se naređuje sakupljanje veslača u Istri i Dalmaciji za njene galije. Godine 1529. senat traži od mletačkih upravitelja u mjestima Istre i Dalmacije, da prikupe dovoljan broj ljudi za opremanje 12 galija.[70] Tri godine kasnije senat određuje

[64] Senato mare, AI, vol. VII, str. 271.

[65] Romanin, o. c., vol. IV, str. 406. Barche forzate su vrsta većih čamaca, kojih je posada naoružana. Posada se sastojala od 6 ljudi.

[66] A. Marsich, o. c., str. 33 (12. II. 1492. M. V.) i Statuta Justinopolis, Venetiis 1668. str. 158.

[67] Senato mare, AI, vol. IX, str. 107, 114, 117, 119 i dr.

[68] G. Vesnaver, Indice delle carte di Raspo. Provincia dell'Istria, god. 1892. str. 113.

[69] Senato mare, AI, vol. IX, str. 114 i sl. (29. V. 1532.).

[70] O. c., str. 110, (17. IX. 1529.)

naoružanje 10 galija u Istri i Dalmaciji.[71] Godine 1535. slijedi nalog za naoružanje 5 galija.[72] Kako se rat s Turcima nastavljao u proljeće 1539. senat naređuje opet naoružanje deset galija,[73] a godine 1543. opet pet galija.[74] U isto vrijeme su se u Istri i Dalmaciji opskrbljivale veslačima galijotima i druge mletačke galije ranije naoružane, koje su popunjavale nastale gubitke na njima.[75] Tako se nastavilo sve do bitke kod Lepanta. Koncem ožujka 1570. godine trebala su sva mjesta u Istri i Dalmaciji da pošalju u Veneciju točno određeni broj ljudi potrebnih za naoružanje velikih galija, tzv. galee grosse. Istra je tom zgodom morala dati 425 ljudi. Od toga je otpalo na Izolu 20, Piran 30, Umag 10, Novigrad 15. Poreč 10, Rovinj 50, Pula 50, Motovunj 80, s. Lovreč 30, Labin i Plomin 60, Rašpor 30, Grožnjan 6, Vodnjan 24 i Bale 15.[76] Mletački je senat odredio, da se pored toga i u toku iste godine u Istri skupljaju ljudi i za papinske galije, koje su se također spremale protiv Turaka.[77] U siječnju 1571. godine senat traži iz Istre i opet 300 ljudi,[78] a iz jednog zaključka istog senata od 4. svibnja iste godine razabiramo, da je u Istri skupljeno već 300 ljudi, od kojih se stotina ukrcala na »istarsku galiju«, a preostalih dvije stotine treba koparski podest da pošalje kapetanu velikih galija (»galee grosse«).[79]

Uz ta opsežna i česta skupljanja veslača galijota za galije mletačke armade postojala je i dužnost istarskih mjesta, da stalno drže u pripremi svoje manje brodove s kojima su trebala da sprečavaju gusarima da napadaju mletačke trgovačke brodove.[80] To silno iscrpljivanje raspoloživih snaga dovodilo je do sve većih poteškoća. Dobrovoljnih veslača uz plaću bivalo je u Istri i Dalmaciji sve manje, moralo se pristupiti drugim mjerama za pronalaženje, odnosno za opskrbljivanje galija veslačima.[81] Određivanje kontingenta kontribucije veslača za pojedina mjesta iz Venecije ozlovoljavalo je mnoga mjesta, jer su se osjećala nerazmjerno opterećenima. Godine 1571. određeno je posebnim dukalom od 22. srpnja, da mletački rektori Kopra, Pirana i Motovunja riješe nastali spor oko kontribucije veslača, koji je nastao među istarskim mjestima, s pravom, da

[71] O. c., str. 114. (27. IV. 1532.)

[72] O. c., str. 117. (31. III. 1535.)

[73] O. c., str. 121. (31. I. 1538. M. V.)

[74] Morteani, o. c., str. 58.

[75] Tako na pr. 1541 (4. VI.), zatim 1544 (11. VI.), Senato mare, AI, vol. IX. str. 129, 138 i sl.

[76] O. c., str. 368–9, (31. III. 1570.)

[77] O. c., str. 370, (27.VI. 1570.)

[78] Senato mare, AI, vol. IX, str. 374, (20. I. 1570. M. V.)

[79] Senato mare, AI, vol. XI, str. 38, (4. V. 1571.)

[80] Tako na pr. moraju istarska mjesta da g. 1568. žurno naoružaju šest čamaca. Senato mare, AI, vol. IX, str. 360.

[81] Zbog nestašice veslača u Istri i Dalmaciji morao je mletački senat g. 1551. narediti skupljanje veslača na »Terrafermi«, t. j. u Furlaniji, odakle su dolazili vrlo slabi veslači. O. c., str. 296, (1. V. 1551.)

se nezadovoljni odlukom navedenih triju rektora mogu žaliti Vijeću desetorice u Veneciji.[82]

Nezasitne potrebe za veslačima mletačke ratne mornarice prisilile su mletačke vrhovne organe, da ne poštuju ni ona obećanja i ugovorne obaveze dane odnosno preuzete prigodom predaje pojedinih mjesta u Istri. Najstariji sačuvani labinski izvori pokazuju, da je Labin, unatoč dobivenoj povlastici u članu 5 isprave o predaji Labina iz 1420. godine, morao poput ostalih mjesta u Istri davati veslače za mletačke galije i druge njene ratne brodove. Tako je godine 1520. dao 15 veslača, 1537. godine 16, 1538. 30 i t. d.[83] Pozivajući se na priznatu im povlasticu Labinjani su više puta pokušali da se oslobode od te neugodne dužnosti, ali im to nije pošlo za rukom.[84] Kako je prošao Draguć sa svojim oslobođenjem, nije moguće točno utvrditi zbog nedostatka izvora, no teško je vjerovati, poslije primjera Labina, da bi se s njime bolje postupalo.

U toku XVII. stoljeća nastavilo se i dalje skupljanjem veslača galijota po Istri u istom opsegu. To nam potvrđuje zaključak mletačkog senata od 9. rujna 1645., kojim je naređeno koparskom podestu, da spriječi nepravilnu trgovinu, koja se vrši sa siromašnim ljudima uzetima za službu veslanja na galijama. Senat je istovremeno zabranjivao bilo kakvo sakupljanje galijota u Istri, da ne bi u toj pokrajini još više spao broj stanovnika.[85] To očito pokazuje, kako je teško pogađao taj teret Istru, kad se i sam mletački senat morao sažaliti nad njenim stanjem. Ostalo se, međutim, samo kod riječi. Taj isti senat i u toku te iste godine prekršio je vlastitu naredbu. U prosincu, naime, 1645. senat naređuje koparskom podestu, da u Istri skupi 100 ljudi za opremanje galija.[86] Podaci, koje nalazimo u već objavljenim izvorima pokazuju, da ni poslije toga nije prestalo uzimanje ljudi za veslače galijote u Istri. Mletački senat pošao je u tome još i korak dalje. Dvije godine kasnije dao je upute koparskom podestu, da nastoji skupljati ljude za potrebe galija i s one strane mletačke granice u Istri. Preporučuje mu, da to skupljanje ne izvrši pojedinačno, već da nađe takve organizatore, koji će vršiti skupljanje ljudi u pograničnim krajevima u cijelim grupama.[87] Venecija je na taj način presezala tim svojim štetnim mjerama čak i na teritorij austrijskog dijela Istre.

[82] U tu svrhu bio je određen poseban sastanak predstavnika odnosnih mjesta iz Istre u Piranu. Tu je trebalo »izraditi novu raspodjelu kontribucije guastadora i galijota, koju su trebale da dadu sve istarske komune«. O tome »Libro Consigli« grada Labina, knjiga I, list 187 (6. V. 1571.), sada u Državnom arhivu u Rijeci (DAR), kao i Morteani, Notizie storiche di Pirano, str. 60.

[83] O tome »Liber privilegiorum« grada Labina, list 32 r., zatim list 34, i 35–36. Prijepis u DAR.

[84] Vidi o. c. list 49 r., ispravu od 8. VII. 1551., zatim Liber consiliorum Labina, knjiga I, list 173, za dan 2. IV. 1570. u DAR.

[85] Senato mare, AI, vol. XV, str. 66, (9. IX. 1645.)

[86] O. c., str. 68. (22. XII. 1645.). Ta je naredba opozvana 10. siječnja 1646., ali je opet obnovljena 16. veljače 1646. Vidi o. c., str. 69–70.

[87] O. c., str. 92, (20. XII. 1647.)

Ni u XVIII. stoljeću nije se položaj Istre u tom pogledu znatno popravio. Ma da u tom stoljeću snaga mletačke mornarice postaje sve manja, ipak je Istra ostala i nadalje teško pogođena teretom davanja veslača galijota. Da je tome tako, svjedoče poteškoće, na koje je nailazio koparski podest kod skupljanja ljudi za brodove godine 1704.[88] Podaci na raznim mjestima objavljenih izvora pokazuju, da se Venecija i u idućim godinama tog stoljeća snabdijeva znatnim brojem veslača za svoje brodove u Istri.[89] Ponekad se u nalozima za sakupljanje ljudi za galije čak ni ne određuje više njihov broj, već se nalaže naprosto sakupljanje »što većeg broja veslača« – »il maggior numero possibile« –.[90]

3. U toku XVIII. stoljeća počeo se sve više razvijati promet preko Trsta, a time se stala razvijati i njegova trgovačka mornarica. Slaba Venecija nije mogla više sprečavati razvitak austrijskog carstva u tom pravcu. S tim u vezi nametala se potreba, u početku još dosta nesigurna, da se razvije također austrijska ratna mornarica, makar i u ograničenom opsegu. Venecija je još 1660. godine slala svoje ratne brodove na posudbu austrijskom caru, a već 1701. naoružava se u Trstu cijela flotilja manjih brodova za rat protiv Napulja. Godine 1719. car Karlo VI naređuje formiranje austrijske ratne mornarice. To je bila u početku vrlo skromna mornarica i glavna pokretna snaga njenih brodova bili su veslači. Pored galija veslima su se pokretali i drugi manji brodovi, trabaccoli sa po 24 veslača.[91] Čini se, da je godine 1736. austrijska ratna mornarica bila već relativno prilično ojačala – ma da je u kasnijim godinama tog stoljeća opet oslabila –pa su se pojavljivale zbog toga i neke poteškoće. Tadašnje primorje nije moglo dati toliko ljudi« za brodove, koji bi bili vješti tom zvanju.[92] Austrijske su vlasti učinile tada nešto slično onome, što je Venecija uradila stotinu godina ranije prema austrijskom dijelu Istre. Počeli su se vrbovati ljudi za brodove u pograničnim krajevima mletačke Istre. Čini se, da su se na taj način postigli dobri rezultati, jer se tako nastavilo i kasnije. Zbog toga je morao mletački senat naređiti godine 1759. koparskom podestu, da zabrani i spriječi Istrane, mletačke podanike, da ne služe kao mornari na brodovima »stranih država«, zaprijetivši im u protivnom teškim kaznama.[93]

4. Otoci Krk, Cres s Lošinjom, Rab i Pag bili su pod Venecijom sastavni dio pokrajine Dalmacije. Ranije je istaknuto, kako su se ti otoci više puta predavali i povjeravali Veneciji, još prije njihova definitivnog

[88] Senato Rettori, AI, vol. XXII, str. 264, (17. V. 1704.).

[89] Senato Rettori, AI, vol. XXIII, str. 11, (16. II. 1712.); str. 26, (2. III. 1715.).

[90] Senato mare, AI, vol. XVI, str. 285.

[91] Marina di guerra austriaca dei secoli decorsi, Istria, 1850., str. 119 i sl. Joseph Rechberger, Geschichte der k. k. Kriegsmarine, I, Österreichs Seewesen in dem Zeitraume von 1500–1797. Wien, 1882., str. 30 – navodi, da mu nisu poznati nikakvi podaci o jačini austrijske mornarice tih godina.

[92] Marina di guerra austriaca etc., ibidem, str. 120.

[93] Senato Rettori, AI, vol. XXIII, str. 273.

pripojenja njoj 1409. godine, kada ih je zajedno s ostalom Dalmacijom, izuzev Krk, konačno bila stekla kupoprodajnim ugovorom. Od tih otoka jedino za Krk posjedujemo podatke, da su njegovi gospodari ugovorom preuzeli obavezu pomaganja mletačke ratne mornarice jednim brodom. Možda su i ostali otoci sklopili s Venecijom ugovore slične onom splitskom iz godine 1097., kojim je bila Splitu nametnuta obaveza pomaganja mletačke ratne mornarice. Ukoliko to nije bilo tako, tada su ostali otoci to pomaganje vršili na osnovu proste činjenice pripadanja mletačkoj republici, na osnovu njenih naloga. Kako u Istri, tako je i ovdje davanje broda ili posade, uglavnom veslača, za mletačke galije postalo nešto stalno. U svom ponavljanju taj teret nije po opsegu bio stalne veličine. Njegova je veličina zavisila od konkretnih potreba mletačke armade. Kao i kod istarskih mjesta, tako je i ovdje teško dati točnu sliku veličine tog tereta, jer su izvori sačuvani u prilično slaboj mjeri.

Otoci Cres, Krk, Rab i Pag bili su pod Venecijom s obzirom na svoj položaj graničnо područje, jer se preko puta njima na kopnu nalazila jedna strana Veneciji često neprijateljska sila, odnosno država. Za te je otoke pored toga postojala stalna opasnost od napada Turaka ili pak od gusarskih brodova, koji su se često zalijetali i u sjeverni Jadran. Zbog toga su ti otoci često postajali poprište borbi, a često i akata nasilja i pljačkanja. Kako im u tome nije mogla pomoći ni mletačka ratna mornarica, morali su ti otoci, pored toga što su mletačkoj armadi davali galijote veslače za njene brodove, držati pripremljene i svoje, ukoliko su ih imali, da bi se njima poslužili u samoodbrani. Posljedica toga bila je, da se za tu svrhu morao odvajati znatan broj ljudi od svog redovitog zanimanja i upotrebljavati za brodove, što je neugodnu dužnost pravilo štetnom za lokalno gospodarstvo.

Već polovicom XIII. stoljeća primao je cresko-osorski podest u posudbu od Mletaka ratni brod, kojim je otok odbijao napade pljačkaša, a i sam napadao neprijatelje Venecije.[94] S takvom upotrebom posuđenog broda bila je u skladu i obaveza, što su je 1243. godine preuzeli Osorani zajedno s Rabljanima i Krčanima prema Veneciji, da proganjaju gusare na moru i napadaju mletačke neprijatelje.[95] U tu svrhu daje Venecija, kako nam pokazuju izvori, godine 1271. i 1275. u posudbu Cresu i Osoru jednu galiju.[96] Godine 1308. mora Osor i Cres da svaki naoruža po jedan brod od 30 vesala.[97] Godine 1319. nalazimo u Osoru stalno spreman mali ratni brod radi zaštićivanja otoka, – »lignum parvum pro comuni custodia ...«.[98] 1322. godine morali su Cresani da naoružaju dva manja broda ili jedan veći od 40 vesala radi slanja u Kvarner.[99] Dvije godine kasnije Venecija daje Cresu brod od 30 vesala, da ga naoruža i opremi ljudima

[94] S. Ljubić, Listine, I, str. 45, (28. VII. 1228.).
[95] T. Smičiklas, Diplomatički zbornik, IV, str. 206 i sl.
[96] S. Ljubić, o. c., sv. I, str. 105 i 110.
[97] Documenta ad Forumjulii, Istriam etc. spectantia, AI, vol. X, str. 258.
[98] O. c., AI, vol. XI, str. 249, (12.V. 1319.).
[99] O. c., AI, vol. XIII, str. 2, (1322–1323).

te njime proganja gusare.[100] Takvim posuđivanjem brodova Venecija je sebi uštedivala kudikamo veće izdatke, jer bi se inače sama morala starati za sigurnost na moru, a dobivala je osim toga time stalno opremljene brodove, koje je mogla i inače upotrebiti. Imajući to u vidu Venecija je davala Cresu radi naoružanja i veće brodove. Tako je 1339. godine Cres dobio galiju čak od 80 vesala.[101] Creski poslanik Ivan od Lipe hvalio se godine 1357. u Veneciji, da »creski brod« nanosi znatne štete mletačkom neprijatelju u Kvarnerskom zaljevu.[102]

U XV. stoljeću, kad je Cres s Lošinjem mletačkom kupnjom Dalmacije postao dio mletačkog područja, produžio je da i dalje naoružava mletačke galije i brodove prema naređenjima Serenissime. Naoružavanje galija brojnim veslačima na njima toliko je tištalo otočane, da su 1476. godine zapali u velike zaostatke s plaćanjem godišnjeg censusa Veneciji.[103] Čini se, pored toga, da su mletački komesi, koji su slani da upravljaju Cresom, bili vrlo ambiciozni pa su na teret otočana naoružavali brodove i u slučajevima, kada to oni nisu bili dužni. Tome su se usprotivili Cresani i tražili zaštitu od dužda. Dukalom od 18. lipnja 1452. g. bilo je objašnjeno, da je otok dužan naoružavati galiju u vrijeme, kada je Venecija u ratu s nekim i onda, kada se ukaže potreba, da se za Prejasnu izvrši neka služba. Ako bi se pak naoružavao brod za sprečavanje kontrabanda, tada se morala uzapćena roba, odnosno prihodi od toga podijeliti prema običaju.[104] Kad je godine 1474. bilo prihvaćeno u senatu, da se učine pripreme za oružanje galija i da se u tu svrhu piše rektorima dalmatinskih mjesta i otoka Zadra, Šibenika, Splita, Trogira, Brača, Hvara, Korčule i Kotora, odlučeno je također, da Kopar, Osor, Cres, Rab i Pag naoružaju po jedan brod, jer te komune navodno žele to učiniti.[105] Posljedica tih mnogobrojnih naoružavanja galija bilo je prezaduženje stanovništva, koje nije moglo snositi ni redovita podavanja. Pored tih naoružavanja od Cresana se često tražilo da svojim ljudima dopunjuju broj galijota na galijama, koje nisu bile njihove. Dužd je na pritužbe creskih pučana izdao nalog, da se to ne smije činiti, kao što je i ranije objasnio, ali se to nije poštovalo.[106] Takve su okolnosti tjerale creske pučane, da se preko svoje komune često obraćaju na dužda tražeći oslobođenje od naoružavanja, odnosno davanja galijota. Tako su na pr.

[100] O. c., str. 9, (1324). Obračunavanja silom i pljačkanja događala su se i između stanovnika otoka pod mletačkom vlašću. Poznati su u izvorima napadi, koji su potrajali dulje vrijeme između Cresana i Krčana.

[101] S. Ljubić, Listine, II, str. 36, (17. IV. 1339.).

[102] Matteo Nicolich, Storia documentata dei Lussini, 1871., str. 174.

[103] Silvio Mitis, Lo statuto di Cherso ed Ossero, separat iz AT, III. serije, vol. IX i X, str. 66.

[104] Libro Catastico della Comunità di Cherso (dalje: C. K.), kodeks u DAR, str. 47 tergo.

[105] O. c., alegat listu 45–46. Dukal od 10. studenog 1474. g. Takve su želje, sigurno, pokazivali samo plemići, koji su u upravi komune imali glavnu riječ, a u naoružanju galije sudjelovali samo davanjem zapovjednika suprakomita.

[106] O. c., list 41. Dukal od 31. svibnja 1494.

postupili godine 1498.,[107] zatim 1503.,[108] 1512.,[109] 1513. i 1514. i t. d.[110] Ma da Cresani nisu u svakom slučaju, kada je traženo naoružavanje galija, molili oslobođenje od toga, o čemu svjedoče podaci u izvorima, ipak se nije u izvorima sačuvao spomen ni o jednom slučaju, u kojem bi njihovim molbama bilo udovoljeno.[111] Teško stanje, do kojega je dolazilo zbog toga, pogoršavalo je i to, što su se sami morali braniti od napadaja gusara pa su pored opremanja galija i brodova za mletačku armadu morali naoružavati i svoje čamce i s njima stalno stražariti pred svojim otokom ili pak tražiti od Venecije za tu svrhu poseban brod, obično »fustu«. To je silno iscrpljivalo pučane ekonomski, novčano i materijalno, i gubitkom najzdravije i najjače radne snage. Zato nije bilo pretjerano njihovo jadikovanje o »tempo calamitoso«, ili pak, »da je trošak naoružavanja te »fuste« nepodnošljiv za taj kraj«.[112]

Teškoće creskih i osorskih pučana ostale su neshvaćene od mletačkog rektora na otoku i u Veneciji, pa i kod vlastitih sugrađana plemića. Ovima je naoružavanje galija sa strane Cresa bilo upravo izvor časti i novaca, jer su na tim galijama oni između sebe birali zapovjednika. Godine 1534. tužili su se u Veneciji poslanici pučana protiv vlastitih plemića s otoka Franje de Draža iz Osora i Ivana de Petrisa iz Cresa, koji su bili suprakomiti creskih galija. Oni su naime tražili od pučana više od 102 čovjeka po galiji, koliko su pučani vjerojatno bili dužni da dadu, a i više novaca nego što treba za naoružavanje brodova.[113] Takva častohlepnost i pohlepnost creskih i osorskih plemića očituje se i kasnije. Kad je godine 1624. Venecija tražila od cijele Dalmacije naoružanje 4 galija, trebalo je, da u ždrjebanju suprakomita sudjeluje i cresko-osorska komuna, t. j. njeni plemići. Cresko vijeće, odlučilo je u tom slučaju, ne obaziruć se na svoje pučane, da predloži Veneciji, da otok Cres sam izvrši naoružanje jedne cijele galije i da, naravno, sam dade galiji svog komita. Plemića nije se ništa doimalo teško stanje pučana, koji su kod naoružavanja galija davali ne samo ljude, već i snosili troškove u vezi s time. Za njih je bilo bitno, da oni budu što češće i što dulje zapovjednici na galijama.[114]

Godine 1625. zatražio je Generalni providur od Cresa 90 galijota za naoružanje tzv. krčke galije. Cresko vijeće prigovorilo je tom zahtjevu,

[107] Libro Consigli della Comunità di Cherso, I, kodeks u DAR, vidi upis od 10. listopada 1498., a ne 5. listopada, kako je pogrešno kod St. Petrisa, Spoglio dei Libri Consigli della citta di Cherso, Kopar, 1891, str. 8. Traženje oslobođenja od davanja galijota pokretali su pred komunom uvijek pučani.

[108] »... non armet in tanta penuria et calamitoso tempore iuendi, quo non potest solui galeotis ...« Cit. Libro Consigli I, DAR, upis 20. travnja 1503. g.

[109] St. Petris, o. c., str. 37, upis 7. siječnja 1512. g.

[110] Vidi cit. Libro Consigli I, upis 3. svibnja 1513. g., zatim 19. ožujka 1514. g. i dr.

[111] Dio krivnje za neuspjeh molbi pučana leži nesumnjivo na plemićima Cresa i Osora, koji su, kako ćemo još pokazati, imali u toj stvari suprotne interese pučanima.

[112] »... la spesa de armar dicta fusta he insupportabile a questi ochi ...« Cit. Libro Consigli Cresa I, upis 20. travnja 1503. i 19. ožujka 1514.

[113] S. Mitis, Cit. Lo Statuto di Cherso i t. d., str. 117.

[114] Cit. Libro Consigli Cresa, VI (1647–1686), list 22 r., upis od 14. prosinca 1624. Kodeks u DAR.

da je nepravedan i nerazmjeran, jer je za cijelu »cresku galiju« potrebno svega 145 veslača.[115] Taj i drugi podaci u sačuvanim izvorima pokazuju, da su Cres, Krk i Rab počev od XVII. stoljeća dalje naoružavali jednu zajedničku galiju. Tako su 20. ožujka 1626. godine pozvani Cresani od strane generalnog providura, da pošalju svoje poslanike radi prisustvovanja biranju suprakomita.[116] Oni su, prema nalogu, trebali sa sobom donijeti popis svih obveznika galijota, da bi providur mogao izvršiti podjelu obaveze među otocima. U pitanjima oko naoružavanja tog zajedničkog broda donio je konačnu odluku proviđur Grimani 18. siječnja 1642. godine. Ta nam odluka nije poznata u cjelini, već samo utoliko, koliko izvori spominju njen sadržaj. U njoj je bilo određeno, pored ostaloga, da suprakomita za zajedničku galiju najprije bira Cres, zatim Krk i konačno Rab. Svaki suprakomit ostaje u službi 5 godina. Galija nosi ime po otoku, s kojega je njen zapovjednik.[117] U Dalmaciji su već ranije Korčula, Brač i Hvar naoružavali zajedničku galiju na osnovu rješenja Zamoljenih (In Pregadi) od 16. travnja 1569. Zajednica tereta dovodila je katkada i do neslaganja. Godine 1646. prigovarali su Cresani zato, što su dvije uzastopne godine davali po 90 galijota krčkoj i rapskoj galiji, a pored toga se od njih tražilo, da nadoknade mrtve. Creska općina je odlučila, da zbog toga pošalje poslanike u Veneciju. Tom je zgodom u sjedničkom zapisniku creskog vijeća pored ostalog zabilježeno, da je veliki broj obitelji pao u krajnju bijedu i da se na otoku primjećuje opći nedostatak hrane.[118]

I idućih je godina nastavljeno s isto tako čestim zahtjevima za davanje galijota za nova naoružavanja, za dopunu i t. sl. To je, kako su govorili creski pučani, vodilo do toga, da je otok postajao pust. Cresani su slali svoje poslanike u Zadar i u Veneciju godine 1646., 1650., 1665. i 1685., da mole i da ishode bar neko olakšanje, ali u izvorima nema traga nekom uspjehu.[119] Jedino je godine 1660., 28. veljače, Vijeće umoljenih odobrilo, da se, čim završi »campagna«, t. j. rat, svake godine po 50 ljudi s rapske galije zamijeni za novih 50, koje treba da dadu otoci Krk, Rab i Cres. Učinjeno je to zato, jer su ta galija i ljudi na njoj bili već trinaest godina u neprekidnoj službi.[120]

Sve je to, međutim, malo koristilo otoku. U sjedničkom zapisniku creskog vijeća od 31. kolovoza 1688. kod čitanja zahtjeva, da otok dade 15 i 3/10 galijota namjesto umrlih i nestalih, primijećeno je, da je otok »tako osiromašio stanovništvom, da ga nema dovoljno ni za obradu zemlje nit da pase stoku, koja je glavni izvor prehranjivanja ...«.[121] I opet

[115] O. c., list 26 r., upis 14. siječnja 1625.

[116] O. c., list 41 t., upis 20. ožujka 1626.

[117] C. K., list 140 r.

[118] Libro Consigli di Cherso, V, list 278 r. upis 6. prosinca 1646.

[119] Na istom mjestu i Libro Consigli della Comunità di Cherso, VI, list 54 t., zatim list 331 i 559 r.

[120] Vidi sačuvani ulomak kodeksa u creskom arhivu u DAR, pod oznakom »XXX–136« list 867 r. i t. te list 868.

[121] Libro Consigli di Cherso, VII, list 126 t.

su slani poslanici u Veneciju, i opet su, kao i inače, ostali neuslišani. U zapisniku sjednice istog vijeća od 19. veljače 1697., prigodom zahtjeva za 13 i pol galijota navedeno je, da ne će ostati nitko da obraduje polja zbog čestog uzimanja veslača galijota ...[122]

Za početak XVIII. stoljeća sačuvali su se podaci o uzimanju veslača za galije u Knjizi upravljanja osorskih deputata, ali samo za osorsku komunu.[123] Iz nje razabiramo, da se i u tom stoljeću nastavilo uzimanje veslača s otoka u nesmanjenom opsegu.

Prema onom, što je već ranije rečeno za otok Krk, preuzeli su krčki knezovi godine 1243. i 1260. obavezu prema Veneciji u pogledu pomaganja mletačke ratne mornarice jednom naoružanom galijom. Tu su obavezu Krčani i ispunjavali, kako nam pokazuju podaci u rijetkim izvorima za taj otok. Godine 1272. prodala je Venecija Krku jednu galiju, vjerojatno zato, da bi otok mogao udovoljiti obavezi prema njoj.[124] Čini se, međutim, da je otok i sam gradio brodove, jer se u tajnim pismima mletačkog vijeća 12. travnja 1309. godine, nareduje krčkoj općini, da pomogne svom knezu kod izgradnje »tres sagittheas«, koje su potrebne za obranu otoka.[125] Godine 1345. mletačko je vijeće slalo posebnog čovjeka, da izvidi, drži li krčki knez naoružane brodove i njima goni gusare,[126] Podaci, koje navodi Ljubić pokazuju, da su Krčani i polovicom XIV. stoljeća ispunjavali dužnost naoružavanja brodova radi pomaganja mletačke mornarice.[127]

Sigurno je, da su Krčani poslije 1480., kada je otok prijevarom otela Venecija krčkim knezovima, morali još točnije ispunjavati sve ranije dužnosti, pa i ovu. To dokazuje i činjenica, da su neke odredbe u vezi s naoružavanjem broda ušle u sam statut Krka, u glavu XLIV i XLV druge knjige, redigiran poslije 1480. god. na latinskom jeziku. Obaveza, koju je ranije preuzeo knez otoka, prenesena je na taj način na samu krčku općinu. To je svakako jedan od vrlo rijetkih slučajeva, da se odredbe o služenju na galijama nalaze u samom tekstu statuta.[128]

Unatoč tomu, što se krčki općinski arhiv izgubio, ipak možemo na temelju drugdje sačuvanih podataka utvrditi, da je otok Krk davao veliki broj galijota mletačkoj ratnoj mornarici. I Krčani su, pritisnuti teretom te obaveze, nastojali, da na razne načine izbjegnu odlasku na galije. Iz izvještaja krčkog providura Andrije Bondumiera od 3. lipnja 1571. godine, vidimo, da je on prisilio čak i nesposobne i oslobođene od

[122] O. c., list 151 r. i t.

[123] Libro dell'amministrazione dei deputati del popolo (1692–1738), Arhiv Osor 150, sada u DAR, list 44 t. i 46 r.

[124] Š. Ljubić, Listine, I, str. 106 (12. IV. 1272.).

[125] Š. Ljubić, Listine, I, str. 237. U Regesti di documenti dell'Archivio di stato in Venezia riguardanti l'Istria, Lettere segrete di Collegio (1308–1627), AI, vol. XLV, str. 111, naveden je datum pisma vijeća s 21. travnja 1309., a ne kao u Ljubića s 12. travnja 1309.

[126] Š. Ljubić, Listine II, str. 244, (28. IV. 1345.).

[127] Š. Ljubić, Listine III, str. 193 (2. VIII. 1350.), str. 341 (2. III. 1357.).

[128] Giuseppe Vassilich, Statuto della citta di Veglia, AI, vol. I, str. 239.

galijotske obaveze, da svaki plati po 16 dukata. Od tog je novca dio potrošio za 200 galijota od ukupnog broja 400, koje je on popisao u »knjizi naoružanja« (»Libro de l'armar«).[129] Mogućnost uzimanja velikog broja galijota na Krku potvrđuje i krčki providur Dominik Bembo. U izvještaju od 26. svibnja 1587. on obavješćuje Presvijetlu, da bi otok Krk bez poteškoće mogao dati dovoljno galijota za naoružanje dviju galija. On spominje, međutim, i drugu činjenicu, da krčki mladići vrlo često odlaze u svećenike, pa makar kasnije sa svojima i dalje obradivali zemlju, samo da bi se na taj način riješili obaveze služenja na galijama.[130]

Oslanjajući se – vjerojatno – na ugovor sličan onima, što ih je Venecija sklopila godine 1097. sa Splitom i drugim dalmatinskim gradovima. Mlečani su i od Rabljana zahtijevali pomaganje njihova ratnog brodovlja. Prema podacima čini se, da je i Rab imao dužnost naoružavanja jedne galije. Tome u cijelosti odgovaraju podaci u izvorima, iz kojih vidimo, da je Venecija 12. travnja 1272. godine prodala Rabu jednu galiju, a 3. travnja 1288. posudila mu jednu galiju, da je drži naoružanu.[131] Na temelju podataka u nalogu, što ga je Venecija poslala rapskom komesu 2. svibnja 1297. godine, dade se zaključiti, da je Rab bio dužan, da na vlastiti trošak izdržava brod od 50 ljudi. Kako je, međutim, tom zgodom, jer se pripremao rat s Genovežanima, bilo naređeno Rabu, da pripremi i izvježba čak 180 ljudi, to je Venecija preuzela na sebe da izdržava od tog broja 130 ljudi.[132] U XIV. stoljeću Rab je nastavio da za Veneciju opremа jednu galiju.[133] Čini se, da je siromaštvo Rabljana bilo vrlo veliko, jer je Venecija 1337. godine morala poslati cijeli provijant za rapsku galiju.[134] Godine 1350. pristali su Rabljani da dadu 150 ljudi za galiju, ali je »njihovo siromaštvo toliko, da ne mogu namaći novaca za njih«, pa im mletačko Vijeće umoljenih, doduše, ne oprašta teret i trošak, nego im u tu svrhu odobrava zajam na tri godine.[135] Godine 1346. molili su Rabljani, da ih oslobode dužnosti naoružavanja galije. Vijeće umoljenih im je odobrilo samo odgodu na dva mjeseca.[136]

U toku XV. i XVI. stoljeća Rab je i dalje ispunjavao svoju obavezu naoružavanja galije, odnosno davanja galijota. To potvrđuju razni dodaci ispisani rukom u sačuvanom rukopisu rapskoga statuta u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.[137]

[129] Relazioni di provveditori veneti sull'Isola di Veglia. AI. vol. II, str. 104.
[130] O. c., str. 111.
[131] Ljubić, Listine, I, str. 106 i 145.
[132] O. c., str. 189–190.
[133] Tako 1337., vidi Ljubić, Listine. II, str. 13–14, zatim 1343. o. c., str. 186; pa 1345., o. c., str. 254 i 290, i t. d.
[134] Ljubić, Listine. II, str. 13–14.
[135] Ljubić, Listine. III, str. 193–4.
[136] Ljubić, Listine, II, str. 392.
[137] Statuto del Comun d'Arbe, rukopis u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (Sign. R. 3292). O tome naročito u »ordo pro triremibus armandis«, izdan od Vijeća umoljenih 10. studenog 1474., str. 367 rukopisa statuta, a zatim dukal od 1. ožujka 1481., na str. 369–371. istog rkpsa; dukal od 27. siječnja 1539., str. 372–3 rkpsa; dukal od 29. ožujka 1558. i zaključak V. umoljenih od 28. lipnja 1634., str. 626 i 637 rkpsa.

Poput Cresa, Krka i Raba i Pag je već u XIII. i XIV. stoljeću naoružavao svoju galiju ili galiju, koju je dobivao od Venecije, da bi njome pomagao mletačku mornaricu. Godine 1311. dobili su paški poslanici u Veneciji upute, da u pogledu naoružavanja i sakupljanja ljudi za galije postupaju na isti način, na koji postupa Venecija.[138] 1341. godine Venecija je posudila Pažanima jedan brod da ga naoružaju i opreme i da njime napadaju Zadrane, s kojima su Mlečani tada bili u sukobu.[139] Godine 1348. odobrilo je Vijeće umoljenih Pažanima, da iz arsenala uzmu jedan novi brod od 26 vesala i da ga plate iduće godine u dva obroka.[140] Godine 1396., kad se Pag nalazio pod ugarskom vlašću, zabranila mu je Venecija, da ne naoruža svoju galeotu, jer bi to prejudiciralo pravu, što ga ima Prejasna nad »zaljevom«.[141] U XV. stoljeću, kad je Pag došao ponovo pod mletačku vlast, Pažani su ponovo naoružavali brod za mletačku mornaricu i davali galijote, kako o tome svjedoče »ordo pro triremibus armandis«, t. j. pravilnik za naoružavanje galija, što ga je izdalo mletačko Vijeće umoljenih 1474. godine, zatim dukal od 28. rujna 1475. godine.[142]

Nedostatak izvora ne dopušta nam, da i dalje pratimo opseg, u kojem je Pag izvršavao pomaganje mletačke mornarice, odnosno ispunjavao podaničku obavezu davanja galijota za njene galije. Sigurno je, međutim, da se taj razvitak ne udaljuje od onog, što smo ga susreli kod drugih otočkih komuna.

5. Ostala mjesta u Dalmaciji na jednak su način podnosila teret davanja galija i posada za mletačke ratne brodove ili opremala njegove brodove svojim ljudima. Svrha, zbog koje su se ti brodovi opremali, bila je ovdje ista kao i u Istri i kod tadašnjih svjernodalmatinskih otoka. Opremali su se vlastiti čamci i manji brodovi – prema nalogu, koji je dolazio iz Venecije – radi proganjanja gusara, a kasnije i za sprečavanje kontrabanda. To je u krajnjoj liniji imalo svrhu osigurati mletačke pomorske putove i trgovinu. Za tu je svrhu Venecija ponekad davala i svoje brodove. Kad se Venecija spremala za rat ili se već u njemu nalazila, tada su neka dalmatinska mjesta kao Dubrovnik, Split, Trogir i Zadar morali opremati svoju vlastitu galiju, da priskoče u pomoć Veneciji. Međutim, poslije konačnog pripojenja Dalmacije Veneciji, poslije 1409. godine, ni ta mjesta izuzev Dubrovnik, nisu imala više svoje galije ni ratnog broda, pa su zajedno s ostalim dalmatinskim općinama morala opremati mletačke galije svojim ljudima. Pored tih, ako ih smijemo nazvati prigodnih, ali ipak vrlo čestih slučajeva povod za mletački zahtjev, da se dadu galijoti ili da se opremaju galijotima njihove galije, bila je potreba da se osigura »zaljev«, t. j. Jadransko more. Potreba takva osiguranja bila je nešto stalno.

[138] Š. Ljubić, Listine, I, str. 191–2 i 257–8.
[139] Š. Ljubić, Listine, II, str. 260–261 (29. VIII. 1341.).
[140] Š. Ljubić, Listine, III, str. 71, (29. III. 1348.).
[141] Š. Ljubić, Listine, IV, str. 383–4, (14. IX. 1396.).
[142] Statuta Communitatis Pagi, Venetiis, 1637., dodatak rukom na str. 108, u primjerku u Sveuč. knjižnici u Zagrebu, (Sign. R. 2523).

Zbog nedostatka izvora ne postoje potrebni podaci o tome, da li su i u kojoj mjeri dalmatinska mjesta pomagala mletačku ratnu mornaricu u toku XI., XII. i XIII. stoljeća. Međutim, poznavajući mjere, koje je Venecija poduzimala u sjevernom Jadranu, da osigura izvršavanje odnosno ispunjavanje sličnih obaveza istarskih gradova, nema sumnje u njeno slično postupanje u Dalmaciji. Izvori XIII. i XIV. st. često spominju, da je Venecija davala Braču i Hvaru brodove, da bi se branili od gusara ili ih proganjali.[143] Godine 1328. naredila je Venecija, da se radi osiguranja »zaljeva« naoružaju tri broda, tzv. ligna subtilia. Opremanje tih brodova morali su izvršiti Dubrovnik, Trogir, Šibenik i Split.[144] Kad se godine 1335. Venecija stala spremati protiv Turaka, naredila je, da se jedna galija naoruža u Dubrovniku, druga u Šibeniku a treća u Trogiru, Splitu i Hvaru.[145]

Krajem XIV. i početkom XV. st. oslabila je mletačka mornarica, kako kaže M. Nani Mocenigo (Storia della marina italiana, v. I, 1942., Milano, str. 602), jer nije imala dovoljno galijota, budući da joj je Dalmaciju uzela Ugarska. Poslije prekida, koji je nastao zbog toga, Venecija je nastavila da i dalje zahtijeva od dalmatinskih komuna opremanje galija i davanje galijota. Godine 1415. naredila je Korčuli, Hvaru i Braču, da naoružaju svoje brodove, »... ut arment brigantinos suos«, i da s njima zaštićuju te otoke.[146] Ma da je Zadar, sudeći po ugovoru iz god. 1247., u slučaju da je Venecija spremala rat na moru morao davati samo određeni broj ljudi, ipak se u izvorima poslije 1409. često nalazi među mletačkim nalozima Zadru i takvih, u kojima se zahtijeva, da grad naoruža jedan ili više brodova. Godine 1417. dobio je Zadar nalog, da naoruža dvije galije i da s njima sprečava kontraband, koji je dolazio iz Obrovca.[147] Godine 1421. morao je Zadar opet da naoružava dvije barke, da bi njima sprečavao kontraband iz Kvarnera.[148] Poslije toga se u izvorima sve češće spominje »galea Jadre«, zadarska galija, iz čega se dade zaključiti, da je Zadar opet morao da naoružava jednu galiju, koju mu je, vjerojatno, davala Venecija.[149]

Na sličan je način Venecija i drugim mjestima u Dalmaciji dostavljala prazne ratne brodove, da ih opreme galijotima i ostalom posadom i potrebnim sredstvima. Tako je na primjer 1470. god. Venecija poslala u Dalmaciju »quattuor corpora galearum«, t. j. četiri prazne galije, da ih Zadar, Šibenik, Trogir i Split opreme veslačima i ostalom posadom.[150]

[143] Š. Ljubić, Listine, I, str. 133, 144, 179, 294, 434 i dr.

[144] Š. Ljubić, Listine I, str. 157.

[145] Š. Ljubić, Listine I, str. 463. Tim je nalogom bilo također određeno, da posada na tim brodovima treba da se sastoji od samih Hrvata, jer se oni nerado druže sa drugima, »... quia libenter non stant mixti cum aliis ...«.

[146] Jovan Radonić, Acta et diplomata Ragusina, Beograd, 1934., S. A. N., vol. I/1. str. 245 (26. III. 1415.).

[147] Libro I di Ducali e Terminazioni (1409–1451), kodeks u Državnom arhivu u Zadru (dalje: DAZ), list 37 r. (17. VII. 1417.).

[148] O. c., list 39 (30. VII. 1421.).

[149] O. c., dukali od 13. III. 1433.. od 20. VIII. 1451. i od 12. III. 1454.

[150] Libro Ducali e Terminazioni II (1458–1487) u DAZ, list 88 r. (9. III. 1470.).

Korčula je u toku XV. stoljeća vrlo često naoružavala galiju ili drugu vrstu ratnog broda po nalogu Venecije, kako to pokazuju podaci u dukalima u dodatku korčulanskog statuta.[151] Kakvo je zbog toga bilo stanje na Korčuli u pogledu sakupljanja galijota na početku XVI. stoljeća, pokazuje izvještaj korčulanskog kneza Balbija od 13. ožujka 1500. Prema njegovim riječima on nije mogao da potpuno naoruža jednu galiju, kako mu je bilo naređeno, a pored toga su kao galijoti morali biti ukrcani ljudi stariji od 60 godina.[152]

Rijetko stanovništvo na otocima uzimanjem galijota još se više proriedivalo, a to je dovodilo do nazadovanja općeg ekonomskog stanja na njima. Hvar, koji je inače naoružavao cijelu galiju godine 1538., naoružava samo dvije trećine galije, a ostalu su trećinu trebali da dadu Bračani, koji su inače također samostalno naoružavali jedan ratni brod.[153] Vjerojatno prisiljena takvom situacijom Venecija je godine 1569. morala ograničiti svoje zahtjeve za galijote tako, da su Korčula, Brač i Hvar zajedno naoružavali samo jednu galiju.[154] Ta se praksa kasnije gotovo redovito ponavljala, ma da su plemići građani pojedinih otoka (na pr. Brač), tražili da njihov otok sam naoruža cijelu galiju.

Posve je sigurno, da su se u sličnom položaju, što se tiče davanja galijota, nalazila i sva ostala mjesta u Dalmaciji pod mletačkom vladavinom. Stanovništvo je bježalo iz krajeva blizih Turcima, a takav je bio dobar dio Dalmacije, dijelom u Italiju a dijelom u Hrvatsko Primorje i Istru. Od preostalog stanovništva stalno se oduzimala najjača i najzdravija radna snaga za galijote i ostalu posadu na mletačkim ratnim brodovima. »I tako je zbog ta tri osnovna razloga pokrajina osiromašila ljudima ...« kako izvještava Veneciju generalni providur Kristofor Canal, godine 1558.[155] Velik dio onih, koji su služili na galijama, nije se vraćao. Prilikom raspremanja galija redovito se gubila trećina cijele posade. U Dalmaciji je postalo nemoguće skupiti dobrovoljce za služenje na galijama. »Ono malo stanovnika, što je ostalo, radilo bi radije bilo koji drugi posao, pa ma kako težak i mučan bio, nego da pođe na galije«.[156]

6. Dosadašnje razmatranje pojedinačnih podataka u izvorima o veličini tereta, što su ga snosila od najstarijih vremena dalje istarska i dalmatinska mjesta, pokazuje nam, iako ne potpunu ali zato svakako sliku vrlo bogatu detaljima. Teret, koji je u samom početku bio ograničen na svega nekoliko mjesta, proširio se kasnije na cijelo istarsko i dalmatin-

[151] Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558), MHJSM u izdanju JAZU, vol. I Pars I, str. 163, 164, 192, 201, 249.

[152] Marin Sanudo, Diarij manoscritti (1496–1533) u Arkivu za povjesnicu jugoslavensku, sv. V, Zagreb, 1859., str. 94.

[153] K. Kadlec, Statut i reformacije otoka Brača, MHJSM, vol. XI, str. 230–1.

[154] C. K., list 140.

[155] Š. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, III. str. 109–111.

[156] »... et quelli pochi, che sono rimasti, vivono rissoluti di voler fare prima ogni altra cosa per faticosa e dura che sia, che andarvi, nelle galie.«, u cit. izvještaju providura Kristofora Canala iz 1558. godine.

sko područje, koje je potpalo pod Veneciju. Unatoč proširenju osnovice teret se nije smanjio, jer su paralelno rasle i potrebe Venecije.

Generalni providur Dalmacije Kristofor Canal u svom već pomenutom izvještaju Veneciji iz godine 1558. pored svih teškoća, na koje je nailazio kod naoružavanja galija, smatrao je, da se mogu u Dalmaciji pod određenim uvjetima naoružati 22 galije. Naše dosadašnje razmatranje pokazalo je, da su Istra i Dalmacija stvarno i gotovo neprekidno naoružavale do 10 galija, a u težim, ratnim situacijama kudikamo više. Prema tome bi mišljenje Canala, uzevši u obzir, da mu dodajemo još i Istru, bilo točno. Ako sada nasuprot tim brojkama uzmemo u obzir, da je mletačka mornarica do polovice XVI. stoljeća obuhvaćala oko 50 galija, galee sottili, i 6 velikih, a od druge polovice XVI. stoljeća oko 100 tankih galija i 12 velikih i tako sve do polovine XVII. stoljeća, kada se taj broj opet smanjio na predašnje stanje[157] – tada nam se nameće kratak i jasan zaključak, da su Istra i Dalmacija snosile otprilike petinu tog golemog tereta. Kod toga također ne treba smetnuti s uma, da je tadašnja mletačka mornarica bila jedna od najjačih u Sredozemlju.

U najvećoj pomorskoj bici Zapada protiv Turaka kod Lepanta imala je Venecija 105 galija, 10 nava i 6 galijaca.[158] Od toga dovodio je iz Jadrana Sebastijan Venier polovicu a druga mu se polovica pridružila dolazeći iz Kandije.[159] Iako nemamo točnih i provjerenih podataka o sudjelovanju, odnosno udjelu istarskih i dalmatinskih mjesta u tom pothvatu, ipak možemo, na temelju dosada iznesenog s priličnom sigurnošću ustvrditi, da su više od trećine galija, koje su dolazile iz Jadrana, odnosno preko šestine od cijele mletačke flote za bitku kod Lepanta opremile Dalmacija i Istra. Prema onome, što tvrdi Franjo Madirazza (Storia e costituzione dei comuni dalmati, Split 1911., str. 100–101) sudjelovalo je u navedenoj bici samo iz Dalmacije 19 galija. Po tome bi udio Dalmacije i Istre bio još kudikamo veći od onog, što je rečeno. Pored toga, ne smije se smetnuti s uma, da su se po tim krajevima sakupljali galijoti veslači na osnovu mletačkog odobrenja i za papinsku armadu.

III. SUKOB PUČANA I DISTRIKTUALACA S PLEMIĆIMA OKO PODNOŠENJA LIČNE OBAVEZE GALIJOTA I TROŠKOVA U VEZI S TIME

1. Naši najraniji izvori, u kojima se govori o konkretnom određivanju galijota veslača za ratne brodove (Pag 1311., Piran 1350. i 1364.), koji su odlazili u mletačku armadu ne spominju postojanje razlike između

[157] Ovi podaci uzeti su iz recenzije Gina Luzzata, koju je napisao o radu Ruggiera Romana, Aspetti economici degli armamenti navali veneziani nel secolo XVI., do koje nijsam mogao doći. Vidi Archivio Veneto, V. serija No. 89–90, 1955., Venezia, str. 133.

[158] Augusto Vittorio Vecchj, Storia della marina militare, vol. I. str. 334 i sl.

[159] Izvještaj mletačkog Generalnog kapetana mora Sebastijana Veniera od 29. prosinca 1572., u Pompeo Molmenti, Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto, Firenze 1899., str. 299–300.

plemića i neplemića s obzirom na izvršavanje te obaveze. Međutim, kako su ti podaci vrlo skučeni, to nas ne mogu dovoljno uvjeriti, da takva razlika u to vrijeme nije već postojala, ako ne u mjestima, na koje se izvori konkretno odnose, a ono u ostalim mjestima u Istri i Dalmaciji.

Prva vijest o suprotnosti interesa između plemića i pučana u pogledu obaveze slanja ljudi za veslanje na mletačke ratne brodove[160] odnosi se na cresko-osorsku komunu u godini 1422.[161] Te su se godine pojavili pred dužđom u Veneciji neki pučani iz Cresa, koji su se tužili na razne nepravilnosti, što ih počinjaju plemići protiv pučana. U posljednjoj točki tih njihovih pritužbi tužili su se na »one iz vijeća«, t. j. plemiće, da u slučajevima, kada treba slati ljude u službu općine ili Presvijetle, opterećuju samo pučane, koji nemaju od čega živjeti, a njihove obitelji ostaju bez sredstava za uzdržavanje i pomoći. Zbog toga su mnoge obitelji napustile otok. Molili su mletačku gospodu, da se ljudi otpremljeni u službu u takvim slučajevima plate sredstvima cijele općine, jer treba da svi osjete terete, a ne samo sirotinja. Iste godine izjavio je dužđ Toma Mocenigo u dukalu od 9. lipnja, da je voljan sa svima jednako postupati tako, da bi svi osjetili obaveze i terete. Dužd je tada naredio cresko-osorskom knezu, da treba one ljude, koji se šalju u službu komune ili Venecije plaćati sredstvima dobivenim iz podavanja plemića i pučana, da bi – kako je pravedno – i jedni i drugi osjetili terete.[162] Da li su ljudi slani u službu bili pučani ili plemići, ili i jedno i drugo, o tome nije ništa rečeno. Čini se, da su se sporovi oko toga nastavili i dalje, jer u izvorima nalazimo i dalje tragove o njima. Mletački je dužd opet u toj stvari izdao dukal 12. lipnja 1433. godine. U tome je bio mnogo jasniji i određeniji. Ako treba slati ljude na galiju po poslovima općine ili mletačkog gospodstva, tada knez treba da izvrši ždrijebanje ljudi potrebnih u tom slučaju samo iz reda pučana. Oni će primati plaću iz sredstava prikupljenih podavanjem i plemića i pučana. Ukoliko je s njima trebalo da pođe i neki zapovjednik, tada je knez trebao odrediti jednog plemića, držeći se kod toga postojećih običaja.[163] Po tome se čini, da se već ustalilo u tom pogledu neko običajno pravo i da su na položaje zapovjednika birani plemići.

Na sličan je način rješavao pritužbe budvanskih pučana protiv plemića dukal od 15. ožujka 1450. godine. Tim je dukalom bilo određeno, da patron broda treba da bude plemić, a veslači pučani. U pogledu ostale momčadi na galiji bilo je određeno, da se jedna polovica ima da uzme iz reda plemića, a druga iz reda pučana.[164]

Odredbe tih dukala pokazuju, da se polovicom XV. stoljeća u cijeloj Dalmaciji postupalo na jednak način u pogledu lične obaveze za služenje

[160] U izvoru govori se o »slanju u službu«, ali je to sigurno bilo slanje na galije, jer u to vrijeme nije poznata druga takva »služba«, u koju bi se slalo mnogo ljudi.

[161] S. Mitis, Cit. Lo Statuto di Cherso e Ossero, str. 46–8.

[162] O. c., str. 48.

[163] C. K., list 45 r. i t.

[164] Š. Ljubić, Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae, MHJSM, Pars I, vol. III, str. 421.

na galijama mletačke ratne mornarice. Diferencijacija u tom pogledu između pučana i plemića već je potpuno izvršena. Veslače galijote daju pučani, a ne plemići. Troškovi za plaćanje galijota pokrivali su se početkom XV. stoljeća negdje, kao na pr. na Cresu (Osoru), još uvijek iz zajedničkih podavanja plemića i pučana.

Unatoč takvoj diferencijaciji sukobi između plemića i pučana, izazvani sve češćim zahtjevima Venecije, da joj se dadu galijoti, postajali su sve brojniji. Zbog toga su početkom 1481. godine pozvani u Veneciju predstavnici pučana i plemića iz gradova i otoka cijele Dalmacije. Pred najvišim mletačkim magistratima iznosila je i jedna i druga strana sve ono, što je išlo u prilog njenu stavu u pogledu snošenja galijotske obaveze. Pučani su tvrdili, da im je taj teret prevelik i pretežak i gotovo nepodnošljiv zbog dugih i čestih ratovanja (»... dictam graveđinem eis nimis magnam et onerosam ac ferre insuportabilem esse ob assiduas et frequentes incursiones factas ...«). Zbog toga su tražili, da i plemići sudjeluju u snošenju troškova za galijote u razmjeru s njihovim imanjem. Iz toga vidimo, da su pučani snosili i ličnu obavezu služenja na galiji i sve troškove u vezi s time. No za lično služenje na galijama nisu tražili jednakost, a za snošenje su troškova predlagali proporcionalnost prema imovini i dohocima.

Plemići su tvrdili, da su slobodni od tih obaveza na temelju priznatih im privilegija još iz davnine. Vijeće umoljenih zaključilo je raspravljanje odlukom dne 19. veljače 1481. odredivši, da se imadu u svemu poštovati stari običaji (»antique consuetudines«), koji su vrijedili od vremena, kad su ta mjesta uzeta pod vlast Venecije. U tom pogledu ne dopuštaju se nikakve novotarije. Štoviše, u slučaju da je sam dužd ili pak da su pojedini rektori mjesta izdali tome protivne odredbe, imaju se iste opozvati, jer su izdane protivno postojećim privilegijama i običajima.[165]

Ta odluka Vijeća umoljenih teško je pogodila pučane. Ona je njih osuđivala bez ikakvih obzira na pravdu na jedan od najtežih tadašnjih fizičkih i ekonomskih tereta. Oni nisu mogli vjerovati u takvu nepravednost najviših organa »Prejasne«. Opet su se obraćali Signoriji. Kroz osam mjeseci 1494. i 1495. godine uzalud su poslanici creskih pučana obijali razna vrata pravde u Veneciji tražeći odgovor na vapaj za pravedношću, »... responsum supra controversia armandi ...«[166] – treba li da teret galijota veslača snose samo pučani i distriktualci, ili se pak taj teret ima pokriti iz imovine plemića i pučana. Ovaj je put bilo Vijeće umoljenih još jasnije i određenije u svom odgovoru nego što je bilo 1481. godine. Odgovor je bio kratak: »Obaveza veslača je osobna, pak

[165] Statuto del Comun di Arbe, rkps u Sveuč. knjižnici u Zagrebu, list 369–370.

Kolika je važnost pridavana tom dukalu od 2. ožujka 1481., pokazuje činjenica, da je svrstan u osnovne zbirke komunalnih propisa gotovo svih komuna. Tako ga na pr. nalazimo u cit. creskom katastiku, list 40, zatim među dodacima Bračkog statuta, K. Kadlec, Statut i reformacije otoka Brača, MHJSM, vol. XI, str. 153. i dr.

[166] Prijeporno pitanje formulirano je kratko i koncizno u dukalu od 12. siječnja 1495. g.: »An grauedo hominum a remo habeat fieri per populares et districtuales tantum, an uero per bona, et fortunas tam nobilium quam popularium ...«

je moraju izvršavati samo pučani i distriktualci, a nikako plemići, pa ni svojim dobrima ni imovinom ...«.[167]

I korčulanski pučani javljaju se u Veneciji sa sličnim zahtjevima. Njima je dukalom odgovoreno, da »... suprakomiti i balistari na krmi moraju biti plemići, a ostala posada pučani.«[168]

Unatoč tako jasnim odgovorima neprekidna traženja Venecije da njene galije opreme galijotima prisilila su creske pučane, da se u istoj stvari početkom XVI. stoljeća opet pojave u Veneciji. Nalazimo ih tamo 1531. pa opet 1534. godine.[169] Godine 1539. unajmili su i advokate te s njihovom pomoću pokušavaju sa starim zahtjevom »... da bi plemiće u Cresu i Osoru pritegnuli, da u razmjeru s njihovim dobrima doprinose bezizuzetno zajedno s onima iz okolice i s pučanima u teretu davanja ljudi za naoružanje galija«. Vijeće desetorice mudrih odbilo je dopustivost i raspravljanje bilo kojeg dijela uložene molbe pučana »... che la supplicatione soprascritta non sia admessa ne esaudita in parte alcuna ...«.[170]

Iste godine, 1539. 17. prosinca, našli su se u Veneciji i poslanici rapskih pučana. Oni su također od Vijeća desetorice mudrih tražili, da rapski plemići s njima podijele teret naoružavanja galija. U obrazloženju svojeg zahtjeva navodili su pored ostalog, da rapski plemići uživaju dvije trećine sveukupnih pašnjaka na Rabu, za koje plaćaju 2000 libara godišnje, a pučani imadu svega jednu trećinu i za nju plaćaju 1000 libara. Stoga – obrazlagali su rapski pučani – »qui sentit comodum debeat sentire incomodum ...« t. j. tko uživa, neka i plaća, pa ako se ne će odreći pašnjaka, neka snose i dio podavanja, koje određuje knez s vremena na vrijeme radi plaćanja galijota, a koje su dosada snosili samo pučani. Molba je, naravno, bila odbijena poput one creskih pučana.[171]

Na otoku Braču vodio se spor između plemića i pučana sve do polovice XVII. stoljeća. Brački pučani, pošto su uvidjeli, da se ne mogu s uspjehom boriti protiv starih privilegija plemića, stali su napadati

[167] C. K., list 29.

[168] Hanel, Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558), MHJSM, Vol. I, pars I, str. 182, dukal od 14. studenog 1482.

[169] S. Mitis, citirani Lo Statuto di Cherso ed Ossero, str. 113–117 i St. Petris, citirani Spoglio etc., str. 35 i sl.

[170] C. K., list 43 t. Creski pučani navodili su u svojoj molbi pored ostalog: »Potpuno je sigurno, da je Vaša svjetlost uvijek htjela i hoće, da se zbog pravednosti poštuje jednakost među njenim podanicima i da veliki ne ugnjetavaju male ...« Ranije je bilo određeno, da će Cresani oružati samo redoviti brod, kad i druga mjesta u Dalmaciji, »... no presvijetlom Dominiju se činilo, da ipak treba ovom siromašnom mjestu odrediti brojne obaveze naoružavanja galija pored one redovite, pa kako vjerni podanici nisu htjeli izdati vjernost, sada jedva da još daju znakove života. No, zašto Vaša Visost, kada piše rektorima, naređuje, da to treba izvršiti pod nazivom ili imenom »općine« (Comunità), a plemići to tumače tako, kao da oni nisu obvezani ni na kakvu kontribuciju ...«, vidi C. K. list 44 r. i t. Dok su poslanici pučana još bili u Mlecima, pročulo se u Cresu, da su uspjeli u svom traženju. Uplašeni plemići u creskom vijeću odmah zaključuju poslati u Veneciju i svoje poslanike, da bi omeli ev. uspjeh pučana. Vidi Libro secondo dei Consigli della magnifica Comunità di Cherso, kodeks u DAR, sjednički zapisnik od 28. rujna 1539.

[171] Statuto del Comun d'Arbe, rkps u Sveuč. knjižnici u Zagrebu, list 372–3.

oslobađanje od obaveze davanja i plaćanja galijota, koje su stjecali novi plemići.[172] Povjerenici bračkih pučana obraćaju se 18. ožujka 1538. na glavare bračke komune govoreći, da se ne će da svađaju s plemićima, koji su od starine plemići i članovi vijeća, već s onima, koji su prije pola stoljeća primljeni u vijeće i postali plemići. Ti su »s nama snosili sve obaveze i terete, pa hoćemo, da i sada zajedno s pukom pridonose za galijotsku obavezu, kako je i pravedno. Vas, koji ste od starine plemići, ne namjeravamo obavezati ni poreći vaše stare običaje i privilegije«.[173]

Vijeće desetorice mudrih tek je 1574. riješilo taj bračći spor. Po njihovoj odluci bili su od galijotske obaveze zauvijek oslobođeni samo »izvorni plemići«, »li nobili originarii«, a »novi plemići«, »li nobili assonti«, koji su plemenitima postali na temelju novog privilegija, trebali su da i dalje snose teret galijotske obaveze.[174] U skladu s time Lorenzo Venier, prokurator sv. Marka i generalni kapetan kao delegirani sudac u konkretnom sporu 1619. godine postavio je pravilo, da će ubuduće izvorni plemići uvijek davati sve »ljude od maća«, »uomini da spada«, koji će biti potrebni Veneciji, a pučani, narod, zajedno s novim plemićima davat će sve veslače, »uomini da remo«.[175] Međutim, ni to još nije dovelo do smirenja sporova između plemića i pučana na Braču.

Tokom godine 1629. sastali su se predstavnici plemića (»difensori della sp. communità«) i prokuratori puka, naroda. Da bi se otklonili budući sporovi i neredi i izbjegli s njima skopčani troškovi, stvoreno je nekoliko sporazumnih zaključaka. Po tome će ubuduće kod redovitih naoružavanja (»armamento ordinario«), kada otok oprema cijelu galiju, plemići dati vojnike, »uomini d'arme«, a pučani, narod, sve veslače. U izvanrednim naoružanjima (»armamento straordinario«) pučani daju uvijek sve veslače, a plemići samo onaj dio vojnika, koji je u razmjeru s veslačima, što ih tom zgodom daje narod, pučani. Ako bude zatraženo više vojnika nego što po tom razmjeru izlazi, tada se taj višak dijeli po

[172] U dalmatinskim i primorskim gradovima pod mletačkom vlašću dolazilo je do stalnog raslojavanja stanovništva. Oni stanovnici mjesta i gradova, koji su uspjeli na bilo koji način da poprave svoje ekonomsko stanje ili da se čak i obogate, težili su za tim, da postanu članovi gradskih vijeća, a kroz to plemići. Bili su to mahom svećenici ili trgovci, koji su tražili plemstvo za sebe i za svoje bliže rodake. Time su stjecali i oslobođenje od svih stvarnih i osobnih obaveza (angarie e fazioni), kako prema Prejasnoj, tako i prema vlastitoj komuni. Naravno, da su se stoga u tom cilju upinjale sve sile. Za sam privilegij, odnosno za primanje u »građanstvo« plaćale su se znatne svote u komunalnu blagajnu. Neke su ekonomski slabe komune u tom nalazile izlaz za svoje financijske poteškoće. Tako je na pr. postupao Novigrad u Istri, zatim Labin, Osor i drugi.

[173] Dr. Karlo Kadlec, o. c., str. 234.

[174] O. c., str. 169 i 235.

[175] O. c., str. 235–6. Venier je u konkretnom slučaju ipak učinio izuzetak od tog pravila i potvrdio raniju presudu, prema kojoj su troškove za 33 »čovjeka od maća« plaćale po polovici obje strane.

Uzgred budi rečeno, da je rapski knez Franjo Cicogna terminacijom od 4. svibnja 1584. odbio traženje rapskih pučana, da plemići s njima sudjeluju u davanju »ljudi od maća«, i plemićima potvrdio staro oslobođenje od takvih angaria. Statuto del Comun d'Arbe, str. 535–6.

polovicu između plemića i pučana. U ostalim člancima tog sporazuma bio je predviden način podjele obaveze, odnosno tereta u slučaju drugog i trećeg poziva kod vanrednih naoružavanja. Zaključci sporazuma bili su izneseni pred vijeće bračke komune 28. listopada 1629., no od strane mletačkog senata, čini se, nisu nikada potvrđeni, kako to tvrdi advokat mletačke općine Franjo Baduerije, 10. listopada 1654. godine. Zbog toga je on opovrgavao zahtjev za izvršavanje tog sporazuma.[176]

Nezadovoljstvo pučana, što im Venecija nije priznavala ni ono malo, što su postigli sporazumom s plemićima, dovelo je u toku lipnja 1657. godine do teških nereda na Braču. Povodom naređenog naoružavanja galije skupili su se pučani, u izvještaju o tome »adunazione sediziosa di turba tumultuaria«, pod vodstvom nekih svojih glavara, prema izvještaju »glavešina i bundžija naroda« (»caporioni e sollevatori del popolo«) i silom iz stanova izveli neke plemiće, svezali ih i odveli na galiju, »e come schiavi ligati, strassinati et condotti in galea«. Tu su ih okovali i tek kasnije po nalogu vanrednog providura Barbara pustili na slobodu.[177]

Da bi dokrajčio te nerede i beskrajne svađe na Braču, mletački je Senat zabranio podnošenje bilo kakvih podnesaka u tom sporu, a generalnom providuru u Dalmaciji Antunu Bernardu povjerio, da umiri prilike na otoku i da donese rješenje u tom pogledu. Radeći na tome Bernardo je ustanovio, da je radi pravilnog izvršavanja ranijih odluka i obaveza u pogledu naoružavanja brodova i davanja veslača i ostale momčadi za galije potrebno sastaviti neke popise oslobođenih od obaveze.[178] Potrebno je, s jedne strane, popisati sve plemićke obitelji, koje plemstvo imadu od starine (tzv. originarii), a s druge strane treba popisati one, koji su naknadno primljeni u vijeće.[179] Takav katastik nije dotada postojao na Braču.[180] Kako je već istaknuto, u plemiće su se ubrajali svi članovi komunskog, općinskog vijeća, koji su to bili od starine. Njihovo ekonomsko stanje bilo je vrlo često slabo, a radilo se dobrim dijelom o seljacima. Zbog toga je, zbog prigovora pučana, generalni providur Dalmacije morao posebno odrediti 18. svibnja 1670. godine, da ti plemići unatoč svom krajnjem siromaštvu i bijedi ne smiju biti pozivani na izvršavanje bilo kakvih mehaničkih i manuelnih službi.[181]

[176] O. c., str. 241–244.

[177] Vidi pisma Petra Loredana, potkneza bračkoga, od 4. lipnja 1657. i od 9. lipnja iste godine, kao i duždevo pismo od 6. srpnja, sva u cit. djelu K. Kadleca, str. 237–240.

[178] Uvod terminacije Antuna Bernarda gen. providura Dalmacije od 19. siječnja 1657.; o. c. str. 262.

[179] O. c., str. 262-3.

[180] O. c., str. 263–5.

[181] O. c., str. 250–1. Ta odredba generalnog providura Dalmacije nije bila prva te vrste. Prokurator sv. Marka, Lorenzo Venier, odredio je 19. prosinca 1619., da izvorni plemići, »originarii«, ma da se bave poljoprivredom, »benchè esercitino l'arte rurale«, imadu da daju sve »ljude od maća«, a ne veslače. Tim je odlukama bio donekle suprotan dukal od 6. rujna 1655., koji je usvojio prijedlog bračkih pučana. Pučani su naime preko svog poslanika u Veneciji predlagali, da svi oni pripadnici bračkog vijeća, koji rade poljoprivredne radove ili fizički, kopaju zemlju, pasu stoku i t. d. – treba također da sudjeluju i u radovima i u osobnim obavezama, koje su određene

Dogadalo se, međutim, da su u nekim mjestima pučani uspjeli postići neki sporazum s plemićima, kako je to već pokazano u slučaju Brača. Možda su paški plemići došli u položaj, na koga se tuže 28. rujna 1475., upravo takvim sporazumom. Među dodacima paškog statuta sačuvao se podatak o toj pritužbi plemića protiv postupka, koji se primjenjuje na Pagu prigodom skupljanja momčadi za mletačke galije. Plemiće, naime, stavljaju zajedno s pučanima u posudu za žđrijebanje, »imbossolati et messi in pari sorte gentilhuomini et populari per huomini da remo ...«. Zbog toga su oni izjednačeni sa svojim seljacima, »sono venuti al par colli suoi villani ...«. Nezadovoljni time, paški su plemići tražili od Venecije zaštitu privilegija, koje im je priznao još godine 1244. kralj Bela.[182] Vjerojatno im je to i uspjelo s obzirom na odluku iz 1481., koja je vrijedila za cijelu Dalmaciju.

Takvi sukobi, kakvi su postojali i događali se po Dalmaciji, nisu nam poznati u većem opsegu u Istri. Međutim, da je i tamo dolazilo do njih, *svjedoči nam primjer Labina, a upućuju nas okolnosti iste podjele* stanovništva u komunama na pučane i plemiće, a na osnovu toga i podjele tereta i obaveza.

Unatoč tome, što je Labin prigodom svoje predaje Veneciji 1420. godine postigao priznanje oslobođenja od sudjelovanja u ratnim pothvatima Venecije, a naročito onima na moru – ipak su, tokom XVI. stoljeća, stali stizati nalozi iz Venecije, da mora dati određeni broj galijota veslača. Labinsko vijeće se uzalud pozivalo na dobiveni privilegij, jer je naloge ipak moralo izvršiti. Privilegij od 1420. godine stao se tumačiti restrinktivno, t. j. samo na plemiće, građane članove gradskog vijeća. Obaveza je pala na gradske pučane i stanovnike okolnih sela, koji su pripadali pod jurisdikciju Labina.

Sve češća davanja galijota u toku XVI. stoljeća i troškovi s time skopčani probudili su kod pučana i distriktualaca Labina otpor, pa su stali tražiti, da im se priznaju i neka prava, a ne samo dužnosti. Zahtijevali su, da i građani plemići preuzmu na sebe dio tereta u vezi s davanjem galijota za mletačke lađe. Za energičniji zahtjev dala im se zgoda, kada je Venecija spremala golem broj galija pred sukob s Turcima, koji se svršio kod Lepanta. Venecija je u to vrijeme stavljala vrlo teške zahtjeve za davanje galijota ne samo za svoje galije, već i za papinske. Potaknuti time zatražili su labinski pučani 14. travnja 1570. od labinskog podesta Baldisera Trivisana, da i plemići i svećenici budu opterećeni dijelom troškova u vezi s otpremanjem galijota, koji su upravo bili zatraženi. Podest se sigurno našao u neugodnom položaju. S jedne strane su plemići građani dokazivali svoje pravo na oslobođenje pozivajući se vjerojatno i na druge komune, a s druge su strane pučani i distriktualci

u javnom interesu, kao što su davanje guastadora (radnika za vojno-tehničke radove), sječenje stupova, pravljenja snopova šiblja i za druge slične radove, izuzev galijotski. Nitko, obrazlagali su pučani, ne može da odbije da služi svog vladara onim fizičkim radovima, kojima stječe i sredstva za život. Vidi K. Kadlec, o. c., str. 195–6.

[182] Cit. Statuta Communitatis Pagi, str. 108.

snažno rogoborili protiv golemog tereta, koji je na njih navaljen. Kako je Venecija žurno trebala te galijote, podest je odredio, istaknuvši da ne želi prejudicirati pravima plemića, da samo u tom konkretnom slučaju treba da dadu novac potreban za galijote svi bez obzira. Svaki glavar kuće trebao je da dade po dvije libre od ognjišta (»per fuogo«). Od pučana skupljali su te novce tzv. glavari polica,[183] a od plemića i svećenika prokuratori »terre«, t. j. labinskog komuna. Ukoliko na taj način sakupljena svota nije bila dovoljna da pokrije predvideni izdatak od 12 dukata po galijotu, tada je po podestovoj odredbi trebalo pristupiti određivanju »maraka« ravnomjerno od sveukupne imovine stanovnika, »metter tante marche sopra tutte le facultà egualmente«.[184] To je bilo opće podavanje svih stanovnika. Naplatu maraka trebala su izvršiti ista lica, koja su skupljala i davanje od ognjišta. Glavarima polica ostala je pored toga još jedna dužnost, da unutar svoje police nadu potrebnog galijota; ako to nije išlo dobrovoljnim putem, tada ždrijebanjem, »imbussular si debbano«.[185]

Čini se, da labinski pučani nisu bili zadovoljni tim privremenim rješenjem.[186] Pismenim zahtjevom zatražili su, da im se prizna pravo sazivanja vlastitih vijeća i skupština pučana (»consigli e convicinie«), i da biraju svoje vlastite predstavnike, prokuratore, kako u pitanju galijota, tako i u svim ostalim pitanjima. Protiv toga su odlučno ustali labinski građani plemići, smatrajući, da pučanima ne pripada pravo na takvo što, kao i zato, da zaštite svoju jurisdikciju. Radi toga su poslali posebne poslanike u Veneciju. Rezultat tog poslanstva nije poznat.[187]

Do sporazuma između pučana i plemića u Labinu došlo je tek 1577. godine. Pošto su prethodne dogovore između sebe izvršili izabrani predstavnici obiju strana, stavljen je dogovoreni sporazum do znanja pučanima u skupštini labinskog naroda, »... congregata et connocata Vniversitate populi Albonae ...«, na kojoj su se u prisutnosti podesta Fantina Lipamana skupila 204 pučanina.

Zaključke je narodu pročitao Ivan Diminić tri puta redom na hrvatskom jeziku, da bi ga skupština u cijelosti razumjela, »... semel, bis et tertio in lingua illirica ad claram ipsius Vniversitatis intelligentiam repetitum exhibita fuit scriptura ...«. Njihov sadržaj bio je ukratko ovaj.

Svađe i sporovi oko pitanja galijota dovršavaju se na taj način, da za ono, što se u prošlosti dogodilo ni jedna ni druga strana nema što potra-

[183] Obveznici galijotske obaveze bili su u popisima podijeljeni na manje grupe jednakog broja obveznika, koje su se zvale police ili i skvadre. »Glavar police«, »capo d'ogni polizza«, bio je prvoimenovani ili najstariji ili onaj iz police, koga su odabrali sami obveznici.

[184] Marke su vrsta podavanja, koje često nalazimo u općinama Istre. Spominje ih na primjer kastavski i labinski statut.

[185] Terminacija od 14. travnja 1570. u prijepisu Libro privilegi della Communità d'Albona, kodeks u DAR, list 65 t.

[186] Trivisanovom odlukom nisu bili zadovoljni ni plemići. Labinski suci Sebastijan Lupetina i Viktor Lucijanić uložili su u interesu labinskih plemića protiv Trivisanove terminacije utok, no nije nam poznat ishod tog akta, vidi primjedbu iza Trivisanove odluke u cit. Libro privilegi, list 65 t.

[187] Libro Consigli (1566–1578) Labina, list 176. r. i t.

živati. U slučaju budućih mletačkih zahtjeva galijote treba da dadu samo pučani, a »plemići labinskog vijeća osobno su slobodni i izuzeti od te galijotske službe i tereta«. U pogledu plaćanja galijota bilo je sporazumom utvrđeno, da će, čim stigne zahtjev za galijote iz Venecije, općinski taksatori imovine (»tansadori ordinarij delle facultà«) odmjeriti taksu svima onima, koji imadu malo ili ništa imovine u Labinu i izvan njega, a isto tako onima, bili plemići ili pučani, koji uživaju općinsku imovinu »che godono delle bennj della Communità«. Ukoliko na taj način dobiveni novac nije dovoljan za plaćanje galijota, »tada treba da ostatak plate plemići, pučani, svećenici i udovice u razmjeru s njihovom imovinom«. Po sklapanju tog sporazuma nitko nije smio pomoću skupština pučana (»con conuicinie«), ili inače da prigovara i smeta redovitoj upravi plemića putem vijeća, »... il solito governo del Conseglio«. U slučaju izvršenja bilo kakvih promjena u onom, o čemu su se sporazumjeli, pravo prigovora i obrane pripadalo je samo narodu.

Na skupštini naroda za sporazum je glasalo 178 pučana, a protiv njega njih 26. Labinsko vijeće plemića usvojilo je taj sporazum sa 19 glasova protiv jednoga. Istovremeno je zaključeno, da se zatraži odobrenje sporazuma u Veneciji.[188] Nije poznato, da li je zatraženo odobrenje dobiveno, ali u kasnijim labinskim izvorima nema traga daljim sporovima u tom pogledu.

2. Kako je već istaknuto, ugovorna obaveza opremanja galije ili drugog ratnog broda obuhvatala je ne samo davanje broda i svih tehničkih potrepština k tome već i snabdijevanje broda cjelokupnom momčadi, pa i samog zapovjednika. Zapovjednik za galiju se u to najranije razdoblje obaveze prema Veneciji uzimao vjerojatno između mjesnih iskusnih pomoraca, vlasnika brodova, a to mora da su bili obično građani sa znatnim ekonomskim sredstvima, članovi gradskog vijeća, plemići. Kasnije, kada su istarski i dalmatinski gradovi potpali pod vlast Venecije i kada zbog ekonomske i političke nemoći nisu više imali svojeg ratnog broda, dobivali su ratni brod, galiju radi naoružanja od Venecije. I tada su ta mjesta opremala brod cijelom momčadi, pa i zapovjednikom.

Ranije se naoružavanje vlastitog broda i otpremanje u mletačku armadu moglo izvršiti u relativno kratko vrijeme, a sada je trebalo čekati, da mletački brod bude najprije dopremljen pa da se tek onda skupi momčad i bira zapovjednik. Da tome doskoči, Venecija je odredila 1474. godine, da se u Zadru, Šibeniku, Splitu, Trogiru, Hvaru, Braču, Korčuli, Kotoru, Kopru, Cresu i Osoru, Rabu i Pagu unaprijed izaberu suprakomiti za ratne brodove.[189] Zapovjednici, čim bi primili poziv iz Venecije, trebali su odmah da krenu onamo, da preuzmu svoju galiju.[190]

Kad je Venecija bila prisiljena da ograniči svoje zahtjeve u pogledu opremanja galija pa je pojedinim mjestima odobrila, da više njih zajedno

[188] O. c., list 261 r. do 262. t.

[189] C. K., list 46.

[190] Suprakomitima je često stavljano u dužnost, da se pobrinu i za skupljanje vojnika potrebnih za naoružanje galije. Senato mare, AI. vol. IX, str. 107 (15. II. 1525.)

opreme po jedan ratni brod, tada je morala riješiti i važno pitanje odredivanja zapovjednika takva zajedničkog broda. To se za Brač, Hvar i Korčulu dogodilo 1569. godine, a za Cres, Krk i Rab 1642. godine, kako smo već pokazali. Plemićima tih mjesta nije bilo svejedno, tko će biti zapovjednik zajedničke galije. Tu su se kod naoružavanja galija osobito jasno ispoljili suprotni interesi plemića prema pučanima. Plemići su gledajući svoje interese, da bi postali zapovjednici galija, tražili od Venecije, da na njihove komune navali teže terete, nego što je to ona sama htjela. Po tome možemo nedvojbeno zaključiti, da je zapovjedništvo na galiji pored časti plemićima donosilo i znatne koristi. Pored plaće[191] zapovjednici su imali sigurno mogućnosti, da zarade i na raznim uštedama hrane na brodu, zatim da dobiju veći dio ratnog plijena, da ne govorimo o mogućnostima nepravilnosti kod isplate plaća galijotima. Odatle je potjecala njihova velika revnost za tu službu Prejasnoj. Da izbjegne tim natezanjima s vijećima plemića, Venecija je odredila kod zajedničkih galija, da svaka komuna treba da ima stalno izabranog po jednog komita, zapovjednika galije. Istovremeno je odredila redoslijed zapovijedanja. Svaki komit zapovijedao je pet godina brodom. U slučaju da je na brodu poginuo ili umro, nasljedivao ga je drugi komit iz istog mjesta, ali je njegovo zapovjedništvo moglo trajati zajedno s vremenom prethodnika samo pet godina.[192]

Biranje suprakomita vršilo se u vijećima komuna. Cres i Osor birali su jednog suprakomita na zajedničkoj sjednici vijeća obiju komuna.

3. Prema sačuvanim i netom prikazanim vijestima izvora nije moguće utvrditi kad je zapravo počeo spor između plemića i pučana zbog podnošenja obaveze davanja galijota veslača i troškova oko opremanja galija za mletačku ratnu mornaricu. Odgovor na to pitanje stoji u tiiesnoj vezi s utvrđivanjem vremena, kada se u dalmatinskim i istarskim gradovima izdiferencirao poseban sloj građana, koji se od ostalih odvajao svojim odlučujućim položajem u upravi komune i prisvajanjem nekih prerogativa i privilegija, među koje treba uvrstiti i oslobođenje od dužnosti i obaveza, o kojima je riječ.

Ne upuštajući se dublje u to pitanje, sigurno je, da razvitak posebnog sloja građana plemića nije tekao istovremeno i jednako u svim gradovima na našoj obali. Zbog toga se ni početak sporova oko pitanja podnošenja galijotske obaveze ne može staviti u jedno te isto vrijeme za cijelu obalu.

U dalmatinskim gradovima, koji se u izvorima spominju pod nazivom »civitates«, a to su bili Zadar, Split, Trogir, Osor, Krk, Rab, Nin i Biograd, tu je pojavu razdvajanja, odnosno diferencijacije građana konsta-

[191] U Krčkom statutu određena je plaća suprakomita sa 120 denara za tri mjeseca. G. Vassilich, o. c., liber II, cap. XLV, AI, vol. I., str. 239.

[192] Do dolaska zamjenika na brod, u takvu slučaju, zapovijedao je brodom jedan od plemića, koji su se već na njemu nalazili, a koji je već dulje služio na brodu. Senato mare, AI, vol. IX, st. 123, (16. lipnja 1539.).

tirao Franjo Rački već u X. i u XI. stoljeću.[193] Kako je pak Venecija nekim od tih gradova nametnula obavezu pomaganja njene ratne mornarice već u XI. stoljeću, to je nova obaveza nadošla u vrijeme, kad su građani već podijeljeni. Vrlo je vjerojatno stoga, da je opterećivanje neplemića, pučana, i tom novom obavezom nailazilo na manji otpor u tim gradovima, gdje su svijest i shvaćanje o pravima i dužnostima tih dvaju razreda bili već ustaljeni.

Drukčije je to moralo biti u ostalim obalnim gradovima, u kojima se diferencijacija građana u dva interesima suprotna razreda građana još nije do kraja iskristalizirala, nego je taj proces još bio u toku. Tu je pridolazak obaveze prema Veneciji nailazio na još živu svijest o jednakosti prava i dužnosti građana stanovnika iste komune. Možda se u nekima od tih slučajeva sukob između budućih privilegiranih i neprivilegiranih, koji je još bio u toku, oštrio i na pitanju, tko će podnositi teret obaveze prema Veneciji. Labin, Brač i Cres[194] pružaju nam primjere takve dugotrajne borbe. Njima bismo mogli, vjerojatno, da posjedujemo potpunije izvore, pribrojiti i druge.

Prema navedenim vijestima u izvorima odvijala se borba između plemića, građana vijećnika s jedne strane, i pučana i distriktualaca s druge strane kroz XV. i XVI., a negdje i XVII. stoljeće. Konačni rezultat te borbe bio je takav, da je sav omraženi teret pao na pučane i distriktualce. Najprije je na njih svaljena sama lična obaveza služenja na galijama i ostalim ratnim brodovima Venecije, a kasnije i samo podnošenje troškova oko te obaveze.[195] To nije moglo ispasti drukčije, s obzirom na aristokratsku vladavinu u samoj Veneciji, koja ju je podupirala, a konačno i određivala takav ishod borbe. Međutim, zbog snažnog otpora koji su pružali pučani, došlo je u nekim komunama do sklapanja posebnih sporazuma između plemića i pučana, koji pružaju neke karakteristične osobitosti toj borbi. Pučani su se u takvim primjerima pokazali neobično snažni i uporni. Da li je došlo i do izvršavanja sklopljenih sporazuma, ne može se sa sigurnošću odrediti na temelju dosada ispitanih izvora.[196]

U onim mjestima, koja su naoružavala cijelu galiju, kao što su to bili Kopar, Krk, Cres i Rab, Zadar, Šibenik, Split, Brač-Hvar i Korčula, morali su plemići da između sebe izaberu zapovjednika galije. Ta je služba bila i časna i unosna, zbog čega se sukob između plemića i pučana još više izoštravao. Događalo se, naime, da su građani plemići, predstavljajući komunu, imali u vidu samo svoje interese pa nudali Veneciji naoru-

[193] Fr. Rački, Unutarnje uređenje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad JAZU br. 99, str. 114.

[194] Iako je Osor bio »civitas« i sjedište uprave oba otoka, Lošinja i Cresa, Cres kao novo sjedište ne može se smatrati u komunalnom pogledu produžetkom osorske komune i karakteristika, koje je ona imala kao »civitas«.

[195] Paški plemići su zajedno sa pučanima služili na galijama kao veslači vjerojatno sve do 1481. godine.

[196] Kako se čini prema stavu Baduerija, što smo ga naprijed izložili, brački sporazum nije u praksi izvršavan. Za ostale sporazume nemamo podataka u izvorima, na temelju kojih bismo mogli ustanoviti njihovo izvršavanje.

žavanje kompletnih galija u ime svojih komuna čak u onim slučajevima, kada Venecija to nije tražila. U tom su smislu kod naoružavanja galija za Veneciju interesi pučana i plemića bili dijametralno suprotni. Pučani su se općenito protivili teretu naoružavanja ratnih brodova za Veneciju, a plemići su se tome radovali, ukoliko su već ishodili za sebe oslobođenje podnošenja troškova i služenja u svojstvu galijota.

Otpor, koji su pučani pružali plemićima u toj borbi, imao je i neke druge pozitivne osobine. On je negdje, kao na pr. u Labinu i Pagu navodio pučane na smjelije zahtjeve političke naravi. Paralelno sa zahtjevima o jednakoj ili pravednijoj podjeli ovog tereta postavljan je i zahtjev za priznanje prava sazivanja posebnih skupština pučana.

IV. NAČIN ODREĐIVANJA GALIJOTA OBVEZNIKA I OSTALE METODE SAKUPLJANJA GALIJOTA ZA MLETAČKE RATNE LAĐE

1. U izvorima XI. i XII. stoljeća, kada su istarska i dalmatinska mjesta bila ugovorima obvezana na davanje oružanih brodova za pomoć mletačkoj ratnoj mornarici, nisu se sačuvali nikakvi podaci o tome, na koji su se *način* određivali i skupljali potrebni veslači za te brodove.[197] Prvi podaci, na koje nailazimo na prijelazu od XIII. na XIV. stoljeće, odnose se na otok Pag.[198] Godine 1311. tražili su paški poslanici u Veneciji upute za postupanje u raznim pitanjima, a među tima i o tome, kako da odrede ljuđe, koji će kao momčad poći na ratni brod, koji se slao Veneciji u pomoć. Posebnim dukalom od 29. lipnja iste godine odgovoreno im je na ta razna pitanja, a u pogledu određivanja ljudi za ratni brod određeno im je, da Pažani moraju, u slučaju da Venecija skuplja vojsku unutar zaljeva, t. j. Jadrana, da na jednak način kao i Mlečani izvrše podjelu svojih ljudi i da ih zatim pošalju u Veneciju. Međutim o tome, kako Venecija vrši tu podjelu, nema u dukalu ni spomena.

Od poznatih pisaca mletačke povijesti jedino kod Romanina nalazimo spomenute izvore s podacima, kako su se u Veneciji u to vrijeme određivali ljudi, koji su morali da kao momčad pođu na ratne brodove. Romanin nam kazuje još i nešto više. On, naime, spominje izvor, iz kojega se vidi, kakve je upute davala Venecija godine 1363. podestu Chioggie, da bi izvršio pravilno određivanje i skupljanje ljudi za mletačke ratne brodove. Kod toga ističe još i to, da su takve upute davane i u toku zadarskog rata godine 1312. Na osnovu toga možemo opravdano sma-

[197] I za samu Veneciju, kako se tuži Kretschmayr, nedostaju podaci o organizaciji njene mornarice za najranije vrijeme njene povijesti. Kretschmayr zna za XII. st. samo to, da se momčad na galijama nazivala »marinarii«, »galeoti«, »galeatores«, ili ukratko »populus stoli«. Kretschmayr, o. c., vol. I, str. 335.

[198] Ljubić, Listine I, str. 191–2, i str. 257–8 za 29. lipanj 1311.

trati, da su takve ili slične mjere bile primjenjivane i u paškom slučaju godine 1311.[199]

Prema tim najstarijim odredbama postupak za određivanje ljudi za galije bio je u Veneciji ovaj. Svi muškarci od 16. do 70. godine[200] bili su popisani i podijeljeni u grupe od po dvanaest ljudi, »duodene«. Iz svake duodene ždrijebao se redom po jedan sudionik, koji je trebao da pođe služiti u mornaricu, kad je za to došlo vrijeme. Za vrijeme služenja primao je ižđrebani od mletačke općine 5 libara mjesečno, a od svakog člana duodene još po 20 solada. Prilikom odlaska isplaćivala se ta plaća unaprijed za tri mjeseca. Ako izvučeni ždrijebom ne bi htio da pođe, trebao je da plati mletačkoj općini po šest libara kroz tri mjeseca. Svaka se duodena zaklinjala, da će u cijelosti isplatiti onih dvadeset solada, koji su otpadali na svakog njena člana. Mjesto onih, koji nisu htjeli da podu, trebalo je unajmiti druge, da bi armada mogla imati potpun broj potrebnih ljudi.[201] Romanin u prijevodu tih uputa dodaje, da je prema tome plaća pozvanih u službu na galije iznosila 16 libara mjesečno i da je bila dopuštena zamjena iždrijebanom uz obavezu davanja zamjenika sposobnog za službu. Tko se ne bi odazvao pozivu, potpadao je globi, a u slučaju njena neplaćanja na kaznu zatvora. I nesposobni su plaćali taksu. Romanin navodi također, da su se novačenja momčadi za armadu vršila i na druge načine, tako javnim sakupljanjem dobrovoljaca na trgu ili pak masovnom mobilizacijom, »leva in massa«, kao što se to učinilo 1298. godine.[202]

Sudeći na osnovu primjera Paga i Chioggie, valja zaključiti, da je Venecija upute za postupak kod određivanja momčadi za galije davala i drugim komunama. Obvezane komune morale su slijediti njen primjer, jer bi nejednako postupanje u gradovima obvezanima na pomaganje ratne mornarice moglo dovesti do nejednakog kvaliteta momčadi na galijama, a u krajnjoj liniji i do neugodnosti.

2. Još je vjerojatnije, da su istarska i dalmatinska mjesta, poslije konačnog pripojenja Veneciji, nasljedivala i oponašala postupak oko novačenja momčadi za galije u samoj metropoli. O tome nas uvjeravaju primjeri, koji su nam se sačuvali u izvorima.

Jedan dokument iz 1364. godine pokazuje, da su se ne samo u Pagu, nego i u Piranu na način sličan onome opisanome u Veneciji određivali muškarci, koji su trebali da podu u službu na mletačke galije. Taj piranski akt sadržava ugovor Marina, sina Georgija »de Fiume nunc habitator Pirani«, koji se obvezuje, da će ići i ostati na galijama, »ire, stare et perseverare cum galeis« u zamjenu za Bennu pok. Bidi Benne i Nikolu

[199] S. Romanin, Storia documentata di Venezia, tom II, Venezia 1854., str. 393–4.

[200] Romanin, odstupajući od izvora koji citira, vjerojatno obazirući se i na druge izvore, nama nepoznate, kaže, da su se upisivali »obično« muškarci od 20. do 60. godine. Romanin na cit. mjestu. Isti pisac u istom djelu, tom VI, str. 474, kaže, da su se u popise obveznika unosili muškarci od 25. do 40. godine.

[201] Romanin, o. c., vol. II, str. 393, primjedba 4.

[202] O. c., str. 394.

pok. Antuna od Marina iz njegove desetine, »decena«, kroz puna tri mjeseca, računajući od dana stupanja na galiju odnosno armadu, za svega 72 libre. Od tog iznosa isplaćena mu je odmah polovica, a druga je polovica ostala kod Benne i Nikole, valjda do ispunjenja pogodbe. Ako Marin pogine, dužna polovica bit će isplaćena sakristiji sv. Georgija u Piranu. Marin se obvezao ostati u armadi i preko 3 mjeseca, prema nalogu Prejasne, do konca ratovanja, ali će u tom slučaju plaću za službu preko tri mjeseca isplaćivati mletačka općina na jednak način, kao što isplaćuje druge galijote, »secundum solutionem factam aliis galiotis«.[203]

Prema tome su se i u Piranu svi obveznici podložni galijotskoj službi popisivali i dijelili na manje grupe. Ovdje su to bile grupe od po 10 ljudi. I ovdje je bila dopuštena zamjena. Čini se, da su članovi desetine bili obvezani, da svoj novčani udio u plaći galijota daju samo kroz tri mjeseca. Za vrijeme službe preko toga plaća je padala na teret mletačkog erara.

I Novigrad je vršio ždrebanjem određivanje ljudi za mletačke galije. Godine 1499. zatražio je dužd Agostino Barbadico posebnim dukalom od novigradskog podesta, da pronađe 15 ljudi dobrih i sposobnih, »... dobiate trovar homeni quindexe, siano boni et sufficienti ...« Novigrađani su ždrijebom izvukli tu petnaestoricu, »... extracti fuerunt cum bolletinis per sortem ...«.[204]

U Labinu godine 1570. donio je labinski podest jednu odluku u sporu između pučana i plemića u pogledu naoružavanja galija. U toj odluci on govori o podjeli pučana na »police«, t. j. manje grupe obveznika galijotske obaveze, u kojima je glavar police imao dužnost da pronađe potrebnog galijota, koji je otpadao na njegovu policu. Ukoliko mu to nije uspjelo, tada se njegova polica morala staviti u posudu za ždrebanje, »imbossolar«, i zatim ždrijebom izvući ime galijota, koji je trebao poći na galije.[205] Ovdje vidimo već malu diferencijaciju prema ranijem načinu postupanja u Veneciji. Tamo nam nije bio poznat »glavar police«, niti je polica najprije pokušavala tražiti zamjenu za galijota, kog je trebala da dade.

Sudeći po tim primjerima, mogli bismo zaključiti, da su na cijelom području Istre, koje je potpadalo pod Veneciju, svi sposobni muškarci bili popisivani i dijeljeni na manje grupe, možda općenito desetine, iz kojih su se u potrebi ždrijebali potrebni galijoti za mletačke galije. Zbog dopuštenog zamjenjivanja sve više, čini se, razvijala se praksa, da su obveznici u policama, ili putem svog glavara police, tražili zamjenika, pa se u slučaju nalaženja takva nije uopće pristupalo ždrijebanju.

[203] L. *Morteani, Notizie storiche della città di Pirano*, Trst, 1886., str. 159.

[204] Sačuvala su nam se imena četrnaestorice. To su bili: Andrea Moschatello, Yeronimo de Ruigno, Antonio de Dorligo, Domenego de Piter, Bayzo, Bernardin de Curidigo, Zorzi de Velico; iz Brtonigle (La Villa de Botteneglo) Simon Fauro, Antonio da Portole, Andrea da Modrussa, Antonio de Montona, Dieto Castellan de Umago, Andrea Rannochodi i Domenego de S. Lorenzo. Vidi P. T. *Documenti per la guerra turchesca del 1499*, La Provincia dell'Istria, A. XXII, 1888., str. 6.

[205] Cit. Liber Privilegiorum Labina, list 65 r. i t. i 66 r.

3. Primjeri, koji su nam se sačuvali u izvorima za sjeverne otoke tadašnje Dalmacije, pokazuju, da se i u toj pokrajini prihvatio u osnovi mletački način određivanja galijota, koji su morali da pođu na mletačke galije, odnosno na galiju, koja je naoružavana po zahtjevu Venecije.

U katastiku creske komune sačuvao se prijepis dukala od 12. lipnja 1433. godine, iz kojega se razabira, da se u slučaju određivanja galijota veslača iz broja obveznika također pristupalo ždrebanju. Ždrebanje je ovdje vršio sam knez otoka, »... rector noster qui erit pro tempore debeat facere texeram ...«. On je određivao i plaću ljudima, koji su odlazili na galiju, uzimajući u obzir vrijeme trajanja i vrstu službe, pošteno i razumno, »... et taxare illis hominibus illud pretium quod sibi videbitur secundum tempus et conditione hominum esse honestum et rationabile.« Ždrebanje je sigurno vršeno također iz manjih grupa obveznika, kako je to uostalom bilo u Veneciji i drugdje. U protivnom slučaju sigurno bi knezu bile dane posebne upute, kako je to bilo urađeno u pogledu određivanja plaća, u kom se slučaju odstupilo od prakse u Mlecima.[206]

Na Krku je u pogledu načina određivanja galijota veslača učinjeno neko odstupanje od postojeće prakse. Prema statutu grada Krka s kraja XV. stoljeća vidi se, da su pučani odlazili u službu na ratne brodove kao veslači galijoti redom po »četama«, na koje su bili podijeljeni. Svaka je četa na temelju popisa svojih članova davala galijote redom, isključivši ždrebanje.[207] Kodifikator statuta, koji je nastao poslije 1480., kada su Venecijanci prijevarom preoteli otok krčkim knezovima, upotrebio je ustanovu, koju je našao u gradu Krku, koja se ovdje nalazila od starine, t. j. četu, i izbjegao uvođenju novih podjela građana na skupine, police, radi davanja galijota. Takav je postupak bio uostalom i oportun s obzirom na političke promjene, koje je izvršila Venecija otimanjem otoka. Na taj se način ona pojavljivala i kao čuvar starih ustanova ne namećući neke nove podjele i promjene, a postižući istu svrhu.

Ma da do XVI. stoljeća nemamo podataka u izvorima, iz kojih bismo mogli za sve ostale komune Dalmacije utvrditi postojanje identičnog načina određivanja galijota veslača, ipak se, baš na temelju toga, što se i u XVI. st. vrši određivanje ždrebanjem na temelju popisa (koji se talijanski nazivao »rodolo« ili »ruodolo«, danas »ruolo«) može kazati, da je taj način, izuzev neznatna odstupanja, bio opći.

4. Pored tog načina na temelju opće obaveze i po popisu, »a ruodolo«, vršilo se skupljanje momčadi za mletačke galije i na druge načine. Jedan od osnovnih bio je svakako slobodno unajmljivanje dobrovoljaca za određenu plaću.[208] Kada se godine 1340. opremalo iz Venecije 8 galija,

[206] Citirani C. K. list 45 r. i t.

[207] Vassilich Giuseppe, Statuto della citta di Veglia, Lib. II, cap. VI, AI, vol. I, str. 210–211.

[208] O novačenju plaćenika za potrebe mletačke armade govori već spomenuti ugovor između Mletaka i krčkog kneza Skinele od 9. travnja 1260. god. Ljubić, Listine, I, str. 91.

bilo je u senatu izglasano posebno odobrenje, da patroni tih galija mogu za svaku od tih galija prikupiti do 50 ljudi u krajevima do Dubrovnika, gdje se to obično i činilo, »... in terris nostris consuetis usque Ragusium ...«.[209] Godine 1363. Bartolomej Orso dobiva nalog da utvrdi, koliki je broj unajmljenih plaćenika u Istri za potrebe galija.[210]

Čini se, da se kasnije tokom vremena razvila posebna vrsta agenata, koji su skupljali takve plaćenike dobrovoljce po Istri i Dalmaciji. Godine 1527. donio je mletački senat zaključak, da se Gasparu de Michielu, agentu za skupljanje ljudi u Istri, Dalmaciji i Veneciji, dade za svakog unajmljenog čovjeka po 1 solad provizije na mjesec, do najviše ukupne svote na godinu od 300 dukata. Senat je opravdavao taj svoj postupak, navodeći, da je to učinio s obzirom na korisne savjete, što ih je taj agent dao u pogledu načina sakupljanja momčadi za brodove (»ciurme«) u tim pokrajinama.[211]

Sakupljanje veslača i ostale momčadi za galije, vrbovanjem dobrovoljaca za određenu plaću vršilo se, kako se po svemu čini, kod izvanrednih naoružavanja, t. j. kada Venecija nije bila u ratu s nekim, jer je u slučaju rata imala pravo još prema starim ugovorima, da traži doprinose za pomoć mornarice od zavisnih gradova. Međutim, potreba za ljudima, naročito za galijotima veslačima, bila je u toku XVI. stoljeća vrlo velika zbog dugih i teških ratova, što ih je Venecija vodila na moru. Tome nije pomogao u dovoljnoj mjeri ni u tom stoljeću uvedeni novi način snabdijevanja galija galijotima veslačima, koji se sastojao u uvođenju na galije galijota kažnjenika, koji su po mletačkim sudovima bili osuđeni na kaznu veslanja na galijama. Zbog toga se i pored dosadašnjeg unajmljivanja dobrovoljaca plaćenika i novog uzimanja galijota kažnjenika nastavilo u najširoj mjeri traženjem od podložnih komuna i općina, da daju galijote obveznike na temelju popisa.

Teret, koji je do XVII. stoljeća teško pogađao mletačke pokrajine, naročito Dalmaciju i Istru, u tom je stoljeću još više otežao. Prejasna je za vrijeme Kandijskog rata godine 1565., odlučila, da više ne iscrpljuje stanovništvo metropole Venecije uzimanjem galijota, pa je ukinula opću obavezu pučana u Veneciji da daju galijote. Istina je, da su i dotada zbog dopuštenih zamjena pučani u Veneciji bili u mogućnosti da izbjegnu ličnom služenju na galijama. No, otada oni su bili općenito riješeni te obaveze. Umjesto toga plaćali su tzv. neosjetljivu taksu, »tansa insensibile«, koja je u stvari bila »tansa de galeoti«, s prihodima, od kojih su se unajmljivali dobrovoljni veslači, ukoliko su se mogli naći.[212]

Nalaženje dobrovljaca najamnika za veslanje na galijama zavisilo je uglavnom od ekonomskih prilika krajeva, u kojima su se na taj način

[209] Š. Ljubić, Listine, II. str. 70.

[210] Regesti di documenti riguardanti l'Istria, AI, vol. XLV, str. 124.

[211] Senato mare, AI, vol. IX, str. 108.

[212] Vidi, Giulio Rezasco, Dizionario del linguaggio italiano storico ed amministrativo, Firenze 1881., str. 1164. Romanin se tuži, da je tim postupkom znatno oslabljena *čvrstina mletačke mornarice, jer se otada oslanjala isključivo na strance.* Romanin, o. c., tom VIII, str. 371, Venecija 1921., str. 371.

sakupljali galijoti. Da je tome tako, pokazuje činjenica, da je na mogućnost nalaženja takvih dobrovoljaca najamnika utjecala u znatnoj mjeri i okolnost, da li je odnosna godina bila rodna ili ne.[213] Za tu se vrstu posla, vjerojatno, unajmljivao samo onaj, koji je bio nezaposlen i bez sredstava za život, bez nade i u najlošiji posao na kopnu, kao i onaj, kome njegovo zaposlenje i rad nisu donosili ni potrebna sredstva za golo uzdržavanje. Samo takav mogao se nadati, da će na galiji naći načina da zaradi potrebno za život. Galija je svakome, poslije uvođenja kazne galijotanja, postala još omraženija.

Život i rad na galiji bio je vrlo težak. Uz vrlo naporan rad dijelila se slaba i jednolična hrana. Dopunjavati tu hranu kupovanjem od ovlaštenih preprodavača na galiji značilo je izvrgavanje strahovitom izrabljivanju i varanju. Plaće su se galijotima isplaćivale vrlo neredovito, sa zakidanjima od strane oficira i podoficira na brodu. Mnogim galijotima ostala je Venecija dužnik i poslije otpuštanja s galije.[214]

Poslije otpuštanja s galije, koje se obično dogadalo zajedno s raspremanjem broda, »disarmar delle galee«, galijoti, koji su ostali živi, vraćali su se kućama goli, često kao starci, iznemogli i bez sredstava.[215]

Sve to utjecalo je, da je najamnike dobrovoljce bilo sve teže naći. Mnogo su bolje prolazili, kada su se unajmljivali iždrebanim obveznicima galijotima, koji su željeli izbjeći obavezi služenja na galiji. Ti su često plaćali i takve svote, koje su ih otjerale na prosjački štap. Toliki je bio strah od služenja na galiji.

Zbog svega toga dogadalo se, da je Venecija pristupala vršenju naoružavanja na temelju opće obaveze na osnovu popisa, »a ruodolo«, i u onim slučajevima, kada se redovito takvo naoružanje vršilo unajmljivanjem dobrovoljaca. Tako je 1536. g. mletački senat prigodom naoružavanja 8 galija naredio, da se »samo za taj put«, »per questa volta«, naoružanje izvrši po popisu obveznika.[216]

5. Prema prikazanom u razdoblju, za koje posjedujemo podatke u izvorima, t. j. od kraja XIII. stoljeća dalje, ne postoje jedinstvena pravila o načinu određivanja i sakupljanja veslača galijota. Za galijote obvezni-

[213] To je primijetio i jedan od mletačkih zapovjednika mornarice, »capitaneus culphi«, koji je u svom izvještaju Prejasnoj istakao, da se teško nalazi momčad za galije u onim godinama, koje su bogate urodom žita, »... circa la difficultà e di ritrovar homeni da interzar le poche galee se armano, la causa principal e la abundantia delle biaue ...« Relatio ser Joannis Tagliapietra capitanei in culfo, od 20. prosinca 1547. Vidi, Š. Ljubić, Commissiones, vol. II, str. 178.

[214] O hrani i životu na galijama pisao je donekle B. Poparić, o. c., vol. I, str. 131. Neredovito isplaćivanje plaća bilo je čest povod bunama. Plaće su bile male. Vijeće umoljenih odredilo je 1. ožujka 1519. g., *da mjesečna plaća galijota iznosi 8 libara* (Hanel, o .c., str. 250). Takve plaće nisu dostajale ni za popunu hrane, vidi izvještaj A. Canala od 30. travnja 1525., kod Š. Ljubića, Commissiones, vol. I. str. 169; zatim izvještaj K. Canala iz god. 1558. kod Š. Ljubića, Commissiones, vol. III, str. 110.

[215] »... oni koji se vraćaju kućama goli su i bosi i bez jednog dinara ...« Cit. izvještaj K. Canala iz 1558. godine.

[216] Senato mare, AI, vol. IX, str. 119.

ke, koji su toj obavezi potpadali na temelju činjenice, što su bili muški podanici Venecije, pučani određene dobi i u prikladnom zdravstvenom stanju, ustalila se praksa, preuzeta iz Venecije, da su se uzimali za galijote na temelju popisa (»ruodolo«). Pri tom su se razvila u raznim mjestima razna specifična postupanja, no svima je u osnovi i dalje ostao popis svih obveznika. Na činjenici podanstva zasnivao se i drugi izvor galijota iz naših krajeva za mletačke galije, to je bilo kažnjavanje veslanjem na galijama za razne prijestupe tadašnjih propisa. Suprotan tima bio je način prikupljanja galijota, koji se zasnivao na slobodnom voljom određenom polasku na galije uz pogođenu plaću.[217]

U ovo razmatranje uključen je samo prvospomenuti način zasnovan na podaničkoj obavezi zato, jer su njegovim izvršavanjem u Istri i Dalmaciji bile zahvaćene najšire mase naroda. Funkcioniranje tog načina prikupljanja galijota veslača otkriva društvene prilike tog vremena, kao i zbivanja, koja su dosada bila zanemarivana kod prikazivanja odnosnih razdoblja. Unajmljeni galijoti uzeti su u razmatranje samo utoliko, ukoliko se pojavljuju kao dopuna prikupljanju galijota obveznika, t. j. u onim slučajevima, kada ih unajmljuju galijoti obveznici, da se riješe tereta ličnog služenja na galijama.

V. POSTUPAK ODREĐIVANJA GALIJOTA »PO POPISU«

1. Kako je pokazano, već od početka XIV. stoljeća vršilo se određivanje galijota veslača ždrebanjem. Za pravilno izvođenje ždrebanja morao se najprije poznavati ukupan broj obveznika. Zbog toga su se sigurno od najstarijih vremena morali sastavljati popisi, u kojima su se popisivali svi obveznici galijotske obaveze. Da li su se u općim popisima obveznika odmah od početka pravile manje grupe, unutar kojih se moglo odmah pristupati ždrebanju, nije nam moguće utvrditi. Iako se u izvorima govori vrlo rano o ždrebanju, ipak se o popisima obveznika, »rolo« ili »ruodolo«, bez kojih se ždrebanje može teško zamisliti, a po kojima je takav način određivanja galijota dobio svoje ime, počinje spominjati tek od kraja XV. stoljeća.[218]

[217] Sam metod novačenja plaćenika galijota uglavnom je bio jednak u cijelom Mediteranu. Postupak unajmljivanja stajao je pod neposrednom upravom centralnih mletačkih vojnih organa. Zbog toga se izvori nalaze danas, vjerojatno, u Veneciji, pa su nam ostali izvan dohvata.

[218] Popisi (»rotuli«) obveznika, koji su vršili razne službe u gradu Krku, a na temelju kojih su se određivali i galijoti veslači, spominju se najprije u statutu grada Krka, koji potječe iz kraja XV. stoljeća.

Po statutu bilo je muško stanovništvo grada Krka podijeljeno na sedam »Zatta«, t. j. četa. Svakoj četi stajao je na čelu glavar, koji je pod sobom imao sedminu stanovništva Krka, popisanog u popisu, koji je držao kod sebe, »... qui omnes et quilibet eorum septem habeant suum septenarium populi suae Zattae separatim scriptis vel in chirographo « Glavar čete, zvan u statutu »Marco de Zatta«, određivao je na temelju popisa svoje ljude na razne javne službe kao stražu u gradu i t. d. Svaka četa čuvala

Popise obveznika galijotske obaveze, u kojima su se nalazili popisani samo pučani i distriktualci na području jedne komune, sastavljali su odabrani predstavnici pojedinih sela, naselja i gradova, koji su obično istovremeno i predstavljali taj dio naroda pred mletačkim vlastima ili nasuprot plemićima svoje komune ili pred komunalnim vijećem. To su bili »deputati populi« ili narodni predstavnici u Cresu i Osoru »sindici«, t. j. zastupnici u Rabu, a drugdje »procuratori«, t. j. skrbnici.[219] Događalo se na otoku Cresu i Lošinju, da je knez imenovao u tu svrhu posebne deputate pod nazivom »deputati supra policis Triremis armandae«.[220] Kad bi ti organi dovršili sastav popisa obveznika na njihovu području, predavali su popis u kneževu kancelariju, da bi se na njemu nastavilo radom.

Međutim, već u samom toku sastavljanja popisa obvezanika od deputata dolaziło je i do spornih slučajeva o tome, mora li se netko unijeti u taj popis ili ne. U popis su se, naime, morali unijeti, kako pokazuju naši izvori, svi muškarci mletački podanici, koji su navršili 18, a nisu prekoračili 50. godinu. Za upis bilo je dakle vrlo važno utvrđivanje godina života, što je s obzirom na vrijeme, kada se to događalo, bilo prilično teško, jer je vođenje matica rođenih bilo u svojim početcima. Zbog toga su se događali sporovi, pa se morao voditi dokazni postupak pred mjesnim sucima. U nekim rijetkim slučajevima sačuvali su nam se spisi, jer su ih deputati pohranili u komunalnom arhivu, kao na primjer u Osoru.[221]

Popisa obvezanika, koje su sastavljali deputati, sačuvalo se vrlo malo. Poznati su nam samo oni za godinu 1661. i 1662., koji se odnose na Lošinj Mali, Osor (Osor, Ustrine, Sv. Jakov, Nerezine i Tersić), zatim Cres (Sv. Martin, Lubenice, Beli i Cres).[222]

je stražu jedan dan u tjednu. Stoga, kad je trebalo da Krčani šalju neke na galiju da veslaju, onda su oni postupali na sličan način kao i kod straža u gradu, pa su slali najprije one, koji su bili zapisani da vrše stražu u ponedjeljak. »... qui scripti sunt die lunae ...«. Prema tome u Krku nije bilo potrebe da se vrši žđrebanje, ali je kao osnov određivanja za službu na galiji ipak ostao popis obveznika. No pored toga je bilo određeno statutom, da se vodi i posebna knjiga »speciale quaternum«, u koju su se morali zabilježiti svi oni, koji su bili na galiji, vrijeme njihova služenja i koliko im je pomoć (»pro adjutorio«) isplaćena. Vidi G. Vassilich, o. c., str. 210–211.

[219] Knjiga III Providura Angela Ema (1714–1717) list 262-3 u DAZ »... l'unica azione de sindici sia quella di far essi i rolli de popolari ...«.

[220] Red. br. 23 Acta cancellariae Ausseri A. 1540–1552, u Inventaru arhiva općine Osor, Vjesnik DAR, sv. I, str. 235.

[221] Acta deputatorum super policis et hominibus triremis armandae, u cit. inventaru, u DAR, list 884 i 885 t.

U tim spisima nalazimo, na primjer, da se Simon Makijesić pok. Mateja prepirao s osorskim deputatom dne 5. srpnja 1551., o tome, da li ima 18 godina. Pošto se »okrivljeni« nije htio zakleti na to, da nema 18 godina, sudac ga je proglasio obveznikom za galije, »... declaravit ipsum habilem et idoneum fuisse«. Međutim je idućeg dana došao pred suca svećenik Petar i položio zakletvu u ruke drugog svećenika Martina Bratovića, da je zabilježio u vrijeme krštenja navedenog Simona datum rođenja i da je prema tome on imao 3. lipnja 1551. godine svega 16 godina. Na temelju tog iskaza bio je Simon oprošten od toga da bude unesen u popis obveznika galijota.

[222] Arhiv općine Cres u DAR, svez. XXX: 137, list 878–889.

Kod sastavljanja popisa obvezanika galijota čini se, da je dolazilo do čestih nepravilnosti ili su se na to izgovarali knezovi i podesti, da bi sakrili i svoje nepodopštine, što su ih kod toga počinjali. Mletački senat je već 1537. godine zaprijetio suprakomitima, rektorima i svim mletačkim funkcionarima u Istri i Dalmaciji najstrožim kaznama, ako budu nastavili s nepravilnostima kod skupljanja ljudi za galije na temelju popisa, »a ruodolo«.[223] Godine 1668., povodom izdanog naloga od strane mletačkog senata, da treba pristupiti određivanju galijota veslača za »rapsku galiju«, creski knez je naredio narodnim predstavnicima, deputatima, da sastave »realne popise«, »rolli reali«, za sve ljude, kojima stoje na čelu, uz naznaku njihova imena i dobi i da na to polože zakletvu.[224] Još je gore o radu na sastavljanju popisa galijota obveznika sudio generalni providur Dalmacije Angelo Emo u svom naređenju od 1. lipnja 1715., koje je bilo upućeno rektorima radi objavljivanja u općinama Brača, Hvara, Korčule, Cresa i Osora, Krka i Raba. On je cijeli postupak oko određivanja ljudi za galijote na galijama, »scielta o sia elezione delle genti«, nazvao najtežim poslom, »la piu malageuole operazione«, s obzirom na prijevare i zlobe, koje mogu da izvrše neki na štetu siromašnog naroda, koji potpada pod tu obavezu.[225]

U netom spomenutom nalogu Angela Ema sadržane su i upute, kako da se sastave popisi obvezanika. On, doduše, najprije upućuje predstavnike pojedinih mjesta (»procuratore«) na otocima, da smjesta sastave taj popis, »rollo, o sia descrizione«, svih muškaraca od 18. do 50. godine, postupajući pritom prema »javnim terminacijama« i da to učine metodom i u obliku, »koji su utvrđeni običajem i odgovarajućim naredbama«.[226] Međutim, u nastavku naloga sam daje konkretne upute u tom pogledu. On određuje, da u popis treba da se unesu svi, pa čak i oni, koji su se udaljili s otoka ili koji su se prije nekoliko mjeseca uposlili kod privatnika bilo kojeg staleža. Uvrstiti treba i sve one, koji zahtijevaju izuzeće od obaveze iz bilo kojeg razloga. Ti će morati da dođu u Split pred providura u roku od 8 dana i predložiti dokazala za izuzeće potvrđena od samoga senata, da budu pravilno i kako treba ocijenjena. Popis je trebao biti sastavljen u roku od 10 dana po objavi tog naređenja i predan u javnu kancelariju mjesta, »Cancelleria publica della Città«, radi toga, »da bi ga svatko mogao razgledati i opaziti. sakrivaju li se u njem zlonamjerni propusti«. Radi veće sigurnosti njihove ispravnosti popise su morali potpisati dušobrižnici i župnici odnosnih mjesta. Emo je posebno upozoravao predstavnike naroda, da moraju bez ikakve naklonosti unijeti u popis svaku osobu navedene starosti, da ne bi inače

[223] Senato mare, AI, vol. IX, str. 119, (7. II. 1537.).

[224] Pismo kneza Ivana Bemba od 14. prosinca 1668., u arhivu Creske općine, sada DAR, svez. XXX – 136, list 849. t.

[225] Naređenje je sačuvano u prijepisu u arhivu osorske komune. Vidi cit. inventar, red. broj 2, Litterae publicae comitum Chersi et Ausseri. A. 1620–1739., alegat pismu broj 2.

[226] Unatoč opsežnom traženju u sačuvanim arhivima nisam mogao pronaći nikakvih određenih naloga takve vrste. Takvih konkretnih naloga ne spominje ni sam Emo, nego i sam daje određene upute.

ispala; u protivnom prijetio im je gubitkom službe i plaćanjem 50 dukata za svaki dokazani propust u korist onoga, koji će to prijaviti Pravdi.[227]

Koď ocjenjivanja značenja naređenja Angela Ema treba imati u vidu, da ono u nekom smislu predstavlja izuzetak od redovite prakse u određivanju galijota veslača, kao i to da je došlo vremenski vrlo kasno, t. j. tek godine 1715. Izuzetni značaj tog naređenja pokazuje se u tom, što je providur Dalmacije sâm preuzeo posao oko pročišćavanja popisa, i u tom, što je tražio ovjerovljavanje popisa obveznika od strane mjesnih župnika. Emov postupak značio je gotovo potpuno nepovjerenje, kako prema predstavnicima pučana, tako i prema radu mletačkih rektora u komunama.

Još je jedan generalni providur Dalmacije zatražio dostavljanje popisa obvezanika direktno njemu, prije nego je izvršeno pročišćavanje. Učinio je to Antun Pisano 20. ožujka 1626, zatraživši od creskog kneza, da mu dostavi popis obvezanika ne ispustivši nikoga (»non esentiando alcuno«).[228] No značenje tog naređenja je sasvim drukčije, jer je Pisani želio, da u sporovima oko učešća u broju galijota na zajedničkoj galiji Cresa, Krka i Raba, dobije uporedni temelj za podjelu obaveze.

2. Na popisima obveznika, koje su sastavili predstavnici naroda, trebalo je izvršiti još pročišćavanje (»espurgo«), kako to nazivaju izvori, pa su radi toga i predavani u rektorovu kancelariju. Iz općeg popisa obvezanika za veslanje na galijama trebalo je izbrisati sve one, koji su za to imali dovoljno jake razloge. Svi ti razlozi dadu se svesti uglavnom u dvije grupe. Jedno su razlozi fizičke ili zdravstvene nesposobnosti obvezanika, a s druge su strane svi ostali uglavnom društveno-ekonomske prirode. Ovi drugi bili su obično predviđeni u posebnim naredbama i zaključcima mjerodavnih mletačkih organa.

Početkom XVI. stoljeća bila je najviša instanca za donošenje naređenja o brisanju iz popisa obveznika veslača Vijeće umoljenih (»Consilium Rogatorum«) u Veneciji. Takvom se naredbom postavljalo ili opće pravilo ili se pak vršilo odobravanje izuzeća za neko lice ili za neki slučaj.[229] Međutim, takva naređenja donosili su i generalni providuri Dalmacije, a i sami regenti u pojedinim komunama.[230]

Konkretno brisanje, odnosno naređivanje brisanja u popisu vršio je prema sačuvanim podacima u izvorima rektor komune javno pod općinskom ložom. To je trebalo da osigura neku kontrolu javnosti, odnosno da pokaže pravednost mletačke vlasti. Taj je posao vršio rektor tako, da je vršio pregled isprava, kojima se izuzeće opravdavalo, pregledao bolesnike i po vlastitoj ocjeni odmah određivao prisutnom pisaru, da izvrši brisanje u popisu.

[227] Cit. alegat u primjedbi 225.

[228] Libro Consigli della Communità di Cherso, libro quinto (1622–1646), kodeks u DAR, list 41 r.

[229] Sudeći po dukalu L. Loredana od 1. travnja 1502., K. Kadlec, o. c., str. 159.

[230] U izvorima su se sačuvali primjeri takva rada za creskog rektora, pa je sigurno i drugdje bilo tako.

Razloge fizičke i zdravstvene naravi, koje su obveznici navodili, da bi bili oslobođeni od obaveze, ocjenjivao je sam rektor. Kod toga mu je kao putokaz služilo u većini slučajeva liječničko uvjerenje dano pod zakletvom, »fede giurata del medico«, no ono nije bilo uvjet za dobivanje takva oslobođenja. Nesposobnost za vršenje veslačke službe mogao je utvrditi i sam knez. On je u svakom slučaju javno vlastitim očima (»occulatim«) ispitivao narav bolesti i odmah izricao svoj zaključak. Prisutni kancelar je to odmah bilježio u zapisnik i na taj način dobivao osnov za brisanje u popisu.

Tjelesni nedostaci i bolesti, koji su obično priznavani kao razlog za oslobođenje od obaveze, bili su, sudeći po sačuvanim primjerima u izvorima Cresa i Osora, ovi: gluhoća, nemanje zubi, stalne otvorene rane, bolest zglobova, a kao najčešća javlja se hernia ili kilavost.[231] Česti su bili i slučajevi dokazivanja, da netko uopće ne pripada u popis obveznika zbog toga, što još nije dovršio 18 godina, odnosno zato, što je prešao 50. U tim je slučajevima kao dokaz služio krsni list (»fede de batesimo«).

Oslobođenje od obaveze, odnosno brisanje iz popisa obveznika u ostalim slučajevima određivao je rektor na temelju općih ili posebnih već postojećih rješenja u tom pogledu. Takva rješenja opće naravi i razloge za oslobađanje od galijotske obaveze nabrojio je Alvise Zorzi u terminaciji od 20. rujna 1629. godine. Iako je Zorzi tu terminaciju donio povodom konkretnog naoružavanja 6 galija te iste godine, ipak zbog činjenice, što se u njoj spominje niz ranijih pojedinačno donesenih naredaba s općom važnošću za postupak opremanja galija galijotima veslačima, ta se terminacija vrlo često spominje u izvorima kao osnovno vrelo odredaba te vrste.[232]

Na temelju neke Pisanove terminacije[233] nije trebalo unositi u popis obvezanika one veslače, koji su sami za sebe služili na galijama pa su bili potom otpušteni. To je oslobođenje vrijedilo samo kod prvog naoružavanja, koje je dolazilo iza njihova otpuštanja s galija. Pisani je to učinio, kako kaže Zorzi, zato, da bi obvezanici radije služili na galijama. Toj povlastici za isluženе galijote dodao je Zorzi još neke druge. On je odredio, da se galijotima veslačima šest mjeseci poslije njihova povratka sa službe na galijama ne smije vršiti pljenidba, niti se mogu potezati na plaćanje bilo kakve vrste duga, bio vjerovnik tko mu drago, izuzev dugove od zakupa (»debiti d'affitti et livelli«) do iznosa od 50 libara. Zorzi je odredio također, da se isluženi galijoti oslobađaju kroz iduće dvije godine po otpustu s galije od svih stvarnih i osobnih obaveza, koje su im obično određivale općine radi potrebe naselja (»in servitio della villa«).

[231] Svez. XXX: 137, u arhivu općine Cres god. 1661. listovi 890–900, i 921–923. Odluke o oslobađanju od galijotske obaveze odnosno o brisanju iz popisa obveznika veslača nazivaju se u izvorima terminacijama.

[232] Tu terminaciju nalazimo dva puta u creskom arhivu: u Libro terminazioni dei provveditori e ducali (1643–1745), list 28–30 i zatim u C. K. (Creskom katastiku), list 131.

[233] Zorzi nije točno označio, o kojem se Pisanu radi ni otkada je ta terminacija. Sadržaj terminacije iznesen je stoga prema navodima Zorzija.

U nastojanju, da učini službu veslača na galijama primamljivijom, Zorzi je pošao još jedan korak dalje. On je primijetio, da otočanima seljacima, koji odlaze na galije, ostaju za vrijeme njihove odsutnosti polja neobrađena na veliku štetu njihovih obitelji i njih samih. Da bi im u tome pomogao, Zorzi je odredio, da sudionici grupe, iz koje je veslač (»schiera«), treba da pored ona dva dukata, što mu ih daju prilikom odlaska na galiju, »obrađuju i njeguju« njegova dobra za sve vrijeme njegove službe na galiji, i to bez ikakve naplate. Čini se, da se ta Zorzijeva odredba brzo zaboravila ili se smatralo, da ne vrijedi u kopnenom dijelu Dalmacije, već samo na otocima. Povodom jednog slučaja, koji je dosta karakterističan za sudbinu galijota veslača, Jerolim Grimani, providur Dalmacije, izdao je 14. srpnja 1676. terminaciju, u kojoj ponavlja sadržinu navedene Zorzijeve odredbe u pogledu obrađivanja polja galijota na službi.[234] Nije poznato, da li je kakva slična odredba bila ikada izdana za područje Istre.

Ni ona prvopomenuta odredba iz Pisanijeve terminacije o ispuštanju isluženih galijota iz popisa obveznika kod prvog narednog naoružavanja nije se, čini se, poštovala. Događalo se, da su jedva isluženi, pa čak i onesposobljene veslače, na galiji, mjesni predstavnici opet stavljali u popise obveznika veslača galijota i htjeli ih opet poslati na galiju.[235]

[234] Na ponovno izdavanje Zorzijeve naredbe naveo je Grimanija ovaj slučaj. Martin Donatis iz Šibenika vratio se s galije, na koju je bio odreden žrdijebom. On je na njoj služio kroz pune trideset i tri godine. Za njegove odsutnosti ne samo što mu *pripadnici njegove skupine nisu obrađivali zemlju - u smislu Zorzijeve terminacije* – nego su zapustivši je dopustili, da budu odstranjeni međaši, a zemlja da bude prisvajana od raznih ljudi. Vrativši se s galije stari Donatis se našao bez igdje ičega. Grimani je odredio, da šibenski rektor ispravi tu nepravdu. Knjiga I, Girolama Grimanija, gen. providura Dalmacije, (1675–1677), u DAZ, list 393 t. i 394 r. i t.

[235] Tako je na primjer. 1662. godine Zvane Bužanić, galijot, ponovno odreden da pode služiti na galiju. Njemu je za vrijeme posljednjeg služenja na galiji zbog strašne zime, otpalo pola stopala jedne noge. Zbog toga je bio poslan kući kao nesposoban. Za otpust nije dobio svjedodžbu, jer mu je rečeno, da mu je nedostatak stopala dovoljna svjedodžba. Unatoč tome a i činjenici, da je prekoračio pedesetu godinu života, ipak je bio odreden ponovo za galijota.

Da se oslobodi, napisao je, ili je dao napisati, molbu upućenu creskom knezu. Molba je napisana iskvarenim jezikom, vjerojatno naučenim na galiji. Taj dokument potresno prikazuje sudbinu i neprilike jednog galijota, pa je zato ovdje dajemo u cijelosti i bez gramatičkih ispravaka.

»Illustrissimo Signor et Domino Osservatissimo.

»Esendo uinuto il mandato al nostro Giudice Niccollo Chnesich della stessa che me facca el mandato a mi Zuane busanich che me facca recapitar in Galera esendo che Galioto, et chussi io Zuane son qua a cosa (valjda: causa) solo la obedienza per obedire la Gustia (valjda: Giustizia) et non scampo come anche testificarno il nostro Gudie (valjda: Giudice) che anche son vinuto a cosa per persentarse al sopra deto Giudice. Ma mi pouero Zuane busanich coto (Ven. za »zoppo«) con una Gamba che me mancano mezo pije (Ven. za piede) quello Go perso in Galera di Gran fredura come ancho testificarano li uilotti della nostra uilla quelli sono ancora in Galiga che anche prego la V. S. Illma che facete esaminar li sopra detti Galioti.

»Doue anche dando auiso alla V. S. Illma quando semo venuti a'uentia (Mjesto: Venetia) quella uolta ma (Mjesto: m'hanno) licencia li Signori della Camara di armamento che ma vignu (Mjesto: venuto) in parsona et ueder le mige (mjesto: mie) cosse segondo uano donde ga uisto che non so Abille per la Galera et si ma licencia et io

Mletački senat i razni providuri u Dalmaciji odobrili su oslobođenje od galijotske obaveze za neke općinske funkcionare, zatim za službenike, koje su unajmili plemići ili svećenici, u čemu se ogleda priznanje društvene važnosti pridane službi ili služenom. Takva oslobođenja trajala su dotle, dok je oslobođeni bio u toj službi ili u tom radnom odnosu. Zorzi u svojoj terminaciji ponavlja jednu raniju odredbu generalnog kapetana mora da Pesara od 23. travnja 1537. g. Njome su bili oslobođeni od galijotske obaveze seoski suci, ukoliko su bili stariji od 40 godina. Mletački je senat, kako također navodi Zorzi, naredbom od 21. studenog 1613. oslobodio od iste obaveze i gastalde.[236] Zorzi ističe, da se njihov broj jako povećao pa zato pooštruje kriterij za priznanje njihova oslobođenja. Za oslobođenje gastalda tražilo se prema Zorziju, da službu gastalda vrši samo u selu, u kojem stanuje, da ima 40 godina i da posjeduje 40 polja (»campi«), zemljišta pod kulturom, vinograda, oranice ili maslinika.[237]

Istom odredbom mletačkog senata iz 1613. g. bili su oslobođeni od galijotske obaveze »bravari i mandrari« sa svojim pastirima.[238] I u tom se slučaju, kako kaže Zorzi, njihov broj nerazmjerno povećao pa je zbog toga postavio neke uvjete za njihovo oslobađanje. Po Zorzijevoj terminaciji stado je moralo imati bar 200 glava stoke, bez obzira na broj vlasnika, a bravar je mogao na svakih 100 glava stoke držati samo jednog pastira. U svakom drukčijem slučaju oslobođenje se nije moglo priznati. Vlasnici su morali svake godine do Jurjeva prijaviti pod zakletvom uzimanje u službu bravara i pastira, kao i broj glava stoke stada, u protivnom se oslobođenje nije priznavalo.

Prema Zorziju bilo je terminacijom providura Contarinija od 4. kolovoza 1606. g. dopušteno svećenicima na malim otocima (»preti de i Scogli«), da smiju držati samo jednog crkvenog slugu (»zago«). Odredbom

Zuane busanich sopra tutto Go uolesto che me facca una fede che posso andar libero et loro ma resposo che la miga fede sara la Gamba questa che me mancha di piu sono di anni n° 52 segondo teste sicura il nostro Gudce et anche testificarno tuta la Visto la miga desgratia che non posso caminar senza di un pezo di legno adesso la prego et me buto alli genocci auanti la Vostra Signoria Illustrissima che me facette segondo digo ue spera in tal come

Io Zuane Busanich

Pismo se nalazi u svez. XXX 137, list 953 r. i t. u arhivu općine Cresa, sada u DAR.

[236] Pod gastaldima treba ovdje razumjeti upravitelje imanja ili feudalnih posjeda, a ne godišnje izabrane upravitelje škola i bratovština, koji su se u Istri zvali gastaldi. To nam potvrđuje jedna kasnija odluka providura Alvise Moceniga od 28. V. 1720., koja obrazlaže oslobađanje od galijotske obaveze Matije Dužića iz Dobre Poljane time, što »nije pravedno, da gastaldi, koji čuvaju prihode (»entrate«) svojih gospodara (»patrona«) moraju vršiti osobne obaveze.« Libro V, Ducali e Terminazioni (1704–1760), list 68 t., u DAZ.

[237] Isti providur Zorzi dozvolio je jednom kasnijom terminacijom i gastaldima mlađima od 40 godina oslobođenje, ukoliko ispunjavaju sve ostale predvidene uvjete. Libro Terminazioni dei Provveditori e ducali (1643–1745) u creskom općinskom arhivu, DAR, list 31.

[238] Pod »mandrarima« i »bravarima« treba razumjeti one osobe, kojima je povjerena cjelokupna briga oko jednog većeg stada, jednog ili više vlasnika. Oni su držali kao pomoćnike pastire.

senata od 1613. g. bile su oslobođene i sluge (»famigli«) plemića i građana, ukoliko su stanovali u gradu, a ne u okolici. Tako je bilo određeno i ranijim dukalom od 23. lipnja 1543. g. Svećenici i gospodari tih slugu morali su pod zakletvom prijaviti njihova imena prigodom uzimanja u službu, jer u protivnom nisu mogli dobiti oslobođenje.

Poslije tih oslobođenja Zorzi iznosi jedno, kojemu ne navodi izvora, a vidi se, da ga nije sam donio prvi put, jer odmah govori o nepravilnostima, koje nastaju kod toga. To se oslobođenje odnosi na članove bratovštine zidara, stolara i bačvara. Međutim, kako se mnogi upisuju u tu bratovštinu samo radi dobivanja oslobođenja od galijotske obaveze, to Zorzi određuje, da se nitko ne će više moći primiti u navedene bratovštine ni tražiti priznanje oslobođenja, ako ne bude prije toga služio kao naučnik u tom obrtu i u gradu Zadru kroz 5 godina, i ako ne bude imao o tome potvrdu izdanu od kneza. Tu je potvrdu trebao da pokaže organima, koji su sastavljali popise obvezanika, prije nego su obveznike raspoređivali u skupine (»schiere«).[239] Pored toga imali su deputati, t. j. članovi uprave tih privilegiranih bratovština zidara, stolara i bačvara obavezu, da pod zakletvom prijavljuju primanje novih članova, jer im se inače oslobođenje nije priznavalo.

Na isti način, t. j. bez oznake izvora, navodi Zorzi oslobođenje, koje se priznaje »otočanima« upisanim u skladu s pravilima u bratovštinu mornara. Zorzi nije priznavao to oslobođenje onima od njih, koji su se tim zanimanjem bavili samo od zgode do zgode uglavnom zato, da bi im se priznalo to oslobođenje. Oslobođenje je prema tome priznavano samo onima, koji su se mornarenjem bavili stalno. Unatoč svemu tome čini se, da creski knez nije htio priznati tog oslobođenja creskim mornarima. Creski patroni brodova i mornari tražili su od dužda godine 1648. oslobođenje od galijotske obaveze, tužeći se na svog kneza, koji ne će da im prizna ono, što uživaju mornari svih ostalih otoka. Rješenje molbe bilo je povjereno Vijeću desetorice mudrih, koje je zatražilo objašnjenje od creskog kneza, ali nam nije poznat rezultat.[240]

Jedno oslobođenje, koje također navodi Zorzi, zavedeno je stalnom praksom kod popisivanja obveznika galijotanja, »per quello che si e osservato nel tempo passato ...« Ono se odnosi na slučaj, kada u domaćinstvu postoji samo jedan muškarac, »soli maschi in casa«. I to je oslobođenje Zorzi ograničio time, što je odredio, da će se tim oslobođenjem moći služiti samo oni, u kojih se domaćinstvu nalazilo barem četvoro male djece.

Kako god je generalni providur Zorzi imao namjeru, da u svojoj terminaciji od 1629. godine iscrpno obuhvati postupak oko određivanja veslača za galije, ipak njegovo navođenje slučajeva oslobađanja od obaveze nije potpuno. Tako je, naročito u kasnije vrijeme, dolazilo do novih

[239] Po tome je jasno, da se to oslobođenje odnosilo samo na grad Zadar, a ne i na ostalo područje Dalmacije.

[240] Svez. XXX: 141, list 805–7 creskog općinskog arhiva, DAR. Molbi je dodan popis patrona, njih 12, i popis mornara, njih 43 na broj.

slučajeva, kojima je priznavano oslobođenje. 5. srpnja 1716. godine generalni providur Dalmacije Angelo Emo izdao je Rabljanima odluku, u kojoj je pored ostalog odredio, da se ubuduće na svakih dvanaest »cauedina«, plitkih basena solane, ostavlja po jedan čovjek slobodan od galijotske obaveze.[241]

U creskim izvorima ima dosta primjera, koji pokazuju, da su se rektori komuna u pogledu oslobađanja od galijotske obaveze ponašali dosta samostalno. Tako creski knez u travnju i svibnju 1661. godine prigodom popisa obveznika oslobađa Tomaža Dragozetića naprosto zato, »što je i ranije bio oslobađan«. Zbog istog razloga oslobađa i Simona Tarabochiju iz Velog Lošinja. Nasuprot takvim nerazumljivima ima i vrlo opravdanih oslobađanja. Istom zgodom oslobodio je knez nekoliko ljudi zato, što su im roditelji poginuli služeći na galijama. Gašpara, nerezinskog kovača, creski knez oslobađa na zahtjev prisutnih, jer zajedno s drugim kovačem iz Sv. Jakova vrši sve popravke i radove za osorsku općinu besplatno.[242] Marko Bočić, Jerolim Stopović i Jakov Stuparić iz Velog Lošinja bili su oslobođeni na zahtjev suca i prisutnih iz V. Lošinja, jer su se pogodili i obvezali, da će vršiti stražu nad morskim pristupima danonoćno radi sprečavanja pristupa turskim brodovima. Nikola Bukonjić iz Nerezina ponudio je, da će besplatno svojim brodom vršiti prijenos pisama za Dalmaciju, ako bude oslobođen galijotske obaveze. Knez je njegovu ponudu prihvatio.[243]

Navedeni primjeri oslobađanja, ma da mnogi od njih imaju svoje opravdanje, ipak pokazuju, da je vlast mletačkog kneza, u ovom slučaju na Cresu i Osoru, a tako je vjerojatno bilo i u drugim komunama, bila vrlo velika i da se prilično teško dalo podvrći je nekoj čvršćoj kontroli. Nije stoga nikakvo čudo, da je dolazilo i do nepravilnosti, što nam potvrduju i podaci u sačuvanim izvorima. Sigurno nije bez razloga mletački dužd naredio godine 1502. bračkom knezu, da opozove sva oslobođenja, što ih je izdao.[244] Zbog takva nepravilnog rada kneza pošli su u Veneciju poslanici creskih pučana i pritužili se duždu, da knez izdaje razna oslobođenja, koja idu na štetu pučana. Povodom toga dužd je dukalom od 12. ožujka 1539. pozvao creskog kneza da opozove sva ta oslobođenja.[245] Čini se, međutim, da sve to nije mnogo koristilo. Godine 1595., 30. listopada morali su konačno Sindici za Dalmaciju donijeti odluku, kojom su poništili sva oslobođenja od tereta (»delle gravezze«),

[241] Knjiga III Providura A. Ema (1714–1717), list 262 r., DAZ.

[242] U sedmoj knjizi zapisnika creskih vijećanja (1686–1710), sačuvale su se ponizne molbe kovača Lovre Đurasa, koji je nudao creskoj općini vršenje svih kovačkih poslova za općinu besplatno tokom cijelog života, pod uvjetom da bude oslobođen od osobnih a naročito galijotske obaveze. Tako je molio 16. prosinca 1696. (list 149 t.), 6. travnja 1699. (list 172 r.) kada mu je ponuda konačno i prihvaćena.

[243] Svez. XXX: 137, arhiv općine Cresa u DAR, list 890 i 921–4.

[244] Oslobođeni morali su naknadno platiti svoj udio za naoružavanje troveslarke. Knez je upozoren, da oslobođenja izdaje samo Vijeće umoljenih. K. Kadlec, o. c., str. 159.

[245] S. Mitis, Lo statuto di Cherso ed Ossero, str. 119.

koja su izdavali dalmatinski rektori. Usto su odredili, da takva oslobođenja ne mogu više uopće da donose rektori. Svako oslobođenje trebalo je otada da dobije potvrdu mletačkog senata.[246] Pa ipak i unatoč svemu tome, čini se, da su rektori i dalje oslobađali obveznike, jer je providur Balbi 10. listopada 1756. i opet posebnom terminacijom zabranio rektorima, da ne vrše oslobođenja od ličnih obaveza, jer na taj način tereti padaju na najsiromašnije. On je ubuduće pridržao generalnom providuru pravo izdavanja oslobođenja.[247]

3. Dosada prikazane vrste raznih oslobođenja od galijotske obaveze odnosile su se po pravilu na tadašnju Dalmaciju. Jedino su odredbe, koje su u tom pogledu donosili mletački senat i Generalni kapetani mora, vrijedile za cijelo područje mletačkog vladanja, pa tako i za Istru. Odluka o oslobađanju od galijotske obaveze sačuvalo nam se za Istru vrlo malo.

Cijeli istarski poluotok znatno je opustio tokom Srednjeg vijeka zbog čestih haranja kužnih pošasti i neprekidnih ratovanja. Pojedine gradske komune nastojale su, da u ispražnjene gradove privuku nove stanovnike nudajući im naročite povlastice i u samim statutima, koji su se u nekima od njih upravo redigirali ili reformirali. Te su se povlastice sastojale u priznavanju oprosta različitog opsega i trajanja, od stvarnih tereta i od izvršavanja osobnih obaveza. Poreč je (Knj. III, gl. 14.) priznavao samo oprost od osobnih obaveza (»angarie personali«), a Novigrad (Knj. II., gl. XXVII.) i Kopar (Knj. I., gl. XXIX) priznavali su oslobođenje i od stvarnih i od osobnih tereta, odnosno obaveza. Po koparskom i porečkom statutu trajao je oprost kroz pet godina od doseljenja, a u Novigradu samo kroz 3. Oslobođenjem od osobnih obaveza stjecao se nesumnjivo i oprost od služenja na galiji, jer je to bila i glavna i najteža osobna obaveza. Povlastica priznata u statutu bila je kasnije potvrdom statuta priznata i od same Venecije.

Počevši od XV. st. pogodovalo je novom i jačem naseljavanju istarskih pustih krajeva bježanje cijelih obitelji i sela ispred Turaka iz Bosne, Hercegovine, Crne Gore i t. d. Da bi se izazvalo što jače njihovo doseljavanje, donio je mletački senat posebnu odluku 13. svibnja 1539. g., u kojoj je priznao doseljenicima povlastice slične onima priznatima u istarskim statutima. Bilo je određeno, da se novi stanovnici u mletačkoj Istri oslobađaju kroz dvije godine po doseljenju od obaveze prevoženja stabala i drva za arsenal, kao i svih drugih obaveza, koje se obično nameću mletačkim podanicima.[248] Jednom kasnijom odlukom istog senata proširena je ta povlastica. Priznavanje povlastice vršio je rašporski kapetan, koji je postao nadležan za sve poslove u vezi s novim stanovnicima. Oprost je obuhvatao sve lične i stvarne obaveze kroz prvih 5 godina po doseljenju. Po izmaku tog vremena novi su stanovnici poput ostalih mo-

[246] Atti sindici e avogadori (1430–1621), vol. jed., list 196 r. u DAZ.

[247] Ducali e terminazioni, libro V, (1704–1760), list 278–9, u DAZ.

[248] Senato mare, AI, vol. IX, str. 122, (13. svibnja 1539.).

rali veslati na galijama, prevoziti drva za arsenal i davati ulje, a oslobođenje od ostalih obaveza i tereta produžavalo se za daljih pet godina. Tek poslije deset godina boravka u Istri izravnavali su se novi stanovnici sa starosjediocima u podnošenju svih obaveza i tereta.[249]

Takva široka oslobođenja izazvala su veliko nezadovoljstvo i zavist kod starih stanovnika.[250] Zbog toga je dolazilo do sukoba i pritužbi, ali i do nepravilnosti, po kojima su svojstvo novog stanovništva, a s time u vezi i oslobođenja, dobivali često i stari stanovnici. Pored toga su se novi stanovnici, da bi zadržali, odnosno ponovo stekli povlastice, stali seliti po Istri i s podjeljivanjem nove zemlje tražili i priznanje povlastica.

Da bi se ponovo podigao broj stanovnika u sve pustijem Osoru, bilo je 1655. godine odobreno oslobođenje od galijotske obaveze kroz stotinu godina svima onima, koji se nastane u Osoru kroz 5 godina.[251]

Pored tih vrlo karakterističnih oslobođenja, koja su bila izazvana specifičnim prilikama u Istri, u njoj susrećemo još jednu vrstu oslobođenja priznatog stanovništvu jednog cijelog kraja ili mjesta. I u tim je slučajevima imala venecijanska uprava uglavnom političke ciljeve pred očima, koje je željela postići dajući ta oslobođenja. Takve je vrste bilo oslobođenje priznato 1508. godine svim stanovnicima pazinske grofovije na vrijeme od 5 godina, i to od svih tereta i obaveza, stvarnih i osobnih, »ab omnibus oneribus et factionibus Realibus et personalibus«. Tim je oslobođenjem Venecija izrazila ne samo svoje likovanje nad osvajanjem grofovije, već i želju, da sebi učini stanovništvo njeno što privrženijim.[252] Međutim, zbog kasnijih događaja, jer je grofovija opet pripala Austriji, to oslobođenje nije nikada došlo do izvršavanja.

A. Marsich zabilježio je još dva oslobođenja priznata starim istarskim komunama. Dukalom od 4. ožujka 1493. bile su oslobođene Milje od sudjelovanja u naoružavanju »koparske galije«.[253] Dužd Grimani oslobodio je dukalom od 12. lipnja 1522. godine cijelu koparsku komunu od obaveze davanja galijota veslača.[254] Ta oslobođenja predstavljala su veliko olakšanje za pučane tih dvaju mjesta. No ona su istovremeno značila, da će odsada i taj dio tereta pasti na okolicu tih gradova, a to je značilo, da je obaveza otađa pala samo na okolno slovensko stanovništvo. Da se nije radilo o malom broju ljudi, pokazuje okolnost, da je »koparska galija«, koju su naoružavala sva mjesta Istre godine 1551. ili 1552., imala pored veslača iz drugih mjesta i 73 veslača s područja Kopra.[255] Razloge

[249] O. c., AI, vol. IX, str. 302 (24. srpnja 1554.).

[250] Relatio Hier. Contarini, pod. e cap. di Capodistria (1601.), AI, vol. VII, str. 117; Relation de ser Giacomo Contarini tornato di Podesta e Capitano de Capo d'Istria, AI, vol. VII, str. 323, (9. rujna 1640.).

[251] S. Petris, o. c., str. LXXIV.

[252] Senato mare, AI, vol. IX, str. 87 (27. svibnja 1508.).

[253] A. Marsich, Storia patria, La Provincia dell'Istria, 1887., str. 180. Ovaj je podatak uzeo Marsich prema vlastitom citatu iz Raccolte ducali del Consiglio di Muggia, kodeks u arhivu u Trstu, list 9 b).

[254] A. Marsich, Effemeridi istriane, Kopar, 1879., str. 96. Podatak potječe iz *koparskog statuta štampanog u Veneciji 1668.*, str. 159.

[255] G. Vesnaver, Indice delle carte di Raspo, Provincia dell'Istria, 1892., str. 113.

za oslobađanje stanovništva tih dvaju mjesta treba tražiti vjerojatno u želji Venecije, da joj stanovnici njihovi postanu što odaniji. Ta su mjesta imala neobično važan geografsko-strateški položaj prema posjedima Habsburgovaca, s kojima je Venecija u to vrijeme bila u napetim odnosima, neposredno prije i poslije Cambrayske lige.

4. Pošto je popis obveznika veslača bio pročišćen od onih, koji su na temelju individualnih ili općih oslobođenja imali pravo na to, da se iz popisa ispuste ili brišu, preostajao je konačni broj obveznika, iz kojega je trebalo ždrebom odrediti one, koji su imali da odu na služenje na galije. Ukupan broj obveznika dijelio se na toliko skupina, koliko je trebalo dati galijota. Te su se skupine nazivale, kako smo vidjeli u starijim izvorima, dvanaestinama i desetinama, jer je u odnosnim uvjetima bila podjela obveznika na skupine stalna. Međutim, u izvorima od XV. stoljeća dalje nazivaju se te skupine naprosto »squadra« ili »polizza«, što upućuje na to, da je broj sudionika takvih skupina bio nestalan. To je razumljivo, jer se od časa, otkada je Venecija samostalno određivala broj galijota, koje je trebalo da dade pojedina komuna ili mjesto, prema tom broju morao odrediti i broj skupina, iz kojih je trebalo vršiti ždrebanje. Ovaj je način dijeljenja skupina bio nuždan, ali je u sebi skrivao i nedostatke u odnosu na ranije stalne skupine. U stalnim skupinama moralo je svakako doći do intimnije povezanosti, pa su se stoga zajedničke obaveze i prava točnije i savjesnije izvršavali. Mijenjanje sudionika skupina dovodilo je do smanjivanja solidarnosti u odnosu na obaveze, koje su ostale iste.[256] Podjelu na skupine, odnosno popis obveznika s takvom podjelom na skupine izradivao je kancelar.[257] Iza toga se pristupalo ždrebanju.

Ždrebanje galijota iz skupina vršilo se, sudeći po primjerima, koji su nam se sačuvali u izvorima Cresa, na javnom mjestu, obično pod ložom. Bio je to vrlo sudbonosan akt za pojedince i njihove obitelji. Stoga su mu prisustvovali pučki predstavnici deputati, suci i svi obveznici i drugi narod. Prema terminaciji Zorzijevoj, od 20. IX. 1629., vidi se, da je bilo propisano obveznicima, da prisustvuju ždrebanju, ali neprisustvovanje nije povlačilo za njih nikakve štetne posljedice.[258]

[256] Jedna od vrlo važnih zajedničkih obaveza skupine bila je i njihova dužnost, da obraduju zemlju drugova, koji su pošli na galije.

[257] Za taj posao dobivao je kancelar naknadu od svakog sela u određenom iznosu, vjerojatno prema tarifi. Tako je creski kancelar primio 1693. g. od osorskih pučkih deputata za prijepis popisa obveznika 9 libara i 4 solda. Iste godine primio je od njih za predlaganje popisa, njegovo pročišćavanje (»purificazione«) ždrebanje i dr. 49 libara i 12 soldi. Za isto takve radove primio je 1694. g. 40 libara. Libro dell'amministrazione dei deputati del popolo, list 6 r. 10 r. i 15 r., Arhiv Osora r. br. 150, DAR.

[258] Prema Zorzijevoj terminaciji ako bi se netko udaljio iz sela, da ne bi prisustvovao ždrebanju, ono bi se provelo jednako kao da je prisutan. Ako bi ždrijeb pao na odsutnoga, a on se ne bi vratio i nastupio službu u određenom roku, tada se iz njegove imovine uzimala svota, koja se davala čovjeku, koji je išao na galiju umjesto njega. Selo, iz kojega je bio pobjegli, bilo je dužno da dade zamjenika za nj. Libro terminazioni del provveditori e ducali, list 28 i sl., arhiv Cresa u DAR.

Ždrebanje je vršio prema sačuvanim primjerima sam knez. Za ždrebanje se u izvorima upotrebljavaju razni termini. Govori se o »imbossolatione« ili »facere texeram« ili o »extracti cum bolletinis«, zatim »bruschetta« ili »gettar le bruschette«. Mnoštvo tih termina upućuje, da se ždrebanje nije svagdje vršilo na isti način. Po svoj prilici su se ustalila svega dva načina ždrebanja. Jedan, kod kojega su se imena pripadnika skupina ispisivala na listićima, koji su se zatim, za svaku skupinu posebno, stavljali u neku posudu, žaru »bossolo«, pa se po toj radnji i govorilo »inbossolar«, iz koje se zatim izvlačio jedan papirić (»bollettino«) s imenom obveznika, koji je trebao da pođe na galiju. Drugi način putem tzv. »bruschette«, predstavljao je jednostavniji oblik ždrebanja. Načinilo se toliko štapića, koliko je bilo pripadnika skupine, od kojih je jedan bio ili obilježen ili kraći. Onaj obveznik, koji je izvukao obilježeni, smatrao se izabranim. Mogli su se štapići i bacati pred obveznike, koji su u jedan mah uzimali svaki po jedan, a onaj, kome je ostao obilježeni, smatrao se ždrebanim. Da li se kod »facere texeram« ima razumjeti doslovno ždrebanje bacanjem kocaka ili pak ždrebanje listićima, kakvo je gore opisano, ne može se bez podataka u izvorima definitivno utvrditi.

Ždrebanje se prema tome vršilo za svaku skupinu posebno. Kancelar je svakom ždrebanom u popisu obveznika pokraj njegova imena zabilježio, da je ždrebanom.[259] Za to je upotrebljavao obično riječ »toccò«, t. j. la sorte, što znači: »bio je ždrijebanom«.

5. O dovršenom ždrebanju mletački je regent podnosio izvještaj onome, koji mu je naredio pripremanje galijota, ukoliko nije vršeno naoružavanje tzv. vlastite galije, radi toga, da bi izdao dalje odredbe za upućivanje galijota. U kancelariji je sastavljen popis ždrebanih galijota. »restretto delli huomeni estratti«, u kojemu se moglo vidjeti za svakog galijota, iz koje je skupine izvučen.[260] U konceptu tog izvoda dopisivale su se u kancelariji razne promjene, do kojih je možda kasnije dolazilo. Popisi galijota nisu imali stalnu formu. U Labinu se sačuvao jedan popis takvih ždrebanih galijota, koji su godine 1538. bili poslani na rapsku galiju suprakomitu Kristofu de Dominis. O tome je labinski podest poslao izvještaj »classis capitanio generali« Vincentu Capellu. Iz tog la-

[259] Primjeri u popisima obveznika. Svez. XXX: 136 i XXX: 137. creski arhiv u DAR.

[260] Popis galijota iz Cresa iz godine 1661. sadržavao je imena ovih galijota: Iz Cresa: iz 1. police (dalje: p.) Andriju Zidarića, iz 2. p. Filipa Sidrovića nazvanog Semec, iz 3. p. Franju Sigovića pok. Zorzija, iz 4. p. Gašpara Medarića pok. Franje, iz 5. p. Andriju Buničića, iz 6. p. Ludvika Munčića, iz 7. p. Antuna Balona, iz 8. p. Antuna Kukića, iz 9. p. Zorzija Palisku, iz 10. p. Dominika Gjedričića, iz 11. p. Dominika Kukića, iz 12. p. Antuna Nikolića. S Osora: iz 1. p. Zvanu Cokolića nazvanog Tancabelić, iz 2. p. Jerolima Darića, iz 3. p. Andriju Čerčića, iz 4. p. mjesto Gašpara Fakinića, kog je otpustio providur zbog kilavosti, izabran je naknadno Franjo Bruna, iz 5. p. Matija Petrović, iz 6. p. Blaž Dedić, iz 7. p. Matija Markočić, iz 8. p. mjesto Matije Markešića, također kilavog, izabran je naknadno Matija Fedrigo, iz 9. p. Simon Šepić, iz 10. p. Blaž Simičić, iz 11. p. Zvane Dundović, iz 12. p. Grgur Marketić. Svez. XXX: 137, s. 920-t. Arhiv Cresa, DAR.

binskog popisa vidimo pored prezimena i imena galijota i njegovu približnu dob (»de prima barba«, ili »di mezza ettà«); za svakoga je naznačen po neki osobiti znak na licu ili na ruci, po kojemu se dade prepoznati, ali koji navode i na misao, da su ljudi bili namjerno obilježavani takvim znakovima, kao što su »desna ruka opaljena« (»la man destra brusada«), »znak iznad desne obrve«, (»un segno sopra la ciglia destra«) ili »znak posred čela« (»uno segno a mezo el fronte«) i t. d. Pored svakog galijota bila je naznačena skupina, iz koje je dotični galijot. Skupina je označena imenom nosioca skupine, glavara, i s oznakom »i drugovi« iz tog i tog mjesta i na kraju, koliki su iznos predujma plaće primili.[261]

Ždrijebom izabrani galijoti dobivali su prema okolnostima određeni rok, da se spreme za put odnosno za odlazak. Ukoliko se nije galija opremala u samom mjestu ili nije dolazila po njih, tada su oni trebali da pođu u mjesto, koje im je bilo određeno radi ukrcanja. To su bila obično mjesta, u kojima su i inače bile usidrene galije, kao na pr. Kopar, Poreč, Zadar, Split i dr. Određenog dana prema naredbi galijoti bi dolazili iz pojedinih sela u pratnji pučkih predstavnika deputata na određeno mjesto, obično centar mletačke uprave u komuni, a odatle bi svi zajedno po popisu i s popisom bili odvedeni, najčešće u pratnji kavalira, u odredište i tamo predani suprakomitu određene galije na služenje.

Iždrebani galijoti nisu se međutim, uvijek dali lako otpremiti, pa je postojala uvijek bojazan da pobjegnu. Protiv toga poduzimane su razne mjere. Godine 1663. bio je u Cresu stavljen prijedlog, da se iždrebani obveznici zatvore u kaštel, dok ne dođe vrijeme da pođu na galiju, a da ih dotle čuvaju upravo njihovi neizvučeni drugovi iz iste skupine.[262]

[261] Popis veslača (»tenor remigum«) bio je sastavljen 5. ožujka 1538. g. i sadržavao je ove veslače:

Za Labin: Nikola Maurić iz Gozmirja za Antuna Poldrugi i drugove; Simon Maričić iz Barbane za Dominika Blažinića i dr.; Martin Djelčić iz Labina za Zvanu Batilanu i dr.; Grizan Mikulanić iz Labina za Martina Mazanića i dr.; Vido Cvitić iz Senja za Dominika Marinčića i dr.; Zvane Vlačić iz Labina za Kuzmu Ralicu i dr.; Petar Tučić iz Lovrane za Bartola Fabreta i dr.; Grizan Madlica iz Labina za Jakova Srakušića i dr.; Zvane Lignić iz Labina za Sebastijana Kozicu i dr.; Kuzma Ralica za Bartola Grka i dr.; Zvane Sevalić iz Labina za Zvanu Jozefića i dr.; Vido Valentić za Ev. Kvatrengija i dr.; Jurica Mikalić iz Labina za Matiju Lovrića i dr.; Vido Klebčić iz Gračišća za Matiju Maurošića i dr.; Franjo Vodonja iz Labina za Gašpara Dragonju i dr.; Nikola Ivin s Krka za Jeronima Dragonju i dr.; Petar Bertošić iz Plomina za Božića Piličara i dr.; Zvane Borković, koji živi u Novigradu za Zvanu Melčinića i dr.;

Za Plomin: Petar Zaninić iz Plomina za Bernarda Burića i dr.; Petar Kodanić iz Kožljaka za Burića Bernarda i dr.; Matija Maurošić iz Brseća za Lovru Križevanića i dr.; Marko Mišković za Lovru Križevanića i dr.; Pavao Bašić iz Kozljaka za Vida Bašića brata; Zvane Vijedoli s Krka za Matiju i Zvanu Markovića braću.

Čini se, da u tom popisu ima dosta zamjenika, koji su za plaću pošli umjesto izabranog galijota na galiju. Vidi uostalom naprijed kod opisivanja načina zamjenjivanja galijota. Liber privilegiorum grada Labina, kopija u DAR, list 112 r. i t. i 113 r.

[262] Svez. XXX: 137, list 946, arhiv općine Cresa, DAR.

Za čuvare su im bili predloženi oni vjerojatno zato, što nikome nije moglo biti više stalo da izabrani ne pobjegnu nego njima. Prema odredbama, naime, već pomenute terminacije Zorzi iz 1629. godine za pobjegle galijote (»galioti falidi«), moralo je njihovo selo dati zamjenu putem ždrebanja novog galijota iz skupine, kojoj je pripadao odbjegli. Bilo je i drukčijih slučajeva.

Godine 1669. tužili su se pučki deputati Osora u kneževoj kancelariji, da su javnim proglasom pozvali galijote, koji su bili iždrebani, da se, pod prijetnjom kazne smrti i zapljene imutka, određenog dana skupe da budu prevedeni u Cres, odakle treba đa podu na galije. No opomenuti slabo su marili za tu naredbu. Na to su deputati pokušali, da ih uhapse, no uspjeli su da uhvate samo Zvanu Cipla i Zvanu Ivanišića.[263] Lošinjskom sucu Petru Petrini, koji je u isto vrijeme objavio sličnu naredbu, odgovorili su iždrebani, da će sami s barkom poći pred kneza.[264]

Unatoč svim poduzetim mjerama opreza galijoti su, čim bi doznali da su iždrebani, bježali i sklanjali se najradije u mjesta, koja su bila izvan dohvata mletačkih vlasti. Tako su, upravo prigodom naprijed spomenutih slučajeva u Cresu i Osoru na početku 1669. pobjegla dvojica u Rijeku, a jedan na Krk.[265] Naravno, to je samo primjer onoga, što se vrlo često događalo.

6. Za iždrebanog galijota postojala je mogućnost, da mjesto sebe ponudi zamjenu. Zamjene su bile dopuštene, ukoliko je zamjenik bio fizički sposoban za službu na galiji.

Događalo se, da je iždrebanog obveznika zamijenio njegov brat ili sin. Međutim, takve su zamjene bile rijetke i nisu mogle značiti uopće neki faktor olakšanja u podnošenju tereta galijotske obaveze. One su mogle koristiti relativno i izuzetno samo unutar pojedinih obitelji. Međutim, za one, koji nisu ništa posjedovali (»miserabili«) osim ovog izuzetnog slučaja nije postojala više nikakva mogućnost izbjegavanja služenju na galiji – izuzev dezerterstva.

Drugačije je, međutim, stvar stajala s onima, koji su bar nešto posjedovali ili imali mogućnost, da dođu do nekakva novca. Takvi su mogli potražiti plaćenu zamjenu, nuđajući onome, koji je htio da pođe mjesto njih na galiju, neku naknadu u novcu ili dobrima. Prema svemu sudeći,

[263] Svez. XXX: 136, alegat uz list 890, arhiv općine creske, DAR.

[264] Cit. alegat, tergo, s datumom 5. ožujak 1669.

[265] Svez. XXX: 136, list 858 r. arhiv općine creske, DAR. Providur Antun Priuli naredio je u pismu od 9. veljače 1669., creskom knezu, da postupi protiv imovine pobjeglih. Creski je knez odgovorio, da je već započeo postupak protiv te imovine, ali. da su odbjegli tako siromašni, »da spasivši sebe nisu ništa ostavili iza sebe«, »... sono si miserabili che salvando se stessi altro non gli resta dietro ...«. Knez predlaže providuru, da galijote koje ima na galijama, na služenju zadrži i dalje, »jer bi novo ždrijebanje iz njihovih skupina bilo od slabe koristi, pošto su svi zbog onih mjera upozoreni, pa to ne bi značilo ništa drugo nemo umnožiti bježanja.« Pismo od 7. ožujka 1669, o. c., list 866 r.

za takav postupak nisu postojala nikakva druga ograničenja, doli da zamjenik bude fizički sposoban za vršenje galijotske službe.[266]

Od vremena prvih vijesti u izvorima o zamjenama te vrste u Istri, t. j. od polovice XIV. st. nema traga ni o kakvim posebnim odredbama u tom pravcu. Međutim, kada je početkom XVI. stoljeća za jedno izvanredno naoružavanje galija bilo riješeno u Vijeću umoljenih, da se veslači sakupe putem »popisa«, stavljena su neka ograničenja vršenju zamjena. Dukal od 26. siječnja 1537., kojim je naređeno ovo opremanje putem popisa, od riječi do riječi kaže: »... onda, kada se galije opremaju putem popisa, mnogi ne će da podu na galije i plaćaju pretjerane svote onima, koji idu mjesto njih. Zbog toga dolazi do nedostatka ljudstva za brodove, jer svi očekuju takva visoka plaćanja ...« Zato se u dukalu naređuje istarskim i dalmatinskim rektorima komuna »... da pritegnu one sa sela, koji treba da podu na galiju na temelju popisa, da sami osobno podu, ne dopuštajući im da mjesto sebe daju zamjenike, izuzev one, koji su stariji od 40 godina, jer ti mogu poslati i druge mjesto sebe. No, ako bi u nekom mjestu u naoružavanju sudjelovali i građani, »cittadini della terra«, tada rektori mogu prihvatiti mjesto građana, koji ne bi htjeli da osobno podu na galije, isto toliki broj drugih ljudi.«[267]

Ma da su taj dukal komune stavile u svoje zbirke normativnih odredaba, kao na pr. na Cresu u Creski katastik, ipak, kako se po svemu čini, nije u njemu postavljeno ograničenje imalo neku trajniju vrijednost. Kad je 1554. godine krčki providur Girardo Maphei, vraćajući se iz službe na Krku podnosio izvještaj mletačkom senatu, on se naročito tužio na prilike, koje vladaju na otoku prigodom naoružavanja brodova putem popisa. »Kako u gradu (Krku), tako i na cijelom otoku uveo se običaj, koji je, mislim, zavladao po svim mjestima pod Vašom vlašću. Taj je običaj ružan i štetan Vašim narodima, protivan našim svijetlim zakonima i naredbama, o kojima je toliko i toliko puta razmatrala i rasuđivala Vaša Prejasnost i Vaši sveti roditelji. Kada bude netko žđrijebom po popisu određen, da kao galijot pođe na galiju, tada on stavlja drugoga na svoje mjesto, pa mu daje, pored onoga, što mu plaća Vaša Prejasnost, 200 ili više ili manje libara, prema tome, kako se pogode, a katkada i 250 libara, već prema potrebi. To je potpuna propast za onoga, koji treba da po popisu pođe na galiju, jer mora, da bi skupio

[266] U samoj Veneciji prema najranijim propisima, kako je već naprijed pokazano, onaj koji nije htio da pođe na galiju veslati, a bio je izdrebau, morao je općini mletačkoj da plati određenu svotu. Čini se, prema sačuvanim podacima, da se takvo postupanje nije dopuštalo u gradovima i općinama, koje su bile pod vlašću Venecije. Tu su izdrebani galijoti morali dati sposobnu zamjenu.

[267] Po tome se vidi, da pitanje obaveze veslanja na galijama nije bilo u svim mjestima pod vlašću Venecije riješeno na jednak način. Pod »cittadini della terra« misli se tu sigurno na građane u manjim mjestima, kojima nije bilo priznato još svojstvo građana plemića, pa su zbog toga morali još potpadati ličnoj obavezi služenja na galijama.

U dukalu od 10. veljače iste godine, kojim se, vjerojatno, dostavljalo to rješenje Vijeća umoljenih, određene su kazne za one, koji bi postupili protivno tom rješenju – izuzimajući nesposobne, koji jedini smiju tražiti zamjenu.

onih 200 ili više libara, prodati svoje vinograđe, stoku i kuću; s tim više, što u takvoj nuždi često prodaju za 200 libara ono, što bi se po pravoj cijeni moglo prodati za 400 ili više libara, ili pak mora da nađe novac uz veći kamatnjak, kako bolje umije. To postaje njihova potpuna propast. Nasuprot tome onaj, koji dobije taj novac, obogaćuje se i tovi krvlju tih siromaka (»viene ad arichirsi et ingrassarsi con il sangue de questi poveri ...«), što su sve prodali ili založili, da bi pronašli novac potreban im da njih plate. Ti su pak odreda ljudi, koji ne potpadaju uvrštavanju u popis obveznika veslača ni ždrebanju, jer su uglavnom stanovnici grada, kao đučandžije, »bottegieri«, nosači,[268] sluge i drugi takve vrste, kako rekoh, nepodvrgnuti popisu, koji su po vlastitoj volji priviknuti galiji, pa bi na mletačke galije rado pošli i za sam novac, što ga daje Vaša Prejasnost, kad se ne bi nadali, da će dobiti tri ili više puta toliko tim drugim putem ...«.[269]

Osuđivanje sistema zamjenjivanja galijota putem najma u izvještajima providura nije moglo dati Veneciji, koje je značaj kao vojno-pomorske sile sve više zapadao, poticaja, da traži i nađe nove načine i putove, da svoju ratnu mornaricu snabdije veslačima. Zadržavajući sistem uzimanja galijota obveznika po popisu morao se održati i takav način zamjenjivanja galijota. Unajmljivanje galijota od strane obveznika iždrebanih da pođu na galije nastavilo se i dalje. Tako je na primjer godine 1661. na Cresu od 12-torice popisanih obveznika iždrebanih za galijote veslače u idućoj godini bilo predano njih 10 rapskoj galiji, no od tih su petorica dali zamjenu.[270] Od creskih galijota predanih 1668. g. jedananaestorica su bili »cordati«, t. j. ugovorom i za plaću preuzeli su obavezu da pođu na galiju za drugoga.[271]

O sporazumu između iždrebanog obveznika galijota i onoga, koji se unajmljivao, da za novac pođe mjesto njega kao zamjena na galiju, sastavljao se obično ugovor, gdje je to bilo moguće u pismenoj formi kod samog notara ili lica ovlaštenog da vrši notarske poslove. Takvih ugovora sačuvalo nam se u arhivima, naročito među notarskim aktima, mnogih naših mjesta. U piranskom kartularu sačuvala se bilješka o takvu ugovoru od 2. listopada 1350. godine,[272] a u sudskom arhivu istog mjesta ugovor iz 1364.[273]

U prvoj notarskoj knjizi vrbničkog notara Ivana Stašića, koju je objavio R. Strohal, nalazi se jedna oporuka takva najmljenog galijota, iz koje se dadu izvesti bitni dijelovi sklopljenog ugovora o zamjenjivanju

[268] U tekstu: »bastaso«. Boerijev Dizionario del dialetto veneziano, Venezia 1856, ima »bastazo« i »bastagio« sa značenjem »Facchino impiegato al servizio delle Dogane e de Lazzaretti di sanità che dicesi anche Facchino; Portatore; Bagaglione.« Tome odgovara naš pojam nosača i lučkog radnika.

[269] Š. Ljubić, Commissiones et relationes venetae, tom III, MSHSM, vol. XI, str. 60.

[270] Svez. XXX: 137, list 951, arhiv općine Cres, DAR.

[271] Svez. XXX: 136, alegat uz list 864, arhiv općine Cres, DAR.

[272] Camillo de Franceschi, Chartularium piranense, AI, vol. XLVII, str. 228–9.

[273] O tom ugovoru bilo je već ranije govora. Luigi Morteani. Notizie storiche della città di Pirano, Trst, 1886., str. 159.

na galiji.[274] U drugoj notarskoj knjizi tog istog notara, koja dosada nije objavljena, nalazi se prema tvrdnji Rudolfa Strohala više ugovora ili »kordija« (prema tal. accordo – ugovor), kojima su imućniji krčki mladići, odnosno ljudi u prvoj polovici XVIII. stoljeća, kada ih je zapalo da podu na galiju, unajmljivali drugog čovjeka, da pođe mjesto njih i za taj mu posao plaćali 600–800 libara. Strohal kaže, da se najmitelj nazivao u ugovorima »principalom«, a najmljeni »njegovim galijotom«.[275]

Iz godine 1570. sačuvala su se u notarskoj knjizi labinskog notara Matije Lucijanića tri ugovora o unajmljivanju galijota veslača. Ti ugovori pokazuju neke osobine, zbog kojih treba da ih promotrimo.[276] U prvom ugovoru od 23. travnja 1570. kao ugovorna strana prema najmljenom galijotu ne pojavljuje se iždrebani obveznik galijot, već »glavar police« Mohor Franković. Isto je tako, vjerojatno, i u drugom ugovoru od 24. travnja iste godine Kristof Batilana »glavar« jedne takve police. To nam potvrđuje ranije rečeno, da su labinski pučani obveznici galijotske obaveze bili podijeljeni na police, kojih su glavari, još prije ždrebanja galijota, unajmljivali u ime cijele police za novac galijote veslače. Tek ukoliko ne bi mogli naći najamnog galijota, pristupali su ždrebanju unutar police.[277] Zbog toga se u tim labinskim slučajevima

[274] Godine 1646., možda na dan 8. travnja, kada je sastavljena i oporuka, obvezao se Stjepan Pohmijević, da pođe na galiju mjesto Ivana Volarića za »kordiju« od 590 libara. Pored 34 libre i 4 solda, isplaćene u gotovu, Volarić mu je u cijenu dao i jednu kuću, koja je bila unajmljena, i još razne zemlje. U otsutnosti Stjepanovoj trebao je njegov skrbnik da utjera preostali dio duga od »kordije«, o kojoj Stipan pravi raspored oporukom. R. Strohal, Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića, Zagreb, 1911, str. 157.

[275] R. Strohal, o. c., str. 6 i opširnije str. 197.

[276] Notarska knjiga notara Matije Lucijanića iz Labina od god. 1570. oštećena je na početku. Kako se ugovori nalaze na početnim listovima, to su i neka mjesta u njima nečitka.

Na listu 2 nalazi se ugovor od 23. travnja 1570. između Jakova Tartice, koji se unajmio za veslača galijota, »accordato per homo da remo«, Mohoru Frankoviću, glavaru jedne police, »capo d'una poliza«, za 20 dukata starog računanja. Od toga je Jakov odmah primio 10 dukata, a ostalih je 10 ostalo kod Mohora, koji će mu ih isplatiti po svršetku uredbog služenja na galiji bez sudske parnice. Ako bi mu se pak na tom putu nesrećom, od čega neka ga bog čuva, dogodilo neko zlo, tada neka Mohor isplati preostale novce njegovoj ženi ili nasljednicima. Jedna strana potvrđuje drugoj obaveze i obećanja s osiguranjem na svim sadašnjim i budućim dobrima.

Na poleđini istog lista nalazi se drugi ugovor od 24. travnja 1570. između Nikole Kosa i Kristofa Batilane. Zbog oštećenja vlagom dade se utvrditi samo to, da se Nikola Kos obvezao Batilani, da pođe za galijota na jednu od 12 galija Prejasne za cijenu od 16 dukata starog računanja.

Na listu 19 zabilježen je sadržaj ugovora između Franjice udove pok. Martina Zvančića, koja se pred svjedocima pogodila s Markom Budakovićem iz Sv. Vincenta, da joj bude galijot »accordato per il suo galioto«, namjesto Andrije Vitolovića iz Berma, galijota, koji je pobjegao (»galioto falido«) s galije »milostivog gospodina Antuna Bragadina«. Marko se pogodio za 8 dukata, od čega je odmah primio 4, a ostalo će primiti po raspremi galije (»al desarmar«). Marko daje Franjici osiguranje obvezujući i zalažući sva svoja dobra sadašnja i buduća. Ako bi slučajno umro na tom putu – sačuvaj bože – ostavlja sav svoj imetak svojoj braći Simonu i Petru.

[277] Cit. knjiga privilegija grada Labina, prijepis u DAR, list 65 t.

ne pojavljuje kao ugovorna strana obveznik galijot, već glavar police. U trećem ugovoru pregovarač je udovica Franjica pok. Martina Zvančića. Iz ugovora nije jasno, kako je došlo do toga, da ona unajmljuje galijota namjesto ranijega, također najmljenog, koji je pobjegao. Možda ona to čini zbog obaveze pok. muža.

U svim tim ugovorima nalazimo pored ugovarača, najmitelja i najmljenoga, još i imena dvaju svjedoka.[278] Obaveza, koju preuzima najmljeni galijot, najopširnije i najtočnije je određena u piranskom ugovoru. U labinskim ugovorima obaveza je određena općenito: »per galioto«, »per homo da remo« i bez oznake vremenskog trajanja. Najmljeni galijot obvezivao se svim svojim imanjem, da će pravilno izvršiti preuzetu obavezu. Kod sklapanja ugovora isplaćuje se uvijek samo polovica ili dio ugovorene cijene, najamnine, a ostatak se isplaćuje po izvršenoj službi. Svi ugovori sadržavaju karakterističnu klauzulu o tome, što da se učini s još neisplaćenim dijelom najamnine u slučaju smrti galijota.

Vrlo su karakteristični ugovori nađeni u arhivu oprtaljske općine. Oni sadržavaju jednu bitnu karakteristiku, koja ih odvaja od dosada spomenutih ugovora te vrste. Radi se o dva ugovora, u kojima je u prvom slučaju najmitelj jedna cijela općina, a u drugom slučaju čak dvije općine. Kad je 1646. godine koparski podest zatražio od Završja, da dade jednog galijota za mletačku mornaricu, pa se nitko nije javio kao dobrovoljac, određeno je razrezivanje »tanse«, t. j. takse, da bi tim putem dobivenim novcem kapetan Završja (predstavnik feudalca Contarinija) unajmio potrebnog galijota.[279] Drugi ugovor od 6. veljače 1647. sklapali su po odobrenju kapetana suci Oprtlja u ime oprtaljske i završke općine, koje su trebale da zajedno dadu jednog galijota.[280] Pored

[278] Izuzev ugovor u Piranu iz 1364. godine, gdje to nije vidljivo.

[279] Kapetan Završja našao je galijota u Oprtlju. O sporazumu s Antunom Škorjancem iz Draguća, koji se unajmljivao, sastavljen je ugovor dne 4. travnja 1646. kod oprtaljskog kancelara. Škorjanac se obvezao pred dva svjedoka, da će poći u službu na galije u ime općine Završje za cijenu od 110 dukata po 6 libara. 7. travnja isplatili su završki župan Antun Petrović i sudac Matija Klemenčić Antunu Škurijanu(!) svih 660 libara. Priznanicu na tih 660 libara sastavio je notar Stjepan Manzioli, tako da su u njoj rekapitulirani glavni dijelovi ugovora od dan ranije. Arhiv općine Završje Inv. br. 34, vol. III (1644–1647) bez paginacije, DAR. U istom kodeksu nalaze se u nastavku obračuni troškova za slanje tog galijota u Veneciju.

[280] Ugovor je u ovom slučaju napisao oprtaljski kancelar u svečanoj opširnoj formi. Na služenje za veslača (»per huomo da remo«) obvezao se Jakov Flego (vjerojatno iz Oprtlja) za cijenu od 150 dukata po 6 libara. K tome je dobivao jedan star mješavine bijelog žita, čim je bio proglašen sposobnim. O nastupu službe treba da bude obaviješten 3 dana unaprijed, da bi četvrtoga mogao biti spreman za put. Najmljeni se obvezivao naknaditi sve štete, koje bi nastale zbog njegova zakašnjavanja. Obećavao je također, da ne će tražiti nikakvih drugih troškova osim za plaćanje barke za njegov prijevoz u Veneciju. I jedna i druga strana obvezala se na izvršenje uvjeta pogodbe svom svojom imovinom: suci općinskom – a Jakov svojom.

Dne 26. veljače 1647. pravljen je obračun troškova za slanje tog galijota. Iznosili su ukupno 1004 libre i 10 soldi. Na svaku općinu otpala je polovica. Obračun je potpisao oprtaljski podest Alvise Barbaro i završki kapetan Sebastijan Baselli. Vidi, Inv. br. 34, vol. III (1644–1647) u arhivu općine Završje, DAR.

karakteristike, što se u tim ugovorima kao najmitelj pojavljuje cijela jedna javnopravna zajednica, općina ili više njih, značajno je također, da se u tim ugovorima cijela najamnina isplaćuje odmah i unaprijed.

U svim navedenim ugovorima izražena je težnja pojedinaca, grupe ili cijele općine, da izbjegnu jednoj teškoj, neugodnoj i vrlo opasnoj obavezi. U tu svrhu daju se veće ili manje količine materijalnih vrijednosti, prema tome da li je lakše ili teže naći galijota za zamjenu. Sigurno je, da je strah od polaska na galiju bio toliki, da se u plaćanju zamjenika pretjerivalo i činile takve žrtve, koje su najmitelja (»principala«) često dovodile na prosjački štap. Na Krku se polovicom XVI. stoljeća plaćalo za galijota 200 do 250 libara, kako navodi Girardo Maphei, *što je već tada predstavljalo cijeli imutak*, a polovicom XVII. stoljeća plaćalo se već 600 do 800 libara, kako tvrdi R. Strohal. Po tome valja zaključiti, da su se od galijotanja mogli spasiti samo oni obveznici, koji su bili imućniji. Primjer Ivana Volarića iz 1646. godine, koji je za zamjenu dao 590 libara, od čega gotovine samo 34 libre i 4 solda, a ostalo je dao sve u nekretninama, međutim, pokazuje, da se nije uvijek radilo o imućnima. Cijena galijota u Završju i Oprtlju bila je približno jednaka onoj na Krku. Međutim je u tim mjestima isplata bila kudikamo lakša, jer je teretila cijelu jednu odnosno dvije općine, a ne pojedinca.

Cijena galijota zavisila je osim toga i od okolnosti, da li se galijot tražio u bogatijem ili siromašnijem kraju. U Labinu bile su godine 1570. cijene galijotima od 8 do 20 dukata. U Sovinjaku je 1542. godine plaćeno za jednog galijota 18 dukata. Takve su bile cijene zamjenika još *dva stoljeća ranije u Piranu, kako nam je pokazano u jednom ranije* spomenutom ugovoru. Po tome postaje jasno, da se u siromašnijim krajevima manje plaćalo za galijota, jer je siromaštvo bilo veće i ponuda radne snage veća.

U kasnijim izvorima, naročito iz XVII. stoljeća, cijena, odnosno najamnina unajmljenog galijota ima poseban naziv. U već pomenutoj terminaciji iz 1629. godine Zorzi govori o »onima, koji su dobili dodatak, pa su pošli služiti na galiju za drugoga«, »... che toccorno *zonta*, che andarno servire per nome di altri ...«. To znači, da se u to vrijeme službeno nazivala »zonta«, t. j. dodatak, ona svota, koju je isplaćivao iždrebani obveznik galijot svom zamjeniku, da bi pošao služiti na galiju umjesto njega. To nam potvrđuje, na pr. i oporuka Stipana Pohmijevića iz Vrbnika od 8. travnja 1646. godine, u kojoj se kaže, da on ide »na *žuntu*«, t. j. da on ide da služi na galiji namjesto drugoga za »*dodatak*«, t. j. najamninu, i da želi učiniti »urdin«, t. j. nalog i raspored od te »svoje žunti«, t. j. dodatka ili najamnine. Međutim, u creskim izvorima pod nazivom »ordinaria *zonta*« razumijeva se nešto sasvim drugo. Pod tim se imenom tu razumijevala ona svota, što se davala sva-

kom iždrebanom galijotu obvezniku, koji je sam za sebe odlazio da služi na galiji, a o kojoj će biti još govora kasnije.[281]

Imena i prezimena najmljenih galijota, koje službeni mletački spisi zovu i »venali« i »zontaroli«,[282] u koliko se pojavljuju u našim izvorima, uglavnom su domaća. Takva su imena unajmljenih na Cresu. Galijot plaćenik, kog izvori spominju u Sovinjaku, rodom je iz Modruša, doseljenik, koji za dobivenu najamninu od 18 dukata kupuje kućicu i vinograd u želji, da se stalno naseli u Sovinjaku. U Vrbniku spomenuti najmljeni galijot Stipan Pohmijević došljak je iz Bribira. Svojim galijotstvom stječe nekretnine, kuću i polja u Vrbniku, i ako se kada vratio s galijotanja, postao je, vjerojatno, vrbanjski seljak.

Služba veslača na galijama nije pružala takve perspektive, da bi se čak i za vrlo veliku plaću moglo poći na nju bez strepnje. Neizvjesnost trajanja službe, često i do starosti, vrlo teški uvjeti života i rada na galiji, opasnosti od plovidbe morem, a još više opasnosti u bitkama i dr., sve to odbijalo je najmitelje galijota, principale, ali nije moglo privlačiti ni unajmljene, »zontarole«, makar gledali na to i kroz visoke iznose zarade stavljene im u izgled. Pored sveg ostalog ne smije se zaboraviti, da je položaj najmljenih galijota na galijama bio gori od položaja ostalih. Oni se naime prilikom otpuštanja skupina galijota s galija, što se obično događalo kod raspremanja galija, nisu uzimali u obzir, već su se ostavljali, da i dalje služe. Radije su otpuštani s galija oni, koji su kao obveznici došli po popisu i ždrijebu da služe na galiji sami za sebe. »Istina je, kako kaže providur Priuli u jednom svom izvještaju, da su i oni završili samilost s obzirom na to da služe dugo vremena i da su primili malu naknadu ...«[283]

Ma da je među onima, koji su se unajmljivali za novac ili kao zamjena za službu na galijama, bilo i takvih, koji su nastojali izrabiti priliku i tuđu nesreću, držim, da je tvrdnja krčkog providura Girarda Maphei, da su to izrabljivači i »krvopije« pretjerana. U većini slučajeva radilo se ipak o vrlo siromašnim seljacima, bezemljašima, često i došlja-

[281] To me je i navelo da učinim jednu pogrešku. Zbog toga moram mijenjati svoju primjedbu broj 47 u »Nekim sabiranjima i podavanjima na području Cresa i Osora pod Venecijom«. Jadranski zbornik, god. II, str. 320.

Pod »zontarolom« morao bi se, prema tome, razumijevati galijot, koji je za »Zontu«, t. j. dodatak, ili najamninu pošao da služi na galiju namjesto galijota-obveznika, iždrebanog iz skupine, skvadre, police, ili naprosto u ime cijele skupine, kao na pr. u Labinu. To što se najamni galijoti nazivaju u izvorima i »venali«, pripomoglo je tome, da padnem u pogrešku.

[282] Da li se možda kupovnim galijotima (»venali«) nazivaju svi za novac unajmljeni galijoti, a »zontarolima« samo oni, koje unajmljuju iždrebani obveznici ili skupine obveznika, nisam mogao zbog nedostatka podataka u izvorima utvrditi.

[283] Isti providur u nastavku tog pisma od 9. veljače 1668. g. kaže, da bi, doduše, ti isti morali, zbog dugog trajanja rata, vjerojatno služiti još jedamput, ali ovaj put za sebe. Pa ipak bi trebali oni, koji su ih najmili, da im dadu neku pomoć (»qualche aiuto«) za taj dugi i naporan posao (»molesto trauaglioso impiego«). Svez. XXX: 136, list 856 t.

cima, koji nisu ništa posjedovali, t. j. o onoj vrsti ljudi, koja je tražila bilo kakav način, još uvijek u granicama dopuštenog, da sebi namakne potrebna sredstva za život. Takvim bijednicima bez igdje ičega osim vlastite obitelji značile su takve prilike neku vrst lutrije u slučaju povratka s galije. Pojava unajmljivanja galijota plaćenika od strane obveznika galijotske obaveze kompleksna je. Strah od galije tjerao je jedne u bijedu, strah od bijede tjerao je druge na galiju.

7. U *izvorima nalazimo još jedan način pružanja zamjene* umjesto iždrebanog galijota obveznika, koji se po svojoj naravi mora zaista smatrati izvanrednim. To su slučajevi, u kojima su se umjesto galijota obveznika na galiju predavali »robovi«. Tako su godine 1668. predali suci Malog Lošinja 2 roba (»schiavi«), u zamjenu za dva galijota, što ih je trebala da dade ta općina.[284] Iduće 1669. godine, predan je da služi na galiji umjesto Matije Lazarića iz Sv. Jakova Nerezinskog jedan rob (»Schauo«).[285] Iste godine 9. veljače naredio je providur Dalmacije po zahtjevu Senata, da se s rapske i bračke galije uklone robovi (»li schiavi«).[286]

Nabrojeni primjeri daju naslutiti, da je to bila prilično raširena pojava. Ti su robovi (»schiavi«) bili po svoj prilici ratni zarobljenici, koje su sudionici vojnih pohoda na turski teritorij, Bosnu i Hercegovinu i dr., dovodili sa sobom i prodavali u Dalmaciji. Tu su priliku iskoristili iždrebani galijoti obveznici, koji su spasavajući se od svojih jada zaboravljali na tude. S time je u vezi zabrana prodavanja zarobljenika, koju je izdao generalni providur Dalmacije Leonardo Foscolo 5. studenog 1650. g. dakle, prije naprijed spomenutih slučajeva. On je naredio, da se zarobljeni Morlaci imadu predati mletačkoj vlasti uz naknadu od 20 dukata za svakog. da bi se upotrebili kao veslači na galijama.[287] Foscolov dukal bjelodano pokazuje, kako su se brzo zaboravljala naređenja providura, i to ne samo od strane podanika, već i od samih providura nasljednika.

8. Iždrebani obveznici galijoti, koji su odlučili da sami za sebe podu služiti na galije, u vrijeme, koje im je preostajalo do sastajanja i zajedničkog odlaska, pravili su pripreme za taj put.

Većina onih, koji su posjedovali kakvu nepokretnu ili pokretnu imovinu, odlazila je notaru, bio to svećenik ili drugo lice, kod koga bi u prisutnosti posebno zvanih svjedoka bila sastavljena oporuka. Galijot obveznik, koji se spremao na galiju, bio je poput čovjeka. koji se sprema s ovog svijeta. Istina je, da su se s galija ljudi i vraćali, ali je i vrlo velik broj bio onih, koji se zbog napora, bolesti i bojeva, pa i oluja,

[284] Svez. XXX: 136, list 883, arhiv općine Cres. DAR.

[285] O. c., list 894, (21. ožujka 1669.).

[286] O. c., list 855. (8. veljače 1669.).

[287] Knjiga providura Leonarda Foscola II, list 94 t., DAZ.

nisu vraćali. A tko će se vratiti, nije se znalo na polasku.[288] Zato je pravljenje oporuke značilo opravdanu opreznost, iako vrlo neugodnu, jer je činila galijotov polazak još težim i žalosnijim.

Neki obveznici galijoti nisu tako pesimistično gledali na svoj polazak. Za nekretnine, koje su ostavljali, nisu pravili oporuke, već su ih posebnim ugovorom ostavljali na obrađivanje nekom susjedu ili znancu, da *ne bi bile puštene »in baredo et pustota«*, t. j. da *ne bi opustjele*.[289] Neki su za sve svoje poslove, pa i za upravljanje njihovom imovinom, »ne bona absque gubernio relinquere«, t. j. da ne bi imovina ostala bez uprave za vrijeme njihova izbivanja na galijama, imenovali generalne punomoćnike pred notarom.[290]

9. Zbog malobrojnih i nesuvislih podataka u izvorima nemoguće je bez zalaženja u nagađanje potpuno odgovoriti na pitanje, u kojoj su mjeri i dokle stanovnici istarskih i dalmatinskih komuna podnosili troškove naoružavanja galija i ratnih brodova ili troškove za galijote obveznike, koje su slali na mletačke galije. Troškovi, koji su dolazili u obzir kod naoružavanja dovršenih ratnih brodova, da ne govorimo o troškovima uzdržavanja vlastitih brodova, sastojali su se vjerojatno od troškova za hranu posade i troškova za plaću ili novčanu naknadu ukrcanim članovima posade, od zapovjednika do galijota veslača. Troškovi pak u vezi sa slanjem galijota obveznika na mletačke galije mora da su se sastojali u nekoj naknadi u novcu, koja se davala galijotima veslačima.

Za vrijeme, dok navedena mjesta u Istri i Dalmaciji još nisu bila politički pripojena Veneciji, kada se pomaganje mletačke mornarice vršilo još na temelju ugovora, jasno je, da su tada troškovi za to, u novcu ili naturi, padali na njih, kao relativno samostalne političke i ekonomske jedinice. U izvorima nema nikakvih podataka o tome, kako su se u to vrijeme pokrivali ti troškovi.

U razdoblju poslije podvrgnuća tih mjesta pod mletačku vlast odgovor na postavljeno pitanje mora izvršiti neku diferencijaciju slučajeva. Sva su se naoružavanja i opremanja brodova sa strane pojedinih mjesta pod vlašću Venecije u Istri i Dalmaciji mogla vršiti samo po njenu odo-

[288] »... ima pojt na galiju, a ne zna ako mu se primiri smart na rečenom puti .... R. Strohal, Zapisnici vrbničkog notara iz god. 1644. i 1645. Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva, Zagreb 1910., str. 157–8; zatim kod R. Strohala, Glagolska notarska knjiga n. Ivana Stašića, Zagreb, 1911., str. 157.

Takvih oporuka ima i u cit. notarskoj knjizi labinskog notara Matije Lucijanića (1570–1), a našlo bi ih se i kod drugih notara.

[289] Takav je ugovor sastavio 24. svibnja 1575. Zvane Butorić Labinjanin, koji je odlazio na galije, s Antunom Kerpacom. Kerpac je obećao marljivo obrađivati vinograd Butoričev i zato zadržati polovicu uroda, a po povratku Butoričevu vratiti mu ga. Notarska knjiga M. Lucijanića, vol. V, arhiva gr. Labina, DAR.

[290] Takvu punomoć dao je zabilježiti August Visković u Labinu 24. travnja 1570. godine. On je ovlastio brata Ivana i Franju Josipića, da ga, dok bude u službi na galiji, zastupaju u svim sporovima, »a naročito u pobiranju plodova vinograda i zemalja, koje pripadaju istom Augustu«. Cit. notarska knjiga Matije Lucijanića, vol. V, Arhiv grada Labina, DAR.

brenju. Protivan postupak smatran je od nje povredom mletačkog suvereniteta nad »zaljevom«. Logično je zbog toga, da se takvo odobrenje moglo dobiti, ukoliko je konkretno naoružanje pružalo Veneciji bar posrednu korist. Cresani i Osorani, a tako i druga mjesta, naročito na otocima Dalmacije, morali su da sami podnose troškove uzdržavanja ratnog broda i ljudi na njemu, koji je upotrebljavan za obranu od gusara i pljačkaša. Jednako su na njih padali i troškovi za manje brodove, koji su proganjali kontraband.

Kod naoružavanja galija po naredbama vrhovnih mletačkih magistrata čini se, da se tokom vremena stala praviti razlika između redovitih i izvanrednih naoružavanja. Pod redovitim se razumijevalo naoružavanje u slučajevima, kada se Venecija nalazila u stanju rata. Takvo naoružavanje odnosno sudjelovanje u njemu smatralo se podaničkom obavezom komuna, koje su bile pod mletačkom vlašću. Zbog toga je, sudeći prema izvorima iz XV. stoljeća, trošak naoružavanja za takve slučajeve u Dalmaciji uvijek padao na teret komuna. U mnogim su komunama taj teret na početku, kako je pokazano ranije, snosili zajedno i pučani i plemići, ali je kasnije, naročito poslije 1481. g. sav svaljen na leđa pučana.

U slučajevima, kada su istarske i dalmatinske komune davale prema dobivenim nalozima samo određeni broj galijota za mletačke galije, tada su, ukoliko je to bilo u povodu ili za vrijeme rata, same podnosile pored samog davanja galijota i trošak u novcu, koji je predstavljao neku naknadu galijotu. Na galiji mu je dalju plaću, kako se čini, isplaćivala mletačka vojna blagajna. Takvo postupanje potvrđuju slučajevi davanja galijota od strane Labina u XVI. i Oprtlja u XVII. stoljeću.

U svim ostalim slučajevima naređena naoružavanja od strane Venecije, kad ona nije bila u ratu, smatrala su se izvanrednima. U takvim su se slučajevima opremanja galija galijotima obveznicima, t. j. na temelju popisa, vršila samo izuzetno, kada Venecija nije mogla do njih doći drugim načinom, najmom plaćenika i sl. Iz toga se dade naslutiti, da je troškove takvih naoružavanja snosila sama Venecija.

Međutim, tokom XVI. i XVII. stoljeća stala se gubiti ta razlika u karakteru naoružavanja vjerojatno pod utjecajem silnih priprema za rat, koje su se vršile naročito u drugoj polovici XVI. stoljeća. Čini se, da je otada Venecija preuzela na sebe plaćanje troškova naoružavanja galija i u vrijeme rata za neke, vjerojatno najsiromašnije komune. U izvorima Cresko-osorske komune, na primjer, više ne nalazimo podataka o tome, da bi troškove naoružanja broda ili galije u slučaju rata podnosila komuna, u stvari pučani u njoj. Suprotno tome Brač i Hvar su se još 1685. godine tužili, da su u toku 1684. g. njihove komune potrošile za naoružavanje galije preko 30.000 reala.[291]

[291] Alacevich, Tabularium, Vol. I, str. 114.
Real je vrst španjolskog novca, vrijednosti 1/20 pijastre, a pijastra je srebrn novac vrijednosti sedam libara; prema P. Fanfani, Vocabolario della lingua italiana, Firenze 1865., str. 1238 i 1125. Prema tome bi, s obzirom na to, da je libra imala 20 solada, 30.000 reala predstavljalo 10.500 libara.

U pogledu *načina prikupljanja* novčanih sredstava potrebnih za pokriće troškova naoružavanja brodova ili samo za pokriće naknade, što se isplaćivala galijotima obveznicima, koliko nam dopuštaju prosuditi izvori, valja zaključiti, da je bio uglavnom svagdje jednak. Potreban se novac prikupljao sabiranjem podavanja, tzv. »coltom« ili »collectom« od svih pučana, kada je u krajnjem ishodu borbe između pučana i plemića taj teret pao na njih.

Prema tome nije u istarskim i dalmatinskim komunama zavedeń isti način plaćanja galijota obveznika kao u Veneciji. U Veneciji je općina kroz prva tri mjeseca služenja galijota obveznika podnosila samo manji dio novčane naknade, koja se davala galijotu, a njen veći dio padao je *na same članove skupina, duodena, iz kojih su se galijoti ždrijebali.* Po proteku tri mjeseca sav izdatak za naknadu galijotima obveznicima teretio je mletačku blagajnu. Mletački su vrhovni magistrati početkom XIV. stoljeća naredili Pagu, a vjerojatno i drugim dalmatinskim komunama, da u pogledu određivanja galijota obveznika i njihova plaćanja postupi na jednak način, kako se to radilo u Veneciji. Međutim, u našim siromašnim komunama nije bilo moguće provesti takav način plaćanja galijota, jer je siromaštvo pučana i distriktualaca bilo i suviše veliko, a da bi se taj trošak mogao prebaciti na svega nekoliko njih. Zbog toga je kao način namicanja sredstava za plaćanje galijota obveznika uveden tada općenito uobičajeni način, t. j. sabiranje nekog podavanja od svih pučana, kad je na njih same pala ta obaveza.[292]

Još je jedamput pokušano, da se članovima skupina, polica ili skvadra nametne plaćanje neke svote za njihove drugove, koji su ždrijebani i odlaze na galije. Učinio je to providur Zorzi u poznatoj već terminaciji od 1629. godine. On je odredio, da članovi skupina imadu da isplate ždrijebanom galijotu obvezniku prije polaska na galiju svaki po 2 dukata kao »dar« (»donatiuo«).[293] Nedugo poslije izdavanja te terminacije, t. j. polovicom XVII. stoljeća skupljao se na Cresu i Osoru za galijote obveznike, koji su bili ždrijebani neki iznos ili su ga i sami skupljali.[294] U dostupnim izvorima nema traga o sakupljanju tog ďara od članova skupina, već samo vijesti o uobičajenim »collectama«, koje su opće za sve pučane. Prema tome dalo bi se zaključiti, da se i taj dar pretvorio u opće podavanje pučana. Svaki član skupine nije mogao pribaviti dva dukata. Tek su svi pučani zajedno uspijevali skupiti svotu, koja je otprilike odgovarala onome, što su morali dati ždrijebanom galijotu, koji je odlazio na galiju.

[292] D. Klen, Neka sabiranja i podavanja na području Cresa i Osora pod Venecijom, Jadranski zbornik, god. II, 1957., str. 313 i sl.

[293] Sam naziv »dar« upućuje na to, da komune u to vrijeme nisu više podnosile teret plaćanja galijota obveznika, izuzev ovaj »dar«, koji je u stvari iznosio koliko prijašnja naknada.

[294] Knjiga uprave pučkih deputata u Osoru naziva iznos, koji se isplaćuje galijotu obvezniku »zonta«, što je očito pogrešno. Značenje tog naziva u službenoj tadašnjoj terminologiji objašnjeno je ranije.

U izvorima XVII. stoljeća ne nalazimo više podataka, da bi teret isplaćivanja naknada galijotima obveznicima prigodom odlaska na galije padao na komunu, odnosno na pučane u njoj. Mjesto toga ostala je obaveza davanja »dara«, koji je ustvari bio gotovo jednake veličine kao i ranija obaveza naknade.

Golemu težinu novčanog tereta, koji je kroz stoljeća tištao pučane u istarskim i dalmatinskim komunama, pokazuju brojne pritužbe i žalbenja pučana, o kojima je ranije bilo govora. Bračka i hvarska komuna su u jednoj jedinoj godini izdale preko 10.000 libara u tu svrhu. Creskoosorska komuna davala je prigodom naoružavanja galije 102 galijota. Kako je plaća mletačkog galijota početkom XVI. stoljeća iznosila oko 8 libara,[295] to je mjesečni izdatak cresko-osorske komune, t. j. pučana, iznosio oko 800 libara ili godišnje skoro 10.000. Nije čudo stoga, da su se komune, odnosno pučani nastojali da riješe čak i onih brodova i njihova naoružavanja, koji su branili sigurnost otoka od gusara. Ni teret obaveznog »dara«, koji je, kako se čini, na kraju jedini ostao, nije predstavljao tako beznačajan teret. Prema knjizi osorskih deputata on je za tu ekonomski vrlo slabu općinu iznosio najedamput i do 1000 libara, a to nije bila neznatna svota.

10. Svakako jedna od najneugodnijih činjenica u služenju galijota obveznika na mletačkim galijama bilo je pitanje vremenskog trajanja samog služenja. U najstarije vrijeme, kada su na temelju spomenutih posebnih ugovora pojedina mjesta u Istri i Dalmaciji opremala ratne brodove, vrijeme trajanja služenja bilo je određeno samim trajanjem pomorske vojne kampanje, koju je vodila mletačka armada, a u čiju su pomoć i dolazili brodovi iz navedenih mjesta. Ta je okolnost izrijekom isticana u ugovorima – što se i vidi – ukoliko su sačuvani u potpunom obliku.

Međutim, kasnije kad su istarska i dalmatinska mjesta došla pod vlast Venecije, nastupila je u tom pogledu promjena. Venecija nije bila više ničim vezana da vrati galije, koje su bile naoružale istarske i dalmatinske komune odmah poslije svršetka vojne kampanje. Osim toga su se pomorski ratovi i spremanja za njih sve to više produžavali. Zbog svega toga je služenje galijota obveznika na galijama postajalo praktički neograničeno. U izvorima ima primjera, od kojih sam neke već istakao, da su pojedinci galijoti obveznici ili njihovi zamjenici služili kao veslači na galijama deset,[296] trinaest, pa i trideset godina.

[295] Prema odluci Vijeća umoljenih od 1. ožujka 1519. godine plaća običnog galijota na galiji iznosila je kroz prva četiri mjeseca 8 libara, a poslije tog vremena svega 6 libara. J. J. Hanel, Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558), Zagreb 1877, str. 250.

[296] G. Vesnaver u Indice delle carte di Raspo (provincia dell'Istria, 1892., str. 28) zabilježio nam je jedan interesantan slučaj. On je regestirao nešto opširnije spis o procesu Nikole iz Modruša, galijota, koji se vratio s galija, protiv skrbnika pok. majke Urše. Nikola je zajedno sa svojim bratom Petrom doselio u Sovinjak, bježeći ispred Turaka, koji su im oteli roditelje. Kad je Sovinjak 1542. trebao poslati na

Čini se, da se misao o mogućnosti smjenjivanja grupa obveznika novima, tako da bi svi služili relativno kraće vrijeme, rodila prilično kasno, ili nam se o tome sačuvalo malo vijesti u izvorima. Prve vijesti u raspoloživim izvorima o takvu postupanju odnose se tek na polovicu XVII. stoljeća. Vijeće umoljenih, potaknuto molbama galijota obveznika, koji već trinaest godina služe na rapskoj galiji, izdalo je 28. veljače 1659. g. nalog generalnom prividuru u Dalmaciji, da radi olakšanja tim ljudima otoci Cres, Krk i Rab, s kojih se otoka ta galija naoružavala, treba da dadu godišnje po 50 ljudi u zamjenu (»in cambio«) za isto toliki broj, koji će se otpustiti s galije. Određivanje konkretnog otpuštanja s galije prepustilo je vijeće prividuru, no stime, da ne otpusti one, koji služe umjesto drugoga za plaću. Izvršavanjem te odluke trebalo je započeti po prestanku kampanje, koja je bila u toku.[297]

Prema podacima u creskim izvorima zamjene u skladu s navedenom odlukom Vijeća umoljenih vršene su tek u toku godine 1661.[298] Takve su se zamjene vršile i tokom kasnijeg vremena. Prema vijestima o tome iz 1669. godine, posljednjima te vrste na Cresu, vidi se, da je svaki galijot obveznik iždreban za zamjenu u spiskovima točno određivan, koga treba da zamijeni. Svako je selo davalo zamjenu za galijota iz svog sela.[299] Sigurno se zbog toga ždrebanje galijota dosta zavlačilo i otežavalo. Pogotovu, ako se uzme u obzir, da su ta ista mjesta tom istom zgodom morala davati odnosno ždrebati određeni broj galijota »za pojačanje« momčadi »rapske galije«, »per rinforzo«, a isto tako i izvlačiti odnosno ždrebati nove galijote za nadoknadu onih, koji su pobjegli s galije. Ždrebanje za odbjegle vršilo se također poimence: za svakog odbjeglog galijota moralo je dati zamjenu njegovo selo. Tako je za Franju Cicarića iz Belog morao da Beli dâ drugog galijota, a taj je bio Franjo Škarpin.[300]

U izvorima ostalih mjesta u Dalmaciji, koji su stajali za tu svrhu na raspolaganju, nema vijesti za druge slične primjere zamjenjivanja galijota radi olakšanja služenja na galijama. Čini se, da je to bio osamljen

galije jednog galijota, otišao je Nikola za primljenih 18 dukata. Za taj novac kupio je jednu kuću i vinograd. Dok je Nikola služio na galiji, umro je njegov brat Petar ostavivši djecu i udovicu. U to vrijeme pronašla je njihovo boravište njihova majka, koju su oslobodili od Turaka. Ona je preuzela brigu nad unucima, jer se nevjesta ponovo udala. Prigodom smrti ostavila je mati Nikolina sve ono, što je bilo kupljeno Nikolinim novcem unucima. Kad se Nikola nakon deset godina služenja na galijama vratio, morao je voditi sudski proces, da bi dobio natrag ono, za što je deset godina galijotao.

[297] Svez. XXX-136, str. 868, arhiv općine Cres, DAR.

[298] Svez. XXX-137, str. 905, arhiv općine Cres, DAR.

[299] Tako je tom zgodom Cres davao u zamjenu za Ludovika Negrina Saborčića Nikolu: Beli za Zorzi Kijakića Dominika Ivičevića, a za Zvanu Crničevića Franju Kirinčića. Osor, Sv. Jakov i Nerezine davali su za Gašpara Čilce kao zamjenu Gašpara Ivaninića, za Luku Račića Zvanu Ciplu, za Gašpara Bosmetića Nikolu Darića zvanog Ruše i za Nikolu Baničića Matiju Gurasića. Vidi svez. XXX-136, list 898 t., arhiv općine Cres, DAR.

[300] Svez. XXX-136, str. 868, arhiv općine Cres, DAR.

slučaj, prema kojemu je izuzetno postupljeno u slučaju rapske galije, koju su naoružavali Cres, Krk i Rab.

Ni u istarskim izvorima nema vijesti o takvim slučajevima zamjenjivanja galijota. Tamo se, međutim, s obzirom na vrlo rašireni sistem zamjenjivanja putem unajmljivanja galijota za plaću postupalo vjerojatno prema gore navedenoj odluci Vijeća umoljenih, prema kojoj takve galijote, inače zvane »zontaroli«, nije trebalo uopće smjenjivati.

Prema tome je vrijeme služenja na galijama za galijote obveznike izdrebane ili unajmljene zamjenike ostajalo, izuzev izvanredne slučajeve, neodređeno. Gledajući s tog gledišta oni su se, ma da slobodni, morali osjećati gore od svake druge vrste galijota, pa čak i galijota kažnjenika, kad su ti uvedeni na galije. Galijotima po kazni bilo je naime vrijeme služenja na galiji određeno presudom. Istina je, da se tom vremenu dodavalo i vrijeme potrebno, da takav galijot odradi troškove u vezi s donošenjem presude, zatim s njegovim čuvanjem i dopremanjem na galiju i napokon za štete počinjene na galiji – ali se u krajnjoj liniji čak i sve to dalo vremenski izračunati i, što je najvažnije, sagledati kraj galijotanja. Za sve galijote obveznike nije postojala takva perspektiva. Njima nije preostajalo drugo nego čekati na razoružanje galije (»desarmar«). Takvo razoružavanje vršilo se obično pred zimu. Bilo je naime uobičajeno, da se zbog vremenskih neprilika, koje često vladaju zimi na moru, mornarica stavi u zimovnik. Tom su se zgodom smanjivale na galijama posade ili sasvim otpuštali svi galijoti.[301] No i u tom je slučaju ostajalo neizvjesno, ne će li dio veslača biti prebačen na druge galije.

11. Postojala je još jedna mogućnost dokrajčivanja galijotanja. Ta je međutim, bila nasilna, protivpropisna i zato prilično neugodna i nesigurna. Bilo je to bježanje s galije. Među kaznenim propisima mletačkih kriviČnih zakona (»Leggi Criminali«) nema predviđene kazne za bježanje s galija. Kazna za bježanje iz vojske za ostale vojnike (»soldati«) iznosila je 3 godine služenja na galiji, a u slučaju nesposobnosti za veslanje na galijama ta se kazna zamjenjivala rezanjem nosa i ušiju. Sigurno kazna za galijote bjegunce nije bila blaža od te. Pa ipak su bježanja s mletačkih galija bila neobično brojna, a često i masovna. Nije im smetalo ni to, da su mletačke vlasti u takvim slučajevima ispostavljale naloge za najpomnija traženja uz lične opise, i da su alarmirale obično sve svoje regente, knezove, rektore, podeste, kapetane i providure u gradovima i pokrajinama, koje su potpadale pod Veneciju. To dokazuje bez ikakve sumnje, da je život galijota na galijama morao biti strašan.

Godine 1533. pobjeglo je s galije Morosini[302] 60 galijota, koji su svi bili iz Istre. Bilo je naređeno koparskom kapetanu, da ih u slučaju hvatanja prisili, da se ukrcaju na galiju Contarini, koja je upravo dolazila

[301] »... Mornarica zimi nije plovila. Od rujna do travnja more je bilo zatvoreno, a brodovi i galije su zimovali ...«, A. V. de Vecchj, Storia generale della marina militare. Livorno 1895., vol. I. str. 136.

[302] U službenoj prepisci galije su se redovito nazivale po imenu zapovjednika, suprakomita.

u Kopar. Ukoliko mu to ne bi uspjelo, trebale su općine, odakle su bili odbjegli galijoti, da dadu zamjenu s pravom regresa protiv odbjeglih.[303]

Godine 1540. pobunili su se galijoti na galiji Antuna Mora i pobjegli s nje. Senat je izdao nalog koparskom kapetanu, da ih pozove, da se povrate na brod, naročito vođe bune, jer će ih inače kazniti izgonom iz svih mjesta republike; ako budu uhvaćeni, bit će vješani.[304] Godine 1572. pobjegli su s velikih galija (»galee grosse«) brojni galijoti i raštrkali se po mjestima Istre i Dalmacije.[305]

Ma da je bježanja galijota bilo i prije i poslije, ipak se vjerojatno – najspektakularnijim događajem te vrste može smatrati pobuna i bježanje galijota s galije Loredana 1. svibnja 1605. godine. Tog je dana doplovila iz Venecije u Kopar na putu za Levant galija Antuna Loredana. Ona je bila nakrcana raznom robom, koju je trebala putem predati drugim galijama, a prenosila je i znatnu količinu novca. U Kopru se zaustavila, da ukrca samo nekoliko kažnjenika galijota. Kad je suprakomit Loredan pošao s plemićima, koji su bili na galiji, u crkvu na misu, pobunio se jedan dio posade i naoružan pobio na brodu preostale oficire (»aguzina«[306]) i ostale »scapole«,[307] koji se nisu stigli baciti u more. Buntovnici su zatim s oružjem prisilili ostale galijote, da prionu uz vesla, pa je galija na očigled cijelog Kopra, koji je istrčao da vidi jedinstven prizor, otplovila svom brzinom prema Trstu. Suprakomit Antun Loredan i njegov otac, koji je u to vrijeme bio koparski kapetan, pošli

[302] Senato mare, 31. srpnja 1533., AI, vol. IX, str. 116.

[304] O. c., str. 124, (13. svibanj 1540.).

[305] O. c., AI, vol. XI, str. 39–40 (31. siječnja 1572. i 2. ožujka 1572.).

[306] »Aguzino« je bio na galijama nadglednik galijota veslača. Na većim galijama imao je pomoćnike. Brinuo se za to, da galijoti dobro veslaju; imao je bič.

[307] Pojam »scapolo«, tumači se obično kao »veslač slobodnjak«. Tako na pr. i P. Molmenti, Sebastian Venier e la battaglia di Lepanto, Firenze 1899, str. 286, primj. 2, kaže tumačeći taj pojam »scapolo vale rematore libero; in opposizione a forzato«. Međutim mnoga mjesta u izvorima pokazuju, da se termin »scapolo« upotrebljava *ne mjesto* veslača slobodnjaka već uz njega t. j. pored pojma veslača galijota slobodnjaka, pa bi prema tome sadržaj njegove funkcije morao biti drugi, a ne onaj, koji označava P. Molmenti i drugi. U »Ordinamento della navigatione delle galere,« odnosno »Pel buon governo delle galere e disciplina delle ciurme«, koji je izdao generalni providur Dalmacije Leonardo Foscolo (1646–1650), govori se na pr. »Li scapoli, o soldati, che saranno di guardia ...«, a malo zatim: »... Li Scrivani che someistrano monitione *tanto a scapoli, quanto a bombardieri* ...«. Prema tom nazivanju Foscolovu, u čiju kompetentnost se ne može sumnjati, termin »scapolo« označava vojnika na galiji, ev. naoružanog vatrenim oružjem manjeg kalibra za razliku od »bombardiera«. Vidi toč. 10 i 11 cit. Foscolova naređenja u knjizi II, njegove uprave u DAZ.

Točnost takva značenja termina »scapolo« potvrđuje i dukal, što ga je izdao Franjo Donato dužd, 25. svibnja 1552. godine. U njemu naređuje osvježenje novim ljudima, koje treba izvršiti na četiri brigantina, vrsta brzih brodova na vesla. On određuje, da se na svaki brigantin dodaju po četiri »scapola«, »agiungerete quattro scapoli per cadauno delli quattro bregantini« i udvostruči vesla na svakoj klupi, »... facendo anco radopiar li remi per ciascun banco«. Zatim određuje, da bi olakšao skupljanje »scapola« i veslača, »accio che possiate ritrovar *homini cosi scapoli come da remo*«, da im obeća providur za »*scapole*« *plaću od 12 libara, a za veslače od 10 libara* mjesečno kroz cijelo vrijeme službe. Vidi, Libro III di Ducali e Terminazioni dell'anno 1547–1566. list 9 t., DAZ.

su u potjeru za bjeguncima i uspjeli pronaći napuštenu galiju kod Sv. Ivana Devinjskoga. Galiju, na kojoj je ostalo svega 12 galijota kažnjenika i tri slobodnjaka, vratili su u Kopar, ustanovivši, da su odbjegli zbog neznanja uzeli samo neznatan dio novca, a sve su drugo ostavili. Svi ostali napustili su brod pod zastavom i krenuli u Trst. Trščani su ih primili lijepo, ali su im oduzeli sve, što su na galiji ukrali, a njih pustili da krenu prema Ljubljani. Od svih tih galijota, oko stotinu na broj, uhvaćen je svega jedan, koji je pošao kući pod Motovunj.[308]

Svi odbjegli galijoti, obveznici, plaćenici ili kažnjenici, nastojali su, da se dokopaju austrijskog područja, na kojem su uživali pravo azila zbog toga, što su mletačko-austrijski odnosi bili uvijek ponešto zategnuti.[309] Međutim, kada je tokom vremena došlo do potpunog smirenja u tim odnosima, koparski je kapetan sklopio s pazinskim kapetanom sporazum 1744. godine, prema kojemu su odbjegli galijoti nađeni na području pazinske grofovije vraćeni Mlečanima. Pazinski je kapetan za svakog vraćenog galijota dobivao posebnu nagradu.[310]

Prikazani ili spomenuti slučajevi bježanja galijota veslača svih vrsta s mletačkih galija predstavljaju, naravno, samo nekoliko odabranih primjera.

VI. GALIJOTI PO KAZNI (GALIJOTI KAŽNJENICI)

Dosadašnje razmatranje obuhvatilo je dva razdoblja u odnosima između istro-romanskih gradova i Venecije u pogledu davanja galija i galijota. U prvom je Venecija silom i ugovorima prisiljavala gradove i komune u Istri i Dalmaciji, koji državopravno stoje još pod drugim gospodarima, da joj daju brodove i ljude u njenim vojno-pomorskim ratovanjima. U drugom, moraju joj ti isti gradovi i komune, kada su konačno pali pod njenu vlast, da isto tako, ukoliko još mogu, daju brodove i galijote veslače, sada u mnogo širem opsegu, jer su njeni podanici.

Pored prikazane pojave davanja galijota na temelju opće podaničke dužnosti treba staviti još jednu, koja se sastojala u tom, da su stanovnici Istre i Dalmacije pod Venecijom morali odlaziti na galije i kao osuđenici njenih sudskih organa. I u tom slučaju su se oni kao podanici morali pokoravati raznim kriminalnim zakonima, u kojima su bile predviđene razne vrste kazni. Jedna od tih kazni sastojala se u oduzimanju slobode kroz određeno vrijeme i veslanju na galijama s okovima na nogama. Galijoti obveznici, koje smo dosada razmatrali, odlazili su na ga-

[308] Dispacci del podestà e capitano di Capodistria, AI, vol. XXIX, str. 8–9–51; Senato mare, AI, vol. XII, 4., 7., 17. i 27. svibnja i 11. rujna 1605.

[309] Zato nije ništa neobično, da nalazimo u austrijskim primorskim mjestima, na pr. u Trstu i na Rijeci, ljude, koji uz svoje ime nose i nadimak »galijoto«. To su, po svoj prilici, dezerteri od galijotske obaveze s mletačkog područja.

[310] Vidi Relazioni dei podestà e capitani di Capodistria, AI, vol. X, str. 65–6.

liju sloboćni i na njoj se obično slobodno kretali, a kažnjenici su bili lišeni slobode i na galiji okovani veslali.[311]

1. Do upotrebljavanja kažnjenika na galijama za veslanje došlo je tokom XVI. stoljeća. Čini se, da je misao da se prestupnici protiv tadašnjeg reda i poretka kazne veslanjem na galijama umjesto drugim kaznama, pala na pamet caru Karlu V, ili njegovim savjetnicima. Tu je misao proveo u djelo najprije u holandskim krajevima. Odatle se raširila kod svih onodobnih pomorskih država, koje su imale svoju ratnu mornaricu.[312] U naše je krajeve ta pojava došla preko Venecije.

Prvi propis o kažnjavanju veslanjem u okovima na galiji donijelo je mletačko Vijeće desetorice 30. ožujka 1541. godine. Taj se propis odnosio isključivo na Veneciju kao grad. Njime se htjelo utjecati na smanjenje broja kriminalnih izgreda, koji su se završavali ranjavanjima i ubijanjima, kakvih je u Veneciji bilo u to vrijeme sve više. Odredba je, vjerojatno kao prva te vrste, donijeta vrlo oprezno. Kazna veslanja uvedena je samo supletorno, ako kažnjeni nije imao sredstava da plati globu, na koju je bio osuđen. Kaznena odredba glasila je: »Neka budu zatvoreni na galiji kroz pet godina uz veslo i s okovima na nogama umjesto navedene novčane kazne, i bez ikakve plaće«, »... siano confinati in Galea per anni cinque al Remo con li ferri alli piedi in loco della ditta taglia, senza alcuna pagha ...«. Vremenski je kazna bila ograničena na pet godina, no u slučaju bijega s galije kazna se podvostručavala, a kod ponovljenog bježanja protezala do kraja života kažnjenog.[313] U toj prvoj odredbi te vrste nije bilo riječi o ograničenju primjene tog oblika kažnjavanja samo na pučane. Čini se, da je efekt tog propisa bio vrlo velik, jer Venecija odlučuje već u toku 1542. godine naoružati dvije galije s veslačima kažnjenicima.[314] Činilo se, kao da je konačno otkriven način, kako da se mletačke galije snabdiju potrebnim veslačima. Trebalo je samo iskustvo stečeno uvođenjem te vrste kazne u Veneciji prenijeti i na ostalo područje komuna i građova pod vlašću Venecije.

25. ožujka 1545. godine donijelo je Vijeće umoljenih posebnu odluku,[315] koja je bila upućena svim mletačkim rektorima na moru i kopnu

[311] Slobodni galijoti obveznici ili plaćenici upotrebljavali su se obično u borbama i za sudjelovanje u borbi oružjem. Kažnjenici su se vrlo rijetko, u stanju krajnje nužde, oslobađali za tu svrhu.

U Rječniku hrvatskog ili srpskog jezika, JAZU, dio III, Zagreb, 1887–1891, str. 95, P. Budmani pogrešno tumači pojam galijota i galije. Na galijama bili su okovani samo galijoti kažnjenici, a ne ostali, kao na pr. obveznici i plaćenici. Isto tako nije svaka galija bila mjesto za »pedepsu«, već je to bila samo za kažnjenike.

[312] A. Pertile, Storia del diritto italiano, vol. V, Padova, 1876, str. 308.

[313] Leggi Criminali del serenissimo Dominio Veneto, Venecija, 1751., str. 37 t. i 38 r. Poslije te prve odredbe slijedio je cijeli niz odluka u mletačkom izdavanju kriminalnih odredaba, u kojima se predvidala pored drugih kazna i kazna služenja na galiji u okovima. U kasnijim odredbama plemići su izuzeti od takve vrste kazne, pa su mjesto toga mogli biti osuđivani na konfinaciju, a izuzetno i na zatvor.

[314] Commissione al Podesta di Umago, AI, vol. IX, str. 50.

[315] Po podacima u izvorima, međutim, izlazi, da je ovlast takva sadržaja bila dana mletačkim regentima u Istri još 1542. godine, doduše, ne od Vijeća umoljenih, već od samog dužda. Dukalom od 12. listopada 1542., bio je upozoren raščporski kapetan

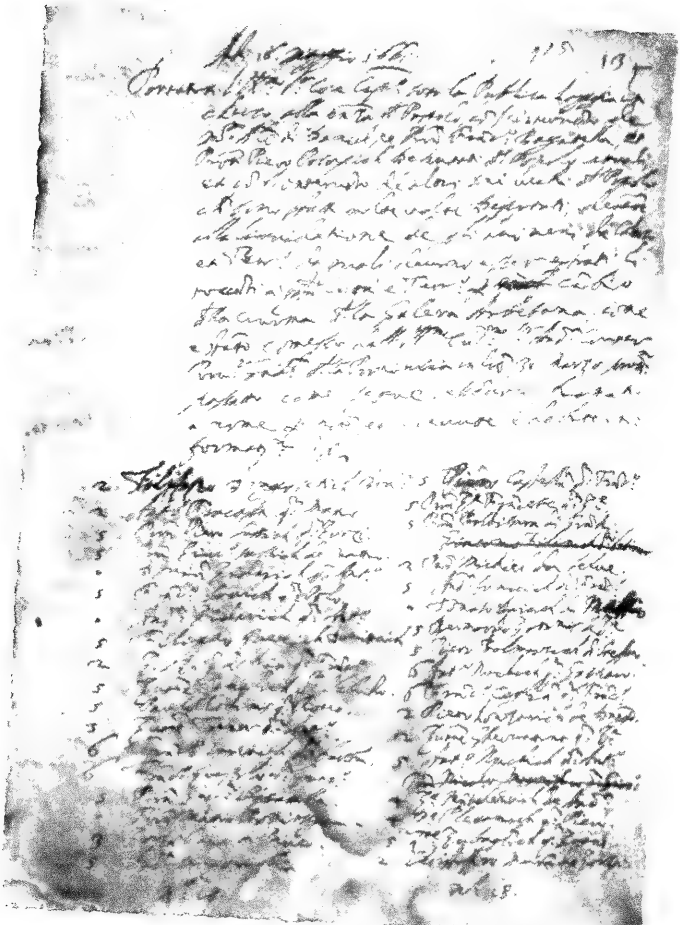

Sl. 1a

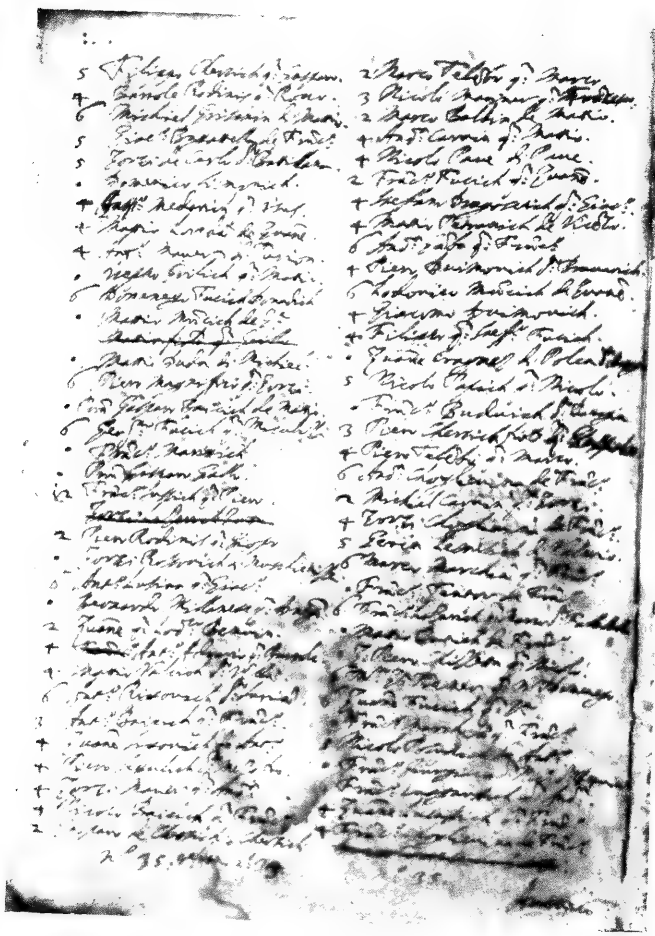

Sl. 16

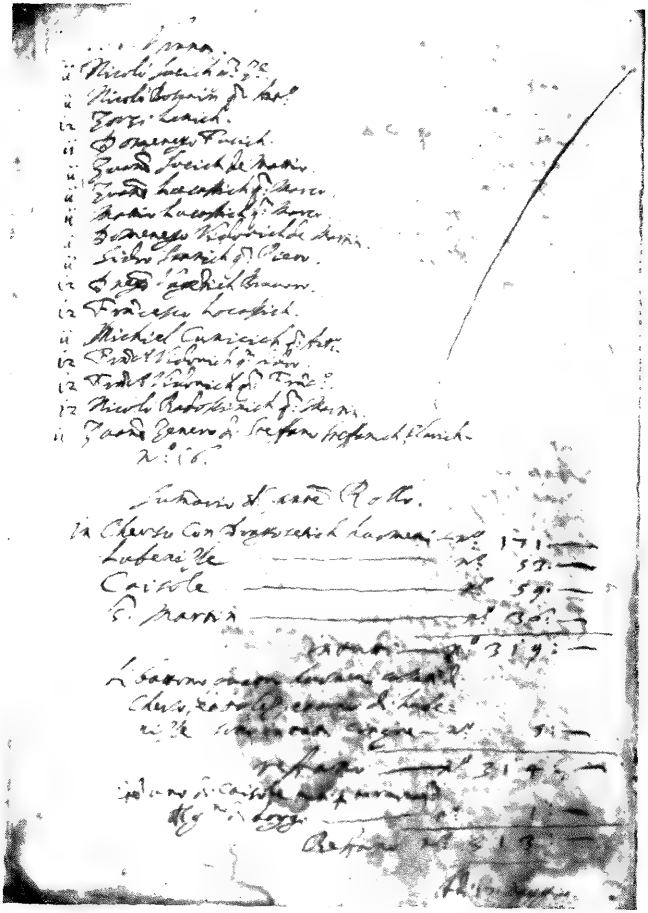

St. 1c

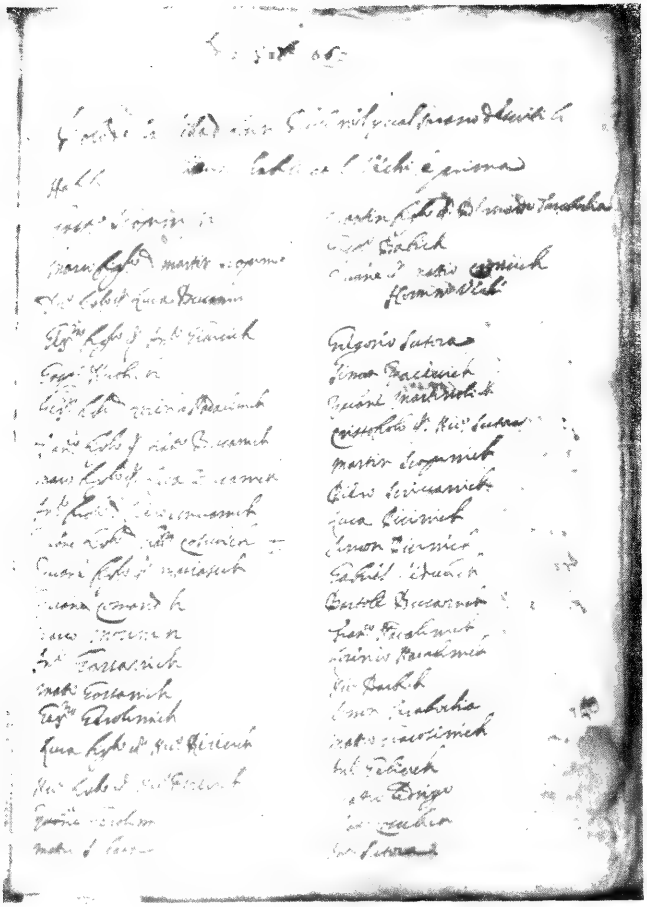

Sl. 2.

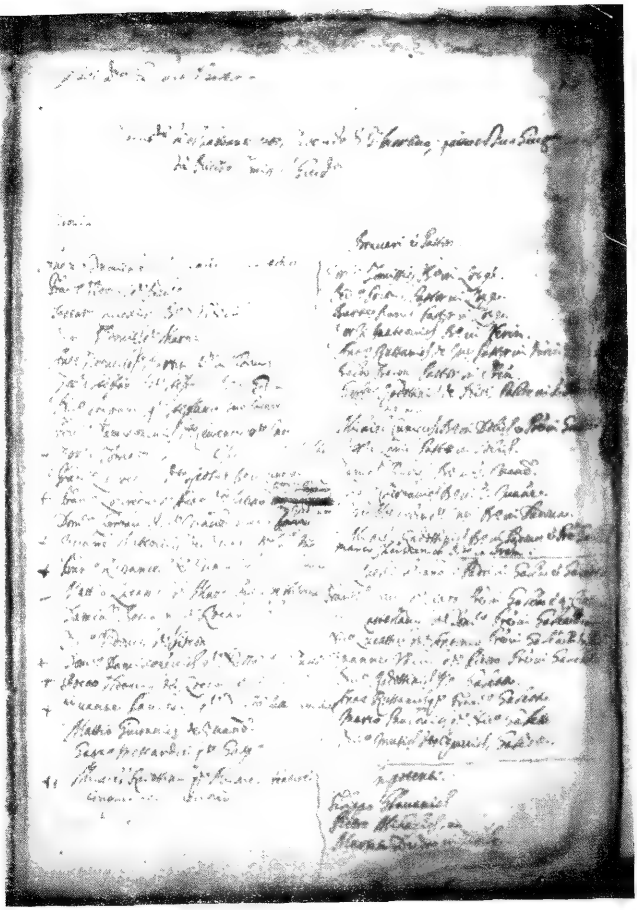

Sl. 3

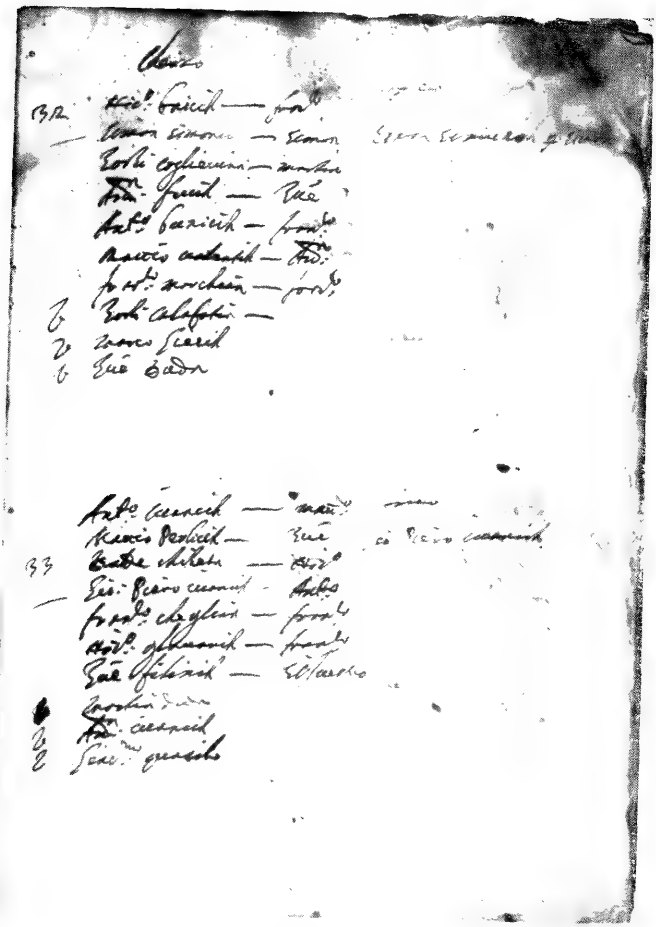

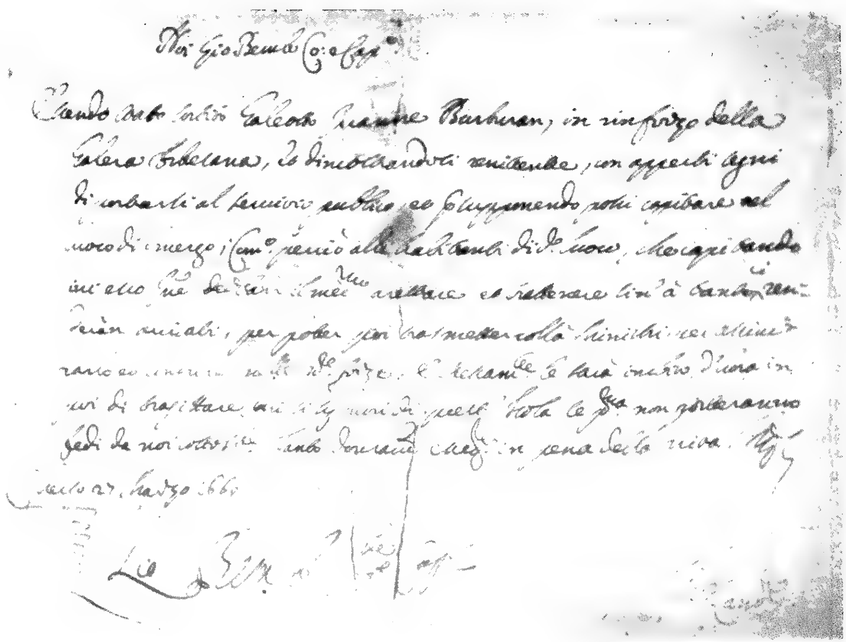

Ill.mo Sig.r Gio: Bern.o Co: e Cap.o

Essendo stato scritto Galeotto [illegible] Barbaran, in rinforzo della Galera Fidelana, lo dimostrandoti renitente, con aggravi ogni di imbarcarti al servizio suddetto, et soggiungendo poter capitare nel loco di mezzo i Comm.i pervio alli habitanti di d.o loco, che [illegible] [illegible] [illegible] il med.mo arrestare et ritenere [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], per poter poi trasmetterlo alli [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] inclusa d'una in cui [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] non [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] in pena della vita. [illegible]

[illegible] 27 Marzo 1661

[illegible]

Sl. 5

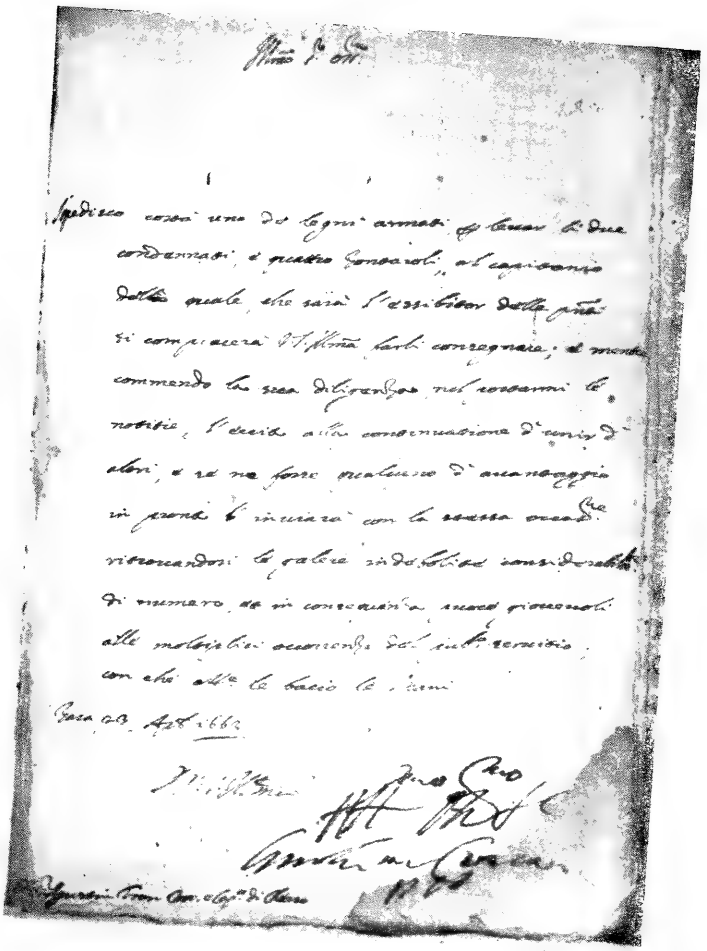

Ill.mo S.r Oss.mo

Spedisco costà uno de' legni armati per levar li due condannati, e quattro Zontaroli, al capitanio della quale, che sarà l'essibitor delle presenti si compiacerà V.S. Ill.ma farli consegnare; e mentre commendo la sua diligenza nel portarmi le notitie, l'eccito alla continuatione d'unir d'altri, e se ne fosse qualcuno d'avantaggio in pronto l'inviarà con la stessa occasione ritrovandosi le galere indebolite considerabilmente di numero, et in conseguenza, poco giovevoli alle moltiplici occorrenze del pubblico servitio, con che all'ill.e le bacio le mani

Zara 23 Apr. 1662

V.S. Ill.ma

Aff.mo Ser.re

Giustin Fran. Cor. e Cap.o di Zara

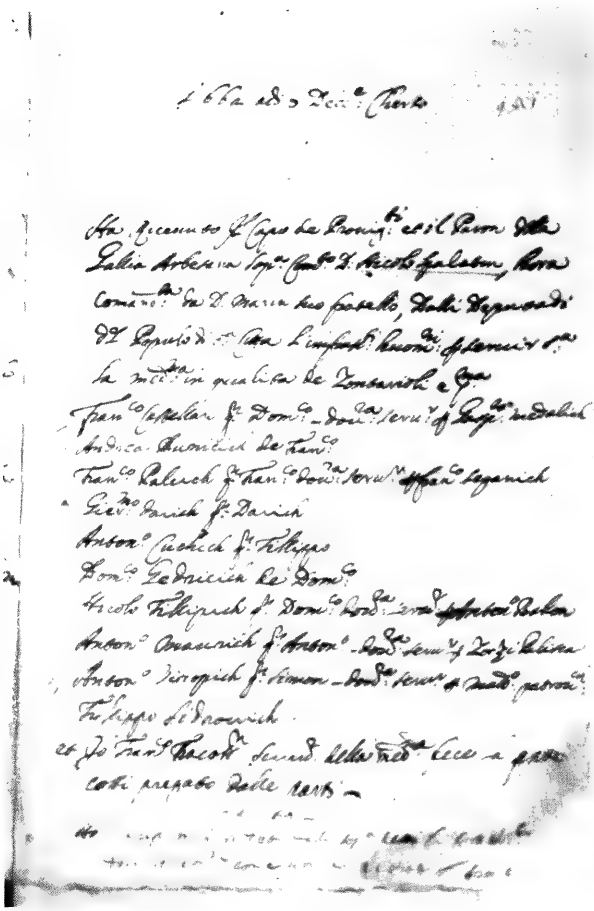

Nota delle sottoscritte genti del Scoglio di Cherso

Gasparo Cica dalle [illegible]

Zuanne Domichievich da Cà Kisole

Lucca Rachich dalle Herecine

Gasparo Domichich dalle Herecine

~~[illegible] dal Villa grande~~

Zorzi Rachich da Cà Kisole

Nicola Zanichy da Cevich

Zorzi di Zaunica dal Villa piccolo

Zuanne Dundovich dal Villa grande

Lodovico Negrin da Cherso

~~[illegible]~~ Piero Godicevich da [illegible]

Bernardo Bradechie Cordaro

Andrea Buncich Cordaro

Zorzi Ostrogovich Cordaro

Fran.co Palchie Cordaro

Zorzi [illegible] Cordaro

Simon Zappetinich Cordaro

Marco Juinovich Cordaro

Zuanne Clepchie Cordaro

Mattio Crovich Cordaro

Bose di Zuanne Cordaro

Chiang Hervatovich Cordaro

21 –

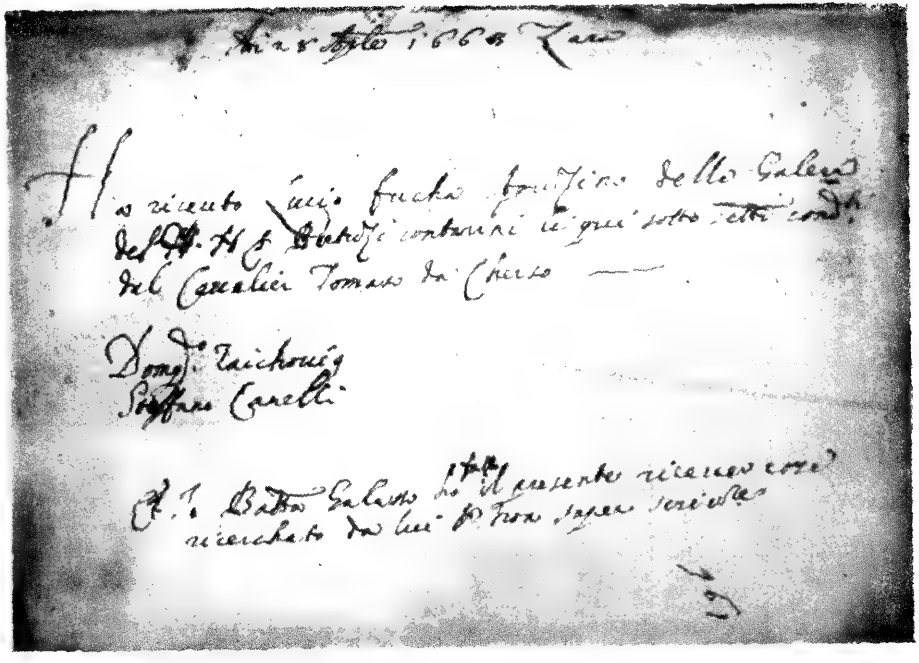

Sl. 9

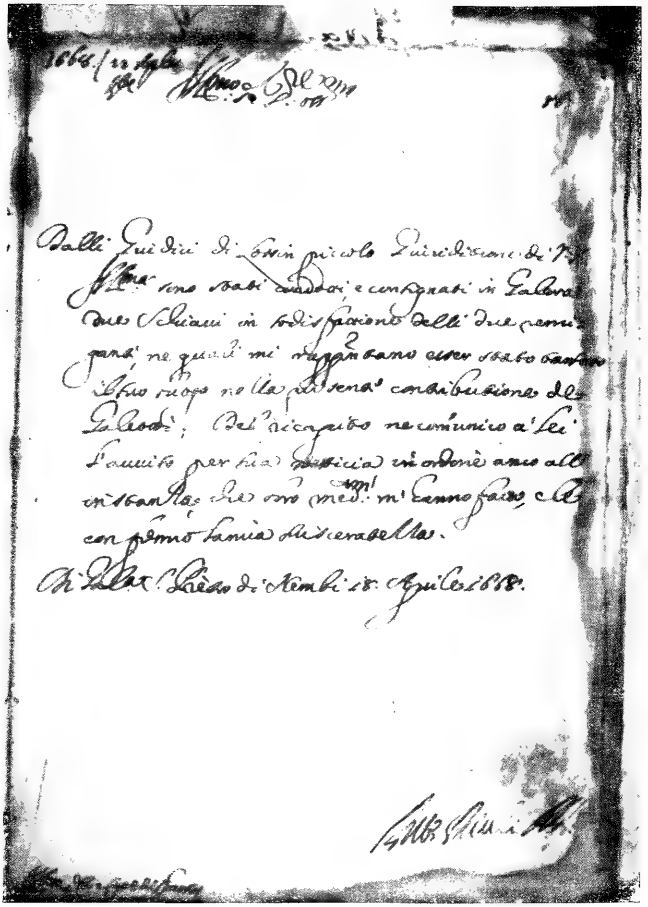

St. 10

Mar nottar tutti essi banditi sotto pena
de' Ducati cento per cadauno da' essergli
tolti per cadauno delli Capi di questo Con-
seglio, et applicati all'Armar.
Et la presente parte sia posta in tutte
le Commissioni delli predetti Rettori.

In materia che non
possa esser condana-
to alcuno alla Galera
per minor tempo
di mesi disdoto.

M. D. XXXXV. Adi XXV. Maggio.
Nel Nostro Maggior Conseglio

Et anderà parte che per auttorità di questo
Conseglio sia preso che dove nelle dette
deliberationi si disse che tutti li Rettori

Nostri dà Terra et da Mar et similmen
te li Magistrati e Consegli di questa Città
debbano condanar li delinquenti à
vogar al remo in Catena et come
in quella dito si debba de cetero gli
detti Rettori Magistrati et Consegli nos-
tri possino condañar i delinquenti in
loco d'ampution di bando, priggione,
confini et altre condannazione che
meritassero citra penam mostris in
vigor al remo alla Catena per quel
tempo che a loro Rettori parerà non
potendo esser condannati per minor
tempo di mesi disdotto.

Nè possano gli detti Rettori Magistrati
Consegli, et alcun di loro deputati per le
dette loro condannazioni à quelli che
condaneranno in Galera Salario, over

emolumento alcuno più di quello, che li
sarà deputato per li Provveditori e gli tre
deputati sopra le Armar non derogando
per la presente parte della deliberazion
fatta nel Maggior Conseglio li 25 Novembre
passato, In materia delli ladri d'esser pu-
niti, e li sign. di Notte con tagliarli le
orecchie et il naso acciò siano meglio
conosciuti alli quali sign. di Notte sia
anco aggionto libertà oltre la detta puni-
tione di poter ancora condannar di vogar
al remo alla Cattena in galia per quel
tempo che li parerà rimanendo nel resto
la detta deliberazione de 20 Maggio 1542
nel suo vigor e robbar in tutte le altre par-
ti sue dovendo la Signoria Nostra sotto
debito di Sagramento far dar à quella la
debita essecutione -

Sl. 11c

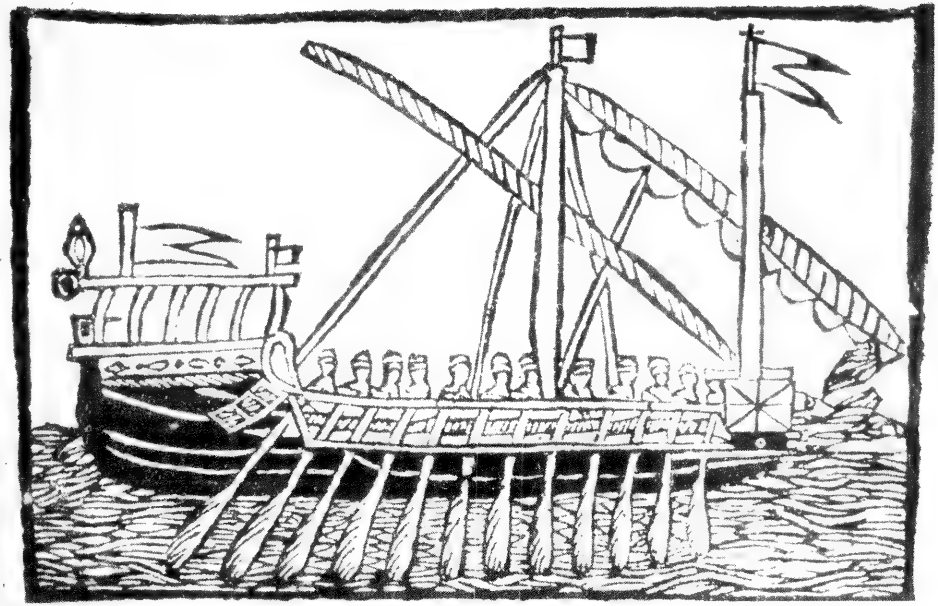

Sl. 12

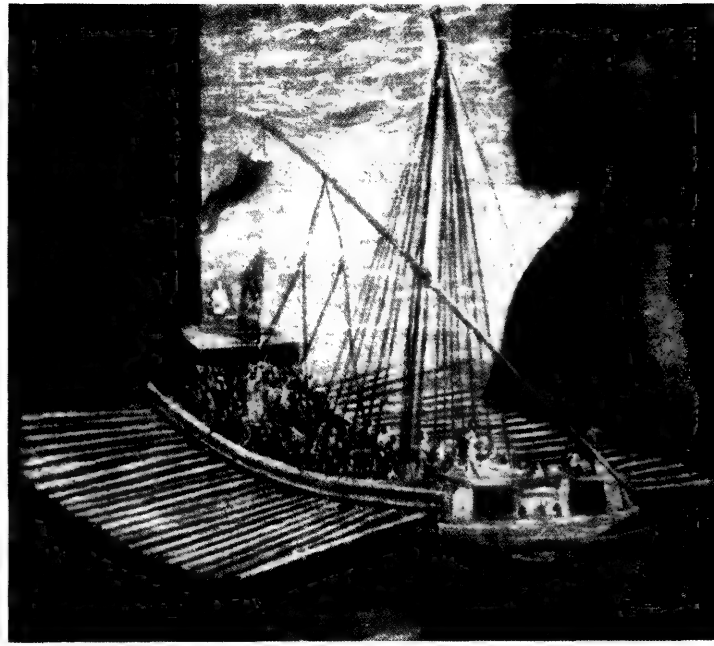

SL 13

(»tutti li Rettori Nostri da Terra e da Maro«), što je praktički značilo, da je njena važnost bila opća. Ta se odluka nalazi u svim priručnicima tzv. »Commissiones«, što su ih dobivali mletački regenti, providuri, podesti, rektori, knezovi i kapetani, kad su odlazili da upravljaju pokrajinama, mjestima i gradovima pod vlašću Venecije.[316] U tim su se priručnicima nalazile one osnovne naredbe, kojih su se regenti morali striktno pridržavati, pa se po tome može zaključiti, kakva joj je važnost pridavana. Tom odlukom Vijeća umoljenih bila je dana regentima ovlast, da mogu u mjestima, u kojima im je povjerena uprava, kada vrše sudačku vlast i izriču presude u kriminalu, zamjenjivati jednu vrstu kazne za drugu. U stvari »ako ih je na to upućivala njihova savjest«, oni su mogli da kazne sječenja udova, izgona, zatvora i konfinacije zamijene veslanjem na lancu na galiji u vremenskom trajanju prema njihovoj odluci, no ne manje od 18 mjeseci. Osuđenom se nije smjela u presudi dosuditi plaća u većem iznosu od onog, što su ga određivali providuri, odn. deputati naoružavanja brodova (»sopra l'armar«).

Ta je odredba bila zbog svoje rastežljivosti sigurno vrlo korisna po interese Mletaka, jer se mogla u praksi primijeniti gotovo na svaki kriminalni slučaj pod pretpostavkom, naravno, da se to nije protivilo regentovoj savjesti. Ugledajući se u primjer Prejasne stala su od tog vremena dalje mnoga mjesta i gradovi da u svojim statutarnim zbirkama predviđaju za razne kriminalne prijestupe kaznu služenja na galiji. Tako na primjer Grožnjan već 1559. godine traži promjenu nekih svojih statutarnih određaba, u kojima predviđa za neka krivična djela čak i doživotnu kaznu galije. Takvom brzom reagiranju komuna sigurno su pripomagali i mletački regenti.[317]

Broj galija, koje su pokretali galijoti kažnjenici, ubrzo je porastao, zbog širokih mogućnosti, koje su ostavljene regentima, tako, da je Venecija morala osnovati odgovarajuće dužnosti u mornaričkoj komandi. Već 1548. nalazimo u izvorima spomenutog posebnog gubernatora kažnjeničkih galija (»governatore delle galee forzate«), koji je u to vrijeme već tri godine neprekidno u službi.[318] Godine 1568. spominje se u Istri neki »suprakomit kažnjenika«.[319] Po svemu se čini, da su u početku neke galije imale na svim veslačkim mjestima same kažnjenike, pa se u tom smislu u izvorima govori o »galee forzate«. No kasnije su se na galijama nalazili kažnjenici uz druge galijote, bilo obveznike, bilo

Nikola Loredan, da može sječenja udova, zatvora i izgona zamijenjivati kaznom služenja na galijama od 18 mjeseci na više. Vidi, G. Vesnaver, cit. Indice delle carte di Raspo, Prov. dell'Istria, 1891., str. 43. Slično u komisiji umaškog podesta, AI, vol. IX, 1893., str. 50.

[316] Leggi Criminali, str. 42 t. Pored već citirane komisije umaškog podesta tu odluku nalazimo na pr. također u komisiji creskog kneza Jakova Lipamana, list 37 t. i sl., kodeks u DAR.

[317] Senato mare, AI, vol. IX, str. 341–2.

[318] O. c., str. 149. Ta se funkcija održala u mletačkoj armadi sve do propasti republike. Godine 1796. spominje se u sastavu mletačke mornarice »... l' governatore delle galere dei condannati«, vidi Romanin, o. c., vol. VIII, str. 401.

[319] Senato mare, AI, vol. IX, str. 361.

plaćenike. Takva mješovita galija bila je i rapska i bračka galija u 1669. godini. Na njoj su se nalazili vjerojatno pored galijota obveznika i kažnjenici iz tih mjesta. Iako se nastojalo, odnosno htjelo, da se galijoti kažnjenici drže na posebnim galijama, kako to pokazuje i slučaj iz 1669. godine s rapskom i bračkom galijom, ipak su takve mješovite galije ostale uobičajene sve do propasti mletačke republike. Galija Pizzamano imala je još godine 1770. ukrcanih 137 kažnjenika pored 119 galijota veslača ostalih vrsta.[320]

Sloboda savjesti, koju je ostavljala odluka Vijeća umoljenih iz 1545. godine mletačkim regentima, bila je i suviše velika. Regent je, presuđujući u kaznenim slučajevima, mogao da sam odluči, koju će vrstu kazne *odrediti okrivljenom, pri čem je ostajao odgovoran samo svojoj savjesti.* Ta je okolnost mogla dovesti vrlo lako do zloupotreba, namjernih ucjenjivanja i zarada regenata. Zbog toga je Vijeće desetorice moralo već 1554. godine zabraniti regentima, da ne donose takve presude, u kojima se okrivljeni osuđuju alternativno na galiju, tjelesnu kaznu ili novčanu kaznu, a istovremeno pridržava regentu pravo da konačno odluči, koju vrstu kazne treba izvršiti.[321] Otada dalje – bilo je naređeno – treba da presude budu jasne i određene.

Odluka Vijeća umoljenih iz 1545. godine imala je, međutim, i drugih pogrešaka. U njoj se, naime, kažnjavanju galijom određuje samo donja vremenska granica, t. j. kazna nije mogla biti manja od 18 mjeseci, a prema gore nije postojala nikakva granica. Kod donošenja odluke činilo se to vrlo korisno, jer se vremenska mogućnost iskorišćivanja kažnjeničke radne snage nije ničim ograničavala. U praksi se to pokazalo vrlo neekonomskim. Da bi se tome doskočilo donijelo je Vijeće desetorice jednu novu odredbu 15. siječnja 1558. godine. U obrazloženju njenu izneseni su potpuno otvoreno i neuvijeno motivi, koji su potakli Vijeće desetorice, da tako postupi. Pored ostalog tu se kaže, da je »odluka o galijama kažnjenika bila od velike koristi, što je svakome dobro po-

[320] A. da Mosto, Domenico Pizzamano marinaio, Archivio N. Veneto, XXIV/II, str 446.

[321] Leggi Criminali, Venecija, 1751., str. 47 r. i t.

Takav je bio propis, a u stvari se događalo isto i dalje. Potaknut nedjelima mletačkih upravnika, jedan od savjesnih koparskih kapetana podnio je godine 1580. dužan izvještaj, u kome od riječi do riječi kaže: »Presvijetli kneže! Mogućnici proganjaju sada narod većeg dijela one pokrajine zbog krajnje bijede, u kojoj se nalazi. Često ga još i više proganjaju oni, koje Vaša Prejasnost šalje, da mu dijeli pravdu i da ga spasi od tudih progona. Jer često dolaze u te kaštele rektori samo zbog koristoljublja pa izmišljaju zajedno sa svojim kancelarima i kavalirima najekstravagantnije načine, što se zamisliti mogu, da onom narodu otmu novac. Ni na šta se drugo ni ne misli, nego kako da se izdaju javni proglasi (»cride«), kazneni nalozi, »mandati penali« i proglasi, u kojima se za najmanju stvar prijeti novčanom kaznom, a te se kazne onda najbezobzirnije istjeruju od prestupnika. *Redovito se izdaju alternativne presude na izgon ili galiju, koje se mogu pretvoriti u novac,* (»vengono ordinariamente fatte sententie, alternative de bando o Galea da poter esser commutade in danari«) – stvari, koje su sve protivne odlukama i zamisli Vaše Prejasnosti, i na hiljade drugih neizravnih načina izvlače novac iz onog siromašnog naroda.« Vidi Relatione del Nob. Homo Ser Nicolò Donado ritornato di Podestà et Capitanio di Capodistria, 1580, AI. vol. VI, str 90.

znato ...«, međutim, »... iz iskustva se vidi, da oni, koje naši predstavnici osude na doživotnu galiju, ne pružaju tako dobru službu, kako se to misli. Naprotiv, vidi se očito i uvijek, da onaj, koji je veslao kroz 10 ili 11 godina, zbog starosti, zbog rada i drugih razloga postaje potpuno nesposoban da dulje vesla, pa naša Signorija troši novac za njihov kruh i odjeću, a za uzvrat ne prima potrebnu službu ...«. Zbog toga bila je odlukom postavljena gornja granica trajanja kazne veslanja na galiji s najviše 12 godina.[322] Naivno obrazlaganje odluke Vijeća desetorice očito pokazuje, da je *osnovna intencija uvođenja kazne veslanja na galijama* bila dobivanje što više galijota za ratnu mornaricu, a ne kažnjavanje zločina.

Kasnije, početkom XVII. stoljeća, postala je i donja granica vremenskog ograničavanja kazne veslanja na galiji nezgodna. Tome je razlog bila vjerojatno veća potreba za veslačima na galijama. Vijeće umoljenih izdalo je 9. travnja 1620. godine odluku, da se na području cijele Mletačke republike može donositi kazne veslanja na galiji u okovima i za vrijeme kraće od 18 mjeseci, no ipak ne manje od 8 mjeseci, odnosno 12 mjeseci za sve krajeve, koji se nalaze s one strane Menza.[323] Izgleda, da je Venecija na taj način stvorila sve potrebne pravne uvjete, kako da dođe do potrebnog broja galijota veslača. Istom odlukom učinjeno je, odnosno predviđeno je smanjenje troškova i za tu vrstu galijota. Bilo je predviđeno, naime, da se kod izricanja kazne veslanja na galijama može istovremeno odrediti, da to služenje kazne na galiji bude sa smanjenom plaćom. Sigurno je ta plaća galijotima kažnjenicima bila simbolične naravi, ali je, čini se, i takva valjda zbog množine galijota kažnjenika tištala mletačku ratnu blagajnu.

U početku su se kažnjenici osuđeni na veslanje na galiji predavali u Veneciji providurima naoružavanja (»all'Armamento«), no kasnije su se vjerojatno radi ubrzanja postupka dopreme kažnjenika na galiju predavali i pojedinim galijama. Međutim je 1584. g. bilo opet određeno, da se galijoti kažnjenici moraju predavati samo providuru armade i drugim zapovjednicima mora, koji su ih zatim rasporedivali na kažnjeničke galije, ali nikako ne običnim suprakomitima.[324]

Svaki kažnjenik osuđen na veslanje na galiji morao je snositi i sve troškove kaznenog postupka, svoga hranjenja, čuvanja i sprovođenja na galiju. Kako su kod tog izračunavanja i zaračunavanja troškova htjeli što više zaraditi razni kancelari i kavaliri, bila su posebnim odredbama izvršena neka ograničenja u tom pogledu.[325] Isplate troškova

[322] Leggi Criminali, Venecija, 1751., str. 49 r.

[323] O. c., list 101 t.

[324] Senato mare, AI, vol. XI, str. 80 (3. siječnja 1584.).

[325] Vijeće umoljenih odredilo je 4. rujna 1626., da se ništa ne može isplatiti kancelarima, dok se ne utvrdi fizička sposobnost kažnjenika da služi na galiji. Godine 1729. je Vijeće desetorice ograničilo visinu novčanih dodataka kazni veslanja na galijama. 12. veljače 1744. fiksirali su providuri naoružanja visinu troškova za hranu i praćenje galijota kažnjenika. Vidi Leggi Criminali, Venecija, 1751., list 115 t. i 196 t. – 197 r.

te vrste iz erarske blagajne bilježile su se na račun kažnjenika galijota, koji je morao da odradi cijelo svoje dugovanje. Događalo se, međutim, kao na primjer u slučaju prerane smrti takva galijota kažnjenika ili njegova otpuštanja s galije zbog nesposobnosti ili pak bježanja, da su ti dugovi ostajali nepodmireni Veneciji.[326] Općenito uzevši, bilo je strogo naređeno vođenje najtočnijih obračuna za svakog pojedinog galijota kažnjenika. Alojzije Mocenigo naredio je dukalom od 7. veljače 1777., da blagajnici moraju sastaviti prigodom raspremanja galije (»disarmar«) za svakog galijota kažnjenika, koji se otpuštao, točan obračun. U njemu je moralo biti istaknuto pored imena i prezimena kažnjenika vrijeme zaduženja, iznos duga s troškovima procesa, plaćanjem čuvara zatvora, sprovodnika konetabla, kao i ev. plaćena ucjena.[327]

Kazna veslanja na galijama u okovima smatrala se od samog početka vrlo teškom, o čemu svjedoči i pomenuto već postavljanje gornje granice vremenskog trajanja te kazne na 12 godina. Značajno je, da u cijeloj zbirci mletačkih kriminalnih propisa do 1751. godine, izuzev spomenuti slučaj ponovljenog bježanja iz vojske, nema nijedan slučaj, u kojem bi bila predviđena kazna veslanja na galiji za vrijeme dulje od 10 godina.[328]

U slučajevima, gdje nije bilo moguće kažnjenika upotrebiti za galiju zbog njegove fizičke nesposobnosti, tamo se kazna zamjenjivala kaznom zatvora. U tom se slučaju kazna od dvije godine veslanja u okovima pretvarala u tri godine zatvora;[329] u nekim slučajevima kazna od 6 godina galije u 10 godina zatvora.[330] Izuzetna je zamjena kazne za bježanje vojnika iz vojske uz mijenjanje prezimena. Tu je, u slučaju nesposobnosti osuđenog, kazna od 3 godine veslanja zamjenjivana sječenjem nosa i ušiju.[331]

Sve izrečene kaznene presude upisivale su se u posebne registre, koji su se nalazili u kancelarijama gradova, komuna i općina, u kojima je postojao organ s jurisdikcijom u kriminalu. Knjiga se nazivala »raspa«. Po izdržanoj kazni, odnosno plaćenoj novčanoj globi i po podmirenju troškova skopčanih s procesom i dodataka, koje je Venecija naplaćivala uz to, osuđeni je mogao zatražiti brisanje svoje kazne u knjizi, što se nazivalo »depennar«.[332]

Iako nemamo sustavnih podataka prema »raspama« o broju osuđenika na galiju, jer nam se nisu sačuvale, osim fragmenata, u pojedinim mje-

[326] Tako je 1585. godine otpušteno s galije 7 kažnjenika zbog nesposobnosti. Oni su dugovali Prejasnoj 1291 libru. Senato mare, AI, vol. XI, str. 84.

[327] Libro Ducali e terminazioni IX (1738–1797), list 119 t., DAZ.

[328] Događalo se, međutim, da su izricane u praksi kazne i na dulje vrijeme. Takav nam slučaj spominje u svom izvještaju Fabio da Canal, kapetan fusta (vrsta manjih ratnih brodova). On je uhvatio među Uskocima nekog Damjana, koji je imao izgon iz Istre i Zadra, pa ga je kaznio s 20 godina veslanja na galiji. Vidi Ljubić, Commissiones et relationes III, Zagreb, 1880., str. 143.

[329] Leggi Criminali, Venecija, 1751., str. 52 r.

[330] O. c., str. 74 r.

[331] O. c., str. 68 t.

[332] Depennar znači »Cancellare con un tratto di penna«, t. j. brisati jednim potezom pera. Vidi, E. Mestica, Dizionario della lingua italiana, Torino, 1939., str. 443.

stima, ipak možemo na temelju brojnih individualnih slučajeva, koji su spomenuti u objavljenim ili dosada neobjavljenim izvorima zaključiti, da je broj galijota kažnjenika iz Istre i Dalmacije bio vrlo velik. Oni su se predavali odnosno otpremali na izdržavanje kazne pojedinačno, ili su se slali na jedno mjesto, odakle su onda uzimani. Tako je 1573. g. doplovila u Rovinj posebna galija, koja je preuzela 40 galijota kažnjenika.[333] Loše ekonomske prilike i velika bijeda u Istri i Dalmaciji, što se vrlo često spominjalo u izvještajima mletačkih regenata prilikom vraćanja sa službe u tim krajevima, sigurno su izazivali velik broj kriminalnih prijestupa. Pored toga, kako je već pokazano, sloboda, koja je bila dana mletačkim regentima u izboru kazne kod izricanja presuda u kriminalu, bila je primjenjivana u tako pretjeranoj mjeri, da je postajala sama po sebi zločin. Josip Battel tvrdi, da su u feudalnoj jurisdikciji Barbana i Raklja kapetani kao zastupnici feudalnih gospodara Loredana vršili jurisdikciju u kriminalu i kao takvi često bezrazložno i neopravdano otpremali one, koji su im se zamjerili, na veslanje na galije.[334]

Pa ipak, ma da je s obzirom na široku mogućnost, koju je pružala odluka iz 1545. godine, osuđivanje na kaznu galije bilo vrlo često, ipak se događalo, da su galijama nedostajali veslači. Povodeći se za primjerom odluke Vijeća umoljenih iz 1620. godine, koja je snizila donju vremensku granicu kažnjavanja galijom, u Dalmaciji se pristupilo slanju i običnih osuđenika na galije. Prema podacima vidi se, da su takvi osuđenici služili kao veslači na galiji i preko 400 dana, ali čak i 8 dana. Kako se takvi veslači nisu mogli staviti u redovite popise galijota bilo koje od postojećih vrsta – nisu mogli primati na taj račun ni hranu. Zbog toga nije preostajalo drugo, nego da te troškove nadoknadi Uprava providura (»Regimento«). Toj naknadi dan je također naziv »donativo«, t. j. dar. Oni kažnjenici te vrste, koji su dulje vremena veslali, dobivali su i odjeću na isti račun.[335]

2. Kažnjavanje galijom mora da je djelovalo prilično zastrašujući, jer se rasprostrlo po cijeloj Evropi. Uvedeno je kao kazna i u zemljama, koje nisu imale takve vrste brodova, da bi na njima mogle upotrebiti kažnjenike. Dubrovačka je Republika još potkraj svog postojanja slala osuđenike na galiju na Maltu, gdje su služili na malteškim galijama.[336]

[333] Senato mare, AI, vol. XI, str. 42 (9. ožujka 1573.).

[334] U primjedbi uz neke naloge barbanskih kapetana Josip Battel, koji se polovicom XIX. stoljeća bavio poviješću Barbana, kaže od riječi do riječi: »... često se događalo, da je oko pola noći »žbir« u pratnji dvojice vojnika iz čete, koja je stražila u kaštelu, lupao na vrata zlikovca, hapsio ga i smjesta vodio u jednu od dviju spomenutih luka. Tamo ga je uz pismo predavao fusti, koja ga je onda prevozila na galiju ...«. Vidi Spisi J. Battel u Arhivu JAZU, Zagreb.

[335] Atti del Provveditorato Generale in Dalmatia et Albania, Andrea Corner, 1660-1662., vol. II, str. 496, 510 i sl., DAZ.

[336] Ilija Mitić, Dubrovački konzul na Malti predaje osuđene na galije, Naše More. god. III, broj 4, 1. VII. 1956; Isti, Dubrovački konzulat na Malti, Naše More, god. IV, broj 1, 1. I. 1957.

Slična je pojava poznata i u drugim ratnim mornaricama, pa tako i u venecijanskoj. Austrijski vladari i feudalci u habsburškim zemljama također su osuđivali na kaznu veslanja na galiji, a osuđenike su slali radi izvršenja kazne na mletačke galije.

Tako je u studenom 1649. godine poslao grof Zrinjski, »conte di Sdrino«, u Bakar 18 galijota kažnjenika, koje je preuzeo generalni providur Dalmacije. U istom mjestu predano je Mlečanima u veljači 1650. daljih 14 galijota. U lipnju iste godine Zrinjski je opet poslao 12 galijota pa mu se kasnije, u srpnju, vraćaju okovi, kojima su bili okovani.[337]

I kažnjenici s područja austrijskog dijela Istre predavali su se mletačkim vlastima radi služenja na galijama. Za svaki takav slučaj davao je posebno odobrenje Mletački senat.[338] Neki su feudalci zahtijevali, da im se za svakog predanog galijota kažnjenika isplati nagrada od strane mletačke republike. Tako se kožljački feudalac pogodio godine 1661., da mu se za jednog izručenog kažnjenika isplati 6 »dublona«.[339] Čini se, da se smatralo ređovitim i pravilnim isplaćivanje naknade od 30 dukata za svakog galijota preuzetog u takvim slučajevima.[340]

Kažnjenici za mletačke galije dolazili su preko naših krajeva i iz vrlo udaljenih mjesta. Tako je godine 1651. u Kopru bio predan jedan kažnjenik iz Brna.[341] Bilo je i takvih slučajeva, da je za neke kažnjenike sam austrijski car odredio da se stave na galije.[342]

ZAKLJUČAK

Pojava obvezatnog pomaganja mletačke ratne mornarice, bilo davanjem potpunih ratnih brodova s posadom, bilo stavljanjem na raspolaganje određenog broja galijota veslača ili druge posade – trajala je u odnosima između istarskih i dalmatinskih komuna i općina s jedne strane i Venecije s druge strane od XI. pa sve do XVIII. stoljeća. Ona je te odnose pratila takoreći od njihovih početaka pa do propasti Mletačke republike.

U tom golemom rasponu vremena mijenjali su se odnosi komuna na istočnoj obali Jadrana prema Veneciji, a u vezi s time mijenjale su se i

[337] Senato mare, AI, vol. XV, str. 309 (13. studenog 1649.), str. 311 (19. veljače 1650.), str. 314 (7. lipnja 1650.), str. 315 (2. srpnja 1650.). Tako veliki broj »kažnjenika« galijota u tako kratko vrijeme nameće i nehotice pomisao, da se tu radilo o zaradivanju na tom poslu i da predavani nisu bili samo kažnjenici.

[338] Senato mare, AI, vol. XVI, str. 32 (9. veljače 1661.); Senato Rettori, AI, vol. XIX, str. 21; O. c., vol. XX, str. 281 (11. prosinca 1694.); O. c., str. 282 (24. veljače 1695.).

[339] Senato mare, AI, vol. XVI, str. 32. »Dublon«, »Dobblone«, za »doppia« vrsta zlatnog novca, razne vrijednosti, P. Fanfani, o. c., str. 521.

[340] Senato Rettori, AI, vol. XXII, str. 15 (27. travnja 1702.).

[341] Senato mare, AI, vol. XV, str. 326 (11. veljače 1651.).

[342] Godine 1670. trebali su Mlečani da preuzmu u Trstu dva takva kažnjenika. Senato Rettori, AI, vol. XIX, str. 33 (27. prosinca 1670.).

osnovne karakteristike te pojave. Dok su komune u Istri i Dalmaciji bile državnopolitički odijeljene od Venecije i posjedovale veću ili manju samostalnost vlastitog upravljanja, dotle su bile prisiljavane na tu obavezu u obliku ugovora, uz upotrebu jače ili slabije prijetnje sile ili pak obećavanjem nekih političkih i ekonomskih koristi. Netočna je konstrukcija P. Kandlera, da je Venecija bila nasljednik bizantinske ratne mornarice u sjevernom Jadranu, a ova opet rimske. Te su mornarice po Kandlerovu mišljenju imale pravo da od Trsta i Istre dobivaju pomoć u ratnim brodovima i materijalu. Po toj legitimističkoj teoriji Venecija je bila pravni nasljednik propalih carevina i tako stjecala prava, koja su one već ranije imale prema Trstu i Istri. Međutim, Kandlerova se tvrdnja ne osniva ni na kakvim dokazima. Da su takvi postojali, Venecija, koja se inače koristila svim diplomatskim i pravnim mogućnostima, ne bi bila propustila, da se na njih pozove. Ugovori između nje i Trsta i Istre od X. do XII. stoljeća, a s ostalim komunama na Jadranu od XI. do XII. stoljeća, u kojima je riječ o osnivanju navedene obaveze, ne sadržavaju traga takvu pozivanju Venecije na ranija prava ili naslijeđena prava.

Obavezivanjem komuna i općina na istočnoj obali Jadrana Venecija je stjecala pored pojačanja za svoju ratnu mornaricu i druge prednosti neobično važne za njen ekonomski i politički razvoj. U prvom je redu ona na taj način vršila organizaciju sigurnosti plovidbe svojeg trgovačkog brodovlja prema Levantu i natrag. U drugom je redu obavezivanje takvim ugovorima, uz eventualno obećanje vjernosti (»fidelitas«), za nju značilo osiguranje pred opasnošću, da se na istočnoj obali Jadrana ne pojavi neka konkurentna pomorska sila. Ta bi se bila mogla koristiti izvanrednim prirodnim položajem istarskih i dalmatinskih komuna i općina na moru i razviti silu, kakvu je, recimo, nedugo prije imala *mornarica za vrijeme nekih hrvatskih vladara*.

Zbog tih istih razloga Venecija je u daljem razvitku težila za tim, da još više učvrsti svoj položaj na moru u odnosu na susjede u zaleđu komuna na istočnoj obali Jadrana. Ona nije mirovala, dok nije sebi politički podredila veći dio te obale. Postepenim stjecanjem komuna u Istri i Dalmaciji prema tome, kako su joj to dopuštale njene snage i međunarodne prilike, ranije ugovorne obaveze gubile su svoj unutarnji razlog i opravdanje. Obaveza davanja galijota veslača Veneciji izgubila je svoj pravni osnov u ugovoru. Ona je otsada postala naprosto podanička obaveza. Zahvaljujući sve većem području, s kojeg je Venecija dobivala galijote veslače, bilo je omogućeno da koncem XVI. stoljeća oslobodi od obaveze služenja na galijama svoje građane pučane u matičnom gradu, u Veneciji. Njihova ranija lična obaveza služenja na galijama zamijenjena je plaćanjem jedne neosjetljive takse.

Radi političkog pripajanja istarskih i dalmatinskih komuna Veneciji nestala je njihova obaveza da pomažu mletačku mornaricu opremanjem *vlastitih* ratnih brodova. To nije bila posljedica neke olakšice pružene sa strane Venecije, već tužan rezultat ekonomskog i političkog slabljenja samih komuna pod mletačkom vlašću, koje nisu imale više snage, da

drže takvu vrstu brodova. One su, u slučaju kada ih nije mogla braniti mletačka mornarica, morale tražiti na posudbu od Venecije ratni brod, da ga same naoružavaju i da se same s njime brane od neprijatelja ili od gusara.

Veličina obaveze i tereta opremanja ratne lađe i davanja galijota veslača, dok je bila ugovorna, zavisila je od ugovornih uvjeta. Njena težina dolazila je do izražaja učestalošću ponavljanja izvršavanja obaveze. Kasnije, kada se ta obaveza pretvorila u podaničku, mletačka je vlast samovoljno i suvereno određivala njene granice, odnosno veličinu, a ne samo učestalost. U arhivima istarskih i tadašnjih sjeverno dalmatinskih komuna ne postoje takvi izvori, na temelju kojih bi se mogla dobiti potpuna predodžba veličine i težine galijotske obaveze prostim zbrajanjem. Umjesto toga izvršeno je nabrajanje ne svih, ali zato velikog broja nađenih primjera, kako u već objavljenim zbornicima isprava, tako i u dosada neobjavljenoj građi navedenih arhiva. Time je slika o veličini i težini tog tereta postala, vjerujem, određenija nego što je dosada bila, do granica, koje su dopuštale mogućnosti.

Prema uzoru staleške podjele stanovništva u vlastitoj metropoli Prejasna je podupirala razvitak slične podjele društva i u stečenim komunama, ukoliko takva podjela nije postojala već od ranije. U komunama prvospomenute vrste plemići građani postigli su postepeno odlukom, koju su donosili vrhovni mletački magistrati, u borbi protiv pučana i distriktualaca, oproštenje ne samo od lične obaveze služenja na galijama, već i od obaveze plaćanja dijela materijalnih troškova u vezi s time. Kako su plemići, u slučaju da je Venecija komuni dodijelila brod radi naoružavanja, između sebe birali zapovjednika, to se suprotnost interesa između njih i pučana na tome još više zaoštrila. Borba pučana protiv plemića oko ravnopravnosti u podnošenju lične obaveze i troškova galijotanja svršila se u većini naših komuna krajem XV. stoljeća, a izuzetno je u nekima trajala još i u XVII. stoljeću. Ona je u nekim našim komunama pokazivala svijetle časove buđenja težnje za ravnopravnošću u političkom smislu, ali je, pod pritiskom Venecije, ta težnja morala biti zatomljena. Borba je uglavnom svagdje završena s potpunim uspjehom plemića, izuzev nekoliko slučajeva, u kojima je došlo do nekog sporazuma, no za koji nemamo potvrde u izvorima, da je stvarno i izvršavan.

Od početka XVI. stoljeća dalje ostala je po pravilu lična obaveza služenja na mletačkim galijama u svojstvu galijota veslača u Istri i Dalmaciji isključivo na pučanima i distriktualcima komuna i općina. Isto su tako samo oni snosili i novčane troškove u vezi s novačenjem i otpremanjem galijota obveznika na galije.

Ma da se Venecija u našim krajevima i na druge načine snabdijevala veslačima za svoje galije – ipak je najmasovniji i zato glavni bio oblik novačenja obveznika pučana na temelju popisa i ždrebanjem iz skupina, polica, manjih grupa obveznika, na koje je bio podijeljen ukupan broj obveznika. Postupak oko sastava popisa obveznika i polica pruža značajne podatke za upoznavanje ondašnjeg stanja pučana i distriktualaca seljaka u našim općinama i komunama. Naročito su zanimljivi u tom

pogledu uvjeti za oslobađanje od unošenja u popise obveznika, odnosno za brisanje iz njih.

Težinu i neugodnost galijotske obaveze naročito impresivno pokazuje *općenito nastojanje, da joj se izbjegne.* Izvori ističu na Krku interesantnu pojavu velikog broja odlaženja muškaraca u svećenike s očitom namjerom, da izbjegnu galijotskoj obavezi. Pored bježanja, prije samog nastupa obaveze služenja na galiji, najkarakterističniji oblik, u kom se ispoljava to nastojanje, jest traženje zamjenika, koji treba da ode na galiju namjesto obvezanog, naravno, uz naknadu. U istarskim primorskim komunama i u unutrašnjim seoskim općinama tako se raširio i uobičajio taj način davanja zamjenika, da se nije više uopće pristupalo ždrebanju iz ukupnog broja obveznika. Kad bi došao mletački zahtjev za slanje galijota, tražili su se najprije dobrovoljci, a ako takvih nije bilo, pristupalo se u ime cijele općine unajmljivanju takva lica, koje je bilo voljno, da pođe služiti kao galijot i plaćali su ga novcem sakupljenim od domaćinstava obvezanih na tu dužnost. Najmljeni galijoti potjecali su redovito od najsiromašnijih pučana ili distriktualaca seljaka. U siromašnijim krajevima, kao na primjer u Labinu, bila je najamnina za galijote te vrste relativno niska, jer je, vjerojatno, ponuda najamnika bila veća. Unajmljivanje za galijota bilo je sigurno i za sirotinju jedan od posljednjih izlaza iz nevolje, jer je značio vremenski neodređeno uhljebljenje uz neizvjesnost trajanja galijotanja i stalnu opasnost od smrti.

U primjercima oporuka i drugim vrstama isprava, što su ih sastavljali, bilo galijoti obveznici ili najamnici neposredno prije odlaska na galiju, ostala su sačuvana potresna svjedočanstva duševnog stanja tih ljudi prije odlaska na galiju.

Od polovice XVI. stoljeća dalje dolazi i na mletačkom području, po uzoru na druge pomorske zemlje, do primjene novog načina snabdijevanja galija galijotima veslačima. U kaznenom postupku pred mletačkim sudskim organima uvedena je nova kazna stavljanja kažnjenog u okove na galiju, da vesla toliko vremena, na koliko je glasila presuda. Mletački regenti u istarskim i dalmatinskim komunama dobili su mogućnost i slobodu, da kao sudski organi gotovo svaku kaznu pretvore u kaznu galijotanja u okovima. Ta mogućnost postala je izvorom mnogih zloupotreba, jer su je mnogi regenti iskorištavali za vršenje ucjenjivanja i u njoj našli izvor obogaćivanja. Sudeći po vijestima kod raznih pisaca i po podacima u izvorima, bio je broj galijota kažnjenika iz naših krajeva na mletačkim galijama vrlo velik. Nedvojbeno su tome glavnim uzrokom bile teške ekonomske i opće društvene prilike u tim krajevima.

Kaznu galijotanja zavele su i takve zemlje, pa i feudalci za svoje jurisdikcije, koji nisu imali vlastite ratne mornarice. Zbog toga se događalo, da je mletačka mornarica u više navrata dobivala na svoje galije kažnjenike i iz austrijskog dijela Istre ili iz Hrvatske. Za svakog predanog galijota Venecija je isplaćivala posebnu nagradu.

Na kraju izlaganja ističem, da sam u njemu nastojao pokazati:

Na koji je način, zbog kojih razloga i kada Venecija prisilila istarske i dalmatinske komune, da na temelju ugovora pomažu njenu ratnu mornaricu svojim ratnim brodovima i davanjem galijota veslača:

Na koji se način i kada navedena ugovorna obaveza pretvorila u podaničku dužnost;

Kolika je bila veličina tih obaveza, odnosno dužnosti i u čemu se sastojala njena težina;

Koju je društvenu kategoriju teretila ta obaveza i kako je do toga došlo;

Osnovni oblik određivanja galijota obveznika, postupak i načine izbjegavanja obavezi;

Kada je uvedena kazna galijotanja u okovima. Svrha i razvitak te kazne i efekt takva snabdijevanja veslačima u mletačkoj ratnoj mornarici.

Pored toga ukazano je i na neke specifične razlike, koje su postojale između raznih vrsta galijota. Pokazano je naime, da su postojale u našim prilikama i u razdoblju, koje je razmatrano, ove glavne vrste galijota:

galijoti obveznici, koji su na galiju odlazili po podaničkoj dužnosti, kada je to zahtijevala Venecija i na vrijeme, koje je ona određivala;

galijoti kažnjenici, koji su na temelju presude morali da u okovima *veslaju na galijama kroz osudom i propisima određeno vrijeme;*

galijoti najamnici, koje su unajmljivali mletački agenti za tu službu i koje je za to plaćala Venecija;

galijoti najamnici, tzv. zontaroli, koji su na galije odlazili kao unajmljena *zamjena za iždrebane obveznike, ili za neku skupinu, policu,* ili pak za cijelu jednu obavezom davanja galijota opterećenu općinu.

Osim tih vrsta postojali su rjeđe još i galijoti zarobljenici i konačno galijoti robovi.

Razlikovanje tih vrsta galijota nije se dosada provodilo ni u naučnoj literaturi zbog toga, što nije bio sustavno prikazan cijeli postupak oko sakupljanja veslača za mletačke galije.

Ostalo je i pored nastojanja dosta toga, što bi trebalo temeljitije i opširnije istražiti i prikazati, no putovi do toga vode u mletačke arhive.

POPIS DJELA I OBJAVLJENE GRADE, KOJI SU UPOTREBLJENI ZA OVAJ RAD:

Alačević Josip, Tabularium, vol. I, Zadar.

Benussi dott. B., Nel Medio evo, pagine di storia istriana, Parenzo 1897.

Benussi dott. B., L'Istria nei suoi due Millenni di storia, Trieste, 1924.

Boerio Giuseppe, Dizionario del dialetto veneziano, Venezia 1856.

Brunelli Vitaliano, Storia della città di Zara. I. Venezia.

Caddeo Rinaldo i Nani-Mocenigo Mario, Storia della marina italiana, I, Milano, 1942.

Cesca Giovanni, Le relazioni tra Trieste e Venezia sino al 1381., Verona, 1881.

Commissione al Podestà di Umago, Atti e memorie della Società istriana di Archeologia e storia patria (dalje: AI), vol. IX.

Commissioni dei dogi ai podestà veneti nell'Istria. AI. vol. III.

Dispacci del Podestà e capitano di Capodistria al Ser^mo. Principe, AI, vol. XXIII. XXVII. XXIX.

Dizionario di Marina, Ed. Reale accademia d'Italia, Roma, 1937.

Franceschi de, Camillo, Chartularium piranense. AI, vol. XLVII.

Franceschi de, Carlo, Note storiche. Parenzo, 1879.

Grossich dott. Antonio. La famiglia Grossich nella storia di Draguccio Vigevano, 1925.

Hanel. Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae (1214–1558), Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium, JAZU, Zagreb, (dalje: MHJSM), vol. I.

Joppi V., Documenti Goriziani del secolo XIV, Archeografo triestino, (dalje: AT). N. S. XIII.

Kadlec K., Statut i reformacije otoka Brača, MHJSM, vol. XI. Zagreb, 1924.

Kandler dott. Pietro. Codice diplomatico istriano, izdavan kao dodatak tjedniku »Istria«. od 1847–1852.

Kandler dott. Pietro, Statuti municipali del Comune di Trieste che portano in fronte l'anno 1150. Trieste, 1849.

Kandler dott. Pietro. Marina di guerra austriaca dei secoli decorsi, u tjedniku »Istria« 1850.

Klaić Vjekoslav, Krčki knezovi Frankapani, I, Zagreb, 1905.

Klen Danilo, Neka sabiranja i podavanja na području Cresa i Osora pod Venecijom, u Jadranskom Zborniku, god. II, 1957.

Kretschmayr Heinrich, Geschichte von Venedig, I, Gotha 1905.; II, Gotha, 1920.; III, Stuttgart 1934.

Kukuljević Sakcinski Ivan, Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII, Starine sv. 28, str. 97–185.

Kulischer Josef, Opća ekonomska povijest, I–II, Zagreb, 1957.

Leggi Criminali del Serenissimo Dominio Veneto, Venetia 1751.

Lenel W., Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria. Strassburg, 1897.

Ljubić Šime, Listine o odnošajih južnoga Slavenstva i mletačke republike, vol. I–X, Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia (dalje: MHSMS), JAZU, sv. 1–5, 9, 12, 17, 21 i 22.
Ljubić Šime, Commissiones et relationes venetae, I–III, MHSMS, sv. 6, 8 i 11.
Ljubić Šime, Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae, MHJSM, vol. 3.
Lucio Giovanni (Lučić Ivan), Storia del regno di Dalmazia e di Croazia, Trieste 1896.
Madirazza dott. Francesco, Storia e costituzione dei comuni dalmati, Split, 1911.
Marsich ab. Angelo, Effemeridi istriane, Capodistria, 1879.
Marsich ab. Angelo, Nuova serie effemeridi istriane, u La Provinzia dell'Istria, 1887.
Minotto, A. S., Acta et diplomata e r. Tabulario Veneto, Vol. I.
Minotto, A. S., Documenta ad Forumjulii, Istriam, Goritiam, Tergestrum spectantia, AI, vol. VIII, IX, X, XI, XII i XIII.
Mitić Ilija, Dubrovački konzul na Malti predaje osudene na galije, u »Naše More«, god. III.
Mitić Ilija, Dubrovački konzulat na Malti, u »Naše More«, god. IV,
Mitis Silvio, Lo Statuto di Cherso ed Ossero, AT, S. III, vol. IX. i X.
Molmenti Pompeo, Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto, Firenze, 1899.
Morteani, prof. Luigi, Notizie storiche della città di Pirano, Trieste, 1886.
Mosto, A. da, Domenico Pizzamano marinaio, Archivio N. Veneto, XXIV/II.
Nicolich dott. Mateo, Storia documentata dei Lussini, Rovigno, 1871.
Novak dr. Grga, Naše more, Zagreb, 1932.
Novak dr. Grga, Prošlost Dalmacije, I–II, Zagreb, 1944.
Pertile A., Storia del diritto italiano, vol. V, Padova 1876.
Petris prof. Steffano, Spoglio dei Libri Consigli della città di Cherso, vol. I, Capodistria, 1891.
Poparić Bare, Pregled povijesti pomorstva, I–II, Zagreb, 1932.
Possar Guido-Giuliano, Origini del dominio di Venezia nell'Istria (932–1150), Porta orientale god. 1940.
Rački dr. Franjo, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad JAZU, broj 70. 79, 91, 99 i 105.
Radonić Jovan, Acta et diplomata Ragusina, SAN, Beograd, 1934.
Rechberger Joseph, Geschichte der k. k. Kriegsmarine, I., Österreichs-Seewesen in dem Zeitraume von 1500–1797, Wien, 1882.
Regesti di documenti dell'Archivio di Stato di Venezia riguardanti l'Istria, Lettere segrete di Collegio (1308–1627), AI, vol. XLV i XLVI.
Relazioni dei Podestà e dei Capitani di Capodistria, AI, vol. I–VIII, X i XIII.
Relazioni di Provveditori veneti sull'Isola di Veglia, AI, vol. II.
Rezasco Giulio, Dizionario del linguaggio italiano storico ed amministrativo, Firenze 1881.
Romanin S., Storia documentata di Venezia, vol. I–X, 1853–1861. Venezia.
Sanudo Marin, Diarij manoscritti (1496–1533) u Arkivu za povjesnicu Jugoslavensku. sv. V, Zagreb, 1859.
Sardagna, G. B. di, Lettere del doge Andrea Contarini e del Capitano generale Domenico Michiel (1368–1369), AT, N. S. vol. IX, 1882.
Senato mare, Parti (Deliberazioni, decreti) del Senato veneto attinenti l'Istria, AI. vol. VII, IX, XI, XII, XIII–XVII.
Senato misti, Parti (Deliberazioni, decreti) del Senato veneto attinenti l'Istria, AI. vol. III–VI.
Senato Rettori, Deliberazioni secrete del Senato veneto, attinenti l'Istria, AI, XVIII. XIX, XXII i XXIII.
Smičiklas Tade, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. JAZU, sv. 2–15.
Statuto del Comun d'Arbe, rukopis u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.
Statuta communitatis Pagi, Venetiis, 1637.
Statuta Justinopolis Metropolis Istriae, Augustino Barbadico Praet. atque Praef., Raimundo Fino I. V. D. Carolo Vergerio duumviris typis data, Venetiis, MDCLXVIII.
Strohal R., Glagolska notarska knjiga vrbničkog notara Ivana Stašića, Zagreb, 1911.
Šišić dr. Ferdo, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925.

Šišić dr. Ferdo, Priručnik izvora Hrvatske historije, Zagreb, 1914.
T(edeschi) P(aolo), Documenti per la guerra turchesca del 1499., u La Provincia dell'Istria, 1888.
Vassilich Giuseppe, Statuto della Citta di Veglia, AI, vol. I.
Vecchj Augusto Vittorio, Storia della marina militare, vol. I–III, Livorno, 1895.
Vergottini de Giovanni, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo, I, Roma 1924.; II, Roma, 1925.
Vesnaver G., Indice delle carte di Raspo, u Provincia dell'Istria, 1892.

Dosada neobjavljena grada nalazi se u ovim arhivima:

U Državnom arhivu u Rijeci:

U arhivskom fondu grada Cresa, Osora, Labina, općine Završje i u manjem opsegu u Novigradskom i rašporskom.

U Državnom arhivu u Zadru:

U svim knjigama »Ducali e terminazioni«, zatim u knjigama uprave generalnih providura Dalmacije prema postojećim indeksima, u aktima sindika i avogadora i u »Stampama«.

U Arhivu JAZU u Zagrebu; u ostavini J. Battela za Barban i Rakalj.

FOTOGRAFIJE NEKIH DOKUMENATA UPOTREBLJENIH U OVOM RADU:

1. Popis obveznika galijota sastavljen 16. svibnja 1661. g. u Cresu. Pokraj imena svakog obveznika naznačena je brojkom polica, u koju je razvrstan:
   a) List 905 r. svezak XXX: 137, arhiva Cresa u DAR, sadržava početak popisa;
   b) List 905 t., istog popisa, i
   c) List 907 t., sadržava zaključak popisa sa zbrojem obveznika za Cres sa Dragozetićima, Lubenice, Caisole (Beli) i Sv. Martin.

2. Popis obveznika galijota iz Malog Lošinja sastavljen dne 2. prosinca 1662. godine. List 947 r., svezak XXX: 137, arhiva Cresa, u DAR.

3. Popis stanovnika Sv. Martina, sa zanimanjem i drugim karakteristikama, potrebnima za sastav popisa obveznika galijota, sastavljen u Cresu 1. siječnja 1669. godine. List 817 r., svezak XXX: 136, arhiva Cresa u DAR.

4. Trideset druga i trideset treća polica, skupina, obveznika galijota Cresa iz općeg popisa po skupinama (Rollo delli Galeoti), od 30. siječnja 1646. godine. Pokraj polica izbačena su imena iždrjebanih (»toccò«), iz bakrene posude (»bossolo di rame«). Ždrijebao je sam knez Cresa. Posebni svezak u XXX: 136, arhiva Cresa, u DAR.

5. Nalog creskog kneza Ivana Bemba od 27. ožujka 1669., da se uhvati iždrjebani a odbjegli galijot Zvane Burburan. Alegat listu 894, svez. XXX: 136, arhiva Cresa u DAR.

6. Pismo generalnog providura Jerolima Contarinija iz Zadra od 23. travnja 1663. upućeno creskom knezu. Obavještava ga, da šalje naoružan brod radi preuzimanja 2 osudenika na galiju i 4 »zontarola«. Moli ga, da nastoji naći još galijota, jer su galije oslabljene. List 958, svez. XXX: 137, arhiva Cresa u DAR.

7. Potvrda »škrivana« rapske galije od 7. prosinca 1662. godine o preuzimanju 10 »zontarola« u Cresu. List 951 r., svez. XXX: 137, arhiva Cresa, u DAR.

8. Popis galijota predanih 1668. godine na galije, od 21-og jedanaest je ugovornih (»cordato«), t. j. najmljenih od strane obveznika. Alegat listu 864, svez. XXX: 136, arhiva Cresa u DAR.

9. Potvrda Lucija Buche »Aguzina« galije Bertuzi Contarinija, izdana u Zadru 28. travnja 1663., o primitku dva galijota, koje predaje creski »kavalir« Tomaso.

10. Pismo generalnog providura Antuna Priulija od 18. travnja 1668. godine, kojim potvrduje primitak 2 roba od sudaca Malog Lošinja. List 883. svez. XXX: 136, arhiva Cresa, u DAR.

11. List 40 t. i 41 r. i t. »Komisije«, t. j. mandata izdanog od strane dužda Pavla Rainerija Ludoviku Morosiniju, koji je odlazio u Kopar, da tamo bude kapetan i podest. Sadržava: odluku Velikog mletačkog vijeća od 25. svibnja 1545. godine, o ovlaštenju mletačkih regenata, da kazne u kriminalu zamjenjuju osudom na galiju u trajanju kako nadu za shodno. Komisija se nalazi u DAR.

12. Galija XV. stoljeća prema crtežu perom iz tog vremena. Slika uzeta iz djela »Storia della Marina dell'Italia«, Milano 1942., str. 665.

13. Mletačka galija iz druge polovice XVI. stoljeća. Detalj sa slike mučenja sv. Kristine u duždevoj palači u Veneciji. Slika uzeta iz istog djela kao pod 12), str. 877.

Sve fotografije izradio je fotograf Karlo Kocijančić u laboratoriju Jadranskog instituta u Rijeci.

BERNARD STULLI

ALBANSKO PITANJE

(1875–1882)

UVOD

Jedna je od značajnih karakteristika historijskog razvoja istočnog pitanja, u toku 19. stoljeća, postepeno otpadanje pojedinih balkanskih zemalja iz sklopa evropske Turske. Proces se odvajanja tih zemalja od Turske carevine odvija kroz vrlo dug i mučan put borbe ne samo protiv vladajućih slojeva u Turskoj, već i protiv neobično složenog kompleksa nacionalnih i međunarodnih političkih sila, koje su se isprepletale i presudno utjecale na tok toga razvoja. U toj borbi, u kojoj se postepeno postižu pojedini elementi autonomije na putu k potpunijoj nezavisnosti, koja se konačno i formalno priznaje, imale su Srbija, Grčka i Bugarska bolje i razmjerno brže uspjehe. Nasuprot tome Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija prolaze mnogo teži i okrutniji put borbe. One ni do kraja 19. stoljeća ne postižu još nikakav uspjeh. Te je zemlje mnogo teže i presudnije sputala diplomatska igra i borba svih onih sila, koje su se borile za dominaciju nad Balkanom.

U drugoj polovici 19. stoljeća sve se više zaoštrava borba spomenutih sila na Balkanu. U tom zbivanju pripada svakako posebno mjesto Krimskom ratu i Pariškom mirovnom ugovoru od 30. marta 1856. god. sklopljenom između Austrije, Francuske, Engleske, Pruske, Turske, Italije (t. j. Kraljevine Sardinije) i Rusije. Tim je ugovorom proklamirano načelo nezavisnosti i integriteta Turskog carstva, što je obuhvaćeno i kolektivnom garancijom sila potpisnica. Međutim već ugovor od 15. IV. 1856. god. sklopljen u Parizu između Austrije, Engleske i Francuske, kojim se garantira poštivanje Pariškog ugovora od 30. III. i posebno načelo nezavisnosti i integriteta Turskog carstva, pokazuje, kako se odmah prišlo izričitom ignoriranju kolektivne garancije svih sila potpisnica time, što su se tri velesile izdvojile naglašavajući svoju posebnu ingerenciju u istočnom pitanju. Bio je to neposredan i najbolji predznak, da su i sva ona načela nezavisnosti i integriteta samo sredstva diplomatske igre i borbe, te da će se i formalno održavati toliko dugo, koliko pojedinim silama to bude odgovaralo, a da se stvarno ta načela, kao ni ranije, ne

će nikako poštivati. No treba naglasiti, da je to stalno isticanje spomenutih načela i kolektivne garancije evropskih sila, to pretvaranje svakog nutarnjeg pitanja Turske carevine u pitanje evropske politike i, što je najvažnije, njegovo pretvaranje u objekt i sredstvo političke borbe evropskih sila oko proširenja njihova utjecaja na Balkanu (odnosno i u političkim obračunima i kompenzacijama i na širem planu), da je sve to zajedno izvanredno kompliciralo i često potpuno podredilo oslobodilačku borbu balkanskih zemalja.

Neke od sila, posebno velesila, koje su učestvovale u toj borbi oko istočnog pitanja (na pr. Francuska), služile su se ponekad u svojoj političkoj propagandi i načelom narodnosti. Način korištenja toga načela, kao i praktična djela, koja su se zatim neposredno nadovezivala na tu propagandu, pokazala su međutim, da se radi i o suviše prozirnoj propagandi, koja se momentalno u određenoj mjeri i do određenog vremena iskorištava, potpuno podređena sasvim drugim ciljevima političke borbe. Ako su neki krugovi u evropskim zemljama i stvarali razne odbore, komitete i sl. za pomoć oslobodilačkoj borbi balkanskih naroda, i dio njihova članstva zaista iskreno i nesebično mislio da na tome radi, ipak su i te sve akcije bile u krajnjoj liniji podređene interesima i ciljevima službene politike njihovih zemalja, kojima su politički obračuni s drugim silama i borba za sfere utjecaja, za podjelu svijeta, bili glavni i osnovni cilj. Igra s načelom narodnosti bila je logičan i nerazdvojni dio opće političke igre i borbe oko istočnog pitanja.

I princip nemiješanja u nutarnje poslove Turske carevine i balkanskih zemalja sa strane evropskih sila bio je također omiljelo sredstvo propagande i borbe. No štogod se više govorilo o tom principu, to se više i intenzivnije provodilo u praksi miješanje, jer se borba stalno zaoštravala, a miješanje u unutarnje stvari bilo je dobro prokušano i moćno sredstvo borbe. Balkanske su zemlje bile preplavljene stranim agentima. Njihovi prikriveni i otvoreni obračuni, bespoštedni sukobi i cinični i lažni sporazumi o budućem nemiješanju u unutrašnje poslove njihovih žrtava predstavljaju potresne stranice historije balkanskih zemalja. U njihovoj su se djelatnosti upotrebljavala sva moguća sredstva, od crkve i njenih organizacija i djelatnosti svih vrsta (pri čemu ni katolička ni pravoslavna crkva nisu zaostajale), zatim škola, trgovačkog mehanizma i trgovačkih kanala, do djelatnosti konzulata i diplomatskih predstavništava. Isto je tako objekt miješanja i svako, pa i najmanje pitanje, koje se u bilo kojem vidu može da iskoristi u političkoj borbi. Tako od ustavnih pitanja i dinastičkih (uz obligatne kombinacije s raznim evropskim prinčevima kao dinastima balkanskih država), preko ministarskih kriza, pa do najsitnijeg detalja u dnevnom životu; ukratko, čitav je život tih nesretnih zemalja bio protkan političkom igrom i borbom već spomenutog složenog kompleksa sila, koji je moralno-politički rastakao ionako zaostalu, primitivnu i nedovoljno otpornu sredinu balkanskih zemalja, sputavajući njihov stvarni razvoj i napredak, konzervirajući njihovu zaostalost i zavisnost, da bi ih sačuvao kao stalan objekt i sredstvo svoje političke borbe oko dominacije na Balkanu.

Razumljivo je, da je spomenuta situacija ekonomske, društvene i političke nerazvijenosti balkanskih zemalja, slabost brojčana i opća njihovih građanskih klasa, kao potrebnih nosilaca nacionalnih pokreta, a uz isprepletenost čitava života tih zemalja s borbom evropskih sila za dominaciju (sa svim posljedicama toga stanja i te isprepletenosti), da je to sve skupa bitno i presudno utjecalo na karakter, dinamiku, tempo razvoja, stvarnu političku snagu i vrijednost, na plimu i oseku tih nacionalnih pokreta i borbe balkanskih zemalja za nezavisnost. Osim toga čitava je ta situacija potencirala i razmjerno rano stvaranje surevnjivosti i osvajačkih apetita samih balkanskih državica. Tako već šezdesetih godina nastaju planovi o »velikoj Grčkoj«, koja bi obuhvatila i sam Carigrad,[1] a na srpskoj strani Garašaninovi planovi o »velikoj Srbiji«, koja će, pored ostaloga, zahvatiti na pr. i cijelu Makedoniju i skoro čitavu Albaniju.[2] Ekspanzionizam i prisvajanje susjednih – tuđih – nacionalnih teritorija postaje politička praksa i balkanskih državica, ulazeći kao nova komponenta u opisani kompleks političke borbe na Balkanu.

Glavne velike sile, – zainteresirane na Balkanu i na »rješavanju« istočnog pitanja, bile su, kako je poznato, Rusija i Austrija, kojih su ambicije, planovi i suparništva imala već stoljetne tradicije. Engleska je, pogotovu u 19. stoljeću, svojim mediteranskim planovima, sve življi faktor borbe u nastojanju da paralizira i onemogući širenje ruskog utjecaja na istočnom Mediteranu, Maloj Aziji i uopće Bliskom Istoku. Uz nju je i Francuska, osobito od pedesetih do sedamdesetih godina 19. stoljeća, odlučan faktor u balkanskim zbivanjima, nastupajući s privlačnom devizom načela narodnosti, potpirujući izdašno iluzije nesebičnosti francuske politike i podržavajući varljive nade nacionalističkih zanesenjaka i boraca

[1] O planovima velike Grčke i grčke hegemonije na Balkanu u 19. stoljeću vidi Đuvara, Cent projets de partage de la Turquie (Paris 1914. Ed. Alcan), str. 322, 378–9, 381–2, 402 (gdje se ujedno naglašava, koliko je ideja o velikoj Grčkoj bila zapalila maštu brojnih grčkih publicista), 404, 405, 407, 422, 423. O grčkim ambicijama vidi još i Popović V., Politika Francuske i Austrije na Balkanu u vreme Napoleona III. (Beograd 1925. SKA, poseb. izd., knj. 57.), str. 52.

Neki grčki državnici su bili vrlo samouvjereni u pogledu svog utjecaja u Albaniji. Tako na pr. i predsjednik grčke vlade Commoundouros god. 1876. izjavljuje: »... Albanija mi je već u rukama i ovoga časa mogao bi je pobuniti« (Ristić J., Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878. knj. I, Beograd 1896, str. 328).

[2] Jakšić G., Prvi srpsko-grčki savez (1867–1868) (»Arhiv za pravne i društvene nauke«, knj. 25, Beograd 1924), str. 343. o razgovorima i pogađanjima Garašanin–Renieri 1861. g., kad se pomišljalo na potpunu diobu Bugarske, Makedonije i Albanije na korist Srbije i Grčke. To je i ostao njihov »maksimalni program«, dok su u svoj prvi savezni ugovor sklopljen 1867./8. g. unijeli nakon dugih natezanja samo »minimalni program«. Ristić J., Diplomatska istorija Srbije I (Beograd 1896), str. 168. kaže stoga, da je taj ugovor »sakat«.

O istom pitanju vidi i Lascaris S. Th., La première alliance entre la Grèce et la Serbie (extrait du »Monde Slave« n. 9. 1926. Paris), koji daje još nešto podataka o pojedinim fazama pogađanja o podjeli i o konačnom fiksiranju »minimalnog programa«. U već citiranim planovima o podjeli evropske Turske (Đuvara, n. d. str. 322, 378–9. 380. 385–6. 392. 404. 405. 423) Albanija se često dodjeljuje Austriji ili Grčkoj, ili se pak dijeli među te dvije države.

u balkanskim zemljama. No, pored tih velesila, počinje se već šezdesetih godina 19. stoljeća javljati i Italija ističući želju da postane faktor i sudionik u balkanskoj politici i istočnom pitanju.

Iako su velesile znale naglasiti, da među državama potpisnicama Pariškog ugovora od 1856. god. ima takvih, koje nisu velesile i stoga nisu pozvane da »posreduju u stvarima, koje ih se direktno ne tiču«,[3] aludirajući na Italiju, to Italiju nije ni najmanje smetalo u njenim ambicijama i planovima na Balkanu.[4]

Već u prvoj polovici 1861. godine stvaraju se na pr. kombinacije s iskrcavanjem Garibaldinaca i u Albaniji.[5] Zatim je u oktobru 1861. god. poslao talijanski kralj predsjednika talijanske narodne skupštine Ratazzija s posebnom misijom u Pariz, da nastoji sklopiti francusko-talijanski sporazum o istočnom pitanju, koji bi osigurao učešće i udio Italije.[6] Kad to nije uspjelo, uskoro šalje opet jednog generala s planom »revolucije na Balkanu«, po kojemu je pokret imao početi upadom Grčke u Epir, ustankom Albanaca i hercegovačkih ustaša i akcijama Srbije i Crne Gore, uz učešće Mađarske i, dakako, Italije preko Dalmacije.[7]

Garibaldi je kao popularna figura talijanske nacionalnooslobodilačke borbe bio vrlo omiljen i među balkanskim narodima, koji su mu se obraćali pozdravima pa i apelima za zajedničku borbu protiv Austrije i Turske. Talijanska je buržoazija nastojala da Garibaldijevu popularnost iskoristi za miješanje u balkansku politiku,[8] a Garibaldi je prihvatio akciju, nastojao je da je veže u sklop svoje antiaustrijske politike, te je formulirao devizu: »Idimo prema Rimu i Veneciji[9] preko Grčke i Dunava«.[10]

U onom bujanju raznih revolucionarnih komiteta za oslobođenje balkanskih naroda šezdesetih godina talijanski su emisari vrlo aktivni.[11] U Palermu je 1862. godine uz pomoć talijanske vlade osnovan *Comitato Greco-Slavo-Albanese*, kojega proglas pledira za što jače akcije Grka i Slavena; da se te akcije povežu s talijanskima; da je Austrija slaba na

[3] Popović V., n. d. str. 88.

[4] Vodeća talijanska buržoazija bila je uvjerena, da je Italija bezuvjetno već ušla i čvrsto zasjela u »aeropag Evrope«. Vidi na pr. Bonghi R., Il *Congresso di Berlino* e la crisi d'Oriente (Milano 1878), str. 10.

[5] I documenti diplomatici italiani, ser. I, vol. I (Roma 1952), str. 122–123. u izvještaju tal. poslanika Durandoa Cavouru 8. V. 1861. iz Carigrada, koji smatra, da ne treba sada provocirati »polemiku i sporove oko legitimnosti talijanske ingerencije« u istočnom pitanju.

[6] Popović V., n. d. str. 80. pozivom na Thouvenel, Pages de l'histoire du second empire (1903), str. 310–315.

[7] Ibidem.

[8] Chiara P., L'Albania (Palermo 1869), str. 166 »... Pertanto il Governo Italiano onde evitare gl'imbarazzi, che avrebbe potuto creargli un tale stato di cose trattò con Garibaldi, e gli promise ogni sorta d'agevolazioni per la impresa d'Oriente, che in modo indiretto potea molto giovare all'Italia«.

[9] Rim i Venecija su u to vrijeme još izvan sklopa talijanske države.

[10] Chiara P., n. d. str. 166.

[11] Ibidem.

Istoku, gdje je njen najranjaviji bok, i gdje će je svaki udarac »pogoditi u srce«; da su već izvršene studije Jadrana i hidrografskih karata dalmatinske i albanske obale »na traženje Garibaldija i za svrhe koje je lako razumjeti«, i t. d.[12] O Garibaldijevoj se akciji na Balkanu godine 1862. mnogo snovalo,[13] a istovremeno se pravila i javna kampanja za kandidaturu talijanskog princa Amedea Savojskog na grčki prijesto,[14] i sl.

Slične talijanske aspiracije i akcije otada kontinuirano traju i povremeno probijaju u javnost, kao na pr. 1868. godine, kada je u evropskoj štampi opet bilo vijesti o prisustvu talijanskih oficira u Albaniji; o talijanskoj propagandi među sjevernoalbanskim plemenom Miridita; o spletkama talijanskog konzula u Skadru; o princezi Darinki, koja da je u Crnoj Gori sklona Italiji, i t. d.[15]

Francuska nije prihvaćala sve talijanske prijedloge o zajedničkoj akciji u istočnom pitanju, a Italija bez obzira na to počinje intenzivno da razvija svoju političku djelatnost prema Balkanu, organizira tamo mrežu svojih agenata, koji su na pr. već 1866. god. vrlo aktivni i diljem Albanije.[16]

Metodama i sredstvima, poput ostalih sila, ona izgrađuje osnove svoje penetracije na Balkanu.

Osim spomenutih akcija talijanske vlade, vladajućih krugova i utjecajnih političkih snaga razvijaju se uporedo i akcije raznih liberalnih, patriotskih i nacionalističkih krugova, koji osnivaju i pomažu razne komitete za oslobođenje balkanskih zemalja. I u Italiji ima u tim komitetima iskrenih patriota, prijatelja i pobornika želje za stvarnim oslobođenjem balkanskih naroda, ali ima u njima i političkih ljudi s izgrađenim političkim programom talijanske ekspanzije na Balkan, i ti ljudi povezuju djelatnost spomenutih komiteta s politikom službenih i odlučujućih krugova u Italiji. Treba pritom podsjetiti, da je politički program talijanske ekspanzije na Mediteranu, i Balkanu posebno, tada već skoro potpuno sazreo i našao svoje formulacije u građanskoj ideologiji i koncepcijama građanskih političkih partija. Kakvu su evoluciju u tom pogledu prošle te koncepcije i u onih izrazito lijevih, radikalno-demokratskih i progresivnih snaga iz vremena oko četrdesetosme, pokazuje najbolje primjer Mazzinija. Taj nekadašnji apostol prava na slobodu i nezavisnost *svih* naroda, zagovornik ljubavi, suradnje i jednakosti među *svim* narodima, izlaže sedamdesetih godina 19. stoljeća čitav program talijanske ekonomske, političke i kulturne ekspanzije, pored ostaloga, i na Bal-

[12] Ibidem, str. 167–169.

[13] Ibidem, str. 169 »... e quando Garibaldi nel 1862. venne in Sicilia una porzione della flotta greca arrivo sino alla punta meridionale del Peloponeso per attenderlo e scortalo in Oriente«.

[14] Ibidem, str. 175.

[15] Ibidem, str. 161.

[16] Jakšić G., Jedan izveštaj o Albaniji (1866) (»Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju« knj. II, sv. 2, Beograd 1925.), str. 172, 173. i naročito *177–178*. Isto tako i Popović V., n. d. str. 93.

kanu,[17] smatrajući to isto tako logičnim kao i svoja načela slobode, nezavisnosti, jednakosti i t. d., iako je jasno, da bi realizacija toga programa značila stvarnu negaciju svih osnovnih nekadašnjih Mazzinijevih načela.

Tako je Italija s velikim željama, sa još slabim ekonomskim i vojnim snagama, s političkim koncepcijama, u kojima su se isprepletale mazzinijevske i garibaldinske, četrdesetosmaške teze i propaganda, s već izgrađenim političkim programom ekspanzije i dominacije nad »svojim dijelom« Mediterana i Balkana, ušla kao nova komponenta u borbu oko istočnog pitanja, posebno na područjima zapadnog Balkana.

Već smo naglasili, da je u drugoj polovici 19. stoljeća istočno pitanje stalno na dnevnom redu političkog života Evrope. Ono se nakon Pariškog mira od 1856. god. stalno sve više zaoštrava. Ako ga, u tim evropskim razmjerima, i potiskuju neko vrijeme događaji u Italiji i Njemačkoj, no zato ono sedamdesetih godina izbija to većom oštrinom, da bi u velikoj istočnoj krizi 1875./78. postalo centralno pitanje, koje svojom težinom i kompleksnošću pokazuje dio dubokih i nepremostivih suprotnosti, koje epoha imperijalizma, kao nova faza u razvoju kapitalizma, donosi. U toj velikoj istočnoj krizi temeljito su se zaoštrila i sva ona pitanja, koja sačinjavaju kompleks istočnog pitanja, tražeći svoje rješenje. To je bio slučaj, na određeni način, i s albanskim pitanjem.

[17] Pedesetih godina je na pr. još Mazzini u djelu Doveri dell'uomo *fiksirao istočnu granicu Italije na ušću Soče*, svojom poznatom izrekom: »... Aprite un compasso: collocate una punta al nord dell'Italia, su Parma; appuntate l'altra agli sbocchi del Varo e segnate con essa, nella direzione delle Alpi, un semicerchio: quella punta che andrà, compito il semicerchio, a cadere *sugli sbocchi dell'Isonzo, avrà segnato la frontiera che Dio vi dava*. Sino a quella frontiera si parla, s'intende la vostra lingua; *oltre quella non avete diritti*«. (Pensieri di Mazzini. Lanciano 1919. Ed. Carabba, str. 42–43. Podcrtao B. S.).

Međutim godine 1866. u članku »Missione italiana – Vita internazionale« on najednom tvrdi čak za Dalmaciju, da je ona »italo–slava« (vidi Mazzini G., Lettere slave, Bari 1939. Ed. Laterza, str. 103). Godine 1871. pak u članku »Politica internazionale«, on tvrdi, da je Istra talijanska (Ibidem, str. 122), traži za Italiju i otok Vis, da bi se »izbrisao nezasluženi poraz« talijanske flote kod toga otoka god. 1866. (Ibidem, str. 129), govori o potrebi, da Italija osvoji prije svih drugih nacija »diritto d'affetto, d'ispirazione, di stipulazioni economiche coll'intera famiglia Slava« (Ibidem), te razvija široki program talijanske opće ekspanzije u Aziji i Africi, posebno na mediteranskom području, na račun porobljenih naroda. (Ibidem, str. 130. i slijed.).

Općenito o vanjskoj politici Italije u tom periodu ima nešto podataka i u djelu Chabod F., Storia della politica estera italiana dal 1870 al 1896, vol. I. Le premesse (Bari 1951. Ed. Laterza) passim, i posebno str. 543. i slijed.; na str. 544. autor s pravom kaže: »... Crispi poteva appellarsi per i suoi programmi mediterranei alla predicazione mazziniana, che, nel 1871, additeva anche l'Asia all'Italia ...«; isto tako i na str. 562., gdje kaže, da je talijanska »suprenazia nel Mediterraneo« bila »il sogno mazziniano«. No Chabod potpuno zanemaruje, kako prikaz razvoja i »sazrijevanja« imperijalističkih koncepcija talijanske buržoazije, tako i objašnjenje toga razvoja i tih koncepcija *stvarnim* razlozima.

I. PRILIKE ZA VELIKE ISTOČNE KRIZE I PRIPREMA ZA BERLINSKI KONGRES

Otvaranju velike istočne krize prethodila su još dva načelna sporazuma dvojice glavnih suparnika u rješavanju istočnog pitanja, t. j. Austrije i Rusije.

Najprije je najesen 1872. god. za trocarskog sastanka u Berlinu došlo, u razgovorima Andrassy–Gorčakov, do sporazuma u ovom: 1. održanje status quo Turske carevine; 2. ako ipak dođe do nutarnjih promjena u Turskoj bez volje i djelatnosti Austrije i Rusije, one se ne će miješati u tok stvari prepuštajući ga svom razvoju i 3. priznajući princip nemiješanja u nutarnje poslove Turske carevine i neintervencije, Rusija i Austrija se obvezuju, da ne će pomagati Turskoj u ugušivanju ustanaka njenih podložnika ni u slučajevima, kada bi Turska takvu pomoć izričito tražila.[18] Ti su načelni uglavci u suštini ponovljeni i u junu 1873. god. za novog sastanka ruskog i austrijskog cara, odnosno sastanka Andrassy-Gorčakov u Schönbrunnu, uz tendenciju, da se i na jednom širem planu učvrsti suglasnost i koordinacija ruske i austrijske vanjske politike.[19]

No ne samo da se od kolektivnih garancija i utanačenja prešlo na takve ugovore »udvoje« glavnih sila suparnica, već se s otvaranjem velike istočne krize i velikim zaoštrenjem suprotnosti brzo prešlo s načelnih dogovora na sasvim konkretne sporazume o samoj podjeli evropske Turske.

Prvi sporazum takve vrste bio je svakako t. zv. Reichstadtski sporazum od 8. VII. 1876.[20] On je sklopljen nakon bezuspješnog koraka svih potpisnica Pariškog ugovora od 1856. god., poduzetog kod Porte u decembru 1875. god. i januaru 1876. god.,[21] kao i poslije isto tako neuspjele akcije na široj osnovi s t. zv. Berlinskim memorandumom u maju 1876. god.,[22] a u jeku bosansko-hercegovačkog ustanka, srpsko-turskog rata i crnogorsko-turskog rata. Reichstadtski sporazum jasno pokazuje užur-

[18] Goriainow S., Le Bosphore et les Dardanelles (Paris 1910. Ed. Plon), str. 307: »... Le maintien de la Turquie tel quel, et si des changements devaient y survenir, qu'ils soient abandonnés à leur developpement« ... »de ne pas se mêler du régime intérieur des provinces chrétiennes de l'empire ottoman et de reconnaitre le principe de non-intervention, en ce sens que s'il arrivait des soulévements de sujets chrétiens de la Porte, il lui serait refusé tout concours pour la repression, même en cas de réclamation de sa part.«

Isto tako: Fournier, Wie wir zu Bosnien kamen (Wien 1909) str. 9; Istorija diplomatije, u red. akad. Potemkina, sv. II (Beograd 1949.), str. 22.

[19] Goriainow, n. d. str. 308–310; Fournier, n. d. str. 9; Istorija diplomatije, sv. II, str. 23, no tu se ne spominje načelni sporazum i o istočnom pitanju.

[20] Goriainow, n. d. str. 318; Fournier, n. d. str. 21–23; Istorija diplomatije, sv. II, str. 35–36, gdje se ujedno iznose i razlike između ruskog i austrijskog zapisa o tom usmenom Reichstadtskom sporazumu.

[21] Istorija diplomatije, sv. II, str. 31.

[22] Ibidem, str. 32; Tekst memoranduma od 12. V. 1876. vidi Nouveau Recueil Général de traités ... par Ch. Samwer et J. Hopf; ser. II, tom. III (Gotingue 1878–79), str. 12–14. U nastavku naše radnje tu zbirku diplomatskih dokumenata citiramo skraćeno: *NRG.*

banu tendenciju Austrije i Rusije, da se, mimo ostalih sila, sporazume na bilateralnoj osnovi, nadasve što detaljnije o sudbini evropske Turske.

Pri ugovaranju pošlo se sa stanovišta dviju osnovnih solucija: opstanka ili potpune propasti evropske Turske. Kod prve alternative, a za slučaj poraza Turske, predvideni su redom teritorijalni dobici Srbije, Crne Gore, Grčke i Austro-Ugarske na Balkanu i Rusije oko crnomorske oblasti (Besarabija, Batum); posebno je i izričito uglavljeno, da Austro-Ugarska i Rusija »ne će pomoći obrazovanje velike slavenske države« na Balkanu.

Kod druge alternative, koja je za naše raspravljanje najvažnija, t. j. u slučaju potpunog raspada evropske Turske, predvidalo se, da i Bugarska i Rumelija i Albanija imaju postati nezavisne kneževine. U austrijskim zapisima o tom usmenom Reichstadskom sporazumu ne spominje se doduše izričito Albanija, a ruski je zapis, izrađen po uputi Gorčakova, spominje.[23] Očito se u austrijskom zapisu radi o grešci, jer Albanija po logici stvari nije mogla biti izostavljena; da se radi o grešci potvrđuje nam i činjenica, što se u pismenoj konvenciji sklopljenoj januara 1877. god., dakle šest mjeseci kasnije, izričito navodi uz ostale i Albanija kao buduća nezavisna kneževina.

Tako je, eto, postavljeno na dnevni red i albansko pitanje. Jedna od bitnih karakteristika postavljanja albanskog pitanja nesumnjivo je u tome, da ono nije došlo kao posljedica neke konkretne ustaničke borbe u Albaniji ili zrelog i politički jasno i radikalno usmjerenog nacionalnog pokreta, već kao rezultat akcije tajne diplomacije da preduhitri razvoj faktičnog stanja i predvidi teritorijalnu podjelu evropske Turske.

Može se reći, doduše, da je u Reichstadtskom sporazumu albansko pitanje postavljeno ipak kao podredno, da se nije u tom času predviđala potpuna propast evropske Turske kao baš neposredna mogućnost, da je težište u toj fazi (sredinom 1876. god.) ipak samo na pitanju Bosne i Hercegovine i na granicama Srbije i Crne Gore. Međutim je neosporno, da je problem opstanka evropske Turske, u cjelini uzevši, bio ipak već toliko sazreo, da su Austro-Ugarska i Rusija očito smatrale za potrebno, da se za čitav taj kompleks osiguraju načelnim sporazumom, kako zbog međusobnih ambicija i aspiracija tako i zbog težnji trećih sila na Balkanu.

Baš sa strane tih trećih sila počinje se voditi tada sve življa, pa i javna, politička akcija u odnosu na Balkan s očitih pretpostavki, da tu predstoji nova podjela pozicija i sfera utjecaja. Ne radi se pritom toliko o Engleskoj, koja također naglašava svoje ekonomske i političke interese na Balkanu,[24] već prije svega o Italiji, koja i sada nastoji, pokazujući to i nizom javnih političkih akcija, da se što više uplete u balkanska

[23] Istorija diplomatije, sv. II, str. 35.

[24] Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes; Bd. II (Berlin 1926), str. 30. Tu ćemo zbirku diplomatskih dokumenata u nastavku citirati skraćeno: *GPEK*.

zbivanja i sebi osigura neke pozicije i udio u balkanskim poslovima.[25] Pritom ona ne govori toliko o »zaštiti kršćana« i »pacifikaciji Balkana« poput Austro-Ugarske i Rusije, već se radije služi propagandnim tezama Napoleona III. o »težnji civiliziranja obala Sredozemlja« i »načelu narodnosti«, istupajući nadasve kao šampion nacionalnooslobodilačke borbe. Metode rada su joj već ustaljene: s jedne strane službene akcije vlade, kojima se daje na znanje interes i želja Italije da živo učestvuje u svim tekućim balkanskim poslovima, a s druge strane paralelno korištenje raznih neslužbenih odbora i komiteta, koji rade za »nacionalno oslobođenje« balkanskih naroda, kao i korištenje kampanjom stvarno i prividno neslužbene štampe.

Već od augusta 1875. god. počinje se po Italiji vršiti živa agitacija za prikupljanje talijanskih dobrovoljaca, koji će priteći u pomoć ustanicima Bosne i Hercegovine; osnivaju se odbori, koji na tome organizirano rade, prikupljajući usto svakovrsnu pomoć za ustanike.[26] I Turska i Austro-Ugarska gledale su prijekim okom na to »neslužbeno« učešće talijanskih boraca u ustanku, a Austro-Ugarska je pritom dostavljala Turskoj i potrebne podatke potičući je, da ulaže proteste u Rimu.[27] Kad je Austro-Ugarska počela činiti ozbiljne smetnje prijelazu talijanskih dobrovoljaca kroz Dalmaciju u Hercegovinu hapseći ih, spremali su se talijanski dobrovoljci početkom 1876. god. da izvrše upad u Hercegovinu sa ušća Neretve. Tek su na oštar istup austro-ugarske vlade morali od toga odustati.[28]

Sve je to bio plod s jedne strane spontane i iskrene akcije liberalnih i patriotskih krugova Italije, ali barem isto toliko i plod moralne i materijalne podrške vladinih i ostalih utjecajnih političkih krugova u Italiji i njihovih ekspanzionističkih koncepcija, jer bez toga ne bi bilo moglo ni približno doseći razmjere, koje je stvarno doseglo.[29] Dvostrukog je

[25] O tom upletanju u albanske poslove daje prilično sliku i zbirka: *Documenti diplomatici* concernenti gli affari d'Oriente, presentati dal ministro degli affari esteri (Melegari) nella tornata del 3 marzo 1877. (Roma 1877), iako je »pažljivo« redigirana od talijanske vlade.

[26] Novak G., Italija prema stvaranju Jugoslavije (Zagreb 1925), str. 113. i slijed.

[27] Ibidem, str. 119.

[28] Ibidem, str. 123–124; Osim toga vidi i arhivsku gradu u Drž. arhivu u Zadru (DAZ), Presid. 1875. busta X. br. 1779, 1806, 1985, 2215, 2385, 2389, 2714, 2717; god. 1876. br. 248, 249, 273, 291, 302, 304, 307, 315, 328, 337, 339, 363, 440, 636, 689; busta VII, 1876., br. 1620, 1546, 582, 987, 1848, 1988, 1249, 1032, gdje također ima dosta podataka o akcijama za formiranje garibaldinske legije u Srbiji, o dobrovoljcima za Hercegovinu, o njihovu putu kroz Dalmaciju, postupcima austrijskih vlasti, planovima da se na svojim brodovima prebacuju preko Jadrana; o tajnom slanju oružja u Hercegovinu; o glasniku, koji nosi Garibaldijevo pismo crnogorskom knezu, i t. d.

[29] Kako je vodeća talijanska buržoazija »realistički« prosuđivala pitanje nacionalno-oslobodilačke borbe balkanskih pa i slavenskih naroda vidi na pr. kod Bonghi, n. d. str. 94. Autor tu izlaže, da je »lako« u Italiji govoriti na pr. o »slavenskoj nacionalnosti« i njenim pravima, ali pledira, da se shvati konkretno politički karakter i vrijednost toga u Petrogradu i Pešti; on prikazuje, kako su tobože praktički neminovni i opravdani postupci imperijalističkih sila, i kako se mjesto Turske carevine

karaktera i kampanja talijanske štampe s pitanjem oružane intervencije Italije na Balkanu. Ona je, naime, vodena od same vladine i vladi bliske štampe, bila uzela tolikog maha, predlažući da je najprikladnija okupacija Bosne i Hercegovine talijanskim trupama, da je čak i u parlamentu 9. VI. 1876. bila talijanska vlada interpelirana o tom pitanju,[30] dok se istovremeno, dakako, talijanska vlada formalno i u svojim diplomatskim koracima izjašnjavala principijelno protiv intervencije.[31]

Pokušaj diplomatskog posredovanja Italije u srpsko-turskom ratu, izvršen u dogovoru sa Srbijom, dalji je korak talijanske vlade u nastojanju, da afirmira svoju političku djelatnost na Balkanu. Austro-Ugarska nije ni najmanje prijateljski dočekala tu akciju.[32] Ona je pridonijela daljem zaoštravanju stvarnih, pa i formalnih odnosa između dviju zemalja.

Tome treba dodati istovremenu živu aktivnost t. zv. iredentističkih komiteta i organizacija u Italiji, koji su znatno prelazili opravdane nacionalne zahtjeve tražeći za Italiju i Trst, Istru i Dalmaciju. Austro-Ugarska nije bila voljna da i tu djelatnost smatra »neslužbenom«. Sve je to zajedno zaoštrilo austro-talijanske odnose do te mjere, da je Austro-Ugarska ostavila vakantnim mjesto svoga ambasadora u Rimu za cijeli period od konca jula 1876. do januara 1877. god., baš u vrijeme tako intenzivnih diplomatskih akcija oko istočnog pitanja.[33] No i u tom periodu Italija ne sustaje. 21. IX. 1876. njen ministar vanjskih poslova izjavljuje, pri ocjeni sveukupnih akcija Italije oko istočne krize, ... »ovo je prvi put što je Italija vršila svoj *legitimni utjecaj* i dala, da se čuje u evropskim kabinetima jak glas na korist civilizacije« ...[34] Garibaldi pak još početkom augusta upućuje plameni pozdrav i borbeni poticaj »balkanskoj omladini«.[35]

ne može ostaviti »vakuum i kaos«, koji da bi ugrozio »civilizatorsku misiju« velesila. To je nesumnjivo vrlo lijepa ilustracija službene politike i stvarnih težnji vodeće talijanske buržoazije nasuprot formalnim pa dijelom i iskrenim planovima pomoći slavenskim i balkanskim narodima, sa strane već spomenutih talijanskih liberalnih i patriotskih krugova.

[30] Novak G., n. d. str. 50.

[31] Ibidem, str. 56-57; Osim toga treba ovdje spomenuti i izvještaj austrijskog generala St. Jovanovića iz Dubrovnika upućen Namjesništvu u Zadru, u oktobru 1876. godine, gdje se u vezi s talijanskim akcijama kaže među ostalim: »... das der schon seit längerer Zeit angestrebte italienische Einflus in Bosnien-Erzegovina gegenwärtig einen nicht ganz unfruchtbaren Boden findet ...«; kao i da je cilj tih akcija »... um der katholischen Bevölkerung von Bosnien-Herzegovina mehr Hoffnungen auf Unterstützung durch italienische, als durch die österreichische Regierung möglichst beizubringen ...«, te konačno »... das Italien selbst nicht abgeneigt wäre, seinerzeit sich an einer event. Okupation jener Länder zu betheiligen.« (DAZ, Presid. 1876. busta VII. br. 1992).

[32] Crispi, Politica estera. Memorie e documenti raccolti e ordinati da T. Palamenghi – Crispi (Milano 1912. Ed. Treves), str. 3 »La Serbia chiede la mediazione dell'Italia, ma il gabinetto austro-ungarico la osteggia.« Po njemu i Schinner, Der *österreichisch-italienische Gegensatz auf dem Balkan* und an der Adria, von seinen Anfängen bis zur Dreibundkrise 1875–1896. (Stuttgart 1936. Beiträge zur Geschichte der nachbismarchischen Zeit und des Weltkriegs. Heft 31. N. F. Heft 11.), str. 11.

[33] Crispi, n. d. str. 3; Schinner, n. d. str. 11.

[34] Novak, n. d. str. 109. (podertao B. S.).

[35] Ibidem, str. 125.

Iz istog je perioda isto tako vrlo značajan rad »Lige za oslobođenje i bratstvo naroda slavensko-helenskog poluotoka« (»Lega per la liberazione e l'affratellamento dei popoli della penisola Slavo-Ellenica«). Njeno je sjedište bilo u Milanu, a radila je na osnivanju podružnica po svim većim gradovima Italije. Njena političko-propagandna aktivnost naročito u drugoj polovici 1876. god. vrlo je zapažena, osobito zbog velikih meetinga po glavnim gradovima Italije i zbog odaziva i priznanja, što ga je našla u Srbiji i Crnoj Gori. U brojnim proglasima i peticijama te Lige, pored ostaloga, vidimo stalne zahtjeve: da Italija aktivno učestvuje u borbama na Balkanu, da je Italija kao predodređena za arbitra u eventualnim sukobima među samim balkanskim narodima; da u Italiji treba širiti »ideju dužnosti Talijana da vrše civilizatorsku misiju«; da u slučaju potrebe treba potaći i oružanu i »nezainteresiranu intervenciju« Italije zajedno s manjim državama u saglasnosti s evropskim velesilama, i t. d.[36]

Osim talijanskih komiteta i odbora i korištenja balkanskih političkih emigranata nastojalo se, da se iskoriste i raniji doseljenici s Balkana u južnoj Italiji.[37] Tako je akcijom Lige osnovan i poseban »Italsko-albanski odbor za oslobođenje istočnih Albanaca«, t. j. Albanaca na Balkanu. I taj odbor razvija od septembra 1876. god. živu aktivnost, a u svom proglasu ističe: da u cjelini prihvata program »Lige za oslobođenje i bratstvo narodâ slavensko-helenskog poluotoka«; da mu je cilj »oslobođenje braće Albanaca, koji stenju pod muslimanskim despotizmom«; da će izdati proglas u albanskom i novogrčkom jeziku, kojim će pozvati braću u Makedoniji, Epiru i Albaniji, da pruže ruku Jugoslavenima protiv zajedničkog tlačitelja;[38] kako god završi sadašnji srpsko-turski rat, Odbor će poticati albanske naseobine u Italiji, da pružaju moralnu i materijalnu pomoć Albancima u domovini, »tlačenim od fanatičnih i zvjerskih Osmanlija.«

Eto, to su bile, u osnovnim crtama fiksirane, javne političke akcije Italije, kojima se ona htjela pošto poto afirmirati kao sila s određenim mjestom i »legitimnom« ulogom u balkanskoj politici, a zbog čega je austro-ugarski imperijalizam požurivao da »udvoje«, s ruskim, fiksira podjelu Balkana i isključi treće sile, pa i Italiju, od učešća i neposrednog

[36] »Narodni list«. Zadar, 13. IX. 1876. Simpatie del mondo civile per gli Slavi. Tu je objavljen i cijeli tekst proglasa i programa Lige od augusta 1876. godine, gdje se dosta govori i o propagandnoj i materijalnoj pomoći balkanskim narodima u njihovoj borbi. Na to se osvrće i Novak G., n. d. str. 92 i slijed.

[37] O prosvjetno-političkoj aktivnosti Albanaca u južnoj Italiji, njihovim školama, institutu »Collegio di S. Demetrio Corone«, osnovanom još 1794. godine, djelatnosti G. De Rada i D. Camarda, i t. d. vidi nešto pobliže kod Shendi S., Beginnings of albanian nationalist trends in culture and education (1878–1912) (»Journal of Central European Affairs«, vol. XII No. 4. january 1953.), str. 357. i slijed.

[38] »Obzor«, Zagreb, 16. X. 1876. u članku pod naslovom »Italsko-albanski odbor za oslobođenje Albaneza na Istoku«, donosi i tekst proglasa toga odbora, koji je tekst datiran S. Demetrio Corone (provincia di Cosenza) 18. IX. 1876.

I to spominje Novak G., n. d. str. 107–108. Inače je na taj odbor upozorio još Tucović, Srbija i Arbanija (Beograd 1946, Izd. Kultura), str. 50.

utjecaja. Istina je, da stvarna ekonomska, vojna i politička snaga tadašnje Italije nije bila dovoljna da Italija što i realizira na Balkanu, ali se Austro-Ugarska bojala, da u koncertu evropskih sila, a posebno u eventualnom dogovoru s Rusijom, Italija ipak nešto i ne ostvari i stupi na Balkan, u bilo kojem vidu, odnosno da njoj, Austro-Ugarskoj, bitno ne oteža predviđenu izmjenu status quo, koju joj je Rusija diplomatski priznala Reichstadtskim sporazumom.[39] Veze Italije sa Srbijom i Crnom Gorom, njeno upletanje u bosansko-hercegovački ustanak, njeno isticanje albanskog pitanja i mogućnost, da i svojim t. zv. iredentističkim zahtjevima vrši opći pritisak na balkansku politiku, sve je to Austro-Ugarsku prisililo, da politički vodi sve više računa o Italiji i u samoj istočnoj krizi.

Takva situacija, uz pojačani pritisak Rusije na Balkan i Tursku, jačala je dalje zamisao i tendenciju sporazuma »udvoje« s Rusijom time, da se što prije prijeđe od usmenog Reichstadtskog sporazuma na detaljan pismeni ugovor, uz odgovarajuće, isto tako konkretne, vojne aranžmane. Tako je uskoro došlo do poznate tajne konvencije između Rusije i Austro-Ugarske od 15. I. 1877.,[40] koja se sastoji od dva pravna akta: konvencije i dodatne konvencije.[41]

Ne ulazeći u detalje, koji prelaze uže okvire teme našeg raspravljanja, moramo naglasiti nekoliko karakteristika tog novog austro-ruskog sporazuma: prije svega njegovu pismenu formu, koja ga čini mnogo važnijim i sigurnijim političko-diplomatskim aktom u odnosu na Reichstadtski sporazum, a njegove pojedine uglavke preciznijim; zatim činjenicu da on, uz pitanje Bosne i Hercegovine, postavlja kao jedno od centralnih pitanja i pitanje Bugarske time, što za Bosnu i Hercegovinu predviđa austro-ugarsku okupaciju, a stvarno je potpuno predaje Austro-Ugarskoj, a za Bugarsku predviđa širu autonomiju, ali još uvijek u sklopu Turskog carstva; nadalje, što Srbiju i Crnu Goru, s teritorijem među njima, proglašava neutralnim pojasom, koji razdvaja područja vojnih akcija Rusije i Austro-Ugarske, i, konačno, što u cjelini potvrđuje uglavak Reichstadtskog sporazuma, po kojem se isključuje mogućnost stvaranja jedne, velike i kompaktne slavenske ili druge države na Balkanu, i da će se u slučaju potpune propasti evropske Turske moći konstituirati kao »nezavisne države«: Bugarska, Albanija i »ostatak Rumelije«.[42]

[39] Reichstadtski je sporazum Austrougarska prikazala rimskoj vladi 12. VII. 1876. ovako: ugovorena je neintervencija u istočnom pitanju, a ako prilike nametnu intervenciju, tada prethodni povjerljivi dogovor među evropskim »kršćanskim« velesilama. Vidi o tome *Documenti diplomatici* concernenti gli affari d'Oriente ... del 3 marzo 1877. (Roma 1877), str. 245.

[40] Tekst vidi kod: *GPEK*, vol. II, str. 111–115.

[41] I konvencija i dodatna konvencija su datirane 15. I. 1877., a stvarno su potpisane od Andrassyja i Novikova tek 18. III. 1877. O tome: Goriainow, n. d. str. 336.

[42] *GPEK*, vol. II, str. 115 »... en cas d'un remainement territorial ou d'une dissolution de l'Empire Ottoman, *l'établissement d'un grand état compact slave ou autre est exclu; en revanche la Bulgarie, l'Albanie et le rest de la Roumélie pourraient être constituées en etats independants; ...*« (podcrtao B. S.).

U uvodnim se tezama te, iako tajne, konvencije ponavljaju stereotipne i providne formulacije o brizi za »sudbinu kršćana« u Turskoj, ali se ne zaboravlja odmah spomenuti i pitanje »aneksija« i »evropske ravnoteže«. O načelu narodnosti pametno se šuti, jer zaista: predaja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, podjela bugarskog teritorija na Bugarsku i Rumeliju, mimoilaženje makedonskog pitanja, jer se ta zemlja imala očito – po zamisli sila potpisnica – podijeliti među okolne države, sve to zajedno pokazuje, da se pogađalo i rješavalo baš sa suprotnih pozicija nego što su tražile potrebe nacionalnih pokreta balkanskih naroda, a isto tako da se baš ne može reći, da se ruska vlada pokazala kao »pokrovitelj slavenskog nacionalnog pokreta«.[43] U osnovi te tajne konvencije od januara do marta 1877. god. leži austrijska imperijalistička teza, koja isključuje mogućnost postojanja jedne, kompaktne i velike države na Balkanu, bilo čije i kakve, a posebno ne slavenske; ona zastupa koncepciju, da uz dovoljno prostrane i moćne austrijske pozicije na zapadnom Balkanu može postojati još tek određeni broj manjih balkanskih državica, koje će ekonomsko-politički biti zavisne uglavnom i prije svega o Austro-Ugarskoj. U tim okvirima i koncepcijama treba gledati i one planove i zamisli o »nezavisnim državama« Bugarskoj, Rumeliji, pa i Albaniji. Postavljanje i albanskog pitanja u toj rusko-austrijskoj konvenciji ima dakle u osnovi istu bitnu karakteristiku kao i u slučaju Reichstadtskog sporazuma.

Prema tome i u toj historijskoj situaciji albansko pitanje ne pokreće kakav nacionalni pokret Albanije ili kakva druga albanska snaga, već za nj vojuju s jedne strane ruska i austro-ugarska tajna diplomacija, prema svojim interesima i potrebama i za svoje ciljeve, a s druge strane na njemu počinje insistirati i dio talijanske buržoazije, koji već ima izgrađen program talijanske ekspanzije i penetracije na Balkan, a propagandno koristi (»Italo-albanski odbor«) nacionalno oslobodilačku egzaltaciju, pa i iskrene pobude nekih liberalnih i patriotskih krugova u svojoj zemlji.

Austro-ugarsko–talijanske suprotnosti na Balkanu dale su albanskom pitanju i u toku godine 1877. dalji značaj i pojačale njegovu aktuelnost.

Austro-Ugarskoj je prije svega bila vrlo zazorna i mogućnost nekih rusko-talijanskih sporazumijevanja. Međutim već je na carigradskoj konferenciji o istočnom pitanju (od decembra 1876 do januara 1877. god.)[44] opažen dosta intenzivan kontakt ruskih predstavnika sa talijanskim.[45] K tome je talijanska opozicijska štampa otvoreno pisala o potrebi talijansko-ruskog saveza protiv Austrije,[46] a kad su se u Beču vodili razgovori Ignjatijev–Robilant u martu 1877. god., austrijski su krugovi pogo-

[43] Istorija diplomatije, sv. II, str. 29.

[44] Gradu o Carigradskoj pretkonferenciji i konferenciji vidi u N. R. G. ser. II, t. III, str. 34–168.

[45] *GPEK*, vol. II, str. 128–129.

[46] Novak. n. d. str. 141.

tovu podigli viku o opasnosti spomenutog rusko-talijanskog tajnog sporazuma.[47]

Tome su se pridružili i događaji u sjevernoj Albaniji, posebno u plemenu Miridita, početkom 1877. godine. Stare težnje i planovi za savezom sjevernoalbanskih plemena s Crnom Gorom, protiv Turaka, ojačali su sada, a Crna Gora se u svom sukobu s Turskom nadala važnoj pomoći od spomenutog saveza. Postojali su stalni kontakti radi jačanja toga saveza, a Porta je nastojala da ga spriječi hapseći, uz ostale mjere, razne albanske prvake kao taoce.[48] U decembru 1876. prebacio se katolički pop P. Doči, kao izaslanik Miridita, iz Skadra na Cetinje u tajnoj političkoj misiji. Austro-ugarski konzulat u Skadru bio je uvjerenja, da je to politički agent, koji nastoji da se poveže i sa italo-albanskim komitetom na Siciliji, i s Crnom Gorom, i sa slavenskim komitetima u Rusiji, i s Garibaldijem u Italiji i t. d., da se u njegovoj pratnji nalazi još jedan pop, koji da je italo-albanac i emisar P. Chiare, šefa italo-albanskog komiteta na Siciliji; i da je pop Doči pred odlazak iz Skadra imao povjerljive razgovore s tamošnjim ruskim i *talijanskim* konzulom.[49] Na Cetinju je inače već od ranije boravio sin miriditskog prvaka kapetana Kole, i to kao jedan od adutanata kneza Nikole[50] i kao veza Cetinja s Miriditima, a sada je i posebni emisar. pop Doči, razvijao akciju saveza, u direktnom kontaktu i vrlo povjerljivim razgovorima s crnogorskim knezom i drugim crnogorskim prvacima.[51] Austro-ugarskim je predstavnicima na Cetinju Doči izjavio, kao svoje »lično mišljenje«, da Miriditi teže ujedinjavanju svih katolika sjeverne Albanije, od Drača do Skadra, na čelu sa miriditskim knezom Prenk Bib Dodom, u jednu cjelinu sa sjedištem u Skadru, koja bi bila najprije kao neka svojevrsna autonomna oblast Turske carevine, a zatim očito (iako to nije baš izričito rečeno) i kao neka samostalna kneževina uz bok Crne Gore.[52] Austro-ugarski su predstavnici upozoravali na temelju toga, kako »*djelatnost revolucionarnih komiteta u zemlji Miridita počinje da hvata čvrste korijene*«,[53] pa

[47] Crispi, n. d. str. 4; Schinner, n. d. str. 12.

General Ignjatijev, ruski poslanik u Carigradu 1864–1877, Istaknuti zastupnik ruskih maksimalnih zahtjeva na Balkanu i prema Turskoj. U martu 1877. god. obilazi glavne evropske prijestolnice u misiji da pridobije evropske sile za ruski plan nutarnjih reformi u Turskoj.

Robilant je bio talijanski poslanik u Beču 1871–1885, a zatim ministar vanjskih poslova u kabinetu Depretis 1885–1887. god.

[48] Drž. arhiv u Zadru (DAZ), Presid. 1877. busta VI. br. 36. Polit. izvještaj austro-ugarskog gener. konzula u Skadru Wassitscha od 19. XII. 1876. upućen namjesniku Dalmacije Rodiću.

[49] Ibidem.

[50] Ibidem, br. 37. Izvještaj austroug. vicekonzula Günnera sa Cetinja od 22. XII. 1876. upućen također Rodiću.

[51] Ibidem. I u ovom se izvještaju spominju i raniji kontakti i posjeti predstavnika sjevernoalbanskog plemena Malisora Cetinju.

[52] Ibidem, br. 71. Izvještaj istoga od 25. XII. 1876. upućen također namjesniku Dalmacije Rodiću.

[53] Ibidem. (Podcrtao B. S.).

iako ih je Doči uvjeravao, da Miriditi misle svoje akcije razvijati uz oslon na Austro-Ugarsku,[54] vidjeli su u Dočiju, kako je već rečeno, talijanskog agenta, koji da radi u vezi s komitetom na Siciliji P. Chiare i Garibaldijem. Kasniji je pak razvoj akcije Miridita doveo i do njihove oružane akcije i sukoba s turskom vojskom,[55] koja je međutim bila premoćna i suzbila Miridite u njihova brda.[56] Dio talijanske štampe dao je tim događajima u sjevernoj Albaniji širok publicitet i alarmantni karakter najavljujući savez Crne Gore i Miridita, akciju za stvaranje nove albanske države, uz bok Crne Gore, pod knezom Prenk Bib Dodom, sa sjedištem u Skadru (točno prema Dočijevim izjavama na Cetinju); objavljujući usto vijesti i o tobožnjem sastanku kneza Nikole i kneza Prenk Bib Dode na crnogorsko-turskoj granici, o zajedničkoj vojnoj akciji Crne Gore i Miridita protiv Skadra i tamošnjeg turskog paše; o općoj želji za uspostavom albanske države; o nekakvim starim i velikim simpatijama za Italiju, i konačno, o navodnoj namjeri »*Skadrana i svih Albanaca da se obrate talijanskoj vladi tražeći službeno njen protektorat i podršku.*«[57]

Austro-Ugarska je pažljivo pratila sve te akcije Miridita i Italije, pomažući i savjetima Porti protiv tih akcija, ali vodeći usto računa i o sigurnosti miriditskog kneza Prenk Bib Dode,[58] kojega je nastojala da pridobije za svoje akcije i planove. No ništa manje se nije ni Italija interesirala za ličnost miriditskog kneza i za utjecaj nad njim, pa u času, kad je bio stiješnjen sa svojim odredima u albanskim brdima od turske vojske, dolazi u Drač jedan talijanski ratni brod, za kojega se pretpostavljalo, da je trebalo da pokuša prebaciti miriditskog kneza u Italiju,[59]

[54] Ibidem ... »Sowie die Südslaven der Balkanhalbinsel ihre Blicke nach Russland wenden, müssten die Miriditen ihre Blicke nach Oesterreich-Ungarn richten. Von Oesterreich-Ungarn würden sie dann erhoffen, das es sie mit Geld und Waffen unterstützt und durch Anlegung von Schulen für ihre Civilisierung sorgt ...« uočavajući dosadašnja sredstva i želje *aust.-ug. propagande u Albaniji.*

[55] Ippen Th., Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert (Illyrisch-Albanische Forschungen. Bd. I. München-Leipzig 1916) str. 366; Actenstücke aus den Correspondenzen des k. u. k. gemeinsamen Ministeriums des Äussern über orientalische Angelegenheiten (16. V. 1873.–31. V. 1877) (Wien 1878), str. 544. i slijed. Tu se među ostalim spominje (str. 572), kako je u martu 1877. godine pop Doči izgleda ponovno bio upućen, u političkoj misiji, na Cetinje.

[56] Actenstücke .... (7. IV. 1877.–3. XI. 1878.) (Wien 1878), str. 6–7, 16. Ovdje se usto (str. 25) nalazi i izvještaj namjesnika Dalmacije Rodića od 17. V. 1877. upućen Andrassyju u Beč, u kojem javlja, da su Turci u Gusinju uhapsili popa Dočija i kapetana Đona iz Miridita.

[57] Chiara P., L'Epiro, gli Albanesi e la Lega (Roma 1880), str. 191–196. (Podcrtao B. S.).

[58] Actenstücke ... (7. IV. 1877.–3. XI. 1878.), str. 16.

[59] DAZ, Presid. 1877. busta VI. br. 928, Izvještaj general. konzula Wassitscha iz Skadra od 2. V. 1877. upućen namjesniku Dalmacije Rodiću ... »Wie verlautet, glaubte man, das der Dampfer hieher gekommen, um den Mirditen – Fürsten Prenk Bib Doda heimlich einzuschiffen und in Sicherheit zu bringen«. Dalje se u izvještaju kaže i to, kako je došlo do afere, jer je jedne noći barka s mornarima s talijanskog ratnog broda primjećena oko luke, izašla tobože radi ribolova, a pobjegla pred turskom stražom.

da ga »spasi« u naručju političkih planova talijanske vlade na Balkanu. Ukratko, u pozadini miriditskog ustanka i crnogorsko-miriditskog saveza vodila se prikrivena ali žustra borba između austrougarskog i talijanskog imperijalizma u sjevernoj Albaniji.

Sve je to zaoštravalo austrougarsko-talijanske odnose i popunjavanje mjesta austrougarskog ambasadora u Rimu, januara 1877. god., nije ništa popravilo situaciju. Dolaze još dva značajna događaja. Kad je talijanska vlada ponudila vladi Austro-Ugarske izmjenu gledišta o istočnom pitanju, ona je otklonila takav razgovor.[60] U julu 1877. god. Italija poduzima *diplomatsku intervenciju u Beču na korist Crne Gore*, a vlada Austro-Ugarske to vrlo nerado prima smatrajući tu diplomatsku intervenciju kao pripremu talijanske vojne intervencije u – Albaniji![61] Bečka vlada je ustvari vrlo oštro reagirala na to i postavila stvar načelno, negirajući Italiji pravo inicijative uopće u balkanskoj politici. Stoga i u vezi s Crnom Gorom daje do znanja rimskoj vladi: da je Austro-Ugarska granična zemlja s Crnom Gorom; da se događaji u tim krajevima tiču »u prvom redu« Austro-Ugarske; da »svaki demarš u prilog Kneževine (t. j. Crne Gore, op. p.) upućen bilo Porti, bilo svakoj drugoj sili, mora i može sa sigurnošću biti prepušten našoj inicijativi.«[62] Općenito pak Andrassy upozorava preko svog poslanika rimsku vladu: na nezgodnu agitaciju Italije *na Balkanu, koja da ne nosi pečat nezainteresiranosti*; ako Italija želi dobre odnose s Austro-Ugarskom trebalo bi da joj prepusti brigu oko rješavanja pitanja, koja Austro-Ugarsku direktno interesiraju, a Italije se tiču tek u neznatnoj mjeri; gurajući se u prvi plan »oko zaštite Crne Gore«, Italija će vrlo lako posvuda izazvati sumnju, da ima neku drugu zadnju namjeru (skrivenu primisao). Usprkos razmetanju rimske vlade o njenoj indiferentnosti, poznato je, da ona već dugo vremena *»razvija veliku aktivnost u Albaniji«*.[63] Beč želi da »otrijezni« (odvrati) talijansku vladu od njenih »nezasitnih snovâ« (»de ses rêves insatiables«),[64] kako kaže Andrassy za svog suparnika.

[60] Crispi, n. d. str. 4; Schinner, n. d. str. 12.

[61] Crispi, n. d. str. 4. »In luglio è male accolto in Vienna il nostro intervento diplomatico a favore del Montenegro, sospettato quale mossa preparatoria di un nostro intervento militare in Albania.« Schinner, n. d. str. 12; Istovremeno Austro-Ugarska upozorava i crnogorskog kneza Nikolu, »da se čuva ponuda talijanskih«: ... »Ima mnogo znakova, koji nam daju pravo da pretpostavimo da kabinet kvirinalski baje oko Albanije i samo traži priliku da zakorači na ovoj strani, a susedstvo tako preduzimljivog susjeda, koji će uvijek težiti da se arondira, ne bi bilo korisno za Crnu Goru«. (Đorđević Vl., Crna Gora i Austrija ... str. 417).

[62] Staatsarchiv Wien; Politisches archiv, Rom, karton XI-87. Iz uputstva Andrassyja austrougarskom poslaniku u Rimu Haymerleu od 2. VII. 1877.

[63] Ibidem ... »L'agitation de l'Italie nous déplaît. Elle ne porte pas l'empreinte du désintéressement. Si elle veut donner une preuve de son desir, que nous partageons, de consolider notre bonne entente mutuelle, *qu'elle nous abandonne le soin de régler les questions qui nous intéressent directement et qui ne la regardent que de très loin.* En se plaçant sur le premier plan pour la défense du Monténégro, elle provoquerait, facilement partout le soupçon d'une arrière-pensée. Malgré l'indifférence que le Gouvernement Royal affiche avec ostentation, il nous revient, depuis longtemps déjà et de divers côtés, *qu'il déploie une grande activité en Albanie*«. (podcrtao B. S.)

[64] Ibidem.

Usto je austrougarska štampa povela tada polemičku kampanju u pogledu »želja Italije u Albaniji«, a austrougarska diplomacija je ponovo ukazivala u Rimu: da Austro-Ugarska ne može dopustiti nikakvu promjenu na njenu štetu na Jadranu; da je njoj to jedini izlaz na more, gdje posjeduje tek četvrtinu od ukupnih jadranskih obala, dok Italija ima polovicu; da Austro-Ugarska ne smije ni pomisliti na mogućnost, da preostala četvrtina jadranskih obala dođe pod vlast Italije, koja posjeduje čitavu suprotnu obalu Jadrana, jer da bi to značilo »*ugušiti nas na Jadranu*«.[65] Talijanska je vlada na to ponavljala svoje uobičajene formalne tvrdnje o dezinteresiranosti na Balkanu, o »čisto humanitarnoj« akciji u slučaju intervencije za Crnu Goru, o priznanju Austro-Ugarske kao zemlje, koja je tu »najviše direktno zainteresirana« i »jedina koja može da tu djeluje« i sl. Austro-Ugarska je pak pozivom na ta doslovna priznanja Italije stalno insistirala da sebi rezervira svu inicijativu na zapadnom Balkanu naglašavajući u Kvirinalu otvoreno, da »te krajeve moramo smatrati kao dijelove naše (t. j. austrougarske, op. p.) sfere akcije; i sama Rusija to priznaje, pa oni koji žele biti naši prijatelji, ne mogu a da to isto ne učine.«[66]

Andrassy nije dakako cijenio talijansko dokazivanje nedužnosti, ali je želio uoči Berlinskog kongresa da se odnosi Austro-Ugarske i Italije smire i da paralizira momentalno sukobe i mogućnosti ikakvih talijanskih akcija na Balkanu. On je tada, u augustu 1877. godine, ocjenjivao, da nedostaje neka realna i opipljiva baza za neke projekte o talijanskoj okupaciji Albanije, i da je i sama Italija odustala od toga. Međutim on smatra, da »simptomi, koji se periodički ponavljaju, daju politici Italije neko kronično febrilno obilježje, koje ne treba izgubiti s vida, i koje treba u zametku obeshrabriti.«[67] Bez podrške neke velesile, on misli, da se Italija ne bi nikako odvažila na otvorenu i efektivnu akciju, a takvu podršku da ne može sada naći.[68]

Sve su te navedene okolnosti pokazivale, pored ostaloga, da Italija nastupa u svojoj balkanskoj politici na širokoj fronti od Trsta do Albanije, da dakle i Albaniju nadovezuje na svoje t. zv. iredentističke zahtjeve od Trsta do Dalmacije, ali da istovremeno želi započeti akcijom, koja će od Albanije stvoriti naročito aktivnu i akutnu neuralgičnu točku u sistemu njene penetracije na Balkan, kuda će biti uperena glavna oštrica te penetracije.[69] Zbog toga to postaje i točka najoštrije suprot-

[65] Ibidem. XI. 89. Nro. 50 A-H. Iz izvještaja poslanika Haymerlea iz Rima 21. VII. 1877. Andrassyju.

[66] Ibidem.

[67] Ibidem. XI. 87. povjerljivo pismo Andrassyja od 13. VIII. 1877. upućeno Haymerleu.

[68] Ibidem.

[69] Skendi S., Beginnings of Albanian nationalist trends in culture and education (1878–1912) (»Journal of Central European Affairs«, vol. XII. No. 4. january 1953.), str. 360. potpuno pogrešno idealizira i pokušava prikazati naivnom talijansku politiku u Albaniji. On ne luči uopće politiku talijanske imperijalističke buržoazije od nekih demokratskih krugova, koji su zaista željeli oslobođenje albanskog i ostalih naroda na Balkanu, pripisujući želje tih demokratskih krugova svim *talijanskim vladama*, čak i poslije 1878. godine!?

nosti između austrougarskog i talijanskog imperijalizma na Balkanu, a time ta suprotnost postaje i sve važniji faktor u daljem postavljanju i razvoju albanskog pitanja. I sav kasniji razvoj to potvrđuje.

Kako je zaoštravanje istočne krize išlo k svojoj kulminaciji, nakon objave rata Turskoj sa strane Rusije 24. IV. 1877., tako je bivala sve intenzivnijom i diplomatska bitka evropskih velesila oko rješenja te krize, a u znaku opće brige svake od njih da je neka druga suparnica ne pretekne, ne zaskoči i ne postigne veći uspjeh i korist nego li joj »pripada«. Italija nastoji da se svakako uključi u tu diplomatsku igru.[70] Nju zanimaju u ovoj fazi naročito ova tri pitanja: 1. da li već postoji načelni dogovor između glavnih velesila o »rješenju« istočnog pitanja; 2. ima li za Italiju još »mjesta u istočnom pitanju«; 3. što bi se za Italiju dalo postići na bazi principa kompenzacije, a u vezi sa svakim mogućim teritorijalnim proširenjem Austro-Ugarske na Balkanu.

U tu svrhu već u augustu 1877. god. šalju talijanski dvor i vlada predsjednika talijanske poslaničke komore F. Crispija u povjerljivoj misiji, da obiđe neke evropske kabinete i da naročito u Njemačkoj i Engleskoj ispita situaciju u znaku gornjih pitanja.[71]

Kod njemačkog kabineta Crispi nije našao odaziva za neki talijansko-njemački savez protiv Austrije, već su ga naprotiv uporno uvjeravali o »pravilnosti politike Austrije«[72] i o potrebi talijansko-austrijskog prijateljstva. No talijansko isticanje principa kompenzacije naišlo je na puno razumijevanje i priznanje sa strane Njemačke, i, proziruć neke talijanske glavne ciljeve, Bismarck je imao sasvim konkretan i gotov prijedlog: »Uostalom, ako Austrija uzme Bosnu, *neka Italija uzme Albaniju ili neku drugu tursku zemlju na Jadranu.*«[73]

U svom izvještaju od 20. IX. 1877. god. Crispi smatra, ako i ne postoji možda neki pisani ugovor između triju careva o istočnom pitanju, ipak su oni već fiksirali uvjete, po kojima ono ima biti riješeno: ako Rusija bude napredovala, Austrija će okupirati Bosnu i Hercegovinu, a u slučaju podjele turskog teritorija. ona će je i anektirati. Crispi preporučuje svojoj vladi ubrzanje naoružanja Italije, kako bi se moglo dokazati, »da i mi imamo sve argumente zbog kojih moramo biti saslušani«, a u Beču i Londonu da treba otvoreno reći, što Italija traži.[74]

Kod engleskog kabineta Crispi je naišao na dalje razumijevanje i priznanje za princip kompenzacije sa strane Italije i dalju ponudu: »uzmite Albaniju«.[75]

Međutim kod Andrassyja u Beču, gdje je trebalo izvršiti glavno pogađanje, nije bilo konkretnih rezultata. On je bio za opće poboljšanje od-

[70] Crispi, n. d. str. 6. ... »erano in vista, come conseguenza della guerra russo-turca, mutamenti nella penisola balcanica, dei quali l'Italia non poteua disinteressarsi.«

[71] Ibidem, str. 6–69. Iscrpan opis cijele misije.

[72] Ibidem, str. 25.

[73] Ibidem, str. 26. »Del resto, se l'Austria prenderà la Bosnia, *l'Italia si prenda l'Albania* o qualche altra terra turca sull'Adriatico«. (podcrtao B. S.).

[74] Ibidem, str. 33–34.

[75] Ibidem, str. 56.

nosa s Italijom, i za sklapanje trgovačkog ugovora, ali svako konkretno raspravljanje o istočnom pitanju otklanjao je do »oportunog vremena«.[76] Crispijev je zaključak iz toga bio ponovo kategoričan: maksimalno ubrzati naoružanje Italije i snagom oružja osigurati poštovanje talijanskih zahtjeva.[77]

Uspjeh Crispijeve misije bio je za talijansku buržoaziju u tome, što su dvije vodeće evropske sile priznale Italiji pravo, da postavi načelo kompenzacije u odnosu na Balkan.[78] Dalje, da su joj kao prvu realizaciju tog kompenzacijskog zahtjeva priznale pravo, da »uzme« Albaniju, uočivši, da su se tu koncentrirali mnogi talijanski ekspanzionistički interesi i pravac njene penetracije na Balkan. Albanija je dakle postala prva diplomatska žrtva kompenzacijskog zahtjeva talijanske vlade.[79] To je bio diplomatski uspjeh talijanske vlade, koji doduše nije donio neposredne rezultate, ali je nesumnjivo predstavljao uspjelu etapu u razvoju talijanskog imperijalizma na Balkanu.[80] Time je pak albansko pitanje još više zapleteno u mrežu diplomatske igre imperijalističkih velesila oko podjele Balkana, i stvorene su nove zapreke i okovi budućem razvoju i akciji albanskog nacionalnog pokreta.

U martu 1878. god. istočna kriza doseže svoju kulminaciju Sanstefanskim mirom, koji je uzbunio i u jedinstveni front protiv Rusije povezao sve evropske sile. Kao pri maksimalnom zaoštrenju svake značajne političke krize, tako su se i u tom slučaju, ispoljile i razgolitile mnoge osnovne suprotnosti, prikrivene a stvarne namjere, pokazali pravi ciljevi, otkrilo naličje stavova i težnji, jasno fiksirale pozicije, stvarna snaga i slabosti svih učesnika na političkoj areni.

Rusija se pokušala koristiti svojim vojnim pobjeđama te mimoići pri novoj podjeli Balkana ne samo sve ostale evropske sile nego i svog partnera »udvoje«, t. j. Austro-Ugarsku, pa sama diktirati svoj mir »bolesniku na Bosporu«. Osnovna je koncepcija njena Sanstefanskog mira stvaranje velike bugarske države na Balkanu (vidi priloženu kartu). Po slovu mirovnog ugovora ta je država doduše »autonomna tributarna kneževina, s kršćanskom vladom i nacionalnom milicijom« (čl. 6), kojoj suveren ostaje turski sultan, ali uz činjenicu ruske dvogodišnje okupacije (čl. 8) i ulogu ruskog carskog komesara i s obzirom na političke odnose, koje bi nova situacija stvorila na Balkanu, jasno je, da bi ta država bila politički satelit Rusije i sredstvo njenog odlučujućeg utjecaja, u krajnjoj liniji, na cijelom Balkanu. Dosljedno tome cilju utvrđene su i njene granice. Tako ona obuhvata ne samo sav stvarno bugarski teritorij, nego na pr. i ogroman dio Makedonije, pa zapadno još i dalje čak i neke

[76] Ibidem, str. 65–67.

[77] Ibidem, str. 68.

[78] Ovo priznanje, posebno sa strane Bismarcka, ističe i Schinner, n. d. str 24.

[79] Bonghi, n. d. str. 140. navodi kako se bila i javno proširila vijest, da Italija misli okupirati Albaniju.

[80] Schinner, n. d. str. 35. vidi u Crispijevoj misiji i ishodište onog evropskog političkog grupiranja, koje se kasnije realiziralo u Trojnom savezu.

albanske krajeve. Ta zapadna granica naime izbija južno od Debra na Crni Drim, ide tom rijekom na jug do visine Ohridskog jezera, pa zatim skreće još na zapad zahvatajući albanske zemlje još i zapadno od Korče.[81] Za Bosnu i Hercegovinu predviđaju se (čl. 14) reforme fiksirane svojevremeno na Carigradskoj konferenciji, uz modifikacije, koje će utvrditi Turska, Rusija i Austro-Ugarska. Crnoj Gori (čl. 2) i Srbiji (čl. 3) priznaje se nezavisnost. Konačno, novu konstelaciju na Balkanu dopunjuje i čl. 15, koji određuje, da će jedan pravilnik – statut, analogan onom »Règlement Organique« iz god. 1868. za otok Kretu, a adaptiran lokalnim potrebama, biti uveden u Epir, Tesaliju »i druge dijelove evropske Turske za koje nije predviđena neka specijalna organizacija ovim ugovorom.« Specijalne komisije, u kojima će domaći elemenat tih pokrajina uzeti širokog učešća, bit će zadužene u svakoj provinciji da izrade taj novi Pravilnik-Statut u detaljima. Rezultate rada tih komisija ispitat će turska vlada, konzultirajući rusku vlađu prije nego što te Pravilnike-Statute proglasi izvršnim.[82]

Tako je dakle i albansko pitanje zahvaćeno Sanstefanskim mirom, s jedne strane time, što su neki albanski krajevi uklopljeni u teritorij velike bugarske države, a s druge strane i time, što se za novu organizaciju vlasti nametalo Turskoj da i za Albaniju, uz gore opisane uvjete, dade izraditi poseban »Règlement Organique«.

Na te ruske teze o uređenju Balkana, i u borbi protiv njih, istakle su evropske sile, a posebno Austro-Ugarska i Engleska, svoje »principe« rješavanja istočnog pitanja, od kojih se oni najvažniji za naše raspravljanje mogu rezimirati ovako:

> Stvaranje jedne velike slavenske države, t. j. velike i moćne baze skoro isključivog ruskog utjecaja na Balkanu (jer se to dvoje sistematski poistovjetuje) ne dolazi ni u kojem slučaju u obzir, kao što je to i ranije toliko puta naglašeno.[83] To vrijedi i za eventualnu konfederaciju slavenskih država na Balkanu.[84]

[81] Nouveau Recueil Géneral de traités ... par Ch. Samwer et J. Hopf; deuxième série, tom. III. (Gotingue 1878–79), u tekstu Sanstefanskog mirovnog ugovora, str. 249. art. 6. ... »par la rivière Welestchitza jusq'a sa jonction avec le Drine Noir. Se dirigeant vers le sud par le Drine et après par la limite occidentale di Caza d'Ochride vers le Mont Limas, la frontière suivra les limites occidentales des Cazas de Gortcha et Starovo jusqu'au Mont Grammos«. ...

[82] Ibidem, str. 252. art. 15. ... »Un Règlement analogue adapté aux besoins locaux, *sera également introduit dans* l'Epire, la *Thessalie et les autres parties* de la Turquie d'Europe pour lesquelles une organisation spéciale n'est pas prévue par le présent acte.

Des Commissions Spéciales, dans lesquelles l'élément indigène aura une large *participation, seront chargées dans chaque province* d'élaborer les *détails du nouveau* Règlement. Le résultat de ces travaux sera soumis à l'examen de la Sublime Porte, qui consultera le Gouvernement Impérial de Russie avant de les mettre à l'exécution.«

[83] Vidi npr. *CPEK*, vol. II, str. 190; posebno pak Andrassyjev memoar o istočnom pitanju od 21. IV. 1878. ad. I. (Ibidem, str. 280 i slijed.).

[84] Ibidem, str. 303.

Ne smije se dopustiti, da se slavenski elemenat suviše ojača na račun ostalih kršćanskih naroda na Balkanu.[85]

Treba čvršće vezati uza se grčki elemenat i upotrebiti ga protiv slavenskog.[86] Mjesto jedne Bugarske treba formirati dvije države: sjevernu – koja će imati slavenski karakter, i južnu – koja će imati grčki karakter time, da to budu »dva permanentno neprijateljska brata.«[87]

Samo jedna jaka evropska država može u balkanskim zemljama: uvesti red, obuzdati bjesnilo nacionalnih strasti u njima, onemogućiti da pljačka i razbojstva budu dnevne pojave, razviti njihovu privredu, osigurati miran život njihovih stanovnika.[88]

Austro-Ugarska može da štiti »katoličko pučanstvo« u Turskoj, pa tako i ono na južnoj granici Crne Gore prema Albaniji;[89] ona mora i svoje »opravdane interese na Istoku osigurati«;[90] cijela zapadna strana Balkanskog poluotoka i cijela obalna oblast Jadrana njena su interesna sfera.[91]

Željeznička linija Solun–Mitrovica ne može biti u sklopu bugarskog državnog područja »i time pod ruskim utjecajem«.[92]

Čl. 15. Sanstefanskog mira treba modificirati tako, da i druge države uz Rusiju, a posebno Engleska, imaju savjetodavno pravo u budućoj organizaciji Epira, Tesalije i ostalih provincija evropske Turske.[93] I t. d.

[85] Ibidem, str. 190–191. 12. II. 1878. Njemački poslanik u Beču Stolberg državnom sekretaru Bülowu u Berlin.

... »Graf Andrassy sagte mir, er glaube zwar, das es auch im deutschen Interesse liege, das slavische Element nicht zu sehr auf Kosten der übrigen christlichen Völkerschaften der Balkanhalbinsel erstarken zu lassen« ...

[86] Ibidem, str. 212. Njemački poslanik iz Londona Münster 9. III. 1878. drž. sekretaru Bülowu u Berlin: ... »Ich muss bei dieser Gelegenheit konstatieren, das die Griechen jezt hier bei der Regierung und auch im Parlamente viel grössere Sympathie finden als bisher, und das die Idee, das griechische Element gegen das slawische in Schutz zu nehmen, immer mehr Boden gewinnt.« *We must play the Greck against the Slave*« hört man sehr oft ausprechen«. (podcrtao B. S.).

[87] Ibidem, str. 243. Opet Münster Bülowu 27. III. 1878.: ... »aus der von Russland jetzt projektierten Bulgarei zwei Staaten zu bilden, ein zis- und ein transbalkanisches Bulgarien mit zwei möglichst unabhängigen Fürsten.

Das diese permanente feindliche Brüder würden, das daraus ein slavisches und ein griechisches Bulgarien entstehen würde, könnte den Engländern und auch den Österreichern besser zusagen, als den Russen.« (podcrtao B. S.).

[88] Ibidem, str. 280 i slijed. Andrassyjev memoar o istočnom pitanju od 21. IV. 1878. ... »Nur ein starker Staat, der seine Aufgabe in der internen Entwicklung dieser Länder sucht, kann hier die Ordnung herstellen, die Bewohner gegeneinander schützen, sie an friedliches und gleichberechtigtes Zusammenleben gewöhnen und diese Länder einer besseren Zukunft entgegenführen.

Es ist auch unser immediatestes Interesse, das in diesen Ländern die nationalen Leidenschaften zu wüten aufhören, das Raub – und Mordzüge nicht mehr alltägliche Ereignisse seien, und das unter dem Schutze einer dauernden sozialen Ordnung Ackerbau, Handel und Verkehr sich erweitere und hiermit diese Länder zu ihrem Wohle und dem ihrer Nachbarn einem friedlichen Berufe zugeführt werden«.

[89] Ibidem, str. 252. i slijed. po izvještaju njemačkog poslanika Stolberga svom ministarstvu u Berlin od 1. IV. 1878.

[90] Ibidem.

[91] Ibidem.

[92] Ibidem.

[93] Ibidem, str. 327–328. U izvještaju njem. poslanika Münstera Bismarcku od 2. VI. 1878.

Čitav taj kompleks teza i protuteza, ruskih, austrougarskih, engleskih i dr., ocrtava više nego karakteristično tadašnju međunarodnu atmosferu oko istočnog pitanja kao i tragičan put razvoja i borbe balkanskih zemalja i naroda. Od lažne obrane Slavenstva do težnje, da se realiziraju dva »permanentno neprijateljska brata«; od zloporabe Slavenstva do onemogućavanja nacionalnih pokreta s izgovorom suzbijanja ruske interesne sfere; od fraza o obrani katoličanstva, reda i pravde, do jasne izjave, da je osnovno to u čijoj će sferi biti pruga Mitrovica–Solun; od optužbi balkanskih zemalja, da su one carstva nereda, pljačke i razbojstva, preko maksimalnog raspirivanja njihovih suprotnosti putem svojih agenata, pa onda ponovnog optuživanja, da su to zemlje gdje »bijesne nacionalističke strasti«, do ciničnog korištenja tih zemalja u svojim obračunima: od proviđnog stvaranja iznenadnih uzbuđenja i alarmantnih situacija zbog svake sitnice, koja se može iskoristiti u borbi s protivnikom za interesne sfere, preko stvarnog i formalnog poticanja i podržavanja turskih nasilja, korupcije i ugnjetavanja i često negacije najosnovnijih prava, posebno za turske podanike nemuslimane, pa do farse s raznim »Règlement Organique«, i t. d., to su, eto, bile neke osnovne alternative, smjernice, načela i okviri, koje je imperijalistička borba oko nove podjele Balkana stvarala i nametala balkanskim zemljama, u živoj diplomatskoj aktivnosti, kojom se pripremao Berlinski kongres.

Da je ta situacija tako napregnute, intenzivne, svestrane i maksimalno beskrupulozne diplomatske igre i borbe stvarala izvanredno teške okolnosti i uvjete i onim relativno razvijenijim i jačim nacionalnim pokretima u balkanskim zemljama, to je lako shvatljivo, no tim je jasnije kakve li je tek nepremostive teškoće zadala onim nacionalnim pokretima, kao što je albanski, koji su tada tek u svojim prvim osvitima.

U nemogućnosti da se do kraja sporazume o podjeli cijele evropske Turske, evropske sile bile su u jednome suglasne, t. j. da treba sačuvati dio evropske Turske, koje bi osnovu činile: Makedonija i Albanija. U sklopu čitava tog diplomatskog natezanja i cjenkanja bilo je dakako i u vezi s time raznih prijedloga i »rješenja«, uključujući tu i one iz taktičkih razloga lansirane preko diplomatskih kanala ili štampe. Tako na pr. da će Rusija predložiti Austro-Ugarskoj, da se ne zadovolji samo aneksijom Bosne i Hercegovine, nego da granice svoje proširi i na Albaniju, pa sve do Soluna;[94] da se skadarski kraj ne da Crnoj Gori već Austro-Ugarskoj;[95] da cijela zapadna polovica Balkanskog poluotoka bude »u vlasti i interesnoj sferi« Austro-Ugarske;[96] da Austro-Ugarska može u tom zapadnom dijelu birati, odnosno po volji stvoriti neku »autonomnu državu« s kojim od svojih generala kao knezom na čelu;[97] da Austro-

[94] Ibidem, str. 243.

[95] Ibidem, str. 252; slično i str. 253. i slijed. ad 1).

[96] Ibidem, str. 253 i slijed. ad 4).

[97] Ibidem, str. 261. Njemački poslanik Schweinitz iz Petrograda drž. sekretaru Bülowu u Berlin. Po njemu general Ignjatijev bi izjavio: ... »Ich habe dem Grafen Andrassy gesagt, er möge jene von Albanesen, Bulgaren, Serben usw. bewohnten Länder nur nehmen, einen autonomen Staat daraus bilden und wenn es ihm gefiele, den General Rodich zum Fürsten dieser »Macedoine« machen; uns sei es recht.«

Ugarska mora zaposjesti i teritorij između Srbije i Crne Gore, kako bi mogla »zaštititi« Albance od »panslavističke apsorpcije«[98] i sl. Kombinirajući kako da teritorijalno-politički isključi željezničku prugu Mitrovica–Solun iz bugarske odnosno ruske sfere utjecaja i osigura je svom utjecaju,[99] Austro-Ugarska se sjetila i – Makedonije; po ruskom planu stvorenu veliku bugarsku državu ona želi ograničiti zapadno do linije Orfano–Vranje, a za distrikte zapadno od te linije traži da se udruže u jednu posebnu tursku provinciju »pod nazivom Makedonije«, koja bi imala administrativnu autonomiju nezavisnu od bugarske kneževine, i u koje bi sklop ušao i Solun![100] Konačno, carinskim bi aranžmanima čitava ta zapadnobalkanska sfera imala biti vezana uz ekonomske interese Austro-Ugarske.[101]

Austro-Ugarska je intenzivnom diplomatsko-političkom akcijom nastojala da proširi svoju zapadnobalkansku interesnu sferu, a u tom je okviru i Albaniji poklanjala posebnu brigu, nastojeći tamo eliminirati utjecaje i pretenzije drugih sila. Već smo spomenuli njene brige, da je Srbija i Crna Gora ne ugroze svojim pretenzijama; stoga i njena velika upornost da ne dopusti, po mogućnosti, ni najmanje širenje Crne Gore u pravcu Albanije, pogotovu u oblasti oko Skadarskog jezera; približenje Crne Gore Albaniji smatrala je prvim korakom u gubitku Albanije na korist Crne Gore, što da bi se dogodilo u prvoj balkanskoj konflagraciji, koja bi nadošla.[102] Očito joj je pritom bila poznata i činjenica, kako su

[98] Ibidem, str. 280 i slijed. Andrassyjev memoar o istočnom pitanju od 21. IV. 1878. ad III.

... »Zwischen Serbien und Montenegro vorwärts geschoben, wäre die Monarchie in der Lage, das Übergreifen dieses letzteren nach Albanien zu verhindern und den albanesischen Stamm, welcher seine nationale Eigenart zu bewahren sucht, gegen eine panslawistische Absorption zu schützen. Auf solche Art wäre der orientalischen Frage von dieser Seite ein Halt geboten.«

[99] Gradnja te pruge zaključena je između Turske carevine i bečke Société imperiale des chemins de fer de la Turquie d'Europe (baron Hirsch) još ugovorom od 17. IV. 1869., kao i ugovorom od 1872. godine. Dionica Solun–Skoplje bila je završena 1872./73. godine, a dionica Skoplje–Mitrovica je otvorena god. 1874. U financijske teškoće kompanije za eksploataciju, nakon 1878. god., i s tim u vezi u sekvestar turskih vlasti, uplela se otvoreno Austro-Ugarska na »obranu« svoje bečke Hirschove kompanije (Compagnie generale pour l'exploatation des chemine de fer de la Turquie d'Europe), koja je vršila eksploataciju spomenute pruge. Podrobnije o tome Enzyklopädie des gesamten Eisenbahnwesens, Bd. VII. (Wien 1895) s. v. Türkische Eisenbahnen, str. 3233, i slijed.

[100] *GPEK*, vol. II, str. 273. i slijed. ad 6 b) ... »donner à la Bulgarie pour frontiere occidentale une ligne qui du fond du golfe d'Orfano, se dirigerait vers Vranje; les districts qui resteraient en dehors de cette limite seraient dotés, sous la dénomination de »Macedoine« d'une autonomie administrative indépendante de la principauté bulgare. Salonique ferait partie de cette nouvelle province.«

[101] Jakšić G., Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu (Beograd 1955. Izd. SAN poseb. izd., knj. 228), str. 21.

[102] Ibidem, str. 32.

stvarno neke želje i težnje crnogorskog kneza bile upravljene »na gornju Arbanašku, pa čak na Miridite.«[103]

No te crnogorske i slične pretenzije malih balkanskih državica mogla je Austro-Ugarska lako da paralizira i onemogući snagom svog stvarnog ekonomsko-političkog utjecaja na njih, i one joj, bar u toj fazi historijskog razvoja, nisu bile veća opasnost. Mnogo više ju je zabrinjavalo držanje Italije i mogućnost postavljanja njenog kompenzacijskog zahtjeva, koji je naišao na puno razumijevanje i Njemačke i Engleske. To više, što joj je, naravno, bio poznat Bismarckov opći plan kompenzacija: Bosna Austro-Ugarskoj, Albanija Italiji, Tunis Francuskoj, na kojem je Bismarck insistirao i u februaru i martu 1878. god.[104]

Italija i u toj fazi intenzivno nastoji da se što više angažira u istočnom pitanju, pa i ona želi, na pr. u poznatim događajima početkom februara 1878. god., da uz Francusku i Austriju pošalje svoje ratne brodove u Dardanele.[105]

Talijanska vlada sve intenzivnije radi na suzbijanju planova Austro-Ugarske na Balkanu i stvaranju pozicija za svoje zahtjeve i aspiracije.[106] U talijanskoj štampi pojavljuju se u februaru 1878. godine alarmantne vijesti o događajima u Albaniji, o akcijama grčkih »epirotskih« i albanskih dobrovoljaca u južnoj Albaniji i sjevernom Epiru, kao i o političkim planovima za uspostavu nove albanske države.[107]

[103] Đorđević Vl., Crna Gora i Austrija 1814–1914 (Beograd 1924. Izd. Srpska kraljevska akademija nauka; poseb. izd., knj. 49), str. 404. Treba napomenuti, da je inače to Đorđevićevo djelo ustvari pamflet, koji je Srpska kraljevska akademija štampala, da bi karađorđevićevskim tezama što više ocrnila crnogorsku dinastiju, učestvujući tako u poznatim svađama tih dinastija u eri njihovih konačnih obračuna po svršetku Prvog svjetskog rata. Iz tog djela citiramo samo podatke, za koje smatramo, da su vjerodostojni.

[104] Giglio C., Il secondo gabinetto Depretis e la crisi balcanica (dicembre 1877 – marzo 1878) (»Rivista storica italiana«, anno LXVII fasc. I. Napoli 1955.) str. 207 pozivom na Lee E. D., The proposed Mediterranean League of 1878 (»Journal of Modern History«, vol. III, 1931. fasc. I.), str. 37.

[105] O toj aktivnosti *talijanske vlade* vidi na pr. i Chiara P., L'Epiro gli Albanesi e la Lega (Palermo 1880), str. 111.

[106] Chiara P., n. d. str. 232. »26. febbraio 1878. L'importante sbarco di volontari greci, epiroti ed albanesi e evvenuto sulle coste dell'Albania, e precisamento nel distretto di Chimara.

Gli abitanti di Delvino hanno accolto con entusiasmo quei valorosi. Un proclama venne subito pubblicato dal commandante della spedizione, col quale s'invita il popolo Albanese a insorgere nel nome della patria e della indipendenza.

Emissari subito partirono per Argyro:Castro, Berat, Elbasan, Tirana, Croja, Alessio e Scutari.

Moltissimi musulmani albanesi fanno adesione al programma dell'indipendenza del proprio paese, essendosi convinti che non si tratta di questione religiosa, ma di civilta e di progresso. Si Aspettano alcunu individui incaricati di una missione importantissima riguardante la costituzione del nuovo Stato Albanese«.

Za te vijesti nismo našli potvrde u pristupačnim drugim izvorima.

[107] Giglio C., n. d. str. 200. »Depretis si affretto a chiedere (8. febbraio) anche lui, al pari della Francia e dell'Austria, l'aurotizzazione del Sultano perchè navi italiane potessero entrare negli Stretti. È vero che Solo la flotta inglese si ancorò di fronte a Costantinopoli (15 febbraio) e le altre nazioni sospesero la presentazione della richiesta al Sultano per le proprie navi, ma il fatto della decisione di Depretis restava.«

S obzirom na stavove Njemačke i Engleske i aktivnost same Italije bila je konačno i Austro-Ugarska prisiljena da traži aranžman i sporazum s Italijom, kako bi se po mogućnosti osigurala od nepredviđenih akcija Italije na Balkanu. Potrebe su je nagnale, da ne odbija kao nekada svaki razgovor s Italijom o istočnom pitanju, već da sama uzme inicijativu za to. Tako počinje 26. II. 1878. njena diplomatska akcija, kojoj je cilj da Italiji stavi do znanja: Austro-Ugarska ne može da okupaciju Bosne i Hercegovine ni u kom slučaju uvjetuje prethodnim sporazumom s Italijom, ali je pripravna da »prijateljski ispita« i kod evropskih kabineta podupre »želju Italije za nekom teritorijalnom kompenzacijom, bio to neki otok, neka luka, Tunis ili Tripolis«, isključivši bilo koji dio austro-ugarskog ili *albanskog* teritorija.[108] Želeći se osigurati s talijanske strane za slučaj zaoštrenja austro-ruskih odnosa, tim je korakom bila pripravna i Austro-Ugarska priznati pravo Italiji na postavljanje kompenzacijskog zahtjeva u vezi s rješenjem istočnog pitanja, samo što je sistematski isključuje od svakog učešća u diobi i dobitku na Balkanu i Jadranu, gurajući je u sjevernu Afriku i sukobe s Francuskom. Izričito isključivanje talijanskih kompenzacija u *Albaniji* pokazuje jasno, kako smo to već ranije naglasili, gdje je bila uperena glavna oštrica talijanske penetracije na Balkan, i gdje je Austrija očekivala glavni pokušaj talijanske kompenzacijske akcije.

Dok Austro-Ugarska nastoji tako da uputi Italiju s njenim ambicijama izvan Jadrana, njenu diplomaciju već zanima i pitanje, ne će li Italija još ojačati svoj položaj putem grupacija snaga, koje će se formirati u diskusijama na samom Berlinskom kongresu;[109] ona sada pristaje da s Italijom povjerljivo »izmijeni mišljenja« još prije Kongresa;[110] nastoji da dokuči, postoji li možda neki sporazum između Italije i Rusije, i kako Italija lavira između Rusije i Engleske, s obzirom na koristi, koje bi mogla od jedne ili druge izvući.[111]

Austro-Ugarska ipak nije dokraja izvela svoju novu akciju prema Italiji, jer je 9. III. pala Depretisova vlada u Italiji. Depretis je izražavao žaljenje, što mora da demisionira »u času, kada su se susretljivošću« Andrassyja »otvorili za Italiju neki izgledi na evropskoj šahovskoj plo-

[108] Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Karton XI, 87. Nro. 28 šifrirani telegram Andrassyja od 26. II. 1878. upućen Haymerleu, ... »Andererseits jedoch sind wir gerne bereit einen Wunsch Italiens nach einer Compensation, sei es einer Insel, eines Hafens Tunis oder Tripolis in Freundschaft zu prüfen und sogar gegebenen Falles zu unterstützen. Hiebei müsste selbstverständlich oesterreichisch-ungarisches oder albanesisches Territorium ausgeschlossen bleiben. Es liegt uns sehr daran die freundschaftlichen Beziehungen zu Italien auch in Zukunft aufrecht zu erhalten.« Taj tekst donosi i Sandona, L'erredentismo nelle lotte politiche e nelle contese diplomatiche italo-austriache, vol. I. (Bologna 1931. Ed. Zanichelli), str. 193 na talijan. prevodu.

[109] Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, Karton XI, 87. povjerljivo pismo Haymerlea Andrassyju 2. III. 1878.

[110] Ibidem, XI, 90, Nro. 4489/255, šifrirani povjerljivi telegram br. 67 Haymerlea Andrassyju od 7. III. 1878. Isto tako i izvještaj Haymerleov od istog dana (Ibidem, XI. 90, Nro. 26 A-C).

[111] Ibidem, XI, 87, povjerljivo pismo Haymerlea od 12. III. 1878. Andrassyju.

či«; on ponovo naglašava, da je Sanstefanski mir »povrijedio vrlo bitne talijanske interese«, te da bi aneksija Bosne i Hercegovine sa strane Austro-Ugarske dovela u težak položaj talijansku vladu.[112]

Baš istovremeno pojavile su se opet u njemačkim novinama vijesti, da se Italiji misli priznati dio Albanije,[113] a austro-ugarska je diplomacija smatrala, da je njena vlada, zbog promjene kabineta u Italiji, oslobođena svojih obećanja kompenzacije.[114] Ta je diplomacija zadovoljna s novim talijanskim ministrom vanjskih poslova Cortijem[115] i uopće s novim kabinetom Cairoli–Corti, koji se boji ući u kombinacije i igru s velikim silama, pa već početkom aprila 1878. bečka vlada daje upute svom poslaniku u Rimu, da prekine dalje razgovore o kompenzacijama s talijanskom vladom kao nepotrebne.[116] Da još bolje učvrsti tu situaciju Austro-Ugarska je i preko Njemačke vršila pritisak na rimsku vladu, da zauzme »korektan« stav prema Austro-Ugarskoj i da ne vezuje bosansko pitanje s talijanskim kompenzacijskim zahtjevima na račun Austro-Ugarske, jer da je nakon 30 proteklih godina agitacija sada Italiji potrebno 30 godina mira i pribiranja snaga; nakon tih diplomatskih akcija i njemačka je diplomacija bila mišljenja, da predsjednik talijanske vlade Cairoli ne će priječiti svom ministru Cortiju, da slijedi liniju »*jedne korektne i uzdržane politike.*«[117]

No, ni time još nisu bili ni izdaleka poravnati austro-talijanski računi u toj dinamičnoj fazi pred Berlinski kongres.

Posjedujući šifru talijanske diplomatske prepiske bečka je vlada potkraj aprila 1878. godine saznala, da je talijanski poslanik iz Petrograda javio u Rim: »Ignjatijev mi je rekao, da Austrija traži veliki dio evropske Turske. Možda je to pretjerano, ali je sigurno, da ona traži neposredni ili posredni utjecaj nad Bosnom, Hercegovinom, Crnom Gorom i Srbijom, čak do Solunskog zaliva, te da hoće biti čuvar crnogorskih

[112] Ibidem, XI, 90, Nro. 28 B povjerljivi izvještaj Haymerlea Andrassyju od 12. III. 1878.

[113] Ibidem.

[114] Ibidem.

[115] Ibidem, XI, 90 Nro. 37 C povjerljivi izvještaj Haymerlea od 30. III. 1878. Andrassyju, gdje se za Cortija kaže na pr. i ovo: ... »Seine Absichten scheinen wirklich die besten; ... »Für eine bedeutende, beherrschende Individualität halte ich Corti nicht; aber er ist fein, ehrgeizig et ne deute de rien; die Aussicht mit Euer Excellenz und den beiden Reichskanzlern grosse Politik machen zu können ist das erste Motiv für die Annahme des Postens und sein Verlangen gewesen Italien auf dem Congresse zu vertreten. Als kluger Mann hat er sich vorläufig den Posten in Constantinopel vorbehalten.«

[116] Ibidem, Rom, Karton XI, 87, šifrirani telegram Nro. 40. upućen 5. IV. 1878. iz Beča Haymerleu u Rim. ... »Bitte dem italienischen Cabinet keine weiteren Anwürfe auf Compensations-Objekte zu machen.«

[117] Ibidem, XI, šifrirani telegram Nro. 94 od 14. IV. 1878. upućen od Haymerlea bečkoj vladi; isti takav telegram Nro. 1169/584 od 17. IV. 1878. i izvještaj Haymerlea Andrassyju od 20. IV. 1878. Nro 41 A-B. Salvemini G., La politica estera dell'Italia dal 1871. al 1914. (Firenza 1944. Ed. Barbera), str. 41. također pokazuje na suprotne stavove Cairolija i Cortija, te ocjenjuje, da je tada vanjska politika Italije »confusa e disordinata«.

luka ili da u najmanju ruku iz tih luka isključi svaku ratnu zastavu osim svoje, a usto ne prizna ni Crnoj Gori pravo, da ima svoju«.[118] Andrassy želi da uvjerava i umiruje rimski kabinet, pa svom poslaniku daje upute, da stvari ovako prikaže: gornje vijesti počivaju na sasvim lažnoj osnovi (što se međutim pokazalo potpuno neistinitim, jer je Austro-Ugarska zaista uskoro kasnije realizirala sve, što je naveo Ignjatijev); nasuprot, tvrdi Andrassy, da mu je Ignjatijev predlagao, da Austro-Ugarska formira posebnu kneževinu »Makedoniju«, a dalmatinskog namjesnika Rodića da imenuje knezom te tvorevine; i dalje: »nanovo me je podsjećao (t. j. Ignjatijev Andrassyja) na želje Italije za Albanijom, dodajući da je on nama (t. j. Austro-Ugarskoj) namijenio te zemlje.«[119] Zatim je trebalo da austrougarski poslanik posebno u pogledu Albanije naglasi rimskoj vladi: »Mi nemamo ni volje ni novaca da anektiramo Albaniju, što ne bi ni bilo u našem interesu. Čini nam se, da bi Albanija svojom autonomijom bila mnogo bolje zaštićena od panslavizma nego ako je posjeduje neka strana sila«,[120] a usto još »kategorički« izjavljuje, »da nam nije ni na kraj pameti posjed Albanije. K tome ne bismo mogli priznati aneksiju Bara Crnoj Gori, koji dominira cijelom tamošnjom morskom obalom i Skadrom, kojega bi aneksija jednako ugrozila našu trgovinu kao i katolička plemena sjeverne Albanije, a mislimo, da se u tim pitanjima naši interesi poklapaju s talijanskim.«[121] Talijanski je ministar Corti te austrougarske izjave o Albaniji primio »s vidljivim zadovoljstvom«, te uzvratio sličnim uvjeravanjima, kako ni Italija ne misli na okupaciju Albanije, iako joj je nuđena, pa ni u vezi s kompenzacijama, što da misli i predsjednik talijanske vlade Cairoli, i t. d.[122] Corti je i otvoreno upozoravao austrougarsku diplomaciju, kako Depretisova grupa nastoji da ga ukloni iz talijanske delegacije za Berlinski kongres, a da je zadatak te delegacije ustvari lagan, jer da Italija nema što da traži na Kongresu osim održanja mira.[123]

Novi talijanski kabinet Cairoli–Corti bojao se dakle ući u kombinacije velikih sila, da ne bi bio na kraju žrtva njihova obračunavanja i proigrao neke stečevine nedavnog ujedinjenja zemlje; taj kabinet zauzima suzdržan stav,[124] ne pravi ni do Kongresa ni na samom Berlinskom kongresu Austro-Ugarskoj neke značajnije teškoće[125] u pogledu okupacije Bosne i Hercegovine, niti postavlja otvoreno ikakvih kompenzacijskih zahtjeva na Balkanu; ne postavlja ozbiljnije takve zahtjeve ni na drugim područjima Mediterana,[126] a odbija i engleske ponude za neke

[118] Ibidem, XI, 87, Andrassyjevo tajno uputstvo Haymerleu od 26. IV. 1878.
[119] Ibidem.
[120] Ibidem.
[121] Ibidem.
[122] Ibidem, XI, 90, Nro. 46 A-D, izvještaj Haymerlea Andrassyju od 11. V. 1878.
[123] Ibidem, XI, 90, Nro. 50 B, izvještaj Haymerlea Andrassyju od 25. V. 1878.
[124] Bonghi, n. d. str. 149 i slijed.
[125] Andrassy oduševljen tim stavom šalje više nego ljubeznu poruku talijanskoj vladi i kralju (Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv, XI, 87, šifrirani telegram Nro. 56 od 15. VII. 1878.).
[126] Giglio C., n. r. passim.

mediteranske aranžmane, posredstvom jedne »Mediteranske lige« – po Disraelijevoj zamisli.[127]

Bismarck je doduše još dugo ostao nepovjerljiv prema toj izolaciji Italije, smatrajući je očito novom taktikom čekanja najpovoljnijeg trenutka za istup sa što većim kompenzacijskim zahtjevima, pa je kasnije i prije Kongresa[128] i na samom početku Kongresa sredinom juna 1878. god. očekivao akciju Italije.[129] Andrassy je međutim, kako smo ranije izložili, već početkom aprila 1878. g. shvatio novu liniju kabineta Cairoli–Corti, pa je zato i mogao već tada, na primjedbe Turske, da će u *slučaju austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine Italija* »odmah tražiti albansku obalu i specijalno Skadar«,[130] odgovoriti tvrdnjom, da »Italija ne polaže nikakvo pravo na Albaniju, a Austro-Ugarska ne bi dopustila talijansku okupaciju. Protivna je i svakom prepuštanju primorskih luka Crnoj Gori i želi da Turskoj očuva trajan posjed Albanije. Sve su vijesti o njenim aspiracijama na Albaniju tendenciozne izmišljotine.«[131]

Neposredno pred otvaranje Berlinskog kongresa 13. VI. 1878. evropske su velesile međusobnim sporazumima postigle suglasnost gotovo oko svih važnijih pitanja. Ugovorima: anglo-ruskim (30. V. 1878.), anglo-turskim (4. VI. 1878.) i anglo-austrijskim (6. VI. 1878.)[132] u osnovi je izvršena diplomatska priprema Kongresa. U cjelokupnoj toj diplomatskoj igri i pripremi bila su, na teritoriju evropske Turske, tri osnovna *pitanja: pitanje Bosne i Hercegovine, pitanje Bugarske i pitanje vardarskog* prometnog puta (željeznice Mitrovica–Solun). U pogledu prvoga osigurana je uglavnom opća suglasnost za austrougarsku okupaciju tih zemalja, a u pogledu Bugarske, da se njena južna granica ne može povući južnije od bila Balkana. Pitanje zapadne granice Bugarske rješava se tako, da vardarski prometni put za Solun ostaje sigurno u posjedu Turske, kad ga već Austro-Ugarska ne može direktno da zahvati. To povlači dalje i pitanje Sandžaka, preko kojega Austro-Ugarska želi osigurati slobodnu vezu iz Bosne na vardarski prometni put, pa se zato ne dopušta da Sandžak podijele Srbija i Crna Gora. Pitanja Srbije i Crne Gore svode se na pitanja njihova formalnog državnopravnog statusa i

[127] Ibidem, str. 206 i slijed.; Crispi, n. d. str. 74 i slijed.; Bonghi, n. d. str. 141–142. također donosi nešto podataka o tim vezama i ponudama Engleske Italiji.

[128] *GPEK*, vol. II, str. 343. Bismarck Stolbergu 30. V. 1878. ... »Es wird nicht nur die Pforte, sondern auch Italien, Frankreich sehr wahrscheinlich auf dem Kongres Schwierigkeiten machen.« ...

[129] Jakšić, Bosna i Hercegovina ... str. 38.

[130] Ibidem, str. 25.

[131] Ibidem, str. 26. Telegram Andrassyja Zichiju u Carigrad 10. IV. 1878. Premda general Ignjatijev prvih dana aprila još uvijek izjavljuje njemačkom poslaniku Schweinitzu u Petrogradu: ... »Österreich will den Montenegrinern gar keine Küste geben; es will vielleicht die albanesischen Häfen für sich selbst reservieren; *es fürchtet an jener Stelle italienische Einflüsse und Berührungen*«. (*GPEK*, vol. II, str. 261 Schweinitz državnom sekretaru Bülowu 4. IV. 1878. Podcrtao B. S.).

[132] Istorija diplomatije, sv. II, str. 50; Tekstove anglo-ruskog i anglo-turskog sporazuma vidi u *NRG*, ser. II, t. III, str. 269–275.

nekih teritorijalnih proširenja, što sve skupa predstavlja ipak sporedna kongresna pitanja, za razliku od gore spomenutih triju osnovnih političkih pitanja. Insistiranje da se vardarska kotlina i njen prometni put u Solun osigura i dalje Turskoj kao dio njenog državnog teritorija, bio je jedan od važnih faktora osiguranja političkog opstanka evropske Turske, koje će težište sada biti u –Makedoniji i Albaniji.

Ta pretkongresna politička atmosfera ispunjena tako intenzivnim političkim akcijama i borbama kako u balkanskim zemljama tako i na općem evropskom planu s obzirom na odnose velesila, u znaku neposrednih priprema za takav odlučujući diplomatsko-politički sastanak kao što je Berlinski kongres, rezultirala je konačno i u Albaniji živim nutarnjim političkim gibanjem i stvaranjem prve opće albanske političke organizacije, t. zv. *Albanske lige*.

II. OSNIVANJE ALBANSKE LIGE

Razumljivo je, da je izbijanje velike istočne krize, pa ratovi i političke akcije što je prate u cijelom razdoblju od 1875.–1878. godine, kako općenito na Balkanu, tako i kod Albanaca izazvalo veliku uznemirenost i zabrinutost. Tu su atmosferu neizvjesnosti i straha potencirale s jedne strane akcije političke propagande o diobi Turske, i posebno evropske Turske. Bezbrojne glasine i planovi o toj diobi širili su se već odavno, ali osobito intenzivno u vrijeme objave o sazivu Berlinskog kongresa, a dobivali su ti planovi i sasvim konkretne političke oblike i vidove kao na pr. još ranije u odredbama Sanstefanskog mira. S druge strane politička agitacija, rovarenja, poticanja i spletke stranih sila po Balkanu pojačavale su pometnju, strah i zabrinutost za egzistenciju kod svih naroda evropske Turske, a reakcije u biti nemoćnih vladajućih slojeva Turske i fanatiziranih muslimana upravljene osobito protiv turskih podanika nemuslimana, pojačavale su to opće stanje zategnutosti i nesigurnosti.

Tom prvom važnom faktoru, koji je djelovao na osnivanje *Albanske lige*, pridružuje se i drugi, u vidu albansko-srpskih, albansko-crnogorskih i albansko-grčkih suprotnosti i sporova.

Albanci su naime kroz stoljeća turske vlasti na Balkanu, u okviru jedinstvene turske države, izveli postepene migracije, naročito iz sjeverne i srednje Albanije, ne samo u Makedoniju, nego i u Kosmet i južnu Srbiju. Preplavljivali su ne samo susjednu im oblast Kosova i Metohije, već su doprli daleko na istok sve do prokupljanskog i dobričkog sreza, a u Makedoniji do Kumanova.[133] Bio je to dijelom neizbježan ekonomski proces nadiranja brđana i stočara prema dolinama, uzrokovan glađu za zemljom i za pašnjacima, ali izvanredno potenciran stvaranjem

[133] Hadi-Vasiljević J., Arnautski pokret u XIX veku V. *Pokret Arnauta za vreme srpsko-turskih ratova 1876. i 1877.–1878. godine* (Beograd 1905), str. 13–14.

rijetko naseljenih područja, ili čak pustih krajeva, zbog turskog pritiska i seoba, naročito srpskog naroda, prema sjeveru. Ratovi su pojačavali taj proces, naročito u 19. stoljeću nakon obnove srpske države. Tako je posebno i za vrijeme srpsko-turskih ratova 1876. i 1877.–1878. godine bilo živih migracija srpskog i albanskog življa, u vezi s napredovanjem ili uzmicanjem turske ili srpske vojske.[134] Naročito pri kraju ratovanja povlačenjem turske vojske iz krajeva južno od tadašnje južne granice kneževine Srbije nastalo je i uzmicanje albanskih, starih i novih, doseljenika u te krajeve. Lako je shvatiti, kako su sve te migracije, praćene osvetama i represalijama obiju strana, maksimalno zakrvile srpsko-albanske odnose ne samo u tim krajevima, nego i općenito. Zaoštravanju je tih odnosa usto pridonosilo i držanje albanskih četa u turskoj vojsci, gdje su one bile glavna udarna snaga, koja se tradicionalno iskorištavala protiv drugih naroda Turske carevine, kao jedan od glavnih i pouzdanih izvora turske vojske (još više nego Krajišnici u Austriji). I regularne trupe turske vojske, a naročito one »neredovite«, sastavljene uglavnom ipak od Albanaca, vršile su mnoga nasilja i pljačku,[135] na koja ih je Porta osobito poticala, kako bi ih održala u ratobornom raspoloženju, krvno ih dokraja i nasmrt zavadila sa susjednim Srbima, i tako prisilila jedne i druge na međusobnu nesmiljenu borbu do uništenja.

Za istim je ciljem Porta išla i u crnogorsko-albanskim odnosima.

Cijelo crnogorsko-albansko granično područje bila je jedna oblast, u kojoj su još plemenske organizacije vjekovale, živeći po svojim privilegijama (nadovezujući se na onaj poznati lanac plemena, u istom političkom položaju, što se pružao u kontinuitetu od crnogorskih brda, preko albanskih pa do grčkih planina). Bilo je tu dakako neizbježnih i čestih plemenskih svada i sporova, ali frontalnog crnogorsko-albanskog spora i borbe nikada nije bilo u pravom smislu riječi; naprotiv, pitanje se neke frontalne etničke granice nikada nije ni postavljalo, jer nije bilo ni razloga da se postavlja; vjerske razlike bile su uglavnom formalnost (sa manjim izuzetkom muslimana) bez važnijih posljedica; bio je raširen bilingvitet; ukratko, životne stoljetne veze bile su mnogostruke i sve-

[134] Misli se uvijek na migraciju iz onog prostranog područja, što se nalazi između Makedonije i Albanije na jugu i Kneževine Srbije u tadašnjim njenim granicama na sjeveru.

[135] Podatke o spomenutim migracijama, borbama, pljački i sl. vidi Hadi-Vasiljević J., n. d. passim. Međutim u pogledu zaključaka i teza toga autora treba biti oprezan, jer je njegova nacionalno-šovinistička orijentacija jasna. Karakter nekih njegovih shvatanja, i njihova fatalnost, s obzirom na kasniji uporan stav i srpske buržoazije i vladajućih slojeva u Albaniji, ogleda se možda najbolje u autorovoj tvrdnji ... »da su Arnauti bačeni u *vekovnu* borbu sa srpskim narodom, *i niko ne može sporiti, da se u istoriji srpskoga i arnautskoga naroda neće ponoviti scene, koje su se zbivale u XIII–XIV. veku«!!* (str. 8. podcrtao B. S.). Isto tako su očita njegova pretjerivanja i u pogledu pljačke Albanaca. O toj pljački govori inače i pismo kneza Milana upućeno Velikom veziru 22. VI. 1876. godine, gdje se među ostalim kaže: ... Le projet d'Hussein Avni Pacha qui ne visait à rien moins qu'à livrer la Serbie en pillage à des hordes sauvages de bachibouzouks, de Tcherkesses, d'Albanais et même de Kurdes«. (NRG, sr. II. t. III. str. 15). No i uzvratno o »plijenu« srpskih četa u »Arnautluku« vidi kod Ristić J., Diplomatska istorija ... II, str. 101–102.

strane.[136] U tom je dakle području trebalo sada na predstojećem Berlinskom kongresu povući crnogorsko-albansku granicu, kao osnovu nove crnogorsko-turske državne granice. To je dalo dovoljno povoda sve težim graničnim sukobima. Najprije je samo ratovanje crnogorsko-tursko, od god. 1876. nadalje, učinilo svoje na zaoštravanju crnogorsko-albanskih suprotnosti, koje je zatim Porta zaista neumorno i svesrdno poticala i raspirivala, svim sredstvima, nastojeći da od Albanaca stvori onu branu i snagu, pomoću koje bi usporila i maksimalno ograničila, smanjila, svoje neizbježno teritorijalno uzmicanje na korist Crne Gore. To je poticanje Porti išlo lakše kod muslimana, Albanaca i Turaka, u sjevernoj Albaniji, gdje su se na osnovi islamskog fanatizma i fatalne uloge vjere i crkve mogli razmjerno brzo raspiriti neljudski odnosi i sve dublja mržnja. Kod nemuslimanskog stanovništva išlo je teže, štoviše u početku vrlo teško. Poznato je, naime, da je još pred rat 1876. godine bilo na pr. pregovora između Crnogoraca i Miridita o prijateljstvu i savezništvu protiv Turaka,[137] da su takve akcije živo i uporno vođene, a Porta se protiv takvih sporazuma i prijateljstva bjesomučno borila likvidiranjem i prognanstvom raznih albanskih glavara.[138] I kasnije u toku 1876. i 1877. godine izbijaju na javu spomenuti pokušaji zajedničke crnogorske i albanske političke i vojne akcije,[139] pronose se glasovi kako će na pr. Mirediti i Malisori napasti Skadar, istjerati Turke i uspostaviti svoju vlast.[140] i sl. Austro-Ugarska se maksimalno angažirala u svemu tomu za Portu; interesi su im se savršeno poklapali u razbijanju svake pa i te suradnje balkanskih naroda; ona izvještava stoga Portu o svemu, što u tom pogledu doznaje putem svoje obavještajne mreže, daje joj upute i

[136] Miljanov M., Djela (Beograd, 1947. Prosveta). Život i običaji Arbanasa, str. 185–186, 188.

Stare legende i predaje, koje govore o zajedničkom porijeklu nekih crnogorskih i albanskih plemena spominju Jireček K., Albanien in der Vergangenheit (Illyrisch-Albanische Forschungen, Bd. I. München-Leipzig 1916), str. 69, i Hadi-Vasiljević J., Arnauti naše krvi – Arnautaši (»Bratstvo« XXX, Beograd 1939), str. 108.

O srodnosti Crnogoraca i sjevernih Albanaca vidi k tome još i Jastrebov, Stara Serbija i Albanija (»Spomenik« SKA, XLI, Beograd 1904), str. 186. Autor je bio ruski konzul u Prizrenu, odnosno u Skadru, od 1868–1880 godine, a zatim u Janjini.

[137] Hadi-Vasiljević J., Arnautski pokreti ..., str. 27 ... »Zna se da je u tom cilju održano pred sam rat i nekoliko sastanaka izaslanika kneza Nikole i miriditskih glavara u Orošu u Gornjoj Albaniji. Tako, između ostaloga, pozitivno se zna, da je M. Miljanov pregovarao sa Prenk-Dodom, miriditskim glavarom. A ima dosta pouzdanih verzija, da su neki arnautski glavari čak iz Debra i Dukađina slali svoje izaslanike da pregovaraju sa Crnogorcima.« Osim toga vidi o tome i Gopčević S., Oberalbanien und seine Liga (Leipzig 1881), str. 316, 553, 554; Jovanović Jagoš, Marko Miljanov, istorijska i književna studija (Cetinje 1952), str. 58–59, 67, 71–74, 93, govori o radu crnogorskog vojvode Marka Miljanova među sjevernoalbanskim plemenima sedamdesetih godina 19. stoljeća; o nastojanju da ih pridobije za savez protiv Turaka ili bar za neutralnost u slučaju crnogorsko-turskog sukoba.

[138] Ibidem.

[139] Actenstücke aus den Correspondenzen ... (16. V. 1873.–31. V. 1877.), str. 463, 572; Jovanović J., M. Miljanov ..., str. 119.

[140] Hadi-Vasiljević J., Arnautski pokreti ..., str. 24.

savjete, kako da »umiri« Miridite.[141] Opća politička situacija nastala oko rata, i u vezi s ratnom političkom propagandom, pomogla je Turskoj i Austro-Ugarskoj da svladaju i paraliziraju spomenute akcije suradnje crnogorsko-albanske, i Turska je ostvarivala potrebno joj zaoštravanje i sukobe u tom području, i to postepeno zaista na jednoj sve više frontalnoj osnovi. Presudnu je ulogu u tom pravcu imalo prenošenje opće političke borbe na posebnu osnovu *borbe za graničnu zemlju* između albanskih i crnogorskih seljaka. Težnje nekih crnogorskih starješina i crnogorskog kneza za proširenjem svog teritorija ne samo na one dijelove graničnog područja, na koje su opravdano i razumno mogli postavljati zahtjeve, već i na one, koji su neprijeporno bili albanska zemlja,[142] vrlo su dobro dolazile Turskoj u njenoj akciji zaoštravanja odnosa, kao što su joj jednako dobro dolazila i shvatanja nekih albanskih glavara, koji nisu bili voljni dati Crnoj Gori ništa izvan njenih više nego minimalnih i nepravednih granica od 1875. godine. Akcije za iskrenu, trajnu i demokratsku suradnju crnogorskog i albanskog naroda, kao što je bila ona crnogorskog vojvode Marka Miljanova, bile su suviše izolirane i odviše slabe da izmijene stanje stvari.[143] Sveukupni rezultat je pak bio, da je Porta sve uspješnije politički djelovala plašeći Albance crnogorskim teritorijalnim pretenzijama na račun albanske zemlje.

Analogna je bila situacija i u albansko-grčkom graničnom području. I tamo su, u toku stoljeća, albanske migracije, a i turske u gradovima, zahvatile grčke zemlje, posebno u Epiru. Porta je i tamo poticala Albance u borbu za »albansku« zemlju, nastojeći da preko albanskog što odlučnijeg otpora osigura svoje dalje gospodstvo nad što većim dijelovima Epira i Tesalije, koje je Grčka revindicirala i spremala se da, uz pomoć evropskih sila, postavi te zahtjeve na Berlinskom kongresu. Raniji ekspanzionistički prohtjevi nekih krugova u Grčkoj, o čemu smo u uvodu već nešto rekli, kao i tadašnje neke pretjerane grčke želje, i opet su Porti izvrsno poslužile, da izradi političku parolu borbe protiv »podjele Albanije« i da njom dosta uspješno operira kod Albanaca.

Ukratko, sve te teritorijalne pretenzije albanskih susjeda kao i one stvorene političkom propagandom Turske, drugih stranih sila i albanskih glavara, sve je to bivao sve značajniji faktor u ostvarivanju zamisli političkog okupljanja i grupiranja svih Albanaca, jer je psihoza straha od susjeda, njihovih težnji da »dijele Albaniju«, a i njihovih mogućnosti da to i realiziraju na Berlinskom kongresu, koji će »dijeliti« inače Tur-

[141] Actenstücke aus den Correspondenzen ... (16. V. 1873.–31. V. 1877.), str. 538. 592.

[142] Na pr. u pregovorima pred zaključenje Sanstefanskog mira crnogorski je predstavnik Radonić tražio za Crnu Goru čak i Skadar. Vidi o tome Skendi S., Beginnings of albanien nationalist and autonomous trends: The Albanian League, 1878–1881. (»The American Slavic and East European Review«, vol. XII. no. 2. april 1953.), str. 219. pozivom na B. H. Summer, Russia and the Balkans 1870–1880 (Oxford 1937). str. 412.

[143] Miljanov M., Djela (Beograd 1947. Prosveta); život i običaji Arbanasa, str. 164, 270, 274, i 280 (u primjedbama V. Latkovića). Jovanović J., M. Miljanov ..., str. 201, 209–210.

sku državu (kako se govorilo), bila intenzivna i prevladavajuća. Na neku zaštitu nemoćne Turske države realno je malo tko nešto polagao, a intrige tolikih stranih sila stvarale su pometnju, utirući, iako mučno, put ideji o samopomoći udruživanjem svih albanskih snaga. Strah od crnogorske i srpske osvete zbog učešća Albanaca u turskoj vojsci za posljednjih ratova i zbog nasilja i pljački, što su tada počinjene, odigrao je ne manje važnu ulogu u psihološkoj i političkoj strani spomenutog procesa, a kasnije i na karakter i ciljeve tog albanskog političkog udruživanja.

Sve su te unutarnje i vanjskopolitičke okolnosti davale poticaja i onom, istina malobrojnom, krugu ljudi u Albaniji, koji su bili politički razvijeniji i svjesniji, koji su zadojeni suvremenim idejama narodnog preporoda težili svladavanju vjekovne i teške zaostalosti i razdrobljenosti albanske zemlje. Njima su pak davali daljeg značajnog poticaja oni krugovi imućnijih i obrazovanijih Albanaca, koji su živjeli kao iseljenici naročito u Egiptu, Italiji i Carigradu.

Najznačajnija je bila grupa albanskih iseljenika u Egiptu, među kojima je bilo više bogatih trgovaca, koji su znatno pomagali albansku nacionalnu stvar i borbu. Odatle su još od sredine 19. stoljeća potekle *prve inicijative za opće prosvjećivanje Albanaca u domovini; prvi* albanski bukvar štampan je grčkom azbukom u Egiptu, a i prva škola u Albaniji otvorena je njihovim troškom.[144] Kada je pak god. 1878. albanski jedinstveni politički pokret počeo da se formira i djeluje, i tada je prva pomoć u novcu i oružju stigla iz Egipta. Stvoren je tajni kanal, kojim je preko Soluna slata u Albaniju ta pomoć. Tako je na pr. u junu 1878. god. poslano nešto pušaka i baruta, no Porta je otkrila taj kanal, presjekla ga i onemogućila.[145]

U grupi Albanaca, koja je živjela u Carigradu, bilo je razmjerno dosta i inteligencije. Stvorilo se tamo u toku 1876.–1878. godine čitavo svojevrsno »književno-političko društvo«, koje je imalo svoj glavni odbor i radilo sve življe za nacionalnu stvar svoje zemlje. Na čelu te grupe bio je poznati albanski politički radnik Abdulah beg Frešari, a glavne je veze držala ta grupa sa srednjom i južnom Albanijom, razvijala razmjerno živu agitacijsku djelatnost, prilagođujući svoj političko-propagandni rad *uvjetima pojedinih krajeva Albanije.*[146]

Ako se za tu grupu albanskih iseljenika u Carigradu mora reći, da je bila izložena utjecaju i turskih i raznih stranih agenata,[147] onda treba naročito naglasiti za albanske iseljenike u južnoj Italiji, da su oni bili pod još izrazitijim stranim utjecajem talijanskih političkih ljudi i težnji vodeće talijanske buržoazije. I oni imaju već nešto svoje inteligencije, koja uz suradnju talijanske inteligencije, i očitu materijalnu pomoć talijanskih vlasti, podržava živ interes za svoju staru domovinu i želi da ak-

[144] Hađi-Vasiljević J., Arbanaska liga – Arnautska kongra – i srpski narod u Turskom carstvu (1878–1882) (Beograd 1909), str. 28.
[145] Ibidem, str. 29.
[146] Ibidem, str. 31–32.
[147] Ibidem, str. 31.

tivno djeluje na njenom prosvjetno-političkom uzdizanju i organiziranju. Dovoljno je uporediti neke osnovne podatke o knjigama i člancima štampanim u Italiji od šezdesetih godina 19. stoljeća nadalje, a posvećenih pitanjima: jezika i književnosti, historije i geografije i političkim pitanjima Albanije,[148] pa da se uoči ta akcija iz Italije, o kojoj smo i u uvodu već nešto rekli.

Takvi i slični strani utjecaji išli su dakako za tim, da odmah u početku svaki albanski politički pokret podrede sebi, svojim interesima i svojoj balkanskoj politici. To je stvarnost i naličje velikog dijela onog »naučnog« interesa za albanski jezik, gramatiku, narodnu književnost, geografiju, geologiju, i sl. u nekim evropskim državama. Opća zaostalost Albanije, a posebno društvena nerazvijenost; nepostojanje novog građanstva kao osnovne društvene snage koja je mogla biti radikalni nosilac nacionalno-preporodne ideje, olakšalo je posao stranim aspiracijama, pogotovu što su one koncipirane i provođene pretežnim dijelom preko religije i vjerskih organizacija; primitivnost pak najširih slojeva tadašnje Albanije, privrženost religiji i vjerskom fanatizmu, posebno islama i katolicizma, sve je to bila moćna poluga i medij stranih utjecaja i oblikovanja one karakteristične fizionomije i karaktera nacionalnih i uopće političkih pokreta u zaostalim i zavisnim zemljama. Nikakvo, dakle, čudo, što su ti strani utjecaji odigrali od početka tako značajnu ulogu u organiziranju i toku tadašnjeg novog suvremenog političkog života u Albaniji. Oni su pretežnim dijelom uspjeli pretvoriti nacionalno pitanje u Albaniji u pitanje, čiji će utjecaj vladati tom zemljom, pa tek na toj osnovi zatim u pitanje razmatranja nekog novog odnosa albanske zemlje spram suverene vlasti – Turske carevine!

Malobrojna inteligencija Albanije, koje je opet tek mali dio bio prožet stvarnijim nacionalnim radikalizmom i demokratizmom, nije bila ni približno, u toj historijskoj situaciji, dovoljan subjektivni faktor, koji bi išta značajnije mogao izmijeniti na opisanom toku stvari. Pozitivnih utjecaja na osnovu primjerâ nacionalno-oslobodilačke borbe drugih balkanskih naroda bilo je sasvim malo, da bi mogli tada, pogotovu u onim uvjetima, imati plođnijeg učinka.

Tako bismo dakle ocrtali, dosadašnjim izlaganjem, one osnovne faktore i okvire, u kojima se vrši početak historijskog procesa razvoja suvremenog političkog života i političke integracije Albanije, zemlje, koja se nalazila tako temeljito sapeta ekonomski, društveno i politički u okovima starog feudalizma, anarhije i heterogenosti plemenskih organizacija,[149] a nad svim tim suvremenom borbom imperijalističkih sila oko podjele Balkana i »ravnoteže« snaga i pozicija.

[148] Neke podatke o tome vidi kod Legrand E. – Güys H., Bibliographie albanaise. Description raisonnée des ouvrages publiés en albanais ou relatifs a l'Albanie du quinzième siècle a l'année 1900. (Paris–Athènes 1912). Isto tako i Manek F. – Pekmezi G. – Stotz A., Albanesische Bibliographie. Bibliografija shqype. (Wien 1909.).

[149] O nutarnjim prilikama u Albaniji (ekonomskim, društvenim i političkim) dosta podataka donose: Gopčević S., Oberalbanien und seine Liga (Leipzig 1881); Illyrisch-albanische Forschungen, Bd. I–2 (München–Leipzig 1916); Jastrebov, Stara Serbija i Albanija (»Spomenik« SKA XLI, Beograd 1904); za opće prilike u Turskoj

U takvoj situaciji u toku mjeseca aprila 1878.[150] započela su već dogovaranja albanskih glavara iz Đakovice, Peći, Gusinja, Tetova, Ljume i Debra radi postizavanja jedinstvenog stava o tome, da li da se mirno pređe preko graničnih promjena, koje predviđa Sanstefanski mir i aranžman, što će slijediti, ili pak da se s odobrenjem ili bez odobrenja turske vlade oružjem suprotstavi tome.[151] Posebno se raspravljalo o tome, kako da se spriječi dalje zahvatanje u »albanske zemlje« sa strane susjeda.[152] Zaključeno je pored ostaloga, da se obnovi besa među albanskim plemenima, i do 26. XI. 1878. zabrani svaka krvna osveta ili drugo međusobno neprijateljstvo; da svako pleme, za svaku eventualnost, izvrši pripreme u pogledu ratne opreme (oružja i municije) i živežnih namirnica i da se turskoj državi ne daju regruti ni porez ni bilo kakva podavanja.[153] Usto je dogovoreno, da se uskoro sazove u Prizrenu ili Ljumi velika skupština albanskih predstavnika radi donošenja daljih političkih zaključaka i izbora delegacije, koja bi te zaključke i zahtjeve podnijela sultanu.

Austrougarska je diplomacija budno pratila to kretanje Albanaca, općenito zbog svojih težnji na Balkanu i posebno s obzirom na eventualne vojne pripreme Turske protiv predviđene austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, pa izvještava iz Prizrena svoju vladu, da bi u slučaju sultanova odbijanja albanskih zahtjeva, pasivni otpor Albanaca protiv turske vlade mogao prijeći i u oružani ustanak, *ukoliko ne bude taj pokret, neprijateljski turskoj vladi, ugušen u korijenu.*[154] Ona smatra, da bi se to moglo postići okupacijom Đakovice, Prizrena i Peći »odgovarajućom vojnom silom«.[155]

carevini, odnosno u evropskoj Turskoj vidi i uvodna razmatranja u djelu Zografski D., Radnički pokret u Makedoniji do balkanskih ratova (Beograd 1951). Vrlo zanimljive ali nešto starije podatke o nutarnjim prilikama u Albaniji ima i Müller J., Albanien. Rumelien und die österreichisch-montenegrische Gränze (Prag 1844).

[150] Chiara P., L'Epiro, gli Albanesi ..., str. 138 i slijed. navodi jednu vijest Crispijevih novina »Riforma« od 20. II. 1878., prema kojoj je početkom 1878. godine održ*an navodno veliki sastanak* »Glavara svih albanskih plemena, predstavnika općina« i dr., a na kojem je izglasana deklaracija, kojom se izražava simpatija prema Italiji i zahtjev za njenom podrškom i njenim protektoratom nad Albanijom ... »Questo nazionale convegno rappresentava quasi ufficialmente tutta l'Albania dalla città di Argyro-Castro alle estreme montagne abitate dai valorosi Mirditi« (str. 138–139). Zatim se kaže, da su prijedlozi za protektorat Austro-Ugarske i Crne Gore nad Albanijom propali, naprotiv da je ... »*La votazione fu unanime, entusiastica, clamorosa, quando fu proposto di chiedere l'appoggio e la protezione del Governo italiano*« (str. 139, podcrtao B. S.).

Nismo međutim uspjeli provjeriti točnost tih navoda pomoću pristupačnih nam izvora.

[151] Actenstücke ... (7. IV. 1877.–3. XI. 1878.) (Wien 1878), str. 95. Prema izvještaju austrougarskog konzula Jelineka iz Prizrena upućenog Andrassyju.

[152] Ibidem, str. 96.

[153] Ibidem. ... »und das man vorderhand die von der Regierung verlangten Rekruten nicht stellen und auch keine Steuern oder sonstige Abgaben leisten sollte.«

[154] Ibidem.

[155] Ibidem.

Po istom svjedočanstvu, turske su lokalne vlasti u Albaniji i Makedoniji nemoćno stajale pred tim albanskim pokretom pokušavajući uzaludno da dobiju od Albanaca redovni godišnji kontingent regruta, kao i da dobiju natrag oružje od bašibozuka, koji su se te godine povratili kućama iz vojske. Na opće je pak raspoloženje muslimanskog stanovništva osobito djelovalo ono mnoštvo izbjeglica (u samom Prizrenu oko 5.000, a u Đakovici oko 2.000 ljudi) iz krajeva, što su ih okupirale srpske i ruske trupe, i bijeda i tifus što su među njima harali.[156] Istovremeno su muslimani počeli napadajima na nemuslimane, stvarajući im situaciju opće životne i imovinske nesigurnosti.[157]

Nakon tih prvih akcija, koje pretežno potječu iz Makedonije i Kosmeta, a ne iz Albanije, a osnovni im je cilj suprotstavljanje teritorijalnom širenju Bugarske, Srbije i Crne Gore, početkom juna mjeseca 1878. godine došlo je do predviđenih širih sastanaka albanskih predstavnika, i to u Prizrenu.

Prema srpskim izvještajima okupilo se bilo na tom važnom prizrenskom zborovanju blizu 300 predstavnika iz svih krajeva, gdje žive Albanci, t. j. iz same Albanije, pa iz Epira, Makedonije, Kosmeta i južne Srbije; delegati su dolazili s pompom i pratnjom kao na pravo plemensko narodno zborovanje, pod barjacima, uz pucnjavu, većinom kao starješine plemena i fisova.[158] Sjednice su u prizrenskoj džamiji bile tajne, a trajale su pune dvije sedmice. Značaj tog zborovanja kao prvog u historiji političkog sastanka albanskih delegata iz svih krajeva, gdje žive Albanci, kao i važnost predmeta raspravljanja o prvoj zajedničkoj političkoj platformi-programu i planu zajedničke akcije, sve je to uzrokovalo, da se raspravljanje oteglo. No tom su otezanju bile uzrok i različite koncepcije, koje su ispoljili s jedne strane delegati iz južne Albanije, a s druge strane delegati iz sjeverne Albanije, Makedonije i Kosmeta. Ti potonji su naime bili za političko rješenje albanskog pitanja još uvijek u sklopu Turske carevine, ali uz poseban privilegirani položaj, na bazi samouprave i oslobođenja od podavanja sultanu. Oni prvi pak, radikalniji, zahtijevali su samostalnost Albanije, odricanje pokornosti sultanu, a njihova bi se Albanija sastojala od ovih četiriju oblasti – kneževina (»šaluka«): I. južne Albanije i Epira (s glavnim središtem u Janjini); II. sjeverne i srednje Albanije (s glavnim središtima u Skadru, Tirani i Elbasanu); III. Makedonije (sa glavnim središtima u Skoplju, Debru, Gostivaru, Prilepu, Velesu, Bitoli i Ohridu) i IV. Kosmeta, s dijelovima južne Srbije i Makedonije (s glavnim središtima u Peći, Đakovici, Prizrenu, Novom Pazaru, Mitrovici, Senici, Prištini, Gilanima, Preševu i Kumanovu).[159] Delegati južne Albanije su morali da odstupe od nekih svojih stavova, pa je tada nađena zajednička »autonomaška« politička platforma, formiran glavni odbor Albanske lige od blizu 60

[156] Ibidem.

[157] Ibidem.

[158] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 39. Autor tvrdi, da se koristio aktima srpskog državnog arhiva (civilnog i vojnog).

[159] Ibidem, str. 40.

članova, a zatim je na javnom zboru 17. VI. 1878. (p. n.) objavljen osnovni politički program, koji traži: da se Srbiji, Crnoj Gori ili Grčkoj, ili ma kojoj drugoj državi, ne daju »albanske zemlje«; da se vrate zemlje, koje su druge sile u proteklom ratu okupirale; samouprava u Albaniji i oslobođenje od vojne službe i poreza sultanu.[160]

Nasuprot tome austrougarski izvještaji tvrde, da je težište zaključaka prizrenskog zborovanja bilo u donošenju *Statuta* (Kararnamé) političkog *Saveza* albanskih predstavnika[161] i zatim u *Uputstvima* (Taalimat) za rad centralnog komiteta i okružnih podkomiteta toga *Saveza*.[162] Osnove su tih dvaju neobično zanimljivih dokumenata, datiranih 5/17. VI. 1878., ove:

U svih 16 članova *Statuta* ne spominju se nigdje izričito Albanci i Albanija; politički su subjekt *Saveza* jednostavno *muslimani;* oni izjavljuju u čl. 4., da će »sugłasno uzvišenom vjerskom zakonu (Šerijatu) zaštićivati život, vlasništvo i čast lojalnih nemuslimanskih« stanovnika; u čl. 7. govore o potrebi saveza s »našim mučeničkim zemljacima i pripadnicima iste vjere na Balkanu«; a u zadnjem čl. 16. kvalificiraju napuštanje Saveza kao otpadanje »*od islama*«! Uvijek sasvim općenito govore o »naciji i domovini«, »zemlji«, »našem kraju«, »balkanskoj zemlji«, »na Balkanu« i sl.

U samom tekstu *Statuta* samo se na jednom mjestu izričito i pobliže kaže o krajevima, koje obuhvata *Savez*, i to u čl. 16., gdje se konstatira, da su ugovor o savezu sklopili »delegati nepobjedivih junaka iz *sjeverne Albanije, Epira i Bosne* (?), onih muževa, koji od rođenja ne poznaju druge igre do igre oružjem, koji su za Carstvo, Naciju i Domovinu spremni proliti svoju krv«, i koji su izabrali Prizren »glavnim gradom *Saveza*«. Austrougarski pak konzularni izvještaj kaže, da je tekst *Statuta* potpisalo 47 »muslimanskih delegata iz okruga: Prizren, Đakovica, Peć, Gusinje, Novi Pazar, Sjenica, Plevlje, Mitrovica, Vučitrn, Priština, Gilane, Skopje, Tetovo, Krčevo, Gostivar, Donji i Gornji Debar.«[163]

Ciljevi *Saveza* obuhvaćaju: »obranu teritorijalnog integriteta zemlje« i borbu protiv svake vlasti »osim one Visoke Porte« (čl. 1.); očuvanje »carskih prava neodgovorne osobe Nj. V. sultana« (čl. 2.); ne dopustiti »pristup stranim trupama u naš kraj« (čl. 6.); »bugarsku vladu ni po imenu ne prihvatiti« (čl. 6.); ako Srbija dragovoljno ne vrati okupirana područja, »protiv nje uputiti dobrovoljačke odrede i učiniti krajnje napore, da isposlujemo predaju tih krajeva«, a i protiv Crne Gore »na isti način postupiti« (čl. 6.); ubuduće nikada ne dopustiti, da jedan »nasilnik nas tiranizira niti tlači stanovništvo našega područja« (čl. 16.).[164]

Odnos *Saveza* prema Porti zapravo je već utvrđen citiranim postavkama programskih ciljeva, ali o njemu posebno govori i čl. 14. *Statuta*, gdje se kaže: »Razumljivo je po sebi da se vlada (t. j. Porta, op. p.) ne će ni na koji način upletati u poslove Saveza. S druge strane ne će se ni naš Savez ni na koji način miješati u nutarnje upravne poslove vlade, osim ako bi se radilo o dokazanim aktima nasilja«.

[160] Ibidem, str. 42.

[161] Actenstücke ... (7. IV. 1877.–3. XI. 1878.), str. 113–115. kao prilog izvještaju austrougarskog generalnog konzula u Skadru Lippicha od 20. VII. 1878. upućenog Andrassyju.

[162] Ibidem, str. 116–118.

[163] Ibidem, str. 113.

[164] Ibidem str. 115, art. 16. ... »Gleichwie wir die Bau unserer Verbindung glücklich aufgeführt haben, werden wir künftighin nie und nimmer zugeben, das ein Gewalthaber uns tyrannisierte und die Bewohner unseres Gebietes unterdrücke.«

Uz ostale organizacijske i disciplinske odredbe »*Statuta*« treba još spomenuti, da je predviđeno i širenje *Saveza* pristupanjem i »drugih okruga«, koji će se onda unijeti u listu članova kao »prijatelji vlade i zemlje« (čl. 3); da taj *Savez* mora da »prijeđe na nas, na našu djecu i naše djece djecu« (čl. 16), i odredbu čl. 10., iz koje bi izlazilo, da je Savez uperen poglavito protiv teritorijalnih zahtjeva Srbije i Crne Gore, zaoštravajući frontalno odnose prije svega protiv njih.

U *Uputstvima* se tretiraju razna organizacijska pitanja, vezana uz formiranje i djelovanje vojnih odreda *Saveza*. Tako se na pr. određuje: da se odmah stavi u pripravnost raspoloživo ljudstvo za vojne odrede (čl. 2); da svaki okrug dade svoj dužni kontingent kroz dva novačenja (čl. 3); da se svi oficiri i komandanti svakog kontingenta biraju glasovanjem mjesnog stanovništva, koje taj kontingent daje (čl. 6); da se organizira inspekcija vojnih odreda (čl. 7); da se utvrdi broj i sistem oružja, koje se nalazi kod stanovništva (čl. 8); da se dezertiranje iz vojnih odreda kažnjava spaljivanjem kuće ili smrću (čl. 9); da se organizira stalna prijava za oružje sposobnog ljudstva (čl. 11); i sl. Posebno su zanimljivi čl. 13–15., gdje se potanko uređuje način podjele u ratu zaplijenjene stoke, utvrđujući točno, tko sve ima pravo na to, i kako se gubi takvo pravo, čime su ti balkanski stočari očito fiksirali svoje stoljetne običaje o podjeli glavnog i najvažnijeg ratnog plijena – stoke.

Uporedimo li sada i analiziramo podatke srpskih i austrougarskih izvještaja o prizrenskom zborovanju početkom juna mjeseca 1878. godine, mislimo, da se može pretpostaviti, da su tamo bili i predstavnici sjeverne i južne Albanije, a ne samo iz Makedonije, Kosmeta i dr.[165] No glavne formalne zaključke, izražene u *Statutu* i *Uputstvima Saveza*, podržali su i preuzeli kao stvarnu i formalnu obavezu, u tom času, uglavnom skoro samo albanski delegati iz Makedonije, Kosmeta i južne Srbije. Dakle ni u formalnom pogledu ne bi se moglo reći, da je Albanska liga uspostavljena već na prizrenskom zborovanju za cijelu Albaniju, nego je glavno težište prizrenskog *Saveza* u susjednim pokrajinama, gdje postoji veća ili manja albanska manjina, dok su od prave Albanije obuhvaćeni čvršće i stvarnije zapravo samo neki muslimanski granični krajevi na sjeveru.

U tom nas uvjerenju utvrđuje i činjenica, da su na pr. »Albanci« iz Skadra potpuno nezavisno od prizrenskog *Saveza* i ne spominjući ga, ni kao postojeći ni kao budući politički faktor, uputili 13. VI. 1878. memorandum Beaconsfieldu o albanskom pitanju. Ne samo formalno nego se ni sadržajno taj memorandum »Albanaca« iz Skadra ne veže uz prizrenski *Savez* i njegov *Statut* od 17. VI. 1878. Evo glavnih teza toga memoranduma:[166]

[165] Ippen Th., Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert (»Illyrisch-albanische Forschungen«, Bd. I. München und Leipzig 1916.), str. 370., a po njemu i Skendi S., Beginings of albanian nationalist and autonomous trends: The Albanian League, 1878–1881 (»The American Slavic and East Europe an Review«, vol. XII. No. 2. 1953.), str. 221., smatraju, da je to bio samo sastanak sjevernoalbanskih predstavnika, ali ne donose nikakve izvore za to.

[166] Tekst memoranduma objavljen je u knjižici pod naslovom: Memorandum degli Albanesi indirizzato a S. E. Lord Beaconsfield primo ministro e rappresentante di S. M. la regina d'Inghilterra al Congresso di Berlino. (Trieste 1878).

Taj tekst donosi i Lorecchio A., Il pensiero politico albanese in rapporto agli interessi italiani (Roma 1904), u dodatku, str. I-XII, ali s nizom sitnijih griješaka i

Treba se nadati, da će se na Berlinskom kongresu postaviti i albansko pitanje, iako Albanija nema svoje vlade i diplomacije, koja bi bila tumač njenih aspiracija.

Albanci su sačuvali i pod turskom vlašću »svoju nezavisnost«, nacionalni karakter, tradicije i jezik; usprkos razlici u vjerskoj pripadnosti, svi oni jednako mrze kako tursku tako i svaku drugu stranu dominaciju. Porta je mogla uzrokovati anarhiju u Albaniji, ali svoju vladu nije mogla uspostaviti.

Od obala Bojane do pred Janjinu živi jedinstven i homogen narod. Od Janjine do zaliva Ambracije jest teren, koji grčka vjerska i ostala propaganda osporava Albancima, koji tu prevladavaju, ako ne brojem, a ono po snazi i sposobnosti otpora.

Albanija ima toliko vladâ, koliko ima plemenâ, što znači, da nema nijedne, te može jedino inicijativom pojedinih svojih građana da prokrči sebi put do Berlinskog kongresa. No ta bi akcija bila preslaba bez zaštite predstavnika neke velike sile.

Austro-Ugarska ne može biti takav zaštitnik, jer je suviše zainteresirana i ne krije svoje tendencije da od Jadrana načini svoje jezero, nastojeći proširiti svoj dominij od Trsta na jug pa sve preko cijele albanske obale, te se učvrstiti u lukama Bara, S. Giovanni di Medua, u Draču i Valoni.

Italija također ne može biti taj zaštitnik. »Da ne bi pobudila zavist Austrije i da ne bi dopustila da budu krivo shvaćene i zlobno protumačene njene plemenite namjere, Italija se ograničava da među nama bude pobornik principa nacionalnosti na primjeran i trezven način. Predviđajući opasnosti, koje nisu bez osnove, da bi se Albaniji mogla nametnuti neka druga strana još teža dominacija, *Italija razvija ovdje svoj civilizatorski i nacionalni utjecaj putem savjetâ i sugestijâ*«.[167]

Jedino Engleska može biti zaštitnik Albanije. Nezavisno od pitanja pravde, ona je živo zainteresirana, da se uspostavi jedna solidna brana slavenskoj invaziji prema Jadranu, a ta brana mogu biti prije svega narodi ugroženi od te invazije.

»Slavenski elemenat, koji se ranije pomalo krišom uvlačio, infiltracijom, sada prekida s oklijevanjem i zamjenjujući proces strpljive i duge propagande otvorenom silom, pokazuje se već strahovitim na jednom kraju u Bugarskoj, formiranjem jake kraljevine, a s druge strane s pobjedonosnim zastavama Crne Gore, koje već lepršaju nad nekim utvrdama Albanije«.[168] Strah od toga spriječio je albanska plemena, da ne sklope savez s Crnom Gorom. »koju smatramo avangardom ruskih trupa«. »Zbog toga smo straha odbili i direktne ponude Austrije i Rusije, koje su, vođene suprotnim ciljevima, obje htjele da nas apsorbiraju i unište našu nacionalnost«.

»Mi ne želimo biti drugo do Albanci«.[169]

Rusija želi posredstvom Bugarske da dominira Trakijom i Bosporom, a posredstvom Crne Gore Albanijom i na Jadranu, pa da kao gospodarica dvaju mora može zatvoriti zapadnim narodima sve putove Orijentu. Ona ne želi »radikalno rješenje istočnog pitanja«.

Pravedno je, da slavenski narodi formiraju jednu ili više samostalnih država, ali treba da to i Grci učine, a isto tako da se i Albancima »povrati, potvrdi i prizna vlastita nezavisnost«.

Albanija ne može biti pripojena Grčkoj, jer je po svemu različita od nje; ona ne će podnositi slavensku dominaciju, došla ta s bugarske ili crnogorske strane; ona ne će biti nikada ni turska.

ispustivši tri cijela pasusa na str. 12–13. Ispravniji tekst ima Chiara P., L'Epiro gli Albanesi e la Lega. Lettera alla »Riforma« (Palermo 1880), str. 159–176.

[167] Memorandum ... str. 6 (podertao B. S.).

[168] Ibidem, str. 6–7.

[169] Ibidem, str. 8.

S političkog gledišta Albanija je predestinirana da bude prirodno predziđe protiv »slavenske invazije«, kao što je nekada bila protiv turske.

Albanija može dati 40.000 dobrih vojnika, a njena obrambena snaga može biti podvostručena prirodnim savezom s Grcima protiv Slavena.

Nezavisna Albanija će usto biti i elemenat političke i trgovačke ravnoteže, jer će, isključujući supremaciju bilo koje druge nacije, održavati svima otvoren put na Orijent.

Obnova nezavisne albanske države nije s gledišta pozitivnog prava ništa bitno novo, kao što nije ni u slučaju Srbije, Rumunije i Crne Gore. Radi se samo o tome, da se mjesto dosadašnje nezavisnosti pojedinih albanskih plemena prizna njihova državna skupnost i cjelina i nezavisnost te cjeline. Ni načelo *integriteta Turske carevine ne bi bilo povrijeđeno, jer su pojedina plemena i* dosada bila nezavisna.

»Bile su to spletke turske vlade, koja se uvijek bojala jedinstva albanskih plemena i obnove nezavisne albanske domovine, pa je podlo podbadala naše nesloge, nanovo raspirivala stare zavisti, potpirivala je sa strane mržnju, stvarala uzroke stalnim ratovima, iskorištavala je ucjenama i otimačinom naše izvore ljudstva i novca, pretvarala je ove lijepe krajeve u krvavo poprište nemirâ i bratoubilačkih ratova«.[170]

Obnova Albanije ne može naravno biti povjerena Porti već jednoj međunarodnoj komisiji po uzoru na Bugarsku i Kretu.

Na čelu Albanije mora biti vladar iz domaće obitelji, koja uživa opću simpatiju i koja je svima draga zbog tradicijâ slave i nesreća, koje je podnijela. Taj vladar treba da razvije nad domovinskim brdima barjak Skenderbegova crnog orla. Glas i poziv eventualnog stranog vladara u Albaniji ne će naići ni na kakav odaziv.

Ponavljajući zatim potrebu evropske garancije i zaštite u procesu obnove samostalne albanske države, taj memorandum završava ovim zaključcima i zahtjevima:

1. subjektivni i objektivni razlozi traže, da se Albanija konstituira u krugu slobodnih i nezavisnih nacija kao antemurale protiv slavenske invazije i za obranu zapadne Evrope;

2. ako se ta prirodna brana ostavi otvorenom, Evropa će se naći u istoj situaciji kao u 16. stoljeću, kada ju je samo čudo spasilo od turske sile pod zidinama Beča. Ako i jest neprijatelj drugi, ipak su, i onda i sada, jednake ambicije, snaga i upotrebljena sredstva.

3. ako se želi osigurati mir među narodima Istoka, treba ih rekonstituirati prema njihovoj nacionalnosti, a pozivom na etničke, geografske i historijske zakone.

4. Albanija je jedinstvena nacija po rasi, jeziku, tradicijama, historiji i svim konstitutivnim elementima nacionalnog bića, te ima pravo da je smatraju kao jedinstveno tijelo, organizirano unitaristički, pod jednom vladom.

5. Ta vlada mora biti nacionalna, produkt albanskog nacionalnog tijela i albanske zemlje, a podvrgnuta nacionalnoj dinastiji.

6. Konstituiranje te vlade ima izvršiti ne Porta, već evropska komisija.

7. Albanska država mora stajati pod zaštitom velikih sila, kako bi u svom početnom razvoju mogla kod tih sila naći »prijateljske i plemenite savjete«, »siguran put k progresu« i »nezainteresiranu podršku«.

[170] **Ibidem, str. 14.**

Konačno, memorandum završava apelom za pomoć i podršku Engleske albanskoj stvari uz obećanje, da će obnovljena albanska država biti »prava istaknuta predstraža zapadnoevropske vojne sile«.[171]

Analiza tog Skadarskog memoranduma upućivala bi, da je on produkt ekonomski, društveno i politički razvijenije sredine u Skadru: da je trgovačka buržoazija i inteligencija toga grada bila svakako zrelija da postavi jedan *albanski* nacionalni program, program obnove albanske samostalne države, ne ostajući poput prizrenskog *Statuta*, u nekim općim okvirima »muslimanâ Balkana«, i unoseći u taj program, bar formalno, značajan stepen radikalizma. No čitav kasniji razvoj pokazuje nam, da su te stvarno radikalnije i politički zrelije snage u Skadru i sjevernoj Albaniji zapravo tada još vrlo slabe, i da im ne možemo pripisati, ili bar ne isključivo, taj radikalizam skadarskog memoranduma od 13. VI. 1878. S tim u vezi nameće nam dalja analiza zaključak, da je taj memorandum ipak prvenstveno akcija grupe sjevernoalbanskih katolika, koji nasuprot muslimana traže svoje rješenje u naslonu na zapadne evropske velesile. Apstrahirajući one postavke memoranduma, koje radi naslovnika (Beaconsfielda i engleske politike na Balkanu) ponavljaju poznate teze i želje Engleske (o borbi protiv Rusije i uopće protiv »slavizma« na Balkanu), ostaje činjenica, da memorandum pledira za samostalnu Albaniju nezavisnu od Porte, ali i od Austro-Ugarske i svake druge države. Dodamo li k tome, kako je formulirana politika Austro-Ugarske u Albaniji i na Jadranu i kako je nasuprot tome idealno, naivno i nevino, prikazana uloga Italije u Albaniji, lako uočavamo, da je pri redigiranju tog memoranduma morao živo učestvovati »savjetima i sugestijama« talijanski konzulat u Skadru. Nemoćna da aktivno već tada istupi, Italija u Albaniji provodi politiku pripremanja svojih pozicija, politiku mirne penetracije na Balkan i njenim težnjama najbolje odgovara status Albanije van sklopa Turske i Austro-Ugarske; ona se nada, da bi takvo »neutralističko« rješenje o jednom dijelu sultanova nasljeđa na Balkanu moglo proći i na Berlinskom kongresu, pogotovu kad bi ga podupirla moćna, a u Albaniji baš sasvim direktno nezainteresirana Engleska (zbog čega se memorandum i upućuje Beaconsfieldu); ona se nada, da bi u takvoj situaciji preuzela, kao »nezainteresirani« i treći partner, vodeći utjecaj u Albaniji; ona potiče frazeologiju nacionalnog radikalizma u memorandumu, uvjerena, prema svom iskustvu, u moćnu i privlačnu političko-propagandnu snagu te frazeologije pogotovu među sjevernoalbanskim katoličkim plemenima, koja teže što potpunijoj autonomiji. Mislimo, da u tim razlozima, iako, kako je već rečeno, ne isključivo, treba tražiti neke pobude radikalizma i nekih formulacijâ Skadarskog memoranduma, napisanog na talijanskom jeziku, potpisanog

[171] Ibidem, str. 19. ... »L'Albania sarà del pari debitrice alla Gran Bretagna della conferma e del riconoscimento della propria indipendenza e non sarà dono gratuito; poichè la ricostituzione di questo nuovo Stato produrrà la disciplinata agglomerazione di un popolo di soldati, vera sentinella avanzata degli eserciti di Europa Occidentale.«

»gli Albanesi«, štampanog u Trstu, a nezavisnog od prizrenskog *Saveza* i njegova *Statuta*.[172]

Koliko god se u osnovnim tezama formalno razlikuju Skadarski memorandum i Prizrenski statut, ipak imaju suštinski-sadržajno, u krajnjoj liniji, mnogo dodirnih osnova.

Tako, prije svega, ono nepovjerenje u svoje snage i fatalno i neizbježno traženje oslona, podrške i rješenja kod stranih sila za stvar albanskog nacionalnog oslobođenja, bez obzira o kojoj se sili radi, u kojoj se formi traži podrška, te kako se iz tog traženja podrške neizbježno stvara zavisnost o toj stranoj sili.

Drugo je, što oba dokumenta, uzevši ih u cjelini sa svim njihovim osnovama, odražavaju onu isto tako fatalnu vjersku podvojenost albanskog naroda. Na toj podvojenosti izrastaju i razlike u političkoj orijentaciji, koje će, naročito u sjevernoj Albaniji, na podvojenosti muslimana i katolika stvarati političku alternativu: oslona na Portu ili na zapadne velesile. Ta će se pak alternativa nametati od nutarnjih i još više vanjskih faktora, silovito, kao stalan problem, i stvarati ogromne poteškoće realizaciji opće albanske političke integracije, širenju i stvarnoj snazi Albanske lige.

Budući da su većinu Albanaca činili muslimani, to su koncepcije prizrenskog *Saveza* i njegova *Statuta*, s političkim oslonom na Portu, lako dobile prevagu. Pogotovu se to pokazalo nakon Berlinskog kongresa, kada je bilo očito, da Albanija ostaje integralni dio Turske carevine. Međutim i bez obzira na te faktore muslimanske većine i kongresnih zaključaka, djelovao je od samog početka u tom pravcu još jedan presudan činilac, a to je: klasni karakter većine nosilaca akcije i programa Albanske lige.

Analiza u tom pogledu pokazuje, da su ti nosioci: zemljoradnici, *plemenski glavari, državni funkcioneri, inteligencija. Ni u južnoj Albaniji*, gdje je bilo izrazitijeg radikalizma u postavljanju nacionalnog pitanja traženjem potpune nezavisnosti Albanije, nije taj radikalizam prelazio uže krugove inteligencije i trgovaca. U ostaloj pak Albaniji, a naročito u sjevernoj (u izrazitoj domeni plemena, čvrstih plemenskih organizacija i partikularizma), nosioci Lige bili su pretežno ljudi iz društvenih

[172] Chiara, P., L'Epiro, gli Albanesi ..., str. 141–142 – tvrdi, da je i taj skadarski memorandum djelo »Albanske lige«, da su na njegovoj redakciji suradivale najautoritativnije ličnosti Albanije, a da je zatražen i savjet *»uglednih stranaca«*. On naime kaže:

»La Lega Albanese, unanime nello scopo, e con lievi divergenze nella forma, delibero rivolgersi a quell'anfizionato europeo con un memorandum, alla cui redazione contribuirono i piu autorevoli personaggi d'Albania. *Fu chiesto anche il consiglio d'illustri stranieri*, i quali avendolo approvato perche degno d'encomio, lo raccomandarono efficacemente all'alta considerazione degli nomini convenuti a Berlino per sciogliere le piu ardenti controversie, e assicurare la pace.

Fu scritto in lingua albanese, italiana e francese; la maggioranza della Lega e la volonta unanime di tutto il paese schiacciarono l'opposizione del partito musulmano, che era l'occulto portavoce del governo.«

Pristupačni izvori ne potvrduju, da bi »Liga« bila autor tog memoranduma.

slojeva, kojima je takav općealbanski nacionalni radikalizam u suštini bio tuđ, koji su se ekonomski, društveno i politički bojali posljedica tog radikalizma i otklanjali ga dosljedno. Njihove vodeće ekonomsko-društvene i političke pozicije mogle su svakim radikalnijim izmjenama (kojima se doseg i kraj ne može sagledati) biti ugrožene, i oni nisu mogli po prirodi stvari biti nosioci takva radikalizma. Njihov politički kredo neizbježno je morao ostati na platformi kompromisa s »moćnim sultanom« (odnosno uopće s nekom »moćnom« i »pravednom« vrhovnom vlasti), u oslonu i podršci s Portom na osnovi reciprociteta, a nadasve i prije svega na osnovi poštovanja njihovih starih pravica i privilegija određene samouprave i povlaštenog položaja u carevini, povlaštenog u odnosu na druge podanike i na račun tih drugih podanika.

Drugi bitan faktor, koji je uvjetovao sadržaj i političku liniju spomenutog programa prizrenskog Saveza, bio je već ranije opisani i obrazloženi strah Albanaca od teritorijalno-političkih zahtjeva njihovih balkanskih susjeda.

S tim je pak u najtješnjoj vezi i treći faktor. Ogromna većina Albanaca nije naime tada još bila uvjerena u mogućnost ostvarenja prave nezavisnosti i samostalnosti svoje zemlje. U slučaju otpadanja iz sklopa Turske carevine oni su većinom mislili, da bi tada potpali pod vlast neke druge države, gdje bi im položaj bio sigurno gori i doveo u pitanje njihove već spomenute povlastice i samoupravu. S druge strane vjerovali su, koristeći se tadašnjim teškim općim prilikama Turske carevine i slabošću njene centralne vlasti, da se može iznuditi od Porte maksimalno poboljšanje njihova položaja u carevini, upotpunjenjem samouprave i povlaštenog položaja, sve do uspostave odnosa pukog nominalnog vrhovništva sultanova nad zemljama, gdje žive Albanci, kako su to i formulirali, u suštini, u svom programu.

U cjelini uzevši, dakle, za taj politički program prizrenskog *Saveza* možemo reći, da on odražava zapravo tipičan program jedne zaostale zemlje, koja sa zakašnjenjem i nezrelo razvija svoju nacionalnu borbu u uvjetima vrlo zaoštrene borbe za podjelu Balkana i otvorenih zahtjeva za albanskim teritorijem sa strane trećih sila u uvjetima, kada Albanija nema subjektivnih snaga, koje bi povele političku borbu na široj ekonomsko-društvenoj osnovi i povukle za sobom seljačke mase, koje su apatično mirovale.

Posebno treba još nešto reći i o ekspanzionizmu albanskom, kako se on očituje u programu *Saveza*. Logično se naime nameće pitanje, odakle toliki ekspanzionizam jednog političkog programa, koji je toliko dalek od nekog radikalizma i sav prožet konformizmom i oportunizmom. Treba međutim imati u vidu, da je takav ekspanzionizam skoro redovna pojava i kod malih i zaostalih nacionalnih državnih tvorevina i koncepcija. Prvi razlog toj pojavi vidimo u tome, što vodećim, još feudalnim, i uz njih onim trgovačko-kapitalističkim krugovima nije nimalo strana zavojevačka težnja i želja za eksploatacijom susjednih zemalja i naroda, koja nije vezana tek uz savremeni imperijalizam i ekspanziju savremenih kapitalističkih država. Ako su pritom manje ili veće etničke skupine eks-

panzionističke zemlje imigrirale u te susjedne zemlje, onda se ekspanzija po pravilu pravda zaštitom tih manjina, koje opet žele da svoj položaj manjine pretvore u položaj većine pripojenjem tih tuđih zemalja, u kojima žive, svojoj matici zemlji, kao što je baš slučaj s Albancima u Epiru, Makedoniji i južnoj Srbiji.[173] To je česta i tipična pojava u graničnim i etnički imalo mješovitim krajevima, pojava, koju su na pr. jugoslavenski narodi teško osjetili i u svom istočnojadranskom obalnom pojasu u odnosu na talijansku manjinu. Konačno, taj ekspanzionizam dobiva vid i političke taktike u borbi za »nacionalni« teritorij, koji još uopće nije određen (kao baš u slučaju Albanije), pa se postavljanjem općih maksimalnih zahtjeva nastoji postići najveći mogući krajnji rezultat.

Odnos turskih vlasti prema akciji i osnivanju prizrenskog *Saveza* posebno je pitanje, na koje se treba osvrnuti. Činjenica je naime, da su turske vlasti uglavnom mirno promatrale osnivačke akcije, čitav tok osnivanja u Prizrenu i rad, pa i nesmetani dolazak iz Carigrada u Prizren glavnog pobornika južno-albanskog radikalizma Abdulah-bega Frešarija. Odatle se u literaturi proširila teza, da je Savez zasnovala, osnovala i održavala isključivo Porta iz svojih interesa.[174] Usto je bilo glasova, da su *Savez* oformile neke druge strane sile, kao na pr. Engleska,[175] i sl.

[173] Prema tom albanskom ekspanzionizmu ne pokazuju albanski autori nikakve kritičnosti. Tako na pr. Skendi S., Beginnings of albanian nationalist ..., str. 221., ne smatra potrebnim ništa reći na činjenicu, što je prizrenski *Savez* svojatao za Albaniju skoro cijelu vardarsku Makedoniju; isto tako i kada govori o projektu velike Albanije s Ohridom kao glavnim gradom (str. 226); čak što više on smatra (str. 222), kao da je Crna Gora nepravedno dobila i Podgoricu?!

Za spomenute makedonske zemlje se istovremeno otimlju i Bugari, koji naročito preko crkve, još od osnutka svoje bugarske egzarhije 1870. godine, vrlo živo propagandno djeluju. Oko Berlinskog kongresa i Srbi počinju akcijom za prisvajanje Makedonije. Neke njihove peticije u tom pravcu donosi Hadi-Vasiljević J., Pokret Srba i Bugara u Turskoj posle srpsko-turskih ratova 1876. i 1877–1878. godine (»Bratstvo«, XII. i XIII. Beograd 1908), str. 224 i slijed., gdje se pored ostaloga, i u ime »svetih Nemanića« (str. 230) traži pripojenje Makedonije Srbiji. O granicama »stare« Srbije do Soluna vidi i Ristić J., Diplomatska istorija, II ... str. 113, 214.

[174] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 34–35, 37.

[175] Ibidem, str. 45–46. U ondašnjoj Srbiji se smatralo, da je čitava stvar Lige uperena baš protiv Srbije i inspirirana od stranih sila. U izvještaju srpskog *vrhovnog komandanta* od 26. VI. 1878. god. piše pak među ostalim i ovo: »Neka četiri Engleza, obilno snabdevena novcem, radila su na tome da se od prvaka raznih arnautskih plemena sastavi jedna skupština u Prizrenu i donese zaključak, da se arnautska plemena bore protivu Srbije i Crne Gore, a za slučaj sporazuma s Portom i protivu Rusije.« ... »Ceo ovaj rad Engleza spada još u vreme dok zapeto stanje trajaše između Engleske i Rusije.« ... »Arnauti izabraše iz svoje sredine sultana, velikog vezira, ministre i t. d. s predračunom da se, vremenom, samostalna država od Arnauta obrazuje« ... »Englezi, koji su bili sve to aranžirali, nestadoše čim se Engleska i Rusija izmiriše, i Arnauti su sada opet sami sebi ostavljeni i upućeni jedino na svoja sredstva. Međutim nisu odustali od namere ponovo napadati na Srbiju i Crnu Goru.«

Takvih vijesti o vršljanju engleskih agenata Balkanom bilo je više. Vidi na pr. Hadži-Vasiljević J., Pokret Srba i Bugara u Turskoj posle srpsko-turskih ratova 1876. i 1877–1878. godine (»Bratstvo«, XII. i XIII. Beograd 1908.), str. 211, bilj. 2, gdje

Očito je međutim, da su to pretjerivanja. Ona su proizvod političko-propagandne djelatnosti i podozrivosti, koja u svakoj političkoj akciji u Albaniji beziznimno vidi utjecaje neke strane sile – svog suparnika. Nesumnjivo je istina, koju baš i spomenuta literatura indirektno, ali nedvojbeno dokazuje, da su strane sile intenzivno djelovale u Albaniji i pred osnivanje *Saveza*, i za vrijeme osnivanja, a pogotovu kasnije u borbi za utjecaj i iskorištavanje te političke organizacije u svoje svrhe uz isključenje svih ostalih rivala. Ipak se ne može osnivanje *Saveza* isključivo svoditi na želju i akciju stranih sila, pa ni Turske. Turska je, kako smo već naglasili, dobrohotno promatrala osnivanje, ali treba voditi računa o ovom. Porta je znala, o čemu će se uglavnom na predstojećem Berlinskom kongresu raspravljati, i da Albanija u cjelini nije u pitanju, da bude oduzeta Turskoj; uočila je dalje, da su albanski radikalr manjina i ne mogu ozbiljno realizirati akciju za nezavisnu državu Albaniju; imala je u Centralnom komitetu *Saveza* niz ljudi, koji su bili u tajnom dosluhu s njom; uočila je u *Savezu* izvrsno sredstvo mobilizacije velikog broja Albanaca za otpor protiv teritorijalnih odredaba Berlinskog kongresa, koje će biti donesene na korist Srbije, Crne Gore i Grčke.

Eto, to su *razlozi, koji su utjecali na stav* Turske prema osnivanju prizrenskog *Saveza;* a to se osnivanje ni u kojem slučaju ne može pripisivati samo želji, namjeri, inicijativi i odluci Porte. Historijska je činjenica, da su osnivanje ne samo prizrenskog *Saveza*, već i opće *Albanske lige* zamišljali, željeli i provodili i sami Albanci, oni u domovini i oni u emigraciji, iz razloga, koje smo naprijed izložili: činjenica je, da je Liga ipak prvenstveno politička potreba i tvorevina Albanije i Albanaca, ali je ona već u osnivanju u svom zametku, u prizrenskom *Savezu*, dobila svoje određene, ranije opisane karakteristike, a u izvjesnoj fazi svoje političke prakse uglavnom bila najviše iskorištavana od Porte, pa konačno od nje i nasilno likvidirana.

Zasada je ovdje najvažnije da naglasimo, kako je konformizam i oportunizam političkog programa prizrenskog *Saveza* bio odlučan i za sve kasnije akcije Albanske lige.

III. NA BERLINSKOM KONGRESU

U konstelaciji stvorenoj diplomatskim pripremama pred Kongres, kao i nutarnjim političkim razvojem u samoj Albaniji, albansko se pitanje moglo konačno na Kongresu javiti tek kao periferno, i to – konkretno politički – jedino u vezi s novom crnogorsko-turskom i grčko-turskom

se kao jedan od voda srpskih odreda, koji su upadali i operirali iz Srbije u evropskoj Turskoj spominje i neki engleski pukovnik Senklur!

Hadži-Vasiljević, Arbanaska liga ... str. 36., spominje, da je u starijoj srpskoj literaturi bilo »krivih mišljenja«, da je Austrija potakla Portu na osnivanje *Albanske lige*. (To mišljenje međutim opet ponavlja u novije vrijeme Jovanović J., Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti, Cetinje 1948. str. 324).

granicom. U cjelini albansko pitanje nije imao tko da postavi. To stoga, što Skadarski memorandum upućen Beaconsfieldu nije naišao ni na kakav odjek, a jedina tadašnja organizirana nutarnja – albanska – politička snaga, t. j. prizrenski *Savez*, sveo je sam to albansko pitanje u osnovi na nutarnje pitanje – Turske carevine. Od evropskih sila, koje bi ga postavile kao pitanje imperijalističke kompenzacije i udjela u novoj podjeli Balkana, isticala se, kako smo vidjeli, Italija, no njen je međutim novi ministarski kabinet Cairoli–Corti stajao privremeno suzdržan, po strani od diplomatskih borbi i nagodbi uoči samog Kongresa. Taj je kabinet smatrao, da je u tom času povoljniji neutralan stav, da je potrebna »konsolidacija pozicija Italije kao velike sile«,[176] smatrajući, da je dogovor o podjeli u suštini postignut među vodećim velesilama, i ta podjela rezervirana isključivo na te velesile; da za Italiju zaista momentalno »nema stvarnog mjesta«; da bi je zahtjevi na Balkanu doveli u sukob s Austro-Ugarskom, a u sjevernoj Africi s Francuskom, a da Italija tim sukobima sada nije dorasla. Zato se kabinet Cairoli–Corti ograničio na sporedniju diplomatsku aktivnost, bez određenijih i upornijih političkih zahtjeva.[177]

Tako su Albanija i albansko pitanje i na samom Berlinskom kongresu (13. VI.–13. VII. 1878. god.) bili samo jedno od brojnih sporednih pitanja, u kompleksu problemâ preostale evropske Turske.

Bismarck se doduše još uvijek i u toku Kongresa bojao komplikacija s talijanskim zahtjevima i zajedničkih tursko-talijanskih diplomatskih akcija,[178] ali se uskoro ipak uvjerio, da s talijanske strane nema opasnosti od diplomatskih poteškoća.[179] Predstavnici Turske pokušavali su da talijansku delegaciju pridobiju bar za neku podršku svojoj općoj stvari na Kongresu,[180] iako su još početkom Kongresa bili uglavnom načistu, da s te strane ne mogu ništa očekivati,[181] kao što i nisu ništa dočekali. Stav talijanske delegacije prema Austro-Ugarskoj i njenoj okupaciji Bosne i Hercegovine bio je više nego blagonaklon i lišen svakog stvarnog i značajnijeg oponiranja, kako na odlučnoj sjednici od 28. VI., tako i u toku čitava trajanja Kongresa.[182] Postavljanju kompenzacijskih zahtjeva sa strane Italije nije bilo ni traga. Iz toga građanski historičari »logično« zaključuju, da su velesile Italiju tretirale kao quantité négli-

[176] Giglio C., n. r. str. 203 i slijed.; Corti, Bismarck und Italien auf dem Berliner Kongres (»Historische Vierteljahresschrift«, Bd. 23., 1926) str. 458 ... »Eine Abenteuerpolitik im diesem Augenblick könne die ganze Zukunft Italiens gefährden.«

[177] »Um mehr Nachdruck zu geben, hätte man bewaffnet und kriegsbereit sein müssen«, piše ministar Corti predsjedniku vlade Cairoliju 7. VII. 1878. iz Berlina (Corti, n. r. str. 468).

[178] Jakšić, Bosna i Hercegovina ..., str. 45.

[179] Schinner, n. d. str. 43. Kada se uvjerio, dobivši od samog Cortija – šefa talijanske delegacije i ministra vanjskih poslova Italije – uvjeravanje, da ne će postavljati kompenzacijskih zahtjeva, Bismarck je, po Radowitzu, izjavio za Cortija: »Das ist ja ein sehr verständiger kleiner Mann, den müssen wir gut behandeln«.

[180] Jakšić, Bosna i Hercegovina ...., str. 52. i 54.

[181] Ibidem, str. 41–42.

[182] Corti, n. r. passim.

geable.[183] Bilo je doduše, u toku razgovora u kuloarima i u neslužbenim dogovorima, opet riječi o talijanskim kompenzacijskim mogućnostima i ponudâ, naravno prije svega Bismarckovih;[184] govorilo se o Tunisu i Tripolisu,[185] ali je talijanska delegacija izbjegavala da zađe u konkretnu igru i rizik. Međutim nakon kongresne sjednice od 28. VI., na kojoj se rješavalo, u atmosferi opće pa i talijanske suglasnosti, o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, agresivni i brojčano jaki dio talijanske buržoazije preko štampe je organizirao neobično glasnu i intenzivnu kampanju u Italiji, napadajući evropske velesile i rad talijanske delegacije na Kongresu, te isticao otvoreno talijanske kompenzacijske zahtjeve za Albanijom, Trentom i Tripolisom.[186] Ta je kampanja bila politički moćna, dovela je kasnije, u oktobru 1878. god., do ostavke ministra Cortija, ali na samom Kongresu to nije izmijenilo stav talijanske delegacije. Ona je tamo i dalje lojalno sekundirala velesilama,[187] ne postavljajući nikakvih svojih zahtjeva, sudjelujući u tehničkom tekućem radu Kongresa, podupirući diplomatski kurtoazno neke zahtjeve i balkanskih država, kao na pr. Srbije[188] i Grčke[189] no preuzevši s druge strane i ulogu da u ime Austro-Ugarske, Francuske, kao i u svoje ime, podnese zahtjev, da u Bugarskoj i istočnoj Rumeliji: moraju ostati na snazi svi međunarodni ugovori o trgovini i plovidbi i drugi aranžmani, koje je Turska sklopila, a vrijedili su i dosada za teritorije tih zemalja: da će biti očuvano pravo tranzita trgovačke robe kroz te zemlje; da će trgovina i pripadnici svih zemalja biti tamo jednako tretirani; te da će u tim zemljama »imuniteti i privilegije stranaca, kao i jurisdikcija i konzularna zaštita ostati u punoj snazi, u svojoj cjelini, kako su utvrđene kapitulacijama i običajima«.[190] Zauzimanjem za očuvanje sramnih posljedica t. zv. kapitulacija pokazala je tako Italija ustvari pravu suštinu svoje opće pa i balkanske politike, koju nisu mogle prikriti spomenute manje usluge Srbiji i Grčkoj. Uloga glasnogovornika interesâ drugih

[183] Schinner, n. d. str. 41.

[184] Ibidem, str. 45, posebna bilješka 50).

[185] Crispi, n. d. str. 91. i slijed.

[186] Corti, n. r. str. 467–469; Schinner, n. d. str. 49; Sandona n. d. vol. I. str. 231, 236; Bonghi, n. d. str. 113. jasno formulira načelni stav vodeće buržoazije prema austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, kada kaže, kako je time Austro-Ugarskoj »povjeren jedan težak zadatak od općeg interesa, zadatak, koji je ona, po općem uvjerenju, i bolje od svakoga drugoga, u stanju da izvrši s obzirom na prirodu svoje civilizacije i svoje vlade«! U istom smislu vidi još Bonghi, n. d., prefazione, str. VII. i slijed. Smisao tih teza je jasan. Želi se na svaki način prikazati neizbježnost i *opravdanost* podjele evropske Turske među evropske velesile, a ne na korist balkanskih naroda, pa da se zatim na toj moralno-političkoj osnovi pokaže i dokaže, isto takva *opravdanost* talijanskih kompenzacijskih zahtjeva općenito i na Balkanu posebno.

[187] Bonghi, n. d. str. 161. i slijed.; o toku rasprave o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine i držanju talijanskog delegata ministra Cortija vidi i Bareilles B., Le rapport secret sur le Congrès de Berlin (Paris 1919. Ed. Bossard), str. 144.

[188] Đorđević VI., Srbija na Berlinskom kongresu (Beograd 1890), str. 48.

[189] Corti, n. r. str. 462; *NRG*, ser. II, t. III, str. 392.

[190] *NRG*, ser. II, t. III, str. 305; Bonghi, n. d. str. 162–163.

velikih sila nije joj ipak pomogla ništa. Na kraju krajeva Italija je uz Njemačku konačno ostala jedina bez teritorijalnih dobitaka u cjelokupnom tom »rješavanju« istočne krize.[191]

Ocrtavajući opću atmosferu Kongresa ne bismo imali zapravo dodati ništa bitno onome, što je već rečeno za predkongresnu situaciju.

Zauzimanjem načelnog stava da učesnici Kongresa mogu biti samo sile potpisnice Pariškog ugovora od 1856. god. i Londonskog sporazuma od 1871. god., onemogućavanjem balkanskih država i naroda da na efikasan način brane svoje interese, ograničenjem da se od peticija upravljenih Kongresu mogu uzeti u pretres samo one, koje predloži i postavi na dnevni red neka od sila učesnica, *svim tim se odmah u početku* sasvim jasno obznanilo, da je posrijedi diktat velikih evropskih sila, koji ima da se nametne i provede. Oštra Bismarckova primjedba turskoj delegaciji, da se Kongres nije sastao da »sačuva pozicije« Turske carevine, trebalo je da dade do znanja i balkanskim narodima, da je glavni zadatak Kongresa podjela sfera utjecaja i pogodba među velikim evropskim silama.

Jedno od glavnih pitanja, t. j. pitanje Bosne i Hercegovine, formalno je riješeno tako, da je Engleska predložila austro-ugarsku okupaciju tih zemalja, Rusija to podržala i opravdala »zaštitom kršćanskog pučanstva«, a Austro-Ugarska izjavila, da je »pripravna preuzeti okupaciju«, pri čemu ta okupacija nije u svom trajanju vremenski uopće bila precizirana.

O »zaštiti kršćana« u Turskoj mnogo se, dakako, govorilo, to je ostala *glavna opća propagandna teza* i na Kongresu. No isto se tako otvoreno govorilo i o zaštiti ekonomskih i političkih privilegija i pozicija evropskih sila na Balkanu. Mnogo se raspravljalo i o graničnim pitanjima, u komisijama i plenumu Kongresa; pritom se zalazilo u mnoge sitne detalje i dugo oko njih natezalo, iako velika većina diskutanata nije imala ni pojma o konkretnoj terenskoj situaciji, već im je glavni kriterij bio: tko predlaže i postavlja neki zahtjev; tko stoji iza toga zahtjeva, i čiju

[191] Ogorčenje i jad talijanske buržoazije, što je »propustila« šanse osvajanja u periodu velike istočne krize i oko Berlinskog kongresa ogleda se vrlo lijepo i u, već citiranom, djelu R. Bonghi, Il Congresso di Berlino e la crisi d'Oriente (Milano 1878), štampanom u oktobru 1878. god., posebno str. 176. i slijed., gdje se na pr. autor žali: kako je u odsudnim časovima, kada je trebalo misliti na sebe, talijanska diplomacija pokazala »di non aver nulla a che pensare di propria e di suo« (str. 178); da se za talijanske delegate na Kongresu može reći :»Non si poteva desiderare piu buoni figliuoli, e piu onesti e docili negoziatori« (str. 178); da je interes Italije bio ... »che l'influenza dell'Austria non giungesse sino all'Egeo, ne venisse tutta nelle sue mani la via del commercio orientale dalle sue frontiere al porto di Salonicco; e tale era altresi che l'Austria non prolungasse nè punto nè poco il suo dominio sull'Adriatico« (str. 180); da se Austriji nije smjelo dopustiti širenje pozicija na crnogorskom primorju (str. 180); da utjecaj Italije u istočnom pitanju opada (str. 181); da Italija nije znala da zauzme »un posto, un ufficio, una missione nel mondo« (str. 183); i konačno ... »che la mente degli uomini di Stato e lo spiritto pubblico italiani non si trovino dinanzi alle ulteriori complicazioni d'Oriente cosi sprovisti di concetti positivi, pratici, proporzionati, come si son mostrati dinanzi a quella donde siamo a mala pena usciti ora« ... (str. 188), i sl.

je podršku osigurao izvan službenih sjednica, gdje su i fiksirane glavne pogodbe.

Osnova diplomatske bitke bile su poznate koncepcije i teze, strategija i taktika Rusije i Austro-Ugarske. Njihova igra i borba oko interesnih sfera pretežno se, po običaju, pokušavala formalno svoditi na pitanje slavenskih država na Balkanu, odnosno na pitanje jedne velike slavenske države ili uopće jedne veće balkanske države. Isticane su već poznate teze kao: tobožnja ruska zaštita slavenskih država zbog slavenstva; onemogućavanje tih država i naroda sa strane Austro-Ugarske pod izgovorom, da su one eksponenti ruske politike već samim tim što su slavenske;[192] k tome ponovljene engleske (Salisbury–Beaconsfield) teze: da za garancije »kršćanima« u Turskoj nije potrebno njih izlučiti iz sklopa Turske carevine; da posebna opasnost prijeti od jedne veće slavenske države na Balkanu; da »slavenska rasa« nije pripravna da drugima »prizna pravdu«; da je potreban grčko-turski savez protiv Slavena, i t. d.[193]

Ukratko, na Kongresu je i stvarno i formalno došao do punog izražaja onaj dobro poznati kompleks sila i odnosa, koji je u toj fazi potpuno sputao i podredio sebi oslobodilačku borbu i nacionalne pokrete balkanskih zemalja i naroda. On im je zaista nametnuo preteške uvjete razvoja, a za njihovo su svladavanje tadašnje sile tih zemalja bile sasvim nedorasle.

Osim poznatim pitanjima o Bugarskoj, Rumeliji, Bosni i Hercegovini. Srbiji i Crnoj Gori, kao glavnim balkanskim pitanjima, Berlinski se kongres pozabavio i političkim i pravnim režimom u preostaloj evropskoj Turskoj. Glavne preostale pokrajine bile su Makedonija i Albanija, a osnova raspravljanja čl. 15. Sanstefanskog mirovnog ugovora, kojega smo sadržaj ranije izložili. Potvrđen je taj član u cjelini[194] sa svim svojim poznatim određbama o modalitetima izrade pravilnika-statuta za sve one dijelove evropske Turske, za koje Kongres nije donio specijalne odredbe, osim što davanje suglasnosti na te pravilnike-statute nije po

[192] I današnji apologeti Habzburške monarhije, koji u današnjim malim okvirima vole da se življavaju u propalim imperijalnim koncepcijama prošlosti, kao na pr. H. Hantsch, Die Geschichte Österreichs (Graz-Wien 1953. Styria Verlag, 2. Aufl.) uporno nastoje da tako brojne, važne i odlučne komponente historijskog razvoja mimoidu i prešute, pa sve pokriju starom tezom o »panslavističkoj propagandi« (na pr. str. 428); da naglašavaju »kulturnu misiju« evropskih imperijalističkih sila u Turskoj (na pr. Francuske, str. 427), te da teoriji o opasnosti od »slavenskih« država dodaju i onu o opasnosti od malih »slabih država«, koje da »pobuduju osvajačke želje« kod jačih susjeda (str. 426), i sl.

[193] *NRG*, ser. II, t. III, str. 276–448 passim. Spomenute engleske teze posebno str. 287, 333, 338, 367, 396 i dr. O tome, kako je »cilj Kongresa« bio da Grke »relativnim zadovoljenjem odvoji od Slavena« na Balkanu, izjavio se i naknadno Andrassy sasvim jasno. Vidi Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 57–58.

[194] Kako je Porta željela, da joj preostali evropski posjedi ostanu »sans complications d'autonomie et administré d'après le système uniforme de la loi des vilayets«, Bareilles B., Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé a la S. Porte par Carathéodory Pacha premier plénipotentiaire ottoman (Paris 1919. Ed. Bossard), str. 134.

Berlinskom ugovoru dato samo Rusiji, već »evropskoj komisiji« predviđenoj za t. zv. istočnu Rumeliju.[195] Ti su načelni zaključci dopunjeni još i odredbama o potpunoj pravnoj jednakosti svih podanika Turske carevine u Evropi bez obzira na njihovu vjersku pripadnost.[196]

Osim u tom općem okviru pitanjâ evropske Turske albansko se pitanje, iako fragmentarno – u ograničenom teritorijalnom obimu, javilo još nešto neposrednije na kongresnoj sjednici od 5. VII. Tada je naime francuski delegat Saint-Vallier u ime austrougarske i francuske delegacije stavio prijedlog zaključka, da se pučanstvu plemena Miridita u Albaniji ima osigurati, da i nadalje uživa sve one privilegije i sloboštine, koje ono već ima ab antiquo.[197] Prijedlog je napala Turska uz podršku Engleske. Turska je delegacija isticala: da se radi o srednjevjekovnim privilegijama i sloboštinama, koje su osuđene da nestanu, i koje će novim sultanovim reformama morati biti uklonjene; da su one smetnja; da protivrječe kongresnim zaključcima o potrebi reforama u Turskoj, i sl., a engleski ih je delegat Salisbury podupro tezom, da bi »moglo biti opasno sankcionirati privilegije, koje su nedovoljno određene, i dati običajima snagu međunarodnih obaveza«.[198] Austrougarski i francuski delegati su pak tvrdili: da se radi o potvrdi vjekovne autonomije; da se ništa ne mijenja u stvarnim odnosima, već samo potvrđuje postojeće stanje; da je Kongres sklon rješavanju pitanja turskih podanika, posebno kršćana, na bazi autonomije, a da Miriditi posebno zaslužuju u tom pogledu pažnju Kongresa; da je u procesu tolikih izmjena u evropskoj Turskoj potrebno umiriti i osigurati Miridite održanjem status quoa njihova položaja u Turskoj, i sl. Rješenje se našlo konačno u tome, da su predstavnici Turske izjavili, kako Turska ne će »zasada« izvršiti nikakvu izmjenu u položaju Miridita, a predstavnici Austro-Ugarske i Francuske su se zadovoljili, da njihov prijedlog i ta izjava Turske budu fiksirani u protokolu Kongresa, te nisu insistirali, da se njihov prijedlog izglasa kao zaključak i unese u tekst kongresnih zaključaka.[199]

Čitavo je to pitanje plemenskih privilegija Miridita bilo očito inscenirano i potaknuto od Austro-Ugarske,[200] koja je htjela da na određeni način i u odgovarajućoj mjeri naglasi svoj interes u sjevernoj Albaniji,

[195] Diskusiju o tome vidi u protokolima Berlinskog kongresa kod *NRG*, ser. II, t. III, str. 349, 393 i 405. Zaključak je ušao u čl. XXIII. Berlinskog ugovora, a o »evropskoj komisiji« govori čl. XVIII. toga ugovora. Tekst vidi kod *NRG*, ser. II, tom. III, str. 449. i slijed.

[196] Ibidem, str. 386.

[197] Ibidem, protokol br. 13, str. 396. »*Les populations mirdites continueront de jouir desprivilèges et immunités dont elles sont en possession ab antiquo*«.

[198] Ibidem.

[199] Ibidem.

[200] Uz nju je djelovao i Vatikan, preko Austro-Ugarske i Francuske, radi učvršćenja pozicija katoličke crkve općenito na Balkanu, pa i kod Miridita. Vidi nešto o tome Documents diplomatiques. Affaires d'Orient. Congrès de Berlin 1878. (Paris 1878), str. 298–299.

što je ona zapravo već stoljećima isticala, službeno[201] i neslužbeno,[202] služeći se često propagandnom tezom o zaštiti »katoličkog« pučanstva sjeverne Albanije.[203] To je Austro-Ugarska željela da naglasi prema svim trećim silama, a i samoj Turskoj, ali ipak posebno zbog Italije, koja je također pokušavala da preko »katoličkih« Miridita stvara svoje pozicije u Albaniji,[204] odnosno da preko franjevaca u Albaniji razvije svoju političku propagandu, kao što je Austro-Ugarska to činila za sebe preko jezuita.[205] Ako na Kongresu i nije došlo do zaključka o Miriditima, ipak je Austro-Ugarska smatrala uspjehom samo postavljanje toga pitanja i konstatacije o njemu unesene u kongresni protokol, nadajući se, da će joj to kod albanskih plemena moći svakako da svjedoči o njenoj zaštitničkoj ulozi i akciji i ojačati joj političke izglede u daljim etapama borbe oko podjele Balkana. Svoj interes za Albanijom ispoljavala je Austro-Ugarska otvoreno i za neposrednih pretkongresnih priprema, kada je najavila, da će zatražiti od Crne Gore pravo, da iz Hercegovine preko teritorija Crne Gore probije put i željeznicu u Albaniju.[206] I tu su *željezničke pruge obilježile jasne ekonomske i političke ciljeve.* I taj je zahtjev Austro-Ugarske naišao na puno razumijevanje Kongresa, te je u čl. XXIX. Berlinskog ugovora među ostalim određeno Crnoj Gori, da se »mora sporazumjeti s Austro-Ugarskom o pravu izgradnje i održanja jedne ceste i željeznice preko novog crnogorskog teritorija«, te da će na tim saobraćajnim vezama »biti osigurana puna sloboda prometa«.

No pored toga Austro-Ugarska je uspjela da stekne na Kongresu i druge pozicije u neposrednoj blizini albanske, odn. turske granice. Prije svega dobila je obalno mjesto Spič, proširila time još južnije svoj obalni posjed prema Albaniji, a ako je po čl. XXIX. Berlinskog ugovora Crna Gora i dobila Bar kao jedinu svoju luku i konačno prvi izlaz na more i time odijelila neposredno dodirivanje austrijske i albanske, odn. turske obale, to je Austro-Ugarskoj uspjelo da Crnoj Gori nametne izvanredno teška ograničenja u Baru i na Jadranu na svoju isključivu korist. Tako: Crnoj Gori se ne dopušta ni ratna pomorska zastava ni držanje ratnih brodova; luka Bar i crnogorska obala ostaju zatvoreni za ratne brodove

[201] Chlumecky L., Österreich-Ungarn und Italien (Leipzig-Wien 1907), str. 161.

[202] Đuvara, Cent projets de partage de la Turquie (Paris 1914. Ed. Alcan), str. 322. 378–9, 280, 385–6 i 392, gdje se vidi, kako je to došlo do izražaja i u francuskoj publicistici i političkoj literaturi.

[203] Chlumecky, *n. d. str. 161.*

[204] Ibidem. Osim toga vidi i Jakšić G., Jedan izvještaj o Arbaniji. str. 178. »Auch hatte sich das Gerücht verbreitet *der italienische Konsul hätte den Bib-Duoda zu einer Reise nach Florenz eingeladen,* um ihn daselbst für die italienischen Bestrebungen zu gewinnen«. Odatle se vidi, kako su talijanski krugovi htjeli pridobiti za sebe plemenskog poglavara Miridita još 1866. god.

[205] O tome opširnije vidi Gopčević S., n. d. str. 390, 393 i slijed., gdje ima podataka, koji dovoljno ilustriraju fatalnu ulogu katoličke crkve u političkoj historiji albanskog naroda, koja nije ništa manja ni manje štetnija od islama. Usto vidi i Jakšić G., Jedan izvještaj ..., passim; isto tako neke podatke, ali bez potrebnog objašnjenja donosi i Skendi S., Religion in Albania during the Ottoman Rule (»Südost-Forschungen«, Bd. XV. München 1956.), str. 311–327.

[206] Jakšić G., Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu. str. 40.

svih država; neutralizira se crnogorski teritorij između Skadarskog jezera i obale; sanitarnu i pomorsku policiju u Baru i na crnogorskoj obali vršit će Austro-Ugarska svojim laganim stražarskim brodovima; Crna Gora će na svojoj obali primjenjivati pomorsko zakonodavstvo, koje važi u Dalmaciji; Austro-Ugarska se obvezuje, da će pružati konzularnu zaštitu crnogorskoj trgovačko-pomorskoj zastavi.[207]

Ako dakle Austro-Ugarska i nije uspjela da se ugnijezdi u užem skadarskom kraju, kako je namjeravala, ipak su njene pozicije u neposrednom susjedstvu sjeverne Albanije kongresnim zaključcima ojačane i proširene. U toku kongresnog raspravljanja o tim novim pozicijama Austro-Ugarske talijanski je predstavnik tražio razjašnjenje naglašavajući, da i »Italija ima također viših interesa na Jadranu, koje mora čuvati«,[208] no to je ostala prazna napomena bez posljedica.[209] Austro-Ugarska je željela dati na znanje, da na istočnojadranskoj obali ne će dopustiti ničijih novih uporišta, i da svako odstupanje Turske može ići uporedo samo s širenjem njenih pozicija, što joj je i uspjelo uz podršku drugih velesila. Italija je na to mogla da stavi, tada, samo jedan formalni prigovor opće naravi, ali je i taj pokazao, kako albanska obala i zemlja, kao preostatak turskih pozicija na Jadranu, postojano jača kao centralna neuralgična točka u sukobu austrougarskog i talijanskog imperijalizma na Balkanu. Jer nije se dakako radilo ni tada samo o tome, kome će pripasti Spič ili Bar, već prije svega o općim pozicijama na južnom Jadranu, o budućem nasljedniku Turske u Albaniji i na albanskoj obali. Ocrtavaju se dakle već tada jasno konture albanskog pitanja kao važnog sastavnog dijela ne samo istočnog pitanja, nego i *jadranskog pitanja.*

Inače su kongresna raspravljanja o crnogorsko-albanskoj odn. turskoj granici bila dosta opširna i razmjerno dugotrajna.[210] Korigirane su pritom neke odredbe Sanstefanskog mirovnog ugovora, i sela albanskih plemena Grudi, Klementi i Hoti ostala su u Albaniji, odn. u Turskoj, a isto tako su i u skadarskom kraju izvršene korekture na korist Turske (vidi na priloženoj karti).

I grčko-albanske suprotnosti u vezi s novom grčko-turskom granicom došle su do izražaja i na Kongresu,[211] i u njegovim zaključcima, gdje se u čl. XXIV. predviđa ispravak spomenute granice i posredovanje velikih sila u slučaju, da se Grčka i Turska ne bi mogle same sporazumjeti o toj ispravci.[212]

[207] O provedbi tih odredaba u pogledu pomorsko-trgovačke zaštite vidi Malfatti, *Handbuch der öster.-ung. Consularwesens. Supplementband.* (Wien 1883), str. 162–163, gdje se nalazi i slika prve crnogorske pomorsko-trgovačke zastave.

[208] *NRG*, ser. II, t. III, str. 382–383.

[209] Bonghi, n. d. str. 166–167.

[210] *NRG*, ser. II, t. III, str. 329, 346–348, 366–367, 370, 381–384. Zaključci Kongresa u tom pogledu sadržani su u čl. XXVIII. i XXIX Berlinskog ugovora. O diplomatskim razgovorima na Kongresu u tom pravcu ima nešto i kod Jakšića, Bosna i Hercegovina ..., str. 39, 40, 42, 54, 55.

[211] *NRG*, ser. II, t. III, str. 390, 391–392, 444, posebno protokol br. 13 od 5. VII. 1878.

[212] Ibidem, str. 457.

Berlinski je kongres i po svom sastavu i po stvarnom odnosu snaga između vodećih evropskih velesila ispoljio neke koncepcije i tendencije, koje su tada, a i kasnije, u razmjerno dužem periodu, ostale dominantne. Tako su i njegova rješenja, posebno ona nametnuta malim balkanskim državama, bila bar u glavnim linijama skrojena također za jedan takav razmjerno duži vremenski period – za nekoliko decenija. Kolikogod je u balkanskim pitanjima težište interesa bilo na Bosni i Hercegovini i bugarskim zemljama, i u vrijeme oko Kongresa i neko vrijeme nakon njega, s obzirom na primjenu kongresnih zaključaka, ipak je činjenica, da je kongresnim odlukama usto koncentrirana pažnja i borba na ostatke evropske Turske, na Makedoniju i Albaniju, na još nepodijeljena područja. Tu će se sada ukrstiti interesi i glavna borba velikih evropskih i malih balkanskih sila, koje u toku nekoliko decenija i manjih okršaja spremaju svoju veću i odlučniju bitku, boreći se za zahtjeve i programe, koje su, kako je već rečeno, jasno istakle već u vrijeme velike istočne krize oko Berlinskog kongresa.

To vrijedi naročito za Austro-Ugarsku, koja je bez vojnih napora i žrtava, na toliku zavist talijanske buržoazije, bila ustvari najveći i najsretniji dobitnik na Berlinskom kongresu. Ona je naime prije svega stjecanjem Bosne i Hervegovine izvanredno učvrstila svoj istočnojadranski posjed ranije uskog dalmatinskog obalnog pojasa, a time ojačala bitno i *svoje opće jadranske pozicije. Zatim je uspjela da se sa Sandžakom* što više razdvoje i udalje državni teritoriji Srbije i Crne Gore, da i u tom Sandžaku dobije ustvari pravo vojne okupacije i gospodstva, pa da »kroz te svoje Dardanele«, kako se izrazio Andrassy, dobije nesmetan i svoj prilaz k vardarskoj kotlini i vardarskom prometnom putu u Solun. Dalje, na toj ključnoj prometnoj i uopće ekonomsko-strateškoj žili središnjeg Balkana, u području Makedonije, koja tek ima da se dijeli u budućnosti, Austro-Ugarska je eliminirala zahvate trećih sila, vodila glavnu bitku, da se to područje i put ostavi Turskoj i – austrougarskoj interesnoj sferi, polažući jedno od glavnih težišta političke bitke na te pozicije. Konačno i današnja austrijska građanska historiografija priznaje da »cijela istina« ipak nije bila samo u »zaštiti kršćana« u Turskoj, već u spomenutim sasvim konkretnim materijalnim interesima ekonomsko-političkog prodora Austro-Ugarske na Bliski Istok preko središnjeg prometnog puta Balkana.[213] Andrassy je uostalom sasvim jasno precizirao spomenute prave ciljeve u jednom pismu od 16. VIII. 1879., gdje među ostalim kaže: ... »Jedan je od glavnih ciljeva te akcije s austrougarske točke gledišta bio: da nam se politički i ekonomski otvori put na Orijent; rukovodeći motiv Evrope bio je, da se našim prodorom u sredinu spriječi sjedinjenje Srbije i Crne Gore, a time i nasilno slaviziranje te polovice Orijenta. Nasuprot tome dioba Sandžaka između Srbije i Crne Gore dovela bi do protivne situacije, ona bi nam zatvorila pristup Orijentu i stvorila zametak jedne velike slavenske države. Bo-

[213] Hantsch H., Die Geschichte Österreichs, Bd. II. (Graz-Wien 1953. Verlag Styria, zweite Auflage), str. 430.

sna bi time od zemlje, koja mora da nas vodi k političkom i ekonomskom utjecaju na Orijentu, postala ćorsokak, mi bismo bili vojnički opkoljeni od neprijateljski raspoloženih susjeda, a trgovačko-politički osakaćeni. Turska bi bila od nas sasvim izolirana i jedva u stanju da održi svoje pozicije u Albaniji, te bi veći dio te turske provincije prirodno pripao Crnoj Gori«.[214]

Opisanim pozicijama Austro-Ugarske treba dodati još s jedne strane silan ekonomsko-politički pritisak, koji ona vrši na Srbiju, prisilivši je na pr. još u toku Kongresa ucjenom,[215] da sklopi 8. VII. 1878. s njom takvu preliminiranu konvenciju o trgovini, koja je polazila s osnove teškog i eksploatatorskog austro-turskog trgovačkog ugovora od 1862. god., osiguravala Austro-Ugarskoj ne samo položaj »najpovlaštenije nacije«, već najpotpuniji privilegirani položaj, pripremala teren za carinsku uniju Srbije i Austro-Ugarske, vodila punom ekonomsko-političkom ropstvu Srbije. Zato ju je kasnije njena Narodna Skupština i morala odbaciti, no ne oslobodivši Srbiju ni približno dovoljno spomenutog ekonomsko-političkog pritiska Austro-Ugarske.

S druge strane Austro-Ugarska je stekla sve one pozicije u Crnoj Gori, kako na njenom primorju i južnom Jadranu općenito, tako i u pogledu onih saobraćajnih veza kroz Crnu Goru u Albaniju, o čemu je već bilo riječi. Tu je došla do osobitog izražaja važnost Albanije u cjelokupnom tom kompleksu austrougarskog imperijalističkog prodora na Balkanu i kroz Balkan. Albanija joj je bila važna u prvom redu, da spriječi pokušaje talijanske penetracije na Balkan preko te zemlje i da spriječi talijansko zatvaranje Jadrana na liniji Taranto–Valona; zatim, s druge strane, da zaštiti i učvrsti svoj položaj i pozicije na vardarskom prometnom putu s albanske strane. Sve je to praktički značilo, da će se utjecaj i akcija Austro-Ugarske u Albaniji sada razvijati u mnogo širim razmjerima i većem intenzitetu nego li je to bilo ranije kroz »katoličke« misije, konzulate, trgovinu i uopće svu onu možda suviše općenitu i sitnu agentsku djelatnost. Njena politika, kako na Balkanu općenito tako i u Albaniji, ulazi u novu fazu, koja će se očitovati u mnogo neposrednijem i težem ekonomsko-političkom pritisku na balkanske zemlje i narode.

Turska je carevina morala da primi berlinski diktat, morala je podnositi, da je »pljačkaju« evropske velesile, ali su njeni vlastodršci odmah pokušali da stvaraju sve moguće teškoće provođenju zaključaka Berlinskog kongresa. No nisu to činili sami. Oni nastoje svim sredstvima da među svojim podanicima u evropskoj Turskoj nađu i potaknu sve one društvene slojeve, koje prije svega po logici njihovog klasnog položaja u društvu i državi mogu ekonomsko-politički vezati uza se i uz sudbinu Turske carevine te iskoristiti u borbi protiv provođenja u život

[214] *Ibidem.*

[215] Kako su se odvijali pregovori i kakvim se metodama služio austrougarski imperijalizam vidi: Đorđević Vl., Srbija na Berlinskom kongresu (Beograd 1890. Drugo izdanje), passim.

zaključaka Berlinskog kongresa i u borbi za dalje održanje evropske Turske i cijele carevine. Oni su u tome imali i nekog uspjeha, a njihova akcija, vođena u tom pravcu u Albaniji, našla je u toj zaostaloj zemlji također odaziva, stvarajući dalju važnu komponentu u akcijama *Albanske lige.*

IV. ALBANSKA LIGA I NJENO DJELOVANJE (1878–1882)

Centralno pitanje, koje je apsorbiralo sav nutarnji politički život Albanije i njenih balkanskih susjeda poslije Berlinskog kongresa, bilo je pitanje izvršenja odredaba Berlinskog ugovora od 13. VII. 1878. o novim crnogorsko-turskim i grčko-turskim granicama. U tome se i Albanska liga potpuno angažirala ne samo političkim akcijama, već i svojim oružanim odredima.

1. Definitivno određivanje nove crnogorsko-turske granice.

Usprkos svojoj dosljednoj taktici odugovlačenja s izvršenjem odredaba Berlinskog ugovora, Porta je ipak u drugoj polovici augusta 1878. god. poslala svog predstavnika Ali-pašu u Prizren, da Crnoj Gori preda teritorij, koji joj je dodijeljen. Međutim mu se Albanska liga odmah suprotstavila,[216] a u oružanom sukobu regularne turske vojske s Liginim odredima u Đakovici poginuo je i sam Ali-paša.[217] Ti su događaji doduše izazvali neko kolebanje u Glavnom odboru Lige,[218] ali su oni nesumnjivo i zaoštrili tursko-albanske odnose i pokazali odlučnost bar jednog dijela Lige, da se i oružjem opre turskoj vlasti.

Nakon toga je Porta tek u januaru 1879. god., na temelju sporazuma u Virpazaru, predala Crnoj Gori, ali samo Podgoricu, Spuž i Žabljak.[219] Evropska komisija za razgraničenje, koja je zatim radila na terenu od 30. IV. 1879. do 8. IX. 1879.,[220] sastavila je prijedlog granične linije od Skadarskog jezera do Gusinja, iako su joj turske vlasti pravile brojne poteškoće,[221] a diskusije se razvlačile o: »prirodnim granicama«; potrebi odvajanja Crnogoraca od Albanaca; pučanstvu, koje je dvojezično i »miješane krvi«, pa se ne zna kuda s njim, i sl.,[222] dok je Porta istovremeno javno iskazivala svoju bojazan, da plemena Albanije ne izmaknu njenoj »kontroli«.[223]

[216] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 52. i slijed.

[217] Ibidem, str. 55–56; o misiji Ali-paše vidi još podrobnije i Actenstücke ... (7. IV. 1877.–3. XI. 1878.), str. 142. i slijed.

[218] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 57.

[219] Tekst tog sporazuma u Virpazaru od 21. I. 1879. vidi u *NRG*, ser. II, t. V. str. 468–471. Turski su delegati tada izjavljivali, da nemaju nikakvih instrukcija svoje vlade u pogledu predaje Crnoj Gori ostalih teritorija, posebno Plava i Gusinja (Ibidem, str. 380).

[220] Ibidem, str. 351–484., gdje se nalazi tekst svih 26 protokola sjednica te Komisije.

[221] Ibidem, str. 381 i slijed.

[222] Ibidem, str. 351–484, passim.

[223] Ibidem, str. 458.

Međutim se na sektoru Gusinje–Plav razvilo žarište graničnog spora, i to uz takvo zaoštrenje odnosa, da evropska komisija nije mogla nastaviti radom,[224] već je odgodila nastavak za 1880. god.,[225] jer su oružani crnogorsko-turski sukobi uz učešće Liginih vojnih odreda zauzimali sve šire razmjere. Bilo je zatim prijedloga o kompenzaciji Crnoj Gori u Kuči-Krajini,[226] što je i Italija zagovarala,[227] te je na bazi slične kompenzacije za Gusinje–Plav potpisan u Carigradu 12. IV. 1880. crnogorsko-turski memorandum o »definitivnom« reguliranju granice.[228] I velesile su potpisom posebnog protokola 18. IV. 1880. potvrdile taj memorandum.[229]

Porta je međutim iz odnosnih teritorija povukla svoje trupe, prepustivši te teritorije odredima Albanske lige, te, usprkos kolektivnoj noti velesila,[230] onemogućila provedbu memoranduma od 12. IV. 1880., potičući svim sredstvima albanska plemena i Ligu u borbu za »albansku zemlju«, a protiv Crne Gore.

Zatim je u maju 1880. god. došao engleski prijedlog, da se Crna Gora kompenzira u ulcinjskom kraju,[231] što su prihvatile ostale velesile, pa i Austro-Ugarska (s napomenom, da sve odredbe čl. XXIX. Berl. ug., koje vrijede za Crnogorsko primorje, treba proširiti i na taj novi dio crnogorske obale).[232] Crna Gora je uz sitne ispravke također prihvatila gornji prijedlog,[233] a Porta ga je odbila[234] potičući sve življu kampanju Albanske lige protiv predaje Ulcinja. Na zamisao velesila da se izvede demonstracija međunarodne flote pred Ulcinjem,[235] Porta je pokušavala

[224] Ibidem, str. 478. »La Commission constatant qu'elle avait terminé ses travaux sur la frontière de l'Albanie aussi loin qu'il lui a été possible de la pousser, la situation de Goussiqué – Plava ne lui permettant pas de les poursuivre dans cette direction.«

[225] Ibidem.

[226] Actenstücke aus den Correspondenzen des k. u. k. gemeinsamen Ministeriums des Äussern über orientalische Angelegenheiten (13. VII. 1878.–12. X. 1880.) (Wien 1880), str. 206.

[227] Ibidem, str. 245–246.

[228] Ibidem, str. 267. Tekst toga memoranduma vidi Ibidem, str. 269.

[229] Tekst protokola, *Ibidem*, str. 272–273. *Isti tekst ima i NRG*, ser. II, t. V, str. 703–704.

[230] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 276–277, gdje se nalazi i tekst kolektivne note.

[231] Ibidem, str. 307. U izvještaju austrougarskog generalnog konzula Lippicha iz Skadra upućenog austrougarskom ministru vanjskih poslova Haymerleu, a datiranom u Baru 30. V. 1880.

[232] Ibidem, str. 309.

[233] Ibidem, str. 314.

[234] Ibidem, str. 325.

[235] Ibidem, str. 326–327. O pitanju te flotne demonstracije vidi i članak J. Vukića, Demonstracija međunarodne ratne flote u Jadranu i oslobođenje Ulcinja 1880. godine (»Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru«, IV-1955. Kotor 1956.), str. 133–143. Članak je inače pisan u duhu starih shvaćanja i nacionalističkih animoziteta, u smislu kojih autor u više navrata govori o »arbanaškim bandama«!

naći rješenje u novčanoj odšteti Crnoj Gori,[236] ali odbijena u tome, i nakon nove kolektivne note velesila,[237] pristaje da prepusti Ulcinj.[238] No bile su potrebne i dalje prijetnje,[239] pa da Porta potpiše 25. XI. 1880. konvenciju o ustupanju Ulcinja Crnoj Gori[240] i da joj ga stvarno preda 26. XI. 1880.[241]

Tako je nakon pune dvije i po godine okončana jedna mučna i teška faza tog graničnog spora, kome su svi učesnici, dakle i Albanska liga, dali tako dramatičan i tragičan tok zaoštravajući albansko-crnogorske odnose. Turska je carevina pak u tom graničnom razgraničavanju teritorijalno izgubila, ali je zajedno s Austro-Ugarskom politički i nešto dobila. Objema je naime bilo korisno to frontalno zaoštrenje odnosa crnogorsko-albanskih. Prvoj kao učvršćenje nove granice i za dalje borbe na toj liniji, a drugoj kao brana protiv crnogorskoga prodora u Albaniju, odnosno protiv crnogorsko-albanskog saveza, i s tim u vezi mogućnosti, da austrougarska politika bere lake plodove u ulozi arbitra među zakrvljenim susjedima.[242] U istom je smislu i Italija postigla neke uspjehe uplećući se uporno u sva ta zbivanja i namećući se kao posrednik i inicijator spletaka.

Uza te granične sporove tekao je vrlo teško i sporo proces političke integracije u Albaniji. Ogromne je poteškoće trebalo svladavati, da se bar krene od deklaratornog jedinstva k *stvarnom i djelotvornom* jedinstvu programa i akcije, od regionalnog prizrenskog *Saveza* do sveobuhvatne Albanske Lige.

U organizacijskom pogledu težište je pokreta ipak stalno ostalo (za cijeli period od 1878.–1882. god.) u onom regionalnom prizrenskom *Savezu*, koji je uglavnom obuhvatao krajeve na granici pravog i etnički

[236] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 333. Crna Gora je istovremeno opozvala i svog predstavnika kod Porte.

[237] Ibidem, str. 354, gdje se nalazi i tekst te kolektivne note od 3. VIII. 1880.

[238] Ibidem, str. 359.

[239] Ibidem, str. 370–371, uz tekst note.

[240] Tekst konvencije vidi u *NRG*, ser. II, t. VI, str. 510–512. Convention pour règler la remise au Monténégro de la ville et du district de Dulcigno; signée à Kounia, le 25. novembre 1880. Potpisali su je po jedan vojni funkcioner Crne Gore i Turske. Uz brojne odredbe, koje se odnose na »mirnu i redovnu« predaju Ulcinja, garancije pučanstvu i vojne klauzule, vrijedno je spomenuti čl. VII., koji obavezuje Tursku, da njene trupe moraju raspršiti sve oružane skupine Albanaca, koje bi »ugrožavale red i opirale se napredovanju crnogorskih trupa«; isto tako i čl. VIII., po kojem se turski komandant u Skadru mora pobrinuti, da se iz pravca Albanije »ne ugrozi red i predaja Ulcinja«, a obje strane ugovornice imaju poduzeti potrebno, da se tako *nešto spriječi i s područja izvan njihovih granica.*

[241] Vukić J., n. r. str. 141. Pošto je predaja Ulcinja izvršena, uskoro se 5. XII. 1880. razišla i kombinirana pomorska flota velesila, koja je bila pripremljena za demonstraciju, a koja se u času predaje nalazila u tivatskom zalivu Boke Kotorske.

[242] Kako je Austro-Ugarska nastojala to postići čak i pokušajima da na pr. Marka Miljanova, tako utjecajnu ličnost u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, gleda pridobiti za svoju službu, nudeći mu »kneževstvo u Albaniji«, i o neuspjehu takvih provokacija i podmićivanja vidi kod Jovanović J., Marko Miljanov ... str. 146.

kompaktnog albanskog teritorija, a sa središtem u Prizrenu.[243] Nikada to središte nije prešlo ni u glavni gradski i ekonomsko-politički centar sjeverne Albanije, u Skadar, niti u Oroši – sjedište najuglednijeg sjevernoalbanskog plemena Miridita. Iako su Skadar i Oroši, kao i Gusinje (sa svojim Ali-pašom Gusinjcem),[244] bili živa politička žarišta akcije, ipak nijedno od njih nije preuzelo ulogu glavnog središta Lige.

Plemenski se partikularizam jako osjećao u cjelokupnom političkom životu. Kad sjevernoalbanska plemena i uviđaju potrebu oslonca na druge, onda nasjedaju austrougarskoj političkoj propagandi i preferiraju traženje pomoći austro-ugarskog Konzulata u Skadru, mjesto jačanja općealbanske solidarnosti,[245] pa i onda, kada im takva strana sila naglašava, da »odluka ovisi samo o velikim silama i Porti, a ni u kojem slučaju o volji i mišljenju albanskih plemena.«[246] Strane sile jasno uočavaju i iskorištavaju vjersku heterogenost elemenata u sjevernoj Albaniji i činjenicu, kako je moralno i materijalno teško održavati njihovo jedinstvo;[247] to dovodi dalje do toga, da pojedina plemena postavljaju i posebne uvjete za jedinstvo akcije, pa i vojne akcije,[248] razvijaju se međusobne sumnje i nepovjerenja u stvarno držanje pojedinih plemena;[249] neka sjevernoalbanska plemena stvaraju čak i svoj poseban međusobni »defenzivni savez«, dajući do znanja velesilama, da ona priznaju »samo zaključke Berlinskog kongresa«;[250] u pitanju ustupanja Ulcinja Crnoj Gori neka plemena zauzimaju svoj poseban stav izjavljujući, da pristaju na to ustupanje, ako se njima (tim plemenima) očuva »teritorijalni integritet« i obeća »autonomija« uz modalitete ugovorene od »evropskih kabineta«!;[251] konačno, i sam se Glavni odbor Prizrenske lige u odlučnim pitanjima znao temeljito podijeliti na frakcije, što je znalo dovesti do pomanjkanja jedinstva akcije.[252]

[243] Tako na pr. i god. 1879., kada u augustu mjesecu (2. VIII.) Liga podnosi Evropskoj komisiji za crnogorsko-tursko razgraničenje svoj demarš, potpisuju ga glavari gradova-mjesta Gusinja, Plava, Đakovice, Peći, Prizrena i Debra, stavljajući uz svoje potpise i pečate tih mjesta. U tekstu se doduše govori u ime »cijele Albanije«, ali je potpisnik i nosilac demarša nesumnjivo samo jedna regionalna Liga. (Vidi u *NRG*, ser. II, t. V, str. 439–440).

[244] I kasnije se međutim stalno osjeća i ističe neki poseban značaj i položaj Ali-paše u cjelokupnom tom sjevernoalbanskom političkom zbivanju. Tako na pr. i u junu 1880. godine skadarski odbor Lige smatra potrebnim, da se o nekim načelnim pitanjima sporazumije posebno ne samo s Glavnim odborom Prizrenske lige, nego uz nju naročito i s Ali-pašom Gusinjcem. Vidi o tome Actenstücke ... (13. VII. 1878. 12. X. 1880.), str. 317.

[245] Ibidem, str. 253.

[246] Ibidem, str. 257; Isto i str. 265.

[247] Ibidem, str. 299.

[248] Ibidem, str. 337.

[249] Ibidem, str. 317, 352.

[250] Ibidem, str. 265. Tako austrougarski konzul u Skadru Lipich izvještava svog ministra Haymerlea u Beču 6. IV. 1880. o stavu plemena: Grudi, Hoti, Klementi, Škreli, Kastrati.

[251] Ibidem, str. 356.

[252] Ibidem.

Jedinstvo akcije muslimana i katolika bila je teška kušnja i problem za Ligu. Ne može se poreći, da u tom pravcu nije bilo dosta nastojanja,[253] da se katolici pokrenu, da se osigura njihov praktički udio, koristeći se i autoritetom uglednog prvaka katoličkih Miridita Prenk Bib Dode i svladavajući suprotnosti i animozitete, koji su u značajnijem i nešto širem obimu došli do izražaja zapravo tek od ratova 1876. godine nadalje, poticani od stranih sila.[254] Partikularističke i autonomističke tendencije nekih katoličkih sjevernoalbanskih plemena najviše koriste i potiču, i u toj situaciji, Austro-Ugarska i Italija. Prva naročito budno prati te tendencije i proces stvaranja akcionog jedinstva muslimana i katolika,[255] i hoće da ga paralizira, pored ostaloga, i forsiranjem autonomaštva katoličkih plemena. No, ni Crna Gora ne zaostaje za njom. Ona stalno nastoji da spomenuta katolička plemena odvoji od muslimana sjeverne Albanije, da ih politički veže uza se, te se trudi da uvjeri evropske kabinete, kako u tome ima uspjeha, kako su »bande, kojima sada raspolaže Liga, skoro isključivo sastavljene od muslimana«, da su »skoro svi kršćani sada odbili učešće u Ligi«, da im se Liga osvećuje time, što ih prisiljava na suradnju, brani im pristup na gradsko tržište u Skadru, muči ih glađu, i pljačka ih, a da su ta plemena, za koja se tvrdi, da su neprijateljski raspoložena prema Crnoj Gori »poslala delegate na Cetinje da izmole zaštitu crnogorskog kneza«, navodeći pritom posebno plemena: Klementi, Šala, Šoši, Škreli i dr.[256]

Da bi olakšala i ubrzala stvaranje jedinstva muslimana i katolika, Liga je inicirala i formiranje posebnog akcionog odbora, koji bi na tom zadatku radio. Ali i formiranje tog odbora išlo je sporo,[257] i njegovi uspjesi bili su u cjelini uzevši razmjerno skromni, bez tako potrebnih trajnijih rezultata.

Ukratko, Prizrenska je liga bila preslaba da nadvlada plemenski partikularizam i primitivizam, a pogotovu da suzbije potaknute vjersko-političke razlike i akcije svih onih evropskih i susjednih sila, koje su smišljeno poticale nesklad i ometale ostvarenje sjevernoalbanskog jedinstva.

Misli se pritom na jedno izrazitije i trajnije jedinstvo, a nikako se time ne tvrdi, da se politička efikasnost Albanske lige kao cjeline nije

[253] Ibidem, str. 259, 271, 275, 293, 294, 317 i dr.

[254] S tim u vezi naročito je karakteristično, kako austrougarski konzul u Skadru rezonira i karakterizira stvaranje akcionog jedinstva muslimana i katolika, kad u svom izvještaju Beču od 25. III. 1880. medu ostalim kaže: ... »Seit einigen Tagen wird die muselmänische Bevölkerung Scutari's zu dem Zwecke einer Verständigung mit den katholischen Bergstämmen haranguirt, um im Vereine mit denselben den Widerstand, eventuell sogar die Ergreifung der Offensive gegen Montenegro zu organisieren.« (Ibidem, str. 259).

[255] Ibidem, str. 312.

[256] Ibidem, str. 329. Iz pismenog podneska crnogorskog predstavnika Radonića austrougarskom predstavniku Thömmelu od 4. VII. 1880. godine.

[257] Ibidem, str. 268. Austrougarski konzul u Skadru Lipich izvještava još 14. IV. 1880. svog ministra Haymerlea u Beču ovako: »Zwischen den katholischen Bergen und den Muselmännern herrscht gegenseitiges Misstrauen. Das Actionscomité hat sich noch nicht constituirt. Die Ausschussberatungen jedoch werden fortgesetzt.«

osjetila. Naprotiv, osobito u nekim fazama političkih zbivanja godine 1880.–1881., Liga je bila značajan faktor, politički i vojnički u sjevernoj Albaniji.

Bilo je doduše mišljenja još i god. 1880., kao na pr. iz ruskih izvora, da tobože »Albanska liga stvarno ne postoji«, da je ona »izmišljena od Turaka, kako bi imali pretekst da se ne podvrgnu odredbama Berlinskog ugovora, ističući opoziciju stanovništva«, da »ne postoje Albanci kao posebna rasa ili nacija, već samo kao određeni broj plemena bez kohezije«, da otpor u Gusinju ne daje ni »Albanska liga« ni Albanci, nego jedna »Muslimanska liga« podržavana od gomile rezervista i turskih dobrovoljaca, porijeklom tko zna odakle, podbadanih od turskih vlasti«, da se radi o sličnom slučaju kao »s otporom, na koji je Austro-Ugarska naišla pri svojoj okupaciji Bosne«, i t. d.[258] Međutim istovremeno su drugi diplomatski krugovi morali konstatirati, da je Albanska liga bila ranije možda više jedan »pojam i pretekst«, no da su se sada (u januaru 1880. godine) njeni uspjesi konkretizirali i ostvarili, te da je zbog »prevladavajućeg šovinizma albanskog elementa autoritet Porte u Albaniji skoro sasvim potisnut«, te da se mogu očekivati »komplikacije značajnijih razmjera«.[259] Isto tako i crnogorski izvori, koji inače u pravilu niječu realnu opstojnost Lige, priznaju, u aprilu 1880. godine, kako Liga aktivno radi.[260] Skadarski pak konzulat Austro-Ugarske, u maju 1880. godine, izvještava Beč o vrlo živoj aktivnosti Lige, pa kaže: »Što se tiče djelatnosti Odbora Lige, ona se sastoji, osim već spomenutog razrezivanja i utjerivanja kontribucija, u kupovanju i otpremi živežnih potrepština, odjeće, municije, kao i u izradi oružja, iako je nastojanje oko potonjega dosada izgledalo bezuspješno. Odbor dalje šalje naloge u Tuzi (logor Liginih vojnih odreda, op. p.), prima izvještaje odatle, a kada zatreba, saziva pučanstvo na dogovore i skupštine.«[261] Ta svjedočanstva o skadarskom odboru Lige dovoljno govore o tadašnjem općem značaju Lige u sjevernoj Albaniji. Politički, a isto tako i vojni značaj i snaga Lige ogleda se i u onim mišljenjima diplomatskih krugova, koji u julu 1880. godine na pr., smatraju, da o snazi Lige treba u Albaniji voditi isto toliko računa, koliko uporedo i o snazi Turske.[262] Dakle, faktična se snaga Lige nipošto tada ne podcjenjuje. Isto tako i austrijski izvori iz jula 1880. godine utvrđuju, kako Porta mora da pregovara s Odborom Lige u Skadru, koji da od dana do dana prisvaja sve veće prerogative vlasti i nastupa silom »teroristički«, te da Porta ne će moći ni na kakav način riješiti pitanje razgraničenja s Crnom Gorom, ako ne likvidira taj Odbor Albanske lige.[263]Ista se faktična, politička i vojna snaga

[258] Ibidem, str. 252–253, u izvještaju Kalnokyja Haymerleu, iz Petrograda 13. II. 1880. godine.
[259] Ibidem, str. 245.
[260] Ibidem, str. 285.
[261] Ibidem, str. 301.
[262] Ibidem, str. 327.
[263] Ibidem, str. 331–332. Iz izvještaja generalnog konzula Lipicha Haymerleu iz Skadra 6. VII. 1880 ... »Wenn die Hohe Pforte ernstlich die Absicht hegt, den mon-

Lige uvažavala i pri projektiranju flotne demonstracije pred Ulcinjem, jer su i tada neki krugovi smatrali, da komandanti brodova međunarodne eskadre moraju, pored ostaloga, imati ovlasti da pregovaraju s Albancima, t. j. s Albanskom ligom.[264] Štoviše, u tim odlučnim mjesecima, sredinom 1880. godine, pred rješenje ulcinjskog pitanja, i Porta mora da prizna, da joj se Liga »popela preko glave«, i da joj se mora »energično suprotstaviti«.[265]

Vezâ Lige iz sjeverne Albanije sa srednjom i južnom Albanijom bilo je naročito u toku 1880.–1881. godine. No i tu treba naglasiti, da one u svom bitnom i pretežnom dijelu nisu zapravo prelazile deklaratorne okvire. I tu su u osnovi razlozi isti kao i u okvirima same sjeverne Albanije. Vlastite društvene i političke snage integracije i kohezije bile su mnogo slabije od domaćih i stranih snaga, koje su razdvajale.

Treba i ovdje spomenuti, da je bilo dosta izjava i jasno naglašenih težnji svealbanskom jedinstvu. Tako na pr. i u onoj, već spomenutoj peticiji, što su je Gusinje–Plav–Peć–Đakovica–Prizren–Debar podnijeli, napisanu na albanskom i turskom jeziku u augustu 1879. godine, Evropskoj komisiji u ime »*cijele Albanije*«.[266] Jednako je zanimljiva i predstavka, koju u maju 1880. godine, na talijanskom jeziku, podnosi »Comitato albanese« konzulima velesila u Skadru, temeljito prožeta osjećajem za cijeli »albanski narod«, cijelu »albansku domovinu«, osjećajem skupnosti svih Albanaca.[267] No praktično-političkih stalnih i trajnih veza, koje bi rezultirale u brojnijim, konkretnijim, čvrsto postavljenim i u djelo provedenim općealbanskim akcijama, bilo je sasvim malo. Vrlo živi kontakti sjeverne i južne Albanije,[268] akcije i konkretni zahtjevi Prizrenske lige u srednjoj Albaniji,[269] davali su u prosjeku često vrlo slabe rezultate.

Ozbiljnija ostvarenja općealbanskog političkog tijela, koje bi bilo trajnijeg karaktera i trajnije praktično-politički djelotvorno, aktivno, autoritativno, u punom smislu riječi općealbansko, bar za vođeće društvene snage, nisu još u tom periodu mogla biti postignuta. Ona ostaju uglavnom u regionalnim okvirima.

Ta se slika organizacijskog stanja Lige dopunjuje dakako i slikom političkih akcija i programskom stranom tog političkog pokreta. Još nam nije pristupna obilnija historijska građa, pomoću koje bismo mogli u detaljima rekonstruirati programske formulacije Lige, ali i iz onoga, čime raspolažemo, možemo jasno utvrditi osnovne programske teze.

tenegrisch, albanesischen Conflickt, sei es durch die Ausführung der April-Convention, sei es durch die Abtretung Dulcigno's oder in welcher anderen Weise immer, beizulegen, wird sie vor allem das hiesige Comité, welches sich täglich grössere Prärogative anmasst und geradezu terroristisch auftritt, aufzulösen gezwungen sein.«

[264] Ibidem, str. 347. u julu 1880. godine.

[265] Ibidem, str. 349.

[266] Ibidem, str. 205.

[267] Ibidem, str. 303–304, iako i tu na jednom mjestu upotrebljavaju nejasnu formulaciju »tutti i popoli dell'Albania«!

[268] Ibidem, str. 322.

[269] Ibidem, str. 322, 337.

Prizrenska je liga načelno prihvatala ispravak crnogorsko-turske granice, ali uz uvjet, da na konkretni prijedlog dade suglasnost »cijela Albanija«; da pritom uzmu učešća glavari i barjaktari iz svih krajeva, gdje žive Albanci, koji će imati uredne i potpisane punomoći; bez toga ona svako rješenje smatra ništavim i ne će dopustiti davanje »ni pedlja zemlje«.[270] Dakle, naglašava se načelo cjelokupnosti albanskog naroda, ali se osim zahtjeva za uvažavanje mišljenja te cjeline ne govori ništa o političkoj konstelaciji i pravima njenim. Pod »cijelom Albanijom« razumijevaju se, što izlazi i iz same osnove Prizrenske lige, sve zemlje, gdje žive Albanci, a da se ne vodi računa o tome, da su u mnogima od njih Albanci tek manjina. Sveukupno, jedna još nedovoljno određena koncepcija, koje je najprogresivniji dio u zahtjevu, da se, bez obzira na Tursku državu, cjelina albanskog naroda mora konzultirati o jednom tako važnom pitanju, kao što je pitanje granica Albanije, no koje se odmah u osnovi sukobljuje s izrazito reakcionarnom tendencijom programa Prizrenske lige, da zagospoduje okolnim teritorijima, gdje su Albanci izričita manjina, a na račun posebno makedonskog i srpskog naroda.

Zaostalost i partikularizam sjevernoalbanskih katoličkih plemena učinili su njihov politički program još mnogo nezrelijim i nepotpunijim od programa Prizrenske lige.

Pošto su, tek u krajnjem času, pred neposrednom opasnosti od sukoba s Crnom Gorom, sklopila samo međusobni obrambeni savez, ne vezujući se uže, konkretno-politički, s ostalim dijelovima albanskog naroda, ta su plemena izjavila, da »*za njih vrijede samo zaključci Berlinskog kongresa.*«[271] Dalje, ona su isticala: da nemaju ništa protiv Crne Gore, »dok ona ostaje u svojim granicama«; da joj se ne žele u nijednom slučaju podložiti; da ona nisu nikakav objekt trampe za druge zemlje; da se ne može ukloniti stoljećima stari antagonizam; da ne mogu dopustiti, da ih »pretvore u Slavene«, i ne mogu prihvatiti gospodstvo ljudi, koji upotrebljavaju »znak križa po grčkom obredu«.[272]

Ovdje je naravno lako uočiti sve austrougarske politike i njen utjecaj. No ako i uzmemo u obzir pretjeranosti, koje odatle izlaze, kao i nesumnjiv fakat, da još i tada postoje neke veze nekih plemena s Crnom Gorom i njenim knezom,[273] ostaje nesumnjiva činjenica, koju sve te okolnosti baš potvrđuju, naime, da ta sjevernoalbanska katolička plemena nemaju tada dovoljno onog općealbanskog osjećaja i orijentacije, težnje k političkoj integraciji »cijele Albanije«. U okvirima svog partikularizma, iz kojih ne mogu da izađu, i pod utjecajem strane zainteresirane propagande, spomenuta plemena stalno traže radije oslonac u stranih sila, oblijeću sada posebno austrougarski, ali i talijanski konzu-

[270] Ibidem, str. 205, prema tekstu već citirane peticije od 3. VIII. 1879. Isti tekst ima i *NRG*, ser. II, t. V, str. 439–440, ali nešto izmijenjen, iako te izmjene ne mijenjaju bitne teze.

[271] Ibidem, str. 265.

[272] Ibidem.

[273] Ibidem, str. 259.

lat u Skadru, i na takvu osloncu grade svoju životnu i političku egzistenciju. Odatle su se izgrađivale i decenijama njegovale političke veze stranih sila i njihovih obavještajnih službi s plemenskim glavarima i drugim utjecajnim ličnostima tih plemena, predstavljajući tragičnu komponentu historije albanskog naroda sve do najnovijih vremena.

Osnovu političkog programa sjevernoalbanskih plemena kao rezultat njihove slabosti i zaostalosti i tadašnjeg postkongresnog odnosa snaga evropskih sila međusobno i u njihovoj cjelini prema Turskoj čini zahtjev: *autonomija u sklopu Turske carevine, uz garancije evropskih kabineta.*[274]

Velesile se i dogovaraju o toj autonomiji, formulirajući je u obliku »Provincijskog statuta« u okviru skadarskog vilajeta, s turskim generalnim guvernerom i katoličkim podguvernerom na čelu;[275] ili po uzoru na autonomiju Libana na čelu s funkcionerom »njihove rase i konfesije«, kao i s pozivom na opće odredbe čl. XXIII. Berlinskog ugovora o reguliranju položaja »kršćanskog« stanovništva evropske Turske.[276]

Turska vlada dakako nije htjela ni da čuje o toj autonomiji, pa ni provedbi odredaba čl. XXIII. Berlinskog ugovora. Ona najprije načelno izjavljuje ... »da se pučanstvo skadarske provincije uvijek pokazivalo zadovoljno svojom situacijom i da ono nije nikada ni mislilo da traži od Porte druge privilegije osim onih, koje dosada ima.«[277] Zatim otvoreno ustaje protiv autonomije i saziva jedne narodne skupštine, na kojoj bi se iznijeli narodni zahtjevi, jer da se ... »glavna stvar ne sastoji u podupiranju albanskih nacionalnih nastojanja, nego u održanju čvrste sultanove vlasti u svakom kraju« Turske carevine.[278]

Dosljedno svemu izloženom razumljivo je, da se i pri pokušajima fiksiranja zajedničkog akcionog političkog programa muslimana i katolika sjeverne Albanije pojavilo kao centralno pitanje: redigiranja i formulacije »adrese lojalnosti«, koju je trebalo uputiti sultanu.[279] Muslimani su, u krajnjoj liniji, svoj glavni oslonac ipak gledali u Porti strahujući od nove situacije komadanja Turske, slabljenja ili čak potpunog gubitka svog gospodujućeg položaja u Carevini, bojeći se posljedica akcije evropskih sila oko »zaštite kršćana« u Turskoj. Katolici, u rukama stranih sila, kada su i uvidali pravu namjeru svojih protektora, suočeni s nepopustljivim centralističkim stavom turske vlade, nisu znali naći drugog izlaza osim prepuštanja »zaštiti« spomenutih stranih sila, pomoću kojih će tobože izvojevati željenu regionalnu autonomiju. Muslimansko-katolički problem se dakle pri redigiranju »adrese lojalnosti«

[274] Kao što se na pr. uglavnom tražilo mjeseca augusta 1880. godine. (Ibidem, str. 356).

[275] Ibidem, str. 307.

[276] Ibidem, str. 312.

[277] Ibidem, str. 341. Abedin-paša austrougarskom diplomati Dupskome, 15. VII. 1880. godine.

[278] Ibidem, str. 349, opet po izjavi Abedin-paše, tadašnjeg ministra vanjskih poslova turske carevine.

[279] Ibidem, str. 317.

svodio na pitanje stepena lojalnosti, na to: da li mora biti »redakcija *lojalnija*«.[280] Opet dakle emanacija – odraz jedne tragične situacije, tipične za tolike zaostale i politički nerazvijene zemlje i narode, kojih osnovu i pretežnu aktivnost *nacionalnog* pokreta i epohe *narodnog preporoda* apsorbira iživljavanje u redigiranju »adresâ lojalnosti« vladaru – suverenu države i nacije, koja ih ugnjetava.

I takav jedinstveni politički program teško se i mučno stvarao, zastajući na polovičnim fazama razvoja, gomilajući u svom sklopu sve veće i teže suprotnosti konformizma i oportunizma, zapadajući u tok stvari koji su potpuno određivali i podređivali sebi strani – u nacionalno-političkom pogledu – antialbanski faktori.

Najpotpunija i relativno »najzrelija« formulacija sjevernoalbanskog političkog programa, ostaje stoga s jedne strane u mnogom i bitnom pogledu nedovoljno određena, a s druge strane izrazito nemoćna, oportunističko-deklaratorna. Evo njenih teza:

> Berlinski je kongres dao »*zakonito* rješenje« raznih problema, koji sačinjavaju istočno pitanje, *njegove odluke smatraju svi evropski narodi, kao i Albanci, sakrosanktnim i neporecivim;* suština je Berlinskog ugovora u »*poštivanju principâ nacionalnosti*«(!), koji sačinjavaju osnovu evropskog javnog prava; *turska vlada je* »*bez svoje volje*« *morala učiniti teritorijalne ustupke Crnoj Gori;* velike sile »nisu upućene« u raspoloženje »naroda« ovoga kraja; ti narodi teže očuvanju »integriteta svoje zemlje« i »onog nacionalnog karaktera, kojega se kroz četiri stoljeća nisu odrekli«; »Albanija naša draga, ali nesretna domovina, koja ima također slavne stranice u historiji naroda, ne želi biti prodana, ni objekt trampe, *niti će podnositi ikada strano gospodstvo,* a najmanje takvo gospodstvo slavenske nacije, od koje se razlikuje koliko po rasi, tipu i jeziku, toliko i po karakteru, običajima i tradiciji«; »mi želimo biti samo Albanci, i ne želimo drugo nego integritet *naše zemlje«; taj* »sveti cilj, osjećaj, *strah od gubitka nacionalnosti«* na vijest o prepuštanju Crnoj Gori nekih teritorija plemena Hoti i Grudi, pokrenuo je »*sve narode Albanije*« kroz »*jedinstvo, kome nema premca*«, da se riješe prije na smrt nego li na ustupanje ma i pedlja zemlje »crnogorskoj vladi«; »ne želimo drugo nego se striktno pridržavati Berlinskog ugovora i *biti na pozicijama obrane*« ne pomišljajući na napad; Crna Gora traži teritorije, koji joj ne pripadaju »*po pravu nacionalnosti«;* polaže se čvrsta nada, da će »gospoda konzuli« saopćiti albanske želje svojim vladama, koje da će se pobrinuti »da Albaniji ne budu odbijena i nepriznata ona prava, koja se u slučaju svih drugih naroda poštuju na najbolji način i u najboljem obliku.«[281]

Koncipirana vjerojatno uz učešće stranih »zaštitnika«, ta predstavka sa svim svojim protuslovljima, naivnostima i obmanama, daje ustvari dobar profil stvarnog stanja i dostignuća sjevernoalbanskog političkog pokreta u cjelini. S takvom političkom platformom, s organizacijskim stanjem, kako smo ga ranije opisali, iznutra slaba i nehomogena, pre-

[280] Ibidem. (Podcrtao B. S.).

[281] Ibidem, str. 303–304. Predstavka, koju na talijanskom jeziku »Comitato albanese«, s potpisima 38 članova i s pečatom, predaju, kako se u naslovu kaže: »Agli Illustrissimi Signori, I Signori Consoli d'Inghilterra, di Francia, di Germania, di Russia, d'Italia, d'Austria-Ungheria.« Prema tekstu, što ga austrougarski konzulat u Skadru šalje Haymerleu u Beč 18. V. 1880. godine. (Podcrtao B. S.).

slaba u odnosu na vanjske protivnike, Albanska je liga u sjevernoj Albaniji izgubila ne samo graničnu bitku, završenu predajom Ulcinja Crnoj Gori protiv volje Lige, nego je i u nutarnjoj domeni borbe za autonomiju morala konačno podleći.

2. Definitivno određivanje grčko-turske granice.

Tek što je završio Berlinski kongres, Grčka je 18. VII. 1878. pozvala Tursku, da imenuje svoje predstavnike za mješovito grčko-tursku komisiju, koja bi u smislu čl. XXIV. Berlinskog ugovora utvrdila novu grčko-tursku granicu.[282] Austro-Ugarska istovremeno upozorava Grčku, da se treba držati striktno određaba Berlinskog ugovora,[283] a Turska pojačava svoje vojne odrede na staroj grčko-turskoj granici[284] i počinje da razvija živu akciju protiv spomenutih zaključaka Berlinskog ugovora.[285] Ukratko, i tamo se odmah od početka razvijao već dobro poznati proces i taktika turske vlade s pronalaženjem svih mogućih razloga i sredstava za odugovlačenje i ometanje rješenja graničnog pitanja i poticanja albanskog otpora protiv grčkih zahtjeva. Tek u decembru 1878. godine Turska konačno imenuje svoje delegate za graničnu komisiju,[286] a tek 8. II. 1879. počinju u Prevezi zasjedanja te Komisije.[287]

Turski su delegati odmah na prvoj sjednici među ostalim izjavili: da zaključak Berlinskog kongresa[288] nije obavezan za Tursku niti angažman za Grčku i da »linija Berlinskog ugovora« ne može biti osnova raspravljanja, jer ona sadrži »maksimum grčkih pretenzija«.[289] Konstantno negativan stav turskih delegata onemogućio je konačno rad te Komisije, i grčki su delegati 19. III. 1879. napustili Prevezu.[290]

Zatim je nastao period od nekoliko mjeseci natezanja i pronalaženja načina za obnovu razgovora, u kom periodu se i Italija odmah javlja nudeći svoje posredovanje,[291] Albanska liga razvija svoje akcije po Ev-

[282] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 8.
[283] Ibidem, str. 8–9.
[284] Ibidem, str. 7.
[285] Ibidem, str. 9, 13–14.
[286] Ibidem, str. 19.

[287] *NRG*, ser. II, t. VI, str. 3–14. Protocoles des Conférences tenues à Prévéza, du 8 février (27. janv.) au 18 (6) mars 1879, pour la rectification des frontières de la Grèce; Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 33–37.

[288] Čl. XXIV. Berlinskog ugovora glasi: »Dans le cas où la Sublime Porte et la Grèce *ne parviendraient pas à s'entendre sur la rectification* de frontière indiquée dans le treizième protocole du congrès de Berlin, l'Allemagne, l'Autriche-Hongrie, la France, la Grande-Bretagne, l'Italie et la Russie se réservent d'offrir leur médiation aux deux Parties pour faciliter les négociations.« Tekst spomenutog 13. protokola glasi pak: »Le Congrès invite la Sublime Porte à s'entendre avec la Grèce pour une rectification des frontières en Thessalie et en Épire, et est d'avis que cette rectification pourrait suivre la vallée de Salamyrias (ancien Peneus), sur le versant de la mer Egée, et celle de Kalamas, du coté de la mer Ionienne.« (*NRG*, ser. II, t. VI, str. 3).

[289] *NRG*, ser. II, t. VI, str. 4–5.

[290] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 37.

[291] Ibidem, str. 40.

ropi,[292] ostale evropske sile posreduju,[293] pa konačno predaju i notu Turskoj,[294] spremne da svakako pribave poštovanje odluka svog Kongresa i svojih političkih aranžmana.

Tako je došlo do grčko-turske konferencije u Carigradu (22. VIII. – 17. XI. 1879.),[295] na kojoj se, nakon dugih natezanja, koja će strana prva započeti,[296] tek 24. X. 1879. turska delegacija odlučila za diskusiju o konkretnom problemu. Turci su insistirali na nerazdjeljivosti Epira i Tesalije,[297] a Grci su na bazi polaznih točaka 13. protokola Berlinskog kongresa predlagali liniju, koja je zahvatala daleko na sjever.[298] Turski su delegati čak tvrdili, da pučanstvo tog teritorija može da živi mirno jedino pod »nepristranom i tolerantnom« vlasti sultana,[299] a Grci, da je »albansko pitanje« u čitavom Epiru stvoreno vještačkom propagandom,[300] i sl. Uz stalnu kontroverzu o tome, što je zapravo »prava linija« Berlinskog kongresa, završila je bez ikakva uspjeha i ta carigradska konferencija.

Besprimjeran je cinizam ispoljila turska vlađa, kada je zatim u februaru 1880. god. htjela da pobija grčke zahtjeve, pa se stavljala u pozu zaštitnika »vjernih« Albanaca i uz ostalo i nekim načelima legitimiteta pokušavala dokazivati svoja prava na Epir i Tesaliju.[301]

Berlinska konferencija velesila (Njemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Engleske, Italije i Rusije) održana od 16. VI. do 1. VII. 1880. god.,[302] koje je tehnička komisija izradila i detalje nove grčko-turske granice,[303] bila je dalja etapa u raspravljanju tog pitanja. Ona je zaključila, da svoj finalni akt dostavi u formi kolektivne note vladama u Carigradu i Ateni kao preporuku,[304] što je i učinjeno 15. VII. 1880.[305] Grčka je doduše prihvatila te zaključke i prijedlog granične linije,[306] ali je Turska tražila ponovo raspravljanje o problemu[307] i paralizirala efekat Berlinske konferencije. Zbog toga je bila potrebna nova carigradska konferencija (10. V. – 24. V. 1881.), koja je pretresla sve detalje grčko-turskog raz-

[292] Ibidem, str. 42.
[293] Ibidem, str. 46, 47.
[294] Ibidem, str. 60. Notom se traži nastavak razgovora s Grčkom, i to u Carigradu.
[295] *NRG*, ser. II, t. VI, str. 14–94. Protocoles des Conférences tenues à Constantinople du 22 (10) août au 17 (5) novembre 1879, pour la rectification des frontières de la Grèce.
[296] Ibidem, str. 46. Protokol 6. sjednice od 18. X. 1879.
[297] Ibidem, str. 49–52.
[298] Ibidem, str. 52–53.
[299] Ibidem, str. 58.
[300] Ibidem, str. 69–72.
[301] Ibidem, str. 91–93. Iz memoara, što ga je 23. II. 1880. turski ministar vanjskih poslova Savas-paša predao predstavnicima grčke vlade.
[302] Ibidem, str. 95–131. Protocoles des Conférences tenues à Berlin, du 16. juin au 1er juillet 1880., relativement à la rectification des frontières de la Grèce.
[303] Ibidem, str. 131–155.
[304] *NRG*, ser. II, t. VI, str. 127.
[305] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 161–162, gdje se nalazi i tekst note s opisom nove granične linije.
[306] Ibidem, str. 162, 17. VII. 1880.
[307] Ibidem, str. 163–165.

graničenja.[308] Zatim su velesile sklopile o tom razgraničenju i posebnu konvenciju s Turskom,[309] predvidjevši i vojne odredbe o evakuaciji[310] i obvezavši Tursku, da i s Grčkom sklopi analognu konvenciju.[311] Konačno je tek finalnim aktom od 27. XI. 1881., potpisanim u Carigradu od velesila i Turske,[312] okončana ta faza borbe oko novih grčko-turskih granica.

Tako je, eto, nakon skoro tri i po godine sporova i borbi, provedena odluka Berlinskog ugovora od 13. VII. 1878. u pogledu nove grčko-turske granice. Grčka je država postignutim rješenjem dobila dosta novog teritorija, ali pretežno u Tesaliji, dok je u području Epira ostala osjetljivo prikraćena, pogotovu što je i glavni centar Epira – Janjina – ostao Turskoj.[313]

Lako je shvatiti, kakvo je jako i frontalno zaoštrenje odnosa nastalo između albanskog i grčkog stanovništva u južnoj Albaniji i Epiru zbog tako dugog spornog stanja i napetosti na granicama. Porta je naravno i opet požnjela glavne političke koristi od tog zaoštrenja odnosa, kao i u vezi s crnogorsko-turskom granicom. Ako je naime Porta i morala da popusti pod pritiskom Berlinskog ugovora, njoj je ipak uspjelo da preko albanskog otpora, iskoristivši vješto taj otpor u svoje svrhe, reducira grčke zahtjeve, i to u značajnijoj mjeri – bar u Epiru, a zatim da za dulje vrijeme spriječi ispunjenje opravdanih grčkih aspiracija u Epiru, suprotstavljajući im stalno tu branu albanskog otpora. Iz toga je dalje jasno, da je i Albanska liga svojim stavovima i akcijama mnogo pridonijela spomenutom zaoštrenju grčko-albanskih odnosa.

U organizacijskom je pogledu Albanska liga, u južnoj Albaniji i Epiru, bila na prilično stupnju razvoja.[314] Jedan od najaktivnijih njenih odbora bio je Janjini, i to ne samo zato, što je Janjina bila upravno-političko središte prostranog janjinskog vilajeta, koji je obuhvatao i dio južne Albanije, nego što je ona bila i stvarno najjači i dominantni eko-

[308] *NRG*, ser. II, t. VI, str. 744–752. Protocole général des Conférences tenues à Constantinople, du 10 au 24 mai 1881., pour régler les questions relatives à la rectification des frontières turco-grecques. Taj protokol rezimira bitne zaključke svih sjednica, a ima i sedam aneksa.

[309] Ibidem, str. 753–757, potpuni tekst konvencije.

[310] Ibidem, str. 757–759.

[311] Ibidem, str. 2–6. Tekst konvencije i jednog aneksa, koji regulira detalje turske evakuacije i grčkog preuzimanja vlasti u krajevima, koji se dodjeljuju Grčkoj.

[312] Ibidem, str. 44–51. Tekst finalnog akta s detaljnim tehničkim opisom granične linije.

[313] Vidi priloženu kartu. Usto i članak H. Kiepert, Die neue griechisch-türkische Grenze in Thessalien und Epirus (»Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde«, Bd. XVII. Berlin 1882., str. 244–253, i uz taj članak priložene geografske karte br. III-VI); Skendi S., Beginnings of Albanian nationalist ..., str. 225 smatra naprotiv, da je taj granični spor završio za Albaniju »with one small territorial loss«?!

[314] Skendi S., Beginnings of Albanian nationalist ..., str. 221., pozivom na Ippen Th., Beiträge zur inneren Geschichte Albaniens im XIX. Jahrhundert (Illyrisch-Albanische Forschungen, Bd. I. München-Leipzig 1916), str. 370–371. tvrdi, da je »južni ogranak« Albanske lige osnovan na posebnom sastanku u Argyrokastru, ali ne donosi izvore za to.

nomski i kulturni centar i Epira i južne Albanije. Uz taj janjinski odbor spominju se zatim u izvorima često odbori ili predstavnici Lige iz drugih gradova, kao što su: Argirocastro, Berat, Valona, Delvin, Premeti, Filati, Margariti, Aydonati, Parga, Preveza, Arta, Tepdeleni, Korča, i t. d.[315] Ako se i uzme u obzir tek formalno i propagandno postojanje organizacije Lige u nekim mjestima, ostaje činjenica, da je na jugu ipak organizacijska mreža Lige jača, šira i djelotvornija negoli u sjevernoj Albaniji. Za razliku od Prizrenske lige, na terenu se pravog i kompaktnog albanskog etničkog područja u južnoj Albaniji, a ne samo izvan njega, javljaju brojni odbori Lige, koji djeluju i pojedinačno i skupno s ostalim južnoalbanskim i epirskim organizacijama. I baš je to *skupno djelovanje* na jugu češće, izrazitije i mnogo efikasnije.[316] Pored redovnih poslova stvaranja i širenja organizacija i odbora, sazivanja političkih dogovora i skupština, prikupljanja financijskih sredstava za rad, brige za vojne odrede i njihovo održavanje,[317] Albanska se liga na jugu odlikuje, nasuprot onoj na sjeveru, mnogo intenzivnijom političkom aktivnošću. Taj se aktivitet očituje ne samo u domaćim – albanskim okvirima, naglašavanjem svealbanske povezanosti, organizacijskim povezivanjem sa sjeveroalbanskom Ligom,[318] i sl., nego i u političkim akcijama po Evropi. Tako na pr. Liga s juga, kako je već i ranije spomenuto, obasipa Berlinsku konferenciju peticijama, i uopće stalno nastoji da obavještava evropsku javnost i vlade o zahtjevima Albanaca, pa u tu svrhu šalje i posebne svoje delegate po Evropi.[319] Po cjelokupnoj svojoj djelatnosti, koja je mnogo bolje organizirana, smišljenija, mnogo inteligentnije vođena, povezanija i zrelija, Albanska liga na jugu u mnogom pogledu odskače od sjevernoalbanske – Prizrenske lige.

Neosporno je tome vrlo mnogo pridonosila činjenica da na jugu nije bilo, kao na sjeveru, onakva problema odnosa muslimana i katolika, te je homogenost i cjelinu u južnoalbanskim okvirima bilo moguće brže stvarati i lakše održavati. Ako je i postojala na jugu značajna skupina pravoslavnih Albanaca, u njih nije bilo tako razvijene i izrazite borbe za užu plemensku autonomiju kao u katoličkih plemena na sjeveru, niti su ih strane sile uspjevale pokretati protiv muslimana, kao što je opet bio slučaj na sjeveru. Drugi je glavni razlog, i pretežniji, bio u tome, što je jug bio u ekonomsko-društvenom i političkom pogledu mnogo razvijeniji i napredniji od sjevera.

No na jugu se opet javio poseban ekonomsko-politički faktor, koji je razvoj usmjerio u naročitom pravcu.

[315] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 25, 126, 151–152.

[316] Ibidem, str. 128, kada se na pr. i formalno očituje ta skupnost time, što se istupa prema vani kao cjelina, označena pojmom »*L'Assemblée albanaise du Sud.*«

[317] Ibidem, str. 22–23, 139–140.

[318] Ibidem, str. 26–27, kada su na pr. na dogovor u Prevezu pozvani i delegati Lige iz Drača, Skadra i Prizrena, i sjeverno-albanska Liga ostavila tamo svog delegata-zastupnika kao stalnu vezu s Ligom na jugu.

[319] Ibidem, str. 42, 52, 55–57.

Dobar dio, zapravo pretežni dio, albanske trgovačke buržoazije i inteligencije živio je kao manjina u grčkim gradovima Epira, kamo je albanski elemenat kroz ranija stoljeća postepeno imigrirao. U uvjetima turske vladavine ta je manjina, pogotovu kao muslimanska, bila favorizirana i privilegirana nasuprot i na račun »kršćanskih« Grka. Odcjepljenje Epira od Turske značilo bi za tu manjinu ne samo gubitak spomenutog privilegiranog položaja, nego, zbog vjerojatnih »kršćanskih« represalija protiv muslimana, gubitak mogućnosti svake egzistencije u tim krajevima. Odatle politička teza albanske manjine, da je *čitav* Epir *»oduvijek sastavni dio Albanije«*, da se od nje ne može rastaviti, odatle je težnja te manjine, da čitav grčko-turski, odnosno grčko-albanski granični spor svede na borbu grčke i albanske trgovačke buržoazije i inteligencije o posjed epirskih trgovačkih gradova i morskih luka, posebno: Janjine, Preveze i Arte. Turska trgovačka buržoazija i uz nju turska birokracija, koje su se također u Epiru smjestile i dobro živjele, svesrdno su pomagale i poticale takav stav i borbu albanske manjine, svrstavši se uz nju protiv Grka.[320] Južno albanski i epirski begovi – veleposjednici, bez razlike, Albanci i Turci, pogotovu su se zdušno pridružili antigrčkoj kampanji bojeći se, u slučaju dolaska Grčke, neizbježnog lišavanja zemljišnog posjeda i gubitka svih svojih ekonomsko-društvenih pozicija.

Albanska trgovačka buržoazija i inteligencija uspjele su da svu glavnu i najvažniju političku akciju Lige na jugu svedu na pitanja graničnog spora s Grčkom, u gornjem smislu, iscrpljujući u tome svoje glavne snage, podređujući tome, i sukladnim interesima Porte, svu svoju djelatnost, potencirajući svoje ekspanzionističke težnje, a zapostavljajući stvarni politički rad na narodnom preporodu i političkoj integraciji albanskog naroda u realnim granicama Albanije. Porta je izdašno podržavala i poticala tako usmjeravanje političke aktivnosti Lige na jugu, jer joj je to izvrsno pogodovalo; pomagala je preko svoje birokracije akcije u spomenutom pravcu, koristeći se propagandno ekonomsko-političkim razlozima vrijednosti Epira »za Albaniju« i potičući vjerski fanatizam i mržnju muslimana – Albanaca protiv pravoslavaca – Grka. Grčka buržoazija i vladajući slojevi u Grčkoj pridonosili su također dosta raspirivanju suprotnosti, pa i otvorene mržnje. Ne samo time, što su grčke težnje išle mnogo preko opravdanih revindikacija za »grčkim« teritorijem, i što su se u duhu starih planova o velikoj Grčkoj, koje smo u uvodu spomenuli, tražili veliki dijelovi stvarno albanske zemlje, već i time, što se javno u grčkoj i evropskoj štampi i naučnim publikacijama pisalo i »dokazivalo«, da albanski narod uopće zapravo i ne postoji niti se može kao nacija razviti, oblikovati i konstituirati; isto tako da ne

[320] Ibidem, str. 21. Na pr. u januaru 1879. godine dolaze u Prevezu zajedno kao delegati Mustafa-beg, Turčin, »najvidenija« ličnost Janjine, i Abdul-beg Frešari, Albanac, poznat politički radnik, »šef« južnoalbanske Lige, da složno i u istom smislu Gazi Ahmed Muktar-paši, šefu turske delegacije na Konferenciji za razgraničenje u Prevezi, odlučno iskažu i pismenom predstavkom potvrde, da »grčko gospodstvo nikad ne će biti priznato« u Epiru.

može ni nezavisnu albansku državu izvojevati i izgraditi, već da Albanija samo u »*savezu sa susjednim narodima, oslobođena turskog suvereniteta, može živjeti*«, i konačno, »*da se Albanci najbolje slažu s Grcima*«, pa je zato najbolje rješenje da – »*Albanija tvori zajedničku državu s Grčkom!!*«[321]

To su bili okviri i tendencije, koje su odredile programsku političku platformu i uopće političku fizionomiju Albanske lige na jugu. Evo nekoliko ilustracija tome, uzetih iz višegodišnje političke prakse Lige, i to iz liginih službenih – javnih deklaracija.

Već za priprema i održavanja Konferencije za razgraničenje u Prevezi, u okviru svoje žive propagandne djelatnosti, Liga postavlja ove osnovne zahtjeve i program akcije:

> »održanje integriteta domovine«;[322] Epir se ne može prepustiti Grčkoj, a eventualni zaključci s tim u vezi ne mogu se donositi bez pristanka Albanaca; i od Tesalije se tek jedan dio može ustupiti Grčkoj; u slučaju da ne može doći do mirnog sporazuma, Liga će na svoj trošak mobilizirati sveukupno albansko za oružje sposobno ljudstvo, zauzeti značajnija državna skladišta oružja, baruta i provijanta i važna utvrđena mjesta kao Artu i Prevezu.[323]

To se nadopunjuje tezama iz brzojava, što ga je iz Preveze Albanska liga poslala u ime »albanske nacije« 28. I. 1879. Andrassyju, apelirajući na njegovu »filantropiju« i »prosvijećenost«, gdje se kaže:

> nacionalna i politička egzistencija Albanaca nalazi se u opasnosti; »s jedne strane *ljubav četiristoljetne egzistencije, koja nas veže uz tursku vladavinu*, a s druge strane poznavanje Grčke, pokazuje nam, ako se pod vidom ispravke granica ostvari gubitak jednog dijela *naše zemlje*, aneksija Grčkoj donijet će neizbježno, prije ili kasnije, naše uništenje«; Albanci više vole da se sada žrtvuju u obrani svoje sadašnje i buduće egzistencije, negoli da budu predani Grčkoj »koje je nezavisnost inaugurirana istjerivanjem muslimana« iz te zemlje.[324]

[321] Vidi na pr. Roukis A., Etnographische und statistische Mitteilungen über Albanien (Pettermann »Mitteilungen«, Gotha, Bd. 30., 1884, str. 367–371). Autor tu zapravo samo referira o tezama, što ih je iznio E. Maorommatis, grčki generalni konzul u Skadru (1876–1881 godine), u seriji svojih članaka objavljenih pod naslovom »Sadašnje stanje i budućnost Albanije« u atenskim novinama »Akropolis«.

Tim člankom u Pettermannovim »Mitteilungen«, uglednoj evropskoj naučnoj publikaciji za geografiju, Roukis je dao Maorommatisovim tezama širok – evropski – propagandni publicitet.

Slične su teze bile i ranije s grčke strane propagirane, kao na pr. u brošuri pod naslovom *Gli Albanesi e l'Epiro* (Roma 1879), koja je štampana kao anonimna brošura, a stvarni joj je autor janjinski Grk Constantin Aravantinos. U toj se brošuri na pr. (str. 6) postavljaju i ovakve tvrdnje:

»La creazione dunque d'una unità e d'una nazionalità albanese sarebbe oggi impossibile come la risurezione dei favolosi Pelasgi, o degl'Illirici dei tempi di Roma« ... »I cristiani dell'Albania non credono punto possibile la loro convivenza cogl'islamizzati in un governo a sè ed indipendente« ...

... »Il cristiano dell'Albania di giù e di mezzo non brama altro che l'unità e la rigenerazione greca, quello dell'Albania superiore ha gli sguardi rivolti ad altri centri cristiani;« ...

[322] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 21–22.

[323] Ibidem, str. 22–23.

[324] Ibidem, str. 24–25. (podcrtao B. S.)

Isto tako i u peticiji, koju Albanska liga šalje opet Andrassyju iz Preveze 28. II. 1879.:

> istupa u ime »*cijele albanske nacije*«; naglašava pripravnost na svaku žrtvu za očuvanje svoje »nacionalnosti«; da Evropa uza svu svoju »ljubav prema helenizmu« ne smije žrtvovati albansku naciju, koja da ima kao i Grčka »volju i pravo da živi«; zaostalost Albanaca da ne čini njihovu stvar manje »svetom i vrijednom od interesa civiliziranih naroda«; da su Albanci sačuvali i svoj jezik i običaje, a usto i sve odlike i slabosti gorštaka; »albanski narod« obraća se danas »savjesti Evrope«, »zaziva one velike principe nacionalnosti, kojima i Grčka zahvaljuje svoju egzistenciju«; vjeruje, da se ne će dogoditi »monstruozna nepravda absorpcije Albanije od helenizma«; zahvaljujući Evropi bit će garantirana egzistencija Albanije, koja će biti na Istoku aktivni suradnik onih naroda, koji stupaju na put civilizacije; »naši susjedi će biti zavidni zbog progresa, koji ćemo mi ostvariti pod dobročinskim utjecajem zapadnih naroda, kojih smo mi prvi poklonici«; albanski gorštaci se uzdaju puni priznanja u evropski aeropag, koji da je »budni protektor slabih i potlačenih«!; Preveza, Arta i Janjina su »strateške i trgovačke točke«, najvažnije za egzistenciju Albanaca, i Grčka ih može dobiti jedino uz potpunu propast »nas i naše djece«.[325]

Još je interesantniji memorandum Albanske lige u Prevezi, izrađen neposredno nakon završetka neuspjele Konferencije za razgraničenje, što je zasjedala u tom gradu. U tom se memorandumu posebno obrađuje »albanstvo« Epira i brane ovakve teze:

> u ratu Rusije i Turske Evropa nije imala nego »jednu misao«, »jedan humanitarni cilj«, a to je, da ratnim stranama nametne mir, koji će počivati na »težnjama naroda« i na »principu nacionalnosti«; Albanija je malo poznata zemlja, ali je u protekłom ratu učinila »velike usluge« turskoj stvari, pa nije mogla pretpostaviti, da će zaključima Berlinskog kongresa biti rasparčavan njen teritorij; Epir je albanska zemlja, u njemu živi albanski narod, koji vuče svoje porijeklo od Trojanaca, po svjedočanstvu historičara Antike; duboke razlike između Albanaca i Grka očituju se tako i u rasnom pogledu (Grci su brahikefali, Albanci dolikokefali!!), zatim u običajima, načinu života, ishrani i jeziku, iako jezik sam za sebe nije ni približno dovoljan i opravdan kriterij; u cijelom Epiru tek se upravo neznatna šačica ljudi izjašnjavala sve donedavna za Grke; ostavivši po strani »princip nacionalnosti«, »kršćani« Epira valjda ne žele grčku vlast zbog obećanja grčkih emisara, da će se, kao nekoć u Moreji, izvršiti podjela muslimanskog vlasništva među »kršćane«, koji valjda ne vjeruju da će »Evropa, koja podržava ogorčenu borbu protiv komunizma (sic!), dopustiti i ovdje primjenu spomenute metode«; u slučaju priključenja Grčkoj »kršćani Epira« moraju biti načistu, da će plaćati tri puta više poreza, da im vlasništvo ne će biti garantirano, da će prestati da budu dio jednog carstva, da bi postali dio male kraljevine, gdje su, po statistikama, neredi i zločini češći nego u Turskoj, zemljoradnja zaostalija, komunikacija nema, a javna nastava nije više napredovala nego li u Turskoj; Albance pak čeka pod Grčkom uništenje njihove religije, narušavanje nepovredivosti kućnog doma na sve načine, nametanje helenizacije svim sredstvima, ortodoksni fanatizam, uništenje svakog traga albanske nacionalnosti; konačno, ogroman je strateški i komercijalni značaj krajeva, koje traži Grčka, a ona će, zauzevši te krajeve, nametnuti na trgovinu dvostruke daće i upropastiti trgovački promet s Italijom i Austro-Ugarskom.[326]

[325] Ibidem, str. 29–30.

[326] Ibidem, str. 37–40. Memorandum je datiran: Preveza, 22. III. 1879., a 23. III. 1879. ga austrougarski vicekonzul Dembicki iz Preveze dostavlja direktno Andrassyju u Beč.

Najznačajniji je, međutim, nesumnjivo memoar, što su ga Abdul-beg Frešari i Mehmed Ali Vrioni, dva najuglednija prvaka južnoalbanske Lige, podnijeli izravno Andrassyju u Beču 28. V. 1879. u okviru svog puta po Evropi i akcije kod evropskih kabineta u ime Albanske lige. U tom se memoaru zauzimaju ovi načelni stavovi:

Od proglašenja svoje nezavisnosti grčka je nacija posvetila sve svoje napore pripremi sredstava, da se domogne Epira i da helenizira albanski narod; grčka se vlada koristila svim sredstvima za postignuće tog cilja, kao što je na pr. pomaganje bandita, poticanje »kršćana« na ustanak protiv turske vlade, organiziranje upada preko »grčke granice«, organiziranje revolucionarnih komiteta po Epiru i Tesaliji uz podjelu oružja pučanstvu, pri čemu su oficiri regularne grčke vojske uzeli najaktivnijeg učešća; videći usprkos tome svoju nemoć »da uzdrma vjernost i privrženost pučanstva« Turskoj, Grčka pokušava da diplomatskim putem postigne isti cilj, pa je na pr. na Berlinskom kongresu tražila cijeli Epir, Tesaliju, Makedoniju, Trakiju, pa i sam Carigrad; uzevši u obzir dodjeljivanje Grčkoj distrikata Preveze, Narde, Margarite, Paramitie, Parge i Janjine, Berlinski se kongres nije brinuo za prava albanskog naroda; albanski je narod stariji od grčkog; Epir je od najdavnije starine integralni dio Albanije i nikada ta oblast, ni u kojem opsegu, nije bila okupirana od Grka; apsurdna je pretenzija, što stanovnici Janjine i Narde upotrebljavaju grčki jezik, da ih zato treba smatrati Grcima, jer takvih ima tek 74.000 na 650.000 stanovnika Epira, a i oni ne govore grčki zbog tobožnjeg porijekla, već zato, što nema izradenog albanskog pisma, i što se oni zbog blizine i svakodnevnih trgovačkih veza i potreba trgovačkog poslovanja s Grčkom služe grčkim jezikom kao prikladnijim; čitav svijet zna, da su stanovnici Epira albanskog porijekla, bez obzira na govorni jezik; kada bi govorni jezik bio pravilo za odredivanje, trebalo bi izmijeniti političku kartu cijeloga svijeta; Srbiji i Crnoj Gori su također dodijeljeni neki »albanski« krajevi, ali *»mi nismo ustali protiv tog ustupanja, jer bi to bilo protivno formalnoj odluci Berlinskog kongresa«;* gubitak tih krajeva nema istu važnost, kao što bi imao »trijumf grčkih pretenzija«; u Epiru su naime glavne albanske morske luke: Preveza, Narda, Goumenica, Parga; u Albaniji ne postoje druga sigurna sidrišta za brodove, a usto su Preveza, Janjina i Narda jedina prirodna utvrđenja, koja ima Albanija; ustupajući Epir Grčkoj, njoj se predaju ključevi Albanije; ostali dio Albanije čine planine, u kojima narod živi od ovčarstva time, da zimi svoja stada dovodi u doline, u krajeve Preveze, Narde, Parge, Margarite, Paramitie i Janjine; ako se ta mjesta dodijele Grčkoj, onda će albanski narod morati da proda svoja stada, milijun ljudi će biti lišen egzistencije; pored toga ti su krajevi i jedini žitorodni predjeli Albanije; dobivši te krajeve, Grčka će kasnije postepeno apsorbirati i cijelu Albaniju, Grčka to dobro zna i tome teži; »narod Albanije« se povezao međusobno svečanom zakletvom u želji, da sve svoje napore usmjeri očuvanju »svoje domovine, nacionalnosti i jezika«, *»pod zaštitničkim autoritetom turske carske vladavine«,* smatrajući, da je za postignuće toga cilja potrebno provesti reforme u zemlji, posebno u pogledu javne nastave; Albanci će prije umrijeti s oružjem u ruci negoli prepustiti Grcima Prevezu, Artu, Janjinu i druge »albanske krajeve«.[327]

I bez daljeg navođenja sličnih primjera mislimo, da se lako uočava činjenica, da je grčko-turski granični spor zaista skoro potpuno apsorbirao program i akciju Lige na jugu, podredivši je sebi. Usprkos mnogim pozitivnim prednostima, organizacijskih i programskih, i na jugu je ipak glavni cilj i težnja Lige prije svega: maksimalno moguće sprečavanje

[327] Ibidem, str. 55–57.

teritorijalnih ustupaka, pa i onih opravdanih sa strane Turske susjednoj zemlji, u ovom slučaju Grčkoj, koja tim ustupcima upotpunjuje djelo svoje političke integracije i nacionalnog jedinstva. I ne samo to, nego se i na jugu taj granični spor postavlja skoro potpuno sukladno intencijama Porte, kako po svom obimu, organizaciji vojnog otpora, i osnovnoj propagandnoj paroli i temi o »istjerivanju muslimana iz Grčke«, tako i po cjelokupnoj argumentaciji, koja se, u osnovi, opet skoro sasvim poklapa s argumentacijom turske službene diplomacije.[328] Istovremeno se pak, bar u javnim deklaracijama, zapostavlja postavljanje pitanja o stvaranju i čvrstoj organizaciji jedinstvenog albanskog političkog pokreta i njegove političke afirmacije, kao i fiksiranje njegova programa u stvarnim narodno-preporodnim okvirima. Istina je, da se naglašava, kako se ni granični spor s Grčkom ne može rješavati »bez pristanka Albanaca«, ali je i taj važan i politički značajan zahtjev postavljan suviše sporadično, neodlučno, deklaratorno i nedosljedno, pa ni u tom pravcu Liga ništa stvarno ne može da realizira. Isto je tako činjenica, da se mnogo naglašava sa strane Lige postojanje i prava albanskog »naroda«, »nacije«, te osnovni zadatak »očuvanja domovine, nacionalnosti i jezika«, ali i opet uglavnom suviše općenito i neodređeno, bez pobliže određenog konkretnog političkog sadržaja svega toga i bez potrebnog fiksiranja toga sadržaja i zadataka u odnosu na susjedne narode. Prelazi se olako na hipertrofiranje stvarnih i neposrednih opasnosti od »heleniziranja albanskog naroda«, a pokušaji političkih veza s grčkim nacionalnim i antiturskim snagama čine se ipak nedovoljno odlučno i uporno te svršavaju s neuspjehom.[329] Konačno se zapravo završava stvar programski time, što se naglašava *potreba reformi u Turskoj*, posebno u prosvjetno-nastavnom pogledu. Pritom se očito misli na postizanje mogućnosti za šire prosvjetno i političko uzdizanje zaostalog albanskog naroda, što je nesumnjivo od izvanrednog značaja i koristi, ali samo po sebi još sasvim nedovoljno.

S tim je u vezi i druga osnovna programska teza: zadovoljenje s albanskom nacionalnom egzistencijom u državnim okvirima Turske. Kolikogod se odbije na političko-taktički karakter svih onih fraza o »zaštitničkom autoritetu turske carske vladavine«, »vjernosti Turskoj«, »ljubavi« proizašle iz četiristoljetne zajedničke egzistencije, ili na pr. onih izjava o »uslugama« Turskoj u ratu, ili o »lojalnosti odlukama Berlinskog kongresa«, čime se htjelo podilaziti Austro-Ugarskoj i njenim proturuskim stavovima i sl., uza sve to je neosporno, da Albanska liga na jugu s pretežnim dijelom svojih snaga stoji na rješenju albanskog pitanja u sklopu Turskog carstva, zapostavljajući odlučno i javno postavljanje pitanja posebnog statusa »cijele Albanije« u sklopu tog Turskog carstva.

[328] Uporedi na pr. osnovne teze Memoara šefova južnoalbanske Lige Mehmed Ali Vrionija i Abdul-bega Frešarija uručenog Andrassyju 28. V. 1879. (Ibidem, str. 55–57), s osnovnim tezama Memoara turske vlade pročitanog na sjednici Carigradske konferencije od 24. X. 1879. (Ibidem, str. 71–74)!

[329] Lorecchio A., Il pensiero politico albanese in rapporto agli interessi italiani (Roma 1904), str. XIV.

Dosljedno društvenim snagama, koje predstavlja Liga, i koje su nosioci njenih akcija, čitava argumentacija njenih deklaracija nosi pečat konglomerata rasnih, historijskih, etnografskih, ekonomskih i sl. teza, u kojima se ispreplećU interesi trgovaca, zemljoposjednika, birokracije, pa borba za zemlju, vjerske protivnosti, naučene fraze inteligencije, sa smiješnim izvrtanjem stvarnog stanja i ekonomsko-društvenih i političko-kulturnih prilika u Turskoj, do pokušaja podilaženja »Evropi«, zapadnim narodima, »civilizaciji« i pojedinim državnicima lično, do naivnog apeliranja na »Evropu«, filantropiju, humanizam, principe »nacionalnosti«, pravdu, »principe Berlinskog kongresa« i onog tragično-naivnog samokritičnog osvrta na Albance kao »gorštake«.

Treba svakako voditi računa o tome, da se onaj maksimalni i radikalniji program Lige nije mogao očitovati, ili ne bar značajnije, u njenim javnim deklaracijama, pa nam se zato i nije sačuvao u dosada poznatoj i pristupačnoj historijskoj građi. On je uglavnom ostajao u domeni tajne propagande, koja je tek djelomično zabilježena. Mislimo pritom na onaj radikalniji program, kakav je na pr. ipak došao do izražaja već u poznatom i ranije analiziranom memorandumu »Albanaca« upućenom u junu 1878. g. Beaconsfieldu, a gdje se predviđa uspostava nezavisne države albanske. No za dosljedno podržavanje i odlučnu borbu za provođenje takvih radikalnijih programa nedostajalo je društvenih snaga, koje bi ih nosile, pa smatramo, da je, bez obzira na pristupačnu građu, stvarni politički značaj takvih programa u toj historijskoj situaciji još uvijek sasvim sporedan. Javljaju se usto i neki polovični nacionalni programi s tezom autonomne Albanije u sklopu Turske, ali »cijele Albanije«. Tako se na pr. iz jednog austrougarskog konzularnog izvještaja, u februaru 1879. godine, razabira, da je Glavni odbor Albanske lige (t. j. onaj u Prizrenu) poslao na teren »povjerljive osobe« da propagiraju »novi program« Lige usmjeren na revindiciranje teritorija, koji su tada pripadali kosovskom i solunskom vilajetu, i njihovo ujedinjavanje u jedinstveno administrativno tijelo, koje bi obuhvatilo cijelu »provinciju Albaniju« i imalo određenu autonomiju u Turskom carstvu; da taj program nailazi na simpatije albanskog stanovništva, i da postoji projekt, da se Ohrid učini glavnim gradom te jedinstvene »Albanije«, s obzirom na njegov »centralni položaj između gornje i donje Albanije, kao i na tradicije, koje da se vežu uz njegovo ime«![330]

No ni takvi autonomaški programi ne prožimaju ni približno dovoljno stalni i tekući rad i akcije Lige, jer nju skoro potpuno apsorbiraju granični sukobi na sjeveru i jugu, pa ni ti programi ne odražavaju postojanje jedne dovoljno moćne i kontinuirane snage, jedinstvenog političkog pokreta s ciljem stvaranja jedinstvene Albanije. S druge strane takvi programi mnogo prekoračuju u svojim teritorijalnim traženjima realne granice Albanije, zahvatajući na pr. i ogromne dijelove Makedonije, pa su ustvari ekonomske i ekspanzionističke želje albanskih i tur-

[330] Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 26. Iz izvještaja austrougarskog konzula Knapitscha iz Monastira 6. II. 1879. upućenog Andrassyju.

skih veleposjednika-begova i trgovaca, a ne neki *nacionalni program* albanskog naroda. Preferiranje takvih ekspanzionističkih težnji i njihovo pretpostavljanje stvarnom i temeljitom radu na jedinstvu albanskog sjevera i juga bilo je odraz osnovne slabosti Albanske lige i uopće albanskog nacionalnog pokreta u toj fazi njegova razvoja. Ta je slabost karakteristična i za Ligu na jugu, usprkos svim njenim prednostima pred sjevernoalbanskom Ligom. Ona je paralizirala značajniji efekat svih radikalnijih koncepcija albanskih intelektualaca s juga, kao i autonomističke težnje, koje su se dosta odlučno i vrlo određeno ispoljile u borbi Prizrenske lige za sudskom autonomijom, gdje se vrlo energično istupalo protiv bilo kakve nadležnosti i miješanja turskih sudskih organa u pravosuđe u »albanskoj zemlji«;[331] ili na pr. kada su 1880. godine u Prizrenu silom svrgnuti neki lokalni organi turske vlasti, a postavljani na njihovo mjesto funkcioneri Lige, kojom su prilikom pozvani i drugi gradovi, da to isto učine,[332] kao i uopće u svim tim sve radikalnijim i sve izrazitije antiturskim akcijama u toku 1880. godine i početkom 1881. godine, koje će dovesti do vojnog pohoda Porte na Albansku ligu. Zbog opisanih slabosti sve su to ostale akcije regionalnog karaktera.

Sve težnje i pokušaji za svealbanskim jedinstvom još uvijek su, u svojoj cjelini, na sjeveru i jugu, i suviše sporadični, organizacijski i programski nezreli, da bi mogli svladati partikularizme, o kojima je bilo dovoljno riječi ranije, i da bi mogli praktično-politički efikasno i trajno postavljanje albanskog pitanja iznijeti iz regionalnih okvira, pretvoriti njegovu deklaratornost u živu, efikasnu i neposredno plodnu akciju.

Regionalizam je još uvijek dominantan, a snage stvarne svealbanske političke integracije nedovoljne da ga prevladaju. Komponente regionalizma imaju štoviše i dalje svoje jake izvore jačanja u već spomenutim ekonomsko-društvenim, političkim i vjerskim odnosima i prilikama u

[331] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 95., i slijed.

[332] Ibidem, str. 95, gdje se kaže, da se u Prizrenu radilo o portinom mutesarifu, koji je prognan od Lige, a na njegovo mjesto postavljen jedan od »prvaka Arbanasa iz Prizrena«, koji da je proglašen za pašu.

Taj važni događaj bilježi i Ippen Th. n. r. str. 377–378, ali bez oznake izvora. On kaže:

... »Der Anfang wurde in Prizren gemacht; dem Gouverneur wurde jede Amtshandlung untersagt und ein Mitglied des dortigen Ligakomitees mit den Funktionen eines Gouverneurs betraut. Das Prizrener Ligakomitee stellte ein Aufgebot Bewaffneter auf, welches die gleichen Massregeln in den benachbarten Städten zur Durchführung bringen sollte« ...

... »Sulejman Aga Vogsch aus Djakova führte das bewaffnete Aufgebot, welches die Liga in Prizren formiert hatte, zunächst (4. Januar 1881) nach Usküb und veranlasste, dass die Verwaltung auf den dortigen Ligaausschuss unter Jaschar Bey übertragen wurde. Von Usküb wandte sich das Ligaaufgebot gegen Prischtina, wo der Wali des Wilajets Kossovo, der zugleich Militärkommandant war, seinen Amtsitz hatte; am 18. Januar 1881 okkupierte die Liga Prischtina, und der Wali wurde von der Konstantinopler Regierung abberufen; alle Bezirke der Provinzen Prischtina und Usküb kamen dergestalt unter die Autorität der Liga.

In Februar 1881 befolgte auch Dibra das Beispiel Prizrens; unter dem Einflusse Abdul Beys Fraschari wurde der kaiserliche Gouverneur zur Abreise gezwungen und die Liga als allein massgebend erklärt« ...

Albaniji, a osjetljivo nedostaje novog građanstva, kao osnovne klasne snage, koja bi bila radikalniji nosilac albanske nacionalne misli, političke integracije i stvaranja nezavisne albanske države.

Dosljedno tome i nacionalni mitos albanskog pokreta još nije cjelovitije formuliran. Uporedo sa srpskim mitosom o potrebi »osvećenja Kosova« i obnovi Dušanova carstva[333] i grčkim o obnovi grčkog-bizantskog carstva, u Albaniji se iz tradicija počinje da stvara mitos o moćnom Skenderbegu-Kastrioti[334] i njegovoj velikoj »albanskoj državi«, silnoj i moćnoj i nepobjedivoj, ali će se taj albanski nacionalni mitos tek kasnije potpunije oblikovati i formulirati, pozivom čak i na Pira, i u kasnijoj zreloj fazi razvoja albanskog nacionalnog pokreta odigrati svoju značajniju ulogu.

Prosvjetno-kulturna aktivnost u zemlji još je uvijek sasvim slaba, a ono, što je i postojalo škola, bile su turske, grčke i talijanske. Albanskih škola tada još uopće nema. Društvo za albanski jezik, koje su osnovali neki albanski intelektualci u Carigradu 1879. godine, i njegov rad na »carigradskom alfabetu« albanskog jezika i časopis »Drita« (»Svijetlo«), koji je ujedno tamo pokrenut,[335] bili su tek prvi počeci na putu prosvjećivanja na narodnom jeziku. Vršeni izvan Albanije, imali su, kao i drugi slični pokušaji, sasvim neznatan efekat u domovini.

V. ODRŽANJE EVROPSKE TURSKE I SUPARNIŠTVO VELESILA NA BALKANU

Opisani nutarnjo-politički uvjeti, koji su određivali stepen radikalizma u postavljanju albanskog pitanja i u toj fazi njegova historijskog razvoja, dopunjuju se uvjetima, koji su stvarani stavom i ekspanzionizmom albanskih susjeda, i neuspjehom ostvarivanja političkog saveza s njima, o čemu je već bilo dovoljno riječi. Pritom dakako nije toliko važna činjenica, što su ti susjedi smatrali Albansku ligu u cjelini političkim djelom Porte, trudeći se svim silama da to dokažu evropskim velesilama, već je važan njihov stvarni ekspanzionizam na račun albanske zemlje, koji je nesumnjivo utjecao u dobroj mjeri, kao jedan od faktora, na način postavljanja i rješavanja albanskog pitanja. Ne nalazeći naime dovoljno zaštite protiv tog ekspanzionizma u vlastitim snagama, albanski je pokret konačno pošao da je traži od stranih sila, pa i od same Porte. Ta se činjenica ne može poreći, iako uz nju treba odmah uočiti

[333] »Stefan v Hrista boga blagověrnyj car i samodrž'c Srbljem i Grkom Blgarom i Arbanasom«.

[334] *Dora d'Istria, La nationalité albanaise d'apres les chants populaires* (»Revue de deux Mondes«, année XXXVI. T. 63. Paris 1866.), str. 387 i slijed.

[335] Skendi S., Beginnings of albanian nationalist trends in culture and education a., str. 358. i slijed. Uslijed pritiska Porte god. 1884. sjedište je spomenutog društva moralo biti preneseno u Bukurešt.

i dodati još jednu isto tako nesumnjivu konstataciju, t. j. da su vodeći krugovi tadašnjeg albanskog političkog pokreta tražili političkog oslona kod pojedinih stranih sila, postajući njihovi eksponenti, i zato, da bi njihovom pomoći učvrstili svoje vodeće ekonomsko-društvene i političke pozicije i u samoj vlastitoj zemlji. S jedne strane ambicije i rivalstvo brojnih plemenskih glavara i svojevrsnih malih dinasta, a s druge strane strah od političkih i općih promjena, koje bi mogle i u Albaniji nastupiti i poremetiti tradicionalne ekonomsko-društvene i političke odnose, stvaraju stalan izvor i osnovu povezivanja vodećih društveno-političkih snaga tadašnje Albanije sa stranim silama.

Time je ujedno ponovo naglašeno, da su za postavljanje albanskog pitanja bili naravno vrlo važni i uvjeti stvarani stavovima velikih sila prema Albaniji i uopće prema političkom redu stvari stvorenom na Balkanu na osnovi Berlinskog ugovora od 13. VII. 1878. Govoreći o tome zapravo se može malo što suštinski dodati onome, što je već rečeno u prethodnim poglavljima.

»Jednoglasnost« velesila na Berlinskom kongresu, kako se formalno ogleda u kongresnim zaključcima, ubrzo je u praksi pokazala svoje pravo lice pojačanom borbom za interesne sfere na Balkanu. Tu su borbu stalno pojačavali ne samo opći uvjeti imperijalističke faze kapitalizma i s tim u vezi sve oštrije borbe za podjelu svijeta, za izvore sirovina i tržišta, za ekonomske pozicije u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama (poput Turske carevine), i k tome ekonomska depresija i agrarna kriza, koja potresa Evropom još tamo od 1873. god. (otežući se sve do devedesetih godina)[336] i pojačava osobito borbu trgovačkog kapitala za tržišta, već su tu borbu velesila na Balkanu osobito još zaoštravale i osnovne političke suprotnosti stvorene Berlinskim ugovorom.

Glavno diplomatsko poprište tih razračunavanja i borbi jesu sve one brojne »evropske komisije«, koje su trebale da provode u život zaključke Berlinskog ugovora, raspravljajući nekoliko godina razna sporna pitanja te praktične primjene kongresnih zaključaka. U tim se komisijama nastavlja i dalje razvija diplomatska igra; međusobna surevnjivost stalno dolazi do izražaja; davanjem »podrške« nekom prijedlogu ili nekoj balkanskoj državici ili narodu hvataju se nove pozicije i učvršćuju stare; budno se pazi na akcije suparnikâ; stalno se govori o »duhu« i »principima« Berlinskog kongresa i ugovora od 13. VII. 1878., a pri poduzimanju kojeg koraka kod Porte isto se tako stalno postavlja pitanje, da li će se on izvršiti u formi kolektivne note velesila ili putem pojedinačnog demarša, pri čemu velesile nastoje da iz čitava tog kompleksa provedbe Berlinskog ugovora, zagovarajući tobože Tursku ili zahtjeve balkanskih državica i naroda, dobiju za sebe što više, umiješaju se što temeljitije u balkanske poslove i izigraju i Tursku i balkanske državice i narode i ostale suparničke velesile.

[336] O tim općim ekonomskim prilikama i tendencijama vidi još nešto pobliže: Istorija diplomatije, sv. II, str. 54; Istorija novoga veka, deo II, u redakciji J. V. Tarlea (Beograd 1949, Izd. Prosveta), str. 59–73.

U toj se borbi kroz »evropske komisije« naziru i određene političke grupacije velesila, pri čemu Engleska i Austro-Ugarska prisno surađuju na strani Turske, a Francuska i Italija pristaju uz Rusiju,[337] pokazujući na žive pokrete epohe imperijalizma u pravcu stvaranja velikih političkih koalicija u Evropi.

Rusija, koja je oko 1878. godine bila izolirana u kolu velesila i na Berlinskom kongresu ostala mnogo »kraćih rukava« nego što je željela, razvijala je već 1879. akciju sondiranja terena za politički savez s Francuskom i Italijom, a usto i pokušaja povezivanja pod svojom »zaštitom« balkanskih državica (prvenstveno Srbije i Bugarske, a zatim i Grčke)[338] protiv Austro-Ugarske i Turske kao glavnih protivnika na Balkanu. Međutim su se te akcije Rusije razbile s jedne strane zbog udruženog suviše moćnog i odlučnog otpora Austro-Ugarske, Njemačke i Engleske, a s druge strane zbog surevnjivosti balkanskih državica. Grčki je kralj naime marljivo izvještavao Austro-Ugarsku o akcijama udruživanja balkanskih državica, izjavljujući, da on ne će Grčku učiniti »instrumentom srpskog i bugarskog častohleplja«, te da Grčka i Austro-Ugarska treba da paraliziraju te »makinacije«.[339] Ustvari Grčka je računala, da je u tom času probitačnije osloniti se na sada moćnu Austro-Ugarsku, te njenom pomoći, a protiv Rusije, Srbije i Bugarske, osigurati što bolji udio u budućoj podjeli evropske Turske, posebno Makedonije i Albanije.

No usprkos svoj toj razrožnosti među velesilama i njihovoj borbi, koja je u novim uvjetima sazrijevanja epohe imperijalizma postajala sve intenzivnija, dublja, sveobuhvatnija i rafiniranija, one su ipak u osnovi provele odredbe Berlinskog ugovora želeći, kako smo već ranije naglasili, da očuvaju autoritet svog berlinskog diktata kao sistema, kojim će one, i isključivo one, rješavati sva pitanja, a ne samo *istočno pitanje*.

Provedba Berlinskog ugovora nije dakle značila, da se itko odriče nove i dalje podjele evropske Turske. Radilo se samo o tome, da se ne nastupa nasumce, da se podjela »pripremi« i konkretizira, te u »pravom času« izvrši. Kao u mnogim stvarima, tako je i u vezi s istočnim pitanjem cinični Bismarck, kao najtipičniji predstavnik te faze epohe imperijalizma, najjasnije formulirao stanje stvari. Pošto je precizirao, da su Rusija i Austro-Ugarska *dva* glavna interesenta na Balkanu, on naglašava, kako prije svega »još nije došao čas da se učini korak dalje u podjeli *plijena*«, a kada dođe za to »dan«, da treba imati već »*dvije* pripremljene baštine za podjelu sultanova nasljedstva«![340]

[337] *GPEK*, Bd. III, str. 15. Iz pisma upućenog 15. VIII. 1879. od ruskog cara Aleksandru II. njemačkom caru Vilimu I, u kojem se Aleksandar II. usto žali, da njemački predstavnici u evropskim komisijama uvijek podržavaju austrijsko mišljenje, koje da je sistematski neprijateljsko prema bitnim interesima Rusije.

[338] Hauptmann F., n. r. str. 163. i slijed.

[339] Ibidem, str. 172.

[340] Schwertfeger B., Ein Wegweiser durch das grosse Aktenwerk der Deutschen Regierung – Die Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes 1871–1914. Erster Teil (Berlin 1924). Anhang Nr. 5, str. 402. Prema izvještaju, što ga St. Vallier upućuje 17. VII. 1881. Barthelemy St. Hilaireu. (Pocrtao B. S.)

Tim su ujedno dati argumenti, kojima diplomacija evropskih velesila opravdava održanje evropske Turske, jer svatko čeka »najpovoljniji čas« za dalju »podjelu plijena«, a do tog »časa« smatra apsolutno potrebnim da se održi Turska carevina u granicama Berlinskog diktata. U tome su složne sve velesile, tako se sada izjašnjava javno i slaba Italija, koja sama ni približno nije tada još u stanju da javno i odlučnije postavi svoj konkretni zahtjev za »udjelom« i »kompenzacijom« na Balkanu, a tako misli i moćna Austro-Ugarska, o kojoj i Bismarck drži, da se još nije dovoljno »ukorijenila« na samom Balkanu, da bi se mogla što uspješnije suprotstaviti Rusiji i smanjiti opet na minimum njezin udio u daljoj podjeli »sultanova nasljedstva«. Razlika je među svim tim aspirantima samo u tome, kada će pojedini od njih smatrati, da je za njega došao »najpovoljniji čas«. Male balkanske državice ne mogu da izmijene stanje stvari, jer su i silom pritiska velesila i subjektivnim stavom vazalnosti svojih vladajućih slojeva spram buržoazije velesila tako vezane uz velesile, podvrgnute njihovoj volji i usmjerivane njihovim težnjama, da su zapravo uopće lišene stvarne samostalnosti i nezavisnosti, koja je inače često tako bučno propagandno reklamirana, baš od velesila, u znaku *»oslobođenja od nekrsta«* tih malih balkanskih državica.

U delikatnijim situacijama, kada nepovjerenje među velesilama dostigne osobito visok stupanj intenziteta, i kada se osobito boje iznenađenja »svršenim činom« sa strane neke od njih, one sporazumno sklapaju i potpisuju »Protokol nezainteresiranosti« odričući se jednostranih i prejudicirajućih akcija. Tako je na pr. bilo i u vrijeme akcije s demonstracijom međunarodne flote pred Ulcinjem, kada su se sve učesnice bojale, da neka od njih ne iskrca svoje odrede na crnogorskoj obali ili u Albaniji i preteče svoje suparnike. Zato 21. IX. 1880. godine potpisuju »Protocole de désintéressement«, u kojem izjavljuju: svoju potpunu »nezainteresiranost« u izvršenju svih odredaba Berlinskog ugovora; da ni u »crnogorskom pitanju« ni u »grčkom pitanju« ne će pojedinačno tražiti *ni povećanje teritorija, ni isključivi utjecaj, ni trgovačku prednost*, koju ne bi dobili i ostali učesnici.[341]

Takva osiguranja protiv jednostranih akcija na Balkanu smatrali su međutim svi ipak suviše slabima. Pogotovu su to smatrali glavni interesenti, t. j. Austro-Ugarska i Rusija. Zato one uskoro pristupaju jednom užem, konkretnijem, tajnom aranžmanu o daljoj etapi podjele evropske

[341] *NRG*, ser. II, t. V, str. 704; isti tekst nalazi se i u Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880), str. 369–370., pod nazivom »Uneigennützigkeits-Protokoll«.

Sličan »Protocole de desinteressement«, kao jednu od svojih tadašnjih formi pogađanja u borbi za podjelu svijeta, sklopile su imperijalističke velesile i u slučaju Egipta 25. VII. 1882. Tekst je skoro od riječi do riječi isti, samo s napomenom, da se odnosi na »action concertee pour le reglement des afaires d'Egypte«, a potpisivali su ga također ambasadori Njemačke, Austro-Ugarske, Francuske, Engleske, Italije i Rusije u Carigradu. Vidi o tome Noradounghian G., Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman, tom IV. (Paris 1903) No 912, str. 304.

Turske. Učinjeno je to preko obnove poznatog Trocarskog saveza.[342] Taj njemačko-austrougarsko-ruski ugovor od 18. VI. 1881. ima kao tripartitna stipulacija izvanredan značaj za evropsku politiku i stvaranje evropskih političkih blokova.[343] No on je istovremeno jednako važno, na svoj način zapravo bilateralno, utanačenje Austro-Ugarske i Rusije o istočnom pitanju, odnosno tačnije o sudbini evropske Turske. Nazivamo ga svojevrsnim bilateralnim utanačenjem stoga, što su Austro-Ugarska i Rusija glavni *neposredni* nosioci borbe i ekspanzije, a Njemačka stoji za Austro-Ugarskom, jer obje imaju zajedničke težnje i ciljeve prodora na Balkan i Bliski Istok, nasuprot Rusiji i ostalim silama. Značaj toga ugovora za pitanja evropske Turske otkriva nam odmah analiza prvih dvaju najvažnijih njegovih članova. Tako čl. I. predviđa izričito i slučaj rata neke od sila potpisnica (praktično Austro-Ugarske ili Rusije) s Turskom, te proteže dužnost »dobrohotne neutralnosti« za ostale dvije sile potpisnice ali ... »samo u slučaju, da između triju dvorova bude utvrđen *prethodni sporazum o rezultatima toga rata*« s Turskom. U čl. II. Rusija, »u sporazumu s Njemačkom«, izjavljuje svoju »čvrstu odlučnost da respektira interese Austro-Ugarske, koji izlaze iz nove pozicije osigurane Austro-Ugarskoj Berlinskim ugovorom«; zatim, uvažavajući svoje interese na Balkanu sile potpisnice utanačuju, da se »*nikakva nova izmjena teritorijalnog status quo evropske Turske ne može izvršiti, nego tek na bazi njihova zajedničkog sporazuma*«; da bi pak olakšale taj sporazum, sile potpisnice fiksiraju u posebnom »dodatnom protokolu« tog ugovora neka utanačenja, o kojima su u principu već postigle suglasnost. U tom se zanimljivom dodatnom protokolu, potpisanom također 18. VI. 1881., ugovara sasvim konkretno: 1. da Austro-Ugarska može *anektirati* Bosnu i Hercegovinu u času, kad ona bude to smatrala oportunim; 2. da u Sandžaku ostaje status-quo dogovoren između Austro-Ugarske i Rusije na Berlinskom kongresu; 3. da su sile potpisnice sporazumne, da eventualnost jedne okupacije, bilo teritorija istočne Rumelije bilo Balkana (»soit des Balcans«), smatraju aktom punim opasnosti po opći mir, a ako do njega dođe, da će uložiti sve napore da odvrate Portu od takva pothvata, dok istovremeno i Bugarska i istočna Rumelija moraju sa svoje strane da izbjegnu provociranje Porte napadima sa svojih teritorija »protiv drugih provincija Turske carevine«; 4. da se sile potpisnice ne će protiviti »eventualnom sjedinjenju« Bugarske i istočne Rumelije u njihovim sadašnjim granicama, ako do toga dođe »silom prilika«, a istovremeno su sile potpisnice složne, da treba »*odvraćati Bugare od svake agresije protiv susjednih provincijâ, poimenično Makedonije, i da Bugarima stave do znanja, da bi u slučaju takve agresije oni radili na svoj rizik i pogibelj*«; 5. da izbjegnu povrede svojih interesa u »lokalnim pitanjima«, koja se mogu pojaviti na Balkanu, tri sile potpisnice će svojim predstavnicima i agentima na Orijentu dati opću instrukciju, kojom

[342] *GPEK*, Bd. III, str. 176–179, gdje je potpun tekst ugovora i dodatnog protokola.

[343] O tome vidi i Istorija diplomatije, sv. II, str. 56–59, gdje se iznosi i utjecaj Gladstonove politike, nasuprot Beaconsfieldovoj na istočno pitanje.

će im naložiti, da ulože sve snage, kako bi »svoje suprotnosti« rješavali prijateljskim putem, u svakom posebnom slučaju, a ako to ne mogu postići, da sporove upute na rješavanje svojim vladama. Svemu tome treba još dodati i odredbu čl. III. Trocarskog ugovora, kojom se predviđa, da se Turska u slučaju povrede načela zatvorenosti tjesnaca Bospora i Dardanela smatra lišenom povlastice osiguranja njenog teritorijalnog *status quo po Berlinskom ugovoru od 13. VII. 1878. godine.*

Takva tajna diplomatska utanačenja i osiguranja, u suštini bilateralnog karaktera, između njemačkih država i Rusije, koja podsjećaju na pretkongresna ugovaranja u Reichstadtu i Budimpešti, i koja sve više *stežu i sapinju neki iole samostalniji život i razvoj balkanskih država* i naroda, koristila su i u tom postkongresnom periodu mnogo više Austro-Ugarskoj negoli Rusiji.

Austro-Ugarska je naime u svemu tome imala ne samo punu suglasnost tada moćne i utjecajne Bismarckove Njemačke, već je dobivala i na vremenu i mogućnostima, da se zaista sve bolje »ukorijeni« na Balkanu i pripremi za nove borbe i podjele Balkana. U tom pravcu ona je pak i bila praktički vrlo aktivna.

Svega deset dana nakon potpisa produženja Trocarskog saveza, t. j. 28. VI. 1881. godine, Austro-Ugarska potpisuje i sa Srbijom tajni savezni ugovor o »trajnom miru i prijateljstvu«.[344] Uz međusobna obećanja prijateljstva (čl. 1), neutralnosti (čl. 5) i mogućnosti suradnje u ratu (čl. 6) tim je *ugovorom Srbija obavezana*, da se odrekne svoje političke agitacije za priključenje Bosne i Hercegovine i Sandžaka, kao i *da ne može sklopiti nijedan politički ugovor s trećim silama bez prethodne suglasnosti Austro-Ugarske;* za uzvrat Austro-Ugarska se pak odriče političke agitacije protiv Srbije i njene dinastije, *priznaje i đaje* diplomatsku podršku proglašenju Srbije kraljevinom i obećaje diplomatsku podršku ekspanziji Srbije prema jugu, odnosno jugoistoku. Uz taj ugovor o političkim odnosima, a uvjetovani očito njime, vežu se i svi oni ostali ugovori, počevši od trgovačkog ugovora i konvencije o *plovidbi Dunavom*, pa do svih drugih konvencija i aranžmana, kao na pr. o pravnoj pomoći i t. d., što su ih Austro-Ugarska i Srbija sklopile u toku 1881. i 1882. godine.[345]

Tim je ugovorima, u cjelini uzevši, Austro-Ugarska pretvorila Srbiju, ekonomski, a pogotovu politički, u svoj potpuni privjesak, koji je ne samo postao područje isključiva utjecaja Austro-Ugarske, već i uporište i za osiguranje nedavnih stečevina u Bosni-Hercegovini i Sandžaku i još više za dalji prodor prema donjem Dunavu, Bugarskoj i *Makedoniji*, – Solunu.

[344] Tekst ugovora i dviju deklaracija, koje se na nj nadovezuju donosi Pribram F., Les traités politiques secrets de l'Autriche-Hongrie, 1879–1914. (Paris 1923), str. 25–32.

[345] Tekstove svih tih ugovora i konvencija vidi kod *NRG*, ser. II, t. VIII, str. 321–375.

Poznata je eksploatatorska strana trgovačkog i uopće ekonomskog režima, što ga je Austro-Ugarska nametnula Srbiji,[346] no još je važnije naglasiti, da ti cjelokupni ekonomsko-politički aranžmani Austro-Ugarske i Srbije pokazuju ne samo tipski obrazac, po kojemu je Austro-Ugarska težila da potpuno podredi i polukolonijalno potčini one balkanske države i narode, koje ne može da prosto i formalno »okupira« i »anektira«, već nam spomenuti aranžmani izvanredno ilustriraju tadašnju opću političku situaciju na Balkanu, koja je omogućavala Austro-Ugarskoj, da u toj mjeri podjarmljuje te države i narode, koji su joj dakle bili izručeni zaista na milost i nemilost.[347] Ne mislimo ovim, ocjenjujući politiku balkanskih država i naroda, konkretno i Srbije, da opravdavamo sve nekim »objektivnim« situacijama i prilikama, jer je nepobitno, da su i dinastija Obrenovića sa svojim kraljevskim željama i balkanskim planovima, i dio srpske trgovačke buržoazije zainteresiran u trgovini s Austro-Ugarskom (pa i na štetu svoje zemlje), i dio srpske buržoazije, koji je u tajnoj političkoj konvenciji od 28. VI. 1881. vidio priznanje »*srpskog prava na Makedoniju*«! (s obzirom na čl. 7. i obećanje austrougarske diplomatske podrške ekspanziji Srbije prema jugu odnosno jugoistoku), da su svi ti faktori pridonijeli neki svoj udio olakšanju provođenja navedene politike Austro-Ugarske na Balkanu.

Radilo se tu o jednoj političkoj situaciji, koju je Austro-Ugarska stvarala i razrađivala, izdašno promicala, utirući putove k novim pozicijama u daljoj borbi za podjelu Balkana. Francuska je diplomacija to izvrsno uočila i ocrtala:

> ... »s koliko je energije i upornosti Austrija za proteklih 15 do 18 mjeseci svoju aktivnost učinila djelotvornom prema malim državama Balkanskog poluotoka, Crnoj Gori i Srbiji, u Bugarskoj pa i u samoj Rumuniji. Te su države

[346] Vučo N., Privredna istorija Srbije do početka prvog svetskog rata (Beograd 1955. Naučna knjiga), str. 230. i slijed., gdje je data ispravna ocjena eksploatatorskog karaktera tog režima.

No iako ima već stotinu godina, što je Marx dao neoborivu analizu i razotkrio, nasuprot buržoaskim ekonomistima, eksploatatorski karakter međunarodne trgovine i ugovora razvijenih zemalja sa zaostalim zemljama, građanska historiografija uporno izvrće činjenice i prikriva tu eksploataciju, koju vrše razvijene zemlje. Tako na pr. u konkretnom slučaju, pored ostalih, čini i Ferdinand Hauptmann u svojoj već citiranoj doktorskoj dizertaciji »Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878–1881«, branjenoj u Grazu 1944. godine, a štampanoj 1952. godine u »Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs« Bd. 5 u Beču. On na pr. tvrdi i za poznatu konvenciju Austro-Ugarske i Srbije od 8. VII. 1878., to tipično djelo ucjene austro-ugarske politike nad Srbijom, *da ona* ... »*eigentlich handelspolitisch Serbien ebenso grossen Nutzen brachte wie* Österreich«!? (str. 142), a slično, u krajnjoj liniji, i kod trgovačkog ugovora od 6. V. 1881. (str. 190 i slijed.) prikriva i zamagljuje njegov eksploatatorski karakter na štetu Srbije, ignorirajući osnovne činjenice *ekonomske nauke*.

[347] I ovdje građanska historiografija, pogotovu austrijska i uz nju kolonijalnaproaustrijska, izvrće nepobitne historijske činjenice, prikriva političko ugnjetavanje i podjarmljivanje balkanskih naroda sa strane Austro-Ugarske i mistificira. Tako na pr., da ne zamaramo nabrajanjem, Vladimir Šulek, Diplomatska historija centralnih sila 1882–1915, sv. I. (Zagreb 1938), str. 33 tvrdi ništa manje, nego da je tajni politički ugovor između Austro-Ugarske i Srbije od 28. VI. 1881 ... »*trebao da predstavlja novu garanciju za mir na Istoku*«!?!

upravo toliko klijenti, koje Austrija danas oštro osporava Rusiji, a bez obzira na prednosti, što ih ovoj posljednjoj daju zajednička rasa i religija, padaju slavenske kneževine sve više i više u utjecajnu sferu Austro-Ugarske Monarhije. Pitanje željeznica, plovidba Dunavom, trgovački ugovori, sve su to dalja sredstva, kojima se Bečki kabinet vješto služi i, zahvaljujući pritisku materijalnih interesa, postepeno prisiljava siromašne i neuke narode, da se pokore usponu njene moći. Rumelija, Makedonija ne će izbjeći toj akciji Austro-Ugarske. Katoličke misije, koje su u tom kraju bile jedno od glavnih utjecajnih sredstava francuske vlade, pozivaju se danas radije na cara Franju Josipa, osim nekoliko iznimaka, koje zaslužuju našu zahvalnost. Osjeća se, da Austriju, koja je općenito u svojim nastojanjima tako oprezna i u svom kretanju tako spora, pokreće ruka, koja ne trpi ni oklijevanja ni zapreka. Radi se o tome, da ona (t. j. Austrija) napreduje, a s njom i njemačka trgovina, njemački utjecaj, ne samo u Solunu nego i u samom Carigradu, prije nego Rusija opet obnovi svoje snage, prije nego Engleska postane nepovjerljiva, prije nego se Francuska – potpuno reorganizirana – osjeti sposobnom da ostvari svoju riječ.«[348]

Prema tome linija i ciljevi balkanske politike Austro-Ugarske su jasni. Njen trgovački kapital i trgovačka buržoazija, podupirani ekspanzionizmom industrijskog kapitala (koji je osamdesetih godina sve aktivniji u austrijskoj poli Monarhije), odlučno i svestrano prodiru u dubinu Balkana i na Bliski Istok. I kao bogat izvor raznovrsnih i brojnih sirovina, i kao prostrano trgovačko tržište, i zbog svoje blizine, balkanske su zaostale zemlje razmjerno razvijenoj privredi Austro-Ugarske bile izvanredno prikladno područje ekspanzije. Druge razvijenije države Evrope bore se u to vrijeme nesmiljeno za tržišta i sirovine po kolonijama, a Austro-Ugarska, u tom pogledu, glavnu pažnju poklanja Balkanu. Na osnovi pozicija stečenih Berlinskim kongresom ona je, kako smo vidjeli, opisanim akcijama dalje snažno stalno potiskivala domenu ruske utjecajne sfere prema istoku Balkanskog poluotoka, ona je i uglavcima obnovljenog Trocarskog ugovora, i gospodstvom u Srbiji, i ostalim ekonomsko-političkim mjerama, ona je, što je za ovo naše raspravljanje najvažnije, čvrsto pružala ruku nad vardarski prometni put pod devizom: »*Makedonien d. h. das Vardartal, musste vollkomen frei bleiben*«.[349]

Boreći se, među ostalim, i protiv engleske i francuske trgovačke konkurencije, što je nadirala na Balkan i u »privredne rezervate« Austro-Ugarske brodovima kroz ušće Dunava, i željezničkim prugama Carigrad –Sarambey i Solun–Mitrovica,[350] a polažući osobitu brigu na solunski izlaz, Austro-Ugarska je, »do daljega«, u to vrijeme još uvijek nepopustljivo stajala na očuvanju Makedonije, i s njom i Albanije, u sklopu evropske Turske. Smatrajući da je u tim okvirima najbolje osiguran njen (t. j. austrougarski) što efikasniji utjecaj u vardarskoj dolini. Austro-Ugarska je tako uvjetovanim održavanjem evropske Turske jasno

[348] Schwerthfeger B., n. d. Anhang Nr. 6, Iz pisma De Courcela upućenog 22. II. 1882. godine De Freycinetu.

[349] Hauptmann F., n. r. str. 204.

[350] Ibidem, str. 142. i slijed.

obilježila, i u tom slučaju, svoje shvaćanje i sadržaj »*slobode*« Makedonije, a s njom neizbježno i Albanije.

Čitav taj proces penetracije Austro-Ugarske na Balkanu, kako se odvijao u nekoliko godina poslije Berlinskog kongresa, nije naravno ostao bez učešća i neke uloge Italije, onog trećeg aspiranta na vođenje što aktivnije i glavnije riječi u balkanskoj politici.

Od jula mjeseca 1878. godine, kada je u svim većim mjestima Italije *smišljeno organizirana velika javna i bučna kampanja protiv odluka* Berlinskog kongresa,[351] protiv Austro-Ugarske i njena širenja i jačanja na Balkanskom poluotoku, protiv politike rimske vlade, koja za Italiju nije ništa »stekla«, traje takva kampanja u oštrijem ili blažem vidu zapravo neprekidno sve do druge polovice 1880. godine. Po programu, svom sadržaju i taktici, kako se vodi (učešćem službenih i »neslužbenih« faktora), ona, kao i ranije, odražava cjeloviti sistem talijanske penetracije na Balkanu. Dvije glavne komponente te penetracije ostaju postojano iste: s jedne strane t. zv. *iredentistička kampanja*, koja postavlja neke *nacionalno opravdane zahtjeve u Trentinu i nadovezuje na njih imperijalističke* zahtjeve u obalnom pojasu južnoslavenskih zemalja od Trsta i Istre na jug (uključivo cijelu Dalmaciju); s druge strane, zahtjevi na južnom Jadranu, posebno u Albaniji, postavljeni na osnovi *kompenzacije* za širenje Austro-Ugarske na Balkanu i na osnovi »prava« na udio u podjeli evropske Turske. Prvom komponentom pogađa Austro-Ugarsku u strateški i politički osjetljivo pitanje ispravke talijansko-austro-ugarske granice, izlazi zvučnim parolama nacionalizma, zaštite »najviših ideala nacije«, dovršenjem »uzvišenih zadataka Risorgimenta«; računa *na osjetljivost tog pitanja za Austro-Ugarsku*, što bi ovu moglo skloniti da popusti Italiji u pogledu pozicija na južnom Jadranu, u Albaniji, na račun »sultanova nasljedstva«. I obrnuto: drugom komponentom, prodorom na Balkan preko Albanije, ciljajući da zauzme ekonomske i političke pozicije, koje je mogla dobiti jedino na račun Austro-Ugarske; ugrožavajući Austro-Ugarskoj ne samo spomenute pozicije, već i sigurnost puta i prodora preko Balkana na Bliski Istok; ugrožavajući nadalje *Austro-Ugarsku na južnom Jadranu, uz ostalo i prijetnjom zatvaranja u* Jadranu pozicijama u južnoj Italiji i eventualnim novim na suprotnoj albanskoj obali (uporištima Brindisi–Valona), nastoji Austro-Ugarsku opet sklonuti, da eventualno ipak popusti gore na sjeveru, u Trentinu, u pogledu ispravke granice; takvim uspjehom računa talijanska buržoazija, da bi još više raspalila nacionalističke strasti u svojoj zemlji, svratila pažnju svojih masa u Italiji od teške ekonomske i političke situacije u zemlji,[352] *propagandno-politički ojačala snage, koje će zatim, uzvratno, i u*

[351] Sandona, n. d. vol. I, str. 236. i slijed. ... »Durante il mese di luglio del 1878. in tutta l'Italia si protesta contro le deliberazioni di Berlino; non si ha. si puo direcentro di qualche importanza dove non si tenga un comizio e non si dimostri contro l'Austria e contro la politica del Gabinetto di Roma.«

[352] Opozicioni list »Il Risorgimento« od 23. IX. 1878. ovako opisuje tu situaciju u zemlji: ... »Lo spettacolo che oggi porge l'Italia è veramente miserando: nella politica interna l'anarchia, nella politica finanziaria l'astrologia, nella politica estera l'isola*mento* e l'*umiliazione*«. *Cit. prema* Sandona, n. d. vol. I, str. 239–240.

daljim akcijama penetracije na Balkan kroz Albaniju moćnije i odlučnije, a i uspješnije, djelovati

Tu taktiku, »iredentizma« i »kompenzacijâ«, kao dviju formi jedne i jedinstvene penetracije na Balkan, talijanska će buržoazija stalno usavršavati, primjenjujući je u suštini kao osnovu svoje »balkanske politike«, do današnjih dana.

U procesu takve političke borbe druga je polovica godine 1878., neposredno poslije Kongresa, osobito živa. Protekla je sva u uzbudljivoj atmosferi intenzivne kampanje, osobito preko bezbrojnih javnih zborova i demonstracija, oštro antiaustrijskog karaktera.[353] Crispijevi članci, objavljeni odmah u julu mjesecu u listu »Riforma«, izvanredno su poticali taj val negodovanja i političkog neraspoloženja, koje se umjetno htjelo nametnuti što širim narodnim masama, kanalizirajući sav politički život u tom pravcu, a osnovne teze tih članaka bile su:

> Njemačka i Engleska su priznale Italiji pravo kompenzacije na Balkanu (posebno u Albaniji) i ulogu protektora, na pr. u Grčkoj; kabinet Cairoli–Corti zanemario je stvorene preduvjete, nije uživao povjerenje Bismarcka ni drugih šefova vlada evropskih velesila, ulogu Italije sveo na sasvim sporednu, doveo Italiju na Kongres nepripremljenu, bez programa i cilja, bez »intimnih veza« sa šefovima njemačke i engleske vlade, taj je kabinet upropastio sve mogućnosti političkih dobitaka Italije, lišio je na kraju svakog pozitivnog rezultata.[354]

»Libro Verde«, što ga je Cairolijev kabinet izdao kao svoje opravdanje,[355] postigao je baš suprotan efekat, pojačao kampanju u zemlji, a i austrougarsku vladu ozlovoljio.[356] Osim toga lansirale su se i glasine o nekim projektima upada »garibaldinskih dobrovoljaca« na teritorij Austro-Ugarske;[357] redali su se stalni protesti Austro-Ugarske u Rimu i isto

[353] Sandona, n. d. vol. I, str. 231. i slijed. Prvi veliki incident, koji je na neki način otvorio kampanju, bio je u Veneciji još 28. VI. 1878., kada je masa navalila na austrougarski konzulat, porazbijala stakla i bacila u obližnji kanal austrijski grb s carskim insignijama sa konzulatske zgrade.

[354] Ibidem. str. 205–210. Usto treba napomenuti, da u to vrijeme već cvate u Italiji razna pseudonaučna literatura i šovinistička publicistika i štampa, koja raspaljuje mržnju ne samo protiv Austrije, nego često mnogo više protiv Južnih Slavena, na čije zemlje aspirira talijanski imperijalizam. Dakle i ta kampanja pseudonaučnom literaturom i štampom, kao jedan od faktora razvijanja politike penetracije na Balkan, do naših dana, već je tada organizirana i efikasna. Pritom se, također već tada, poklanjala posebna pažnja školama, pa se posredstvom školskih knjiga i atlasa nastojalo svako talijansko dijete zadojiti osjećajem »opravdanosti« i »prava« talijanskog osvajanja južnoslavenskih zemalja na Balkanu.

[355] Libro Verde. Documenti diplomatici concernenti gli affari d'Oriente, presentato dal Presidente del Consiglio, reggente il Ministero Esteri (Cairoli) nella tornata del 21. giugno 1878.

[356] Sandona, n. d. vol. I, str. 202–203.

[357] Austrougarska diplomacija i austrijske vlasti bile su i putem svoje konfidentske službe stalno obavještavane o tim akcijama: pripremanja nekih novih »ustanaka« u Bosni-Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji; upućivanja talijanskih emisara u te zemlje da potiču revolt protiv Austro-Ugarske; stvaranja komiteta u Italiji za organiziranje spomenute borbe; sakupljanja materijalnih sredstava, oružja i municije i ot-

tako stalna opravdavanja talijanske vlade, koja se formalno ograđivala od svega, što se u javnoj kampanji činilo,[358] dok je opet Austro-Ugarska svijesna netačnosti tog opravdanja, a još više svijesna svoje moći i pozicija u međunarodnom životu, išla dotle, da se htjela otvoreno miješati u najosnovnija nutarnja pitanja Italije tražeći izmjenu njenog zakona o *zboru, dogovoru i udruživanju kao mjere za obuzdavanje antiaustrijske* kampanje u Italiji.[359] Demisija ministra vanjskih poslova Cortija, u oktobru 1878. godine, bila je jedan od trijumfa kampanje i dalji poticaj za nju, kao što su je poticale i sugestije sa strane Francuske o opravdanosti talijanskih pretenzija u Tripolisu i *Albaniji*,[360] kojima je opet Francuska htjela da produbljuje antiaustrijska raspoloženja u Italiji i odvraća pogled Italije od Tunisa.

Ponesena i sama takvom umjetno stvorenom atmosferom u zemlji i poticajima iz svojih buržoaskih krugova i inostranstva, talijanska se vlada potkraj 1878. i početkom 1879. živo angažira na Balkanu. Upleće se prije svega u važno željezničko pitanje na Balkanu, te pokušava da plasira svoje ambicije i projekte, da prodre sa svojim prijedlogom direktne željezničke veze Drač–Srbija,[361] pokazujući jasno smjer svoje

premanje toga u balkanske zemlje; okupljanja dobrovoljaca i planova njihova upućivanja na Balkan, i t. d. Sve je to zadavalo Austro-Ugarskoj priličnih briga, a njena nastojanja da identificira i pronađe sve osobe angažirane u tim poslovima na njenom *području nisu bila uspješna. Osobito je nastojala oko pronalaženja skladišta oružja* na svom području. Koliko ima propagandne namještenosti, a koliko realnosti u podacima, koje o spomenutim akcijama donosi arhivska građa, teško je zasada ocijeniti, *bez šireg poznavanja austrijskih i talijanskih arhivskih izvora. Neke gornje podatke* vidi na pr. u DAZ, Presid. 1879. busta III/586 br. 956. 2731, 2592; god. 1880. busta II/588 br. 611, 486, 485, 373, 372, 302, 199, 147, 79, 35, 1621, 1481, 1068, 146; god. 1881, busta II/590 br. 322; god. 1882, busta II/592 br. 342, 1872 i t. d.

[358] Jedan primjer takva Cairolijeva opravdanja vidi na pr. u izvještaju austro-ugarskog otpravnika poslova u Rimu Gravenegga od 17. VII. 1878. (Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv, Rom, Karton XI. 91, Nro. 69 A-B). gdje se Cairoli formalno vrlo obazrivo opravdava, upotrebljavajući sve moguće razloge, počam od svoje bolesti, poduzetih mjera svoje vlade. »teškog položaja« vlade, zakonske nemogućnosti zabrane javnih mitinga, oštrih napada Crispijevih, svoje obrane »Zelenom knjigom«, o nemogućnosti da »urazumi« »stare« i »ograničene« lidere iredentizma, o političkim računima njegovih protivnika na nutarnje-političkom planu, i konačno – kako završava Graveneggov izvještaj ... »Deshalb ersucht Herr Cairoli, das die Stellung seines angefeindeten Cabinets berüchsichtiget und in Erwägung gezogen werde, das diese künstlich hervorgerufene Aufregung durch ein zu strenges Einschreiten mehr Bedeutung erlangen würde, als dies nun der Fall ist.«

Takva taktika opravdavanja bila je u osnovi pravilo svih talijanskih vlada, kada su zbog snage svog jadranskog partnera morale da se bar *formalno* odriču udjela u političko-propagandnoj kampanji usmjerenoj penetraciji na Balkan.

[359] Sandona, n. d. vol. I, str. 238. i slijed., ima nešto podataka o tome.

[360] Schinner W., n. d. str. 64, bilješka 14). Iz pisma, što ga 13. X. 1878. godine Waddington upućuje francuskom poslaniku u Rimu: ... »Der Distrikt von Barka (Kyrenaika) mit dem prächtigem Hafen von Tobruk würde einer Macht wie Italien ein prächtiges Kolonisationsfeld bieten. *Ebenso wäre der Hafen von Valona in Albanien für die Herren von Brindisi und Otranto eine kostbare Akquisition.*« (Podcrtao B. S.

[361] Hauptmann F., n. r. str. 151, pozivom na Andrassyjevo pismo ministrima trgovine u Monarhiji od 7. II. 1879. godine.

ekspanzije. S druge strane ona u Albaniji razvija tako jaku i javnu političku akciju, pokušavajući da Albansku ligu iskoristi i stvori sebi poziciju, da, zbog suparničkih protesta moćne Austro-Ugarske i skoro javnih skandala, mora da mijenja svoje konzule u Albaniji, zadovoljavajući opet *formalno* željama Austro-Ugarske.[362] Ako austrougarska diplomacija u Rimu tada i misli, da »talijanska vlada« u ovom času ne će u albanske odnose *direktno* zahvatiti, to ipak upozorava svoju vladu na *simpatije*, koje Italija pokazuje prema albanskom pitanju, na činjenicu postojanja brojne albanske emigracije u južnoj Italiji i Siciliji, na blizinu albanskih i talijanskih obala, kao i na to ... »*das auch die katholischen Geistlichen in Albanien vielfach für Italien Sympathien werben.*«[363] Kakva se pak atmosfera stvarala oko albanskog pitanja, i kako se vodio propagandni rat, pokazuje na pr. i činjenica, što je talijanska agencija Stefani 25. XII. 1878. objavila vijest, kako je navodno Albanska liga zaključila, u slučaju ako Turska ne spriječi aneksiju jednog dijela albanskog teritorija Crnoj Gori, da će tada »*Albanija* donijeti zaključak o svojoj aneksiji Italiji«![364]

Sve je vodilo jakom zaoštravanju odnosa između Italije i Austro-Ugarske, čemu je naročito pridonosila iredentistička kampanja odnoseći se na direktna austro-talijanska granična pitanja, i to je zaoštrenje dovelo do toga, da je koncem 1878. godine Austro-Ugarska u znak prijetnje koncentrirala svoje znatne vojne snage na granici prema Italiji.[365]

U 1879. godini to se zaoštrenje odnosa produžilo i pojačalo ne samo zbog poznate kampanje i dvoboja austrougarske i talijanske štampe i diplomatskog skandala povodom Haymerleove knjižice »Italicae res«,[366] nego naročito baš i zbog »balkanske politike« Italije. Tada se naime odvija ona već ranije spomenuta akcija Rusije na Balkanu, koja se očituje u pokušajima političkog povezivanja balkanskih država protiv Austrije i Turske, koja dolazi do izražaja u radu evropskih komisija za izvršenje Berlinskog ugovora od 13. VII. 1878., a koja u evropskim razmjerima teži koaliciji Rusije–Italije–Francuske. Italija se vrlo aktivno upušta u tu igru. Ako zbog prijetnje Engleske[367] i svoje opće ekonomske i vojne slabosti,[368] nije konačno mogla da pomogne realizaciji spomenute koalicije s Rusijom i Francuskom, ona međutim uzima vrlo aktivnog učešća u političkim intrigama i borbama na Balkanu. Tome pak prido-

[362] Staatsarchiv Wien. Politisches Archiv, Rom, Karton XI, 91, Nro. 132 D u izvještaju poslanika Haymerlea Andrassyju iz Rima 27. XII. 1878, gdje se među ostalim kaže: ... »Insbesondere gilt dies wen (sic!) dem Consul in Scutari Herrn Berio, über dessen unruhige Thätigkeit ich auf Grund der Berichte des Herrn von Lippich öfters Klage zu führen hatte; derselbe wurde nach dem Piräus versetzt.«

[363] Ibidem. (Podcrtao B. S.)

[364] Sandona, n. d. vol. I, str. 247.

[365] Schinner, n. d. str. 65.

[366] Sandona, n. d. vol. I, str. 252. i slijed.

[367] Schinner, n. d. str. 72. Beaconsfield je dao do znanja Cairoliju, da bi vezivanje Italije uz Rusiju Engleska smatrala za casus belli! Tako i Pribram F., n. d. str. 174.

[368] Ibidem. Usto i Vaussard M., Histoire de l'Italie contemporaine 1870–1946. (Paris 1950. Ed. Hachette), str. 37–38.

nosi i činjenica, što u tom času, zbog odlučne i otvorene podrške Austro-Ugarskoj od strane Njemačke,[369] talijanska vlada uvida, da njen prodor na Balkan sa zapada putem t. zv. iredentističke kampanje zaista *nema nikakvih realnih izgleda, pa to više pojačava svoju borbu protiv* Austro-Ugarske i penetraciju na Balkan putem maksimalnog mogućeg upletanja u nutarnja politička zbivanja balkanskih zemalja, i to ne samo Albanije, nego čak i Srbije, Rumunije i Bugarske.

Na stalna politička rovarenja Italije u Albaniji žalila se i Porta austro-ugarskoj diplomaciji,[370] kao što su se uporno održavale i glasine o nekom sporazumu između Rusije i Italije u pogledu Albanije i talijanskih aspiracija na nju, a koji bi sporazum bio navodno sklopljen još god. 1877. pri posjeti kralja (tada još prijestolonasljednika) Umberta Petrogradu.[371]

Čitavoj je toj talijanskoj akciji mnogo pridonosila i kampanja Crispijevih novina »Riforma«. Koncem 1879. god. objavljuje se tu niz napisa poznatog italo-albanca i talijanskog agitatora u Albaniji P. Chiare,[372] u kojima se: evociraju uspomene na Crispijeve razgovore u Njemačkoj i Engleskoj 1877. god., kada je Italiji nuđeno, da »uzme« Albaniju;[373] napominje, da se tada u talijanskom Krunskom vijeću raspravljalo o pitanju okupacije Albanije i protektorata nad tom zemljom, pa da je tom zgodom skoro i donesen zaključak o toj okupaciji (»quasi deliberata«);[374] naglašava, kako će Italija danas morati »inertno i nemoćno« da promatra »provokantni prizor«, kako na suprotnoj obali, na zidinama Valone i Drača, lepršа austrijski stijeg!;[375] postavlja teza, da bi Italija »s jedne

[369] Schwertfeger B., n. d. Anhang Nr. 2 str. 400. Iz pisma St. Valliera upućenog Waddingtonu iz Berlina 27. VI. 1879., u kojem među ostalim iznosi, da mu je Bismarck ovako precizirao svoju podršku Austro-Ugarskoj protiv talijanskih zahtjeva radi ispravke austro-talijanske granice: ...

... »Meine Gefühle für Österreich müssen es Ihnen begreiflich machen, wie ich die Anschauungen der Irredenta in Italien betrachte. Ich habe im Quirinal wissen lassen, dass Deutschland Italien niemals erlauben würde, die Hand nach dem Trentino oder nach Istrien auszustrecken, noch weniger nach Triest, das der grosse Hafen der österreichischen Deutschen ist und bleiben muss, und das die Deutschen des Nordens *ihren Südlichen Brüdern niemals werden entreissen lassen.*«

[370] *Hauptmann* F., *n. r. str. 169, pozivom na Zichijev izvještaj* Andrassyju od 8. IV. 1879.

[371] Schinner W., n. d. str. 68. bilj. 23), pozivom na Singer A., Geschichte des Dreibundes (Leipzig 1914), str. 61.

[372] L'Epiro, gli Albanesi e la Lega. Lettere di P. Chiara alla »Riforma« (Palermo 1880).

[373] Ibidem, str. 118.

[374] Ibidem.

[375] Ibidem, str. 117 ... »Inerti e impotenti dobbiamo assistere al provocante spettacolo, e vedere di fronte alla nostra costa sulle mura di Vallona e di Durazzo sventolare l'austriaca bandiera, dobbiamo essere con nostra vergogna rassegnati a vederci esclusi dal contribuire allo svolgimento degli affari d'Oriente, dobbiamo subir l'onta *di vedere annullate le nostre piu lusinghiere tradizioni* che rendeano nella penisola Balcanica rispettata e tenuta la nostra legittima influenza, e ormai siamo ridotti a dover sopportare l'esperimento di provocanti opuscoli, a cullarci fra le incocludenti agitazioni dell'Italia irredenta, a cercar soddisfazione e sollievo all'amor proprio di grande Potenza offesa nelle vane dispute, nelle sterili risposte, e nelle arcadiche publicazioni«.

strane okupacijom i protektoratom nad Albanijom, a s druge strane svojom snažnom podrškom Grčkoj, bila zalog poretka i nacionalnog razvoja u tim krajevima«;[376] i sl. Među ostalim se citira i nedavno pisanje ruske štampe, kako Italija »ne može a da ne postavi albansko pitanje, jer se ona nije odrekla priključenja onih talijanskih provincija, koje su još *pod austrijskom dominacijom*«,[377] i t. d.

No, kako je rečeno, talijanska je diplomacija zahvatala dublje na Balkanu. Ona se interesira ne samo za svoje učešće u vojsci evropskih država, koja je imala »osigurati red« u istočnoj Rumeliji nakon povlačenja *ruskih trupa*,[378] nego djeluje i u Rumuniji.[379] Međutim osobitu pažnju poklanja diplomatsko-političkoj akciji u Srbiji i iz Srbije, uočavajući koliko Austro-Ugarska polaže na svoje pozicije u toj zemlji radi osiguranja opće dominacije na Balkanu. Pogotovu krajem 1879. i u prvoj polovici 1880. godine talijanska diplomacija neumorno i uspješno operira iz Beograda. Ona tamo sistematski radi ne samo protiv dodjeljivanja koncesija Austro-Ugarskoj od strane Srbije za gradnju srpskih željeznica, i ne stvara samo takve i slične poteškoće i zapreke Austro-Ugarskoj, već njen poslanik uspijeva da stvori zaista intimne odnose sa srpskim knezom i vladom, kako što nije ni približno uspio koji drugi strani predstavnik; stalno se šire vijesti, kako talijanska diplomacija potiče balkanske države protiv Austro-Ugarske; uporno se povezuje njena djelatnost uz stvaranje saveza balkanskih država uperenog protiv Austro-Ugarske i Turske; čak se šire glasine i o dogovorenoj pomoći Srbije u slučaju ratnog sukoba Italije i Austro-Ugarske, i t. d.[380] Čak je i talijanski poslanik Corti u Carigradu, bivši ministar vanjskih poslova i pobornik austro-talijanskog sporazuma, potvrdio austrijskoj diplomaciji, da talijanski poslanik u Beogradu, »slijedi tendenciju grupiranja balkanskih kneževina pod ruskim protektoratom«, i da Italija svojom agitacijom u Albaniji dalje oslabljuje položaj Turske![381]

Očito je bilo, da je to i toliko angažiranje talijanske diplomacije na tako važnim pozicijama tadašnje Srbije išlo za tim, da se baš na tako

[376] Ibidem, str. 120.

[377] Ibidem, str. 123–124.

[378] Schinner, n. d. str. 67. Bismarck je odlučno ustao protiv učešća ostalih država osim Engleske, Austro-Ugarske i Rusije u tom »osiguranju reda«. Iskoristio je i tu prigodu, da, svojim poznatim cinizmom, pripiše Italiji ono, što je ustvari bila i njegova i *jedna od općih karakteristika i popratnih pojava* imperijalističke politike, **vezanih uz suštinu te politike.** Rekao je naime tada za Italiju ovo: »*was Italien betrifft, so sei es bei seiner Schakalspolitik immer hinter jenen her, in deren Gefolge irgendein Brocken zu erhaschen ist.*« (Pozivom na Corti, Aleksandar von Battemberg, Wien, 1920, str. 61). Na ovo međutim Salvemini G., La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1914 (Firenze 1944. Ed. Barbera), str. 46, dobro primjećuje, da su svi, a posebno Austro-Ugarska i Engleska, vodili šakalsku politiku i dobili svoj zalogaj, pa kaže: »Tutti fecero la politica dello sciacallo. Solamente ci furono gli sciacalli forti e gli sciacalli deboli, gli sciacali abili e glisciacalli sciocchi. Il governo italiano fu uno sciacallo debole e sciocco.«

[379] Hauptmann F., n. r. str. 164.

[380] Ibidem, str. 168–171.

[381] Ibidem, str. 170.

važnom terenu za austrougarsku penetraciju na Balkan pričini Austro-Ugarskoj što više neprilika, da se na tim središnjim područjima Balkana što više angažira, pa olakša talijanska penetracija bar na periferna područja Balkana, posebno u Albaniji.

Međutim Austro-Ugarska nije ostala samo na tome, da konstatira, kako Italija »na njen račun« stvara sebi »popularnost« u Srbiji,[382] već je vlastitom akcijom,[383] a i uz pomoć Engleske, udruženim i odlučnim pritiskom na rimsku vladu paralizirala veću i otvorenu diplomatsku akciju Italije iz Beograda. Austro-Ugarska je tražila od talijanske vlade da uputi svog poslanika u Beogradu na »održanje mira na Istoku«, da Italija ne slijedi rusku tendenciju »držanja istočnog pitanja stalno otvorenim«.[384]

Utjecaj i snaga tadašnje Austro-Ugarske, poticane u tom slučaju od još moćnijih velesila, Njemačke i Engleske, prisilio je Italiju da se i taj put javno i formalno povuče i opravdava tobožnjom nezainteresiranošću, ali ona stvarno nastavlja svoj sistematski rad stvaranja političkih pozicija na Balkanu, pogotovu u Albaniji. Kako je ustvari dobar dio talijanske buržoazije i inteligencije gledao na albansko pitanje, nastojeći to svoje gledanje učiniti stavom svakog prosječnog talijanskog građanina, pokazuje nam i izvrsno ilustrira članak poznatog i uglednog naučnog i javnog radnika A. Brunialtija, objavljen u isto tako poznatoj i uglednoj talijanskoj reviji »Nuova Antologia« u januaru i augustu 1881. godine. Evo nekoliko teza toga članka, iz kojih se vidi, kako se tu prikazuju stvarnost i težnje albanskog naroda i Italije:

> ... evropske velesile moraju voditi računa o albanskom narodu, kao o nekom velikom narodu, jer Porta u albanskim brdima nalazi najbolju pomoćnu snagu i za svoje diplomatske otpore i za svoje borbe na bojnim poljima; »diskutira se« o tome, da li Albanci kao nacija kojoj manjka i suviše elemenata potrebnih za konstituiranje vlastite države, mogu aspirirati da naslijede turko carstvo, ili se moraju pomiriti s tim, da pomirjene gospodara; albanski je narod najviše vezan uz talijanski »historijskim tradicijama i krvlju«; na Istoku graniče Albanci s Bugarima; Albancima skoro potpuno nedostaje sklonost da se urede kao »stabilno društvo«; za razliku od drugih naroda Balkana, oni nisu zasnovali ništa trajno i ne vrše nikakav civilizatorski utjecaj na okolinu; uska i izolirana solidarnost albanske obitelji-zadruge onemogućuje razvoj pravne koncepcije države i svijesnu, djelotvornu i zaista efikasnu afirmaciju albanske nacionalnosti; u prošlosti se Albanijom širio ruski i austrijski utjecaj, posred-

[382] O odlučnosti vodećih krugova Austro-Ugarske da spriječe Italiju i silom u njenom pokušaju prodora u Albaniju, vidi još i Jakchitch G., Le Traité Secret Austro-Serbe du 28 Juin 1881 et du 9 Fevrier 1889 (extrait de la »Revue d'histoire diplomatique«, oct.-dec. 1937. janv.-mars 1938, Paris 1938.), str. 7–8. ... »L'Austriche-Hongrie. – – –, attache à cette question une telle importance que si elle voyait l'Italie commencer à affermir son influence en Albanie, elle se déciderait à lui déclarer la guerre plutôt que de lui permettre une telle politique.«

[383] Salvemini G., n. d. str. 44. ... »Verso la fine del 1879 il governo austriaco considerava o affettava di considerare la situazione interna dell'Italia così minaciosa, che cominciò a mobilitare verso la frontiera italiana. Nel 1880. sembrava imminente una dichiarazione di guerra dell'Austria all'Italia.« Samo u ovoj ocjeni Salvemini ne naglašava ulogu balkanske politike Austro-Ugarske i Italije.

[384] Hauptmann, n. r. str. 171.

stvom vjere, a na štetu utjecaja koji je Italija »mogla naslijediti od Venecije«; *talijanska je vlada pokušavala, još ranije, da stvori protutezu i suprotstavi austro-jezuitskim makinacijama propagandu fratara-kapucina, koji su bili uvijek tako lijepo primljeni na Orijentu, gdje su nastojali da razviju želju za slobodom, podržavajući i šireći staru porabu talijanskog jezika, »kako bi oživjele nezaboravljene tradicije Venecije«;* na jednom zboru Albanske lige, početkom 1878. godine (?!), bilo je jednoglasno i oduševljeno prihvaćeno, *da Albanija zatraži i primi protektorat Italije; talijanska vlada je i u grčko-albanskom graničnom sporu preporučivala takvo rješenje, koje ne će Albance baciti u »naručaj Slavena, niti dovesti Austro-Ugarsku do granice Grčke«, jer u takvim riješenjima »mi smo vidjeli najteže opasnosti i neprorcjenjive štete po mir i civilizaciju Evrope, po interese helenizma na Orijentu, i po naše (t. j. talijanske, op. pisca B. S.) interese«;* nezavisnosti Albanije suprotstavit će se danas Austro-Ugarska, aneksiji Albanije od strane Austro-Ugarske suprotstavit će se Italija, a na talijanski protektorat u Albaniji (na što se nekad »ozbiljno pomišljalo«) sada se ne misli; najbolje moguće rješenje u ovom času jest, da se obnove »stare veze« Albanije i Grčke i one ujedine svoje napore, *pa kada odzvoni Turskoj ujen »zadnji čas«, neka i Grci i Albanci žele, da tada Italija bude dovoljno jaka, da može u Albaniji »nametnuti jedino rješenje koje odgovara principu nacionalnosti«.*[385]

Ostavljajući sada po strani svu tu karakterističnu propagandnu argumentaciju s »tradicijama Venecije«, »interesima civilizacije« i »principom nacionalnosti«, što se već tada formulira, javlja i do današnjih je dana stalan repertoar argumentacije talijanskog imperijalizma na Balkanu, želimo naglasiti neke bitne činjenice. To je prije svega ono isticanje »tradicionalnih veza« Italije i Albanije i činjenica, da se javno govori o tome, što je sve Italija politički poduzimala u Albaniji; da se javno govori o tome, što *talijanska vlada* tamo poduzima; da se naročito naglašava tobožnja »nesposobnost« albanskog naroda za društvenu i državnu organizaciju kao providno opravdanje za aneksiju albanske zemlje sa strane drugih država;[386] da se iz čitava tog kompleksa ne ispuštaju ni

[385] Brunialti A., L'Albania e gli Albanesi (»Nuova Antologia«, 1881.)

[386] U tim tvrdnjama i poricanju Albanaca sposobnosti za društvenu i državnu organizaciju složni su i jedinstveni svi imperijalisti, velesile i albanski susjedi, koji su reflektirali na dijelove albanske zemlje ili čak na cijelu Albaniju. Uz taj talijanski primjer takvih teza već smo ranije citirali iste grčke teze. Kako su pak srpska i bugarska buržoazija ponavljale slične teze, pogotovu kasnije s porastom njihova ekspanzionizma, vidi na pr. u članku S. S. Simića, Srbija, Bugarska i arbanaško pitanje (»Srpski književni glasnik«, knj. 7, Beograd 1902, str. 510–519, 590–608), gdje se izvrsno očituje spomenuta istovetnost imperijalističkih teza, priznanje tuđih pretenzija na dijelove Albanije i utiranje putova zajedničkoj diobi; u tom se članku naime među ostalim najprije kaže:

»Italija, naprotiv, ne teži osvojiti Arbaniju, nego *samo obezbediti* u njoj, i to poglavito u primorskim joj delovima, *kulturnim sredstvima svoj političko-ekonomski uticaj«!?* (str. 599–600) (podcrtao B. S.)

Zatim se uz ostalo kaže:

... »uloga Arbanasa svodila se, kroz sva vremena, na službu okolnim narodima koji su ih umeli zadobiti ili potčiniti«. (str. 601)

I konačno se formulira:

... »Prema svemu što se o njima i njihovu životu pouzdanoga zna, Arbanasi su nesposobni da sami sobom upravljaju saglasno duhu našega vremena. Arbanaško stanovništvo nije priviklo ni redu ni radu, niti je kod njega u masi razvijena ideja o narodnosti kao celini koja treba da ima svoju samoupravu. Autonomiju, kao rešenje

akcije fratara-kapucina ni već tadašnje želje talijanske buržoazije za protektoratom u Albaniji, i konačno, da se isto tako javno i otvoreno govori o pripremama za »zadnji čas« evropske Turske. Sve to zajedno naime nedvosmisleno dopunjuje i potvrđuje naša ranija izlaganja o stvarnosti, obimu, karakteru i stalnosti političkih akcija talijanske penetracije na Balkan, koja se u prvom redu odvija preko Albanije i na terenu Albanije.

Ocjenjujući značaj te penetracije, u tih nekoliko godina poslije Berlinskog kongresa, ne može se dakle prihvatiti mišljenje građanske historiografije, koja tvrdi, da tada nije ni bilo zapravo uopće talijanskog imperijalizma ni njegovih akcija prema Balkanu.[387] Sve izloženo govori naime baš protivno toj tvrdnji. Iz čitava izlaganja neosporno izlazi, da je taj imperijalizam i te kako postojao, imao svoj program, i sasvim konkretnu *diplomatsko-političku akciju na terenu Balkana*. Radi se samo o tome, da zbog svoje nutarnje slabosti, da zbog velike tadašnje nadmoći Austro-Ugarske na Balkanu, podrške Njemačke Austro-Ugarskoj, pa u nekim slučajevima i Engleske, kao i zbog opće međunarodne situacije, koja je paralizirala i mogućnost stvaranja rusko-talijansko-francuske koalicije u Evropi, da zbog svega toga talijanska buržoazija nije mogla tada još ništa realizirati, pa čak ni formalno-diplomatski postaviti ozbiljnije svoju konkretnu »tražbinu« svim evropskim velesilama. Salveminijevu frazu, da je talijanska vlada (t. j. talijanska buržoazija) tada »uno sciacallo debole e sciocco« (»slab i budalast šakal«),[388] treba shvatiti prije svega kao *pomanjkanje snage talijanskog imperijalizma*, da u tadašnjoj političkoj situaciji ostvari bar nešto od svojih želja i aspiracija na Balkanu. Zato se taj imperijalizam ograničava i mora da ograniči tada, u krajnjoj liniji, na to, da *priprema pozicije*, utire putove, sprema teren, a sve to stalnim, živim i aktivnim diplomatsko-političkim akcijama *na tom terenu*, i to, što se tiče Balkana, prije svega u – Albaniji. To je *pripremanje pozicija na terenu*, u toj historijskoj situaciji, bitna karakteristika talijanskog imperijalizma i njegove penetracije na Balkan.[389]

arbanaškog pitanja, ističu danas ili ljudi koji ne znaju pravo stanje stvari u Arbaniji, ili oni koji, kao zainteresirani, rade da je okupiraju«!? ... (str. 607).

O sličnim starijim shvatanjima srpskog državnika Pirođanca vidi Yakchitch G., Le Traité Secret ... str. 10. »Quant aux Albanais, ils ne représentaient point, à leur avis, une nationalité et l'Albanie ne pouvait devenir un Etat indépendant, car elle ne servirait dans ce cas qu'à gener l'équilibre des nationalités balkanique.«

[387] Vidi na pr. Schinner W., n. d. str. 79. ... »Und damals gab es tatsächlich noch keinen nationalen Ehrgeiz, keinen Imperialismus in Italien, der nach dem Balkan hin zeigte«!? Slično i kod još nekih autora ali bez *stvarnog obrazloženja* i oslona u izvorima.

[388] Salvemini G., La politica estera dell'Italia dal 1871 al 1914. (Firenze 1944. Ed. Barbera). str. 46.

[389] To pripremanje pozicija prikazivala je kasnije i talijanska buržoaska publicistika kao logičnu anticipaciju, kao uvod »neizbježnog« historijskog puta talijanskog imperijalističkog osvajanja u Albaniji. Evo, bez obzira na kronološku zbrku i razne

Austrougarski je imperijalizam dakle premoćno suzbijao, u tom periodu, direktne i javne zahvate i uspjehe talijanskog imperijalizma na Balkanu, te je i stanje jadranskog pitanja, kao i ono istočnog pitanja (promatranog kroz vid austro-talijanskih odnosa), u znaku pune nadmoći Austro-Ugarske i njenih političkih koncepcija. Najvažnija praktično-politička posljedica toga, za naše razmatranje, bila je, da je Austro-Ugarska uspijevala ostvarivati *svoju* kontrolu nad vardarskim prometnim putem, provoditi politiku održanja ostataka evropske Turske do časa, do kada joj bude odgovaralo, i diplomatsko-politički trgovati oko tih područja uglavnom isključivo s Rusijom. Ako je time Austro-Ugarska i stekla odlučnjući položaj i ulogu u sudbini Makedonije i Albanije, treba usto dodati, da je surevnjivost i otpor Austro-Ugarske prema političkim akcijama Italije na pripremanju njenih pozicija u Albaniji i na Balkanu, još više pojačavao pritisak Austro-Ugarske baš u Albaniji, te da su tako austro-talijanske suprotnosti zaista bitno utjecale i onemogućavale jonako težak i usporen razvoj nacionalnog pokreta u albanskoj zemlji.

Čitav daljі razvoj međunarodnih političkih zbivanja kretao se osamdesetih godina, s obzirom na Balkan, u znaku jačanja spomenutog dominantnog položaja Austro-Ugarske.

Zaoštrenje talijansko–francuskih odnosa već 1880. godine došlo je do kulminacije 1881. godine akcijama i konačnim učvršćenjem Francuske u Tunisu.[390] To je ne samo direktno pogodilo talijanske aspiracije u

netočnosti, kako je talijanskoj i ostaloj javnosti tumačio to Gayda V., Che cosa vuole l'Italia (Roma 1940), str. 95.

»Quando nel 1875–76 l'Austria avanza in Bosnia-Herzegovina si prepara in Albania una insurrezione contro i turchi per l'unione all'Italia. Ne è anima l'Italo-albanese Pietro Chiara. Un corpo armato italiano di 46 mila uomini è già concentrato a Bari: pronto per lo sbarco. Ma muore Vittorio Emanuele II. Disegni e azioni cadono nella crisi politica dell'Italia. Il Congresso di Berlino assegna al Montenegro alcuni territori albanesi. Insofferenti di un dominio slavo, non meno che di un dominio greco, gli albanesi oppongono fiera la resistenza armata. Il Montenegro non può entrare nei territori assegnati. Le Potenze devono abbandonare la decisione. *Allora l'Europa comincia a riconoscere l'individualità nazionale dell'Albania e la sua naturale gravitazione verso l'Italia.*

Pure nel suo piano di politica panslava, che vuole riservare i Balcani alla dominante influenza dei popoli slavi non ancora tutti liberati dal dominio turco, il governo russo prospetta, nel marzo del 1887, in una dichiarazione fatta dal generale Ignatiev all'ambasciatore d'Italia a Berlino conte de Launay, la possibilità di uno sbarco delle truppe italiane in Albania nel caso di una guerra fra la Russia e la Turchia. *Rivela con questo invito la coscienza dell'evidente corso storico dell'Albania.* Nell'agosto dello stesso anno è la Germania che rinnova il suggerimento nell'incontro fra Bismarck e Francesco Crispi a Berlino.« (Podcrtao B. S.)

[390] Vaussard M., n. d. str. 40: Crispi F., Politica estera .... str. 91. ovako to opisuje: ... »Quell'impresa ci offese dippiu pel modo onde fu compiuta e per l'alterigia con la quale ci si trattò. Eravamo isolati, deboli, con le finanze in disordine, in conflitto con l'Austria; e la Francia non soltanto profittò di tali circostanze per cacciarci da un paese vicinissimo al nostro e dove avevamo interessi maggiori dei suoi; ma s'irritò delle nostre naturali e legittime proteste, e aggiunse all'azione prepotente le minacce, e colpì col disprezzo l'ira nostra impotente.« To je nesumnjivo vrlo zanimljiva, iskrena i dragocjena ilustracija prilika i odnosa u imperijalističkoj borbi za podjelu svijeta.

Tunisu,[391] već temeljito onemogućilo ranije planove o francusko–talijansko–ruskom savezu, te uputilo Italiju na sporazumijevanje s Austro-Ugarskom i Njemačkom i snažno utrlo put stvaranju Trojnog saveza.

Odatle se već u drugoj polovici 1880. godine javljaju u talijanskoj i austro-ugarskoj štampi glasovi o pristupu Italije austro-njemačkom savezu.[392] Zatim se već u februaru 1881. godine u diplomatskim krugovima odnosnih zemalja pretresa i već gotov Haymerleov projekt austro-talijanskog sporazuma, koji jasno odražava aspiracije i ciljeve obaju suparnika i ovako postavlja osnovu za sporazum: isključivši Bosnu i Hercegovinu i moguće izmjene u suverenoj vlasti nad tim zemljama (u vezi sa željom Austro-Ugarske da ih i *anektira*), Austro-Ugarska se obvezuje *na status quo na Balkanu; ona ne misli na dalje teritorijalno nadiranje u pravcu Soluna i Albanije* (»es wird der status quo vollkommen aufrecht erhalten«); isto tako potpuni status quo i na Jadranu; Austro-Ugarska će pomagati Italiju u njenim interesima prema Tunisu i u pravcu talijanskog osvajanja Tripolisa, kao i u aspiracijama Italije na Mediteranu, pa posebno u pravcu ostvarenja talijanskog gospodstva nad otokom Kretom.[393]

[391] Ogorčenje talijanske buržoazije zbog toga što ju je francuska buržoazija pretekla u Tunisu, odražava se još i danas u talijanskoj historiografiji. Tako na pr. Salvemini G., n. d. str. 50 kaže:

... »La grande maggioranza del paese (t. j. Italije, op. p.) voleva far pagare alla Francia la impressa di Tunisi.« No autor ne objašnjava, kakva je to »većina«, identificirajući, po običaju buržoaske historiografije, želje talijanske buržoazije s voljom cijelog talijanskog naroda. Slično i Pribram F., n. d. str. 180, gdje kaže: »La surexcitation du peuple italien devant cet acte de la nation-soeur, fut colossale.«!

[392] Sandona, n. d. vol. I, str. 282.

[393] Schinner W., n. d. str. 77–78; Crispi F., Politica estera ..., str. 97–98, ovako kaže o Haymerleovu projektu: »Oltre i sovraccennati eventuali, e per ora poco probabili cambiamenti del diritto di Stato e di Sovranita nella Bosnia e nell'Erzegovina, i quali potrebbero eventualmente compiersi senza violare menomamente lo statu quo dell'Oriente e le determinazioni del trattato di Berlino, e restano percio fuori di discussione, *l'Austria-Ungheria non intende menomamente seguire una politica d'espansione in Oriente: non pensa menomamente ad avanzarsi a Salonicco o in Albania e mantiene scrupolosamente lo statu quo territoriale. In questo riguardo si è pronti a dare tutte le assicurazioni necessarie per dimostrare il fermo proposito dell'Austria-Ungheria di rispettare scrupolosamente i limiti assegnatile dal trattato di Berlino, e di astenersi da ogni politica espansione.*« ...

... »L'Austria-Ungheria fu ed è sempre pronta ad apprezzare i legittimi interessi dell'Italia come potenza grande e marittima, e segue con simpatia i suoi passi; percio non mettera verun ostacolo, anzi vedra con simpatia l'accrescimento della sfera dei poteri dell'Italia nel Mediterraneo, ben inteso che resti intatto lo statu quo nell'Adriatico, e che questo non diventi un lago italiano.

Guidata da questo punto di vista, l'Austria-Ungheria accetterà volentieri ogni accomodamento favorevole agli interessi italiani per la quistione tunisina ed eventualmente per l'acquisto di Tripoli.

Ispirandosi allo stesso punto di vista d'un accrescimento dei legittimi interessi dell'Italia nel Mediterraneo, l'Austria-Ungheria ha respinto la proposta russa di compensare la Grecia con l'isola di Candia, l'idea dell'Austria-Ungheria essendo, senza naturalmente assumere sin d'ora decise garanzie in proposito, che Candia potrebbe essere data all'Italia, precisamente per rafforzare la sua posizione nel Mediterraneo.«

Događaji u Tunisu ubrzali su razvoj. Nakon francusko–tuniskog »ugovora« od 12. V. 1881. ubrzo se talijanskom štampom šire teze: »Prijateljstvo s Austrijom za nas je prijeko potrebno, bitan uvjet za odlučnu i djelotvornu politiku; njegujmo ga svom brigom, zaboravimo sve zle zamjerke, ako želimo otkloniti oluju, koja se skuplja na afričkoj obali na našu štetu«,[394] kao i teze o očiglednosti činjenice, da je Francuska Italiji veći neprijatelj od Austro-Ugarske,[395] i sl. Uz takvu intonaciju štampe došao je najesen 1881. godine i posjet talijanskog kraljevskog para Beču (27.–31. X. 1881.). U diplomatskim kontaktima Njemačke i Austro-Ugarske pripreman je za to vrijeme teren za sklapanje Trojnog saveza.[396] Ventilirana su naročito pitanja: slabog efekta vezivanja uz jednog tako nestalnog i slabog partnera kao što je Italija; stalnog i sve bujnijeg porasta talijanskih aspiracija diljem Mediterana (pod utjecajem *elemenata, »koji nisu zaboravili na kojim su se sve obalama i otocima* nekoć vijale zastave Venecije, Genove i Savoje«) i pitanje potrebe, da se što trajnije razbije mogućnost eventualne evropske koalicije Francuska–Italija–Rusija. To potonje je osobito zabrinjavalo i Njemačku i Austro-Ugarsku, te su razmjerno mnogo pažnje poklanjale ispitivanju činjenice, postoji li ikakav politički aranžman između Rusije i Italije.[397] Konačno je sva ta predostrožnost Njemačke i Austro-Ugarske protiv spomenute, njima najopasnije, evropske koalicije, dovela do potpisivanja poznatog Trojnog saveza 20. V. 1882. U tekstu toga ugovora[398] osim *općih pitanja nema govora o teritorijalnim detaljima, pa ni onima, koji* bi se ticali Balkana. Međutim je jasno, da je jedna od osnova tog ugovora, bar što se tiče Austro-Ugarske i Italije, ako ne izričito obećanje održanja status quo na Jadranu i Balkanu, a ono svakako zatišje i primirje.[399] bar u javnoj i otvorenijoj borbi na tim područjima. Konačno, Bismarck i Kalnoky su i sklopili ugovor s Italijom prije svega zato, da osiguraju njenu neutralnost (više nisu ni očekivali), a Kalnoky je time razumijevao, da će pomoću Trojnog saveza moći sigurnije da plijena željnu Italiju drži što dalje od Balkana, i da joj ne dopusti ni najmanji

Bez obzira na to, koliko su pojedini detalji i formulacije Crispijeve točne, to je opet jedan karakterističan fragment iz historije imperijalističkih transakcija i ilustracija svog vremena.

O spomenutim austro-talijanskim razgovorima donosi neke podatke i Pribram F., n. d. str. 177–179.

[394] Schinner W., n. d. str. 83. prema časopisu »Rassegna settimanale« od 29. V. 1881.

[395] Schinner W., n. d. str. 84–85, prema članku iz »Nuova Antologia« od 1. VII. 1881.

[396] *GPEK*, Bd. III. posebno str. 188 i slijed.

[397] Vidi na pr. Ibidem, str. 204, 205, 221 (... »Graf Kalnoky immer gleichmässig den Verdacht hegt, das Italien irgendein Abkommen mit Russland hat« ... iz izvještaja njemačkog poslanika Reussa iz Beča 18. III. 1882. Bismarcku).

[398] Ibidem, str. 245–247.

[399] Salvemini G., n. d. str. 56. tačno precizira: ... »è un semplice patto negativo di astensione da atti non amichevoli.«

dio turskog nasljedstva, koje je imalo da bude podijeljeno isključivo između Austro-Ugarske i Rusije.[400]

Vodeći pak računa o tome kako su se Rusija i Austro-Ugarska bar privremeno ponovo sporazumjele o sudbini evropske Turske, kroz obnovljeni Trocarski ugovor, jasno je, da je održanje te evropske Turske bilo sada, u izvjesnom smislu i za dogledno vrijeme, učvršćeno.

Za Makedoniju i Albaniju je to značilo ne samo, da ne će u neposrednoj budućnosti mijenjati gospodara, nego je, kako smo već naglasili, politički pritisak suparničkih velesila, posredni i neposredni, svih velesilā ili jedne koja je privremeno i uglavnom eliminirala jači pritisak drugih, potpuno sapeo i onemogućio skoro ikakav politički tok događaja u tim zemljama izvan onoga, koji je uvjetovan i diktiran od spomenutog imperijalističkog pritiska.

Albanska liga je to najbolje osjetila. Pošto su mimo njene volje likvidirani granični sporovi na crnogorskoj i grčkoj granici, 1880. i 1881. godine, u času kad svojim glavnim protagonistima nisu više trebali, nakon političkog razvoja, u kojem su se mnoge velesile otimale za utjecaj u Ligi i povremeno ga i djelomično ostvarivale, a da nijedna nije ipak potpuno i trajno zavladala Ligom, došao je 1881./1882. godine čas, kad je Liga ostala uglavnom sama sučelice Porti, u Albaniji, u evropskoj Turskoj, kojoj je garantiran i učvršćen status quo. Albanska je liga ostavljena od svojih »zaštitnika« na milost i nemilost Porti, koja sada pribira svoje preostale snage pod kontinuiranim despotizmom sultana i vojno-feudalnih klika.

VI. ALBANSKA LIGA I PORTA

Već smo i ranije naglasili, da je pored ostalih i Porta politički iskorištavala Albansku ligu. Činjenica je prije svega, da i pri osnivanju Lige nije Porta činila neke posebne poteškoće stvaranju njenih organizacija, već je možda negdje i pomagala to organiziranje,[401] uočavajući neke mo-

[400] Schinner W., n. d. str. 93; Pribram F., n. d. str. 227; Salvemini G., n. d., ocjenjuju, da je Trojni savez od 1882. godine zapravo utanačenje, po kojem se talijanska vlada odrekla, za pet godina, vlastite slobodne akcije, na korist svojih saveznika, a za uzvrat dobila »dozvolu da živi bez stalnih prijetnji i oštećivanja« sa strane tih saveznika. »Italia si allea con gli Imperi centrali perchè ha paura di averli nemici« ... »Piu che un trattato di alleanza e un trattato di vassallaggio«. (str. 58) Salvemini zatim kaže da se ovakvi ugovori nameću poraženoj zemlji, pa nastavlja: ... »E l'Italia, nel 1882., era un paese vinto in una grande guerra diplomatica ... Era un paese vinto soprattuto dalle inesperienze, dalle leggerezze, dalle impulsività di tutti i suoi governanti e dei politicanti di tutti i partiti. Era un paese schiacciato dalla mano di Bismarck fra il martello dell'Austria e l'incudine di Tunisi.« (str. 59). Zatim isti autor naglašava kako vlade Austro-Ugarske i Njemačke nisu htjele priznati talijanskoj vladi »nikakvo pravo intervencije« u istočnom pitanju, pa kao primjer navodi: »E nel settembre del 1884 quando i tre Imperatori convennero a Skiernewice e il governo italiano accennò di essere messo a parte delle conversazioni, i due governi alleati risposero che si era parlato di problemi orientali e balcanici; ma questi problemi erano »completamente estranei« all'Italia«. (str. 60–61).

[401] Hadi-Vasiljević J., Arbanaska liga ..., str. 39. i slijed., to osobito naglašava.

guće koristi za sebe od Liginih akcija protiv izvršenja odredaba Berlinskog ugovora od 13. VII. 1878. Istovremeno je Porta, međutim, kako smo vidjeli, nastojala da preko svojih ljudi i prati i usmjerava po mogućnosti rad i političku liniju Lige, paralizirajući akcije usmjerene prema borbi za autonomiju Albanije i pogotovu za nezavisnost Albanije. U tome glavnu pažnju obraća: da preko feudalnih i muslimanskih elemenata podržava tezu o »lojalnosti« sultanu kao tobožnjem »nepristranom i pravednom ocu«; da se koristi miješanjem stranih sila u nutarnje stvari Albanije i ukazuje na želju tih stranih sila da zagospodare Albanijom; da naročito muslimane i druge vodeće slojeve Albanije plaši promjenama, koje bi to drugo strano gospodstvo, zapadnih »kršćanskih« država, donijelo u ekonomski i društveno-politički život Albanije; da stalno zaplašuje Albance ekspanzijom njihovih balkanskih susjeda; da ukazuje na primjer sudbine Bosne, Sandžaka, istjerivanje Albanaca iz Srbije; da prepričava i ističe propagandne teze ekspanzionističkih programa, poput grčkog, koji je smjerao na apsorbiranje Albanije, i t. d. Glavni je cilj cjelokupne Portine političke propagande, uključujući tu i stare, providne, ali dugo i dugo vremena efikasne metode novčanih darova i podjeljivanja časti zaostalijim i korumpiranim albanskim glavarima i političkim prvacima, da se Porta prikaže jedinim mogućim i stvarnim zaštitnikom Albanaca, da prikaže status quo Albanije u sklopu Turskog carstva kao jedino moguće »povoljno« rješenje, a kao propast svaki prijelaz pod vlast neke druge strane sile, i kao utopiju misao o »nezavisnosti cijele Albanije«, pa i samu autonomiju, koja da je neizbježno »djelo stranih agenata«.

No uz tu Portinu propagandnu djelatnost, mislimo, da je iz čitava dosadašnjeg našeg izlaganja dovoljno jasno, koliki su sve nutarnji, susjedni i međunarodni politički uvjeti, djelotvorni u Albaniji, vodili Ligu u naručje Porte. Nesumnjivo je to sve znatno olakšavalo Porti da politički iskoristi Ligu, naročito u crnogorskim i grčkim graničnim sporovima. Isto tako je nesumnjivo, da je u tom pravcu Albanska liga odigrala reakcionarnu političku ulogu.

Međutim, kako smo također već naglasili, iz osnova je pogrešno smatrati zato Ligu nekim »djelom Porte«.[402] Jer ne samo da je osnivanje Lige bilo produkt širokog kompleksa faktora, koje smo opširnije ocrtali, a ni približno tek neke želje Porte, već su i svi oni oružani sukobi Li-

[402] Ibidem, str. 35, i slijed.; Actenstücke ... (13. VII. 1878.–12. X. 1880.), str. 252–253, 301, 325, 345, i dr. Ukoliko manje uspjeha imaju u podredivanju Lige svojim političkim željama i planovima, utoliko više, sve zainteresirane sile oko Albanije, optužuju Ligu, da je ona »djelo Porte«!

Ne treba dakle podcijeniti ni navod savremenika i učesnika u tadašnjim albanskim političkim zbivanjima P. Chiare, L'Epiro, gli Albanesi .... str. 128, kada uz osnivanje Lige primjećuje: ... »Il governo turco, sospettoso per indole e per coscienza della propria debolezza subito avverti tal movimento d'uomini e d'idee, e riconobbe nella Lega Albanese un pericolo imminente per la sua sovranità in quelle contrade«.

ginih određa i regularne turske vojske,[403] kao i politički programi autonomije ili čak nezavisnosti »cijele Albanije«, izražavali oni izrazitu volju ma kako uskog kruga albanskih ljudi, bili nesumnjivo upereni protiv Porte i njenih političkih koncepcija, a nalazili su ipak odjeka u albanskom narodu. Pogotovu to treba reći za programe autonomije, koji su nalazili razumijevanja i stvarne podrške u širim razmjerima.

Konačno, najbolje se očitovala suprotnost između Lige i Porte od časa, kada su crnogorski i grčki granični sporovi došli u fazu rješavanja i skidanja s dnevnog reda tadašnjeg političkog života u Albaniji i na Balkanu.

Porti je bilo jasno, da sada nema sličnog neposrednog i živog pitanja, koje bi apsorbiralo djelatnost Lige, te da će se po neizbježnoj logici stvari ubuduće sva aktivnost i borbenost Lige usmjeriti borbi barem za autonomiju, a zatim i za nezavisnost Albanije. Ona je nesumnjivo uočavala, da sazrijevaju i jačaju one snage unutar Lige, koje će takvu borbu sve odlučnije povesti, koristeći se ranijim borbenim, organizacijskim i političkim iskustvima.[404] Borba za potpunu sudsku autonomiju i svrgavanje turskih funkcionera u nekim mjestima kosovskog vilajeta, i slični događaji u toku 1880. godine, o čemu je već bilo riječi, dovoljno rječito su pokazivali, kuda smjera dalja politička aktivnost Lige.

Porta je dakle u potpunosti shvatila, da joj je Liga zaista došla »preko glave«, kako se bio izrazio Abedin-paša, u novonastaloj političkoj situaciji. No s druge strane isto je tako dobro uviđjela činjenicu predaha u borbi velesila oko dalje podjele Balkana, onog bar momentalnog neutraliziranja otvorene i oštre borbe putem političkih aranžmana, kao što su obnovljeni Trocarski savez, a zatim Trojni savez, što je sve njoj, Porti, davalo mogućnosti da se pribere, ostavljajući joj preostale provincije u Evropi na milost i nemilost i pružajući joj mogućnost, da pokuša provesti u život svoju želju uspostavljanja »jake vlasti« u evropskoj Turskoj. Tako ona, zbog tih razloga, može da ignorira ne samo zaključke Berlinskog kongresa o provođenju reformi u evropskoj Turskoj, već pokreće i odlučnu akciju za likvidaciju Albanske lige.

Dok su razne evropske sile i albanski susjedi, kada im je to trebalo, stalno ponavljali i »dokazivali«, da je Liga djelo Porte, to su sultanove

[403] Hadi-Vasiljević J., Arbanaška liga ..., str. 55–56. i slijed. počevši od sukoba s Ali-pašom u augustu 1878. godine; oko Ulcinja u novembru 1880. (Ibidem, str. 77): u okolici Prizrena i Prištine još u februaru-martu 1880. godine (Ibidem str. 99); u Prizrenu u maju 1880. godine (Ibidem, str. 102); istovremeno i u Đakovici i Peći (Ibidem, str. 103); u junu 1880. godine Porta hvata neke plemenske glavare Albanaca katolika i tjera ih u zatočenje (Ibidem, str. 105), i t. d.

[404] Skendi S., Beginnings of Albanian nationalist ..., str. 227, citira engleskog putnika (E. F. Knight, Albania: a Narrative of Recent Travel, London 1880, pp. 258–9), koji je spomenuti proces, kao očevidac, ovako fiksirao: ...»That Turkey at first secretly assisted and encouraged the movement, I think there can be no doubt ... But the League has waxed too strong for the government ... The Leaguesmen, feeling their strength, have extended their programme. Defence of their native land against foreign invasion is not now their only cry, but autonomy and the shaking off of the Turkish yoke are boldly discussed in the Bazars of the garrisoned towns.«

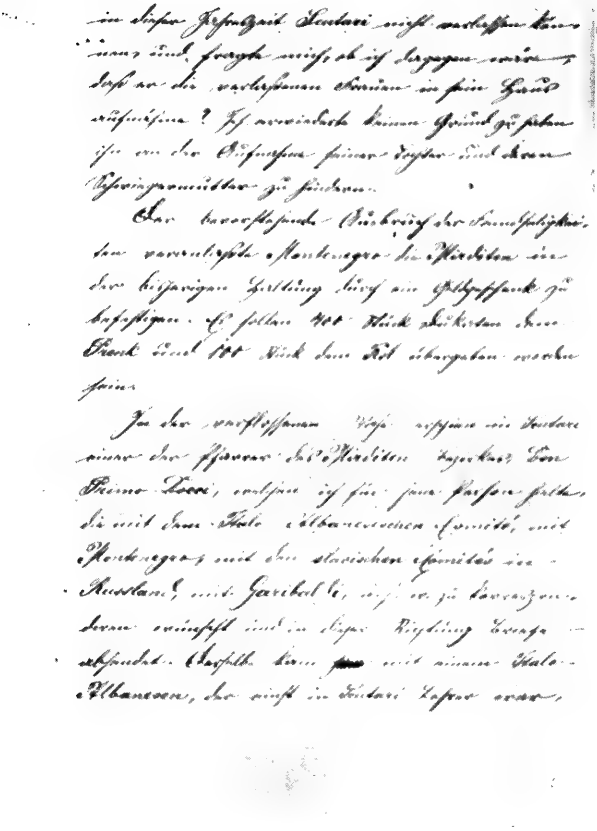

Miriditi i misija Don Prima Doccija na Cetinju. (Izvještaj austr.ug. gen. konzula Wassitscha iz Skadra 19. XII. 1876. dalmat. namjesniku Rodiću. Državni arhiv u Zadru).

k. & k.
OEST. UNG. GENERAL CONSULAT
FÜR NORD-ALBANIEN

Nº 33.

Scutari 2. Mai 1877.

1877 XIV/3 1

Hochwohlgeborener Freiherr!

Über das Erscheinen des Kriegs-Dampfers „Authion", welcher als Ablösung des in Durazzo [illegible] italienischen Stelle zugetheilt sein soll, an der albanesischen Küste berichtet mir Herr Vicekonsul Dr. Ottlich nachstehende Daten.

Am 26. April l. J. erschien der italienische Kriegs-Dampfer „Authion", Capitain De Negri mit 50 Mann und 2 Kanonen, von Valona kommend, im Hafen von Durazzo. Die Offiziere machten dem Kaimakam Remzi Effendi den officiellen Besuch, welcher sofort erwidert wurde.

Die Mannschaft begab sich bewaffnet in die Stadt um Einkäufe zu besorgen, was der [illegible] um so mehr auffiel, da die durch die türkischen Marinesoldaten stets in ganz vollständiger Bewaffnung an das Land kommen.

Beim Eintreffen dieses italienischen Dampfers wurden [illegible] der [illegible] [illegible]

Seiner des Hochwohlgeborenen Freiherrn von Rodich,
k. k. apost. Majestät wirkl. geheim. Rathe,
Feldzeugmeister, Statthalter für Dalmatien,
etc. etc. etc.

Excellenz — Zara

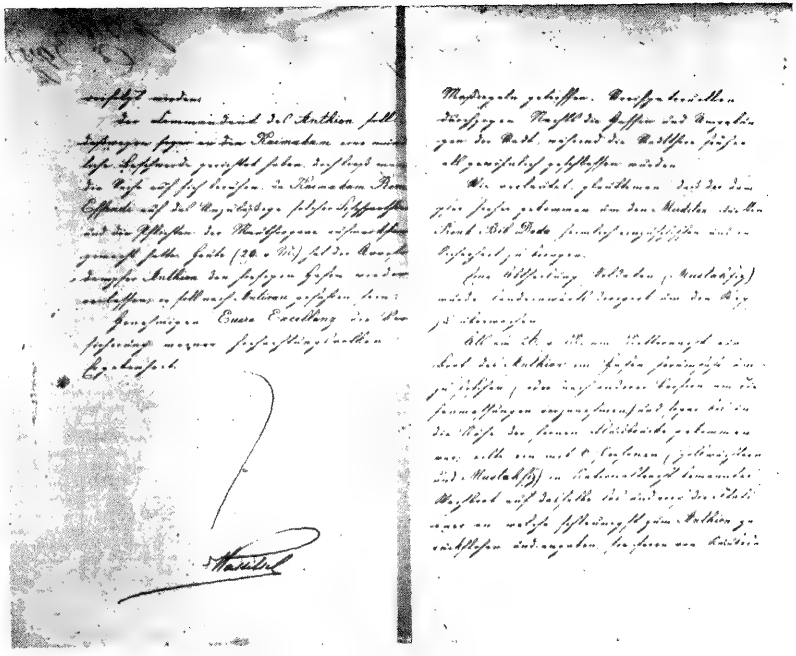

Akcija talijanskog ratnog broda „Anthion" u luci Drač 26. 29. IV. 1877. (Izvještaj aust.-ug. gen. konzula Wassitscha od 2. V. 1877. dalmat. namjesniku Rodiću. Državni arhiv u Zadru.)

Pripreme talijanskih akcija na dalmatinskoj ili albanskoj obali. (Izvadak iz povjerljivog izvještaja što ga je austro-ugarska diplomacija dobila u Italiji potkraj 1879. godine. Državni arhiv u Zadru.)

n° 61
J.B.

Abschrift

Roma, 29 Decembre 1879.

In Napoli si trattano gli arruolamenti dei volontarj che si mandano ad ingrossare le file dei rivoltosi nella Bosnia e nella Erzegovina, e quelle della Serbia e del Montenegro, perchè impediscano alle truppe austriache di raggiungere l'obbiettivo nel porto di Salonicco, quando sarà il tempo opportuno. Anche nell'Albania sono stati mandati emissarj provocatori affine di promuovere agitazioni e richiamare l'attenzione dell'Europa. A queste pratiche concorrono i lumi delle persone componenti la Lega Democratica le quali sono in continue relazioni coll'Ambasciata Russa residente in Roma, e col ministro greco che spedisce molto spesso a Napoli il Signor De Pasquale Console greco a Civitavecchia e provvede di danaro le casse delle note Commissioni

Difatti col concorso di questi mezzi non indifferenti che la Russia e la Grecia somministrano, si sono spediti armi e danaro ai Bosniaci, agli Erzegovinesi, e non poche carabine, ai cospiratori del Tirolo, Trieste etc. etc.

Le riunioni segrete a questi fini si tengono alla Loggia massonica Egeria che sta nel vicolo Nilo. Il deposito di armi poi è tenuto in custodia da un tale Sperandio e trovasi in un locale sotterraneo dell'ex-convento dei Carmelitani a

2

Talijanski dobrovoljci i emisari za Hercegovinu i Albaniju. (Izvadak iz izvještaja što ga je aust.-ug. diplomacija dobila u Italiji potkraj 1879. god. Državni arhiv u Zadru.)

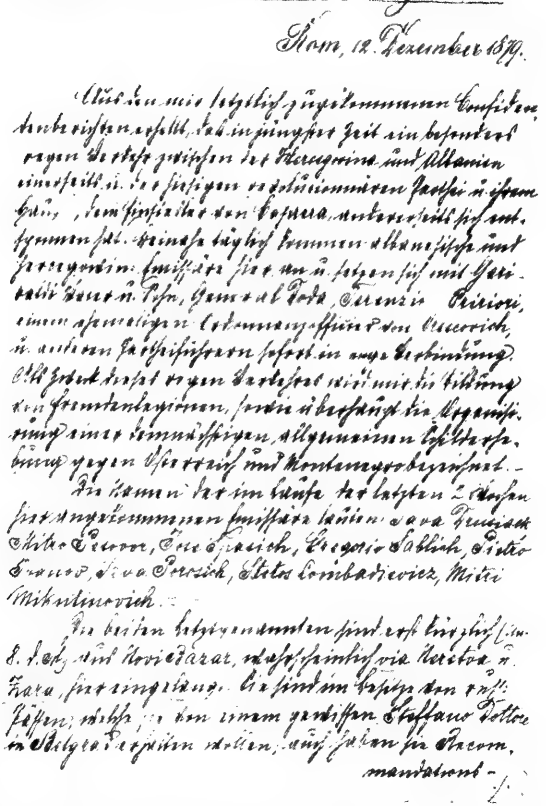

Kopie.

Fürst Wrede an Baron Haymerle.

Rom, 12. Dezember 879.

Albanski i hercegovački emisari u Italiji. (Ivadak iz izvještaja aust.-ug. poslanstva u Rimu od 12. XII. 1879. Državni arhiv u Zadru.)

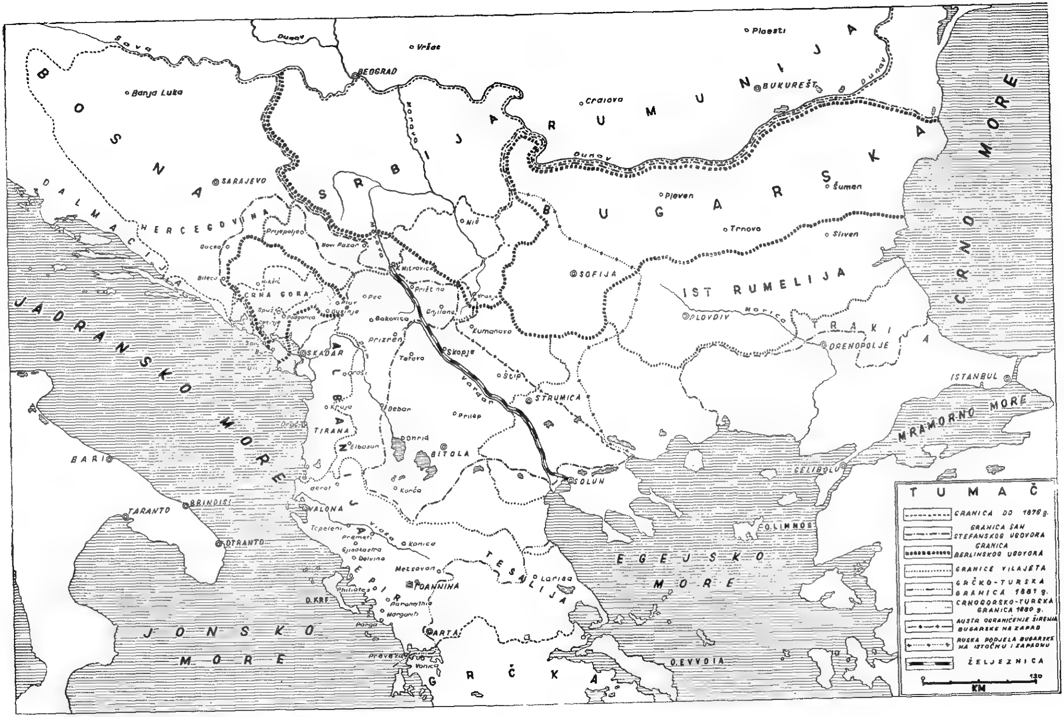
BOSNA
SRBIJA
RUMUNIJA
BUGARSKA
CRNO MORE
HERCEGOVINA
DALMACIJA
JADRANSKO MORE
CRNA GORA
ALBANIJA
EPIR
TESALIJA
GRČKA
JONSKO MORE
EGEJSKO MORE
MRAMORNO MORE
IST RUMELIJA
TRAKIJA
Sava
Dunav
Morava
Marica
Vardar
Vjosa
Banja Luka
SARAJEVO
BEOGRAD
Vršac
Ploesti
Craiova
BUKUREŠT
Pleven
Šumen
Trnovo
Sliven
Niš
SOFIJA
PLOVDIV
DRENOPOLJE
ISTANBUL
GELIBOLU
O. LIMNOS
O. EVVOIA
Gacko
Bileća
Prijepolje
Novi Pazar
Nikšić
Mitrovica
Priština
Gnjilane
Peć
Plav
Gusinje
Podgorica
Spuž
Cetinje
Đakovica
Prizren
Kumanovo
SKADAR
Skopje
Tetovo
Štip
STRUMICA
Kruja
TIRANA
Elbasan
Beban
Prilep
Onrid
BITOLA
SOLUN
Korča
VALONA
Tepeleni
Premeti
Konica
Delvina
Metsovon
Larisa
IOANNINA
Philiates
Paramythia
Margariti
Parga
ARTA
Preveza
Vonica
O. KRF
BARI
BRINDISI
TARANTO
OTRANTO
TUMAČ
GRANICA DO 1876 g.
GRANICA SAN STEFANSKOG UGOVORA
GRANICA BERLINSKOG UGOVORA
GRANICE VILAJETA
GRČKO-TURSKA GRANICA 1881 g.
CRNOGORSKO-TURSKA GRANICA 1880 g.
AUSTR. OGRANIČENJE ŠIRENJA BUGARSKE NA ZAPAD
RUSKA PODJELA BUGARSKE NA ISTOČNU I ZAPADNU
ŽELJEZNICA
120
KM

vlasti sada vršile likvidaciju Lige u znaku političke propagande: da *isključivo stranci stoje na čelu Lige* s ciljem da otrgnu Albaniju iz sklopa Turske carevine![405]

Materijalno je Porta likvidirala Ligu tako, da je poslala zloglasnog Derviš-pašu s jakom vojskom i dobrom artiljerijom preko Soluna i Skoplja najprije na Prizren. U martu i aprilu 1881. godine on navaljuje na Prizren, u dvije bitke tuče Liginu vojsku i uspostavlja u Prizrenu sve sultanove vlasti.[406] S jakom i naćmoćnijom silom Derviš-paša hapsi, sudi, globi, tjera u zatvor i u progonstvo i vojnim sudom nemilosrdno terorizira i rastjeruje albanski pokret. Ligini vojni odredi, koji su se bili povukli u Đakovicu, bivaju također potisnuti. Najesen 1881. godine Derviš-paša je operirao protiv Ljume i Debra, a zatim pokoravao postepeno Albaniju od sjevera do juga. Uhvativši Liginu tajnu šifru Derviš-paša je pohapsio masu ljudi, za koje je smatrao, da su u bilo kojem vidu bili aktivisti Lige. Prema jednom izvještaju računa se, da je do kraja 1882. godine samo preko Soluna prognano u Malu Aziju oko 3.000 Albanaca[407] s ciljem, da se iskorijene i što temeljitije likvidiraju organizacije Albanske lige.

Otpora akcijama Derviš-paše je bilo. No opet je nesretni partikularizam albanskih plemena spriječio, da se ostvari dulji, uspješniji i cjelovitiji vojni otpor, kakav su mnogi Albanci živo željeli, vršeći za njega jaku propagandu, ali ga nisu mogli skupno realizirati. Bilo je i političkih akcija i apela evropskim silama, ali su ti »zaštitnici« balkanskih naroda sasvim mirno promatrali sultanovu dervišijadu u Albaniji, ne sjetivši se ni svojih berlinskih zaključaka o reformama u evropskoj Turskoj. I Abdul-beg Frešari, koji je ranije kao Ligin emisar obilazio evropske kabinete, pao je u Draču u ruke Porti te završio u maloazijskom progonstvu.[408]

Tako je Porta likvidirala Albansku ligu videći u njoj prije svega zametak jedne zaista nacionalne, općealbanske i antiturske političke snage u Albaniji. Došlo je do toga, jer je Liga nesumnjivo učinila neke pionirske korake u pravcu narodnog preporoda albanskog naroda i stvaranja njegova nacionalnog pokreta; njeno ukidanje i način likvidacije konačno najbolje to dokazuju.

Iz analize opisane historijske situacije oko Berlinskog kongresa nesumnjivo izlazi, da je albansko pitanje tada postavljeno na dnevni red prije svega zbog stepena razvoja »istočnog pitanja«, a zatim i zbog pojave i razvoja »jadranskog pitanja« (t. j. odnosa Austro-Ugarske i Italije u jadranskom području). No, ne može se poreći usto, da je Albanska liga, usprkos svim svojim slabostima, izgradivala neke osnove u nutarnjopolitičkom životu svoje zemlje, kao i u međunarodnom političkom životu, da se to pitanje postavi zaista kao »albansko«, a ne tek isključivo kao pitanje jednog teritorija evropske Turske, kome treba samo potvrditi neke tradicionalne plemenske privilegije. Jednako je nesumnjivo, da je spomenuti pionirski rad Lige olakšao, da se petnaestak go-

[405] Hadi-Vasiljević J., Arbanaška liga .... str. 115.
[406] Ibidem, str. 116. i slijed.
[407] Ibidem, str. 125.
[408] Ibidem, str. 122.

dina kasnije albanski nacionalni pokret mnogo uspješnije razvija, pa i samo albansko pitanje neodložnije postavlja.

Iz čitave analize možemo nadalje u zaključku fiksirati ove bitne karakteristike albanskog pitanja u opisanom historijskom periodu:

1. ono se razmjerno kasno javlja, zbog zaostalosti i ekonomsko-društvene i političke nerazvijenosti albanske zemlje, i od svoje pojave u čitavu razvoju nosi pečat te zaostalosti i nerazvijenosti, što u političkom pogledu kulminira u postojanim tendencijama plemenskog partikularizma;

2. nezrelo se javlja, jer u zemlji nema dovoljno takvih društvenih snaga, koje bi na njegovoj osnovi izgradile radikalniji i stvarno *albanski* politički pokret; utjecaj stranih sila u plemensko-feudalnoj strukturi zemlje, koja je rastrgana usto na tri crkve i gdje se u okviru same katoličke crkve bore austro-jezuitska i talijansko-franjevačka struja, nalazio je plodno tlo za stvaranje stranih agentura u zemlji; te strane agenture se nadmeću u težnji, da prema svojim ciljevima dadu fizionomiju albanskom političkom pokretu za nacionalno oslobođenje, da mu usmjere političku liniju, što ostaje bitna oznaka albanskog političkog života do najnovijih dana;

3. pod odlučnim je utjecajem stranih sila, koje su svojom borbom za podjelu interesnih sfera na Balkanu potpuno podredile sebi i uvjetovale politički život i razvoj balkanskih zemalja i naroda; ogromna sila ekonomsko-političkog pritiska velesila, a prvenstveno Austro-Ugarske, a s druge strane nejednakost snaga u sukobu (zaostale i slabe balkanske državice protiv moćnih velesila, analogno odnosu u tadašnjem kolonijalnom osvajanju na svijetu), kao i posebni računi i reakcionarnost moćnih feudalnih snaga te ekspanzionizam trgovačke buržoazije balkanskih državica, sve je to zajedno bilo bitan faktor, koji je odredivao politički život, mogućnosti i razvoj balkanskih zemalja; pri tome treba i ovdje naglasiti, da su takve prilike naročito pogađale i paralizirale akcije onih balkanskih naroda, poput albanskog i makedonskog, koji su tek trebali da postignu prve, ma i najskromnije, rezultate na putu k nacionalnoj nezavisnosti ili bar autonomiji;

4. ekspanzionizam trgovačkog kapitala i trgovačke buržoazije samih balkanskih zemalja bio je tako širok, da je težio apsorbiranju čitavih drugih balkanskih naroda, izgrađujući za to političko-propagandnu tezu o »nesposobnosti« tih naroda za nacionalnu i državnu organizaciju, što je naročito dolazilo do izražaja baš u odnosu na albanski narod; s druge strane ekspanzionizam trgovačke buržoazije i feudalaca-muslimana u Albaniji nije bio ništa manji, naročito na račun susjednih Makedonaca, Grka i Srba; obje tendencije zapletale su suprotnosti balkanske politike i olakšavale porobljivačku politiku i političku igru velesila u borbi za interesne sfere na Balkanu, paralizirajući nacionalne pokrete balkanskih naroda, pa tako i razvoj albanskog pitanja;

5. uključujući u sebi elemente istočnog i jadranskog pitanja, albansko je pitanje poslije Berlinskog kongresa postalo jedno od ključnih pitanja balkanske politike.

SUMMARY

THE ALBANIAN QUESTION

(1875–1882)

By way of introduction the author presents the basic traits of the historical development of the Eastern Question, referring most particularly to the first decades of the latter half of the 19th century. Chapter One discusses the political combinations with European Turkey during the great Eastern Crisis of 1857–1878 as well as in the course of preparations for the Berlin Congress. The author analyses especially the Austro-Russian secret arrangements in this respect as well as Italy's efforts to interfere with events in the Balkans and secure its participation in the »solution« of the Eastern Question. He establishes that through the Reichstadt Agreement of 1876 and the Budapest Convention of 1877 the Albanian Question was raised for the first time diplomatically and politically. However, this Question cannot be said to have constituted the embodiment of an Albanian national movement, on the one hand the Russian and Austro-Hungarian secret diplomacies fighting for it according to their needs and aims in the struggle to divide the Balkans and, on the other, a part of the Italian bourgeoisie commencing to affirm itself in accordance with its schemes of expansion and penetration into the Balkans. Using data from the Vienna Staatsarchiv and also Italian sources, the author points to the consistent aggravation of Austro-Italian relations in he Balkans, which were becoming ever more complex not only by virtue of the so-called irredentical activities of Italian imperialism but most especially on account of the pronounced diversity of interests of these powers in Albania – a country that constituted an ever more active and acute »neuralgic point« of clash between Austro-Hungarian imperialism and that of Italy.

Chapter Two reflects all the more important internal Albanian and also Balkan and international political factors that had given origin to a more intensive political movement in Albania itself up to the commencement of formation of the first general Albanian political organization, the so-called *Albanian League*. According to the author, the first activities took place in the spring of 1878, while the first more firm organization in the shape of the regional Prizren *Alliance* was founded early in June 1878, i. e. immediately before the opening of the Berlin Congress. Availing himself of Serbian and Austro-Hungarian sources, the author sets out to analyse the process of its foundation as well as the Statute *(Kararnamé)* and Directions (Taalimat) of this Albanian political Alliance which had its seat in Prizren. At the same time the author analyses the well-known Memorandum of the »Albanians« from Skadar that was addressed to Lord Beaconsfield on the 13th of June 1878, which is considered by him as forming part of the

group of north-Albanian Catholics. Whereupon the author draws comparisons between the differences and common bases of the Prizren Statute and the Skadar Memorandum and points to the fatal religious division of the Albanians into Moslems and Catholics resulting in two imposed political alternatives: to adhere either to the Porte or the Western European Powers.

Chapter Three deals with the course of the Albanian Question and the general problems of European Turkey at the Berlin Congress. The author shows that the Albanian Question was raised at the Congress through the question of status of the Catholic tribe of the Miridites in northern Albania as well as through certain general problems of arranging the remaining European Turkey. Emphasis is then laid upon why the Albanian Question could not be presented at the Congress in its entirety. The author analyses this problem again in the light of the basic Austro-Italian diversity of interests in the Adriatic and the Western Balkans, as well as in regard to the external political tactics of the Italian Cairoli-Corti Cabinet.

Chapter Four is dedicated to the political activity of the Albanian League in the 1878–1882 period. The author analyses this activity through the problem of a definite laying down of new boundary lines between Crna Gora (Montenegro) and Turkey and Greece and Turkey respectively. After discussing the diplomatic-political events linked with the fixing of a new frontier between Crna Gora and Turkey as well as the political and military participation of the League in these events, the author presents in more detail the organizational state and programmatic theses of the League in northern Albania. Chief attention is paid to problems of the development of the Prizren regional *Alliance* into an all-embracing Albanian League, to problems of acting unity among Moslems and Catholics, and to the manifest aggravation of relations between Crna Gora and Albania in contrast to earlier efforts expended on the part of the Montenegrino-Albanian alliance and in spite of territorial proximity and the kinship between bordering Montenegrin and Albanian tribes. The author points to the forces of tribal particularism and the religious-political differences that could not be overcome by the League. Nor was the League able – according to the author – to suppress the activities of all those European and neighbouring Balkan Powers that aimed at creating discord by interfering with the realization of a north-Albanian unity. The author then sets out to present the actual political and military power of the Albanian League in northern Albania – most especially in the 1880–1881 period – as well as the connections of the League in northern Albania with central and southern Albania. He also analyses in greater detail the programmatic theses of the League synthetized in an autonomy in the framework of the Turkish Empire.

The second part of Chapter Four deals first with the diplomatic-political course of the struggle in the establishment of a new Greco-Turkish frontier – a struggle in which also the Albanian League took an active

part and which was protracted until the close of 1881. The author then gives an account of the organizational state of the Albanian League in southern Albania, emphasizes the special conditions of political development in southern Albania as compared with those in northern Albania, and points to certain advantages possessed by the League in the South, especially in regard to its compactness. Here, too, the author discusses the sharpening of the Greco-Albanian diversity of interests, to which not only the Albanian League but also the all-Greek political plans which aimed at absorbing the whole of Albania had contributed to no small degree. After which the author submits to a detailed analysis the programmatic theses of the Albanian League in the South on the basis of numerous petitions and memoranda sent by the League to the European Powers. He points to the fact that also in this instance the chief demand of the League consisted in an autonomy within the Turkish Empire. The author discusses the reasons for such a policy by analysing the social bearers of the League's programme, who by the logic of their social class dependency and the basic economic-social and political interests could not have been the bearers of a real national radicalism. All the more radical and openly anti-Turkish acts on the part of the Albanian League were mainly of local or regional character; they were too sporadic and organizationally and programmatically too immature to be able to supress the existing particularism and all those internal and external forces in action against political integration of the Albanian people. The cultural-educational activity in that country was very far from being strong, and what had been organized by the Catholic Church by way of various schools was working for the political interests of foreign Powers, among which Austria-Hungary (through the Jesuits) rated first and Italy (through the Franciscans) second.

In Chapter Five the author discusses the rivalry of the Great Powers in the Balkans and the maintenance of European Turkey in the 1878–1882 period. Naturally, special attention is paid at this juncture to the Austro-Russian diversity of interests and the renewal of the Triple Alliance of June 18. 1881, by which were again stipulated the Balkan relations and the destiny of European Turkey, whose »centre of gravity« now was in Macedonia and Albania. In the same manner are presented at greater length the manifestly dominant rôle of Austria-Hungary in the Western Balkans after the Berlin Congress, its fight to achieve dominance over the Vardar communication route to Salonica, and also the efforts to give support to the then European Turkey with the exclusion of any other Power's influence. The efforts on the part of Austria-Hungary to exclude Italy's influence in the Western Balkans are likewise the subject of a detailed analysis. The author deals more exhaustively with the system of Italian penetration into the Balkans, which in those parts was developing, on the one hand, by means of the so-called irredentical demands to possess Trieste, Istria and Dalmatia, and, on the other, through compensation demands, particularly in Albania, for every expansion Austria-Hungary would have achieved in the Balkans.

The author establishes that this tactics of »irredentism« and »compensations« (two forms of one and the same penetration into the Balkans) was consistently being perfected by the Italian bourgeoisie, which has been utilizing it essentially as a basis for its »Balkan policy« up to our days. Whereupon more space is dedicated to the aggravations of Austro-Italian relations in 1879–1880 in connection with the Balkan policy, and also to the Italian theses on Albania. In evaluating the Italian penetration into the Balkans in this historical period, the author maintains that such activities as these only meant preparations for the positions to be occupied, for Italian imperialism in this time was still lacking in sufficient force to achieve anything effective. Finally, the author expounds how Italy's joining the Tripartite Pact in 1882 implied temporarily stopping the open struggle betwwen Austro-Hungarian and Italian imperialism in the Western Balkans, which in turn facilitated the efforts of the Porte to consolidate its authority in European Turkey.

In the concluding, Sixth Chapter the author refutes the opinion of some authors according to whom the Albanian League would have been the work of the Porte, proving this also by pointing to the liquidation of the League by the Turkish military power in the course of 1882. There follows an account of this liquidation performed by the Porte using the propaganda that only foreigners stood at the head of the League with the aim to tear Albania away from the Turkish Empire. In conclusion the author presents the essential traits of the Albanian Question in the period 1857–1882 as follows: 1) The Albanian Question was raised relatively late owing to the backwardness and economic-social and political underdevelopment of Albania, conditions which, in respect of politics, culminated in consistent tendencies of tribal particularism; 2) It was appearing in an immature state, for the country was lacking in such social forces as would have been necessary to build up a more radical and altogether independent *Albanian* political movement; Albania was then a fertile soil for the formation of foreign »agencies« excelling in their efforts to subjugate the Albanian political life and lead it into the desired channels – an essential trait persisting to the most recent times; 3) Foreign influences were taking complete hold of the national liberation struggle – something that was felt throughout the Balkans and especially in Albania, for there that struggle had hardly commenced to be organized; 4) The expansionism of the business capital, commercial bourgeoisie and owners of large estates of a number of Balkan countries was so strong that it tended to absorb whole neighbouring Balkan peoples by means of a political-propagandistic thesis on the »inability« of certain peoples to form a national and State organization – an activity that was finding its strongest expression in relation to the Albanian people. On the other hand, the expansionism of the Albanian commercial bourgeoisie and Albanian Moslem feudal landowners was not less strong in intensity to the detriment of the neighbouring Macedonians, Greeks and Serbs. Both these tendencies only complicated the diversity of interests in the Balkan politics and facilit-

ated the plundering policy and political play of the Great Powers in their struggle to acquire spheres of interest, thus paralyzing any more successful national struggles of the Balkan peoples including that of Albania; 5) In including elements of the Eastern and Adriatic Questions, the Albanian Question had become after the Berlin Congress one of the key questions of Balkan politics.

SADRŽAJ

DUŠAN ĆALIĆ

Izgradnja teške industrije i njena uloga u privrednom razvitku FNRJ . . 5

MIJO MIRKOVIĆ

Matija Vlačić Ilirik u Jeni (1557.–1561.) 123

KLEN DANILO

Galije i galijoti iz Istre i otoka nekadašnje sjeverne Dalmacije za mletačku armadu (XI. – XVIII. st.) 199

BERNARD STULLI

Albansko pitanje 287